

רבי בצלאל אשכנזי

האיש, מפעלו הספרותי וספרייתו

חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה

מאת שלמה טולידאנו

הוגש לסינאט האוניברסיטה העברית בשנת תשס"ב

עבודה זו נעשתה בהדרכתו של

פרופ' י. תא-שמע

תודתי נתונה למו"ר פרופ' ישראל תא-שמע שלא חסך מזמנו כדי להדריכני בעבודה רבת-היקף זו. הוא פתח לפני אופקים רחבים שנדרשו למחקר זה שהקיף את כל פרשנות התלמוד מימי הגאונים ועד המאה הט"ז. אני מנצל הזדמנות זו כדי לאחל לו בריאות ואריכות ימים, כדי שימשיך להאיר את עינינו בחכמתו. רב תודות לבנימין ריצ'לר מן המכון לכתבי-יד עבריים שליד בית הספרים הלאומי בירושלים, שמסר לידי קובץ של שטמ"ק חולין, וכן תדפיס של כל כתבי היד שנכתבו במצרים במאה הט"ז. כמו כן ברצוני להכיר טובה לאברהם דוד שעדכן אותי לגבי המחקרים שבוצעו עד היום על ר' בצלאל אשכנזי.

תוכן הענינים

דברי הקדמה ומבוא	1
פרק א' - רב"א, תולדותיו על רקע התקופה ואישיה	9
פרק ב' - חיבוריו של רב"א, בסדר כרונולוגי-גיאוגרפי	26
פרק ג' - אופיה של השטמ"ק ומטרותיה הלימודיות	68
א. מהו החומר שצוטט	68
ב. איסוף החומר	88
ג. שיטת הציטוטים	97
ד. תהליך החיבור של השיטות המקובצות	103
ה. מטרות השטמ"ק	104
ו. תקדימים: שיטות מקובצות שקדמו למפעלו של רב"א	124
פרק ד' - ספרייתו של ר' בצלאל אשכנזי	131
ספרות חז"ל	132
גאונים	132
צפון אפריקה	138
ספרד	143
פרובנס	227
צרפת	245
אשכנז	265
איטליה	284
מצרים	288
א"י וטורקיה	295
לא מזוהים	299
סיכום	307
פרק ה' - האסכולות הלימודיות שנתמכות ע"י ספריית רב"א	311
יחסו של רב"א לחכמים השונים	312
האסכולות השונות ויחס רב"א אליהן	349
דרך לימודו של רב"א	360
סיכום	393
ייצוג האסכולות השונות בספריית כתבי היד של רב"א	395
סיכום כללי	397
נספח א' - מהדורת מצגר של השטמ"ק לרב"א	400
נספח ב' - הערכתה של שטמ"ק קדשים מהדורת אילן	412

415	נספח ג' - יחס רב"א לאגדה, לפילוסופיה ולקבלה
418	נספח ד' - יחס רב"א למסורת האשכנזית
420	נספח ה' - אופיו של רב"א ורישומו בדורו
423	נספח ו' – לוחות ותרשימים
424	ספרית כתבי היד של ר' בצלאל אשכנזי
433	ספרית החיבורים הנדפסים של ר' בצלאל אשכנזי
436	טבלת הציטוטים בשטמ"ק בבא בתרא
437	טבלת ייצוג האסכולות השונות בשטמ"ק ב"ב
439	טבלת הציטוטים בשטמ"ק בבא קמא
441	טבלת ייצוג האסכולות השונות בשטמ"ק ב"ק
443	טבלת הציטוטים בשטמ"ק בבא מציעא
445	טבלת ייצוג האסכולות השונות בשטמ"ק ב"מ
447	טבלת הציטוטים בשטמ"ק חולין
448	טבלת ייצוג האסכולות השונות בשטמ"ק חולין
450	טבלת הציטוטים בשטמ"ק כתובות
454	טבלת ייצוג האסכולות השונות בשטמ"ק כתובות
456	טבלת ציטוטים בשו"ת רב"א
458	טבלת ציטוטים בכללי התלמוד, מהד' מארכס
459	טבלת ציטוטים בכללי התלמוד, מהד' שוחטמן
460	טבלת ציטוטים בספר הדרשות
462	החכמים והספרים המצוטטים בשטמ"ק קדשים מהדורת אילן
464	ביבליוגרפיה
464	ספרים ומאמרים
474	כתבי יד
475	תוכן עניינים מפורט
XVIII-I	תקציר צרפתי

דברי הקדמה ומבוא

ר' בצלאל אשכנזי (לקמן רב"א) חי בראשית תקופת הדפוס, כשכתבי היד היו נמצאים עדיין למכביר. הוא שייך לתקופת הרנסנס שידעה תסיסה אינטלקטואלית מן המדרגה הראשונה על רקע סקרנות אנציקלופדיסטית. הוא אחד המאספים הגדולים בתקופה זו. חיבוריו - בעיקר שיטותיו המקובצות, הם אוסף ענק מתוך כמה מאות ספרים שונים, שמשמש במידה שווה בחומרים שמוצאם מאשכנז, מצרפת, מספרד ומארצות המזרח הקרוב, ומכסים יחדיו כמה מאות שנות יצירה. לרשותו עמדה ספריה ענקית במושגי הזמן, וספריה זו היתה כמעט כולה בכתבי יד. הוא היה תלמידו של הרדב"ז שספרייתו היתה מן המפורסמות בימים ההם¹, ויש להניח כי הסתייע גם באוסף ספריו העשיר של רבו הרדב"ז. הוא פעל רוב הזמן במצרים, שהיתה אזור מפגש של רוב העדות החשובות בעם ישראל אחרי הגירושים והנדודים של המאה ה"ו. יש לצפות כי עקב חשיבות התקופה, חשיבות האיש, וחשיבות האזור בו הוא חי ופעל, יימצאו בספרייתו ספרים רבים שאינם כיום בידינו.

מטרת העבודה

מטרת עבודה זו לאתר במידת האפשר את כל הספרים שהיו בספרייתו של רב"א, בעיקר את אלה שהיו עדיין בכתבי יד. נרצה לברר מה מביניהם נמצא כיום בידינו בדפוס או בכ"י ומה מביניהם אינו נמצא בידינו, ואחר כך להשוות את אלה שנמצאים בידינו עם מקביליהם אצל רב"א. נשאף לתאר, עד היכן שידנו מגעת, את אותם חיבורים רבים שאינם בידינו כיום, שחלק מהם מוזכר במקורות אחרים וחלק אינו מוזכר אלא על ידי רב"א עצמו. עבודה זו תתרום למשימה הגדולה של איתור ספרים אבודים המעסיקה את המחקר².

---

¹ על ספרייתו של הרדב"ז כתב ר' יצחק ב"ר אברהם עקריש, בהקדמה לספר שלשה פירושים על שיר השירים, שהביא לדפוס בקושטא בין השנים של"ה-של"ח: "ויביאני אל ביתו ... ונשאתי חן בעיניו ויראני את כל בית נכאתו ואוצרותיו מרגלותיו תרשישיו ספריו לא יספר מרוב, נבהלתי מראות ... ואשב שם כעשר שנים ... וכל מה שהייתי מרויח הייתי שוכר סופרים ומעתיק ספריו החמודים".

² על נושא הספרים האבודים ראה עמנואל, אבודים, עמ' 52-20; תא-שמע, אבודים, עמ' 224-214; ברוכסון, אבודים, עמ' 37-57.

לא נטפל בכל הצדדים של יצירתו של רב"א. לא נחקור את הנקודות שנותרו עדיין עלומות בביוגרפיה של חכם זה. בתחום זה נסתפק בדרך כלל בהישגי המחקר עד היום, ונציג את כל הנתונים בפרק א' של עבודה זו. כמו כן, לא נחקור את דרכי הפסק של רב"א כפי שהם משתקפים בתשובותיו ובמידה מסויימת גם בשיטותיו המקובצות. גם לא נתמקד יתר על המידה בשיטות לימודו ובהשקפת עולמו של חכם זה.

אגב הטיפול בתכולת ספרייתו של רב"א, נתעניין בשאלות הבאות:

(1) כיצד השיג רב"א את כתבי היד הרבים שנדרשו לעבודתו? האם ספר מסויים הגיע אליו מספריית הרדב"ז או לא? האם הוא היה בידו מתחילת עבודתו או שהשיגו עם הזמן? האם היה בבעלותו או רק בהשאלה? האם השתמש רב"א בספריות ציבוריות, בספריות של בתי מדרש? איך השיג תרגומים לספרי הראשונים שחברו בערבית?

(2) מה היו שיטות עבודתו של רב"א? איך השתמש במקורותיו? באילו מקורות השתמש יותר ובאילו מהם פחות? האם נהג לצטט מילה במילה, או שציטט בצורה חופשית? אם יתברר שלפעמים ציטט בצורה חופשית - נשאל את עצמנו: לפי אילו כללים עשה את הפראפרזה שלו?

(3) מה אופי חיבוריו השונים? לגבי השיטות המקובצות, נשאל את עצמנו: מה טיבו של אותו איסוף ענק של מקורות ראשונים? האם מדובר באנטולוגיה גרידא בהתאם לדעה המקובלת, או שנמצאים מעבר להבאות גם חידושים עצמיים? האם האיסוף עצמו נעשה לפי שיטה? לגבי יתר החיבורים של רב"א, נשתדל לעמוד על טיבם.

(4) האם כל השיטות המקובצות הן מעור אחד או שיש הבדל ביניהן, ומה טיבו של הבדל זה?

(5) מה הן מטרותיהן של השיטות המקובצות? האם הן נועדו רק לספק את יצר הסקרנות האנציקלופדיסטי של המאה ה"ז, או שהן משרתות מטרות נוספות?

(6) נבדוק מה היה יחסו של רב"א למחברים השונים בדורות שקדמו לו, את מי העריץ ואת מי ביקר, ואיפה ממוקם כל אחד מגדולי החכמים הראשונים בסולם ההערכה שלו.

(7) לבסוף נחקור את דרכי לימודו של רב"א, על רקע המפגש הגדול בין אסכולות הלימוד השונות במאה ה"ז.

המתודה

ראשית יש לקבוע אילו מהספרים המיוחסים לרב"א אכן יצאו מתחת ידו. ספקות רבים התעוררו לגבי כמה מהם, והדיון בעניין זה נמצא בפרק ב'. לכן ביססנו את עבודתנו רק על החיבורים שהוכח, או שהצלחנו להוכיח, כי יצאו בודאות מתחת ידו של רב"א. מדובר בשמונת החיבורים: שיטה מקובצת כתובות, שיטה מקובצת ב"ק, שיטה מקובצת ב"מ, שיטה מקובצת ב"ב, שיטה מקובצת חולין, שו"ת רב"א, כללי התלמוד לרב"א, ספר הדרשות לרב"א. אף על פי שעיקר העבודה התבסס על חיבורים אלה, התחשבנו במידה לא מעטה בחיבורים הבאים: שטמ"ק על סדר קדשים, שנדפסה ע"י ד' אילן בשנים תשל"ה-תשמ"ד (לפעמים בהשוואה לשטמ"ק על סדר קדשים שבש"ס וילנא), שטמ"ק נדרים ושטמ"ק נזיר, כי נוכחנו לדעת שאף על פי שטיפלו בהם ידים אחרות, הרי שחיבורים אלה יצאו בבסיסם מתחת ידו של רב"א.

סרקנו בשלמות את שמונת החיבורים הנ"ל, והשתדלנו לאתר את כל הציטוטים שנמצאים בהם, לתחום אותם ולהשוות אותם עם הנדפסים, במידה שהחיבור המצוטט נדפס בינתיים.

השתדלנו לזהות את כל מקורותיו של רב"א. אמנם רב"א נוהג לציין את שמות החיבורים שמהם הוא מצטט ואת שמות מחבריהם, אך לא תמיד הצליח במלאכת הזיהוי, ונמצאים חיבורים לא מעטים אצלו שמכונים באופן סתמי "שיטה", "שיטה לא נודע למי", "תוספות חיצוניות", "תלמיד הרשב"א", "גליון תוספות", "גליון" וכדומה. בעבודה זו ניסינו, במידת האפשר, לדלות יותר פרטים על חיבורים אלה, על מחבריהם, היקפם, תוכנם ושיטת לימודם. לא תמיד עלה בידינו להשיג את המטרה בשלמותה, ונותרנו עם פחות מחצי תאוותנו בידינו.

היה עלינו להחליט לגבי חיבורים רבים אם הם אבודים או לא. יש בידינו כיום אמצעים יעילים להעריך אם ספר מסויים אבוד או לא. לגבינו, ספר אבוד יהיה חיבור שרובו אינו מצוי בידינו כיום, לא בדפוס ולא בכתב יד מקוטלג באחת מספריות העולם. לגבי הדפוס - סמכנו על הקטלוג של הספרייה הלאומית בירושלים שאמורה להכיל עותק מכל ספר עברי שהודפס, במידה שלא אבדו עותקיו מן העולם. לגבי כתבי היד - סמכנו על הקטלוג הכמעט מושלם של המכון לצילומי כתבי היד העבריים בספרייה הלאומית בירושלים. מתוך המובאות הנרחבות שבשיטה המקובצת ניתן, פעמים רבות, לקבוע לגבי החיבורים האבודים מיהו

המחבר, מתי והיכן חי, מה היו נושאי החיבור, חלוקתו הפנימית, היקפו, לאיזו אסכולה הוא שייך, ומתי בערך אבד.

כל הציטוטים אותרו, במידת האפשר, בספרים הנדפסים, להוציא שטמ"ק חולין שרובה עדיין לא נדפס, ומשום כך השתמשנו בכתב היד עצמו³. הנתונים כולם, לכל פרטיהם, עובדו במחשב, למיצוי ההצלבות השונות. רוב הממצאים סוכמו במספר טבלאות.

הקשיים בהם נתקלנו בעבודה זו היו מארבעה סוגים: (1) חתימות שגויות, כגון חילופים רבים בין הרמב"ן לרמב"ם, בין הרשב"א לריטב"א, בין הרא"ש לרא"ה, ועוד. (2) ציטוטים חתומים, אך למעשה הם לקוחים מכלי שני, כגון שני ציטוטים מן הרמ"ה בשטמ"ק כתובות שיש להניח בסבירות גבוהה שהם לקוחים מחיבור תלמידי רבינו יונה על מסכת זו, שכן כל הציטוטים הרבים האחרים מן הרמ"ה במסכת זו מופיעים בתוך מובאות מתלמידי רבינו יונה. (3) ציטוטים לא מעטים שאינם חתומים כלל, ונדרש חיפוש בחיבורי הראשונים שנדפסו לפני שניתן להחליט שמדובר בקטעים אישיים של רב"א. במקרים רבים אכן מצאנו את הקטעים בחיבורי הראשונים⁴. הבעיה יותר קשה כשמדובר בחיבור אבוד, ואף על פי כן ניתן במקרים לא מעטים להתגבר על בעיה זו כאשר הציטוטים שאינם מזוהים נמצאים עם חתימה בשטמ"ק אחרת. (4) שמות שאינם מוכרים, כגון הריצב"ש המובא הרבה בשטמ"ק ב"מ, ושזוהה על ידינו בסופו של דבר כריב"ש, או כגון "אחד מגדולי החכמים שלפנינו", המובא הרבה גם בשטמ"ק כתובות וגם בשו"ת רב"א, ושזוהה על ידינו כמהריב"ל.

³ יש בידי קובץ של שטמ"ק חולין שסופק לי ע"י בנימין ריצ'לר מן המכון לכתב-יד עבריים שליד בית הספרים הלאומי בירושלים. לגבי יתר השיטות המקובצות, ספרתי את מספר שורותיו של כל ציטוט וציטוט. לגבי חלקי שורות, ספרתי לפי הצורך עד 1/4 שורה. לא ראיתי לנכון לדייק יותר, כי המספרים מתקזזים בסכומים; למשל אם ציטוט אחד קיבל מספר קצת יותר ארוך מן האמת הציטוט הבא עשוי לקבל אורך יותר קצר באותה מידה לערך. בניתי במחשב עבור כל אחת מן השיטות המקובצות ועבור כל חיבור מצוטט - קובץ שמכיל את מיקומו של כל ציטוט ואת מספר השורות שלו. תוכניות מחשב פשוטות סיפקו לי את הנפח היחסי של כל חיבור בתוך השיטה המקובצת המדוברת. בנוגע לאסכולות הלימודיות השונות, סיכמתי בכל אחת מן השיטות המקובצות, את נפחי הספרים השייכים לאותה אסכולה. כל חיבור שוייך לאסכולה מסוימת, לפי תקופתו ולפי שייכותו הגיאוגרפית.

⁴ דוגמאות: בשטמ"ק ב"ב (עמ' מח 1, ד"ה והא אחזקי לי, ועמ' מח 3, ד"ה ויש מי שאומר) הקטעים הלא חתומים הם מחידושי הר"ן ומחידושי הרשב"א.

תולדות המחקר ותרומתו של מחקר זה

עיקר המחקר שנעשה עד היום על רב"א נוגע לביוגרפיה שלו ולזיהוי חיבוריו. חקירת הביוגרפיה של רב"א אינה במסגרת עבודתנו זו, ואנו הסתפקנו בסיכום שמציג את תוצאות המחקר עד היום⁵. אנו מקוים כי סיכום זה תוחם לראשונה בצורה יותר מדויקת את תקופות חייו של רב"א.

בנוגע לזיהוי חיבוריו, המדפיסים השונים ייחסו לו "שיטה מקובצת" על מסכתות שונות, אך דבר זה אינו מקבל תמיד אישור על ידי המחקר. החוקרים הוכיחו כי שטמ"ק ברכות, ביצה, נדרים ונזיר ושטמ"ק על סדר קדשים, על שתי מהדורותיה (זו שנדפסה בש"ס וילנא וזו שנדפסה ע"י ד' אילן בימינו) - אינם של רב"א⁶. קיבלנו מסקנות אלה, אך התברר לנו כי קיימת זיקה חזקה בין רב"א לבין שיטות מקובצות נדרים ונזיר ושטמ"ק על סדר קדשים שהדפיס אילן, ולכן התחשבנו בהן במידה מסוימת בעבודתנו. יצא ערעור אפילו על חיבורים ודאיים, כגון שטמ"ק ב"ק או שטמ"ק ב"ב. בעבודתנו זו, איתרנו נתונים הדוחים ערעור זה.

המחקר טיפל מעט מאוד בשיחזור חיבורי ראשונים בעזרת שטמ"ק ובזיהוי מקורותיו של רב"א. לדוגמה: רב"א מרבה להביא פירוש, שהוא קורא לו בשם "מהדורה קמא דרש"י". אפשטיין⁷ זיהה אותו כפירושו של הריב"ן - ר' יהודה בן נתן - בעלה של מרים בת רש"י. כמו כן הוכיח אפשטיין⁸ כי התוספות למסכת סוטה, שנדפסו בתלמוד דפוס ראם מתוך כ"י אוקספורד בשם "תוספות שני", אינן אלא תוספות מאוחרות, "תוספות חיצוניות", שהשתמש בהן רב"א אשכנזי בעל "שיטה מקובצת". אורבך בספרו הגדול "בעלי התוספות" השתמש פעמים רבות בשטמ"ק למטרות שונות: (1) זיהוי חיבורים: תוספות (עמ' 292, ועוד), פירוש הר"ש לספרא (עמ' 315), וכו'. (2) זיהוי חכמים, כגון מיהו החכם ריב"י בחיבורי "גורניש ליבמות" (עמ' 758). (3) הוכחות שהיו ספרים מסוימים בידי רב"א, כגון תוספות ב"מ שלנו עם גליונות שהכילו השלמות מתוך תוספות שני (עמ' 647). (4) הוכחות לקיומם עד המאה הט"ז של כמה ספרים

5 ראה הערה 1 בפרק א' לקמן.

6 ראה לקמן בפרק ב' את הקטעים שכותרותיהם: "ההגהות", "שיטה מקובצת ברכות", "שיטה מקובצת ביצה", "שיטה מקובצת נדרים", "שיטה מקובצת נזיר".

7 אפשטיין, ריב"ן, עמ' 16.

8 אפשטיין, תוספות, עמ' 203-204.

אבודים: תוס' שגן למסכתות מגילה (עמ' 288), ב"ק (עמ' 291), ב"מ (עמ' 292), חולין (עמ' 298); שתי מהדורות של פירוש הר"ש למשנה (עמ' 310-311); פירוש ר' יוסף איש ירושלים לב"ק ולב"מ (עמ' 320); תוס' הרוקח לב"ק (עמ' 403-405); ספר החכמה לר' ברוך בר' שמואל ממגנצא (עמ' 428). (5) הוכחות שחיבורים מסויימים לא היו ידועים לרב"א, למשל: "תוס' חדשים" על כריתות שהודפסו בש"ס דפוס פראנקפורט (עמ' 672). אולם עד כה לא נעשה שום טיפול שיטתי בנושאים אלה. אנו מקוים כי עבודה זו תספק את מירב הנתונים שאפשר לדלות מחיבורי רב"א בתחומים אלה.

תא-שמע ועמנואל הרבו לעסוק בנושא הספרים האבודים. תא-שמע כתב על כמה ספרים עבריים אבודים מימי הביניים⁹, ועל תוספותיו האבודים של חכם בלתי נודע בימי מהר"ם מרוטנבורג, ושמו ר' ישעיה מוייל, שתוספותיו מצוטטים בהרחבה על ידי רב"א בשטמ"ק ב"ק¹⁰. כמו כן נעשתה עבודה חשובה ע"י שמחה עמנואל בעבודת הדוקטור שלו (עמנואל, אבודים), אלא שהוא התרכז בעיקר בספרי ההלכה האבודים של בעלי התוספות, היינו: חכמי צרפת וגרמניה בני המאות הי"ב-י"ג. לעומת זאת נעסוק כאן בספרים המצוטטים ע"י רב"א, השייכים בדרך כלל לעולם הפרשנות של התלמוד, שמקצתם שייך אומנם לחוג בעלי התוספות, אך רובם משקף חוגים אחרים. חקירת ה"שיטה מקובצת" מספקת אמצעי נכבד נוסף לזיהוי ספרים אבודים. גילויים יקדם גם את אפשרות חשיפתם באחדים מכתבי היד הרבים הבלתי מזוהים, המצויים עדיין בספריות העולם.

בנוגע לדרכים בהן השיגו החכמים ספרים וכתבי יד במאה הט"ז, נעשו מחקרים רבים בשנים האחרונות על התפתחות הרגלי הקריאה ודפוסי הלימוד במאה שלאחר הופעת הדפוס. נושא זה נידון בהרחבה על ידי ד"ר שפרה ברוכסון¹¹, שחקרה את נושא הספריות הציבוריות והפרטיות, ספריות בתי כנסת ובתי מדרש, ספריות פרטיות של חכמים או עשירים שנאותו להעמיד את ספריהם לרשות הציבור, וכן מקורות אחרים להשגת ספרים, כגון השאלה, עיון בביתו של בעל הספר, עיון על ידי שליח וכדומה (נעזרנו הרבה בחיבור זה בעבודתנו זו, אך לא גילינו חידושים בתחום זה).

9 תא-שמע, אבודים, עמ' 214-224.

10 תא-שמע, מוייל, עמ' קמ-קמו.

דרכי לימודו של רב"א לא נחקרו עד כה, ועבודה זו תהיה סנונית ראשונה בתחום. היא תשתדל לברר האם השיטה המקובצת של רב"א אינה אלא אנטולוגיה של פרשני התלמוד, כפי הדעה המקובלת, או שהיא יותר מזה, האם כל השיטות המקובצות הן מעור אחד, והאם מעבר לאסיפת ראשונים ולחיבור חידושים עצמיים חתר רב"א גם לקראת מטרות נוספות.

אנו מקוים כי גילוי תכולתה של ספריית רב"א יפתח בפנינו את אופייה של הספריה התורנית במאה ה־12 באגן הים התיכון, ובדרך זו נוכל לעמוד על היקף התסיסה הרוחנית בתקופת תחייה חשובה זו, בנוסח הרנסאנס, ומשיכתה להכרת חכמת הקדם של המערב והמזרח כאחד.

תוכנית העבודה

עבודה זו מורכבת מחמישה פרקים, שאינם בעלי חשיבות שווה.

פרק א' מוקדש לביוגרפיה של רב"א. פרק ב' תוחם את יצירתו הספרותית, ומציג את האופי ואת המטרות של כל חיבוריו הודאיים, להוציא השיטות המקובצות. האופי והמטרות של השיטות המקובצות הם נושא של פרק ג'. בנספח ו' נמצאות טבלאות שמציגות את כל החיבורים המצוטטים בכל אחד מן החיבורים השייכים בודאות לרב"א.

הפרק החשוב ביותר בעבודה זו הוא פרק ד', שסוקר את כל הספרים בכתבי יד ובדפוס שמילאו את ספרייתו של רב"א. הוא משתרע על פני למעלה ממחצית העבודה. בנספח ו' נמצאות שתי טבלאות גדולות המציגות את תכולת ספרייתו של רב"א, כאשר הראשונה מציגה את הספרים שהיו בכתב יד בימיו, והשניה מציגה את הספרים שהיו בדפוס.

פרק ה', האחרון, מוקדש לשיטות לימודו של רב"א, על רקע שיטות הלימוד העיקריות שרווחו בתחום פרשנות התלמוד מראשיתו ועד ימי מחברנו, והוא מסתיים בטבלה שפורשת את ייצוג האסכולות השונות בספרייתו של רב"א.

---

11 ש' ברוכסון, ספרים וקוראים, תרבות הקריאה של יהודי איטליה בשלהי הרנסנס, בר אילן תשנ"ג.

שיטת הציונים

בעבודה זו השתמשנו, לצורך הציונים, במהדורת ירושלים-ניו יורק של השיטה המקובצת (הוצאת "מפרשי הש"ס", שנת ה' תשכ"ב), מפני שהיא נמצאת בהישג ידו של כל אדם. לצורך המחקר השתמשנו גם במהדורת מצגר, אשר למרות חסרונותיה, שתוארו על ידנו בנספח א', מציגה טקסט מוגה על פי דפוס ראשון ועל פי כתבי יד, ומכילה לעת עתה את הטקסט השלם ביותר של השיטה המקובצת.

בנוגע לציונים, אנו מציינים על פי רוב את הדף ואת העמוד בגמרא ואת הדיבור המתחיל. זו השיטה בה נקטנו בדרך כלל בפרק ד'. אך כשמדובר בצרור של דוגמאות רבות, אנו מסתפקים בהפנייה לעמודים במהדורת ירושלים-ניו יורק, כגון "עמ' לו"3=דף לו, עמ' 3; ובשטמ"ק כתובות, הואיל ויש בה 2 חלקים - הציון "ח"א, עמ' קיז"4 מתייחס לחלק א', דף קיז, עמ' 4. זו השיטה בה נקטנו בשאר הפרקים. כל ההפניות למהדורת מצגר קשורות להפניות למהדורת ירושלים-ניו יורק, לכן הסתפקנו במילים "מהדורת מצגר". ההפניות לשו"ת של רב"א ולדרשותיו מתייחסות למהדורות בוחבוט. ההפניות לספר "כללי התלמוד" מתייחסות גם למהדורת מארכס וגם למהדורת שוחטמן, והדבר צויין תמיד.

פרק א'

רב"א, תולדותיו על רקע התקופה ואישיה

חוקרים רבים כתבו על חייו וחיבוריו של רב"א¹, ואף על פי כן עדיין רב הסתום על הנגלה בחייו. לא ידוע באיזו שנה הוא נולד, אך רוזאניס² שיער כי רב"א נולד בסביבות שנת ר"פ (1520). מן הקינה שכתב עליו ר' ישראל נג'ארה אחרי מותו³ עולה שנולד בארץ ישראל. הוא התחנך כנראה בצפת, אצל ר' ישראל די קוריאל⁴, ומתוך הבאותיו של רב"א עולה בבירור כי למד אצלו רק בילדותו⁵. ר' ישראל די קוריאל עלה לארץ בסביבות 1535 והתיישב בצפת. לפיכך, השערתו של רוזאניס נראית סבירה.

---

¹ במאה הי"ז מסרו לנו ר' יוסף סמברי ור' דוד קונפורטי כמה פרטים על רב"א (סמברי א', עמ' 116-117 ועמ' 160; קונפורטי, קורא הדורות, מ, ע"ב - מא, ע"א). החיד"א כתב עליו דברים נוספים במאה הי"ח בספרו "שם הגדולים". ר' אהרן בן שמעון כתב עליו במאה הי"ט בספרו טוב מצרים (אבן שמעון, טוב מצרים, עמ' 111-112). מיכל כתב עליו ערך בספר "אור החיים". בסוף המאה הקודמת כתבו עליו פרומקין (פרומקין, חכמי ירושלים, עמ' 115-119) ורוזאניס (רוזאניס, תורקה, עמ' 220-221). ריבלין הוסיף הערות חשובות על מה שכתב פרומקין, כדי לתקן כמה טעויות. הרב מימון כתב מאמר על חיבורי רב"א בספר היובל לציון כרך הארבעים של "סיני" (מימון, רב"א, עמ' פט-קכה). הרב נפתלי הקדיש לו ערך בספר "אוצר הגדולים" שלו. יערי התייחס לפעילותו של רב"א למען ירושלים (יערי, שלוחי א"י, עמ' 225-228). גליס כתב ערך על רב"א (גליס, אנציקלופדיה, עמ' רנה-רנט). מארכס פרסם את המכתב היחיד שיש לנו מרב"א, ושנשלח ממצרים לאיטליה בשנת שמ"ז (מארכס, רב"א, עמ' 169). דימיטרובסקי דן במכתב זה (דימיטרובסקי, רב"א, עמ' 175-178), ואחריו דן בו דוד תמר (תמר, רב"א, עמ' 236-237).

² רוזאניס, תורקה, עמ' 220-221.

³ נג'ארה, מי השלוח, דף ק"מ. ר' ישראל נג'ארה אמר שם: "ארץ צבי ילדה הרה / מצרים אותו הגבירה".

⁴ ר' ישראל די קוריאל (לערך 1502-1577), היה סבו של המשורר המפורסם ר' ישראל נג'ארה. חי במקומות שונים בטורקיה, עלה לארץ בסביבות 1535 והתיישב בצפת. אחד מארבעת הרבנים שנסמכו ע"י ר' יעקב בירב. אין מקור לכך שר' ישראל די קוריאל היה במצרים (דוד, עלייה, עמ' 189-190), וחייבים לומר כי רב"א למד לפניו בצפת.

⁵ רב"א עצמו מוסר לנו בתשובותיו כי רבותיו הם הרדב"ז ור' ישראל די קוריאל. אמנם בשו"ת שלו (סי' א') הוא מספר כי היה כינוס גדול של כל רבני הגליל בו גזרו חרם שלא לעשר פירות שנקנו מן הגוי בא"י: "שמעתי בהתאסף ראשי עם יחד כל רבני הגליל ותלמידיהון ... ובאותו הקבוץ היו שני רבתי מהר"ר דוד בן אבי זמרה זצ"ל ומהר"ר ישראל די קוריאל זצ"ל ...". בספר הדרשות של רב"א נמצאו כמה פרטים על ר' ישראל די קוריאל: "ושמעתי מפי מורי מרנא ורבנא מהר"ר ישראל דיקוריאל ז"ל (דרשות רב"א, עמ' קיז); וממורי הרב כמה"ר ישראל ז"ל שמעתי ... כך שמעתי מפי מורי הרי"ז"ל (שם, עמ' רה); ושמעתי ממרנא ורבנא מהר"ר ישראל דיקוריאל זלה"ה שמתחלת יהושע יש סמך לזה המאמר וזה הויכוח והייתי קטן כשמעתי ממנו ז"ל ואיני זוכר (שם, עמ' רלז); וכיוצא בזה שמעתי בילדותי מפי מרי כמה"ר ישראל די קוריאל

מוצאו אשכנזי. בשער תשובותיו שנדפסו מיד אחרי פטירתו (ויניציאה שנ"ה), מוזכר שר' אברהם אביו היה "אחיו הגדול של הרב הגדול של כל אשכנז, כמה"ר יצחק בצלאל'ס ממשפחת בצלאל". ר' יצחק זה היה, לפי ריבלין⁶, זקנו של בעל הט"ז. ריבלין סבור שאביו של רב"א עלה לא"י, ורב"א נולד והתחנך בצפת, ושם התודע למשורר ר"י נג'ארה שהיה לו חבר נעורים⁷. גם קונפורטי⁸ מוסר לנו עדות דומה מפיו של ר' יהושע שונצינו בן הזמן ההוא. בכל זאת התעוררו ספקות לגבי קביעה זו בגלל תשובת מהריט"ץ⁹ בה כתוב: "כי באמת לא יעלה על לב לומר שחכם אחד ספרדי יגזור גזרות על חכמי אשכנז", והנרמז הוא רב"א. ספקות אלה אינם קיימים עוד היום, אחרי ששוחטמן פירסם בשנת תשמ"ה את שו"ת ר' מאיר גאויזון¹⁰. מהו אם כן פירושו של הביטוי "חכם אחד ספרדי"? שוחטמן מפרש "חכם המשמש רבו של הציבור הספרדי", ואמנם רב"א התנהג בדרך כלל כספרדי לכל דבר¹¹. חינוכו היה ספרדי, רבותיו היו ספרדיים, וכתבתו ספרדית¹².

כמה שנים אחר כך ירד רב"א למצרים, שם נמנה עם תלמידיו של הרדב"ז שבו ראה את רבו המובהק. הוא מתייחס אליו בכבוד עצום, ומכנה אותו: "מורי ורבי הגדול", "מרנא ורבנא ז"ל", "מרנא ורבנא הרב הגדול", או סתם "מרן". בדרך כלל הוא מסתמך עליו להלכה, אף על פי שלפעמים הוא חולק עליו.

ז"ל (שם, עמ' רמז); ובעמ' רעג (שם) מביא רב"א רעיון נפלא ששמע מפי ר"י די קוריאל ז"ל; ממקורות אלה עולה שר' ישראל די קוריאל היה רבו בילדותו. כל הדברים שמוסר רב"א בשמו נוגעים אך ורק לפירושי פסוקים או אגדות של חז"ל, שהיה כנראה תחום מומחיותו העיקרי של ר' ישראל די קוריאל (ראה: פכטר, די קוריאל, עמ' 806; דוד, עלייה, עמ' 189-190).

6 פרומקין, חכמי ירושלים, עמ' 116.

7 ראה: נג'ארה, מימי ישראל, עמ' קמ ועמ' קמב.

8 קונפורטי, קורא הדורות, דף מ, ע"ב.

9 שו"ת ר' יום טוב צהלון, ויניציאה תנ"ד, סי' קס.

10 שוחטמן, גאויזון, תשובה ס"ה, הערה 19.

11 אי תלותו במסורת הפסיקה האשכנזית ניכרת מן הויכוח שהיה לו עם ר' יהוסף אשכנזי בנושא השמיטה (שו"ת רב"א, סי' א-ב). ר' יהוסף אשכנזי (שם סי' ב', עמ' מד1) מתייחס לנאמנותו לפוסקי אשכנז הראשונים בזה"ל: "וכן מצאנו וקבלנו מרוב חכמי ארצינו ורבתינו אבותינו ספרו לנו שרבינו שמשון ורבינו יצחק אחיו ז"ל כך פסקו ג"כ". דבר זה לא הרשים במיוחד את רב"א. ראה: נספח ד' על האוריינטציה הספרדית של רב"א.

12 למשל, כתב היד של שטמ"ק חולין הוא אוטוגרף, וכתבתו ספרדית. ראה לקמן פרק ב', תחת הכותרת 'שטמ"ק חולין'.

רב"א הקדיש את כל זמנו ומירב כחותיו ללימוד הגמרא, והוא עצמו מספר על שקידתו העצומה בלימוד¹³. מהר מאד עמד בראש ישיבה במצרים, ובין תלמידיו שם נמנים האר"י¹⁴, ר' אברהם מונסון¹⁵, ר' חיים חברייא¹⁶ ור' עוזו בן ר' שמעון נחמני¹⁷. בתקופה זו נרתם רב"א למפעל אדיר של הגהת התלמוד הבבלי¹⁸ והתלמוד הירושלמי¹⁹, ויחד עם האר"י הגיה גם את הלכות הרי"ף, פירוש הרמב"ם למשנה, ספר משנה תורה ופירוש הר"ש לסדר זרעים²⁰. מפעל זה ישמש לו מבוא לחיבוריו הגדולים על התלמוד. הוא התחיל בבביות, וכנראה הסדר הוא: ב"ב, ב"ק, ב"מ; אח"כ כתב חידושיין על מסכת חולין (קצת לפני שנת של"ג [1573]), כאשר היה חולה בעיניו והופרע במלאכתו.

הרדב"ז עלה לירושלים בשנת שי"ג²¹ (1553), ורב"א נתמנה לממלא מקומו כראש רבני מצרים. יש מי שרצה לאחר את עליית הרדב"ז לא"י, הואיל ובשנת שי"ח חותם רבינו על טופס הסכמה של רבני

13 בתשובה סי' י"ד, שנכתבה אחרי שנת ש"ן (כלומר בסוף ימיו), הוא כותב: "שת"ל לא יחרף לבבי מימי, כי עסק הגמרא הקנני מנעורי, וימי הנעורים זכו והוו דרופתקי דאורייתא. כמה שינות עוררתי מעיני וכמה לילות על עומקה של הלכה לא נתתי שנת לעיני ולעפעפי תנומה, וכמה מאכלות הסרחתי שלא אכלתי אותם בעתם על עסק הגמרא, וחלבי ודמי שמתי על התורה" (שו"ת רב"א, סי' יד, עמ' קג).

14 סמברי ב', דף 133, ב. לפי החיד"א (חיד"א, הגדולים, ערך ר' יוסף סמברי), האר"י חיבר יחד עם רב"א שטמ"ק על זבחים, שנשרפה בשריפה הגדולה של איזמיר. רוטשטיין טוען כי שטמ"ק ב"ק חוברה ע"י האר"י (ראה: חבצלת, הרמב"ם, עמ' כב).

15 שוחטמן, גאויזון, מבוא, עמ' 66.

16 שוחטמן, שם, עמ' 73. כ"י אוקספורד בודלי 2553 מכיל את דרשותיו. בדף ס, עמ' ב' של כתב היד כתוב: "ושמעתי ממורי הר' בצלאל אשכנזי". בכתב יד זה נמצאות גם דרשות של רב"א.

17 ר' עוזו נחמני פונה בשאלה לרבו רב"א (שו"ת רב"א, סי' כה) ומבקש פירוש לסוגיה במס' ב"מ. היה אחד מחכמי אלכסנדריה (שוחטמן, גאויזון, עמ' 87).

18 ר' דוד קונפורטי (קונפורטי, קורא הדורות, דף מא, ע"א) כותב: "בהיות בירושלים תוב"ב בא לידי תלמוד שלו מדפוס ויניציאה והיה כלו מוגה מכתבת ידו ובפרטות בס' קדשים וטהרות וכל הגליון מלא פה לפה מכתבת ידו". בניהו (בניהו, הגהות, עמ' סא) סבור כי הטופס שראה קונפורטי אינו הטופס המקורי בכתב ידו של רב"א, אלא העתק שנעשה ע"י תלמיד או חכם אחר שהכניס שינויים ותוספות, וטופס זה הוא הטופס שנמצא בבית הספרים בירושלים ובאוסף גינזבורג.

19 ראה: בניהו, הגהות, עמ' מז, הערה 1.

20 ראה: בניהו, הגהות, עמ' סג ועמ' צד.

21 הרדב"ז נפטר בצפת בקיץ שנת של"ג (ראה: גולדמן, הרדב"ז, עמ' 116). ר' יצחק עקריש, שהיה בן בית אצל הרדב"ז במשך עשר שנים, כתב בהקדמה לשלשת הפירושים לשיר השירים שהובאו לדפוס על ידו (קושטא של"ה?): 'הרב הגדול מרנא ורבנא כמה"ר דוד בן אבי זמרא ז"ל הרביץ תורה וימלוך על ישראל במצרים מ' שנה ובירושלים ובצפת תוב"ב

מצרים: "שלא להתמנות שום מגוי וכו' בלא ידיעת רוב החברים, ולכן הסכמנו אנחנו החתומים מטה לקבל עלינו גזירת מו"ר [הרדב"ז] והסכמנו להיות כולנו וכו' והיה זה ביום ה', יט לחדש כסליו שנת ויש"ב [שי"ה] עמי בנוה שלום וכו' אליהו מזרחי, יצחק מודינא, מאיר הלוי, בצלאל אשכנזי, יצחק לוריא וכו' אמת שכן גזרתי ובמקומי אני עומד, דוד בן זמרא". נמצא שהרדב"ז היה עדיין במצרים בשנת שי"ח²², אך דוד²³ כותב כי הטופס נשלח כנראה לא"י, כדי שהרדב"ז יחתום עליו, שהרי מצודתו פרוסה היתה במצרים.

סיום הנגידות

מוסד הנגידות²⁴, שהיה במצרים מאז המאה ה"א, הגיע לקיצו בימי רב"א, אך קיימות שתי גירסאות שונות לגמרי בעניין קץ הנגידות. ר' יוסף סמברי²⁵ מספר את הדברים הבאים:

וכשנפסק שלשלת העבאסיים מבבל, ואז התחיל אור העותמאנלים, חזרה הנגידות למי שראוי לה מצד חכמתו ומעשיו ועשרו, והיו שולחים אנשי קושטנדינה יאודי (=יהודי) אחד חשוב וחכם בהסכמת חכמי קושטנדינה שריה ויועציה, כדי לשפוט את העם משפט צדק, והיה מעניש וקונס ומכה ומנדה ומחרים כפי מה שצריכה השעה. ונמשך זה הנגידות עד זמן הנגיד הר' יעקב ׳ חיים תלמיד. ובבא הנגיד אל ארץ מצרים, וילבש אותו השר בגדי מלכות. וביום שבת קדש הלכו עם בני ישראל להקביל פניו, ועל צבא תהלתם מוהר"ר בצלאל אשכנזי זלה"ה, וכאשר הקבילו פניו לא שת לבו עליהם, ולא נהג בהם כבוד. ויחר לרב מהר"ר בצלאל מאד, ושסע אותם בדברים, ונדה אותו. ואזי נמלא חימה הנגיד והלך אל השר להלשין הרב לומר שלא חס על כבוד המלכות. ויהי כשמוע הרב

כעשרים שנה, א"כ בהכרח עלה לארץ בשנת שי"ג. אמנם בניהו (בניהו, הרדב"ז, עמ' קכ"ז-קל"ד) סבור כי הרדב"ז עלה לארץ סביב שנת שכ"א-שכ"ב, אך דוד (דוד, נגידות, עמ' 328) סתר את ראיותיו, וכבר כתב ר' רפאל אהרן ׳ שמעון (אבן שמעון, טוב מצרים, עמ' 120) כי הרדב"ז "חתום על גוף פסק מרן בענין איסור הבהמה שאכלה חלתית ... והרב המבי"ט בח"א סי' קנ"ו כתב בסוף התשובה שעובדא זאת היתה בשנת שי"ב (והרדב"ז חתם על הפסק אחרי עלייתו בשנת שי"ג)".

²² בניהו, הרדב"ז, עמ' קלד.

²³ דוד, נגידות, עמ' 325-337.

²⁴ הנגיד היה נציג פוליטי. הוא עמד בראש ארגון כולל של יהודי מצרים שתחת כנפיו חסו גם קראים ושומרונים. הוא מינה שופטים, עמד בראש בה"ד, גבה כספים, תיקן תקנות ושמר על קיום המשמעת הדתית. החל מהרמב"ם, משרת הנגידות עברה בירושה במשפחתו עד סוף המאה ה"ד.

²⁵ סמברי א', עמ' 116.

את הדברים האלה, וישכם בבקר ויחבוש את החמור וספר שמואל עמו, ויעמוד לפני השר וישתחו לאפיו ויאמר לו: דבר לי אליך השר. ויקם מעל הכסא. ויאמר לו: שמע נא את דברי השם הנמצא כתוב בספר, שמיום שגלינו מארצנו וקבלנו מלכותכם עלינו, גזרנו אומר לבל יכנו שם איש מישראל בשם מלך, כי לכם המלוכה. והאיש הלזה כנה שמו בשם מלך, כי כן קורין לו נגיד, ונגיד רוצה לומר מלך, דמתרגמין לנגיד על עמו על ישראל - למלכא על ישראל, ופייסתי אותו בדברים ולא קבל ממני. וכאשר ראיתי שהוא מורד במלכות, החרמתי אותו. ויהי כשמוע השר את דברי הרב, ויחר אפו על הנגיד ויגרשנו מארצו. ומהיום ההוא ומעלה, וישימה לחק בישראל לבל יכנו לשום יאודי אשר יבא מקושטנדינה נגיד, אלא היו קורין אותו ג'יליבי (=אדון, בתורקית), ותהיין לחק לישראל עד היום. לדברי רוצאניס פנה ר' יעקב נ' חיים תלמיד לשלטונות קושטא והביא להדחת המושל, ואז התחיל לרדוף את רב"א.

בניגוד לכך, כתב הרדב"ז בתשובה²⁶:

שאלה: על מה סמכו במצרים להיות להם נגיד וכו'. תשובה: צריך שתדע שעיקר דבר זה נמשך כי קרוב לתחלת מלכות הישמעאלים וכו' ומיד צוה המלך להביא לו משם אחד מזרע דוד המלך וכו' ומשם נשתלשל הנגידות במצרים וכו' וכל זה במאמר וגזרת המלך עד שמלכו התוגראין, ואע"ג דבטלה הנגידות בעונותינו ואין לנו הורמנותא, נשאר המנהג הראשון שיהיה דן יחידי דיין אחד במקום הנגיד, ובוררין להן הצבור מי שראוי לכך, וממנין אותו לדיין עליהם. דוד סבור שיש לקבל את דברי הרדב"ז, שהנגידות התבטלה במצרים עם הכיבוש העות'מאני בשנת 1517. דברי הרדב"ז, שחי בסוף תקופת הנגידות, אמינים יותר מדברי ר' יוסף סמברי שחי כמאה וחמישים שנה מאוחר יותר. מאז ביטול הנגידות עמד דיין ראשי בראש הקהילה, ולצידו אישיות נוספת שנטלה חלק בהנהגה. יתכן שהיהודים המשיכו לכנות אישיות זו בכינוי "נגיד", למרות שהתואר בוטל לגמרי אצל השלטונות. הרדב"ז, ורב"א אחריו, מילאו את תפקיד הדיין הראשי, ובימי רב"א היתה האישיות המנהיגותית שעמדה לצידו ר' יעקב נ' חיים תלמיד, ואיתו הוא הגיע לעימות על סמכויות ההנהגה.

---

26 תשובות הרדב"ז, וארשא תרנ"ב, סי' תתקמד.

בסוף ימיו זכה רב"א לראות "נגיד" לרוחו על יהדות מצרים, ואמנם בשו"ת שלו, סי' כא, הוא כותב: וכ"ש דאנא נמי לבתר דרמאי אנפשינ אדכרי שמעולם לא ראיתי במצרים שום גט דכתיב ביה פטורין חסר, ואסכנדריא בתר מצרים גריא ומתורתה היתה שותה תמיד מימי קדם קדמתה, עד שעבר זר בתוכה להיות מושל בישראל וחמס בארץ מושל על מושל בעצת בני פריצי עמנו בני עקוב בני חטיפא בני סטי בני פרודא, אשר מן התחברות הזאת הפרידו אמת המים מן הנהר הגדול היוצא מעדן ויקימו להם מצבות ויטעו אשרות, אמרו לעץ הקיצה עורי לאבן דומם הוא יורה, ועתה אשר חמל ה' על עמו וחזרה עטרה ליושנה ומושלה מקרב עמנו יצא מהמיוחדים שבישראל אנשי חיל אנשי שם חזרה מעלת התורה למקומה.

בשאלה זו דן רב"א בבעיה של גיטין. הוא מתיחס בבירור למינויו של "נגיד" חדש, אחרי הסתלקותו של ר' יעקב בן חיים תלמיד שהתערב אפילו בעניין כשרות גיטין, ויש כאן הד ברור למחלוקת עם הנגיד. רב"א כבר נמצא אותה עת בירושלים, שכן הוא כותב: "ואזני שומעות בתוככי ירושלים", כלומר בסוף ימיו.

ישיבת רב"א בצפת

בכללי התלמוד של רב"א כתוב אחרי כלל 278: "תם ת"ל ב"ה. וסיימתיו ביום שני שנים עשר יום לחדש תשרי שנת השל"ה ליצירה פה מצרים. תם:", ובסוף הספר כתוב (אחרי 422 כללים): "תם ביום שלישי פרשת ויצא יעקב שלשה ימים לחדש כסלו שנת השל"ה ליצירה פה צפת תוב"ב". לפי זה עזב רב"א את מצרים והגיע לצפת בין י"ב תשרי לבין ג' כסלו של שנת של"ה (סוף שנת 1575), אולי בשל סכסוכו עם "הנגיד". דוד²⁷ גילה מקור שמדווח על "ישיבת מרנא ורבנא כמהר"י קארו זלה"ה וכמהר"ר בצלאל אשכנזי זלה"ה וכמהר"ר שלמה סאגיש והר"ז בן זיזא ז"ל". הואיל והרב קארו נפטר בי"ג ניסן של שנת של"ה, עמד ר' בצלאל לצידו באותה ישיבה זמן קצר בלבד. לא ידוע מדוע חזר רב"א אחר כך למצרים ומתי. להלן נראה כי הוא חזר לשם לפני שנת של"ט, אך סמכותו ההלכתית היתה כבר מבוססת דיה בצפת, בכדי שישלחו

---

²⁷ דוד, צפת, עמ' 454-455.

אליו שאלה מצפת למצרים בשנת שמ"א. בשו"ת שלו (סי' כ"ו), דן רב"א בבעיית ייבום כלתו של הרב קארו. בניהו²⁸ מספר על הפולמוס שהיה מסביב לייבום זה, וכותב שהמעשה היה בשנת שמ"א.

חזרה למצרים

רב"א היה שוב במצרים החל משנת של"ט (1579) לכל הפחות. הוא דן בשו"ת סי' ל' בבעיית עגונה. מהריב"ל מוזכר בברכת החיים. העדות היא משנת של"ט, ומהריב"ל נפטר בשנת ש"מ (1580). לפי התשובה מסתבר שר' בצלאל היה במצרים בתקופה זו, שכן כתוב בה: "וקבלת עדות זה היתה ביום שני חמשה ועשרים יום לחדש כסליו שנת השל"ט ליצירה פה מצרים והכל שריר וקיים". רב"א נמצא עדיין במצרים בשנת שמ"ו (1586), שכן הוא חתום שלישי על הסכמת רבני מצרים בעניין פטור תלמידי חכמים ממיסים²⁹. החתומים הם: ר' משה דמוהי, ר' שמעון קאשטילץ, רב"א, ר' יעקב קשטרו, ר' אהרן שתוי ור' אברהם הכהן. הסכמה זו נמצאת בשו"ת דרכי נעם (ח"מ, סי' נה ו-נז), וכן בספר כרם חמר (ח"ב, ספר התקנות, סי' קל), וכן בספר כתר תורה לרבי שמואל די-אבילה (אמשטרדם, תפ"ה, דף ה', ע"א). זמנה של ההסכמה הוא תשרי שמ"ו, לפי ספר "כרם חמר". לפי זה היה רב"א אחד מרבני מצרים בשנת שמ"ו.

רוזאניס היה סבור כי הוא חזר אחרי מות ה"נגיד", אולם יעקב בן תלמיד מוזכר בשנת שמ"ב בחנוכת בית הכנסת של המוסתערבים³⁰. בשנת שמ"א כתב ר' ישראל נג'ארה לרבינו שהיה במצרים³¹, וגם פה ר' יעקב בן תלמיד עדיין עומד בתפקידו.

בני רב"א

תשובה ס"ה בשו"ת ר' מאיר גאויזון דנה בבעייתו של אשכנזי שאשתו לא ילדה לו, האם הוא יכול להשתחרר מן החרם דרבינו גרשום כדי לשאת אשה שניה ולקיים מצות פריה ורביה. הוא כותב: "זכרתי גם בימי חרפי בצפת תוב"ב, בזמן הרב מהר"י קארו ז"ל, עשה מעשה לח' א' מחשובי העיר [שהיה כמובן אשכנזי] חשוך בנים, כולם הסכימו להתר, והגם כי הרב כמהר"ר בצלאל אשכנזי ז"ל לא ישרה בעיניו אותה התרה

28 בניהו, קארו, עמ' שכו.

29 ראה: שוחטמן, גאויזון, מבוא, הערה 428.

30 דוד, נגידות, עמ' 372.

31 נג'ארה, מי השלוח, דף קמ"ב, ע"ב.

וכת' להיפך, עתה בסוף ימיו חזר בו ובעצמו עשה מעשה ונשא אשה". רוזאניס היה סבור בשעתו כי רב"א נתאלמן ונשא אשה חדשה אשר הולידה לו לזקוניו בנים ובנות. אך עכשיו מתברר שלא כך היה מעשה, אלא שבסוף ימיו הסכים להיתר של מרן ב"י ונשא אשה שניה על אשתו העקרה. רמז לנישואין אלה נמצא באגרת ששלח לו ר' ישראל נג'ארה מצפת למצרים³², ובה הוא כותב בין היתר: "תורתו יגדיל ויאדיר להראות העמים והשרים את יפיה ירבה את שלומו כימי השמים על הארץ ויחדש כנשר נעוריו להוליד זרע אנשים בנים הגונים נטעי נעמנים, ובני בנים עוללים ויונקים, ילדים ברחובותיו משחקים אמן ואמן". ר' בצלאל - אשכנזי הוא בלי שום ספק, ולפיכך התעוררה לגביו בעיית חרם דרבינו גרשום.

מכל מקום בתקופה זו נשא רב"א אשה בשנית, ונולדו לו בנים לעת זקנה, בהיותו מעל לגיל שישים. בשטמ"ק כתובות, בסוף אחת הסוגיות, הוא כותב: "קצרתי בשמעתא זו ויש בה להאריך לפי שהובאה בכמה מקומות בתלמוד וכעת לא היה לי פנאי להאריך ובבבא מציעא הארכתי בשמעתא זו בחדושי אשר חברתי מהראשונים ז"ל וה' יגמור בעדי ויזכני לכתוב חידושים על כל התלמוד להשאיר אחרי ברכה ונהיה אנחנו וצאצאינו יודעי שמו ולומדי תורתו לשמה וכן צאצאי צאצאינו אמן" (ח"א צא 1). מאחר שהזכיר את ילדיו, הרי יש כאן רמז כי שטמ"ק לכתובות היא חיבור זקונים של רב"א.

העלייה לירושלים

כולם כותבים שרב"א נאלץ לעזוב את מצרים בעיקבות הסכסוך עם הנגיד³³, כולל דוד³⁴. אך העלייה לירושלים היא עלייתו השניה של רב"א לארץ. בראשונה הוא שהה בצפת, והגיע אליה כנראה אחרי

³² נג'ארה, מי השלוח, דף קמב, ע"ב.

³³ בדבר זה כולם נגררו אחרי רוזאניס (עמ' 222) שהסתמך על תשובת רב"א סי' י"ח. מדובר שם בקידושי שחוק, ורוזאניס מצטט בהערה 26: "מעשה שהיה... קודם שעליתי לירושלים תוב"ב בקצת ימים היו יושבים שנים בשוק בסוד משחקים, ובדרך לעג קדשו בנותיהם הקטנות... ומיראתם פן בבואי הנה איסר אותם". הוא כותב שדברי הרב ירמזו שלא פחדו ממנו במצרים, ורק בלכתו לירושלימה, מהשפעתו על רבני העיר הקדושה, יראו מן התוצאות. מכאן הוא מגיע למסקנה: "אחרי השערוריה אשר היתה במצרים בסבת המחלוקת ומלשינות בין ר' בצלאל אשכנזי ור' יעקב חיים תלמיד הג'ליבי, נאלץ ר' בצלאל לנסוע לירושלימה כאשר זכרנו שלא ברצונו, בהיות שאבד הרבה מערכו והושפל לארץ כבודו בעיני כל עדות מצרים, על הריסות מוסד הנגידות אשר לכנסת ישראל המצרית, ולא היה בכחו להורות אף הדין היותר פשוט, כי דבריו לא היו נשמעים עוד בין היהודים באלקהירא".

הסכסוך עם הנגיד, והעלייה השנייה שהביאה אותו לירושלים, באה מתוך תחושה של שליחות, כדי לפעול למען קהילת ירושלים, וכדי להציל את בית הכנסת שלה מסגירה. יערי³⁵ כותב כי "בשנת שמ"ו (1586) נטלו הערבים בכוח את בית הכנסת העתיק שבירושלים, שהוקם עוד בימי הרמב"ן". דבר זה הדיר שינה מעיניו של רב"א, וכך הוא כותב בתשובה סי' י"ד³⁶:

וגם שדמי הבתים האלו נתייחדו לפרוע מה שלוו על הוצאת הער"ץ מהשופט הגדול וזולתו שזהו פתח תקוה לפתוח זה השער לה' הסגור חותם צר וכל ישיבת ירושלים תלוי בפתיחת הבית כנסת, שאם חס ושלום נתייאשו מבית הכנסת הרשעים השקט לא יוכלו ואחר היאוש יהיה שינוי מעשה שיערערו על הדירה בירושלם כאשר החלו לעשותו שוב אפילו על עולי רגלים. ואם אין ירושלם חס ושלום אין חברות וכו'.

דברים אלה מופרכים, לא רק בזה שגם אחרי עלות רב"א לירושלים המשיכו לשלוח לו שאלות הלכתיות כדי להכריע בהן, וראו בו את הסמכות העליונה (ראה: שו"ת רב"א, סי' כ"ב וסי' ל'), אלא בעיקר עקב העובדה שאותם קידושי שחוק של סי' י"ח, שעליהם מתבסס רוזאניס, לא התרחשו במצרים אלא בירושלים. באמת בביטוי "ומיראתם פן בבואי הנה איסר אותם" – התכוון רב"א לומר כי אותם מבצעי קידושי שחוק ידעו שבקרוב מאד הוא עולה לירושלים (או שהוא שב לירושלים משליחות כלשהי), ואז הוא ייסר אותם על מעשה הליצנות שלהם. כמו כן, רב"א כתב את התשובה הנ"ל (סי' י"ח) מיד אחרי בואו/שובו לירושלים, כי הוא כותב בתחילת תשובתו (מיד אחרי תשובת החכם מן הגליל): "ועל כל אלה הייתי כמחריש, הגם כי במקום תחנוני נהיתה הנהייה הזו, עד שעבר הרנה במחנה שכינה לאמר כי נמצא בתוככי ירושלים מקור נפתח לחטאת להרבות ממזרים בישראל שקידושין אלו לטבועין ניתנו וכו' וחפשי את ירושלים בנרות וכו' וזהו נוסח הקבלת עדות אשר נתקבל פה עיר הקדש ירושלים תוב"ב בפני בעלי הדבר וכו'".

מתי נכתבה תשובה זו? רב"א מספר כי אותם ליצנים הזדרזו לשלוח תשובה מבויימת לחכם בגליל, לפני שיגיע רב"א לירושלים, ואלה דבריו: "ומיראתם פן בבואי הנה איסר אותם, שלח אחד מהמתקדשים והמטהרים שאלה בדברים בדוין אל הגליל תוב"ב לחכם אחד והשיב לו באורך". תשובת חכם זה מובאת מיד אח"כ, וממנה מתברר כי הוא היה תלמידו של מרן ב"י, כי הוא כותב: "איברא דמצאתי תשובת שאלה לרשב"ץ ז"ל הביאה הרב מוריניו ז"ל בטור סי' מ"ב וז"ל מי שקדש בת קטנה שלא בפני אביה וכו' ", וזה נמצא בספר ב"י (טור אה"ע, סוף סי' מב). מדובר א"כ במעשה שאירע אחרי פטירת מרן ב"י. גם רב"א מזכיר אח"כ את מרן ב"י בברכת המתים: "וראיתי להרב המובהק כמהרר"י קארו זצ"ל וכו' " (עמ' קמד). מרן ב"י נפטר בשנת של"ה, א"כ המעשה אירע יותר מ- 22 שנה אחרי שהתמנה ר' בצלאל לרב הראשי של מצרים במקום הרדב"ז, ואין אפשר לקשור זאת לסכסוך שלו עם הנגיד, שאירע מיד עם מינויו של ר' יעקב בן תלמיד לנגיד בשנת שי"ן?

34 דוד, נגידות, עמ' 325-337.

35 יערי, שלוחי א"י, עמ' 225.

36 שו"ת רב"א, עמ' קי.

רב"א נרתם בכל כחו להצלת ירושלים. המכתב שלו לנדיב באיטליה שהגיע לידינו³⁷ הוא כנראה שריד ממכלול שלם של מכתבים ופעולות של רב"א בנושא. את המכתב כתב כשנה אחרי סגירת בית הכנסת (כ"א אדר שנת שמ"ז). בין היתר כותב שם רב"א:

כי בית הכנסת עדין סגור חותם צר ועניה סוערה לא נוחמה, וירח"ה סוגרת ומסוגרת, כי ת"ל מלאה הארץ תורה, מה שלא היה משנ' קדמוניות שיש תלמוד תורה ביותר ממאה תינוקות ומלמדים תורה ברבים ולא כוהה במ, גם יש השגר (=בית מדרש) בה שלומדים יומם ולילה תמיד לא יחשו, ובעזר העוזר האמתי **כשאעלה אני שמה** יגדיל תורה ויאדיר וכו' ואני הנני עומד מצפה דרך **וכמעט אני חד כרעא אארעא וחד כרעא אמברא**, ועל ה' השלכתי יהבי, ועכ"פ עם השיירה ראשונה אשי' לדרך פעמי.

רב"א כתב מכתב זה ממש ערב צאתו לירושלים. אולי התכוון להגיע לירושלים לקראת הפסח, ובזה הוא ראה כנראה מעשה סמלי - מעין יציאת מצרים. אין ספק, אם כן, כי בעיית ירושלים היתה הסיבה האמיתית לעלייתו ארצה, ולא מצוקותיו האישיות. רב"א נהג בזה כמו חכמים רבים בתקופתו שבשלב זה או אחר עלו לארץ: הרדב"ז, ר' יוסף קורקוס, האר"י, ולפני כן הרב יוסף קארו, ר' שלמה הלוי אלקבץ ועוד רבים אחרים. מסתבר שחכמי הדור ראו את ישיבתם בגלות כישיבה ארעית עקב אילוצים כלכליים, וחיפשו את ההזדמנות לעלות לארץ, ומדוע לא יהיה דבר זה המניע האמיתי לעלייתו של רב"א?

רב"א עלה, אם כן, לירושלים בשנת שמ"ז³⁸ (1587) או תחילת שנת שמ"ח, ומכל מקום היה בירושלים בשנת שמ"ח, וחי בה רוב זמנו עד יום מותו.

ראינו לעיל כי שוחטמן סבור כי רב"א שימש כרבה של קהילת הספרדים בירושלים על אף מוצאו האשכנזי. אך לדעת דוד היה רב"א הרב של כל הקהילה היהודית בירושלים, ואמנם, התשובה (סי' ק"ס) של מהריט"ץ בה הוא העיר "כי באמת לא יעלה על לב לומר שחכם אחד ספרדי יגזור גזרות על חכמי

³⁷ האיגרת ראתה אור אצל: מארכס, רב"א, עמ' 169; דימטרובסקי, רב"א, עמ' 175-178.

³⁸ בחודש אדר שנת שמ"ז היה עדיין במצרים, כפי שעולה מאיגרתו שפרטיה מופיעים בהערה הקודמת.

אשכנז" - מתייחסת לפסיקתו של רב"א שדרש לחייב את האשכנזים במתן שישית מן ההכנסות שלהם לצרכי כלל הציבור היהודי בירושלים. אם כן סמכותו של רב"א התפשטה לכל הקהילות. גם אחרי עלייתו לירושלים המשיכו להריץ אליו שאלות ממצרים, וגם התבקש לחתום עם רבני מצרים על פסקים ותקנות³⁹.

יערי⁴⁰ כותב כי אחרי עלייתו לירושלים ראה רב"א כי צרכי העיר מרובים, והחליט לצאת בעצמו בשליחות העיר⁴¹. הוא היה בדמשק, בקונשטנטינא⁴² ובמצרים⁴³. תשובתו הגדולה בסי' א' שאין צריך לעשר תבואה של גוי בא"י, נכתבה בצאתו מירושלים לשליחות כלשהי. ואלה דבריו⁴⁴: "ומעיד אני וסדהי במרומים כי זה ימים על עסקי עיר הקדש יצאתי בשיירה ונטפל עמי אחד מהתלמידים והיה עיף ויגע ומוטל ברעב וזימנתי אותו לסעוד עמדי והשיב שאינו אוכל בלתי מעושר והחרשתי". בדמשק נפגש עם ר' ישראל

39 ראה: שו"ת רב"א, סי' כ"ב וסי' ל'. כמו כן רב"א חתום על פסקו של ר' יעקב קשטרו משנת שמ"ט, יחד עם ר' יהודה מסעוד, ר' אברהם מונסון ור' משה עטיאה (שו"ת אהלי יעקב לר' יעקב קשטרו, סי' י"ח).

40 יערי, שלוחי א"י, עמ' 225.

41 בתשובה יז הוא כותב: "כתב הרשב"א ז"ל בתשובה וכו' ע"כ. בתשובות כתיבת יד ולא דייקי כולי האי, ונראה שיש חסרון בסוף לשונו. ובירושלים תוב"ב יש לי תשובות דוקני ובעזר העוזר האמתי שמה עיני תחזינה מישרים" (עמ' קלח). מכאן שבזמן כתיבת תשובה זו, היה ר' בצלאל בשליחות כלשהי למען ירושלים.

42 "בהיותי בקונשטנטינא וכו' שבחו לי בזקן אחד דבר אוריין הוא וכו' שלח לי פיתקא בשתי שאלות וכו' ועתה כאשר מצאתיהו נתתי את לבי להשיב על שאלותיו" (שו"ת רב"א, סי' ל"ט, עמ' ער).

43 תשובה סי' ד' נכתבה במצרים בשנת שמ"ט, על שאלה שנשלחה מדמשק. בשאלה: "היום יום חמשי חמשה ימים לחדש תמוז שנת בצעדך **משד"ה** אדום ליצירה פה דמשק בא לפנינו". ובעמ' נג: "כך נמצא בספרים הישנים הנמצאים **פה מצרים** מועתקים מספר ישרן כתיבת יד המחבר".

בתשובה סי' טז כתוב: תשובה: "ידי אסורות אשר ספרי אין אתי והם בירושלים תוב"ב ואני פה כגבר אין איל ולבי ועיני ורעיוני שמה במקום קדשו כל הימים" (שם, עמ' קכו). א"כ בזמן כתיבת תשובה זו, נמצא ר' בצלאל בביקור במצרים, אך דירתו בירושלים. בתשובה זו הוא מזכיר את מהריב"ל בברכת המתים, ומהריב"ל נפטר בשנת 1580.

בתשובה סי' ל"ד כתוב: "ולחדש בפשיטות הייתי צריך לחפש באמתחות בעלי התשובות ובעלי החידושים כמנהגי וכעת ידי אסורות כי ספרי אינם אתי. וגם כל רעיוני ושעפי נגד ירושלים אשר שם ביתי ואני פה כגר בארץ וכאורח נטה ללון, לכן משכתי ידי הגם כי הפצירו בי עד בוש".

44 שו"ת רב"א, סי' א', עמ' א.

נג'ארה שהסכים להיות מעין ראש ועד פעולה למען ירושלים בדמשק. ר' ישראל נג'ארה גם כתב לארם צובה⁴⁵ (=חלב), כדי להאיץ בהם לשלוח תרומות, הואיל ורב"א היה חלש ולא היה יכול לנסוע בעצמו לשם.

חבריו ותלמידיו בירושלים

חכמי בית דינו של רב"א בירושלים: הר"ר אפרים וויש, ר' שמעון ב"ק, ר' יונה, ר' משה מאיר ב"ק ב"ר שמואל ז"ל. מרבני הספרדים היו בימים ההם: ר' אברהם ירושלמי ור' משה שושן⁴⁶. רבנים אלה חתומים על ההסכמה שנמצאת בכרם חמר, ח"ב, סי' קל, אחרי פטירתו של רב"א. בשטמ"ק כתובות מזכיר רב"א אחד מחכמי האשכנזים בירושלים: "וכן שמעתי מפ"ה הר' קלונימוס⁴⁷ ז"ל בירושלים ת"י⁴⁸.

מבין תלמידיו בירושלים: ר' שלמה העדני, בעל "מלאכת שלמה"⁴⁹.

שתי מחלוקות בסוף ימיו של רב"א

א. מחלוקת רב"א בזמן מגוריו בירושלים, עם ממשיכי דרכו של ר' יהוסף אשכנזי מחלוקת גדולה התעוררה בארץ בסוף ימי מרן ב"י (בשנים ש"ל-של"ב) בעניין מצוות התלויות בארץ⁵⁰. חז"ל דרשו מן הפסוק "ראשית דגנך תירושך ויצהרך..." שאין חיוב בתרומות ומעשרות אלא אם הדגן הוא "דגנך" - דגן של ישראל ולא דגן של גוי, ונחלקו האמוראים במס' מנחות (סו, ע"ב) בנוגע לפירות של גוי שגדלו בקרקע שקנה בא"י ונגמרה מלאכתם בידי גוי, ואח"כ מכרם לישראל: רב פפא ורבינא פוטרם אותם לגמרי מתרומות ומעשרות, ורבא מחייב אותם מדרבנן. הרמב"ם פסק כדעת רב פפא ורבינא (תרומות, פ"א, י"א), והראב"ד השיג עליו ופסק כדעת רבא (מעשר, סוף פרק יא). המנהג בא"י היה על פי הרמב"ם, וכל חכמי

---

45 נג'ארה, מימי ישראל, דף קס"ב.

46 הכהן, אוצר הגדולים, ערך ר' בצלאל אשכנזי.

47 על ר' קלונימוס זה, ראה: דוד, עלייה, עמ' 204.

48 שטמ"ק כתובות, ח"ב, עמ' קנד"1.

49 בהקדמתו לפירושו על המשנה "מלאכת שלמה" כותב ר' שלמה העדני: "ולעיר ירושלים עה"ק תוב"ב הובאתי. תמיד בין עפר רגלי החכמים אשר היו שם נתאבקתי. הלא המה עמודי הגולה והאריאל. כמו החכם השלם המקובל האלהי כמהר"ר חיים ויטל נ"ע. ומורינו הרב אשכנזי כמוהר"ר בצלאל נ"ע. וזולתם".

50 ראה: בניהו, קארו, עמ' פז-צו.

צפת חיזקו את המנהג. בכסף משנה⁵¹ כתוב: "ועתה קם חכם אחד, ונראה לו שהוא מתחסד בעשותו הפך המנהג הפשוט וכו' ". חכם זה הוא ר' יהוסף אשכנזי⁵² שעלה לצפת, כנראה סמוך לשנת ש"ל. הוא טען⁵³ כי ראשונים רבים חולקים על הרמב"ם⁵⁴: הערוך, רש"י, ר"ת, רבינו שמשון משאנץ, הריצב"א אחיו, ריב"ם, הראב"ד, בעל כפתור ופרח ור' יעקב בעל הטורים. הוא גם טען שאין מנהג בנושא בא"י, והראה שבעצם במקרים רבים נוהגים בא"י נגד ההלכה לגבי המצוות התלויות בארץ, בלי ששום פוסק יתן את דעתו על העניין, ולכן אין לדבר על מנהג א"י שמבוסס על ההלכה. הוא הורה שיש להפריש תרומות ומעשרות, והתחיל לפעול כדי לשכנע עד שנוצר חוג סביבו. הדבר גרם לתקלות בענייני דין וחברה. משפחות רבות נמצאו חלוקות, הללו אוכלים מעושר והללו לא, ונבדלו אלה מאלה⁵⁵. אז הגיבו נגדו חכמי צפת ע"י תקנה בגזרת נח"ש האוסרת הפרשת תרומות ומעשרות מגידולי קרקע בא"י שנתמרחו בידי גוי⁵⁶. התקנה נקבעה כנראה בשנת של"ב⁵⁷.

לפני שנקבעה התקנה הזאת, שלח ר' יהוסף אשכנזי אל רב"א במצרים פסק שלו⁵⁸ להורות שחייבים להפריש מעשרות. רב"א לא הביע אז את דעתו הואיל "ובאותו הקבוץ הנורא שני רבתי מהר"ר דוד בן אבי זמרא זצ"ל ומהר"ר ישראל די קוריאל זצ"ל. לכן אז משכתי ידי, כי מי יבא אחרי המלכים האלה"⁵⁹. ר'

51 כסף משנה על משנה תורה, תרומות, פ"א, יא.

52 על ר' יהוסף אשכנזי ראה: פרומקין, חכמי ירושלים, עמ' 132; ד' קויפמן, MGWJ, 42 (1898), עמ' 38; ר"צ הלוי איש הורוויץ, סיני, ז (תש"י), עמ' שיא-של; אפשטיין, משנה, עמ' 1284; דוד, עלייה, עמ' 173-174. ר' יהוסף אשכנזי עלה לארץ ממזרח אירופה. הוא היה במצרים, כנראה בדרכו מאיטליה לצפת, לפני שנת ש"ל. רב"א השאיל לר' יהוסף אשכנזי ספר קלף ישן של פירוש הר"ש לזרעים (שו"ת רב"א, עמ' כ), ור' יהוסף הסתמך עליו כדי לאשש את דעתו. רב"א טוען שאותו כ"י הכיל מהדורא קמא, ויש לו מהדורא בתרא מכתבת יד ישן על הקלף, ובמהדורא בתרא חזר בו הר"ש מכמה לשונות (וראה על כל זה: בניהו, קארו, עמ' פט-צ, הערה 463).

53 טענות ר' יהוסף אשכנזי נמצאות בתשובה שלו שנדפסה בשו"ת רב"א סי' ב'.

54 ר' יהוסף אשכנזי התנגד בעוז לפילוסופיה, והתפרסם כבר בארץ מוצאו כמתנגד חריף של הרמב"ם.

55 בניהו, קארו, עמ' פז.

56 בניהו, קארו, עמ' פט.

57 רב"א מזכיר את התקנה הזאת כ- 17 שנה אח"כ, בתשובה שלו, שנכתבה אחרי שעלה לירושלים ויצא בשליחותה, כלומר בשנת שמ"ט-ש"נ.

58 מדובר בסימן ב' בתשובות רב"א (ראה: בניהו, קארו, עמ' פט, הערה 463).

59 שו"ת רב"א, סי' א'.

יוסף קארו נפטר בשנת של"ה, ונראה שאז מצאו המחמירים שעת כושר לחזור למנהגם. בשנת של"ז חזרה ונתעוררה השאלה בכל חריפותה. ר' יהוסף אשכנזי שלח את הפסק שלו לר' שמואל די מדינה, גדול הפוסקים בשאלוניקי⁶⁰. מהרשד"ם פסק כמו חכמי צפת, אך התנגד לחרם. ר' יהוסף אשכנזי רצה לשמור שנת שמיטה נוספת על זו שחלה לפי חשבון הרמב"ם, ומשום כך החרימו חכמי צפת את כל שישמור יותר משנה אחת שחלה בחשבון של הרמב"ם⁶¹. ר' יהוסף ערער במכתבו למהרשד"ם על עוד שלשה מנהגים בצפת בנושא המצוות התלויות בארץ. בתשובת מהרשד"ם הנ"ל, משנת של"ז, הוא מזכיר את השואל בברכת המתים (א"כ ר' יהוסף אשכנזי כבר נפטר בשנת של"ז).

פטירת ר' יהוסף לא הביאה לידי הרגעת הרוחות. ממשיכי דרכו שבו וליבו את המחלוקת. המבי"ט תיאר את השיבוש ביחסים החברתיים שנבעו מחומרות אלה כאשר חכמים "נפרשים ממאכלינו ומשתינו וכליהם מכלים שונים, ועושים במ"ה לעצמם, להתקדש במה שמותר לחכמים גדולים מהם, ובסעודות של מצוה אינם רוצים להזדמן אפי' לקרוביהם"⁶². זמן רב אחרי שהתחילה מחלוקת זו עלה רב"א לירושלים, והוא נתקל אישית בבעייה החברתית. אכן, כבר הזכרנו לעיל כי בשנת שמ"ט-ש"נ, בהיותו בשליחות למען ירושלים, יצא איתו תלמיד אחד לדרך, ולמרות שתלמיד זה היה רעב ללחם, לא רצה לאכול ממה שהציע לו רב"א, בטענה כי רב"א אוכל מזון לא מעושר. רב"א הרגיש עלבון צורב שתלמיד מעיז פניו נגד אחד מגדולי הדור, ונרתם לנושא מבחינה הלכתית. כך יצאה לאור תשובה סי' א' שלו, שהיא התשובה הארוכה ביותר מבין תשובותיו.

טענותיו של ר' יהוסף אשכנזי לא הרשימו במיוחד את רב"א שגילה בכל השו"ת שלו יחס הערצה מיוחד לרמב"ם, לעומת ר' יהוסף אשכנזי שהתנגד נמרצות לרמב"ם. אפשר אם כן למצוא בזה רמז כי רב"א היה רחוק מלהיות קשור לשרשיו האשכנזיים.

ב. המחלוקת עם ר' חיים כפוסי

---

60 שו"ת מהרשד"ם, לבוב תרכ"ב, יו"ד, סי' קצג.

61 בניהו, קארו, עמ' צג.

62 שו"ת המבי"ט, לבוב תרכ"א, סי' סח, דף קלב.

מחלוקת גדולה פרצה בין רב"א לבין ר' חיים כפוס⁶³. פקיד של מוכסן קיבל הלוואות מידי אנשים שונים בשביל המוכסן, ומאחר שלא רצה להישבע - נדר שלא יאכל בשר ולא ישתה יין אם לא יפרע את חובו. לימים ירד הפקיד מנכסיו ולא היה יכול לפרוע את חובותיו. בית הדין הגדול של מצרים פסק שהפקיד חייב לקיים את נדרו, והנהגה הופיעה תלמיד חכם צעיר, שעדיין לא הוסמך להוראה, ושמו ר' חיים כפוס, והוא פסק נגד עמדת בית הדין, שאין הפקיד חייב לקיים את נדרו, כי מדובר ב"נדר אונסין". רב"א היה כנראה אז בביקור במצרים לרגל שליחות למען ירושלים⁶⁴, והוא התבקש על ידי בית הדין להתערב בנושא. רב"א הגיב בחריפות נגד ר' חיים כפוס בתשובה סי' ל"ג. הוא כתב כי עניות שכיחה, ואין זה מקרה אונס, וכבר כתב דבר זה הרדב"ז בתשובה, "ואם ככה היה אומר הרב ז"ל בזמנו שהיה זמן טוב ארץ מצרים כפי אשר ראינו, מה נאמר אנן בזמנינו הרע באמת רעה התרועעה הארץ מוט התמוטטה ארץ והבית הגדול רסיסים והבית הקטן בקעים, ונדיבי עמים נאספו רובם ספו תמו והנשארים בבתי כלאים החבאו מחמת מיעוט השפע, ומה גם מי שעסקו עם מוכס שבור אשר ארי רודפו רע דסורו ואבידתו שכיח טובא בקיקון הזה שבין לילה היה ובין לילה אבד, וכל כי האי הוה ליה לאסוקי אדעתא ולאתנויי וכל שלא התנה הוה ליה בכלל הנדר". רב"א מתייחס כאן בבירור לשקיעתם הכלכלית של יהודי האימפריה העות'מנית ברבע האחרון של המאה ה"ז. ר' חיים כפוס - נטען בשאלה, לא היה מוסמך להורות: "כי לא הוחזק זה החכם הבליעל למורה הוראות", וכן "וזה כמה שנים היה סורר ומורה דין זה במחשכים ובמסתרים"⁶⁵. ר' חיים כפוס מתואר בשאלה כרברבן שמעיו פניו אפילו נגד רב"א: "עד שמקרוב כתב שטנה נגד החכם הרשום נר"ו (הוא רב"א)

⁶³ על מחלוקת זו ראה ביבליגראפיה שהובאה ע"י שוחטמן (שוחטמן, גאויזון, ח"א, עמ' 72, הערה 193). על ר' חיים כפוס ראה: שוחטמן, גאויזון, עמ' 74-75.

⁶⁴ במחלוקת עם ר' חיים כפוס פנה בית הדין להכרעתו של רב"א, ואילו היה רב"א גר שם עדיין - היה הוא עצמו יושב בבית הדין. לכן יש להניח שהמקרה אירע אחרי שעלה לירושלים ובזמן ביקורו במצרים. מקרה זה התרחש בהכרח בסוף ימיו, שכן ר' חיים כפוס נפטר בשנת תצ"א (ראה: שוחטמן, גאויזון, מבוא, עמ' 75), א"כ הוא היה עדיין צעיר מאד בסוף ימיו של רב"א. המחלוקת התרחשה לפני שנת שנ"א; ראה: שוחטמן, גאויזון, ח"א, עמ' 72, הערה 193.

⁶⁵ יש כאן רמז לכך שר' חיים כפוס נעשה סגי נהור, ורינונו אחריו שבגלל לקיחת שוחד התעוור, "כי השוחד יעוור עיני חכמים". ראה החיד"א (חיד"א, הגדולים, ערך ר' מאיר גאויזון) שר' חיים כפוס זכה בנס למאור עינים אחרי כמה שנים, כשהתפלל בפני קהל ועדה שהקב"ה יוכיח את צדקתו.

לא בדעת ולא בהשכל להראות את גדולתו נגד עמי הארץ כי יש לו כח לדבר נגד גדולים⁶⁶. רב"א מזלזל בר' חיים כפוס: "לא תציתו להני מילי ממולייתא דכייל קטן זה שלא כלו לו חדשיו שעליו נאמר כי רבים חללים הפילה ודבריו לית בהו מששא דשניא משנה זו מנדון דידן מכמה טעמי נכוני וברירי לכל מבין עם תלמוד".

יש רגלים לדבר ליחס גם את התשובה הבאה (ס' ל"ד) לעוד מחלוקת בין רב"א לבין ר' חיים כפוס⁶⁷: מן התשובה עולה כי נכתבה אחרי שנת שמ"ח, שנת מותו של ר' שמעון אשכנזי (קשטילאץ)⁶⁸, שהיה חבר בית דינו של רב"א ושמוזכר בה בברכת המתים. רב"א היה אז בביקור במצרים, כנראה לרגל שליחות למען ירושלים⁶⁹. רב"א התקומם נגד העזתו של ר' חיים כפוס שלא היה אז דיין ואף על פי כן התריס כנגד בית הדין: "ואי ימא מאן דלא לביש מדא למאן דלביש מדא שלח מדיין ואנא אלבישיה, יסכר פי דוברי שקר והאמת יורה דרכו".

מתי נפטר רב"א

"ר' בצלאל לא האריך ימים בירושלים. את בית הכנסת לא הצליח להציל מידי הערבים. הידיעה האחרונה ממנו היא מפרשת אמור שנ"א (1591), שבה חתם עם רבני ירושלים על אגרת למונשטיר"⁷⁰. השו"ת שלו נדפס בויניציא בחדש סיון שנת שנ"ה, ובשער הוא מוזכר בברכת המתים. לפי זה נפטר רב"א בין השנה שנ"א (1591) לשנה שנ"ה (1595). בוחבוט מצמצם לטווח שנ"ב-שנ"ג⁷¹ (1592-1593).

66 שו"ת רב"א, עמ' רמז.

67 "ועתה שמעתי אשר קם פה בעירנו מי שלא ראה מאורות מימיו ולא הכיר צורתא דשמעתא קרבות יחפץ וכו' " (שם, עמ' רנד), וזה תואם את הפרופיל של ר' חיים כפוס.

68 על ר' שמעון אשכנזי זה, ראה: שוחטמן, גאויזון, מבוא, עמ' 91, ערך ר' שמעון קשטילאץ.

69 "ולחדש בפשיטות הייתי צריך לחפש באמתחות בעלי התשובות ובעלי החידושים כמנהגי וכעת ידי אסורות כי ספרי אינם אתי. וגם כל רעיוני ושעפי נגד ירושלים אשר שם ביתי ואני פה כגר בארץ וכאורח נטה ללון, לכן משכתי ידי הגם כי הפצירו בי עד בוש. ועתה שמעתי אשר קם פה בעירנו מי שלא ראה מאורות מימיו ולא הכיר צורתא דשמעתא קרבות יחפץ, יחפש עולות בחפ"ץ מחופש מדבריהם בדויין, ואף על יתום יפיל ומשלח אלמנות ריקם" (שו"ת רב"א, עמ' רנד).
70 יערי, שלוחי א"י, עמ' 227.

71 ראיותיו של בוחבוט הן: רב"א חתום על פסק המהריק"ש בהיותו במצרים, בשנת שנ"ב (?); התקנות שמופיעות בספר כתר תורה לר' שמואל די-אבילה (אמשטרדם תפ"ה, דף ה, ע"א), וכן בסימן ק"ל של ספר כרם חמר, ח"ב - ערוכות בסדר כרונולוגי: בתחילה נמצאות תקנות של ר' יצחק שולאל הנגיד, אחר כך מופיעות תקנות ר' בצלאל אשכנזי וחכמי מצרים

רב"א, תולדותיו על רקע התקופה ואישיה

ניתן לסכם את חיי רב"א בגראף הבא:

	שנים	מקום	פעילות
1	1540-1520	צפת	תלמידו של ר' ישראל די קורנאל
2	1553-1540	קהיר	תלמידו של הרדב"ז ואח"כ ראש ישיבה
3	1575-1553	קהיר	ראש רבני מצרים
4	1579-1575	צפת	מראשי ישיבתו של ר' יוסף קארו
5	1587-1579	קהיר	ראש רבני מצרים
6	1593-1587	ירושלים	ראש קהילת ירושלים ונסיעות בשליחות ירושלים

כלומר: רב"א חי שלש תקופות בארץ (ביחד כ- 30 שנה), ושתיים במצרים (ביחד כ- 40 שנה).

משנת שמ"ו, אחר כך נמצאת תקנת המיסים הפוטרת בני תורה ממיסים וארנונות חוץ ממס גולגולת, "וקיימה במסמרים הרב המובהק כמוהר"ר בצלאל אשכנזי זלה"ה וכו' ". בתקנה זו אין תאריך, אך ההסכמה שאחריה, שמחזקת את התקנות הקודמות, מכילה תאריך: "ביום ראשון כ"ח אלול גשנ"ה וכו' הועתק אות באות מגוף הכתיבת יד היום יום ששי י' לספירה שנ"ד לפ"ק". א"כ, בחודש אלול שנת גשנ"ה (=השנ"ג) לא היה רב"א עוד בין החיים.

פרק ב'

חיבוריו של רב"א, בסדר כרונולוגי-גיאוגרפי

בבואנו לתאר את ספרייתו של רב"א, עלינו לברר תחילה מה הם החיבורים שיצאו בודאות מתחת ידו. יצירתו הספרותית מתאפיינת בהיקף עצום, והיא משקפת את האווירה האנציקלופדיסטית של הרנסנס. די להזכיר כי זו גם התקופה שבה בא לעולם ספר בית יוסף, בו אסף ר' יוסף קארו, עד כמה שיכול, את כל דברי הראשונים בהלכה. בדומה לזה, השתדל רב"א לאסוף את כל פירושי הראשונים על כל התלמוד. כך הגיעו לידינו ציטוטים רבים מספרים רבים שאבדו. כנספח לעבודה ענקית זו, אסף רב"א כללים מכל הראשונים, שחושפים את המתודולוגיה של ספרות חז"ל, וגם של ראשונים מפורסמים כמו רש"י, בעלי התוספות, הרמב"ם, המאירי ועוד. משימה נוספת כבירה שלקח על עצמו רב"א היתה להגיה את התלמוד וחיבורי חז"ל אחרים, וכן כמה מחיבורי הראשונים המרכזיים.

ההיקף המסחרר של יצירה זו מונע את תיאורה השלם בעמודים בודדים. כדי לתאר את הכל - יידרש ספר בפני עצמו, ומשימה זו חורגת מן המסגרת של עבודה זו. מטרתנו לאתר את כל החיבורים שעמדו לרשותו של רב"א, מתוך כל הציטוטים שנמצאים ביצירתו הרחבה. תנאי ראשון לביצוע משימה זו הוא לסרוק רק את החיבורים שאין ספק שיצאו מתחת ידי רב"א, והנה מסתבר שכגודל היקף יצירתו - כן גודל הבלבול בעניין זיהוי המחברים של החיבורים שיוחסו לו. יצא ערעור על חלק גדול מהם, כגון מה שמכונה באופן מסורתי: שיטה מקובצת לברכות, לביצה, לנדרים, לנזיר ולסוטה. כמו כן אין בידינו שום דבר בטוח לגבי יצירתו הענקית של רב"א בתחום ההגהות. אפילו החיבור הגדול שמכונה "שיטה מקובצת על סדר קדשים", שנדפס בש"ס וילנא, ושהולך ונדפס בימינו בהרחבה, מתוך נוסחים אחרים - מכיל טביעות

אצבעות של חכמים אחרים, מהם תלמידי רב"א, כגון ר' שלמה העדני¹, ומהם חכמים בדור שלאחריו, כגון ר' אברהם פליף².

במסגרת עבודה זו נסתפק בכך שנביא להלן בקצרה סקירה של פעילותו של רב"א בתחום ההגהות, וכן את הספקות שהתעוררו לגבי השיטות המקובצות ברכות, ביצה, נדרים, נזיר, סוטה וקדשים. אך עבודתנו אינה מתבססת עליהם. צמצמנו את מטרנתנו לתיאור ספרייתו של רב"א, כפי שעולה משמונה חיבורים ודאיים שלו: שטמ"ק כתובות, שטמ"ק ב"ק, שטמ"ק ב"מ, שטמ"ק ב"ב, שטמ"ק חולין, שו"ת, כללי התלמוד, דרשות.

ההגהות

רב"א חי בראשית ימי הדפוס. הגמרא הראשונה בעולם נדפסה בשונצינו, שנת רמ"ד, כ- 35 שנה בלבד לפני לידתו, ואילו התלמוד הבבלי השלם נדפס לראשונה סמוך ללידתו ממש (וינציאה ר"פ). שפיגל³ תיאר את המהפכה שהתחוללה בתחום ההגהות עם הופעת הדפוס. עד אז לא היתה ההגהה מקצוע בפני עצמו. הלומדים הגיהו את הטופס האישי שלהם תוך כדי לימוד. כל טופס היה מיוחד בעולם. הדפוס שינה מצב זה לחלוטין. נקבע נוסח אחד ושוכפל במספרים גדולים. כך קנה לו נוסח הדפוס שביתה, ונתפס כנוסח הנכון. דבר זה גרם להופעת מקצוע חדש ביצירה התורנית: ספרות ההגהות. במאה השש-עשרה התפתח מקצוע זה למימדים גדולים מאד, כאשר ההגהות התבססו לפעמים על הסברה⁴, אך בדרך כלל התבססו על השוואת הדפוס עם כתבי היד הרבים שהיו עדיין בעולם. ספרים רבים נדפסו והוגהו, והנודע ביותר הוא מפעל הדפסת המקרא והגהתו (וינציאה רמ"א). אנו נתרכז בהגהת התלמוד בלבד. מרכזי ההגהה הגדולים ביותר אז היו בפולין ובא"י. גדול המגיהים בפולין הוא מהרש"ל⁵, ובא"י בלט ר' יהוסף אשכנזי. אחד

1 ראה בנושא זה: שוחטמן, בנין שלמה, עמ' 93-63.

2 ר' אברהם פליף הוא חכם צפתי אשכנזי שנפטר בצפת בשנת שע"ב, כעשרים שנה אחרי פטירת רב"א. חכם זה ידוע לנו רק בזכות ספר "פתח עינים" של החיד"א שהביא בו מליקוטיו. על ר' אברהם פליף, ראה: בניהו, הגהות, עמ' סו-עו.

3 ראה: שפיגל, הגהות, עמ' 197-225 ועמ' 307-262, ועמ' 335-360; בניהו, הגהות, עמ' מח-נא.

4 יש לציין כי הגהות שמובאות בשטמ"ק חולין, מהדורת שושנה, מ"ספרים ישנים" וכדומה, מובאות בצורה סתמית בשטמ"ק חולין שנדפסה בש"ס וילנא, א"כ אין למהר ולהסיק שרב"א הגיה מסברה כאשר לא צויין מקור להגהה.

5 ראה: שפיגל, הגהות, עמ' 279-285; רון, מהרש"ל, עמ' 104-65.

מגדולי המגיהים בתקופה זו היה רב"א, שהתפרסם לא רק בזכות ה"שיטה מקובצת" שלו, אלא גם בזכות הגהותיו על כל התלמוד. את העניין בביקורת הנוסח היה יכול רב"א לקבל בלי שום ספק מרבו המובהק הרדב"ז, שתשובותיו גדושות בבדיקת גירסאות. החיבור המפורסם בתחום ההגהות של רב"א הוא מה שמכונה "שיטה מקובצת לסדר קדשים", שנדפס בש"ס וילנא, וכן חיבור באותו שם שנדפס ע"י ד. אילן⁶ על פי כ"י של ר' שלמה העדני, תלמידו של רב"א בירושלים. למעשה רב"א הגיה את נוסח כל מסכתות התלמוד, רש"י והתוספות בגליון של טופס תלמוד בבלי שנדפס בדפוס ונציאה הראשון⁷. הוא גם הגיה את הירושלמי בגליון של טופס מדפוס ונציאה, על פי כ"י ירושלמי שעמד לרשותו. יחד עם האר"י הוא הגיה את הרי"ף, את פירוש המשנה של הר"ש על סדר זרעים, את פירוש המשנה של הרמב"ם ואת משנה תורה של הרמב"ם⁸. הגהות רב"א בכתיבת ידו אבדו - להוציא הגהותיו על משנה תורה, ומה שנמצא בידינו הם

6 נספח ב' מתאר את מהדורת אילן ומעריך אותה. מסקנתנו היא כי כתב היד של ר' שלמה העדני מיצג מהדורה הרבה יותר קרובה לחיבור המקורי מאשר שטמ"ק של ש"ס וילנא.

7 ר' דוד קונפורטי (קונפורטי, קורא הדורות, דף מא, ע"א) כותב: "גם בהיותי בירושלים תוב"ב בא לידי תלמוד שלו מדפוס ויניציאה והיה כלו מוגה מכתובת ידו ובפרטות בס' קדשים וטהרות וכל הגליון מלא פה לפה מכתובת ידו". בניהו (בניהו, הגהות, עמ' סא) סבור כי טופס זה הוא הטופס שנמצא בבית הספרים בירושלים ובאוסף גינזבורג, ואינו הטופס המקורי, אלא מדובר בהעתקה מעובדת עם הוספות מאוחרות ע"י ר' אברהם פליף. העתקה כזו היתה בידי ר' יצחק הכהן רפאפורט, תלמידו של בעל פרי חדש, ואמנם הוא כותב בספר בתי כהונה (ח"ב, דף לח, ע"ב): "ואולם מצאתי כתוב בשטמ"ק מכ"י כלשון זה: וי"ו קטיעא וכו' ושיטה זו וגם על שאר מסכתות כולן ע"י סופר אחד הועתקו. ובסופן כתוב העתק בשנת התי"ו (1640). ובהיותי בעיר קדשינו ותפארתינו ירושלים ת"ו, נער הייתי, ראיתי תלמוד ישן שהיה בבית מדרשו של הרב הגדול מרא דארעא דישאל מהרמ"ג ז"ל [=רבינו משה ב"ר יהונתן גאלאנטי, בעל אלף המגן] מלא על כל גדותיו גליונות מחידושי הראשונים. ומימר קדישין שמעתי שתלמוד הנזכר היה מהרב הגדול מהר"ר בצלאל אשכנזי ז"ל. ושיטות אלו שבידי, ראיתי שהם העתק הגליונות שבתלמוד הזה. והדברים העולים בהם [=שהוסיפם הר' אברהם פליף מדעתו ושאנים בגליון], הם ראשונה בסגנון הגהות רש"ל, ושוב קצת חידושים. והרוב בכתב מגליון סתם, ומתוספות שאנן ותוספות הר"א [=רבינו אליעזר מטון], ומחידושי הראב"ד והרמב"ן והרשב"א והריטב"א ז"ל בכל מה שבא בדבריהם בקיצור, כנראה כפי אשר יכול הגליון".

8 ראה: בניהו, הגהות, עמ' מז-מח. וראה: חבצלת, הרמב"ם, עמ' יט-כב, שם נדפסו צילומים שצילם הרב אברהם חבצלת מעותק של משנה תורה מוגה ע"י רבינו בצלאל אשכנזי, והגהותיו של ר' בצלאל על הלכות תלמוד תורה לרמב"ם, ע"י הרב ד"צ רוטשטיין.

העתקים מעובדים, בעיקר על ידי תלמידו ר' שלמה העדני ועל ידי ר' אברהם פליף. שוחטמן⁹ ובניהו¹⁰ כתבו מאמרים יסודיים בנושא.

אפשר לקבוע את היקף הגהותיו של רב"א בטופס התלמוד שלו, בעזרת הפירוש "מלאכת שלמה" של תלמידו בירושלים ר' שלמה העדני. ר' שלמה העדני ראה את תלמודו של רב"א בידי ר' מלכיאל אשכנזי¹¹, שרכש אותו מידי יורשיו של רב"א¹². אמנם ר' שלמה העדני כותב (מלאכת שלמה, נגעים פ"ח, סוף מ"ו): "ולא מצאתי מוגה בפ"י משנה זו ע"י רב"א ז"ל כי לא הגיה ז"ל רק מסכת כלים וקצת פרקים ממסכת אהלות כאשר רמזתי קצת מהגהותיו שם". שוחטמן (עמ' 76) כתב כי ר' שלמה עדני מזכיר בפירושו "מלאכת שלמה" את "הגהות רב"א בתלמודו" בסדר זרעים, בסדר קדשים ובמסכתות: שבת, עירובין, פסחים, שקלים, ביצה, ר"ה, תענית, מגילה, מועד קטן, יבמות, כתובות, נדרים, נזיר, גיטין, מכות, שבועות, עדויות, כלים, אהלות. לפי זה יוצא שבתלמודו של רב"א דפוס ונציה היו הגהות על מס' ברכות, על המשניות של סדר זרעים, על רוב סדרי מועד, נשים, נזיקין וקדשים, ועל המשניות של ראש סדר טהרות, כלומר: מסכת כלים וכמה פרקים ממסכת טהרות. נמצא שרב"א הגיה את כל התלמוד הבבלי, אך לא סיים להגיה את כל המשנה. כאמור במבוא לעבודתנו זו, לא נטפל במסגרת עבודה זו בחיבורי ההגהות של רב"א.

השיטה המקובצת

עיקר פרסומו של רב"א בא לו מחיבורי ה"שיטה מקובצת" שלו על התלמוד. "שיטה מקובצת" היא איסוף של פירושי חכמים מן הדורות הקודמים, על כל סוגיה וסוגיה של התלמוד. לא מצאנו בשום מקום שרב"א מכנה את חיבוריו על התלמוד בשם "שיטה מקובצת". הוא מתייחס אליהם תמיד כאל "חידושים": "ובחידושי ב"ק הארכתי עוד בס"ד" (שטמ"ק כתובות ח"ב, עמ' קכט), "וכבר הארכתי בזה בחידושי שם בפ"ק דב"ק" (שם ח"ב, עמ' קסג). "קצרתי בשמעתא זו ויש בה להאריך לפי שהובאה בכמה מקומות בתלמוד וכעת

9 שוחטמן, בנין שלמה, עמ' 63-93.

10 בניהו, הגהות, עמ' מז-קד.

11 על ר' מלכיאל אשכנזי ראה: דוד, עלייה, עמ' 192.

12 "אח"כ מצאתי מוגה בתלמודו של החכם החסיד ועניו כמה"ר מלכיאל אשכנזי ז"ל, שהוא מוגה ע"י הרב בצלאל אשכנזי ז"ל, שהיו שלו בתחלה" (מלאכת שלמה, ברכות, פ"א, מ"א).

לא היה לי פנאי להאריך ובבבא מציעא הארכתי בשמעתא זו **בחדושי** אשר חברתי מהראשונים ז"ל וה' יגמור בעדי ויזכני לכתוב **חידושים** על כל התלמוד להשאיר אחרי ברכה ונהיה אנחנו וצאצאינו יודעי שמו ולומדי תורתו לשמה וכן צאצאי צאצאינו אמנ" (שטמ"ק כתובות ח"א צג1); "כבר הארכתי **בחדושי** בפי' ברייתא זו בפ"ק דחולין" (שם, ח"א, עמ' קנב2). אך החיבורים היו כבר מוכרים בשם "שיטה מקובצת" בחייו של רב"א, שכן תלמידו עזוז בר' שמעון נחמני¹³ שמבקש ממנו פירוש לסוגיא בב"מ דף י"ב (שו"ת, סי' כה), כותב לו כך: "ואוחילה אחלה אם רצונו יעשה עמי חסד וישלח לי שטה אחת או שתיים אשר הם כוללות במסכתא הזו ומדברים בכל פרטיה, כי השטה המקובצת איני שואל כי ידעתי כי יצטרך לה מר לאיזה פסק", והכינוי "שיטה מקובצת" מופיע בשערי החיבור בכל מקום, לא רק בדפוס ראשון, אלא גם בכתבי היד. למשל בשער כתב יד קמברידג' Add.501 כתוב: "שיטה מקובצת והוא חידושי מסכת בבא בתרא מקובצים וכו'". בשער של הדפוסים נמצא גם הכינוי "אסיפת זקנים" לשיטה המקובצת של רב"א¹⁴.

תופעת "שיטה מקובצת" לא התחדשה יש מאין על ידי רב"א. בפרק הבא (פרק ג') נקדיש כמה מילים לחיבורים מסוג זה שקדמו לרב"א, כגון "ספר הנר" לר' זכריה אגמאתי, ונשתדל לעמוד על תרומתו היחודית של רב"א בתחום זה. מערכת החיבורים בשם "שיטה מקובצת", המיוחסת לרב"א, כוללת באופן מסורתי את השיטות המקובצות על ברכות, ביצה, נדרים, סוטה, נזיר, כתובות ושלש הבבות. חלקן יוחסו לו שלא בצדק, והן יידונו להלן בפרוטרוט.

המערכת הנ"ל היתה במשך זמן רב המקור היחיד כמעט לפירושי הראשונים על התלמוד, שכן לא הותחל בהדפסת רוב פירושי הראשונים אלא אחרי הופעתה¹⁵, כשהדפסתם נמשכת עד היום, וחלק לא מבוטל מהם אבוד. חיבור זה אינו רק ליקוט מדברי הראשונים על התלמוד, אלא מדובר באריגה מיוחדת במינה של דבריהם, ומאחורי בחירת הציטוטים, הסדר בהבאתם וההערות עליהם, מסתתרת חכמה שלמה.

13 מחכמי אלכסנדריה - ראה שוחטמן, גאויזון, מבוא, ערך ר' עזוז נחמני.

14 החיד"א מצטט הרבה בספר "פתח עינים" שלו מ"לקוטי רב בצלאל" על מסכתות שונות (פסחים, ר"ה, מגילה, תענית ועוד). אך אין זה כינוי נוסף ל"שיטה מקובצת", כי הוכח ש"ליקוטים" אלה הם מעשי ידיו של ר' אברהם פיליף שהשתמש בכתבי רב"א. בכל זאת, בעל "משנה למלך" (הלכות אישות פכ"א, ה"ג, ד"ה ודע שיש חילוק) מצטט משיטה מקובצת כתובות ומכנה אותה "ליקוטים".

15 ראה: תא-שמע, הדפסה, עמ' 325-336.

לכן היה חיבור זה, ועדיין מהווה, ספר יסוד בלימוד התלמוד. אמנם, בתקופה האחרונה יצאו לאור פירושי ראשונים רבים, אך עדיין מהווה חיבורו של רב"א מקור שאין לו תחליף לכמה חיבורים אבודים או שעדיין לא הודפסו.

דפוסי "שיטה מקובצת"

רוב המסכתות של החיבור יצאו לאור במשך המאה הי"ח. הן לא הופיעו כולן בבת אחת. הראשונה היתה שיטה מקובצת על בבא מציעא (אמסטרדם תפ"א, 1721), כ- 130 שנה אחרי פטירת המחבר. אחריה הופיעה שיטה מקובצת על ביצה בתוך שו"ת "נחלה ליהושע" (קושטא תצ"א). לאחר מכן הופיעה שיטה מקובצת על כתובות (קושטא, תצ"ח), אחריה שיטה מקובצת על בבא קמא (ויניציאה, תקכ"ב), ולבסוף הופיעו שיטות מקובצות על בבא בתרא ועל נזיר (ליוורנו, תקל"ד). שיטה מקובצת בבא בתרא היתה חסירה בסופה, וכמה שנים אחר כך נדפס שיור שיטה מקובצת לבבא בתרא בסוף יד רמ"ה לבבא בתרא (שאלוניקי תקנ"א). במאה הי"ט הופיעו המסכתות סוטה¹⁶ בספר "יגל יעקב" הנלווה לספר "ברית יעקב" (ליוורנו תק"ס), נדרים (ברלין תר"ך), ברכות בתוך "ברכה משולשת" (ווארשא תרכ"ג), ושיטה מקובצת לסדר קדשים בתוך ש"ס וילנא (דפוס ראם). בימינו הופיעו שיטה מקובצת לסדר קדשים ע"י יעקב דוד אילן¹⁷, שיטה מקובצת נזיר מתוקנת (על פי דפוס ראשון, על פי "שיטת הקדמונים" של הרב בלוי ועל פי כתבי יד של פי' הרא"ש לנזיר) ע"י אריאלי (ירושלים תשנ"ו) ושיטה מקובצת חולין על פרק ראשון ע"י הרב שושנה (ירושלים תשנ"ח).

במשך הזמן הושמעו ערעורים רבים לגבי חלק ממסכתות אלה, אם באמת יצאו מתחת ידו של רב"א. הוכח כמעט בוודאות כי החיבורים על ברכות, ביצה, נדרים, סוטה ונזיר¹⁸ - אינם של רב"א. אנו נמצאים על

¹⁶ המסכת הופיעה עם הגהות ר' יהודה נג'אר החותם **אי"ן** (=אני יהודה נג'אר). על חכם תוניסאי זה כתב שפיגל (שפיגל, נג'אר, עמ' תתצ"ז-תתקי"א).

¹⁷ שיטה מקובצת על מסכת בכורות לר' בצלאל אשכנזי, ההדיר י"ד אילן, בני ברק תשל"ה; שיטה מקובצת על מסכת זבחים, ההדיר י"ד אילן, בני ברק תשנ"ב; שיטה מקובצת על מסכת כריתות, ההדיר י"ד אילן, בני ברק תשמ"ג; שיטה מקובצת על מסכת מנחות, ההדיר י"ד אילן, בני ברק תשל"ח; שיטה מקובצת על מסכת מעילה, ההדיר י"ד אילן, בני ברק תשל"ז; שיטה מקובצת על מסכת ערכין, ההדיר י"ד אילן, בני ברק תשנ"ב; שיטה מקובצת על מסכת תמורה, ההדיר י"ד אילן, בני ברק תשל"ה; שיטה מקובצת על מסכת תמיד, ההדיר י"ד אילן, בני ברק תשמ"ב.

¹⁸ נדון להלן בכל אחד מן החיבורים האלה.

קרקע די בטוחה רק בנוגע לשטמ"ק על שלש הבבות¹⁹, על כתובות ועל חולין. אף על פי כן, רשימת המסכתות הנ"ל הפכה למסורתית בכל ההוצאות לאור. שיטה מקובצת על סדר קדשים לא צורפה למכלול הזה, אלא נשארה בתוך ש"ס וילנא, הואיל והיא עוסקת בעיקר בהגהות ולא בפרשנות. גם לגביה יש ערעורים אם באמת יצאה מתחת ידו של רב"א²⁰.

המהדורות הרבות צברו שיבושים: חוברו ציטוטים נפרדים, פורקו ציטוטים לכמה קטעים ונשמטו קטעים שלמים שנמצאים בכתבי היד. למשל, במסכת כתובות נשמט מתוך הספר, מאז המהדורה הראשונה, רוב החומר שנוגע לעמודים לא, ע"ב - לב, ע"א.

רוזנברג התחיל להוציא מהדורה מתוקנת. בשנת תשנ"ו הופיעו לאור הפרקים שני, שלישי ורביעי של שיטה מקובצת בבא מציעא בהוצאת מוסד הרב קוק, על פי דפוס ראשון (אמסטרדם תפ"א), ולא על פי כתב היד, כי הדפוס מייצג מהדורה מורחבת יחסית לכתב היד, והחיד"א טען כי כתב היד הוא מהדורא קמא, בעוד הדפוס מייצג מהדורא בתרא. בשנת תשנ"ח יצא לאור פרק ראשון באותה הוצאה. רוזנברג תיקן על פי דברי הראשונים והשלים קטעים מדברי הראשונים שהושארו בלשון "וכו" "ע"י רב"א. הוא חילק את הקטעים, והוסיף בגיליון את שם המקור המצוטט²¹.

לאחרונה יצאה לאור שיטה מקובצת מפוארת חדשה בעריכת הרב מצגר, ע"י מכון מירב, ירושלים תשנ"ח. מהדורה זו אינה אלא יישום עקרונותיו של רוזנברג לגבי כל שיטה מקובצת המסורתית. מצגר השתמש גם בדפוס ראשון וגם בכתבי היד שנמצאים בידינו, כדי לתקן את השיבושים ולהשלים את

¹⁹ אמנם רוטשטיין טוען לאחרונה כי שטמ"ק ב"ק חוברה ע"י האר"י (ראה חבצלת, הרמב"ם, עמ' כב). אך אנו נוכיח כי אין הדבר כך.

²⁰ ראה: שוחטמן, בנין שלמה, עמ' 93-63. במאמר זה מוכיח שוחטמן כי שיטה מקובצת לסדר קדשים, שהודפסה בש"ס וילנא ושיוחסה לרב"א – נושאת שם זה בטעות. היא אינה "שיטה מקובצת" אלא "הגהות", והיא לא יצאה ישירות מתחת ידו של רב"א. מדובר בהעתקה של חכם כלשהו, שכלל בחיבורו הגהות של רב"א והגהות ממקורות אחרים. יש העתקות רבות כאלה, ביניהן כ"י ירושלים (חמישה כרכים של תלמוד ונציא רפ"ב-רפ"ח, שעל גבי גליונותיהם רשומים בכ"י הרבה הגהות וליקוטים מחידושי הראשונים), וכ"י ר' שלמה העדני. גם כתבים אלה יוחסו לרב"א בטעות. שוחטמן זיהה את המחבר של תוכן כ"י ר' שלמה העדני ואת שם החיבור שנמצא בו. שם החיבור הוא "בנין שלמה לחכמת בצלאל", והוא חובר ע"י ר' שלמה העדני תלמידו של רב"א. לכן שיטה מקובצת שהודפסה ע"י אילן מתוך כ"י "בנין שלמה לחכמת בצלאל" אינה של רב"א, לדעת שוחטמן.

החסרונות. הואיל ומהדורה זו התקבלה בחוגים רחבים של לומדי תורה, תיארונו בנספח א' את יתרונותיה ואת חסרונותיה.

בסידרתו "שיטת הקדמונים" הוציא בלוי לאור כמה שיטות מקובצות המיוחסות לרב"א: (1) ליקוטי רב"א על ברכות ושבת²², (2) שטמ"ק יבמות²³, (3) הגהות רב"א למסכת נזיר²⁴, (4) שטמ"ק על גיטין וקידושין²⁵. בלוי מעיר בהקדמתו לליקוטי רב"א על ברכות ושבת, ובקדמתו לשטמ"ק יבמות, כי חיבורים אלה אינם אלא העתקה ועיבוד של ר' אברהם פליף²⁶ ממה שכתב רב"א על גליונות הש"ס, והוא הוסיף על זה הערות מחכמים כמו מהרש"ל, מהר"ם לובלין ותלמידי האר"י²⁷. כמו כן הוא מעיר בהקדמתו להגהות רב"א לנזיר, כי הגהות אלו נמצאות בכ"י של ר' שלמה העדני, שהעתיקן מרבו. אך בלוי לא מסר לנו שום מידע על שטמ"ק גיטין וקידושין.

שיטה מקובצת ברכות

שטמ"ק על מסכת ברכות נדפסה לראשונה בתוך ספר "ברכה משולשת"²⁸. חיבור זה אינו אוסף של פירושים, כמקובל בשיטה מקובצת, אלא דומה מאד לספר חידושים של אחד הראשונים, וכבר הוכיח ר' נ.נ.

-
- 21 מאז יצאו לאור פרק ראשון של שטמ"ק ב"מ בשנת תשנ"ח, ופרק ראשון של שטמ"ק כתובות בשנת תשנ"ט.
- 22 בלוי משה יהודה הכהן, ספר הבתים על הרמב"ם, בית תפלה ובית מנוחה/לרבינו דוד ב"ר שמואל כוכבי ... ליקוטי רבינו בצלאל אשכנזי על מסכת ברכות ושבת וחידושי המאירי ע"מ פסחים, ניו יורק תשל"ח, עמ' שמא-שס.
- 23 בלוי משה יהודה הכהן, שיטת הקדמונים על מסכת יבמות, ניו יורק תשמ"ו, עמ' רעז-שט.
- 24 הגהות ר' בצלאל אשכנזי למסכת נזיר מכ"י תלמידו ר' שלמה העדני בעל 'מלאכת שלמה', בתוך: 'שיטת הקדמונים' על מסכת נזיר, זבחים, ערכין ותמורה, ההדיר משה יהודה הכהן בלוי, ניו יורק תשל"ד, עמ' רל"ג-ד"ש.
- 25 בלוי משה יהודה הכהן, פסקי אור זרוע לרבינו חיים ב"ר יצחק מווינא, ניו יורק תשנ"ז, כרך שני, עמ' תנג-תסט. אחרי שטמ"ק קידושין, נדפסו שני ציטוטים על שטמ"ק ב"מ.
- 26 על ר' אברהם פליף, ראה: בניהו, הגהות, עמ' סו-עו.
- 27 יש עוד קטעי חיבורים המיוחסים לרב"א: (1) כ"י מוסקבה-גינצבורג 815 מכיל הערות על בבלי תענית מו"ק וחלקים ממש' שקלים. ההערות כתובות בין השיטין ובשולי דפוס ויניציה רפ"א; חלק מהן הוא אולי מרב"א. (2) כ"י אוקספורד-בודלי 536 (Opp.358) בשער המאוחר: "חידושים על מסכת זבחים מהמאור הגולה ר"ג, והובא מירושלים ... שהיתה כתובה בגליון הגמרא של ה"ה מוהר"ר בצלאל אשכנזי זלה"ה. בסופו: "כל זה מצאתי כתיבה ספרדית...ותשלם המלאכה...ד' לחדש אייר שנת ? פה ק"ק פראג...מירושלים. שונה משטמ"ק הנדפס.
- 28 ספר "ברכה משולשת" נדפס בורשא, תרכ"ג, והכיל את תוספות רבי יהודה החסיד בן שמואל על מסכת ברכות, את תוספות הרא"ש על ברכות ואת שיטה מקובצת לרב"א על ברכות.

רבינוביץ בספרו "דקדוקי סופרים" למסכת ברכות (עמ' פ) שחיבור זה אינו שיטה מקובצת ואינו של רב"א, וברור שהוא לאחד מן הקדמונים. כנראה ששיטה זו נדפסה מכ"י ירושלים 4(0)77. כ"י זה נכתב ע"י "עבדיה בן שמעון" עבור רב"א, ומכאן רשם מישהו בטעות על כריכת כתב היד: "שיטת רב"א לברכות". מ. הרשלר הדפיס בשנת תשכ"ז שיטה של ר' אברהם אלשבילי למסכת ברכות²⁹, והסתבר ש"שיטה מקובצת" לרב"א אינו אלא קיצורים וחלקים מחיבור זה. לא נטפל כאן בזיהוי המחבר, הואיל ובירור זה חורג ממסגרתה של עבודה זו.

שיטה מקובצת ביצה

נדפסה לראשונה בקושטא תצ"א בסוף שו"ת "נחלת יהושע". המו"ל כתב: "כנראה שהיא להרב בצלאל אשכנזי". מכאן יש להסיק שלא היה כתוב כן בגוף כתב היד. אפשטיין³⁰ טען כי המחבר אינו רב"א, הואיל ואינו רק מאסף אלא גם מחדש³¹, ושהציטוטים אינם מובאים כלשונם, כדרכו של רב"א. "מורי הרב", הנזכר בו, היה בן דורו של הריטב"א וחי עוד לאחר מותו, שהרי חכם זה והריטב"א התכוונו שניהם כמה פעמים לאותו דבר, ואיש מהם לא ראה את חידושיו של השני³². לדעתו "מורי הרב" הוא הר"ן, והמחבר הוא תלמיד הר"ן. הרב צימכליסט³³ מוסיף כי רב"א היה מביא כדרכו מן הרא"ש, הר"ן, המאירי, תוס' רי"ד, ריא"ז, רבינו יהונתן, ההשלמה ועוד. בשטמ"ק ביצה אין הבאות אלא מהרשב"א, הרא"ה, הריטב"א ו"מורי הרב". גם הוא מחזק את דעת אפשטיין כי המחבר אינו רב"א, אך דחה את דעתו של אפשטיין כי המחבר הוא תלמיד הר"ן. אמנם חידושי הר"ן על ביצה אבדו, אך יש לנו שרידים מחידושים

29 גנזי ראשונים - ברכות: כולל: ספר המכתם וכו', פירוש ר' אברהם אלשבילי, שיטה להר"א אלשבילי, ההדיר משה הרשלר, ירושלים תשכ"ז. הרשלר הדפיסו שוב במוסד הרב קוק, והגיע למסקנה שמדובר בחידושי הריטב"א עצמו.

30 אפשטיין, מחקרים, עמ' 678-681.

31 טענה זו חלשה, שהרי רב"א חיבר גם חידושים ולא רק שיטה מקובצת, ואמנם, במשך עבודה זו, נראה כי החיבורים של רב"א המכונים "שיטה מקובצת חולין" או "שיטה מקובצת כתובות" אינם אלא חידושים.

32 גם טענה זו חלשה, שהרי יש לנו דוגמאות בהיסטוריה של חכמים שלא הזכירו את קודמיהם, כמו הר"ן שהתעלם מן הרא"ש.

33 ראה: צימכליסט, ביצה, עמ' קב-קד.

אבודים אלה, והם מכילים דברים מנוגדים למה שמובא בשם "מורי הרב". כאמור לעיל, אין זיהוי של המחבר הזה ממסגרת העבודה, ודי לנו בקביעה כי אין זה ספרו של רב"א.

ר' יצחק נוניש בילמונטי מעיר בספר "שער המלך" שלו על הרמב"ם, הל' יו"ט, כי היו לו שני כתבי יד של שטמ"ק ביצה: אחד לרב"א, והשני לר' אהרן לפאפא בעל שו"ת בני אהרן³⁴.

שיטה מקובצת נדרים

עמנואל³⁵ מגיע למסקנה כי המחבר של שטמ"ק לנדרים אינו רב"א. הוא חשף (עמ' 77-80) בלבול גדול בשיטה זו בכל מה שנוגע לדברי ר' אליעזר ממיץ (הרא"ם): (1) בקטעים בשטמ"ק נדרים שחתומים בשם הרא"ם מוזכרים חכמים ספרדים; (2) ציטוטים רבים שהובאו ע"י הראשונים על שם הרא"ם יוחסו לחיבור אנונימי בשם "שיטה" ע"י שטמ"ק נדרים. בעזרת שני חיבורים נוספים על מסכת נדרים שיצאו מבית מדרשו של רב"א ("בנין שלמה לחכמת בצלאל", ירושלים תש"ן; "ליקוטי הגאונים זצוק"ל שמ"כ בגיליון מס' נדרים" שנדפס בספר ברית יעקב, ליוורנו תק"ס), הגיע עמנואל למסקנה שהיו שני חיבורים בידי מלקט שטמ"ק נדרים: (1) תוספות הרא"ם לנדרים, (2) "שיטה" של אחיו של ר' יהודה בן יקר, והמלקט טעה והחליף ביניהם, וטעויות כאלה אינן הולמות את רב"א. יש לציין כי גם המהדיר צאמבער התלבט בעצמו בשאלה זו, אך מנימוקים אחרים³⁶. ברצוננו לתרום עוד כמה נתונים להתלבטות. שטמ"ק נדרים היא באמת שיטה מקובצת לכל דבר. היא כמעט כולה אוסף של ציטוטים משמונה חיבורים: (1) חיבור אשכנזי אנונימי בשם "פירוש"³⁷, (2) הרא"ם (ר' אליעזר ממיץ), (3) חיבור אנונימי בשם "שיטה", (4) הלכות נדרים של הרמב"ן, (5) פירוש הרב נתן בר יוסף תלמיד הרמב"ן על הלכות נדרים אשר כתב הרמב"ן על הרי"ף, (6) חידושי הרי"ף³⁸ לנדרים, (7) חידושי

34 ראה הקדמה בספר: שיטה מקובצת ביצה, ההדיר הרב משה שטערן, ניו יורק תשי"ד.

35 עמנואל, אבודים, עמ' 80, הערה 20.

36 צאמבער, נדרים, עמ' 287.

37 אפשטיין סבור שפירוש זה שייך לפירושי וורמייזא (אפשטיין, וורמייזא ב', עמ' 174-170). מאמר זה הודפס מחדש בספר: אפשטיין, מחקרים, ח"ג, עמ' 52.

38 צאמבר במבואו לשטמ"ק נדרים כתב שהרי"ף הוא ר' יצחק צרפתי שמובא בשו"ת הרשב"א סי' כ"ז, ושהיה בדור הרשב"א.

הרשב"א לנדרים, 8) חידושי הריטב"א לנדרים. יש גם ציטוטים רבים מ"גליון", ומדובר בגליונות שונים, וקצת ציטוטים מחכם ספרדי בשם "מנחם הארוך" שמצוטט בשו"ת הריב"ש.

ציטוטים אחדים מתוכם מופיעים גם בכתביו האחרים של רב"א: 1) הציטוט מר' נתן בר יוסף תלמידו של הרמב"ן בפירושו על הלכות נדרים שחבר רבו, בשטמ"ק כתובות דף מח, ע"ב, נמצא מילה במילה בשטמ"ק לנדרים דף פט, ע"א ד"ה לאיתוי; 2) הציטוט מ"שיטה" בשטמ"ק כתובות דף מט, ע"א, ד"ה אלא, נמצא מילה במילה בשטמ"ק לנדרים דף פט, ע"א ד"ה לאיתוי; 3) הציטוט מן הרא"ם בשטמ"ק כתובות דף נט, ע"א, ד"ה וז"ל הר' אליעזר ממין, נמצא מילה במילה בשטמ"ק לנדרים דף פה, ע"א; 4) הציטוט מ"שיטה" בכללי התלמוד, מהד' שוחטמן, סי' 271א, נמצא מילה במילה בשטמ"ק לנדרים דף פא, ע"א, ד"ה רב אדא בר אהבה (ראה שם בהערה). 5) חידושי הרי"ף לנדרים היו בידי רב"א, שכן הוא מצטט מהם בדרשותיו (בוחבוט עמ' נח ועמ' שעא), והציטוט שבעמ' נח מן הרי"ף (צ"ל הרי"ף) נמצא מילה במילה בשטמ"ק לנדרים (דף לא, ע"ב, ד"ה אם לא ברית). 6) הציטוט מן הריטב"א לנדרים בשטמ"ק כתובות (דף נט, ע"ב, ד"ה חמץ כיצד) נמצא מילה במילה בשטמ"ק נדרים (דף פו, ע"ב, ד"ה חמץ כיצד). (אמנם הציטוט מן הרשב"א לנדרים בשטמ"ק כתובות [דף סא, ע"ב, ד"ה מתני' המדיר את אשתו] אינו נמצא בשטמ"ק נדרים).

כל זה יכול להעיד כי שטמ"ק נדרים, גם אם לא יצאה מתחת ידו של רב"א עצמו, הרי שיצאה מתחת ידו של חכם שהשתמש בכתבי היד שלו. אולם, לאידך גיסא, רב"א מצטט מפירוש הרא"ש לנדרים³⁹ בשטמ"ק כתובות (דף ג, ע"א, ד"ה ודע דבפ' ד' נדרים) ומתוספות הרא"ש לנדרים בשו"ת שלו (שו"ת רב"א, סי' לג, עמ' רנ), ובדרשותיו (דרשות רב"א, עמ' נו ועמ' נט) הוא מזכיר את פירוש ר' עזריאל לנדרים⁴⁰. אך מחבר שטמ"ק נדרים לא ציטט כלום משלשה חיבורים אלה. אילו היה המחבר של שטמ"ק נדרים רב"א, לא היה נמנע בשום אופן מלצטט כדרכו מחיבורים אלה לאורך כל המסכת, אלא אם כן השיג את כתבי היד של החיבורים הנ"ל אחרי שחיבר את שטמ"ק נדרים (נראה לקמן שמסיבות דומות, התכוון רב"א לעשות

39 פירוש הרא"ש לנדרים נדפס בגליון של מסכת נדרים בש"ס וילנא.

40 פירוש ר' עזריאל לנזיר מצוטט בכל שטמ"ק נזיר.

מהדורות שונות לחיבוריו). מכל מקום, מאחר שרוב השיקולים מכריעים כנגד בעלותו של רב"א על שיטה זו - הוצאנו אותה מכלל עבודתנו.

שיטה מקובצת נזיר

החיד"א כתב על השיטות לבבא בתרא ולנזיר שנדפסו בימיו מקרוב (ליוורנו תקל"ד): "ואני מסתפק אם הם מקובצות מהרב בצלאל, לפי ששמעתי מחד גברא רבא דשיטות אלו הנמצאות בעיר איזמיר הם שיטות מקובצות מהרב מ' אהרן לפאפא, הרב המחבר שו"ת בני אהרן, שגם הוא עשה פעולת הרב בצלאל"⁴¹. שטמ"ק נזיר היא באמת שיטה מקובצת לכל דבר, בעיקר מארבעה חיבורים: נימוקי הרב עזריאל, פירוש הרא"ש לנזיר, תוספי הרא"ש לנזיר וחיבור אנונימי בשם "שיטה"⁴². החל מאמצע פרק ז' מצטרף חיבור חמישי בשם "תוספות חיצוניות". בכל היתר מדובר רק במשפטי קישור או הערות על זהות או אי-זהות בין הפירושים השונים בינם לבין עצמם, או בינם לבין רש"י והתוספות. בנוגע ל"נימוקי הרב עזריאל", ציינו לעיל כי לרב"א היה פירוש ר' עזריאל לנדרים, והוא מזכיר אותו בדרשותיו (דרשות רב"א עמ' נו ועמ' נט). אין בשטמ"ק זו שום נימה אישית ושום אינדיקציה היסטורית. אם היא באמת של רב"א - הרי שהיא שייכת לחיבוריו הראשונים של רב"א.

41 חיד"א, הגדולים, ערך ר' בצלאל אשכנזי.

42 אורבך (אורבך, התוספות, עמ' 483) גילה שהחיבור "שיטה" שמצוטט בהרחבה בשטמ"ק נזיר נוצר בבית מדרשם של חכמי איוורא, האחים ר' משה ור' שמואל בני ר' שניאור, בעיר איוורא שבנורמנדיה במחצית הראשונה של המאה הי"ג. החיבור נודע עד לפני זמן רק מתוך הבאותיו של רב"א. כיום יש בידינו שיטה שלמה למסכת נזיר, שהתפרסמה מכתב יד גינצבורג 490, תחת השם: הגהות ר' בצלאל אשכנזי למסכת נזיר מכ"י תלמידו ר' שלמה העדני בעל "מלאכת שלמה", בתוך שיטת הקדמונים על מסכת נזיר, זבחים, ערכין ותמורה, שההדיר משה יהודה הכהן בלוי, ניו יורק תשל"ד, עמ' ה'-רל"ב. אורבך רשם אח"כ את המקבילות בין מהדורת בלוי לבין שטמ"ק. יש להעיר כי החיבור "שיטה" אינו מזכיר כמעט שום חכם. רוב הזמן הוא מביא דברים בשם "יש מפרשים", וניתן למצוא את הדברים בד"כ בתוספות שלנו, ולפעמים בתוספות אחרות. כמה פעמים הוא מתייחס לר"ת, פעם אחת לרבינו יצחק (יב, רע"א) ופעם אחת לרמ"ה (לה, ע"ב, ד"ה נוסח אחר).

שיטה מקובצת סוטה

שטמ"ק סוטה הופיעה לראשונה בספר "יגל יעקב" הנלווה לספר "ברית יעקב" (ליוורנו תק"ס) של ר' יעקב פייתוסי. המסכת הופיעה עם הגהות ר' יהודה נג'אר⁴³, החותם אי"ן (אני יהודה נג'אר). מדובר בשריד בלבד, שנפסק באמצע פ"ב בדף י"ז, ע"א.

גם חיבור זה הוא ממש שיטה מקובצת. החיבורים היחידים המצוטטים בו הם פירוש הרא"ש לסוטה, שנדפס בש"ס וילנה בגיליון, תוספי הרא"ש לסוטה, תוספות חיצוניות, גליון ואולי גם תוספות שאנץ. אמנם אין שום דיבור חתום "תוספות שאנץ", אך מצגר זיהה כמה ציטוטים מתוספות שאנץ, וכן כמה ציטוטים מתוספות הרא"ש. על כל זה נוספו הגהותיו של ר' יהודה נג'אר כמעט בכל ציטוט.

חיבורים שאבדו

החיד"א⁴⁴ כתב שראה כתבי יד של שיטה מקובצת על שבועות ועל גטין. רב"א מתייחס בעצמו לחיבורו על גטין בשטמ"ק כתובות⁴⁵: "ולא נהירא כדכתיבנא בפ' מי שאחזו בס"ד". לגבי שבועות⁴⁶, החיד"א מביא משיטה זו בספרו שער יוסף (דפים עד-עה). בניהו⁴⁷ סבור שמדובר בכ"י סינסינטי 106 (תצלומו במכון לתצלומי כתבי יד עבריים: ס' 17911) שנזכר בו מהריב"ל בברכת החיים. אך אין בכ"י זה מה שהחיד"א מביא בס' "שער יוסף" (דפים עד-עה) בשם "שיטה מקובצת כ"י על מסכת שבועות". מ"מ בניהו⁴⁸ מוכיח כי

---

43 על חכם תוניסאי זה כתב שפיגל (שפיגל, נג'אר, עמ' תתצ"ז-תתקי"א). בשנת תשט"ו הוציא לאור מפעל "מעין חכמה" בירושלים ספר שמכיל את חידושי רבינו יונה על סנהדרין ואת תוספות שאנץ על מכות, מלוויים בהגהות של ר' יהודה נג'אר ושל ר' יעקב פייתוסי (צ"ל פייתוסי).

44 חיד"א, הגדולים, ערך ר' בצלאל אשכנזי.

45 ח"א, עמ' ט2, בסוף ציטוט מר' יוסף'ן מיגש.

46 הרב מימון (מימון, רב"א, עמ' צ) טעה כשכתב שרב"א הזכיר בעצמו את שיטה מקובצת לשבועות שלו ב"שיטה מקובצת" לכתובות דף צו, א. אמנם ב"שיטה מקובצת" לכתובות, סוף דף צו, ע"א כתוב: "וכבר פירשנוה במסכת שבועות בס"ד". אך הערה זו נמצאת בסוף ציטוט מן הריטב"א. בדקנו בחידושי הריטב"א לכתובות, ומצאנו כי הערה זו נמצאת אצל הריטב"א.

47 בניהו, לפאפא, עמ' 331.

48 שם, עמ' 334-335.

שיטה זו יוחסה בטעות לרב"א, והוא מייחס אותה לר' אברהם מונסון הזקן, תלמידו של רב"א ורבו של ר' אברהם סכנדר⁴⁹.

הרב י.ל. הכהן מימון⁵⁰ מעיר כי שיטה מקובצת סנהדרין מובאת בספר "שער המלך"⁵¹ הל' ע"ז, פ"י, ה"ב; הל' אישות פ"ג, ה"ה; הל' ביאת מקדש, פ"ו; ונדפס ממנה קצת בספר "חמרא וחיי".

כמו כן כותב החיד"א⁵² על האר"י: "ובבחרותו כתב שיטה על מסכת זבחים בחברת רבו הרב בצלאל. ושמעתי מפי הרב מהר"א אלפאנדארי הרב המחבר יד אהרן שהוא ז"ל היה בידו שיטה זו והיה מפורש שם על כל חידוש שמא דמאריה עליה הרב בצלאל או האר"י ובעוה"ר נשרפה בשרפה אשר היתה באיזמיר עם כל ספריו"⁵³.

החיד"א מצטט מליקוטי רב"א משם חידושי מר"ן מהר"י קארו ז"ל בספרו "פתח עינים" על התלמוד (ראש השנה יו, ע"א, דף סו, ג).

החיבורים המשמשים בסיס לעבודתנו

במסגרת עבודה זו אנו מתארים את ספרייתו של רב"א רק על פי חיבוריו הודאיים. כאמור במבוא, מדובר ב- 8 חיבורים; 5 מהם מכונים "שיטה מקובצת", אף על פי שיש לכנות חלק מהם "חידושים"; מדובר בשיטה מקובצת ב"ק, ב"מ, ב"ב, כתובות, חולין; שלשת האחרים הם: השו"ת, הדרשות וכללי התלמוד. עבודתנו זו מתבססת על שטמ"ק בהוצאת מצגר, על שו"ת רב"א במהדורת בוחבוט, על דרשות רב"א במהדורת בוחבוט, ועל כללי התלמוד בשתי המהדורות של מארכס ושל שוחטמן. נשתדל לקבוע סדר כרונולוגי בין החיבורים. בכל חיבור נשתדל לאתר את כל החיבורים המצוטטים, לבדוק את הנפחים של הציטוטים ואת מספרי הציטוטים, למיין את החיבורים בין שתי קבוצות: אלה שהיו

---

49 ראה גם כ"י מוסקבה-גינצבורג/3224, מאה ט"ז-י"ז, כתיבה מזרחית. סוגית הרעה והטבה במס' שבועות דף 47-48. הכותב חולק על שיטת "הר"ר בצלאל אשכנזי י"ץ".

50 מימון, רב"א, עמ' צ.

51 ספר "שער המלך" הוא פירוש על משנה תורה מחכם באיזמיר בשם ר' יצחק נוניש ביל מונטי, נכדו של ר' אפרים ארדיטי שחי באיזמיר בזמנו של שבתי צבי.

52 חיד"א, הגדולים, ערך רבינו האר"י.

53 ראה: רפאל, זבחים, עמ' 599-600.

בדפוס בזמנו של רב"א, ואלה שהיו עדיין בכ"י; בין אלה שהיו עדיין בכ"י, לאתר את החיבורים האבודים ולנסות לאפיין אותם.

לגבי הסדר הכרונולוגי בין השיטות המקובצות, אנו נוכיח כי רב"א חיבר אותן כנראה בסדר הבא: ראשית שטמ"ק ב"ב, אחריה שטמ"ק ב"ק ואחריה שטמ"ק ב"מ. יותר מאוחר הוא חיבר את שטמ"ק חולין, שיותר נכון לכנותה "חידושי חולין", ולבסוף חיבר את שטמ"ק כתובות, וגם אותה יותר נכון לכנות "חידושי כתובות".

שיטה מקובצת ב"ב

נדפסה לראשונה יחד עם נזיר בליוורנו שנת תקל"ד, עד דף קלג, ע"א, והמדפיס העיר בסוף: "ע"כ נמצא חבל על דאבדין". היה חסר סוף פרק ח' ופרקים ט'-י. המדפיס השלים עם העתקה מעליות דרבינו יונה על סוף המסכת. כמה שנים אחר כך נדפס שויר שיטה מקובצת לבבא בתרא בסוף יד רמ"ה לבבא בתרא (שלוניקי, תקנ"א), מכ"י שהיה בידי ר' חיים מודעי, תחת הכותרת "שויר שיטה מקובצת להגאון המוסמך רבינו בצלאל אשכנזי זלה"ה למסכתא ב"ב". בשויר זה נמצאים בכל ציטוטי הרשב"א רק ההתחלה והסיום, וביניהם צוינו מספרי עמודים של כ"י כלשהו, שמהם יש לקחת את גוף הציטוט; אמנם גם הציטוטים מעליות דרבינו יונה לא הועתקו ונרשם בתוכם: "(תמצאנו בסוף שיטה מקובצת הנדפס להר"ב ז"ל)", אך כאן מדובר בחיסכון של המדפיס. להפניות בציטוטי הרשב"א אין הסבר פשוט. ראה להלן.

במכון לכתבי יד שליד האוניברסיטה העברית נמצאים צילומים של שני כתבי יד של שטמ"ק ב"ב: כתב יד קמברידג' Add.501, תצלומו ס' 16794, וכתב יד אוקספורד- בודליאן MS Opp.386 שתצלומו ס' 18601.

אין שום סימן היסטורי בשיטה זו, להוציא ההערה בעמוד יח3: "עיין בתשובת הרשב"א שהביא מוהר"י קאר"ו ז"ל סימן קנ"ה רמז ב' ". תשובה זו נמצאת באמת בב"י ח"מ ס' קנ"ה. אך אין להסיק מכאן כי שטמ"ק ב"ב חוברת אחרי פטירת מר"ן. אין ספק שההערה הנ"ל נוספה ע"י איזה מעתיק, שהרי כ"י קמברידג' נכתב בשנת 1562, כ- 13 שנה לפני פטירת ר' יוסף קארו, ובאמת אין היא קיימת לא רק בכתב יד אוקספורד, שמייצג שלב עוברי של שטמ"ק ב"ב, אלא גם בכ"י קמברידג', שמכיל את החיבור הסופי.

אין ספק כי רב"א חיבר שיטה מקובצת על כל המסכת ולא רק עד דף קל"ג שנמצא בפרק ח', שהרי בשיטה מקובצת כתובות (פרק ה', סוף דף נה, ע"ב) הוא מצטט מעליות רבינו יונה על פרק מי שמת (פרק ט'), ואחר כך הוא כותב: "ועוד האריך ז"ל ואני קצרתי ובפרק מי שמת כתבתי כל לשונו ז"ל בס"ד. עוד כתב ז"ל וכו' ". במהדורת מצגר הושלמה שיטה מקובצת של ליוורנו על פי כ"י קמברידג', ושני הקטעים של כתובות דלעיל נמצאים באמת בכ"י קמברידג', כמעט מילה במילה. זוהי הוכחה כי כ"י קמברידג' הוא שיטה מקובצת על ב"ב של רב"א.

החיד"א הטיל ספק ביחוס שטמ"ק ב"ב לרב"א, ורצה לייחס אותה לר' אהרן לפאפא. אך מיכל⁵⁴ מוכיח כי היא של רב"א, שכן ר' אהרן לפאפא עצמו בס' בני אהרן מביא ומעתיק מס' שטמ"ק לב"ב אשר היה אתו בכ"י במקומות הרבה, "וכל אותם המקומות נמצאים מלה במלה בהנדפס שלנו".

בניהו⁵⁵ מעיר כי כתב יד קמברידג' Add.501 נעתק בשנת שכ"ב (1562), וזה מה שכתב הסופר בסופו: "הצעיר נסים מוליבה בכה"ר אברהם נ"ע. הסופר לא יזק ויזכה לכתו' ולהרבות ספרים מכתבתו בישראל אוי"ר [אמן וכן יהי רצון]. ד' ימים לחדש כסלו שנת ה"ש כ"ב ". בתאריך זה היה רב"א בגיל 42 בערך, ור' אהרן לפאפא עדיין לא נולד.

ראה עוד הוכחות שהביא בניהו כי שטמ"ק ב"ב אינה לר' אהרן לפאפא אלא לרב"א. אמנם בשער כתב היד כתוב:

שיטה מקובצת והוא חידושי מסכת בבא בתרא מקובצים מחידושי הר' יהוסף הלוי נ' מיגש. והראב"ד, והרב ר' זרחיה הלוי. ומעליות רבינו יונה. והרא"ש ותוספי הרא"ש. ומהרמב"ן ז"ל נכתב בקיצור כי נמצא בדפוס. ומהרשב"א. וחדושים נמצאים בגיליונות של תוספות נקרא בשם גליון. ומהר"ן. והראה. והרא"ם. ושאר גאונים. כל אלה חברים הרב המוסמך כמוהר"ר בצלאל אשכנזי זלה"ה עם חדושי ומה שנמצא מחידושי ר"ח ובעלי תוספות באו בקיצור דרך רמז כי ספרי הדפוס נמצאים.

54 מיכל, אור החיים, עמ' 143, ערך 299.

55 בניהו, לפאפא, עמ' 332.

נמצא שהסופר מזכיר את רב"א בברכת המתים. אך השער כתוב בכתיבה אחרת מאשר כל כתב היד, ואין ספק כי מדובר בתוספת מאוחרת.

כאמור, השיור מתאפיין בזה שכל ציטוטי הרשב"א אינם מועתקים, אלא יש אליהם הפנייה בעזרת סימון עמודים. ברור שמדובר בהפנייה לכתב יד, שכן חידושי הרשב"א לב"ב נדפסו לראשונה בירושלים תשי"ז, ומאז ועד מהדורת מצגר, כן הוא בכל דפוס שטמ"ק. לכאורה ניתן היה לתלות את התופעה בעבודה חפוזה של רב"א במצב של לחץ ובהלה שלא איפשר לו להשלים את החיבור, והוא השאיר הנחיות לתלמידיו מאיפה להעתיק. זה היה יכול להסביר מדוע כה"י של הדפוס הראשון היה חסר כל הקטע האחרון. אך בכ"י קמברידג' מופיעים ציטוטי הרשב"א בשלמותם, ומצגר הדפיס אותם משם, וכתב יד זה נכתב כאמור בשנת השכ"ב (1562) לפי עדות הסופר עצמו, ולא ידוע לנו אז על מצב של בהלה כלשהי. כמו כן, לא ברור מדוע רק ציטוטי הרשב"א נשארו כך בצורה גולמית, ואילו הציטוטים מכל יתר החיבורים נמצאים כאן בשלמותם (הראב"ד, הר"ן, רבנו יהונתן וכו'), להוציא עליות רבינו יונה שלגביהן המדפיס מעיר: "(תמצאנו בסוף שטמ"ק להרב ז"ל)".

אפשר להסביר תעלומה זו בעזרת כתב היד השני של שטמ"ק ב"ב: כ"י אוקספורד- בודליאן Opp.386 MS. הבה נתאר אותו. כתוב בשער שלו:

בעזרת האל יתברך הנותן ליעף כח. אתחיל לכתוב חדושי בבא בתרא מקובצים ממה שנמצא מחדושי הראב"ד ז"ל ובעליות הרב רבינו יונה החסיד רבו של הרשב"א זלה"ה והרב יהוסף הלוי אבן מיגש זלה"ה והרב יהונתן מפרש ההלכות והרשב"א זלה"ה. ותוספי הרא"ש זלה"ה והר"ן זלה"ה. וממפרש לא נודע שמו ומגליונות נמצאו סביב התוספות מכתבת יד וכתוב בשם גליון תוספת ופלפול בתחלת המסכתא בסוגיא ראשונה ובסוגית חרדל דבורים שבפרק לא יחפור וכתוב בשם גליון סתם. ותוספות חיצונים נמצאו בפ' גט פשוט. אמנם מה שנמצאו בחדושים הנז' והוא כתוב בספרי הדפוס כמו חדושי הרמב"ן ז"ל ופסקי הרא"ש ז"ל ונמוקי יוסף וכיוצא בהם לא נכתב פה ואסמך על ספרי הדפוס הואיל והם נמצאים ביד רוב המעיינים.

בסוף פרק רביעי נגמר כתב היד כך: "סליק פרק המוכר את הבית וגדול יהיה כבוד הבית עד כאן מצאתי תם ונשלם בילא"ו".

בכ"י זה חסרים דברים רבים שנמצאים בדפוסים. אחוז לא מבוטל של הציטוטים אינו מובא כאן. שאר הציטוטים נמצאים בדיוק כמו בנדפס. לכן ברור שמדובר בשטמ"ק ב"ב, אך במהדורא קמא. יש בכתב יד זה 296 דפים, כל דף בן שני עמודים. עד עמ' 150 (דף ל"ב, ע"ב של הגמרא) מועתקים דיבורי הרשב"א בשלמותם. משם ואילך יש רק ציוני דפים לצורך העתקת הציטוטים מן הרשב"א. למשל בדף נ"ח, ע"ב, ד"ה אבל הרשב"א ז"ל כתב, כתוב כך בכתב היד: "אבל הרשב"א ז"ל כתב וזה לשונו הביא הרב אלפסי ז"ל ראייה בתשובותיו שאין להיזק וכו' סוף דף קעו' א' עד ולר' חייא לעולם אין לו חזק דף קעו' ב'".

כמו כן בסוף פרק שלישי, הדיבור האחרון של הרשב"א, כתוב בכתב היד בקיצור כך: "גמרא אלא בני מבוי מחלין גאבאי וכו' דף קעח' ב' ע"כ הרשב"א ז"ל".

מדובר, אם כן, באותה תופעה שנמצאת בשו"ר שטמ"ק ב"ב. דבר זה מוכיח כי לא מדובר בעבודה חפוזת באוירה של בהלה, אלא בשיטת עבודה מתוכננת. אנו נמצאים כאן מאחורי הקלעים של המעבדה של רב"א. אין ספק כי כ"י אוקספורד מייצג שלב טרומי לפני המוצר הסופי. יש כאן הוראות לתלמידים או לעצמו לצורך כתיבת הספר השלם. יתכן שמדובר בסימני זיכרון לעצמו, כמו שיכולה להעיד הפסקה הבאה שנמצאת אחרי הדיבור האחרון בפרק רביעי (שהוא של הרא"ם כמו בנדפס): "זכרון בהרמב"ן שמכתיבת יד יש השמטה שייכא לשלהי פ' המוכר את הבית".

אפשר היה לחשוב כי מדובר באוטוגרף, כפי שעולה מן הסגנון הישיר בגוף ראשון: "אתחיל לכתוב חדושי בבא בתרא וכו' ", "ואסמך על ספרי הדפוס הואיל והם נמצאים ביד רוב המעיינים". אך הכתיבה אינה אותה כתיבה כמו בשטמ"ק חולין, שהיא אוטוגרף⁵⁶.

מדוע מעתיק רב"א את כל הראשונים האחרים ורק לא את הרשב"א? יתכן מאד שכתב היד של חידושי הרשב"א היה בבעלותו, בעוד יתר כתבי היד לא, והוא נאלץ להעתיק מהם ולהחזירם. אם נחוש זה נכון - אפשר להוסיף ולומר שרב"א השיג את כתב היד של הרשב"א אחרי שהגיע לדף ל"ב ע"ב של הגמרא⁵⁷.

⁵⁶ ראה לקמן בפרק זה, תחת הכותרת 'שטמ"ק חולין'.

לתופעת דיבורי הרשב"א אפשר לצרף גם את שתי התופעות הבאות: (1) בעמוד קכ1 מביא רב"א קטע מחידושי ר' יוסף נ' מיגש, ואחריו הוא כותב: "וכן כתב בתשובותיו עיין סי' ט"ו וסי' כ"ב". לכאורה אין הסבר לכך שהוא שולח לעיין בתשובות ר' יוסף נ' מיגש, שהרי תשובות אלה נדפסו לראשונה בשנת תקנ"א, כמאתים שנה אחרי פטירתו של רב"א, ואין דרכו של רב"א לשלוח לעיין אלא בדפוסים ולא בכתבי יד! יתכן כי פרט זה הוא שריד של הטיוטה המקורית של החיבור. (2) בדף קג, ע"ב, סוף ד"ה בית כור, מיד אחרי הציטוט הגדול מן הרשב"א, כתוב: "והר"י ז"ל האריך בזה בפירושו על ההלכות בפ' האיש מקדש ע"ש". לא ידוע לנו על חיבור רבינו יונה על הר"י בקידושין. ברור שלרב"א היה כ"י שהכיל אותו, אך אין זו דרכו של רב"א להפנות את הקורא אל כ"י. ההפנייה "ע"ש" לא נועדה לקורא, אלא היא שריד מן הטיוטה של החיבור, כאשר רב"א רשם הוראות לעצמו או לתלמידיו לצורך העריכה האחרונה.

שטמ"ק ב"ב היא השיטה הכי פחות מפותחת מבין כל השיטות שאנו יודעים בביטחון שהן שייכות לרב"א (כלומר הבבות, חולין וכתובות): (1) היא הקטנה ביותר בנפחה, אף על פי שמדובר במסכת הגדולה ביותר. (2) חלקו האישי של רב"א הוא אפסי (פחות מ- 0.3%). בחיבורי רב"א על ב"ק, ב"מ, חולין וכתובות, נמצאות הערות רבות שמצביעות על כך כי רב"א הלך ובדק בכתבי יד של התלמוד, של רש"י או של התוספות, את הנוסחאות השונות, כדי לעמוד על הגירסה הנכונה. בשיטה מקובצת ב"ב אין שום התייחסות לנושא. אולי גם תופעה זו מאפיינת חיבור ששייך לנסינותיו הראשונים של רב"א. גם עובדה זו מחזקת את הרושם כי שטמ"ק ב"ב קדמה אפילו לשיטה מקובצת ב"ק.

שטמ"ק ב"ק

נמצאים היום בידינו שני מקורות לשטמ"ק זו: (1) דפוס ראשון (אמשטרדם תקכ"ב). (2) כ"י של מוסד הרב קוק (סימנו 293,294) שחציו האחרון, על הפרקים ז'-י', צולם במכון לכתבי יד עבריים של האוניברסיטה העברית. בדפוסים שבאו אחרי הראשון, השמיטו המדפיסים חלקים מן הציטוטים תוך הוספת המילה "וכו" "

57 חיפשנו בכל כתבי היד של חידושי הרשב"א על ב"ב שנמצאים במכון לכתבי יד שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים (מדובר בשלשה כתבי יד: כ"י קמברידג', כ"י אוקספורד וכ"י ניו יורק), ולא מצאנו אחד מהם שעמודיו יתאימו לצינוני העמודים שנתן רב"א. לכן אין בידינו בינתיים כתב היד של חידושי הרשב"א לב"ב שבו השתמש רב"א.

לפני ההשמטה. במהדורת מצגר הושלמו כל הקטעים האלה על פי דפוס ראשון. מצגר לקח מכתב היד ציטוטים רבים מתוספות הר"ף שלא נמצאו בדפוסים (נדון בנקודה זו בהמשך).

החל מן הדפוס הראשון מתאפיינת שטמ"ק בבא קמא ע"י חיסרון בסופה. המדפיסים כתבו בסוף שחסרים "כמו שני דפים", ומילאו את החסר ע"י ציטוט ארוך מן המאירי. מצגר הדפיס מכתב היד של מוסד הרב קוק את מה שהיה חסר, ומדובר במובאות מן הרמ"ה, הרמ"ך, הראב"ד, הרשב"א והמאירי.

בהקדמתו לשטמ"ק בבא קמא טוען מצגר כי דפוס ראשון נעשה מכ"י שייצג מהדורא קמא, וכבר עמד החיד"א על העובדה שרב"א עשה כמה מהדורות. לדעת מצגר, כ"י של מוסד הרב קוק מייצג מהדורא בתרא, והוא מכיל הרבה תוספות. נציין בעיקר כי בדפוס שיטה מקובצת בבא קמא אין ציטוטים מתלמיד הר"ף בשלשת הפרקים האחרונים. מאידך גיסא, במהדורת מצגר יש ציטוטים רבים. בדקנו את כתב היד שנמצא במכון לכתבי יד, וגילינו כי כל התוספות של מצגר לקוחות מן הגיליון, והגיליון כתוב בכתיבה שונה מגוף כתב היד. אין ספק כי סופר אחר כתב את הגיליון, אם כן כתב היד הנ"ל אינו מהדורא בתרא.

אלא שרב"א כותב (עמ' יא3): "אח"כ אנה ה' לידי תוספות שאנן שתירצו קושיית התוספות ככתוב לעיל וז"ל...". לפי זה צריכים הציטוטים מתוספות שאנן להתחיל כאן. אך למעשה, לפני הכרזה זו של רב"א, יש לנו 24 ציטוטים מתוספות שאנן. סביר להניח כי הכרזה זו של רב"א שייכת למהדורא קמא, והנדפס הרגיל שלנו הוא מהדורא בתרא, וכ"י של מוסד הרב קוק הוא מהדורא בתרא שלנו, אלא שסופר כלשהו הוסיף ציטוטים מתלמיד הר"ף בפרקים האחרונים (פ"ח-פ"י), שבהם לא ציטט רב"א את תלמיד הר"ף.

לאחרונה קם ערעור מצד רוטשטיין שרוצה לייחס שטמ"ק זו לר' יצחק לוריא במקום לרב"א⁵⁸. הוא מצא בשטמ"ק ב"ק⁵⁹ קטע שבו מוצג פירוש רש"י במהדורא קמא ואחריו כתוב כך: "אחר כך כתב רש"י במהדורא בתרא ככתוב בספרי הדפוס ומחק מה שכתב במהדורא קמא ובהאי לישנא בתרא דפי' רש"י אני יצחק מגמגם דהא מתני' דה' תמים וכו' ". רוטשטיין סבור שיצחק זה הוא ר' יצחק לוריא אשכנזי. לענ"ד אין להסיק מהר מדי מסקנה כזאת. הקטע הארוך שלנו שמתחיל בד"ה "אלא לעולם דרבנן וחסורי מיחסרין והכי

58 ראה: רוטשטיין, הגהות, עמ' כג-כח.

59 שטמ"ק ב"ק דף טז, ע"א, ד"ה אלא לעולם דרבנן וחסורי מיחסרין והכי קתני.

קתני" מסתיים בציון **ע"כ**, שהוא הציון המקובל לסוף ציטוט בשטמ"ק, ומיד אחריו כתוב: "כל זה מצאתי כתוב ברש"י כתיבת יד". ברור, אם כן, שמדובר בציטוט מכ"י של פירוש רש"י, ושם הסופר של אותו כ"י היה יצחק. הביטוי "ככתוב בספרי הדפוס" אינו צריך להטעות אותנו. מדובר בביטוי רגיל של רב"א שמקצר את ציטוטיו כשהוא יכול להסתמך על הדפוס. אפשר להעיר גם כי הקטע שלנו מתייחס למהדורא קמא של רש"י. אם קטע זה נכתב ע"י ר' יצחק לוריא - הרי שהיתה בידיו מהדורא קמא של רש"י לב"ק. אם כך לא מובן מדוע אין הוא מצטט ממנה בשום מקום אחר במסכת. יותר נכון לומר כי אותו סופר בשם יצחק שהעתיק את כתב היד של פירוש רש"י, שהיה בידיו רב"א, היו בידיו גם מהדורא קמא וגם מהדורא בתרא של פירוש רש"י. לבסוף, הראיה החזקה ביותר כי שטמ"ק ב"ק היא של רב"א, נמצאת בעובדה שרב"א מתייחס אליה 6 פעמים בשטמ"ק כתובות: (1) "וכבר כתבתי בה במקומה שם בפ"ק דב"ק ועוד אכתוב בה שם בעזר העוזר האמתי" (ח"א, עמ' קפט2-1); (2) "וכבר הארכתי בזה בב"ק פ"ק שכתבתי שם לשון הרשב"א ז"ל ולשון תוס' שאנץ ולשון תוס' רבי' ישעיה" (ח"א, עמ' קפט3), והדברים מופיעים באמת בשטמ"ק ב"ק דף טו, ע"א; (3) "ובחידושי ב"ק הארכתי עוד בס"ד" (ח"ב, עמ' קפט2); (4) "והאריך בשמועה זו הרב המאירי ז"ל בפ"ק דב"ק וכמו שכתבתי שם בס"ד" (שם); (5) "וכבר הארכתי בזה בחדושי שם בפ"ק דב"ק" (ח"ב, עמ' קפט4); הדיבור מן המאירי מצוטט באמת בשטמ"ק ב"ק שלנו (סוף דף ה, ע"ב); (6) "וכבר הארכתי בזה בב"ק פ"ק שכתבתי שם לשון הרשב"א ז"ל ולשון תוס' שאנץ ולשון תוס' רבי' ישעיה ע"ש" (ח"א, עמ' קפט3). כל ההתייחסויות האלה לשטמ"ק ב"ק מתאימות בהחלט למה שנמצא לפנינו בשטמ"ק ב"ק. אם כן לא נותר שום ספק ששטמ"ק ב"ק שלפנינו היא מרב"א.

יש מעט מאוד אינדיקציות היסטוריות בשטמ"ק ב"ק. ברור ממנה שהרדב"ז עדיין בחיים⁶⁰. אין בה שום התייחסות לשהותו של רב"א בא"י. אין בה שום איזכור של חיבורים אחרים של רב"א. בעמ' נ3 דן רב"א בדברי גליון תוספות, ואחר כך הוא כותב: "ושאר לשון הגליון שאומר וכו' אומר מורי הרב שאינו כלום". אם כן גליון תוספות היה לפני הרדב"ז, והוא זלזל בו. בנוסף לזה, לשון ההווה "אומר מורי הרב" מוכיחה כי

60 יש תשובה חתומה: ע"כ לשון מורינו ורבינו כמה"ר דוד ן' אבי זמרה נר"ו בתשובת שאלה". רב"א מתייחס אליו בברכת החיים. הרדב"ז נפטר בשנת 1573.

רב"א כתב את שטמ"ק ב"ק בזמן שהרדב"ז היה עדיין במצרים, כלומר לפני שנת 1553. גם נקודה זו מחלישה את טענתו של רוטשטיין ששטמ"ק ב"ק חוברה ע"י האר"י ז"ל, שהרי האר"י נולד בשנת 1534, ובשעת חיבורה של שטמ"ק ב"ק היה גילו פחות מ-19 שנה).

אפשר לנחש כי שטמ"ק ב"ק חוברה לפני שטמ"ק ב"מ, ואמנם בפעם הראשונה שרב"א מצטט מחיבורו של הרמ"ך בשטמ"ק ב"מ (שטמ"ק ב"מ, עמ' 2ט), הוא כותב: "ולענין פסק כתב הרמ"ך ז"ל והוא ה"ר מאיר הכהן בר יצחק ז"ל מסרקסטה". אך בפעם הראשונה שהוא מצטט ממנו בשטמ"ק ב"ק (שטמ"ק ב"ק, עמ' 3ח) הוא חותם את הציטוט במילים: "ע"כ משטה נמצאת מכתיבת יד המחבר והוא ה"ר מאיר הכהן בר יצחק מסרקסטה ז"ל בשנת ארבעת אלפים ותתקצ"ה ליצירה", וסביר להניח כי הפרטים המלאים שייכים לחיבור הקדום. אמנם קיים פרט אחד שיכול לסתור הנחה זו: בשטמ"ק ב"ק (עמ' קיז) כתוב: "בפ"ק דמציעא מפורש", ואכן בשטמ"ק ב"מ (יז, ע"א) הובאו בנידון דברי הריטב"א, תלמיד הר"ף, הרא"ש בב"מ והרא"ש בב"ק על המקום. אף על פי כן, לא נראה שרב"א הוא שכתב את ההפניה הנ"ל, אלא זו כנראה הערה של המדפיס, שהרי שטמ"ק ב"מ נדפסה לפני שטמ"ק ב"ק, והמדפיס החליט לחסוך בהדפסה של שטמ"ק ב"ק, והפנה אל שטמ"ק ב"מ שנדפסה לפני כן.

שטמ"ק ב"מ

זו השיטה המקובצת הראשונה שהופיעה בדפוס (אמסטרדם תפ"א), כ-130 שנה אחרי פטירת המחבר. המו"ל שלה ציין בסוף פרק תשיעי: "(חסר כמו עמוד אחד עד סוף ותחלת הפרק)". למעשה חסרה לנו שטמ"ק על רוב דף טז ע"א, ועל שני העמודים הבאים: טז, ע"ב; יז, ע"א.

קיים כתב יד לשיטה מקובצת זו: כ"י אוקספורד-בודלי, קטלוג נויבאואר 456/1. נמצא צילום ממנו במכון לכתבי יד עבריים שליד האונ' העברית בסרט שסימנו: 18600. הוא מגיע עד תחילת פרק השואל. בראש כתב היד נמצאת ההערה הבאה על תוכנו מאת החיד"א:

ספר זה עד פ' השואל נראה שהוא שיטה מקובצת מהרב בצלאל ז"ל עצמו כמו שנראה פ' הזהב בשמעתא דערבוני יקון שכתב ומ"ה בתשו' והוא הרדב"ז. ונראה שהיה מהדורא קמא. והמודפס הוא מהדורא בתרא ומתוקן בתוספת מרובה על העיקר. ובסוף פ' הפועלים יש בס' זה מחי' הריטב"א וחי' מהדורא בתרא ומתוקן בתוספת מרובה על העיקר. ובסוף פ' הפועלים יש בס' זה מחי' הריטב"א וחי' מהדורא בתרא ומתוקן בתוספת מרובה על העיקר.

הרמב"ן למציעא. ואח"כ תוספי הרא"ש דשבעות וקצת מתוספי הראב"ד לשבעות ואח"כ קצת מחי'

הריטב"א למציעא. נאם הצעיר חיד"א ס"ט.

בעמ' 174 א נמצא שם הבעלים: "מהספר של הח' השלם כמה"ר שבתי בכר"ע".

בכתב יד זה חסרים ציטוטים רבים שנמצאים בדפוסים, בדיוק אותה תופעה שראינו בכ"י אוקספורד של ב"ב. אין ספק שחסרונות אלה הם שהביאו את החיד"א להחליט כי מדובר כאן במהדורא קמא. החיד"א עמד כאן בפשטות על העובדה שרב"א עשה מהדורות שונות. יש שתי סיבות לדבר: רב"א היה טרוד והבטיח לעצמו לשוב ולעיין בסוגיה שבה הוא עוסק⁶¹; (2) עם הזמן השיג רב"א פירושים נוספים של קודמיו למסכת שבה עסק. לכן בדרך כלל מהדורא קמא מצומצמת יחסית למהדורא בתרא, וזה איפשר לחיד"א להחליט מה היא מהדורא קמא ומה היא מהדורא בתרא. אפשר לסכם ולומר שיש בידינו כיום שתי מהדורות לכל אחת משתי השיטות המקובצות ב"מ וב"ב, כאשר מהדורא בתרא נמצאת בדפוס, ומהדורא קמא חלקית נמצאת בכתב יד.

לגבי שטמ"ק זו לא התעורר בכלל שום ספק שהיא לרב"א. בפרק שני יש קטעים רבים שחתומים

"ב"א" (=בצלאל אשכנזי). כמו כן, רב"א מתייחס אליה בשטמ"ק כתובות:

קצרתי בשמעתא זו ויש בה להאריך לפי שהובאה בכמה מקומות בתלמוד וכעת לא היה לי פנאי להאריך ובבבא מציעא הארכתי בשמעתא זו **בחידושי** אשר חברתי מהראשונים ז"ל וה' יגמור בעדי ויזכני לכתוב חידושים על כל התלמוד להשאיר אחרי ברכה ונהיה אנחנו וצאצאינו יודעי שמו ולומדי תורתו לשמה וכן צאצאי צאצאינו אמין (שטמ"ק כתובות, ח"א, עמ' 1ג).

רב"א מכנה חיבור זה "חידושים". במסכת זאת הוא מביע הרבה את דעתו, בעיקר בפרק השני. לפעמים הוא מביע את דעתו אפילו נגד רבו הרדב"ז (עמ' 3-4). שטמ"ק זאת שונה אם כן משטמ"ק ב"ב, בה רב"א אינו מביע כמעט את דעתו, ואפילו משטמ"ק ב"ק. בהשוואה, נפח הקטעים האישיים של רב"א בשטמ"ק ב"מ הוא פי שלושה מן הנפח המקביל בב"ב, וכשליש יותר מב"ק. אנחנו נראה כי במסכת חולין

61 לדוגמה: "ועוד היה לי להאריך ולאפס פנאי כעת לא הארכתי ובעזר העוזר האמיתי עוד אשוב על כל זה לברר וללבן האמת ואל האמת ידריכנו בדרך האמת" (שטמ"ק כתובות, ח"א, עמ' 1ג).

ובמסכת כתובות נעשה חלקו האישי של רב"א גדול עוד יותר. אעפ"כ אין להניח כי המונח "חידושין" נועד להבחין בין חיבור שהוא "שיטה מקובצת", כמו שטמ"ק ב"ב, לבין חיבור שהוא "חידושין", כגון שטמ"ק ב"מ, שהרי גם את שטמ"ק ב"ב הוא מכנה "חידושים", ככתוב בשער של כ"י אוקספורד. שטמ"ק ב"מ חוברה בחייו של הרדב"ז (לפני שנת 1573), כי הוא מוזכר תמיד ע"י רב"א בברכת החיים⁶². מובא כאן גם גיליון שרב"א מייחס לר' יוסף קארו, שגם הוא מוזכר בברכת החיים⁶³.

שטמ"ק חולין

בשנת תשנ"ח הודפס לראשונה פ"א ע"י הרב שושנה. היתר עדיין בכתב יד. מדובר בכ"י מוסקבה 946, שסימנו בספריית המכון לכתבי יד עבריים שליד האוניברסיטה העברית הוא 48001. כתב היד התגלה רק לאחרונה, עם קריסת ברית המועצות לשעבר. הוא תואר בצורה חלקית ע"י הרב שושנה במבואו. להלן תיאור יותר שלם. הוא מכיל 189 דפים ממוספרים (בכל דף שני עמודים, ובסה"כ 388 עמודים). יש כאן שתי כתיבות שונות: רוב כתב היד (להוציא 12 הדפים הראשונים) הוא בכתיבה ספרדית דקה. 24 העמודים הראשונים הם בכתיבה ספרדית יותר גדולה ויותר חדשה. 24 עמודים ראשונים אלה מכילים את הטקסט שנמצא ב- 12 עמודים שבין 17א לבין 22ב, אלא שב- 12 עמודים אחרונים אלה מדובר בטקסט המקורי, עם הרבה מחיקות והרבה הוספות בשוליים, בעוד ש- 24 העמודים הראשונים מהווים העתקה נקיה שאינה כוללת את הקטעים המחוקים, וכוללת את ההוספות שבשוליים.

נציין כי כל כתב היד מלא מחיקות והוספות בשוליים. אם כן מדובר בטיוטה שהתחילו אחר כך לעשות ממנה העתקה נקיה, והמשימה לא הושלמה. המחיקות וההוספות מעידות כי רב"א חזר על חיבורו, ואפשר לראות בעובדה זו רמז לחיבור שתי מהדורות. שושנה במבואו מצביע על קטע שנמחק ושהכיל פירוש ארוך של רב"א, והוחלף בשוליים בפירוש תמציתי. שושנה פרסם גם את הקטע המחוק שמכיל פירוש בעל עניין. בעמוד 92 יש חתימות של "שמואל הכהן", כנראה חתימת בעלים.

⁶² "וכתב מ"ה נר"ו בתשובה סימן אלף רל"ד וכו' " (עמ' קד).

⁶³ בסוף פרק שביעי נמצא ציטוט ארוך שמסתיים כך: "גיליון. נראה שהוא מיסוד מהר"י קארו נ"ר" (עמ' צז).

הרב שושנה כתב במבואו לשטמ"ק חולין כי כתב היד של שטמ"ק זו הוא אוטוגרף⁶⁴, והוכחותיו הן: (1) יש בו מחיקות רבות; (2) בכמה מקומות עיטר הכותב את האותיות "בצלאל" שהזדמנו לו בראשי השורות (כגון בדף 179ב, 184ב), כמנהגם של הסופרים לרמוז את שמם בדרך זו; (3) 24 עמודים הראשונים מכילים, כאמור לעיל, העתקה נקיה של 12 העמודים שבין 17א לבין 22ב, בלי המחיקות וכולל ההוספות שבשוליים, והם בכתיבה של סופר אחר; יש כאן עדות כי ההעתקה הראשונה היא מעשה ידיו של המחבר עצמו. רב"א כתב אם כן בכתיבה ספרדית⁶⁵.

בתיאור כתב היד נאמר בין היתר: "כתב ספרדי ישן מאד, וכמה חכמים הסכימו שהוא כ"י מהרב המחבר עצמו⁶⁶".

תוכן כתב היד

עיקר כתב היד מתייחס לשלשת הפרקים הראשונים של מסכת חולין, אך יש בו 8 עמודים (עמ' 13א - 16ב) שמתייחסים לראש פרק שישי (מדף פג, ע"ב עד דף פה, ע"א); שני עמודים (עמ' 185א - 185ב) על מסכת חגיגה דף יח, ע"ב; שני עמודים על פרק תשיעי של חולין דף קכד, ע"ב (עמ' 186א - 186ב); וארבעת העמודים האחרונים מתייחסים לפרק שביעי של חולין דף קא, ע"א (עמ' 187א - 189ב).

בזמן הכריכה בלבלו במידה רבה את סדר הדפים, בעיקר ברבע האחרון של כתב היד. להלן תוכן

הדפים:

12א - 1	: על ב, ע"א (העתקה חדשה).
13א - 16ב	: על פג, ע"ב - פה, ע"א (תחילת פרק שישי).
17א - 22ב	: על ב, ע"א (הטיוטה).
23א - 25ב	: על לז, ע"א (באמצע פרק שני: צריך לשלב 3 דפים אלה בין 137ב ל- 138א).

⁶⁴ בניהו (בניהו, קארו, עמ' נט) מציין כי משה פינר בספרו "מצבת קברות הרבנים ואנשי השם" (ברלין 1861, עמ' 51) סיפר כי היתה בידו שיטה מקובצת חולין (בראשי הפסוקים בצלאל ב"ר אברהם ז"ל) בכתב יד ספרדי ישן מאד שהכיל 200 דפי פולין, והוא קבע כי מדובר בכתיבת המחבר עצמו.

⁶⁵ פרטים רבים מעידים על מידת "הסתפרדות" רבה של רב"א. בנוסף לכתיבתו הספרדית, ראינו לעיל בקורות חייו כי בסוף חייו היו לו שתי נשים. גם התמיכה הנחרצת שלו בפסקם של גדולי הספרדים בעניין תרו"מ מגידולי גוי בארץ (שו"ת רב"א, סי' א), נגד ר' יהוסף אשכנזי, נבעה אולי מנטייתו ל"הסתפרדות". כמו כן, בניהו (בניהו, הגהות, עמ' סא) הסתמך גם על העובדה כי תלמוד ונציה שנמצא בירושלים, עם הגהות בשוליים על ספר קדשים, כתוב בכתיבה אשכנזית, כדי לייחס כתיבה זו לר' אברהם פליף ולא לרב"א.

⁶⁶ ראה: שוחטמן, בנין שלמה, עמ' 74, הערה 33.

- (5) 26א - 103א : על רוב פרק ראשון מדף ו, ע"א עד דף כו, ע"ב (4) העמודים 93א - 94ב מכילים קטע שכותרתו "השמטה", והוא מתייחס לדף יט, ע"ב).
- (6) 103ב - 150ב : על פרק שני (ועליהם יש להוסיף את העמודים 23א - 25ב, 155א - 155ב ואת 175א - 176ב, ששייכים לפרק זה).
- (7) 150ב - 152ב : על מב, ע"א - מב, ע"ב. בסוף עמוד 150ב מתחיל פרק שלישי.
- (8) 153א - ב : על מד, ע"א - מה, ע"א.
- (9) 155א - 155ב : על מ, ע"ב (שייך לפרק שני).
- (10) 156א - 173ב : על מח ע"ב - ס, ע"א.
- (11) 174א - 174ב : על מד, ע"א (ההמשך נמצא בעמוד 153א).
- (12) 175א - 176ב : על מ, ע"א - מ, ע"ב (שייך לפרק שני).
- (13) 177א - 179ב : על מה, ע"ב - מח, ע"א.
- (14) 180א - 180ב : על נא, ע"א - נא, ע"ב.
- (15) 181א - 181ב : על נ, ע"א - נ, ע"ב.
- (16) 182א - 184א : על מח, ע"א - מח, ע"ב.
- (17) 185א - 185ב : על חגיגה יח, ע"ב. טיפול בדיבור של התוספות שמתקשר לדף ל"ג של מסכת חולין.
- (18) 186א - 186ב : על קכד, ע"ב (פרק תשיעי).
- (19) 187א - 189ב : על קא, א (פרק שביעי).

בסיכום יש 78 דפים על פרק א', 53 על פרק ב', 24 על פרק ג', 2 על פרק ז', 2 על פרק ט', 2 על

חגיגה.

האם רב"א פירש את כל חולין, ואבדו הדפים, כמו שבולבלו הדפים שנשארו?

היה ידוע שרב"א חיבר שטמ"ק לחולין, בנוסף לחיבור המכונה "שטמ"ק" שמופיע בגליון של ש"ס וילנא על מסכת חולין⁶⁷. החיד"א מעיד שראה אותה (חיד"א, גדולים, ערך ר' בצלאל אשכנזי). ראינו לעיל את ראיותיו של הרב שושנה כי כתב היד של שטמ"ק חולין הוא אוטוגרף של רב"א עצמו. על זה יש להוסיף כי בשטמ"ק כתובות (ח"א, עמ' קנב2) כותב רב"א: "כבר הארכתי בחדושי בפ' ברייתא זו בפ"ק דחולין וכתבתי שם וכו'... וכבר כתבתי כל זה באורך שם בפרק קמא דחולין. ופירשתי אמאי רש"י ז"ל שינה פירושו הכא". בכתב היד שלנו יש באמת דיון ארוך בנושא בעמודים 57א - 59א (5 עמודים), והדיון מסתיים במשפט: "...כנ"ל, והארכתי בסוגיא זו לפי שהמפרשים לא בארו בה כל הצורך".

אכן, כל הקטע שכתב רב"א בשטמ"ק כתובות (שם) אחרי "וכתבתי שם", נמצא מילה במילה בכתב היד שלנו (בראש עמ' 57א). גם פירושו של רב"א מדוע שינה רש"י את פירושו בין מסכת חולין למסכת כתובות, נמצא בכתב היד שלנו בעמ' 58א⁶⁸. ברור אם כן שכתב היד שלנו הוא שטמ"ק לחולין של רב"א.

⁶⁷ בפרק הבא נתאר בכמה משפטים את ההבדלים בין שני החיבורים, בקטע שכותרתו: "בירור גירסאות ובקרת הטקסט".

⁶⁸ רב"א מזכיר שוב את חידושו לחולין פרק קמא בשטמ"ק כתובות ח"א, עמ' קנב4.

אין בכתב יד זה שום התייחסות לשטמ"ק אחרת של רב"א. הרדב"ז מוזכר בשטמ"ק כתובות בברכת המתים, ובחולין הוא מוזכר בברכת החיים: "והכי גמירנא מרבנו נר' דיש לדקדק כן בכולי תלמודי" (עמ' 95ב), "כך פירש לנו רבינו נר' " (עמ' 96א). מסקנות: 1) רב"א חיבר את חידושי חולין לפני שחיבר את חידושי לכתובות. 2) הוא חיבר את חידושי חולין לפני שנת 1573 (היא שנת פטירתו של הרדב"ז), בתקופת ישיבתו הראשונה במצרים, טרם עלותו לצפת בשנת של"ה. לקמן נראה כי הוא חיבר את חידושי לכתובות בתקופת שהייתו השנייה במצרים, לפני עלייתו לירושלים בשנת שמ"ז.

העובדה שרב"א חיבר את כתובות אחרי חולין באה לידי ביטוי בכך שבשטמ"ק חולין אין הוא מתייחס עדיין לתלמידים, בעוד שבכתובות הוא כותב דברים רבים "למען ילמדו התלמידים", "כדי לחדד את התלמידים" וכדומה. גם בכתובות לא הזכיר כלל את התלמידים.

אף על פי שאין שום התייחסות לחיבוריו על הבבות בשטמ"ק חולין, אין כמעט שום ספק שהתחברה אחרי הבבות. בשטמ"ק חולין⁶⁹ ובשטמ"ק כתובות⁷⁰ מתלונן רב"א שאין לו פנאי⁷¹ ושיש צרות לעם ישראל⁷². בשלש הבבות אין זכר לתלונה זו כלל, כי הוא חיברן בשנותיו הראשונות במצרים, אולי כאשר הרדב"ז היה עדיין במצרים. בעת שחיבר את חידושי על חולין היה חולה בעיניו, ומחלה זו הפריעה לו להוציא מתחת ידיו מוצר משוכלל⁷³.

⁶⁹ "ועוד יש להאריך בזה ואין הפנאי מסכים" (שטמ"ק חולין, עמ' 13ב, 24א). אין לו זמן להאריך (שם, עמ' 13ב, 24א, 33ב, 96ב). אין לו פנאי בגלל צרות עם ישראל (שם, עמ' 89א, 91ב).

⁷⁰ "ועוד היה לי להאריך, ולאפס פנאי כעת לא הארכתי, ובעזר העוזר האמיתי עוד אשוב על כל זה לברר וללבן האמת, ואל האמת ידריכנו בדרך האמת" (שטמ"ק כתובות, ח"א, עמ' 1ג). "התוס' ז"ל האריכו ולאפס פנאי כעת לא יכולתי לפרש דבריהם" (שם, ח"א, עמ' 2ה).

⁷¹ "ועוד יש להאריך בזה ואין הפנאי מסכים" (עמ' 13ב, 24א, 91ב). וכן בעמ' 13ב, 24א, 33ב, 96ב.

⁷² "ואין לי פנאי לעיין כעת עד יסקיף ה' משמים וירא וירחם על עמו ישראל" (עמ' 89א).

⁷³ בגליון של 43א: "צ"ע זה ואם לא יכולתי להעמיד בזה כעת עד ירחם ה' עלי וירפאני רפואה שלימה אמן". המחלה היתה מחלת העינים שהפריעה לו ללמוד: "ועוד יש לדקדק כן מתוך לשונותיו של רש"י ז"ל ולא יכולתי להאריך מפני שנהייתי ונחלתי מעיני השם ירפאני רפואה שלימה בכלל חולי עמו ישראל וגם למעלה לא כתבתי כל הצורך מפני הסבה הנזכרת" (עמ' 69א). "מיהו בנוסחאות המדויקים מפירושי רש"י ז"ל כתוב הכא או לאיל תעשה וצ"ע פירושו ז"ל ואין לי פנאי לעיין כעת עד יסקיף ה' משמים וירא וירחם על עמו ישראל וירפאני בכלל חולי עמו ישראל" (עמ' 89א).

שטמ"ק כתובות

בידינו נמצאים שני מקורות לשטמ"ק זו: (1) דפוס ראשון (קושטא תצ"ח). (2) כ"י של מוסד הרב קוק שמכיל פרק ג' ופרק ד'. יש הוכחות כי מכתב יד זה הודפסה שיטה מקובצת לראשונה. ראשית נמצאות עיקבות המדפיס בכתב היד, כולל טביעות אצבעות. שנית, חסרה בכתב יד זה תחילת פרק ד', בדיוק כמו שכתוב בדפוס: "אמר המדפיס תחלת פרק זה נאבד מן ההעתקה והעתקתי מן חדושי הרמב"ן והרא"ש והרא"ה והריטב"א ולכן בא תחלת הפרק שלא כסדרן בהחיבור עצמו". כמו כן אפשר לראות בכתב יד זה את עיקבות תלישת הדפים.

המדפיס בקושטא של שטמ"ק כתובות לא הדפיס משום מה 6 עמודים שלמים שנמצאים בכתב היד של מוסד הרב קוק, מדף ל"א ע"ב עד דף ל"ב ע"א. חיסרון זה בא לידי ביטוי אחר כך בכל המהדורות עד היום. החיסרון הושלם במהדורת מצגר. מדובר ב- 3 דיבורים של הרמב"ן, 4 של הרא"ה, 2 של הרשב"א, 5 של הריטב"א, 3 של תוספות הרא"ש, 3 של שיטה ישנה, 1 של גליון תוספות, 1 של גליון תוספות ישנים, 2 של קונטרסין, 1 של קונטרסין אחרים, ו- 7 של רב"א עצמו.

אותו מדפיס של שיטה מקובצת כתובות השמיט גם קטע של חידושים עצמיים של רב"א, בדף לח, ע"א לפני ד"ה "וכן הקשה אותה הרא"ש ז"ל". זהו קטע קטן (כ- 30 שורות), ורחוק מלהגיע לגודל הקטע הקודם (כ- 600 שורות). לכן לא הבנתי מדוע מצגר כותב במבוא לגבי החיסרון השני: "חסרון של קטעים שלמים בחידושי כתובות מדף ל"ח ואילך" (ראה המבוא שלו על שיטה מקובצת כתובות).

שטמ"ק כתובות מסתיימת עם סימן לפרקי המסכת של הרא"ה.

בפרק הבא נראה כי אופיה של שטמ"ק כתובות מעיד על בשילות, ועל כך כי שטמ"ק כתובות חוברה לעת זקנה. אכן רב"א מזכיר בשטמ"ק כתובות את חיבוריו הקודמים על גטין⁷⁴, על ב"ק⁷⁵, על ב"מ⁷⁶, על

⁷⁴ כתוב בדף ב, ע"ב, ד"ה דילמא לאפוקי מדרבותינו (ח"א, עמ' 2), בסוף ציטוט מר' יוסף נ' מיגש: "ולא נהירא כדכתיבנא בפ' מי שאחזו בס"ד".

⁷⁵ "וכבר כתבתי בה במקומה שם בפ"ק דב"ק ועוד אכתוב בה שם בעזר העוזר האמתי" (ח"א, עמ' קפט2); "וכבר הארכתי בזה בב"ק פ"ק שכתבתי שם לשון הרשב"א ז"ל ולשון תוס' שאנץ ולשון תוס' רבי' ישעיה" (ח"א, עמ' קפט3), והדברים מופיעים באמת בשטמ"ק ב"ק דף טו, ע"א; ובחידושי ב"ק הארכתי עוד בס"ד" (ח"ב, עמ' קכט2), "והאריך

ב"ב⁷⁷, על חולין⁷⁸. הוא מעיר מדי פעם בפעם שהוא מתכוון לשוב לאותם חיבורים ולכתוב להם מהדורה נוספת. גם רבו הרדב"ז, שמוזכר תמיד בברכת החיים בשלש השיטות המקובצות ב"ק, ב"מ וחולין, מוזכר תמיד בשטמ"ק כתובות (להוציא פעם אחת בח"א, עמ' קג3) בברכת המתים, והרדב"ז נפטר בשנת 1573. כמו כן מזכיר רב"א פעם אחת את רבו ר' ישראל די קוריאלי: "וכן הוה דייק מורי ורבינו מהר"ר ישראל דיקוניאל זצ"ל" (ח"ב, עמ' לב4).

בשטמ"ק כתובות הוא מתייחס הרבה לתקופת חייו בארץ ישראל⁷⁹. מהתייחסויות אלה ניתן להסיק בבירור שבזמן שכתב את שטמ"ק כתובות - כבר לא היה בא"י. הוא מתייחס לרדיפות שהיו בזמן שכתב את שטמ"ק כתובות⁸⁰, או לחוסר פנאי⁸¹. מצד שני הוא מתפלל שיזכה לעלות לא"י. אם כן הוא כתב את

בשמועה זו הרב המאירי ז"ל בפ"ק דב"ק וכמו שכתבתי שם בס"ד" (שם), "וכבר הארכתי בזה בחדושי שם בפ"ק דב"ק" (ח"ב, עמ' קסג4). הדיבור מן המאירי מצוטט באמת בשטמ"ק ב"ק שלנו, עמ' טז4), "וכבר הארכתי בזה בב"ק פ"ק שכתבתי שם לשון הרשב"א ז"ל ולשון תוס' שאנץ ולשון תוס' רבי' ישעיה ע"ש" (ח"א, עמ' קפט3).

76 "קצרתי בשמעתא זו ויש בה להאריך לפי שהובאה בכמה מקומות בתלמוד וכעת לא היה לי פנאי להאריך ובבבא מציעא הארכתי בשמעתא זו בחדושי אשר חברתי מהראשונים ז"ל וה' יגמור בעדי ויזכני לכתוב חידושים על כל התלמוד להשאיר אחרי ברכה ונהיה אנחנו וצאצאינו יודעי שמו ולומדי תורתו לשמה וכן צאצאי צאצאינו אמין" (ח"א, עמ' צג1). ראה גם ח"ב, עמ' קכט3.

77 "וז"ל הרב יונה ז"ל בעליותיו ... ועוד האריך ז"ל ואני קצרתי, ובפרק מי שמת כתבתי כל לשונו ז"ל בס"ד" (ח"ב, עמ' ד4).

78 "וכבר כתבתי כל זה באורך שם בפרק קמא דחולין" (ח"א, עמ' קנב2), "וכבר הארכתי בחדושי למסכת חולין ולכך אקצר כאן" (שם, עמ' קנב4).

79 "וזה בעל הדרש היה מכפר נכוריא והוא מקום בארץ ישראל ואני זכיתי והייתי שם, כן אזכה להיות שם על אדמת הקדש כל ימי חיי שבת בבית ה' בעסק דברי רבותינו ז"ל לאורך ימים" (ח"ב, עמ' מ1).
 "וכן שמעתי מפ' הר' קלונימוס ז"ל בירושלים ת"ו (ח"ב, עמ' קנד1). "וקבלה בידו (ביד רש"י) שקברו בצפורי (קבר רבי) ואני זכיתי והייתי על קברו" (שם).
 "ומצאתי און מחכמי ארץ ישראל תוב"ב שכתבו גם הם כוונתי והאריכו בתשובתם ישמרם צורם ויחיו לעד אמין" (ח"ב, עמ' קג1).

80 "ויש לי עוד להאריך בשמעתא זו ולטרדות הזמן וחילוף הזמנים בהמיר ארץ וצוק העתים לא יתנוני השב רוחי האל ברחמי יסלק חרון אפו מעל עמו ישראל ויניח לנו ואשוב לעיין עוד בשמעתא זו ואאריך בה כראוי כי היא אורך ימינו וחיי נפשנו ובתורתנו נהגה יומם ולילה אמין" (ח"ב, עמ' קה2).

81 "ועוד היה לי להאריך, ולאפס פנאי כעת לא הארכתי, ובעזר העוזר האמיתי עוד אשוב על כל זה לברר וללבן האמת, ואל האמת ידריכנו בדרך האמת" (ח"א, עמ' יג1). "התוס' ז"ל האריכו ולאפס פנאי כעת לא יכולתי לפרש דבריהם" (ח"א, עמ' רה2).

שטמ"ק כתובות בתקופתו השנייה במצרים (בשנים של"ט-ש"ז: ראה ביוגרפיה). המצב הבטחוני והכלכלי של היהודים באימפריה העות'מנית התדרדר ברבע האחרון של המאה ה"ט⁸². כנראה שזו הסיבה שגרמה לו לעזוב את א"י ולשוב למצרים לפני שנת של"ט. אך גם במצרים היה המצב קשה. בשנת שמ"ו התחילו הרדיפות של המושל הישמעאלי בירושלים אבו סופון צורר היהודים, שסגר את בית הכנסת עד שיתנו לו ממון רב, ואז עלה שוב רב"א לירושלים ויצא אחר כך לקבץ פדיון בית הכנסת הזה.

רב"א ביטא בצורה מוחשית את הלחץ בו הוא נמצא, בלי שום ספק עקב פעילותו הציבורית: (1) "ועוד היה לי להאריך ולאפס פנאי כעת לא הארכתי ובעזר העוזר האמיתי עוד אשוב על כל זה לברר וללבן האמת ואל האמת ידריכנו בדרך האמת" (עמ' יג1). האם עשה מהדורא בתרא לשטמ"ק כתובות כמו שרצה? (2) "קצרתי בשמעתא זו ויש בה להאריך לפי שהובאה בכמה מקומות בתלמוד וכעת לא היה לי פנאי להאריך ובבבא מציעא הארכתי בשמעתא זו בחדושי אשר חברתי מהראשונים ז"ל" (ח"א, עמ' צג1). (3) "ויש לי עוד להאריך בשמעתא זו ולטרדות הזמן וחילוף הזמנים בהמיר ארץ וצוק העתים לא יתנוני השב רוחי האל ברחמי יסלק חרון אפו מעל עמו ישראל ויניח לנו ואשוב לעיין עוד בשמעתא זו ואאריך בה כראוי כי היא אורך ימינו וחי נפשנו ובתורתו נהגה יומם ולילה אמן" (ח"ב, עמ' קה2). (4) "והאריכו (הקונטרסין) לתרץ ראיות התוס' ז"ל ולאפס פנאי כעת לא יכולתי להאריך" (עמ' קכב4). (5) "וצ"ע בזה ולא יכולתי להאריך עוד בזה כעת עד יסכים הפנאי עמדי בעזר האמיתי" (ח"א, עמ' קמט3). (6) "ולשיטה זו ניחא כמה קושיות דאיכא בשמעתא זו, וכעת לא יכולתי להאריך, ואתה המעיין שים שכלך בעין טובה בפ' שמועה זו ותמצאנה טוב טעם" (ח"א, עמ' קנט2-3). (7) "ויש לי להאריך בשיטת רש"י ז"ל והתוס' ז"ל, אבל אין הפנאי מסכים, ועוד אחזור על זה בעזר העוזר האמיתי" (ח"א, עמ' רב1). (8) "התוס' ז"ל האריכו ולאפס פנאי כעת לא יכולתי לפרש דבריהם" (ח"א, עמ' רה2). (9) "ועוד יש לנו להאריך בלשונו ז"ל ליישב לשון הברייתא ואין הפנאי מסכים" (ח"א, עמ' ריא2). (10) "ועוד צריכא לי עיון שמעתא זו ולאפס פנאי לא יכולתי להאריך" (ח"ב, עמ' ח3-2). (11) "ויש להאריך עוד ולאפס פנאי קצרתי" (ח"ב, עמ' קד3).

82 מדובר כנראה בהתערערו השלטון המרכזי בתורכיה תחת שלטונו של המלך התורכי מוראד III (1574-1595) שלוותה במרידות והשתוללות של כנופיות ברחבי האימפריה, והיהודים היו בין הסובלים, כרגיל.

אפשר לקבוע כי רב"א התחיל לחבר את שטמ"ק כתובות בסביבות שנת של"ט (1579). אכן הוא מזכיר 22 פעם "אחד מגדולי החכמים שלפנינו", ומדובר במהר"י ן' לב שהדפיס את תשובותיו באמשטרדם (ח"א-ג) בשנים ש"כ-של"ג, ובכללן חידושים על מס' שבועות, ב"ק, כתובות, ב"ב, גיטין, ע"ז וקידושין. מהר"י ן' לב נפטר בקיץ של"ט⁸³ (1579). בהתחלה הוא מתייחס אליו בברכת החיים⁸⁴ ואח"כ בברכת המתים⁸⁵, או בצורה סתמית. לכן נראה שהתחלת החיבור היתה לפני פטירת מהריב"ל, וסימומו אחרי כן. נראה שסיום שטמ"ק זו ארך שנים רבות, שכן בפרק חמישי (דף נו, ע"א, ד"ה הרי זו מקודשת), כותב רב"א: וכן השבתי בתשובת שאלה בארוכה", ודבריו אלה מתייחסים בבירור לתשובה מס' ט"ז, בה כתוב: "ידי אסורות אשר ספרי אין אתי והם בירושלים". בפרק הקודם ראינו כי רב"א עלה לירושלים בשנת שמ"ז (1587), הרי שחיבור שטמ"ק כתובות נמשך גם אחרי שנה זו.

רב"א מזכיר הרבה את "התלמידים"⁸⁶ בשטמ"ק כתובות (אף לא פעם אחת בשאר חיבוריו, להוציא תשובה סי' א' בה הוא כותב: "ומעיד אני וסהדי במרומים כי זה ימים על עסקי עיר הקדש יצאתי ונטפל עמי אחד מהתלמידים וכו' ", ותשובה זו נכתבה בשנים שמ"ט-ש"נ, כאשר רב"א היה כבר כבן שבעים). פרט זה מצטרף לכל הפרטים שמוכיחים כי שטמ"ק כתובות נכתבה בשנותיו האחרונות של רב"א. רב"א מציין כמעט תמיד כי הוא כותב למען התלמידים דברים שלא היה כותב אילו היה החיבור מיועד לקהל אחר. הוא כותב דברים שנראים מיותרים בעיניו, ושכל מטרתם "לחדד את התלמידים".

83 ראה: בנטוב, שאלוניקי, עמ' ח, הערה 8.

84 4 פעמים, פעם אחת בחלק א', עמ' כג2, ושלוש פעמים בעמ' כה3.

85 פעמיים, בחלק א', עמ' קג1 ועמ' קס4. למעשה, בעמ' קע2 יש התייחסות למהריב"ל בברכת החיים, ויש להניח שזו טעות.

86 "כתבתי זה (את לשון הקונטרסין) להתלמד לתלמידים הגם כי למבינים פלפול בטל הוא ויש לו שכר טוב בעמלו והיה מנוחתו כבוד" (ח"א, עמ' ל3). כידוע רב"א מזלזל בקונטרסין (ראה: אורבך, התוספות, עמ' 628); "ובדרך קצרה אחזור לפרש פרש"י על הסדר כדי שיבינו התלמידים" (ח"א, עמ' לג3); "ואני כותב לשון הקונטרסין לחדד התלמידים הגם כי המעמיק בדבריהם רוב דבריהם אין בהן ממש" (ח"א, עמ' צב3); "וטרחתי לכותבם לזכות שילמדו התלמידים דרכי הפלפול הגם כי רובו אין צריך בו, ומה שכתבתי הוא פשוט יותר ואתה תבחר ולא אני" (ח"א, עמ' קל1); "אלא דלחדודי לתלמידים כתבתי זה" (ח"א, עמ' עא2-1);

המהדורות השונות

ראינו כי היו לפחות שתי מהדורות לכל אחת מן השיטות המקובצות על הבבות. אפשר לגלות תופעה זו גם בשטמ"ק חולין. כתב היד שבידינו מכיל מחיקות וגליונות לכל אורכו. זה מעיד על העובדה כי המחבר למד פעם שניה בעיון את המסכת, ולמעשה יש לנו שתי מהדורות. דוגמאות: במהדורת שושנה (עמ' קנו) שושנה מעיר (הערה 265) כי בכתב היד נמצא פירוש ארוך שהועברו עליו קוים למחיקה וכנגדו נכתב על הגליון פירוש קצר ומגובש יותר, ובכל זאת גם המשנה הראשונה מאלפת; אותה תופעה נמצאת שם, עמ' שמב-שמג, הערה 64, אך הפירוש המקורי עדיין מעניין כשלעצמו. לגבי שטמ"ק כתובות, אין לנו נתונים על מהדורות שונות. אך ראינו שבמקומות שונים, לאורך כל המסכת, גילה רב"א את דעתו כי לא מיצה את הסוגיה עד תום, מפאת הצרות וחוסר הפנאי, והוא מתכוון לשוב ולעיין בה, להאריך בה וללבן אותה יותר. לא ידוע לנו אם הוציא כוונתו זו אל הפועל.

שו"ת רב"א

נדפס לראשונה בונציה בחדש סיון שנת שנ"ה, אחרי פטירתו של רב"א, שכן הוא מוזכר בשער בברכת המתים, אך כנראה סמוך מאד לפטירתו, והוא החיבור הראשון מרב"א שנדפס. היו עוד כמה הוצאות לאור: סדילקאב תקצ"ד; למברג תרס"ד; ירושלים תשד"ם. נדפסו 41 תשובות שרק 34 מהן הן תשובות של רב"א. היתר הן מבני פלוגתא שלו, כגון ר' יהוסף אשכנזי ור' חיים כפוס, או מבני דורו, כגון מהרשד"ם ומהר"ם אלשי"ך, או מתלמידיו, כגון ר' עזוז בן ר' שמעון נחמני, וכן תשובה אחת מהרדב"ז.

יש שיבושי נוסח רבים. כתב היד של מדפיס ונציא היה מבולבל. קצת לפני סוף תשובה סי' א', כתב המדפיס: "כאן חסר קצת דפין". אך הוא מצא אחר כך את החיסרון, ובסוף תשובה י"ד כתב: "אמר המדפיס זהו מה שחסרנו בתשובה א' בדף ח' ע"ב שכתבנו שם וכאן חסר קצת דפין. וכאן נמצאו ושם היו וכו'".

בסימן ג' נדפסה תשובה של הרדב"ז בעניין הקראים, ובמהדורות הבאות השמיטו אותה והזיזו את מיספורי הסימנים אחורה באחד, עד סימן ל"א. אחר כך ממשיך המיספור מסימן ל"א, כך שיש לנו שתי תשובות שונות רצופות מסומנות תחת סימן ל"א.

לאחרונה יצאה מהדורה חדשה של בוחבוט (ירושלים תשנ"ד), בה תוקנו הרבה מן הליקויים שהיו במהדורות הקודמות. בוחבוט מיספר מחדש את התשובות, הדפיס את תשובת הרדב"ז בסימן מ"ג, והוסיף

שני פסקים חדשים מכ"י סינסינטי שחתום עליהם רב"א יחד עם ר' עזוז נ' שמעון נחמני. כל הציונים שלנו מתייחסים למהדורה זו.

יש עוד תשובות אחרות. ר' יעקב משה טולידאנו הדפיס בשנת תרס"ח קונטרס שלש תשובות על דבר הריב אשר היה בין ר' חיים כפוזי לבין רב"א⁸⁷, ויש תשובות של רב"א בתוך תשובות של בני דורו⁸⁸. מתי נכתבו התשובות? ובכן, בכל מקום בו מוזכרים הרדב"ז (13 פעם) או ר' יוסף קארו (20 פעם), הם מוזכרים בברכת המתים. הרדב"ז נפטר בשנת של"ג (1573) ור' יוסף קארו בשנת של"ה (1575). ניתן להוכיח כי לפחות 20 מתוך 34 התשובות נכתבו בבירור אחרי פטירת הרדב"ז. מהר"י נ' לב שנפטר בשנת 1580 מוזכר בברכת המתים בתשובות ס' ו, טז, כו, לג, והוא מוזכר בברכת החיים בתשובות ס' כ, ל. מהרשד"ם שנפטר בשנת שמ"ט (1589) מוזכר 4 פעמים בשו"ת, ותמיד בברכת החיים. כמו כן יש לנו תאריכים רבים בשו"ת, בדרך כלל תאריכים של שטרות (ובדרך כלל התשובה נכתבה זמן רב אחרי תאריך השטר), וכל התאריכים שייכים לרבע האחרון של המאה ה"ז. אפשר אם כן לסכם ולומר שכמעט כל תשובותיו של רב"א נכתבו ברבע האחרון של המאה ה"ז, אחרי פטירת גדולי הדור - הרדב"ז ור' יוסף קארו, ואחרי שהספיק לחבר את רוב, אם לא כל, חיבוריו.

גם בשו"ת אנו מגלים את התופעה שכבר עמדנו עליה: חיבורים שהיו אמורים להופיע בשיטות מקובצות קודמות, אך אין הם מופיעים בהן. לדוגמה: חידושי הריטב"א לב"ב מוזכרים בתשובה ס' כט (עמ' רכו), אף על פי שאין להם זכר בשטמ"ק ב"ב. יש לציין כי תשובה זו נכתבה במצרים.

אופי התשובות

כמעט כל התשובות עוסקות בדינים של אבן העזר או של חושן משפט. יוצאים דופן: 1) סימן א' שעוסק במחלוקת הגדולה עם ר' יהוסף אשכנזי בעניין תרומות ומעשרות; סימן כ"ה שבו התבקש לפרש סוגיה במסכת ב"מ, וסימן ל"ט שעוסק בסתירה בדברי הרמב"ם בין הלכות שבת לבין הלכות שמיטה ויובל.

⁸⁷ ר' חיים כפוזי, קונטרס שלש תשובות, ההדיר הרב י"מ טולידאנו, הוסיאטין תרס"ח.

⁸⁸ ראה: כ"י בודפשט-קויפמן A133 מאה י"ז, כתיבה איטלקית. שו"ת רובן מאת "חיים כפוזי" 128 עמ', ל"ב שו"ת, ומתוכן של ר' יעקב קשטרו.

מבין כל חיבוריו של רב"א, השו"ת הוא שמכיל את רוב הידיעות ההיסטוריות הנוגעות לרב"א. הוא משופע בשמות, בתאריכים, במקומות ובאירועים. הוא מכיל את רוב ההערות של רב"א שמאפיינות את יחסו לחכמים השונים, או את אופיו האישי.

רב"א מצטט בשו"ת 179 חיבורים, כשלמעלה מ-135 מהם היו עדיין בכתבי יד בימיו. חלק מאותם 135 חיבורים נדפס בינתיים, אך חלק הארי עדיין מצפה לגאולה או שהלך לאיבוד.

מתוך 179 החיבורים המצוטטים, למעלה מ-21 הם חיבורי שו"ת, שהם כ-13.5% מסך כל החיבורים; רב"א מצטט מהם 195 פעם, שהם כ-30% מסך כל הציטוטים. בשאר חיבוריו של רב"א, הוא מצטט הרבה פחות מספרי שו"ת. בשיטות המקובצות שלו הוא מצטט בדרך כלל משו"ת הרי"ף, ר' יהוסף הלוי ו' מיגש, הרשב"א, הריב"ש והרדב"ז, ויחסית בכמות הרבה יותר קטנה. אם כן, בשו"ת שלו נותן רב"א עדיפות לספרי השו"ת.

יש ציטוטים רבים בשו"ת שאינם נמצאים בחיבורים שבידינו, ובוחבט מציין בהם: **לי"מ** (=לא ידוע מקומו). אכן, פעמים רבות כותב רב"א: כתב הרא"ש, כתב הראב"ד וכדומה, ואינו מציין מאיזה חיבור שלהם לקח את ציטוטיו.

ה"גיבור" בשו"ת רב"א הוא הרמב"ם. הוא מצוטט בכל מקום. את השגות הראב"ד רב"א בדרך כלל דוחה. מאידך גיסא, בשיטה מקובצת ה"גיבור" הוא רש"י. אין שום ספק כי רב"א רואה ברמב"ם את גדול הפוסקים, וברש"י את גדול המפרשים. נקודה זו חשובה בויכוח אם רב"א היה בעל אוריינטציה ספרדית או אשכנזית.

השו"ת כולו מתאפיין בלשון מליצית גבוהה ושובת לב, ובפסוקי תנ"ך משובצים בצורה טבעית וזורמת.

רב"א מתגלה בשו"ת שלו כאחת הסמכויות הגדולות ביותר בהלכה בסוף המאה ה"ז. פונים אליו בבעיות הגדולות שהסעירו את הדור: תרומות ומעשרות בתבואה של גוי בא"י (סי' א'), בעיית היבמה של בנו של ר' יוסף קארו (סי' כו), ועוד. פעמים רבות פונים אליו במקביל לגדולי המשיבים באותו דור: מהריב"ל,

מהרשד"ם ומהר"ם אלשיך. ראינו שרב"א מזלזל בר' חיים כפוס⁸⁹, שגם הוא היה משיב לא מבוטל בסוף המאה הט"ז. אף על פי כן אין לנו הרבה תשובות מרב"א, ונראה שהנימוק לכך הוא שרב"א היה "מיראי הוראה"⁹⁰, או שלא היתה לו משיכה נפשית לתחום זה.

כללי התלמוד לרב"א

החיבור נדפס בשני שלבים. בשנת תרע"ד הדפיס אותו אלכסנדר מארכס בברלין בספר לדוד צבי, ספר היובל לכבוד הרב ד"צ הופמן, החלק העברי, על פי כ"י של בית המדרש לרבנים בניו יורק. הקטע של מארכס מכיל 422 כללים תלמודיים. יש בו פרטים היסטוריים מעניינים: (1) אחרי כלל 278: "תם ת"ל ב"ה. וסיימתיו ביום שני שנים עשר יום לחדש תשרי שנת השל"ה ליצירה פה מצרים. תם: (2) בסוף הספר, אחרי 422 כללים: "תם ביום שלישי פרשת ויצא יעקב שלשה ימים לחדש כסלו שנת השל"ה ליצירה פה צפת תוב"ב". מכאן מסיקים כי רב"א יצא ממצרים והגיע לצפת בין תשרי של"ה לבין כסלו של"ה, חודשים ספורים לפני פטירת ר' יוסף קארו⁹¹. יש ידיעה מעניינת בכלל 415: "נמצא להרמב"ם ז"ל בפירושו למסכת סנהדרין פ' זה בורר וז"ל אומר רבינו יהוסף הלוי ז"ל כך דינינו בכל יום בענין מגו וכו' ע"כ מצאתי בכ"י ה"ר משה נ' אלאשקר נ"ע שראה בשטת המסכתא הנז' שהיתה מכתב יד הרמב"ם ז"ל. שוב מצאתי השטה עצמה ישן נושן עם שטת שבת להרב ז"ל וכתבת בנו של הרב ז"ל סביב הגליון".

כתב היד של בית המדרש לרבנים אינו שלם. הוא חסר בתחילתו, וחסרים גם הכללים שהיו בהתחלה, וגם הקדמה שהיתה יכולה להסגיר את שם המחבר ולהגדיר את מטרת החיבור ואת מבנהו. מארכס הראה שמדובר בחיבור של רב"א בעזרת ציטוטים ע"י ר' שלמה אלגאזי בספרו "גופי הלכות" (איזמיר ת"מ) וע"י החיד"א בספרו "עין זוכר" (ליוורנו תקנ"ג) – שני החיבורים הם חיבורי כללים.

89 ראה לעיל: פרק א', הקטע שכתרתו "המחלוקת בין רב"א ור' חיים כפוס".

90 ועל כן בחוות דעי אף אני הוה סגי, אבל לאיתוויי מבעת בהוראה צריך להאריך בראיות וכו' (סי' יד, עמ' קג). "תשובה: מיראי הוראה אני" (סי' ל, עמ' רכז).

91 ר' יוסף קארו נפטר בי"ג ניסן של"ה.

שוחטמן⁹² גילה כ"י בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים שמספרו 8⁰1718 ומקורו באוסף בדאבה. בכ"י זה נמצאו חלק מן הכללים שהיו חסרים בראש כתב היד של בית המדרש לרבנים. אך גם הוא עדיין חסר קצת בראשו. הוא חסר הרבה בסופו, אך יש חפיפה בין סוף כתב יד זה לבין תחילת כתב היד של בית המדרש לרבנים. נוספו לנו כ- 200 כללים על 422 הכללים של כתב היד של בית המדרש לרבנים. שוחטמן מעריך שהחיבור השלם הכיל כ- 850 כללים. הוא הוציא לאור את הכללים החדשים בשנתון המשפט העברי, כרך ח, תשמ"א, עמ' 247-308.

בדיקת ציטוטיהם של ר' שלמה אלגאזי ושל החיד"א מביאה למסקנה שהיו להם כתבי יד שונים משני אלה, אם כן היו לפחות ארבעה כתבי יד של "כללי התלמוד" לרב"א.

בגלל חוסר הסדר הבולט בחיבור, מארכס חשב כי חיבור זה היה עבודת הכנה של איסוף חומר על המתודולוגיה של התלמוד, יותר מאשר עבודה מסודרת ומעובדת (החלק הלוועזי, עמ' 373). אך יש חתימה עם תאריך בסוף החיבור שמדברת על השלמת החיבור. לכן שוחטמן חושב כי מדובר בחיבור סופי, ומשער כי לא מדובר בחיבור עצמאי, אלא בחיבור משלים לספר הכריתות של רבינו שמשון מקינון, כשם ש"כללי הגמרא" של ר' יוסף קארו הוא חיבור שמשלים את "הליכות עולם" של ר' ישועה הלוי. אכן, רב"א אינו חוזר על מה שכתב בעל הכריתות, והוא מלווה את הספר לפי מבנהו. שוחטמן הצליח לשחזר את כותרות חלקיו של "כללי התלמוד" לרב"א: מידות המדרש, תורה, משנה, ברייתא ותוספתא, אמוראי, מקשה, מתרץ, בעיא ופשיטות, נתיב סוגית התלמוד ברש"י, בתוספות, ברי"ף וברמב"ם ז"ל, פסק הלכה, ממשפטי מגו. להוציא קבוצת הכללים על רש"י, התוספות, הרי"ף והרמב"ם, קיימת חפיפה מלאה בין הנושאים של חיבורו של רב"א לבין ספר הכריתות - חפיפה שאינה קיימת עם שום חיבור אחר של כללים.

שוחטמן רואה בכך נטייה אשכנזית של רב"א, שהעדיף להיצמד לספר כללים אשכנזי ולא לספר כללים ספרדי, כמו שעשו מר"ן ואחרים. הוא מוצא שיש קו משותף לשלשת מפעליו התלמודיים של רב"א (לא כולל התשובות שרק חלק מהן הגיע אלינו, ולא כולל הדרשות): (1) בירור ודקדוק בדבריהם של הראשונים (בחיבורי שטמ"ק). כאן הוא כותב: "לא ראה רבינו לכתוב את **חידושי** לתלמוד, אלא אסף וליקט מחידושיהם של

⁹² כללי התלמוד, מהד' שוחטמן, עמ' 247-308.

הראשונים⁹³ (עמ' 260). (2) בירור הנוסח המדויק של התלמוד (בהגהותיו). (3) השלמה של ספר הכריתות ע"י החיבור "כללי התלמוד". שוחטמן גילה כי רב"א מביא בכ"י ירושלים כ- 180 מובאות מראשוני אשכנז (רש"י, רשב"ם, תוספות, תוספות שאנץ, תוספות הרא"ש) לעומת כ- 70 מקורות מראשוני הספרדים (הרמב"ן, הרשב"א, הריטב"א והר"ן). הוא גם גילה שבין הכללים שפרסם מארכס, 230 מתוך 430 (צ"ל 422) הם מבעלי התוספות, ואם נוסיף עליהם את יתר המקורות האשכנזיים - הרי שרוב רובו של הספר הוא ממקורות אשכנזיים. כשהוא מצרף את העובדה כי החיבור נעשה על ספר הכריתות ולא על ספר הליכות עולם, מגיע שוחטמן להחלטה שיש לרב"א אוריינטציה בולטת לעבר חכמי אשכנז.

לענ"ד, נקודה זו טעונה עדיין בירור. למרות מוצאו האשכנזי של רב"א, אין ביטחון כי הוא הרגיש שיש להדגיש את הכיוון האשכנזי בלימודו ובחייו. מהריט"ץ (בשו"ת שלו סי' ק"ס) תיאר אותו כ"חכם אחד ספרדי". רב"א היה הרב הראשי של מצרים כשעיקר הקהילות שם היו קהילות של ספרדים ו"מסתערבים". גם בירושלים, בה היתה קהילת מיעוט אשכנזית בולטת, נחשב רב"א לרב של כל העיר ובעיקר של הספרדים. אכן רב"א פסק שהאשכנזים חייבים לתת חלק מתרומותיהם לספרדים, ונגד פסק זה כתב מהריט"ץ את אותו משפט מפורסם שהוזכר לעיל, "שלא יעלה על הדעת שחכם אחד ספרדי יגזור גזירות על חכמי אשכנז" (מהריט"ץ, שו"ת, סי' קס). בתשובה סי' א', חלק רב"א על ר' יהוסף אשכנזי בעניין תרומות ומעשרות בתבואה של גוי בא"י, ור' יהוסף אשכנזי נתלה אז במסורת האשכנזית. נוסיף על כל זה כי רבותיו של ר' בצלאל היו ספרדים, חינוכו ספרדי, כתיבתו ספרדית. הדומיננטיות של המקורות האשכנזיים בספר הכללים נובעת מכך שהספרדים עצמם התעסקו אז הרבה גם במקורות האשכנזיים ליד המקורות הספרדיים. אין ספק כי תרמה לכך העובדה שרוב החיבורים האשכנזיים כבר הודפסו, בעוד שרוב החיבורים הספרדיים היו עדיין בכתב יד⁹⁴.

בנוגע לכללי התלמוד, יש לעמוד תחילה על עובדה מכרעת: אופי החיבור של רב"א שונה מזה של "כללי הגמרא" לר' יוסף קארו. ר' יוסף קארו בחיבורו התכוון לחדש, ולא לאסוף מקורות, ואין מחדשים על

93 הנחה זו מרחיקת לכת, שכן הראינו לעיל בקטעים המוקדשים לשטמ"ק חולין ושטמ"ק כתובות, כי שני חיבורים אלה אינם שטמ"ק אלא **חידושים** עצמיים של רב"א.

ספר עתיק, אלא על החיבורים האחרונים. גדול החיבורים האחרונים בנושא הכללים היה בלי שום ספק חיבורו של ר' ישועה הלוי מתלמסאן: "הליכות עולם". מאידך גיסא, ספרו של רב"א הוא ספר איסוף כללים מן הראשונים, וספר זה משמש בנושא הכללים מה ששיטה מקובצת משמשת בתחום פרשנות התלמוד. יש לציין שספרו של רב"א מיוחד במינו. רוב הספרים בתחום הכללים הם חיבורים עצמיים, לא אוספים. כך הם "ספר הכריתות" לרבינו שמשון מקינון, "הליכות עולם" לר' ישועה הלוי, "כללי הגמרא" לר' יצחק קנפנטון, "כללי הגמרא" להרדב"ז ו"שארית יוסף" לר' יוסף נ' וירגא. אבל חיבורו של ר' בצלאל הוא אוסף מונומנטלי של כללים מן הראשונים. הוא מצטט כללים מיותר ממאה חיבורים של ראשונים ושל חכמים שבדור הקודם. רב"א היה זקוק אם כן למבנה מתאים כדי לסדר את הכללים, ולרבינו שמשון מקינון היתה זכות ראשונים לקבוע את המבנה של סידור הכללים.

העבודה שביצע כאן רב"א אינה מלאכת איסוף בלבד. השוואת לשון הכללים למקורות מהם נלקחו מראה כי רב"א לא הסתפק בציטוט מילולי של הכללים, אלא במקרים רבים גם ניסח את הכללים. אכן פעמים רבות השתמשו פרשני התלמוד בכללים תלמודיים, בלי לציין בצורה מפורשת את הכלל. במקרה זה, ניסח רב"א בעצמו את הכלל. לדוגמה, הכללים הלקוחים מעליות דרבינו יונה לב"ב הם כמעט כולם מנוסחים בלשונו של המחבר. אם כן, חיבור זה אינו סתם "שיטה מקובצת" של כללים, אלא חיבור של ניסוח אקטיבי של הכללים מתוך המקורות.

עובדה נוספת היא שבספר זה נמצאים רק כללי תלמוד ואין בו כללי מפרשים ופוסקים. כמו כן, מן הדורות שאחרי הר"ן, אין בו כללים אלא מן הריב"ש, נימוקי יוסף, מהר"י קולון והליכות עולם לר' ישועה הלוי. נעדרים ממנו לגמרי כל הכללים שאפיינו את העיון הספרדי, את המסורת הלימודית שקיבל רב"א מרבותיו ואת לימודו האישי של רב"א.

נציין כי יש פה ושם חזרות בספר (כגון סי' 272 במהד' מארכס הוא חזרה על סי' 185 שם).

ספר הדרשות של רב"א

הספר נדפס לראשונה מכתב יד על ידי בוחבוט בשנת תשנ"ח. מדובר בכתב יד אוקספורד-בודלי 1015, שתצולמו במכון לכתבי יד עבריים שליד האוניברסיטה העברית הוא ס' 22501. כתב היד מורכב מ-208 דפים (מעמ' 1ב עד עמ' 208א). בראשו נמצאת הכותרת: "דרושים ומאמרים להחכם השלם הרב כמוהר"ר בצלאל אשכנזי". יש כמה חסרונות בכתב היד. בוחבוט כותב בעמ' סח: "כאן חסר מכתבי המחבר. וחבל על דאבדין", בעמ' פ': "כאן חסר סיום הדרשה וחבל על דאבדין", בעמ' קצא: "כאן חסר", בעמ' רפז: "המשך הדרשה חסר", בעמ' שיב: "חסר המשך הדרשה וחבל על דאבדין", ובעמ' שמט: "כאן חסר".

הספר מכיל 123 דרשות. בכתב היד אין סדר ברור לדרשות⁹⁵. בוחבוט אירגן את רובן לפי סדר התנ"ך (83 במספר). בראש הספר הוא מיקם 9 דרשות פילוסופיות תחת הכותרת "הקדמות", ובסופו 29 דרשות שאינן אלא פירושי אגדות של התלמוד מאורגנות לפי סדר הש"ס, ואחריהן דרשה אחת על אגדה באבות דר' נתן ודרשה אחת על אגדה בפרקי דר' אליעזר.

לרב"א היו עוד הרבה דרשות אחרות שלא נכנסו לספר זה⁹⁶, שכן בעמ' תז הוא כותב: "ובדוכתא אחריתי הארכתי בזה". לא ידוע איפה.

מי הוא המחבר של ספר הדרשות? ובכן, בשער כתב היד כתוב: "דרשות ומאמרים להחה"ש כמוהר"ר בצלאל אשכנזי נר"ו". הסופר מזכיר את רב"א בברכת החיים. מדובר אם כן בכתב יד שנכתב בחייו של רב"א. יש עוד ראיות בתוך הדרשות עצמן שהמחבר הוא רב"א. המחבר מזכיר כמה פעמים את רבו בילדותו ר' ישראל די קוריאל: (1) "ושמעתי מפי מורי מרנא ורבנא מהר"ר ישראל דיקוריאל ז"ל" (עמ' קיז; 2) "וממורי הרב כמה"ר ישראל ז"ל שמעתי... כך שמעתי מפי מורי הריז"ל" (עמ' רה; 3) "ושמעתי ממרנא ורבנא מוהר"ר ישראל דיקוריאל זלה"ה שמתחלת יהושע יש סמך לזה המאמר וזה הויכוח והייתי קטן

⁹⁵ יש עדיין לחקור באיזה סדר נכתבו.

⁹⁶ כ"י אוקספורד בודלי 2553 מכיל את דרשותיו של ר' חיים חבריא, אחד מתלמידיו של רב"א. בדף ס, עמ' ב' של כתב היד כתוב: "ושמעתי ממורי הר' בצלאל אשכנזי". בכתב יד זה נמצאות גם דרשות של רב"א. ראה ג"כ כ"י מוסקבה-גינצבורג 1055, מאה ט"ז-י"ז, כתיבה מזרחית, קמח דף. דרשות, דרושים וחידושים, מחכמים שונים... "מהגאון כמוהר"ר בצלאל

כששמעתי ממנו ז"ל ואיני זוכר" (עמ' רלז); (4) "וכיוצא בזה שמעתי בילדותי מפי מרי כמה"ר ישראל די קוריאל ז"ל" (עמ' רמז); (5) "ושמעתי מפי מרי מהר"ר ישראל די קוריאל ז"ל" (עמ' רעג). כמו כן, בוחבוט מצא בספר "אבן הראשה" של ר' חיים חברייא, תלמידו של רב"א, שני מקומות בהם מתייחס התלמיד לדברי רבו, ודברים אלה נמצאים בספרנו (ראה מבואו, עמ' 12).

אף על פי כן, לא כל הדרשות שבספר זה יצאו מתחת ידו של רב"א. ראשית, הדרשה הראשונה שכותרתה "כמר מדלי" (עמ' א-ד) אינה אלא העתקה של פרק ל"ד ממורה נבוכים, חלק ראשון. כמו כן, הדרשה "כחו של דיבור" על ספר שמואל (עמ' רסג-רסט) חתומה ע"י הר"י גאקון. שנית, כמה מן הדרשות בספר זה הן לר' ישראל די קוריאל רבו של רב"א, בלשונן ממש או בעיבוד מה. לדוגמה: הדרשה שכותרתה "יעמוד לימין אביון" (עמ' קפ-קפט), נמצאת בשינויי נוסח קלים עד מאד בספר הדרשות של ר' ישראל די קוריאל (עמ' רסב-רעב), ושם היא חתומה ע"י ר' ישראל די קוריאל; הדרשה שכותרתה "בעדן גן אלהים היית" (עמ' יח-יט) נמצאת בספר הדרשות לר' ישראל די קוריאל (עמ' קמט-קנא); הדרשה שכותרתה "חתן דומה למלך" (עמ' תיט-תכג) דומה מאד לדרשה שנמצאת בספר הדרשות לר' ישראל די קוריאל (עמ' קיד-קיה), והדרשה שכותרתה "לכל זמן ועת לכל חפץ" (עמ' כט-לג) היא מהדורה אחרת של הדרשה של ר' ישראל די קוריאל (עמ' עב-עו). פכטר⁹⁷ כבר עמד על העובדה כי בנוסף לכתבי היד שמכילים את דרשותיו של ר' ישראל די קוריאל, דרשות רבות ממנו מפוזרות בכתבי יד רבים, כי הוא נחשב לאחד הדרשנים הגדולים ביותר בדורו, ולא תמיד דאגו המעתיקים לציין את שם המחבר. צריך אם כן עדיין לחקור את ספר הדרשות של רב"א, כדי לראות אם אין בו עוד דרשות ששייכות לר' ישראל די קוריאל או למחבר אחר. יתכן מאד שרב"א פגש בצפת את ר' ישראל די קוריאל בשנת של"ה, העתיק ממנו כמה מדרשותיו, ואחר כך עיבד אותן.

האם רב"א דרש את כל הדרשות האלה בציבור? אין זה בטוח. לפחות אחת מהן אינה אלא מכתב ניהומים, שהרי היא מסתיימת כך: "ואין עוד מקום להאריך כדי שלא להטריח מעכ"ת שישלח נחומין לו

אשכנזי ז"ל" (קא, ע"א). וראה כ"י ניו יורק-בהמ"ל L941/3, שנת תע"ו, כתיבה מזרחית. אוסף פירושים ודרשות מחכמים שונים, כולל רב"א.

⁹⁷ פכטר, די קוריאל, עמ' 806.

ולאביליו" (עמ' שסט-שע). מאידך גיסא, יש שתי דרשות של ראש השנה מתוארכות: (1) "זה דרשתי בראש השנה שנת השמ"ג בס"ד (עמ' רמז); (2) "מאמר זה דרשתי בראש השנה שנת הנה אנכי של"ח לכ"ם את אליה הנביא⁹⁸" (עמ' רמט).

ספר זה חשוב עד מאד בכך שהוא מראה לראשונה כי רב"א עסק גם באגדה ולא רק בהלכה, ומסתבר שהיתה לו יד בפילוסופיה יהודית⁹⁹ והתעניין בקבלה¹⁰⁰, אלא שבשטמ"ק הוא התרכז בצד של הדיון התלמודי ובצד ההלכתי, בצד הפרשני ולא בצד הרעיוני, בדיוק כמו שעשה רש"י.

בדרשותיו מזכיר רב"א מדי פעם בפעם חידושים שחידש "בילדותו", כגון: "ובילדותי פירשתי" (עמ' שט), "ובילדותי תרצתי זה... ולא נהירא הך תירוצא" (עמ' שי). בכל מקום "ילדותי" היא התקופה בה למד אצל ר"י דיקוריאלי.

כמו כן, יש בספר הדרשות פרטים היסטוריים. שוחטמן¹⁰¹ עמד כבר על כך שיש בו שמות של חכמים בני הדור. יש כאן גם פרט ביוגרפי חשוב שנוגע לעובדה כי רב"א היה חשוך בנים עד לעת זקנה. הוא כותב (שם עמ' רצב): "השי"ת יזכנו לקיים מצוותיו ויתן בנים זכרים עוסקים בתורה ובמצוות ובמעשים טובים ויביא משיח צדקנו במהרה בימינו אמן". ראינו לעיל בפרק על הביוגרפיה של רב"א, כי לעת זקנתו הוא נשא אשה שניה שהעמידה לו בנים ובנות, והיתה לו בעיה בדבר, וזו הוכחה כי היה אשכנזי.

סיכום

כמעט כל חיבוריו של רב"א הם מסביב לתלמוד: הגהות, שיטות מקובצות, חידושים. הוא לא חיבר פירושים על התורה, ולא ספרי פסק או פירושים לספרי פסק כמו ר' יוסף קארו. אמנם ראינו לעיל שהוא הגיה את הירושלמי, את הרי"ף, את פירוש המשנה של הר"ש על סדר זרעים, את פירוש המשנה של הרמב"ם ואת משנה תורה. אך ברור שכל מעייניו היו בתלמוד הבבלי. גם לגבי התלמוד הבבלי, עיקר עיסוקו היה בדיאלקטיקה של התלמוד, והוא לא הקדיש כמעט שום תשומת לב לאגדה שתופסת כמחצית מן

⁹⁸ לפי בוחבוט מדובר בשנת ש"ן, כי הניקוד הוא שלח לכם, כלומר מנוקדות האותיות: ש, ל, כ.

⁹⁹ הוא מצטט מ"מילות ההגיון של הרמב"ם" (בעמ' ה), ממורה נבוכים (בעמ' א), ומספר העיקרים (בעמ' כב, שסג, שפד).

¹⁰⁰ הזוהר מצוטט 12 פעם בספר הדרשות, ובעמ' רנ"א כתוב: "שמעתי מפי מקובל גדול שראה בספר קדמון".

¹⁰¹ שוחטמן, בנין שלמה, עמ' 63, הערה 1.

התלמוד. אמנם בדרשותיו הוא עוסק הרבה במדרשי אגדה מן התלמוד הבבלי ומדרשי רבות, והוא מפרש אותן. אך אין זו עבודה שיטתית אלא מזדמנת, לצורך דרשה ברבים בבית הכנסת או בארוע מיוחד של שמחה או של אבל.

גם בתחום הפסיקה לא עסק רב"א בצורה שיטתית, אלא רק השיב לשואליו דבר. גם בתחום השו"ת - אין בדינו אלא 34 תשובות ממנו, לעומת כ- 2500 תשובות שיש בדינו מרבו הרדב"ז. אמנם הוא שילב בשיטותיו המקובצות חומר פסיקתי רב מן המאירי, עליות דרבינו יונה, פסקי הרמ"ך ותשובות רבות מימי הגאונים ועד ימיו. אך אין הוא מביע לעולם את דעתו ההלכתית בשיטות המקובצות. העניין שלו הוא בהבנת התלמוד ובמיצוי כל סוגיה עד תומה.

חיבוריו הבולטים עוסקים בפרשנות של התלמוד, של רש"י ושל התוספות, וכן בהגהות התלמודים ומחברים מפורסמים, ובכללי התלמוד. בתוך חיבוריו מבצבים מידי פעם בפעם גם כללי המפרשים. אין ספק כי מזדקרת לעינינו תוכנית שלמה שפרטיה הם: בדיקת הנוסח של התלמוד, הגהות, איסוף מפרשים עליו, מיונם, הערכתם, פענוח כוונתם, פירוש לפירושם וחשיפת כללים לצורך לימוד שיטתי.

למעשה אפשר לומר כי הספרות שהשאיר לנו רב"א מכילה שני סוגים: (1) הכנות לחיבוריו; (2) חיבוריו עצמם. ההכנות התרכזו בשני מישורים: (1) בירור הנוסחאות הנכונות של התלמוד, הר"ף והרמב"ם; (2) ליקוט דברי הראשונים. נראה לקמן שרב"א השתמש לצורך זה בספריה העצומה של הרדב"ז, וכן גייס סופרים רבים שנסעו למקומות שונים בעולם כדי להעתיק לו כתבי יד. כמובן שהיו לו אמצעים חומריים מתאימים, שכן אצלו הצטברו תורה וגדולה במקום אחד. ההגהות, כללי התלמוד, נדרים, נזיר והבבות שייכים לשלב זה. החיבורים עצמם הם בעיקר כתובות וחולין. חלק נכבד מהם מורכב מפיתוחים עצמיים, בהם עשה רב"א אינטגרציה של כל הכנותיו, כפי שנראה בפרק הבא.

פרק ג'

אופיה של השטמ"ק ומטרותיה הלימודיות

מבין חיבוריו השונים, אין ספק כי "השיטה המקובצת" היא שהקנתה לרב"א את פרסומו לדורות. בפרק זה נשתדל לתאר את האופי של חיבור זה ולהתחקות אחר המטרות שרצה המחבר להשיג בדרך זו של לימוד. הרושם הראשוני הוא שמדובר בחיבור אקלקטי, ושהמחבר רשם על כל סוגיה את כל דברי הראשונים שעמדו לרשותו, ועשה מהם מעין אנטולוגיה של פירושים לתלמוד. מדובר אם כן בעבודת איסוף ענקית, ואין ספק כי קדם לה מבצע אדיר של איתור כתבי יד רבים ככל האפשר, העתקתם, ולפעמים תרגומם, בעיקר אותם כתבי יד שהיו כתובים בערבית, כגון ספרי הגאונים וראשוני הספרדים עד הרמב"ם. נשתדל לעמוד בפרק זה על מאמץ זה. אך יש יותר מזה בחיבורי שטמ"ק. רב"א לא העתיק את חיבורי הראשונים בשלמותם, ויש לעמוד על שיקוליו בבחירת החומר ובסדר ההבאות. הרושם שהזכרנו כי השטמ"ק היא חיבור אקלקטי, נכון רק לגבי השיטות המקובצות הראשונות: נדרים, נזיר, ב"ב וב"ק. אך בשיטות המקובצות המאוחרות נכנסו, בנוסף לחומר הראשוני, יותר ויותר קטעים אישיים, בצורה צנועה בשטמ"ק ב"מ, ואחר כך בצורה נרחבת ביותר בשטמ"ק חולין ובשטמ"ק כתובות. קטעים אישיים אלה עשויים לחשוף לעינינו את מטרותיו ואת שיטות עבודתו של המחבר.

א. מהו החומר שצוטט

כתבי יד ולא דפוסים

רב"א חי בראשית תקופת הדפוס. ספרים רבים כבר נדפסו בימיו, אך הרוב היה עדיין בכתבי יד. בחיבוריו שסרקנו לצורך עבודה זו, מצאנו שהוא השתמש בכמאה ספרי דפוס ובכ- 270 כתבי יד. התמונה המדויקת מתוארת בפרק הבא. כמעט כל הציטוטים המלאים הם מכתבי היד. מן הדפוסים לא ציטט רב"א בחלק מן המקרים אלא ראשי דיבורים שמסתיימים בקיצור **וכו'**, וזאת כדי שיהיה אפשר לדון בתוכנם; מדובר בדרך כלל ברש"י ובתוספות, וכן בספר המאור שמובא בשטמ"ק ב"מ כדי שיהיה אפשר להביא עליו

את תגובת הראב"ד המלאה שהיתה עדיין בכתב יד. אך ברוב המקרים הוא לא עשה אפילו את זה, אלא שלח לעיין בהם¹. הוא בעצמו מכריז על דרכו זו בשער של שטמ"ק ב"ב שנמצא בכ"י אוקספורד-בודליאן MS Opp.386, וכך הוא כותב:

אתחיל לכתוב חדושי ב"ב מקובצים ממה שנמצא מחדושי הראב"ד וכו' אמנם מה שנמצא בחדושים הנז' והוא כתוב בספרי הדפוס כמו חדושי הרמב"ן ז"ל ופסקי הרא"ש ז"ל ונמוקי יוסף וכיוצא בהם לא נכתב פה ואסמך על ספרי הדפוס הואיל והם נמצאים ביד רוב המעינים.

גם בכתב יד של שטמ"ק ב"ב (קמברידג' Add.501), שנעתק בשנת שכ"ב (1562), כתב הסופר בשער כתב היד:

שיטה מקובצת והוא חידושי מסכת בבא בתרא מקובצים מחידושי הר"י יהוסף הלוי נ' מיגש. והראב"ד, והרב ר' זרחיה הלוי. ומעליות רבינו יונה. והרא"ש ותוספי הרא"ש. ומהרמב"ן ז"ל נכתב בקיצור כי נמצא בדפוס. ומהרשב"א. וחדושים נמצאים בגליונות של תוספות נקרא בשם גליון. ומהר"ן. והרא"ה. והרא"ם. ושאר גאונים. כל אלה חברים הרב המוסמך כמוהר"ר בצלאל אשכנזי זלה"ה עם חדושי ומה שנמצא מחידושי ר"ח ובעלי תוספות באו בקיצור דרך רמז כי ספרי הדפוס נמצאים.

אם כן, אם הנחנו שהשטמ"ק היא אנטולוגיה - הרי שהיא אנטולוגיה של פירושי התלמוד שהיו עדיין בכתבי יד בלבד בימי רב"א. יתר על כן, כאשר העתיק רב"א מכתבי יד והרגיש שהדברים משותפים עם מה שכתוב בחיבור שנדפס, או שצוטטו על ידי מחבר מאוחר שנדפס, הוא מקצר בעזרת הלשון "ככתוב בחיבור פלוני". למשל בשטמ"ק כתובות, הקטעים מתוספות הרא"ש מקוצרים ע"י הנוסחה "ככתוב בתוספות"²,

---

¹ בשטמ"ק כתובות שולח רב"א הרבה פעמים לעיין ב"ספר המלחמות להרמב"ן ז"ל", ב"הר"ן שעל ההלכות" (או "בהר"ן דאלפסי") ובתשובות הריב"ש. גם בשטמ"ק ב"מ הוא שולח לעיין בספר המלחמות להרמב"ן. בשטמ"ק ב"ב (עמ' עב3) הוא שולח לעיין במשנה תורה, במגיד משנה, בחידושי הרמב"ן לב"ב (שהיו אז בדפוס), בפסקי הרא"ש, בהגהה מיימונית ובבית יוסף.

² כדי לקבל מושג על התופעה, נציין כי רב"א ציטט בשטמ"ק כתובות רק כ- 30% מתוספות הרא"ש לכתובות, כי הוא מצא את רוב דבריו בתוספות, והסתפק בקיצור "ככתוב בתוספות". לעומתן ציטט רב"א כ- 80% מחידושי הרמב"ן לכתובות,

ולפעמים גם לגבי הרשב"א או הרמב"ן מתבקש הקורא להשלים את הדברים מן הר"ן שעל הרי"ף³. בשטמ"ק ב"ק מקוצרים הקטעים מתוספות שאנץ, מתוספות הר"ף, מתוספות הרא"ש ומתוספות מהר"י כ"ץ לעתים קרובות על ידי הנוסחה "ככתוב בתוספות", בגלל הדמיון הרב בין חיבורים אלה לבין התוספות שלנו. בשטמ"ק ב"מ מקוצרים הרבה קטעים מן הרמב"ן בעזרת הנוסחה "ככתוב בנמוקי יוסף". בשטמ"ק ב"ב הוא מקצר את הקטעים מן הרשב"א והר"ן כשהם חוזרים על דברי הרמב"ן ע"י הנוסחה: "ככתוב בחידושי הרמב"ן" או "ככתוב בחידושי הרמב"ן שבדפוס", וכן יש בהם קיצורים כגון "ככתוב בפסקי הרא"ש" או "ככתוב בתוספות".

אפשר כבר לומר כי בניגוד לרושם הראשוני, מטרת השטמ"ק אינה אנטולוגית. המטרה העיקרית לא היתה לשים תחת קורת גג אחת את כל הפירושים הקיימים. המטרה היתה לסייע ללימוד מקיף ומעמיק; כתבי יד שלא היו מצויים בידי כולם - הועתק מהם מה שצריך, והדפוסים שהיו בידי כולם - נשלח הלומד לעיין בהם.

בכל זאת חורג לפעמים רב"א ממנהגו, כגון בשטמ"ק כתובות (ח"א, פג) בה הוא מצטט קטע מספר המלחמות של הרמב"ן. הספר היחיד שהיה בדפוס שצוטט בצורה מסוימת בשיטה המקובצת הוא "חידושי הרשב"א לחולין", שנדפס לראשונה בונציא רפ"ג. יש ממנו 42 ציטוטים. מדובר בכמות צנועה ביותר, מה גם שהציטוטים עצמם קצרים מאד. בהשוואה, מחידושי הרמב"ן לחולין שהיו עדיין בכתב יד - יש יותר מפי חמשה ציטוטים, ונפחם גדול יותר מפי חמשה מנפח הציטוטים מן הרשב"א. מחוץ לכמות קטנה זו של ציטוטים קצרים, אין רב"א מצטט רוב הזמן מחידושי הרשב"א לחולין אלא רק מפנה אליהם, כגון: "וכן העלה הרשב"א ז"ל עיין בחידושו" (עמ' 15א), "ובזה האריך הרשב"א ז"ל בחידושו עי' שם" (עמ' 33ב), "וכן כתב הרשב"א ז"ל עי' בחידושו" (עמ' 116ב). אותם 42 ציטוטים שהזכרנו לא הובאו אלא בגלל אופיה

ואחוז דומה מחידושי הריטב"א לכתובות, הואיל ולא מצא להם מקבילות בדפוס. לקמן נראה שרב"א חתר להביא את כל החומר הפרשני על התלמוד, בתנאי שלא תהיה כפילות.

³ "שארית לשונו (של הרשב"א) כתוב בהר"ן בפירושו על ההלכות (שטמ"ק כתובות, ח"ב, עמ' קז), "ורוב דבריו (של הרמב"ן) מייתי להו הר"ן בפירושו על ההלכות".

החידושי של שטמ"ק חולין, במקומות שלושנו של הרשב"א נדרשת כדי לפתח את הנושא. זהו אם כן היוצא מן הכלל שמאשר את הכלל.

אפשר לציין עוד חריג: חידושי הרשב"א לגיטין נדפסו בונציה רפ"ג, ורב"א כצפוי שולח לעיין בהם בשטמ"ק ב"ב (קמט, סע"ב), ובכל זאת בשטמ"ק כתובות (דף עה, ע"ב, ד"ה והאנן) הוא מביא ציטוט ואינו שולח לעיין בחיבור, כי מדובר בכלל תלמודי.

מפת הספרות המצוטטת וזמנה

רב"א מצטט כמעט מכל הקשת הספרותית הנוגעת לפרשנות השיטתית של התלמוד, מראשיתו ועד ימיו. יש מעט מאד חומר גאוני בשיטה המקובצת, כנראה בגלל שעיקר החומר של הגאונים נמצא בתשובות, ואין מהם כמעט פירושים שיטתיים ורצופים על התלמוד. רק בשטמ"ק כתובות ציטט רב"א באופן רצוף מחיבור שנקרא "ליקוטי הגאונים" (ראה עליו בפרק הבא). עיקר החומר המצוטט אצל רב"א הוא ראשוני, ואין פלא בדבר. הפרשנות השיטתית והרצופה של התלמוד התחילה בעיקר במאה ה"א. החומר הראשוני המובא ע"י רב"א מייצג את כל המפה הגיאוגרפית: צפ"א, ספרד, פרובנס, צפון צרפת ואשכנז, איטליה, מצרים. גם מקומה של המאה ה"ז לא נפקד מחיבוריו של רב"א, והוא מתייחס בהם לפרשנות התלמוד מחכמים שהיו אז בא"י, בתורקיה ובמצרים, כמו ר' יוסף קורקוס, ר' יעקב בירב, רבו הרדב"ז, מהריב"ל ואפילו ר' יוסף קארו. אך אין הוא מזכיר שום חכם מן העולם האשכנזי של המאה ה"ז.

רב"א מצטט בעיקר מחיבורים מתחום פרשנות התלמוד, אך יש לא מעט חיבורי פסק וספרי שו"ת שמצוטטים על ידו בשיטות המקובצות. היחס ביניהם הוא של אחד לשלשה, אך יש לסייג מספר זה, הואיל וחלק מן החיבורים על פרשנות התלמוד הם גם חיבורי פסק, בעיקר החיבורים על הרי"ף⁴. מכל מקום, אפשר להסיק מכך כי עיקר טיפולו של רב"א הוא בתחום הפרשנות, אף על פי שהוא לא הזניח את ההיבט של הפסק, כמו שנראה לקמן.

---

4 אם לא מביאים בחשבון את החיבורים על הרי"ף ועל משנה תורה, היחס בין ספרי הפסק לבין כלל הספרים המוזכרים ע"י רב"א בשיטותיו המקובצות הוא של כ- 17% בלבד.

המשקל היחסי של האזורים ושל התקופות אינו שווה. יש כמעט אותו משקל לכל אחת מן הארצות: אשכנז, צרפת, פרובנס. מאידך גיסא, המשקל של ספרד הוא יותר מפי שנים. התרומה של שאר האזורים הרבה יותר קטנה. למשל, תרומת איטליה היא פי חמש יותר קטנה משל אשכנז. הרוב המכריע של החומר המצוטט נתרם ע"י המאות הי"ב, הי"ג והי"ד (כשלושה רבעים). בפרק הבא נעמוד על עניינים אלה בהרחבה.

החומר שנמצא בכל אחת מן השיטות המקובצות

בקטע זה, נציג את תוכנה של כל אחת מן השיטות המקובצות הודאיות של רב"א, מבחינת החיבורים שצוטטו בה ומבחינת הערותיו או חידושי האישיים של רב"א. בסוף פרק זה, נמצאות טבלאות בנידון לכל אחת מן השיטות המקובצות. גם כאן נסקור את השיטות המקובצות שנסקרו, לפי סדרן הכרונולוגי, כפי שנקבע בפרק הקודם.

שטמ"ק ב"ב

רב"א מצטט בשיטה זו 32 חיבורים, 14 מהם היו כבר בדפוס בימיו, ו-18 מהם היו עדיין בכתבי יד. לא כולם חוברו על מסכת ב"ב. רבים מהם שייכים למסכתות אחרות או לנושאים אחרים, כגון שו"ת וספרי הלכה, ורק כ-18 מהם נכתבו על מסכת ב"ב. חלק מן החיבורים שהיו בכתבי יד אינו ידוע לנו או אבד. הציטוטים מששת החיבורים: חידושי הר"י מיגש, חידושי הראב"ד, עליות דרבינו יונה, חידושי הרשב"א, תוספות הרא"ש וחידושי הר"ן - מהווים ביחד למעלה מ-91% מן החיבור. אין הוא מצטט משום חיבור שקיים בדפוס בימיו, אלא רק מפנה אליו. פעמים רבות הוא כותב במפורש שהחיבור קיים בדפוס⁵. הוא אינו מצטט לא מחידושי הרמב"ן, לא מנימוקי יוסף ולא מן הר"ן שעל האלפסי, אלא הוא מפנה אליהם, שכן כל החיבורים האלה היו כבר בדפוס בימיו⁶. אין שום ציטוט מחידושי הריטב"א לב"ב. רב"א השיג חידושים אלה אחר כך, שהרי הוא מצטט מהם בשו"ת שלו⁷. חידושים אלה נדפסו בימינו ע"י בלוי (ני יורק 1951).

5 לדוגמה: "ככתוב בחידושי הרמב"ן ז"ל שבדפוס" (שטמ"ק ב"ב, דף ב, ע"א; פג, ע"ב), בתוך ציטוטים מן הר"ן.

6 חידושי הרמב"ן לב"ב נדפסו כבר בונציה בשנת רפ"ג.

7 "וכן כתב הרשב"א ז"ל ורבו הרא"ה ז"ל בפ' בית כור (שו"ת רב"א, סי' כט, עמ' רכו). בוחבוט תיקן כנראה בצדק, מהרשב"א להריטב"א. לפי זה היו בידי רב"א חידושי הריטב"א לב"ב. אך בשטמ"ק ב"ב אין הוא מצטט מהם בכלל.

רב"א מקצר בציטוטים של הרשב"א והר"ן על ידי הפניה לחידושי הרמב"ן שבדפוס ("ככתוב בחידושי הרמב"ן"). כמו כן הוא מקצר בציטוטי עליות דרבינו יונה וחידושי הר"ן על ידי הפניה לנימוקי יוסף ("ככתוב בנימוקי יוסף"). הוא מקצר גם בציטוטי הר"ן על ידי הפניה לר"ן שעל האלפסי.

ראינו בפרק ב' כי שטמ"ק ב"ב היא השיטה הכי פחות מפותחת מבין כל השיטות שאנו יודעים בודאות שהן שייכות לרב"א (כלומר הבבות, חולין וכתובות), כי היא הקטנה ביותר בנפחה, אף על פי שמדובר במסכת הגדולה ביותר, וכי חלקו האישי של רב"א הוא אפסי (פחות מ- 0.3%). רב"א מסתפק במשפטי קישור או הערכה, כגון: "וכן תירץ הרמב"ן", "עיין בבית יוסף וכו'", "והרשב"א והרמב"ן והר"י בעליות וכל האחרונים והר"ן חולקים עליו [על הרא"ם]" (בעמ' קיז), "והרמב"ן ז"ל תירץ וכו' עיין שם בחידושו", "על מה שכתב רשב"ם וכו' כתוב בשיטה לא נודעה למי", או בהערות קצרות כגון: "ככתוב בתוספות", "ורוב הפוסקים חולקים עליו", "וכן דעת ר' פלוני", "וכן תירץ ר' פלוני", "והרמב"ן ז"ל תירץ בענין אחר עיין בחידושו", "והרא"ם ז"ל כפרשב"ם" וכדומה.

שטמ"ק ב"ק

רב"א מצטט 36 חיבורים, ורק 3 מהם היו בדפוס בימיו. השאר היו עדיין בכתבי יד, וחלק מהם נחשב היום לאבוד. גם כאן, לא כל החיבורים המצוטטים נכתבו על ב"ק, אלא רק 23 מהם. הציטוטים מחידושי הרשב"א הם המרשימים ביותר, והם תופסים כ- 15% משטמ"ק זו. גם החידושים מחידושי המאירי לב"ק תופסים כ- 12% משטמ"ק זו. 16 חיבורים מהווים למעלה מ- 90% משטמ"ק זו, והם: תשובות ר' יוסף ק' מיגש, פירוש רבינו יהונתן הכהן מלוניל על הלכות הרי"ף בב"ק, פרטי הרמ"ה לב"ק, חידושי הר"מ מסרקסטה לב"ק, חידושי הרא"ה לב"ק, חידושי הרשב"א לב"ק, חידושי הראב"ד לב"ק, חידושי המאירי לב"ק (להבדיל מספר בית הבחירה), ר' אליעזר מגרמישא על ב"ק, תוספות שאנץ לב"ק, תוספות מהר"י כ"ץ

מסקנה: בזמן כתיבת שטמ"ק ב"ב, עדיין לא היו חידושי הריטב"א לב"ב בידיו. וזה מצטרף לכל הפרטים שמצביעים על קדמות שטמ"ק ב"ב.

אין להסיק מן הציטוט הנ"ל כי היו בידי רב"א חידושי הרא"ה לב"ב. סביר להניח כי הוא הסתמך על הריטב"א עצמו שמצטט את רבו הרא"ה (ראה: חידושי הריטב"א לב"ב, דף ק"ד, ע"א).

לב"ק, תלמיד הר"ף לב"ק, תוספות הרב ישעיה לב"ק, תוספות הרא"ש לב"ק, גליונות שונים, תלמידי ר' ישראל.

בשטמ"ק ב"ק אין שום ציטוט מחידושי הרמב"ן לב"ק. גם אין מהם שום ציטוט בכל יתר חיבורי רב"א. אך יש הבאות בשטמ"ק זו מחידושי הרמב"ן לב"מ. גם בידינו אין חידושי הרמב"ן לב"ק, אך יש בידינו חידושי הרמב"ן לב"מ. כמו כן אין בשטמ"ק זו הבאות מחידושי הריטב"א לב"ק. אמנם נמצא ציטוט אחד בשטמ"ק כתובות (לד, רע"א) שמיוחס לחידושי הריטב"א לב"ק, אך מדובר בטעות, כי הציטוט נמצא כלשונו ברשב"א על ב"ק (עא, ע"ב, ד"ה כיון). גם בידינו כיום אין חידושי הריטב"א לב"ק. בשני מקומות חתום "הרישב"א", ובמהדורת מצגר חתום "הריטב"א". אך אין ספק שזהו שיבוש, שהרי הדברים נמצאים בחידושי הרשב"א. אין כמעט כלום מן הרדב"ז בשטמ"ק ב"ק, להוציא תשובה אחת שלו, בניגוד למה שקורה בשטמ"ק ב"מ ובשטמ"ק כתובות.

שטמ"ק ב"ק מכילה, מחוץ לכל הציטוטים, כ- 170 קטעים קטנים מאד של רב"א עצמו, והם מהווים פחות מעשירית האחוז מן החומר הכולל שנמצא בשיטה זו. רוב הקטעים הם בני שורה אחת או שתיים, ומכילים הערות קצרות על הקשרים בין הפירושים של החכמים השונים: כגון "וכן פירש ר' פלוני", או "וכבר תירץ קושיה זו ר' פלוני", "ובזה מתורץ קושיית ר' פלוני", "והתוספות לא גרסי הכי", "והתוספות חולקים לעיל וכו' (על הרשב"א)" (עמ' צב3); הערות בהן רב"א שופט את הפירושים השונים, כגון: "וזה התירוץ [של הר"פ] הוא יותר נכון מתירוץ הגליון" (עמ' מג2), "ולא הבנתי דעתו [של ר"ח]" (עמ' כז3); או הערות על הפירוש עצמו, כגון: "ואולי גירסה אחרת היתה לו", "והמפרש שזכר הוא הרב רבי יהונתן ז"ל [הערה על ציטוט מן הר"מ סרקסטה]" (עמ' קעא2). יש לפעמים חידושים ממש, שמורכבים מקושיה ותירוץ (עמ' לה3). במקרים מסויימים, דברי רב"א אינם אלא הפניה לחיבור כלשהו. במקרים בודדים ביותר יש דיונים, בעיקר החל מסוף פ"ז ובפ"ח (למשל בעמ' קלה3 יש דיון על התוספות; בעמ' נ3 יש דיון בדברי גליון תוספות שמסתיים במשפט: "ושאר לשון הגליון... אומר מורי הרב שאינו כלום" - משפט שמוכיח כי התלמיד עדיין תלוי ברבו).

רוב הנושאים הנידונים נובעים מקושיה של התוספות שמסביבה מסתובבים דיבורים של הראשונים, תוספות אחרות וגליונות שונים. אפשר לומר כי ב- 90% מן המקרים רב"א מביא את התחלת דברי התוספות כדי לבנות עליהם את כל ציטוטיו הבאים. הוא הניח כי בעלי התוספות הם שהעלו את הבעיות

העיקריות, וכל יתר הראשונים דנים בבעיות אלה. רב"א משתדל למצוא את חידושי המפרשים בתוספות. מתוך כ- 170 סוגיות של שטמ"ק ב"ק, יותר מ- 50 מהן (קרוב לשליש מהן) מתחילות בראש דיבור של תוספות, ועליו מביא רב"א, בזה אחר זה, כמה מן החיבורים הבאים: תוס' שאנץ, תלמיד הר"פ, תוס' ר' ישעיה, חידושי הרשב"א, תוספות הרא"ש, גליון, חידושי הראב"ד, תלמידי ר' ישראל⁸.

שטמ"ק ב"מ

גם בשטמ"ק זו אין רב"א מצטט לעולם מספר שנדפס כבר בזמנו, אלא רק מכתבי יד. בנוגע לכל מה שהיה כבר בדפוס - הוא מסתפק בהפנית הקורא על ידי ביטויים כמו "ועיין ב-", "ככתוב ב-" וכדומה. מדובר למשל בחיבורים כמו רש"י שנדפס עם הגמרא, התוספות שנדפסו עם הגמרא, הר"ן על ההלכות, נמוקי יוסף, ספר המלחמות של הרמב"ן, משנה תורה של הרמב"ם. מאידך גיסא הוא מצטט רש"י כתיבת יד, תוספות כתיבת יד, גליונות על הגמרא ועל התוספות וכו'. רב"א מצטט בשטמ"ק ב"מ 52 חיבורים ועוד שלשה גליונות: על ר"ח, על הרמ"ך ועל תוספות שאנץ. 9 מהם היו בדפוס, והשאר היו עדיין בכתבי יד בידי רב"א, וחלק מהם כנראה אבד. גם כאן, לא כל החיבורים המצוטטים נכתבו על ב"מ, אלא רק 30 מהם. שטמ"ק ב"מ מתאפיינת בתופעת החתימות המשותפות. רב"א חותם ציטוטים בשנים או בשלשה שמות חיבורים של ראשונים. ציטוטים רבים חתומים: "תלמיד הר"פ והריטב"א", או "תלמיד הר"פ ותוספות הרא"ש", "הרשב"א והר"ן", ויש גם "הראב"ד והרשב"א והרא"ש והר"ן" (עמ' כא4). תופעה זו הרבה יותר שכיחה כאן מאשר בב"ק (או בכתובות). רב"א משתמש בטכניקה זו כשהוא מגלה ששנים או שלשה ראשונים כתבו אותם דברים, אמנם בניסוח שונה, כשלפעמים אחד מהם מוסיף עוד איזה פרט שלא נמצא אצל האחר, ואז הוא מרכיב את הקטע שלו משני המקורות, כאשר התחלת הקטע לקוחה ממקור אחד וסופו מן המקור השני. הוא צעד בחיבורו זה על ב"מ עוד צעד לקראת עצמאות כלפי ציטוטיו. הוא מתקדם מרמה של מאסף לרמה של מחדש, וגם זה יכול לשמש לנו כקריטריון לקביעת הסדר הכרונולוגי בין החיבורים.

8 דוגמאות: (1) בעמ' יז, ד"ה עוד כתבו בתוספות: התוספות הקשו קושיה ותירצו אותה; רב"א מביא תירוצים נוספים של הרא"ש, של הרשב"א ושל רבינו יהונתן, ואח"כ את הרב המאירי, פסק של ה"ר מאיר בר יצחק מסרקסטה, תוס' שאנץ ותוספות ר' ישעיה. (2) בעמ' נג3, ד"ה ועל מה שכתוב בתוספות: קושיה תוספות ותירוציהם, אח"כ תירוצים של גליון ותוספות, תלמיד הר"פ, הרשב"א והרב המאירי.

בשיטה מקובצת זו, רב"א רשם כותרות לסוגיות החמורות שבפרק רביעי: 1) "שמעתא דכל הנישום" (עמ' קכב); 2) "שמעתא דערבונא יקון" (עמ' קכז); 3) "שמעתא דתגרי לוד" (עמ' קל). הוא הביא בהן קונטרסין שלמים שהורצו בין הישיבות במאה ה"ז, ושהיו כתובים בשיטת העיון הספרדי⁹. במסכת זאת, רב"א מביע הרבה את דעתו, בעיקר בפרק השני. בפרק זה יש קטעים רבים שחתומים ב"א" (=בצלאל אשכנזי). לפעמים הוא מביע את דעתו אפילו נגד רבו הרדב"ז (עמ' לג-4). שטמ"ק זאת שונה אם כן משטמ"ק ב"ק, בה אין רב"א מביע כמעט את דעתו. רב"א מצטט את הריטב"א (עמ' עג-2) שחלק על רש"י, ומסיים: "ויש לי ליישב פרש"י אביהן ורבן של ישראל". נטיה זו של רב"א להגן על רש"י נמצאת בחיתוליה כאן, כי הבבות הן חיבוריו הראשונים של רב"א, ונטיה זו תהיה מפותחת מאד בשטמ"ק על חולין ועוד יותר על כתובות. נדון בנקודה זו בפרק ה'.

שטמ"ק חולין

יש כאן כמות נכבדת של חידושים עצמיים שמסתיימים במונח כנ"ל (=כן נראה לי), למעלה מ-600 פעמים. כדי להתרשם מן הכמות, נציין רק שהספר המצוטט ביותר הוא חידושי הרמב"ן לחולין, ומדובר ב-228 פעם. החידושים העצמיים של רב"א רבים מאד בשלשת הרבעים הראשונים של כתב היד, ותופסים יותר מ-50% מן החומר. ברבע האחרון מצטמצמים החידושים העצמיים מאד, עד כדי פחות מ-20%, וכבר שאלנו את עצמנו בפרק הקודם אם לא מדובר כאן בחיבור שאינו גמור.

בשאר השיטות רב"א מצטט בדרך כלל רק מספרים שהיו עדיין בכתב יד בימיו, והוא שולח לעיין בספרים שהיו כבר בדפוס, כמו חידושי הרמב"ן לב"ב (בשטמ"ק ב"ב). אך בשטמ"ק זו הוא מרבה לצטט מחידושי הרשב"א לחולין, למרות שהיו כבר בדפוס משנת רפ"ז, ולפעמים הוא שולח לעיין שם. הסיבה לכך היא כי שטמ"ק חולין אינה למעשה שטמ"ק אלא חידושים, וכך הוא מכנה אותה בעצמו בשטמ"ק כתובות. אם בבבות מסתפק רב"א בדרך כלל במעין אנטולוגיה של הראשונים, להוציא כמה פיתוחים אישיים בפרק ב' של ב"מ, הרי שבשטמ"ק זו רב"א מפתח בעיקר פיתוחים אישיים, והוא מצטט את

⁹ על תופעת הסוגיות החמורות, ראה: בנטוב, שאלוניקי, עמ' מג-מד. לגבי שיטת העיון הספרדי, נדון בנושא בהרחבה בפרק ה'.

הראשונים לא בצורה מלאה, ורק דרך אגב, לצורך הדיון שלו. הוא עושה אינטגרציה של כל המקורות. נראה לקמן כי בשטמ"ק כתובות חזר רב"א לשיטת הציטוט המלא, אף על פי שהוא חיבר אותה כחידושים ולא כשטמ"ק ממש. אפשר לסכם ולומר כי הבבות הן ממש שטמ"ק, חולין היא ממש חידושים, ואילו כתובות היא שילוב של שטמ"ק ושל חידושים. כנראה שבסוף ימיו עשה רב"א אינטגרציה של שני המסלולים בחייו.

רב"א מצטט מ- 32 חיבורים בשיטה זו, או לפחות במה שנשאר ממנה (כי כתב היד, כאמור, הוא חלקי). 6 מן החיבורים היו כבר בדפוס, והיתר בכתבי יד, שחלק מהם אבד. כל הציטוטים תופסים כ- 35% מן החיבור, אם כן עיקר החיבור הוא פיתוחים עצמיים (כ- 65%). בבבות, שהן חיבורי הראשונים, הסתפק עדיין רב"א רק בציטוטי המפרשים. אבל במסכת חולין, ואחר כך במסכת כתובות, אין הוא מהסס לכתוב את דעתו בהרחבה. בדרך כלל הוא מנסה להצדיק את פירוש רש"י (בעמ' 4א: "מיהו אכתי לא יצאנו ידי חובת גדול המפרשים רש"י ז"ל וכו' ... כנ"ל. והיא שיטה נכונה לזכות מאיר עינינו רש"י ז"ל והמקום ידינו לזכות"), ואפילו כשכל המפרשים תמחו על רש"י ("הכו אותו עוכלא בעוכלא"). גם את בעלי התוספות הוא מעריץ ומשתדל לפרש אותם. מאידך גיסא, הוא מרשה לעצמו להתווכח עם יתר הראשונים, מספרד או מפרובנס – כולל הראב"ד¹⁰. למעשה יש תהום בין הערצתו לרש"י, ובמידה מסוימת לבעלי התוספות, לבין הצורה החופשית שבה הוא מתייחס לשאר הראשונים.

שטמ"ק כתובות

זו השיטה הארוכה ביותר. ביתר המסכתות מסתפק רב"א בדרך כלל בציטוטים מן החכמים שהיו לפניו. המשפטים שלו הם מעטים ונועדו בדרך כלל לקשר בין הדברים. אך בשטמ"ק כתובות אנו רואים תופעה שונה לגמרי. רוב החומר מורכב מחידושי העצמיים של רב"א¹¹, ומפירושי הרבים לרש"י ולתוספות. כבר עמד על זה ר' דוד קונפורטי ששטמ"ק כתובות אינה סתם אוסף של פירושי ראשונים וחכמים אחרים על

¹⁰ בעמ' 115א, אחרי ציטוט מהראב"ד, כותב רב"א: "ולי אין צורך וכו' כנ"ל". ובעמ' 122א: "והרב ישעיה מטראני ז"ל כתב וז"ל וכו' ע"כ. ומה שנ"ל כתבתי".

¹¹ שמסתיימים בד"כ במונח כנ"ל (=כן נראה לי). ראינו תופעה דומה בשטמ"ק חולין.

התלמוד, אלא חידושים של רב"א, וכן הוא כותב¹²: "ואני הכותב ראיתי השיטה שכתב על מ' כתובות בלמדי בישיבת הרב אברהם סכנדר ז"ל במצרים והיא שיטה גדולה כמו קובץ מדרש רבה בפלפול גדול ועצום". מבחינה זו, יש דמיון רב בין שטמ"ק חולין לבין שטמ"ק כתובות.

זו גם השיטה בה מצוטט המספר הגדול ביותר של חיבורים: רב"א ציטט בה כ- 140 חיבורים. מתוכם 109 היו עדיין בכתבי יד בימיו. מתוכם 17 הם ספרים אבודים כיום. מספרים אלה דיים כדי להבליט את חשיבות חיבורו של רב"א. חידושו העצמי של רב"א הם המרכיב הבולט ביותר. מדובר ביותר מ- 1700 קטעים שמרכיבים יותר משליש מכל החומר שנמצא בשטמ"ק זו. לכן מתאים יותר לקרוא לחיבור "חידושים" ולא "שיטה מקובצת". אכן כך קרא לו ר' יוסף סמברי. חידושו העצמיים, ועוד 8 חיבורים, מרכיבים יותר מ- 86% משיטה מקובצת כתובות. שמונת החיבורים הם: (1) מהדורא קמא של רש"י על כתובות, (2) תלמידי רבינו יונה על כתובות, (3) חידושי הרמב"ן על כתובות, (4) חידושי הרא"ה על כתובות, (5) חידושי הרשב"א על כתובות, (6) שיטה ישנה על כתובות, (7) תוספות הרא"ש על כתובות, (8) חידושי הריטב"א על כתובות.

רב"א דן הרבה בפירוש רש"י והתוספות, מפרש אותם בהרחבה ובדרך כלל מצדד בהם נגד כל מי שהקשה עליהם או שפירש בצורה שונה. כאשר התוספות דוחים את פירוש רש"י - הוא משתדל לתרץ את רש"י. הוא מרבה להציג את פירוש כל הסוגיה לפי רש"י מול פירושה לפי התוספות¹³, ובכך הוא מראה שאפשר לתת פירושים שונים ועקביים לגמרא, בלי אפשרות לסתור אחד מהם. ביטויי ההערצה של רב"א לרש"י רבים מאד. למשל: "כן נראה לי ליישב פירוש רש"י ז"ל מאיר עיני ישראל בבקאותיו ובישורתו" (ח"א, עמ' 4); "ועוד האריכו בכתב במחברת מחלוקתם. ואני אתנהלה לאטי ליישב שמועתינו על פי שיטתו של הרב רבינו שלמה ז"ל שלם הוא ושלמה משנתו הוא מאיר עינינו בתורתו" (ח"א, עמ' 3); "ובמהדורא בתרא דק טפי מרנא נר ישראל ז"ל" (ח"ב, עמ' 13-3). הפירוש האחרון של הסוגיה יהיה בדרך כלל זה של רש"י: "ואגמור כל מה שכתבו המפרשים בשמעתא זו ושוב אבאר שמעתין על פי דרכו של רש"י ז"ל

12 קונפורטי, קורא הדורות, דף מא, ע"א.

והתוספות ז"ל באר היטב בסיעתא דשמיא" (ח"א, עמ' מה3); "הרי הצעתי לפניך כל מה שכתבו הראשונים ז"ל ומתוכם נלמוד פירוש רש"י והתוספות ז"ל גם אם לא כדבריהם" (ח"א, עמ' לג1), ואחר כך הוא כותב: "ובדרך קצרה אחזור לפרש פרש"י על הסדר כדי שיבינו התלמידים" (ח"א, עמ' לג4-3).

רב"א רושם הרבה פרטים היסטוריים כדי למקם את החכמים המצוטטים, למשל מי תלמידו של מי ומי רבו של מי: הרא"ה מוזכר ברוב המקרים של המקרים כתלמידו של הרמב"ן; דון וידל קרשקש מוזכר תמיד כתלמידו של הרא"ה, ועוד. פירושים ששייכים לאותה אסכולה זוכים לקישור על ידי המילים "וכן פירש" וכו'. אין ספק כי רב"א עשה הבחנה ברורה בין שיטות הלימוד השונות.

כמו כן מרבה רב"א להביא כללי גמרא, כללי רש"י, תוספות ומפרשים אחרים ופוסקים. הוא קיבל גם כמה כללים מרבו הרדב"ז. כל זה מורה על שיטתיות בלימוד.

בפרק ה' נראה כי בשתי השיטות המקובצות חולין וכתובות מתאפיין לימודו של רב"א לפעמים בניתוח כל פרט ופרט בסוגיה, בבות מיותרות, עודפי מילים, ולפעמים הוא מפליג בדיוקי חסר ויתר ומוקדם ומאוחר בלשון התלמוד או רש"י. הוא מטפל בקשר ההגיוני שבין הקושיה לבין התירוצו ובין ה"הוה אמינא" לבין המסקנה. אך בניגוד לפלפול האשכנזי ולעיון הספרדי, בהם ספרי פוסקים וחיידושי ראשונים אחרים כמעט ואינם נידונים ונזכרים, מביא רב"א מפרשני התלמוד שלפניו את כל מה שהצליח להשיג.

ההתפתחות בעושר המקורות

מכל האמור לעיל ניתן להסיק כי ככל שהשיטה המקובצת מאוחרת - כך היא מצטטת יותר חיבורים. עם הזמן הספריה הולכת ומתרחבת. באמת, שטמ"ק כתובות היא המסכת בה מספר החיבורים המצוטטים הוא הגדול ביותר. הנימוק לכך אינו רק בגודל המסכת, שהרי מסכת ב"ב גדולה יותר ממסכת כתובות, ואף על פי כן רב"א ציטט בה רק כ- 36 חיבורים. הנימוק הוא בזמן החיבור. את ב"ב חיבר רב"א בצעירותו, ואז רצה רק לאסוף את כל החומר שעמד לרשותו במסכת זו, ולעשות ממנו שיטה מקובצת. אך במסכת כתובות הוא היה מבוגר. לרשותו עמדו הרבה יותר כתבי יד מאשר בצעירותו. בנוסף לזה, מטרתו לא היתה עוד

13 דוגמאות: ח"א, עמ' קנה1-2; קסב1; קע3-1; קעה4-3; קפ4; קצח4-1; קצט1; רז2-1; "כל זה הארכתי לחלק בין שיטתו של רש"י ז"ל לשיטתו של ר"ת ז"ל וכו'" (ח"א, עמ' רח1-2); ח"ב, עמ' ד2; ד4; ח2; לג3-2.

איסופית בלבד. הוא השתמש בכל החומר שעמד לרשותו כדי לבנות בניין אישי רב עוצמה. לכן, בנוסף לפירושים הרצופים על המסכת, ציטט מפירושים רבים על מסכתות רבות אחרות. אכן, מתוך אותם 140 חיבורים המוזכרים בשטמ"ק כתובות, רק כ- 32 מהם חוברו על מסכת כתובות. אף על פי כן, מספר זה גדול מאוד, שכן בשטמ"ק ב"ב צוטטו רק כ- 18 חיבורים על ב"ב, בשטמ"ק ב"ק צוטטו כ- 23 חיבורים על ב"ק, ובשטמ"ק ב"מ צוטטו כ- 30 חיבורים על ב"מ. יש כאן עלייה הדרגתית עם הזמן במספר החיבורים על המסכת הנלמדת, וזה מעיד על המאמץ של רב"א להגדלת ספרייתו עם הזמן.

העובדה ששטמ"ק כתובות חוברה אחרי כל שאר השיטות המקובצות, מסבירה מדוע מצוטטים בה חיבורים שלא פגשנו אותם בשיטות הקודמות, אף על פי שמקומם הטבעי היה אמור להיות בהן. נציין למשל את חידושי הרא"ה לב"מ שאינם מוזכרים כלל בשטמ"ק ב"מ ומוזכרים כאן (ח"ב, עמ' 30), ואת חידושי הריטב"א לב"ק שאינם מוזכרים בשטמ"ק ב"ק אך מצוטטים כאן (ח"א, קנב2). רב"א השיג את כתבי היד שלהם יותר מאוחר.

דבר נוסף שמתפתח עם הזמן הוא חידושי העצמיים של רב"א. אם בשטמ"ק ב"ב ובשטמ"ק ב"ק דברי רב"א כמעט אינם קיימים, הרי שהם מתרחבים בשטמ"ק ב"מ, ולבסוף הם מקבלים מימדים מרשימים בשיטות המקובצות האחרונות, חולין וכתובות, שיש לכנותן "חידושי" עקב ממצא זה.

אין ספק כי רב"א שאף להכניס לשטמ"ק שלו כמה שיותר פירושים מן הדורות שקדמו לו. מאמציו נשאו פרי יותר ויותר עם הזמן. בחיבורים הראשונים שלו עדיין היתה ספרייתו מצומצמת. למשל, בזמן חיבור שטמ"ק ב"ב עדיין לא היו לו חידושי הריטב"א על ב"ב ופריטי הרמ"ה לב"ב, והוא השיג אותם עם הזמן וציטט מהם בשטמ"ק כתובות ובשו"ת.

ראינו כי הסדר הכרונולוגי של חיבור השיטות המקובצות היה כנראה: ב"ב, ב"ק, ב"מ, חולין, כתובות. בשטמ"ק ב"ב מצוטט רב"א 32 חיבורים, מהם 18 בכתבי יד, והשאר היו בדפוס בימיו. בשטמ"ק ב"ק הוא ציטט 36 חיבורים, מהם 33 היו עדיין בכתבי יד בימיו. יש כאן קפיצה דרמטית במספר כתבי היד, מ- 18 ל- 33. אחרי חיבור שטמ"ק ב"ק, לא מצאתי שנוסף בספרייתו של רב"א שום פירוש חדש על ב"ק. בכל חיבוריו שחוברו אחרי שטמ"ק ב"ק, לא נזכר שום פירוש על ב"ק שלא נזכר כבר בשטמ"ק ב"ק.

בשטמ"ק ב"מ צוטטו 52 חיבורים, מהם 44 היו בכתבי יד. שוב קפיצה דרמטית במספר כתבי היד מ-33 ל-44. לראשונה מופיעים תרגומים מערבית: דרכי התלמוד של רס"ג, מפתח התלמוד של רנ"ג, תשובות הרי"ף, תשובות ר"י נ' מיגש, תשובות הרמב"ם, ספר די העובדים לר' אברהם בנו של הרמב"ם. גם אחרי חיבור שטמ"ק ב"מ, לא מצאתי שנוסף בספרייתו של רב"א שום פירוש חדש על ב"מ.

בשטמ"ק חולין צוטטו 32 חיבורים, מהם 29 היו בכתבי יד. לכאורה יש כאן נסיגה במספר החיבורים. אך משטמ"ק חולין אין לנו יותר מ-1/3 מן החיבור, ולכן אי אפשר להסיק מכאן שום מסקנה. גם כאן לא צוטט אחרי חיבור שטמ"ק זו שום פירוש חדש על חולין.

בשטמ"ק כתובות צוטטו 109 חיבורים שהיו בכתבי יד ועוד 24 חיבורים מן הדפוס, בסה"כ 133 חיבורים. כאן הקפיצה היא עוד יותר דרמטית. לא צוטט בשו"ת או בדרשות שום חיבור על כתובות שלא צוטט כבר בשטמ"ק כתובות.

העובדה שיש יותר ויותר כתבי יד משטמ"ק קדומה לשטמ"ק מאוחרת, אינה נובעת מכך שיש יותר חיבורי ראשונים על המסכת המאוחרת, אלא מן העובדה שבשטמ"ק מאוחרת ציטט רב"א גם מן הפירושים שנעשו על המסכתות הקודמות. נמצא שבחברו את שטמ"ק ב"ב - ציטט רב"א רק מחיבורים על ב"ב; בחברו את שטמ"ק ב"ק - ציטט גם מן החיבורים על ב"ק וגם מן החיבורים על ב"ב, וכן הלאה. לכן כדי להעריך נכונה את הגדלת ספרייתו של רב"א עם הזמן, יש להתייחס בכל מסכת רק לחיבורים שנעשו עליה. מכל מקום, העובדה שציינו כעת מחזקת את קביעתנו לגבי הסדר הכרונולוגי של חיבור השיטות המקובצות על ידי רב"א.

אפשר לצרף לסעיף זה, שדן בהתפתחותה של ספרייתו של רב"א, גם את השיטות המקובצות נזיר, נדרים וסוטה. אמנם העלינו ספקות לגבי בעלותו של רב"א על השיטות המקובצות נזיר ונדרים, אך עמדנו על כך שהן יצאו מבית מדרשו, ומחבריהם השתמשו בכתבי יד שהיו בידי רב"א. לכן יש טעם למקמן בתהליך התפתחותה של ספרייתו של רב"א. לגבי שטמ"ק סוטה, הרי שהיא חלקית ומצומצמת ביותר, אך לא נשמעו ערעורים לגבי בעלות רב"א עליה. אמנם, ראינו שבכל שלשת החיבורים הנ"ל, מספר החיבורים המצוטטים מצומצם: 9 בשטמ"ק נדרים, 5 בשטמ"ק נזיר, ו-5 בשטמ"ק סוטה. בכל מסכת לא ציטט המחבר מפירושים על מסכתות אחרות. הערותיו בשלש המסכתות מצומצמות ביותר, ומדובר רק במשפטי קישור או

הערות על זהות או אי-זהות בין פירושי מחברים שונים. יש אם כן למקם שלשה חיבורים אלה בתקופתו הראשונה של רב"א, התקופה בה הוא חיבר את שטמ"ק ב"ב.

העובדה שרב"א עשה מהדורות שונות לשיטות מקובצות מסוימות, ושהוא התכוון לעשות מהדורות נוספות לאחרות, מעידה כי עם הזמן התווספו כתבי יד חדשים בספרייתו, וכן שהוא האמין שבעתיד יעמוד לרשותו יותר חומר¹⁴.

האגדה בשטמ"ק

אף על פי שהאגדה מייצגת כחמישים אחוז מן הטקסט התלמודי, אין היא זוכה כמעט לשום טיפול בשיטה המקובצת¹⁵. עיקר הטיפול הוא בהלכה. יש אמנם כמה קטעים אגדיים, אך הם נדירים, ובנוסף לזה אין טיפול בצד המחשבתי שלהם, אלא רק בצד הלשוני והפרשני. אין רב"א מפרש את האגדות מבחינת תוכנן כמו שעשו בדורו המהר"ל ואחריו מהרש"א, אלא הוא מפרש מילים וביטויים כדי להבין את הפשט שלהם, כמו שעושה רש"י למשל. אין זה משום שרב"א לא התעניין בהגות. מִסְפָּר הדרשות שלו ניתן להבין כי הוא התעסק גם בהיבט זה, אף על פי שאין זה התחום המיוחד אותו. מאותו ספר ברור שרב"א למד את ספר העיקרים ואת פירוש הרמב"ן על התורה, ויש לו בו חידושים מחשבתיים מאד מעניינים. אך בשיטותיו המקובצות ובחידושי על התלמוד הוא התרכז בדיונים התלמודיים שנוגעים להלכה, ופעמים רבות גם בפסק ההלכה¹⁶.

ההתרכזות בחלק ההלכתי של התלמוד אינה נובעת רק מנטייתו האישית של רב"א, אלא גם מן המורשת הפרשנית של התלמוד. הפרשנים המסורתיים של התלמוד עד המאה ה'ט"ו לא טיפלו אלא בצד ההלכתי שלו¹⁷, ולגבי האגדות, הם לא התעסקו בצד הרעיוני שלהן אלא רק בהיבט הלשוני שלהן. אמנם היו נסיונות להתמודד עם דרשות הפסוקים שנמצאות בהן, שנראו מוזרות, או עם הבעיות שהציבו לחשיבה

---

14 ראה מה שכתבנו על כך לעיל בפרק ב', תחת הכותרת 'שטמ"ק ב"מ'.

15 שונה לגמרי טיפולו של רב"א באגדה בספר הדרשות. הקדשנו לנושא זה נספח ג'.

16 ראה לקמן בפרק זה תחת הכותרת "מטרות פסיקה".

17 ראה: תא-שמע, פרשנות ב', עמ' 190-201.

הלוגית¹⁸. אך בדרך כלל אין הנסיונות האלה מופיעים בחיבורים רצופים על התלמוד אלא בחיבורי הגות, כגון מורה נבוכים לרמב"ם ו"בחינות עולם" לר' ידעיה הפניני בדרשי¹⁹, במבואות כגון המאמר על הדרשות של ר' אברהם בנו של הרמב"ם, או בחיבורים חלקיים כגון "פירושי ההגדות" של הרשב"א. רב"א אינו מצטט מספרים אלה בשיטות המקובצות שלו, אף על פי שהוא מצטט מספר מורה נבוכים בספר הדרשות. זה מעיד על כוונתו בשיטות המקובצות, להתרכז ביצירותיהם של פרשני התלמוד בלבד, ולא של הוגי דעות או מחברים מתחומים אחרים. לעומת זאת, הוא מצטט פירושים רעיוניים על האגדות מספרי פרשנות התלמוד הבודדים שהתמודדו פה ושם עם הבעיות הרעיוניות של האגדה. כך אנו מוצאים בשטמ"ק קטעים מפירושי ר"ח ומספר המפתח של רנ"ג בנושאים אלה²⁰, או קטעים מן הריטב"א והרדב"ז שנותנים טיפול פילוסופי לנוסח הבעייתי "בצלם דמות תבניתו" שנמצא בשבע ברכות (שטמ"ק כתובות, ח"א, עמ' 3).

מן הכלל אל הפרט. להלן סקירה של החלקים האגדיים בשיטות המקובצות שנסקרו בעבודה זו, ושל הטיפול בהן על ידי רב"א. סדר הסקירה הוא לפי סדר חיבורן של השיטות המקובצות הנ"ל, כפי שנקבע בפרק הקודם.

האגדה בשטמ"ק ב"ב

אין שום התייחסות לאגדות על הצדקה (3 עמודי גמרא מדף י, ע"א עד אמצע יא, ע"א), לאגדות על איוב (5 עמודי גמרא מדף טו, ע"א עד דף יז, ע"א), לאגדות שנראות מוזרות של ר' בנאה (דף נח, ע"א), וכמעט שום התייחסות לאגדות הדמיוניות של רבה ורבה בר בר חנה (4 עמודי גמרא מדף עג, ע"א עד דף עד, ע"ב). באגדות האחרונות נמצאים רק דברי ר' יוסף נ' מיגש שמסביר את פשוטן בלבד. בכל זאת נמצא פירוש מיסטי לגבי סעודת הלוייתן של הצדיקים לעתיד לבוא (בדף עה, ע"א): המונח "לוייתן" הוא מלשון ליווי וחיבור, ותפקיד הלוייתן, אם כן, הוא לחבר את הגוף ואת הנפש בתחית המתים. פירוש זה מובא מגליון על חידושי ר' יוסף נ'

18 על פרשנות האגדות בימי הביניים ראה אלבוים, דברי חכמים, עמ' 41-13.

19 ראה עליו: טברסקי, הפניני, עמ' סג-פב.

20 כגון עניין תנור עכנאי בשטמ"ק ב"מ, עמ' קמג2.

מיגש, שציטט את ספר לבנת הספיר של ר' דוד בן ר' יהודה החסיד²¹, והגליון מסיים כך: "והם דברים נכוחים וטובים שלא להוציא מאמרים אלו מפשוטן שלא כדברי מי שפירש בענין לויתן שזכר הוא זיווגו ענין הנפש והשכל גם ענין החומר והצורה". פירוש זה יוצא אם כן נגד הזרם הפילוסופי בספרד שהוציא את האגדות מפשוטן ופירשן בצורה אלגוריסטית - זרם שהתחיל מהרמב"ם²², ויש להניח שזה מייצג גם את עמדתו של רב"א, אף על פי שהוא לא העיר שום הערה בנידון. אכן, החומר שבחר להכניס בשיטותיו המקובצות, הוא כשלעצמו עדות על העדפותיו. מכל מקום, לא הביא רב"א את הפירוש ה"קבלי" הנ"ל אלא משום שהוא נמצא בתוך הטקסט של פרשן תלמודי - בנידון דידן: גליון על חידושי ר' יוסף ׳ מיגש לב"ב.

האגדה בשטמ"ק ב"ק

יש אגדות מעטות במסכת זו. פירוש לפי הפשט על דף ס, ע"ב (איך להתנהג בתקופות של צרות, ואגדות על דוד שצמא למים), לקוח מפרשני התלמוד: המאירי, הר"ף, הרא"ה, הרשב"א, הראב"ד והפירוש האנונימי "שיטה". פירושים בדרך המוסר על דף צב, ע"א עד דף צג, ע"א (בעניני אבימלך ושרה ועוד), לקוחים מ"גאון" (=פירוש וורמייזא) ומתלמיד ר' יוסף ׳ מיגש. אין כלום על סיפורו של רב כהנא שהרג מוסר ונאלץ לברוח לא"י (ק"ז, ע"א-ע"ב).

האגדה בשטמ"ק ב"מ

על קובץ האגדות שכולל את סוגית תנורו של עכנאי (3 עמודי גמרא גדולים מדף נח, ע"ב עד ראש ס, ע"א) נמצאות רק מובאות מר"ח ומספר המפתח של רנ"ג, שמתמודדות עם התמיהה על החכמים שדחו את פסק ההלכה שפסקה בת קול שמיימית כדעת ר' אליעזר, ומדובר בפחות מחצי עמוד של שטמ"ק. כמו כן, על כל אוסף האגדות הגדול על ר' אלעזר בר' שמעון, מחלת רבי, גדולת ר' חייא, מות רבה, אברהם אבינו והמלאכים, ועוד (6 עמודי גמרא גדולים מדף פג, ע"ב עד דף פז, ע"א) - אין אלא עמוד אחד בשטמ"ק, לעומת ממוצע של 4 עמודי שטמ"ק על כל עמוד גמרא. על שני עמודי גמרא (קז, ע"א-ע"ב) של דרשות על "ברוך אתה

²¹ חכם זה הוא נכדו של הרמב"ן, והספר הוא ביאור למדרש הנעלם ותוספתא לספר הזוהר (י"ל על ידי וורטהיימר, ירושלים תרע"ג).

בבואך", עין הרע, צנים פחים וענייני בריאות - יש פחות מרבע עמוד של שטמ"ק שמכיל את פירושי הרא"ש, תלמיד הר"ף ותוספות שאנץ.

לסיכום: על כ- 11 עמודי אגדה גדולים בגמרא, אין לנו אלא פחות משני עמודי שטמ"ק, לעומת ממוצע של 4 עמודי שטמ"ק לכל עמוד גמרא.

האגדה בשטמ"ק חולין

אין לצפות מראש למצוא טיפול משמעותי באגדה במסכת חולין, הואיל והאגדה מעטה במסכת זו, והואיל וכתב היד של שטמ"ק חולין חלקי ביותר, ויש בו חומר בעיקר על שני הפרקים הראשונים, קצת על השלישי, וכמעט כלום על כל תשעת הפרקים האחרונים. אכן, טיפולו של רב"א באגדה במסכת זו כמעט אפסי. אין התייחסות לסיפורו של ר' פינחס בן יאיר שקרע את הנהר (ז, ע"א) ולבריאית בעלי חיים (כו, ע"ב). על "מפני שמכחישין פמליא של מעלה" ועל "גדולים צדיקים במיתתן יותר מבחייהן" הובאו פירושי פרשני תלמוד: הר"ף והראב"ד. רק על דברי יחזקאל לקב"ה: "הנה נפשי לא מטומאה", שהוצאו מפשוטן ופורשו כך ע"י אגדת התלמוד: "שלא הרהרתי ביום לבא לידי טומאה בלילה", כתב רב"א פירוש מדעתו. הוא הקשה: מה הקשר בין תשובת יחזקאל לבין ההוראה שהורה לו הקב"ה לעשות? הלא הקב"ה ציווה עליו לאכול חיטים בגללי צואת אדם, ואיך יחזקאל עונה לו שלא ראה קרי?! השיב רב"א כי יחזקאל באמת לא רצה לדבר לגמרי לעניין, כדי שלא יראה כמי שחולק על הקב"ה, וסמך על הקב"ה שהוא בוחן ליבות וכליות, שיבין את כוונתו. פירוש זה מגלה את סגנון טיפולו של רב"א באגדה. הוא מטפל רק בקונסיסטנטיות של הנושא, ובמקרה שלנו - בקשר שבין דברי ה' לדברי הנביא, אך אין הוא מטפל במשמעות הפילוסופית של אכילת גללים ושל טומאת קרי.

האגדה בשטמ"ק כתובות

כאן מטפל רב"א באגדה על חילוק אצבעות האדם (ה, ע"א-ע"ב) ובאגדות על אמירת שבחי הכלה ותלמיד חכם שנסמך (יז, ע"א) בעזרת מפרשי התלמוד, אך אינו מביא פירוש רעיוני. אין טיפול בכלל באגדה "מנין שאפילו עוברין שבמעזי אמן אמרו שירה על הים" (ז, ע"ב), לא באגדות על האבל (ח, ע"ב) ולא באלה של דף

ט'. כמו כן אין האגדות בדף סב, ע"א מטופלות, אך מובא כאן דיוק לשוני שעשה "ר' ישראל דיקוניאל" רבו²³ בנוגע לפסוק "והחוט המשולש לא במהרה ינתק" (קהלת ד, יב). בדף לז, ע"ב, על השאלה מדוע אין הורגים חייבי הרג מן העורף אלא מן הצואר, עונה רב נחמן בפסוק "ואהבת לרעך כמוך". רב"א תמה איך אפשר לקרוא רע לחוטא, ומתריץ בעזרת מדרש שוחר טוב שכיון שנעשה בו דין - הוא נקרא חסיד. לגבי נוסח הברכה בשבע ברכות "בצלם דמות תבניתו", שמעוררת את בעיית התארים, מביא רב"א את דברי הריטב"א והרדב"ז, שהם בסגנון פילוסופי. בנושא ההלכה שאין להשהות ספר שאינו מוגה למעלה משלשים יום (יט, ע"ב), מסתמך ר' אמי על הפסוק "אל תשכן באהליך עולה". רב"א מביא את פירוש הריטב"א "ואין שכונה פחותה משלשים יום", ואחר כך כותב: "ועוד שמעתי אל בגימטריא אחד ושלשים יום, והכי קאמר שביום אחד ושלשים פי' שכבר עברו השלשים יום, הרי אתה משכן באהליך עולה".

רב"א מטפל בדרשת הפסוק "אחרי אכלה ושתה" האמור בחנה - דרשה שמציבה בעייה לגבי ידיעת השפה ע"י חז"ל (בדף סה, ע"א). תחילה הוא מצטט את רד"ק שטען כי בעל הדרש לא דקדק. אך רב"א חיפש ומצא שהרמב"ם בפירושו למשנה מגן על חז"ל בנוגע לידיעתם את השפה, בכך שהוא מוכיח כי לשון תורה לחוד ולשון חכמים לחוד. רב"א מכנה כאן את הרמב"ם בשם "החסיד" - כינוי שהוא שומר בדרך כלל לרבינו יונה (בעיקר בשטמ"ק חולין). אין ספק כי כינוי זה, במקום זה, חושף את עמדתו של רב"א לגבי חז"ל, והיא שאין הוא מוכן שיטילו שום דופי בידיעותיהם. הוא קיבל את כל דרשות חז"ל כפשוטן, למרות כל המוזרויות שנראות בהן.

האגדה על כניסת ריב"ל לגן עדן בלי שימות (סוף פ"ז) והאגדה על הצדקה ממדרש רבות פרשת בהר (ח"א, עמ' ריב3) - מפורשות ע"י רב"א בצורה מילולית בלבד.

בנוגע לפירוש הביטוי "הניח מעותיו על קרן הצבי" (קז, סע"ב) כותב רב"א: "ושמעתי דלהכי נקט על קרן הצבי משום דהצבי כשמזדקן הקרן שלו מועיל הרבה, והוא הולך מקום שבל יראה ובל ימצא ותוקע קרנו שם באחד מנְקיקי הסלעים כדי שלא ימצא לעולם. כך שמעתי מפי חכמים דורשי רשומות".

²³ ראה הערה 5 בפרק א', שר' ישראל די קוריאל היה מומחה בעיקר בתחום האגדה. דרשה זו אינה נמצאת בספר הדרשות והמאמרים לר' ישראל די קוריאל (שההדיר שאול רגב, ירושלים, תשנ"ב).

שטמ"ק כתובות מסתיימת בראש דף קיא ע"א, ואין שום חומר על $3\frac{1}{2}$ העמודים האחרונים, שכולם

אגדה.

מסקנה: יש טיפול מסויים באגדה במסכת כתובות, שהיא חיבורו האחרון. גם הדרשות שבספר הדרשות שייכות לתקופת הגיל המבוגר שלו. כלומר שעם הגיל התחיל רב"א להתעסק באגדה.

הנימוק לאי הטיפול באגדה

אי הטיפול באגדה בשיטה המקובצת לא נבע מחוסר עניין באגדה, אלא מן המטרות שהציב לעצמו רב"א בחברו את שיטותיו המקובצות. אכן יש דרשות שאינן מטופלות בשיטות המקובצות אך מטופלות בספר הדרשות. למשל, בשטמ"ק כתובות מנמק רב"א את מיקומה של האגדה על "גדולים מעשה צדיקים יותר ממעשה שמים וארץ" (כתובות ה, ע"א), אבל אין הוא מטפל ברעיון הטמון בה. לעומת זאת, בספר הדרשות (עמ' שע"ו) הוא מטפל ברעיון בהרחבה. כמו כן, האגדה על פטירת רבי (כתובות קד, ע"א) מפורשת בשטמ"ק כתובות על פי רש"י במהדורא קמא, במהדורא בתרא, ועל פי התוספות. אבל בספר הדרשות (עמ' שפג-שפד) מביא רב"א רק את פירושו האישי. כמו כן הוא מביא עוד פירוש אישי שמסתמך על ספר העיקרים. גם האגדה במסכת ב"מ (פו, ע"ב), שלא טופלה בשטמ"ק, זוכה לטיפול יסודי בספר הדרשות (עמ' לט).

למרות שהטיפול באגדה זניח, אפשר להבחין בהתפתחות מסויימת בנושא אצל רב"א. כאמור בפרק הקודם, הסדר הכרונולוגי בין השיטות המקובצות הוא: ב"ב, ב"ק, ב"מ, חולין, כתובות. על פי מה שכתבנו לעיל ניתן לראות שהטיפול באגדה, שהיה אפסי בשטמ"ק ב"ב, הולך ומבצבץ יותר ויותר, ובשטמ"ק כתובות, האחרונה, אפשר להצביע על עניין מסויים בה²⁴.

ההתפתחות באופיה של השטמ"ק

לא כל חיבורי רב"א המכונים שטמ"ק עשויים מעור אחד. לא הרי השטמ"ק הקלאסית (נזיר, נדרים, סוטה, כתובות, בבות, ועליהן יש להוסיף את חולין, שחלק ממנה הופיע מקרוב) כהרי השטמ"ק על סדר קדשים, כי הראשונה מכוונת לפרשנות והשניה להגהות. גם בתוך השטמ"ק הקלאסית אין הכל עשוי מעור אחד, ולא

---

²⁴ בנספח ג' נדון בדרך פרשנות האגדה ע"י רב"א, ונראה שדרך זו אינה הדרך הפילוסופית.

הרי השיטות המקובצות על הבבות כהרי השטמ"ק על כתובות או על חולין. הצד השווה שבהן הוא שבכולן נמצא מגוון רחב של מקורות ופירושי ראשונים (וקצת גאונים עם קצת מן הדורות האחרונים) שהועתקו כלשונם. במילים אחרות, הצד האנתולוגי של השטמ"ק אינו אחיד בכולן, אך הוא קיים בכולן, כולל בשטמ"ק קדשים שמטרתה הראשונה היא "ההגהות", אך למעשה יש בה אוצר בלום של פירושי ראשונים מלוקטים. מדובר בעיקר בפירוש רגמ"ה²⁵ על מנחות, בכורות, ערכין, תמורה וכריתות; בתוספי הרא"ש על בכורות, ערכין וכריתות; בתוספות הר"ף על זבחים ומעילה; בתוספות חיצוניות על זבחים, מנחות ובכורות; בגליון על זבחים, מנחות, ערכין, תמורה וכריתות; בפירוש מהר"ם למנחות; בתוספות ר' אלחנן לבכורות; בתוספות כ"י לבכורות, לכריתות ולמעילה; ברש"י כ"י למנחות; בפירוש הרב המעילי לתמורה, ובפירוש לא נודע למי למעילה.

גם השטמ"ק הקלאסית אינה עשויה מעור אחד. מבחינים בין החיבורים בשלשה סוגים עיקריים. עם הזמן הולכת תרומתו האישית של רב"א וגוברת. בהתחלה הסתפק במשפטי קישור, הערות והערכות (כגון בשטמ"ק ב"ב וב"ק) והביא את הציטוטים כלשונם; אחר כך התחיל לכתוב פה ושם כמה פיתוחים עצמיים, ובעיקר התחיל להרכיב דיבורים מחכמים שונים ששיטותיהם קרובות וחתם את הדיבורים בחתימות מרובות (כך המצב בשטמ"ק ב"מ); לבסוף כתב חיבורים שרובם פיתוחים אישיים, והחומר של הראשונים או של קודמיו שימש בידיו כאבני בניין לצורך פיתוח שיטתו (מדובר בשטמ"ק חולין ובשטמ"ק כתובות, אך דבר זה בולט יותר בשטמ"ק חולין).

ב. איסוף החומר

לא נעסוק כאן בצורה שבה השיג רב"א את ספרי הדפוס שהופיעו בימיו חדשים לבקרים. לא מצאתי בחיבוריו שום מידע בנושא זה. הדבר היחיד שהוא מעיר עליו פעמים רבות הוא שספרי הדפוס מצויים בידי כולם, לכן אין הוא טורח להעתיק מהם אלא מסתפק בהפנייה אליהם. לגבי הדרכים שבהן שווקו ספרי

²⁵ בפרק הבא, תחת הכותרת "רבינו גרשום מאור הגולה ורבינו אליקים", נזכר כי פירוש רבינו גרשום מאור הגולה לסדר קדשים, שנדפס בש"ס וילנא, אינו למעשה אלא פירושו של ר' אליקים תלמיד תלמידו של רגמ"ה. בשטמ"ק על מעילה

הדפוס במאה הט"ז, נמצא בידינו תיאור מצויין בספרה של שפרה ברוכסון "ספרים וקוראים" (אונ' בר-אילן, עמ' 45-59). האמצעים הנפוצים ביותר להשגת ספר תורני היו, מחוץ לרכישתו, עיון בספריה של אחד מבתי הכנסת, או שאילתו מאדם פרטי. בנוגע לכתבי היד, אנשים בעלי אמצעים רכשו אותם במיטב כספם, או העסיקו מעתיקים בשכר. חכמים חסרי אמצעים העתיקו כתבי יד במו ידיהם. לגבי רב"א יש ידיעות בודדות שהעתיקו בשבילו כתבי יד ושתרגמו בשבילו כתבי יד מערבית לעברית. אין שום ידיעה שהוא העתיק בעצמו כתבי יד. אך יש רגלים לדבר כי הדחף הראשון שלו בחיבור השיטות המקובצות היה להעתיק מכתבי היד של הראשונים את מה שנראה לו רלוונטי למסכת שהוא לומד. כך היה המצב לפחות בשטמ"ק ב"ב, נדרים ונזיר. עם הזמן נוספו לו עוד מטרות, כפי שנראה להלן.

איך השיג רב"א כתבי יד

על ספרייתו של רב"א וגלגוליה כתבו שפיגל²⁶ ובניהו²⁷. לרשותו עמדה ספריה ענקית במושגי הזמן, וספריה זו היתה כמעט רובה בכתבי יד. אין ספק כי רב"א הסתייע באוסף ספריו של רבו הרדב"ז. על ספרייתו²⁸ של הרדב"ז כותב ר' יצחק ב"ר אברהם עקריש בהקדמה לספר שלשה פירושים על שיר השירים, שהביא לדפוס בקושטא בין השנים של"ה-של"ח: "ויביאני אל ביתו... ונשאתי חן בעיניו ויראני את כל בית נכאתו ואוצרותיו מרגלותיו תרשישיו ספריו אשר לא יספר מרוב, נבהלתי מראות... ואשב שם כעשר שנים... וכל מה שהייתי מרויח הייתי שוכר סופרים ומעתיק ספריו החמודים". מתוך חיבוריו של רב"א אנו למדים כי הוא לא שקט על שמריו. הוא לא הסתפק בספרייתו של הרדב"ז, והמשיך בהתמדה להרחיב אותה. הוא ראה בריבוי הספרים כלי חיוני ללימוד נכון ולפסיקה נכונה²⁹.

מייחס רב"א את הציטוטים לר' אליקים ולא לרגמ"ה, כמו שהוא עשה בשאר המסכתות, ובשטמ"ק ערכין מיוחס הפירוש לרגמ"ה עד דף ל, ע"א, ומדף ל, ע"ב ועד הסוף (לד, ע"א) הוא מיוחס לרבינו אליקים.

²⁶ שפיגל, הגהות, עמ' 350.

²⁷ בניהו, הגהות, עמ' נט-סג; בניהו, שיטה, עמ' 130; וראה מה שכתבו מדפיסי ש"ס וילנא באחרית דבר.

²⁸ נמצא פרק על ספרייתו של הרדב"ז בספר: גולדמן, הרדב"ז, עמ' 32-33.

²⁹ הוא כותב בתשובה: "ולחדש בפשיטות הייתי צריך לחפש באמתחות בעלי התשובות ובעלי החידושים כמנהגי וכעת ידי אסורות כי ספרי אינם אתי" (שו"ת, סי' לד). "כתב הרשב"א ז"ל בתשובה וכו' ע"כ. בתשובות כתיבת יד ולא דייקן כולי האי, ונראה שיש חסרון בסוף לשונו. ובירושלים תוב"ב יש לי תשובות דוקני ובעזר העוזר האמתי שמה עיני תחזינה מישרים" (שם סי' יז).

בשום מקום אין רב"א מגלה לנו איך השיג את כתבי היד שבידיו, אם היו בידיו בהשאלה או קנה אותם. מאידך גיסא, במקום אחד הוא מגלה לנו בצורה מפורשת שהוא השאיל "ספר קלף ישן" לאדם אחד, ומדובר בפירוש הר"ש למשנה שהשאיל לר' יהוסף אשכנזי (שו"ת רב"א, סי' א', עמ' כ). למרות שתיקתו של רב"א, ניתן להסיק פה ושם אם כתב יד מסויים עמד לרשותו כל הזמן, או אם השיג אותו רק אחרי זמן מה, אם נמצא בידיו בהשאלה לצורך לימוד מסכת מסויימת, או אם רק ניתן לו להציץ בו לרגל אחד ממסעותיו, ולהעתיק ממנו באותה הזדמנות כמה קטעים בודדים. רב"א מדווח לנו בכל זאת מדי פעם בפעם על מאמציו להשיג מקורות של דברים שקרא בכלי שני, ואין ספק שדבר זה האיץ בו להרחיב את ספרייתו.

כתבי יד שהיו בספרייתו של הרדב"ז

יש כתבי יד שגילינו שרב"א השיג אותם בספריית הרדב"ז. למשל: כ"י של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים (סימונו 4⁰14) שמכיל חידושים על מסכת גיטין, בהם מובאות רבות בשם הרמ"ה בכל הספר. ר' יוסף חביבא בעל נימוקי יוסף השתמש בו, וכל מה שמצוטט על ידו על שם הריטב"א נמצא בספר זה, ולא בחידושי גיטין שנדפסו על שם הריטב"א מאז שנת תקי"ח בסלונקי ועד היום. גם הרדב"ז בתשובותיו עשה בו שימוש נרחב וייחס אותו לריטב"א, והוא הדין לרב"א שייחס את כולו לריטב"א³⁰. אין ספק כי רב"א קיבל ספר זה מרבו הרדב"ז.

החיבור "שיטה" המצוטט בשטמ"ק ב"מ, כמעט בכל המסכת, הגיע לידי רב"א מספרייתו של הרדב"ז, שכן רב"א מצטט את הרדב"ז (עמ' יג), ובתוך ציטוט זה נמצאת מובאה מן החיבור "שיטה". אך לא כל כתבי היד שהיו בספריית הרדב"ז הגיעו לידי רב"א. למשל, היה פירוש ר"ח לגיטין בידו הרדב"ז (שו"ת רב"א, סי' כ, עמ' קעא), וכנראה לא בידי רב"א.

כתבי יד שנצטרפו עם הזמן לספרייתו של רב"א

לפי השער של כ"י אוקספורד של שטמ"ק ב"ב, אפשר להניח כי רב"א נהג לאתר את כל החיבורים האפשריים על המסכת שהתכוון לעבוד עליה. אך לא תמיד הצליח בצורה מלאה במשימתו. יש והשיג כתב יד רק אחרי שהספיק לחבר על חלק מן המסכת, או אפילו אחרי שהשלים את חיבורו. להלן כמה דוגמאות:

³⁰ ראה פרק ד' לקמן תחת הכותרת "הרמ"ה על גיטין".

(1) "פריטי הרמ"ה" לב"ב לא צוטטו כלל בשטמ"ק ב"ב, אך הובאו מהם כמה ציטוטים בודדים בשו"ת ובשטמ"ק כתובות. ראינו ששטמ"ק ב"ב חוברה כבר בימיו הראשונים של רב"א, הרבה זמן לפני שהתחיל לענות לשואליו או לחבר את שטמ"ק כתובות. סביר אם כן להניח כי כתב היד לא היה בידו בעת שחיבר את שטמ"ק ב"ב, והוא השיג אותו אחר כך.

(2) בשו"ת סי' ל"ו: "והנה אנה ה' לידי קרוב לאלפים תשובות להרשב"א ז"ל נוספות על אותן שנדפסו, ומלבד המכונות להרמב"ן ז"ל. והמכונות להרמב"ן ז"ל שהן מוטעות בתכלית כמעט רובם אין להם הבנה כלל, הם אצלי מדויקות".

אם כן, בירושלים השיג עוד כתב יד שהכיל אלפיים תשובות של הרשב"א, והיה בידו כבר כתב יד, שהביא איתו כנראה ממצרים, ושהכיל את התשובות שנדפסו ויוחסו בטעות לרמב"ן, והוא טוען כי הן מדויקות בכתב היד שלו.

(3) רב"א מצטט מפסקי רי"ד לכתובות, בשטמ"ק כתובות, רק מפרק ה' והלאה. יתכן שהיה בידו כתב יד חסר בראשו, או שהשיג את כתב היד באמצע לימודו, ולא טרח לשוב אחורה ולכתוב עוד מהדורה, או אפילו לכתוב את הציטוטים על הגליון, כמו שעשה בכתב היד של שטמ"ק חולין.

(4) (בשטמ"ק ב"ק, עמ' יא3): "אח"כ אנה ה' לידי תוספות שאנן שתירצו קושיית התוספות ככתוב לעיל וז"ל...". לפי זה הציטוטים מתוספות שאנן צריכים להתחיל כאן. אך למעשה, לפני הכרזה זו של רב"א יש לנו 24 ציטוטים מתוספות שאנן. סביר להניח כי הכרזה רב"א שייכת למהדורא קמא, והנדפס הרגיל שלנו הוא מהדורא בתרא.

(5) נציין כאן גם את המקרה של פירוש הר"ש לזרעים. רב"א השאיל את כתב היד של פירוש זה, לפני שנת ש"ל, לר' יהוסף אשכנזי כאשר חכם זה היה בדרכו מאיטליה לצפת, ועבר דרך מצרים (בניהו, קארו עמ' פט-צ, הערה 463). רב"א טוען שאותו כ"י הכיל מהדורא קמא, ויש לו מהדורא בתרא מכתובת יד ישן על הקלף, ובמהדורא בתרא חזר בו הר"ש מכמה לשונות. סביר להניח כי לא היתה בידו מהדורא בתרא בזמן שהשאיל את כתב היד לר' יהוסף אשכנזי, שאם לא כן היה מעיר לו אז על קיומה של מהדורה זו, ואולי אפילו משאיל לו אותה.

כתבי יד שהועתקו עבור רב"א

בשום מקום אין רב"א מגלה לנו שהעתיקו כתבי יד בשבילו, או שהוא העתיק בעצמו. אך ברשימת כתבי היד של ד"ר יואל, ירושלים תרצ"ד, עמ' 70 פסקא 77, נאמר כי ספר "ברכה משולשת" על מסכת ברכות הועתק בשנת ה' ש"ך (1550) במצרים עבור הר' בצלאל נר"ו (וכנראה שהוא רב"א). יש כתבי יד שאפשר לומר עליהם בבירור שלא הועתקו עבור רב"א, והם כתבי היד שהוא מתאר אותם כישנים, או כתבי יד שיש בהם גליונות. אלה הגיעו אליו או דרך הרדב"ז, או ברכישה או בהשאלה.

ספרים בספריה ציבורית

בבית המדרש או בבית הכנסת במצרים: "כך נמצא בספרים הישנים הנמצאים פה מצרים מועתקים מספר ישרן כתיבת יד המחבר" (שו"ת סי' ד', עמ' נג). תשובה זו נכתבה אחרי שנת שמ"ט, ורב"א היה אז בביקור במצרים, אך מקום מושבו הקבוע היה בירושלים.

כתבי יד שהגיעו אליו בהשאלה

יש כתבי יד שרב"א הספיק כנראה רק להציץ בהם, או שעמדו לרשותו זמן קצר בלבד. דוגמאות: 1) מן החיבור "חידושי יבמות מחכם גדול מתלמידי הרא"ה" יש רק שני ציטוטים בשטמ"ק כתובות³¹. הלשון "ראיתי" מצביעה כנראה על העובדה כי כתב היד לא היה בידיו, אלא הושאל לו לזמן קצר, או שראה אותו באחד ממסעותיו. כמו כן, נראה שרב"א ראה את כתב היד רק בתקופה שבה למד את הדפים כו-כט של כתובות. 2) בזמן מסעותיו למען ירושלים, שערך בסוף ימיו, ראה כתב יד של תשובות הרשב"א: "וכיוצא בזה כתב הרשב"א ז"ל בתשובה סי' אלף רכ"ו וכו' ע"כ בתשובות כתיבת יד, ולא דייקני כולי האי, ונראה שיש חסרון בסוף לשונו. ובירושלים תוב"ב יש לי תשובות דוקני ובעזר העוזר האמתי שמה עיני תחזינה מישרים" (שו"ת רב"א, סי' יז, עמ' קלח).

---

³¹ שני הציטוטים נמצאים בדף כו, ע"א, ד"ה אבל ראיתי בחידושי יבמות פ' יש מותרות מחכם גדול מתלמידי הרא"ה, ובדף כט ע"א, ד"ה ומיהו מצאתי לאחד מגדולי החכמים מתלמידי הרא"ה ז"ל שהקשה בחידושו לייבמות פ' הערל.

(3) חידושי הריטב"א לב"ב לא צוטטו בשטמ"ק ב"ב אלא בשו"ת. גם חיבור זה הושג על ידו רק אחרי שסיים לחבר את שטמ"ק ב"ב.

(4) רב"א ציטט רק 5 ציטוטים מתוספות שאנץ לכתובות בכל שטמ"ק כתובות. כנראה שכתב היד עמד לרשותו בהשאלה לתקופה קצרה - התקופה בה כתב על הדפים פ"ה-פ"ח של המסכת, שבהם נמצאים כל חמשת הציטוטים.

(5) רב"א "הביא קטעים מספר החכמה בשיטה מקובצת למסכת בבא מציעא ובכללי התלמוד שלו, אך בשיטותיו למסכתות האחרות אין הוא מביא מהספר אלא מה שהביא גם בכללי התלמוד שלו". עמנואל³² סבור כי רב"א "ראה את כתב-היד של ספר החכמה רק לזמן קצר, בעת שהוא כתב את שיטתו לבבא מציעא ואת כללי התלמוד, ושבזמן שכתב את שיטותיו לשאר המסכתות כבר לא היה ספר החכמה ברשותו, ונותרו בידיו רק הקטעים שהוא העתיק לעצמו לצורך כתיבת חבורו על כללי התלמוד".

כתבי יד שהיו בבעלותו

רוב כתבי היד היו בידיו כל הזמן, כי הוא מצטט מהם בחיבוריו השונים שחוברו על פני שנים רבות. הציטוטים מאותו חיבור של ראשון שנמצאים בחיבוריו השונים של רב"א הם תמיד מילה במילה, וזה מוכיח כי היה לו בדרך כלל כתב יד אחד מכל חיבור (להוציא מספר בודד מאד של מקומות בהם העיר רב"א כי יש לו שני כתבי יד מאותו חיבור, כמו במקרה של הראב"ד), והוא חזר לאותו כתב יד כשחיבר עוד שטמ"ק, או תשובה בשו"ת, או כלל בספר הכללים.

רב"א התאמץ להשיג כתבי יד, לא רק של ספרים שעדיין לא נדפסו, אלא גם של הספרים שכבר נדפסו, זאת לצורך בדיקת הנוסח של הדפוס. הוא מצטט רש"י כתיבת יד, תוספות כתיבת יד, גליונות על הגמרא ועל התוספות.

המאמצים להשיג את הספרים המקוריים

בכללי התלמוד (מהד' מארכס, סי' 415), מצטט רב"א מפירוש הרמב"ם לסנהדרין ולשבט, ומסיים כך: "ע"כ מצאתי בכתב יד ה"ר משה ן' אלאשקר נ"ע שראה בשטת המסכתא הנז' שהיתה מכתב יד הרמב"ם

³² עמנואל, אבודים, עמ' 153.

ז"ל. שוב מצאתי השטה עצמה ישן נושן עם שטת שבת להרב ז"ל וכתיבת בנו של הרב ז"ל סביב בגליון". בשטמ"ק כתובות, שנכתבה אחר כך, הוא מסיים את ציטוטו במילים: "כך נמצא בשטתו לסנהדרין, ומצאתיה ישן נושן עם שיטת שבת להרב עצמו והיה סביב לגליון כתיבת יד בנו החסיד רבינו אברהם. גם העיד הדיין כמהר"ר משה אלאשקר על שיטה זו שהיתה מכתבת יד הרמב"ם המפרש" (ח"ב, עמ' קסג2). הערתו של מהר"ם אלאשקר היא שדחפה את רב"א לחפש את המקור, והוא הצליח במשימתו.

בשטמ"ק כתובות הוא מעיד כי לא מצא את הגליונות שאליהם התייחסו הקונטרסין (ח"א, עמ' קסה1; קסד4; קעז3). אם כן, הוא השתדל להשיג את כל החיבורים במקור, ולא הסתמך רק על כלי שני. למשל (בעמ' קעז3) הוא מנסה לנחש מה היה כתוב בגליונות, ומסיים: "ואין אלו אלא דברי נביאות מאחר שלא בא לידי הגליון, ומ"מ תבין מזה פלפול יפה". יש כאן רמז למבצע לגילוי הגליונות, ואפשר להוכיח כי רב"א גילה חלק מהם. יש והוא שם ידו על מקורותיו של חיבור שממנו הוא מצטט. למשל בשטמ"ק כתובות, הדיון של הקונטרסין, נסב פעמים רבות על "גליון תוספות", ורב"א הצליח להשיג "גליון תוספות" זה; ההוכחה לכך היא כי בח"א, עמ' לה2, ציטוט הקונטרסין מתחיל כך: "זה הגליון בא לתרץ", ולשון זו מתייחסת ל"גליון תוספות" שצוטט לפני כן על ידי רב"א. אף על פי כן, רב"א כותב 8 פעמים שלא בא לידו הגליון של התוספות "אשר בא עליו דברי הקונטרסין". אם כן, רב"א גילה רק חלק קטן ממקורותיהם של הקונטרסין. מכל מקום, יש כאן עדות למאמצי רב"א להשיג את כל מה שנכתב במשך הדורות על התלמוד, למרות שבמקרה זה לא הצליח במידה רבה.

גיל כתבי היד

רק בשני מקומות מציין רב"א את גילם של כתבי היד, בצורה די מפורשת: (1) שו"ת סי' כא, על רמזי הרא"ש שחיבר בנו ר' יעקב: "ואצלי נמצא כל הרמזים כתיבת יד על הקלף ישן ממאית שנה". מדובר אם כן בכתב יד שנכתב בימי המחבר עצמו. (2) פירוש מסכתות בבלי שבת וסנהדרין לרמב"ם, "ומצאתיה ישן נושן עם שיטת שבת להרב עצמו והיה סביב לגליון כתיבת יד בנו החסיד רבינו אברהם" (שטמ"ק כתובות, ח"ב, עמ' קסג2). מדובר בכ"י בן כ- 400 שנה. בדרך כלל אין הוא מספק מידע כלשהו בנושא. אך כל פעם שהוא מעוניין לאשש גירסה מסויימת - הוא מציין כי היא נמצאת בכתב יד ישן נושן. הוא עושה זאת גם לגבי התלמוד, גם לגבי פירושי רש"י וגם לגבי פירוש המשנה של הרמב"ם. לפעמים אין מדובר בגירסה אלא

בחיבור אנונימי, וכדי לתת לו תוקף - הוא מצרף אל שמו את התואר "ישן" או "ישנים". את הראשונים הוא מכבד, ובאחרונים הוא מזלזל³³. להוציא שטמ"ק ב"ב, רב"א מזכיר ספרי תלמוד ישנים על קלף פעמים רבות בשטמ"ק כתובות³⁴, כמה פעמים בשטמ"ק חולין³⁵, ובמקרים בודדים גם בשטמ"ק ב"מ³⁶ ובשטמ"ק ב"ק³⁷. הוא מדווח על כתבי יד ישנים של פירושי רש"י בשטמ"ק כתובות³⁸ וחולין³⁹, ובמסכת אחרונה זו הוא אפילו מציין כי כתבי יד אלה הועתקו או הוגהו מכתבי יד שנכתבו בכתב ידו של רש"י עצמו. הוא מציין בתשובותיו כי יש לו "כתבי יד ישנים ומדויקים" של פירוש הרמב"ם למשנה: "ובדקתי בפירושי הרב ז"ל בלשון ערבי ומצאתי פירושים ישינים שנכתבו בזמן הרב ז"ל ומדויקים היטב ומצאתי כדכתיבנא" (סי' א, עמ' 33)

33 יוצא דופן המקרה של הקונטרסין שמקורם בחוגי "תוספות גורניש", שרב"א מכנה אותם לפעמים "ישנים" ואף על פי כן הוא מזלזל בהם.

34 "מיהו בספרים ישנים מקלף ישן נושן" (ב, ע"א); "ובספר קלף ישן מצאתי הגירסא" (ד, ע"ב); "ובספר קלף ישן גרסינן" (ו, ע"ב); "ומצאתי בס' ישן נושן על קלף דגרסינן" (שם); "ובספרים ישנים קלף מצאתי" (טו, ע"א); "ובספרים ישנים גרסינן" (כ, ע"ב); "ודע שבספרים ישנים בקלף מדויקים" (לא, ע"א); "בכל הספרי יד ישנים ודוקני" (לא, ע"ב); "וכן הוא בספרים ישנים" (מב, ע"א); "ה"ג בכל הספרים כתיבת יד קלף ישנים שבידי" (סו, ע"א); "ובספרים ישנים כך גורסינן" (עח, ע"א); "ובספרים ישנים גורסים" (קי, ע"א).

35 "ודע שבקצת גמרות ישנות קלף" (עמ' 25א); "גמרות קלף ישנים" (עמ' 24א, 25א). "ע"כ בספר ישן. ומיהו בכל הספרים המדויקים שבידי התם בזבחי' גרסי' כמו הכא" (עמ' 143ב); "גמ' קלף ישן נושן" (עמ' 188ב).

36 "כך הגירסא בספרים ישנים" (קא, ע"א).

37 "ויש ספרים ישנים גורסים" (ג, ע"א); "ומצאתי בספרים ישנים גורסים" (פג, ע"ב).

38 פירושי רש"י ישנים על מסכת כתובות: "רש"י בס"י (בספר ישן) ומה שכתוב בספר הדפוס וכו' הוא טעות" (ח"א, עמ' נב1); "כתוב בס"י (בספר ישן) וכן כתב הר"ן לשון רש"י ז"ל בפירושו על ההלכות" (ח"א, עמ' קכז1); "בפירושי רש"י ז"ל ישנים מכתבת יד כתוב וכו' " (ח"א, עמ' קכז3); "ובספר ישן הביא לשון רש"י בלשון אחר" (ח"ב, עמ' נא3); "גליון פרש"י ז"ל ישן" (ח"א, עמ' קלא4); "ובגליון מפרש"י ישן מצאתי" (ח"א, עמ' קמה1); "כך מצאתי לשון רש"י ז"ל בכל הספרים הישנים שבידי מפירושי רש"י ז"ל" (שטמ"ק חולין, עמ' 31ב).

39 בשטמ"ק חולין (עמ' 140ב) מציין רב"א שהיו בידיו כתבי יד ישנים של פירוש רש"י, ואחד מהם היה כתוב בראשו שהועתק "מכתבת יד רש"י ז"ל". "מיהו בפירושים המדויקים מוגהים מפירושי' של כתיבת ידו של רש"י ז"ל הלשון כן" (עמ' 141ב). בעמ' 174א: "ואמר לנא רבנא ששון שראה זקן אחד שהיה כופף אוזן הבהמה כלפי הסימנין ובמקום שהיתה כלה אוזן הבהמה שם היה מתחיל לשחוט. כך מצאתי בפ' רש"י ז"ל ישן".

ט. הוא מדווח על גליונות ישנים שונים בעיקר בשטמ"ק חולין⁴⁰, ואחד מהם הוא מר' אליעזר מטור, על קונטרסין ישנים⁴¹ ואפילו על "מרדכי ישן כתיבת יד מוגה" (שו"ת סי' ד, עמ' נג).

תרגומים מערבית

אפשר להצביע לפחות על שמונה חיבורים שתורגמו מערבית לעברית עבור רב"א, כולם שייכים לתקופת הגאונים, לצפון אפריקה ולספרד המוסלמית, מימי רס"ג ועד בנו של הרמב"ם. 1) "דרכי התלמוד שחיבר רב סעדיה גאון בלשון ערבי" מצוטט בחיבור כללי התלמוד (מהד' מארכס, סי' 228, 319, 369, 372) ובשטמ"ק ב"מ (דף ק"ב, ע"א). 2) תשובה אחת קצרה של רש"ג נמצאת בשטמ"ק ב"ק (דף ק, ע"ב), ורב"א כותב שהוא מצא אותה "בתשובותיו מועתק מלשון ערבי", וזה מוכיח כי היה לו קובץ תשובות של רש"ג מתורגם לעברית. 3) מפתח התלמוד לרנ"ג "הועתק מלשון ערבי" בשטמ"ק ב"מ (דף נט, ע"א-ע"ב). 4) קובץ תשובות הרי"ף בלשון ערבי שתורגמו בבית מדרשו (אחת בשטמ"ק כתובות (דף יג, ע"ב), ו- 14 בשטמ"ק ב"מ). שתי התשובות שנמצאות בשטמ"ק ב"מ (בדף סח, ע"ב; ובדף עז, ע"ב), נדפסו בש"ס וילנא אחרי מרדכי, ושם כתוב: מתשובות רבינו אלפסי ז"ל המעתקות מלשון ערבי ע"י החכם אברהם הלוי אבקרט נר"ו (חי במצרים במאה ה"ט), כפי שהובאו בס' תמים דעים סי' רכ"א רכ"ב. מדובר באותו תרגום בדיוק. אם כן, ר' אברהם אבוקרט תרגמן עבור רב"א. 5) קובץ גדול של תשובות ר' יוסף הלוי נ' מיגש במקורן הערבי, ותורגמו לעברית בבית מדרשו של רב"א (ראה פרק ד' לקמן). תלמיד ר' יוסף נ' מיגש: יש ממנו קטע גדול בשטמ"ק ב"ק (דף קיב, ע"א, ד"ה וכתב תלמיד אחד מתלמידי הרב ר' יהוסף הלוי ז"ל אבן מיגש וז"ל מועתק מלשון ערבי וכו'). 6) פי' המשנה של הרמב"ם. בשו"ת רב"א מציין רב"א פעמיים כי יש לו כתבי יד ישנים ומדויקים בלשון ערבי של פירוש הרמב"ם למשנה⁴². כמו כן בשטמ"ק כתובות: "וזה הלשון מוגה מהפירוש הכתוב בלשון ערבי

⁴⁰ בשטמ"ק חולין מצוטט גליון תוספות 21 פעם, ורב"א מציין שהוא "גליון ישן והכתב מטושטש" (עמ' 81ב). רב"א קובע שהגליון הוא מר' אליעזר מטור. שלשה ציטוטים מגליון של ספר ישן בשטמ"ק חולין: 1) "כך מצאתי בגליון ישן ומטושטש" (עמ' 96ב) - דן בגמרא; 2) "ומצאתי בגליון ישן נושן" (עמ' 98א) - דן בתוספות; 3) "מצאתי בגליון ספר ישן" (עמ' 106א) - דן בגמרא. יש גם גליון על רש"י: "גליון פרש"י ז"ל ישן נושן" (עמ' 96א; עמ' 115א ועמ' 188ב).

⁴¹ "קונטרס ישן נושן" (שטמ"ק חולין, עמ' 10ב). "קונטרסין ישנים" (שטמ"ק כתובות, ח"א, עמ' קלה4).

⁴² סי' א, עמ' ט: "ובדקתי בפירושי הרב ז"ל בלשון ערבי ומצאתי פירושים ישינים שנכתבו בזמן הרב ז"ל ומדויקים היטב ומצאתי כדכתיבנא". ובסי' לט, עמ' רעח, שלשה ציטוטים שמסתיימים במשפט: "כך כתוב בנוסחא מדויקת בלשון ערבי".

ואין בזה נפתל ועקש" (ח"א סה4), ובאמת התרגום מערבית שנמצא אצל רב"א אינו מכיל את השיבושים עליהם מעיר הרב קפאח במהדורתו. 7) תשובות הרמב"ם מועתקות מלשון ערבי בשטמ"ק ב"מ. 8) ספר די העובדים של הרב אברהם בנו של הרמב"ם, מועתק מלשון ערבי בשטמ"ק ב"מ. מותר להסיק מכל זה כי בבית מדרשו של רב"א התקיים מבצע של תרגום מערבית לעברית של יצירות הגאונים וחכמי ספרד המוסלמית, וכן שאחד המתרגמים היה ר' אברהם אבוקרט. לסיכום, אין כמעט שום פליטת פה מצידו של רב"א איך השיג את כתבי היד. אך ניתן לומר כי רובם הגיעו אליו כנראה מספרייתו המפורסמת של הרדב"ז. בכל זאת, חלק לא מבוטל מהם הושג במאמצים אישיים. לגבי מפעל התרגומים מערבית, יש רגליים לדבר כי הוא התחיל בימי הרדב"ז, לפחות לגבי תשובותיו של הרמב"ם⁴³. כל זה מעיד על שאיפה לאסוף את הכל - שאיפה אנציקלופדית שמאפינת את המאה הט"ז.

ג. שיטת הציטוטים

היקף החומר שצוטט

ספרים רבים שצוטטו בשיטות המקובצות ושהיו בכתבי יד בזמנו של רב"א - נדפסו בינתיים. השווינו את ציטוטיו של רב"א לנדפסים. המסקנה החשובה ביותר שעלתה מהשוואה זו היא שציטוטיו של רב"א מספיקים בדרך כלל כדי לשחזר את כל החיבור המצוטט. היחס בין נפח הציטוטים לבין הנדפס הוא לפעמים מרשים. למשל: 77% מחידושי הרמב"ן לב"ב ו- 70% מ"עליות דרבינו יונה" לב"ב נכללו בשטמ"ק ב"ב; 56% מחידושי הרשב"א לב"ק וכ- 50% מחידושי הראב"ד לב"ק ומחידושי המאירי לב"ק נמצאים בשטמ"ק ב"ק; כ- 55% מחידושי הרשב"א לב"מ מופיעים בשטמ"ק ב"מ; כ- 80% מחידושי הרמב"ן

⁴³ מן השו"ת של הרדב"ז אפשר להסיק כי הרדב"ז עצמו ידע ערבית ותרגם בעצמו כמה תשובות, ואמנם בחלק ג', סי' תא, הוא מצטט תשובת גאונים בלשונה הערבית ממש, בלי לתרגם אותה. וכן בחלק ח', סי' ק"מ: "שוב מצאנו שאלה בלשון ערבי", והיא מובאת בלשון המקור. אבל בחלק ו', ב' אלפים, סי' עח, כתוב: "העתק תשובה להרמב"ם ז"ל בלשון ערבי", ופירוש המילה "העתק" היא "תרגום", כי התשובה מובאת בעברית, ובחלק א', סי' תצג וסי' תצז, מוזכרות תשובות "בלשון קדר" או "בלשון ערב", ואח"כ כתוב: "וזה העתק שלה", והן מובאות בעברית. אם כן, הרדב"ז ידע ערבית ותרגם בעצמו לעברית.

לכתובות ומחידושי הריטב"א לכתובות, כ- 65% מחידושי הרא"ה לכתובות וכ- 56% מחידושי הרשב"א לכתובות - שובצו בשטמ"ק כתובות. הקטעים שאינם מצוטטים נחשבו למיותרים בעיני רב"א. אפשר למשל להסביר מדוע לא ציטט רב"א מחידושי הרא"ה לכתובות אלא 65%, בכך שהרא"ה נהג להעתיק את כל לשון הגמרא לפני שכתב את חידושו, ובכך שהעתיק פעמים רבות מלשון רבו הרמב"ן. לגבי הנקודה הראשונה, רב"א מעיר בעצמו בשטמ"ק חולין (עמ' 61): "וראיתי להרא"ה ז"ל שכתב כל לשון הסוגיא כדרכו לתפוס כל לשון הגמרא", ולגבי הנקודה השניה הוא מעיר מדי פעם בפעם שהמשך דברי הרא"ה נמצא בציטוטים מן הרמב"ן שכבר הועתקו.

דוגמה נוספת: בעל התוספות במסכת ב"מ (צד, ע"א, ד"ה אמר רב נחמן) מביא פירוש ארוך לגמרא, וכותב בסוף דבריו: "ופי' רבינו שמואל אין נראה לר"י כלל, לכך לא כתבתיו". רב"א הביא בהקשר לזה קטע של תוספות שאנץ שהכיל בלי שום ספק בתחילתו את כל התוספות שלנו, ובסופו את פירוש רשב"ם שבעל התוספות שלנו הצהיר שאינו מעוניין לכותבו. רב"א קיצר את תחילת תוספות שאנץ בעזרת הנוסחה "ככתוב בתוספות", וציטט את כל פירוש רשב"ם הארוך ואת הדחיה של "רבי" (הוא ר"י רבו של רבינו שמשון משאנץ)⁴⁴. בציטוט זה, מתוספות שאנץ, השלים לנו רב"א את התמונה שהיתה חסרה לנו (פירושו של רשב"ם), וגם נמנע מכפילות.

נמצא שרב"א עשה מאמצים להביא את כל החומר, אך העתיק מכל חיבור רק את מה שנחוץ. ממצא זה חשוב עד מאד לגבי הספרים האבודים המצוטטים בשיטות המקובצות. אפשר להניח, במידה רבה של ודאות, כי גם מהם ציטט רב"א את כל החומר הרלוונטי, והצביע על החומר הלא מצוטט בעזרת קיצורים, כגון "ככתוב בתוספות" וכדומה. למסקנה זו יש כמובן השלכה חשובה על הניסיון לשחזר חיבורים אלה.

העדר כפילויות

בניגוד ל"ספר הנר" של ר' זכריה אגמאתי, הרושם הכללי בשיטותיו המקובצות של רב"א הוא שהוא נמנע מחזרות. משימה זו אינה קלה. רב"א ציטט שפע עצום של מקורות, יחסית ל"ספר הנר" למשל, ומקורות אלה מכילים חלקים רבים שמשותפים לכמה מהם, שהרי האחרונים מצטטים את הראשונים, וכן

44 נעיר כי תוספות ב"מ הן תוספות טוך המבוססות בחלקן על תוספות שאנץ (אורבך, התוספות, עמ' 648).

חכמים רבים שייכים לאותה אסכולה ואפילו לאותו בית מדרש, והם נוהגים לכתוב דברים קרובים מאד זה לזה. לכן, אחד ההישגים הבולטים של רב"א הוא האופטימליות בנושא הציטוטים. כל דבר יחודי במפרש כלשהו מובא. מה שמשותף למפרש זה עם מפרשים אחרים שקדמו לו, או עם חיבורים שהיו בדפוס (כמו הר"ן ונימוקי יוסף על הרי"ף) - מקוצר על ידי הנוסח "ככתוב ב...". הכלל הוא שלא יהיה חיסרון ולא תהיה כפילות.

לדוגמה, בשטמ"ק כתובות אין רב"א מצטט את הרא"ה בשלמות, אלא מכניס בתוך הציטוט "וכו' " (כ-45 מתוך כ-420 ציטוטים). הסיבה היא בדרך כלל שהמשך הדברים נמצא אצל הרמב"ן, ורב"א כבר העתיקם מן הרמב"ן. למשל בח"א, עמ' קיג3, כותב רב"א: "וגם הרא"ה תלמידו כתב כל לשונו ז"ל", ומקצר את דברי הרא"ה עם "וכו' ". בח"א, עמ' קעט4, הוא מצטט חלק בלבד אחרי הביטוי "ובגמר לשונו", ובח"א, עמ' קצה3, מעיר על הרא"ה: "האריך", ואינו כותב את התחלת דבריו.

דוגמה עוד יותר מובהקת היא בנושא חידושי דון קרקש וידל על כתובות. רב"א מצטט מהם בתחילת המסכת 11 ציטוטים בסה"כ. הוא מציין תמיד שמדובר בתלמיד הרא"ה, ולפעמים הוא מביא ציטוט משותף לשניהם. אחרי דף ג, ע"א הוא מפסיק לצטט ממנו, כנראה משום שגילה מהר מאד כי חידושי דון קרקש אינם אלא פראפרזה של חידושי רבו הרא"ה (ראה לקמן פרק ד', תחת הכותרת "חידושי דון קרקש וידל תלמיד הרא"ה על מסכת כתובות).

ציטוטים מחידושי הרשב"א בשטמ"ק ב"ב זוכים לקיצורים על ידי הפניה לחידושי הרמב"ן, כי רב"א גילה שהרשב"א חוזר על דברי קודמו מדי פעם בפעם.

בשטמ"ק ב"ק ציטט רב"א מעט מאד מפירוש ר"ח כדי להמנע מכפילויות. אם בכל זאת מוצאים חזרות פה ושם אצל רב"א, הדבר נובע מרצונו להביא את הדברים בשלמותם; למשל בשטמ"ק ב"מ (קה, רע"ב), ציטט רב"א את תלמיד הר"פ שמצטט חלקית את ר"ח, ואז עיין בפירוש ר"ח וציטט אותו בשלמותו מן המקור.

סדר לוגי וסדר הדורות

במקרים לא מעטים, סדר הציטוטים הוא הסדר הכרונולוגי בין החכמים. לרב"א היתה רגישות מיוחדת לגבי סדר הדורות. יש לצפות שהוא יצטט את הרמב"ן, אחריו את הרא"ה ואחריו את הריטב"א, ופעמים

רבות גם יוסיף לרא"ה את התואר "תלמידו" (כך הוא בשטמ"ק חולין ובשטמ"ק כתובות). הסדר הכרונולוגי הוא הסדר המקובל בספרי אנטולוגיה. אף על פי כן, ברוב המקרים הסדר אינו כרונולוגי אלא לוגי. הדיון בסוגיה כלשהי יכול להתחיל מבעיה שהעלה חכם אחרון, ואז ישתדל רב"א ללבן אותה על ידי חזרה לראשונים, בדרך כלל רש"י ותוספות, ואחר כך יתר הראשונים, כדי לדייק מלשונותיהם פתרונות לבעיה בשיטות שונות. פעמים רבות יתחיל רב"א את הסוגיה בבעיה שהועלתה על ידי התוספות (כך בד"כ בשטמ"ק ב"ק, חולין וכתובות) ולפעמים על ידי אחד הראשונים האחרונים, ואז יביא את הראשונים ואת דעתו האישית בסדר לוגי שהולך ומבהיר את הבעיה, ואחר כך בסדר שהולך ופותר אותה.

הרגישות לסדר הדורות באה לידי ביטוי גם בכך שכל פעם שרב"א נתקל במפרש שמצטט ממחבר שקדמהו - השתדל לאתר את החיבור הקדום, לעיין במקור ולצטט מן המקור. דוגמאות: (1) שטמ"ק ב"ב יג: ציטוט של הרשב"א שמתחיל ב- "ואינו מחזור בעיני". הרשב"א ציטט לפני כן את הראב"ד, ועכשיו הוא מגיב עליו. רב"א לא ציטט את כל הדיבור של הרשב"א מהתחלתו, אלא ציטט תחילה את הראב"ד מן המקור ואחר כך התחיל לצטט את תגובת הרשב"א, החל מן המילים "ואינו מחזור בעיני". אם כן, רב"א מעדיף תמיד לצטט מכלי ראשון אם אפשר. (2) דוגמה דומה שם בעמ' יז: ציטוט חלקי של הרשב"א - החלק המתייחס לדברי ר' יוסף נ' מיגש, ולא דברי ר' יוסף נ' מיגש עצמו שמובאים ע"י הרשב"א. את ר' יוסף נ' מיגש מצטט רב"א לפני כן ישר מן המקור. (3) בדומה לכך שם בעמ' לז: ציטוט של ר' יוסף נ' מיגש מן המקור ואחר כך "על מה שפירש הר"י מיגש וכו' כתב הרשב"א וכו' ". רב"א מצטט רק אותו חלק של הרשב"א שמגיב על דברי ר"י נ' מיגש, ולא את החלק בו הוא מצטט אותו.

לפעמים יש חריגים, כגון הדוגמאות הבאות שנוגעות לרמב"ן בשטמ"ק כתובות: (1) "ויען כי ערבים עלי דבריו חזרתי וכתבתי כל לשונו הגם כי רוב לשונו כלול בלשון הרשב"א ז"ל והריטב"א ז"ל דכתיבנא לעיל בריש שמעתין" (ח"א, עמ' מח.4). (2) "ולפי שערבים עלי דברי רבינו הגדול חזרתי וכתבתי כאן דבריו" (ח"א, עמ' טו.1). (3) ועוד חריגה: בשטמ"ק כתובות ציטט רב"א פעמיים 5 ציטוטים קצרים של הרמב"ן (מתוך כ-300), 2 של הרא"ה (מתוך כ-420) ו-7 של הריטב"א (מתוך כ-1200). אך מדובר בתופעה זניחה, וגם אותה אפשר להסביר באופיה של שטמ"ק כתובות, שנוטה יותר לכיוון של ליבון סוגיות מאשר לכיוון האנטולוגי.

במקרים יוצאי דופן הסתפק רב"א בציטוטים מכלי שני אף על פי שהמקור היה בידיו, כגון ר"ח על ב"ק בשטמ"ק ב"ק, זאת כנראה מן הסיבה הבאה: הרבה ראשונים שמובאים על ידי רב"א מצטטים את ר"ח, ומדובר בציטוטים קצרים שאין ריוח גדול בקיצורם על ידי הנוסחה "ככתוב בפירוש ר"ח", שתתייחס להבאה מוקדמת של דברי ר"ח.

תופעה ראויה לציון היא שכמעט כל הציטוטים מחיבורים שאינם על המסכת הנלמדת, השייכים למחברים שחיבוריהם על המסכת צוטטו בה ע"י רב"א - הם כללי תלמוד. למשל, כל מה שמצוטט מתוספות שאנץ לב"ק מחוץ לשטמ"ק ב"ק⁴⁵ - הוא כללים. הציטוט היחיד מחידושי הרמב"ן לב"מ בשטמ"ק חולין (עמ' 35) - הוא כלל תלמודי. הוא הדין בשטמ"ק כתובות, לגבי 4 הציטוטים מחידושי הרשב"א לב"מ, ולגבי הציטוט היחיד מחידושי הרא"ה לקידושין, מחידושי הרשב"א לגיטין, ומתוספות הרא"ש לברכות.

כאמור, הסדר בדרך כלל אינו כרונולוגי אלא לוגי. כך הוא בדרך כלל בשטמ"ק כתובות ובשטמ"ק חולין. רב"א מצטט תחילה את כל הפירושים על הסוגיה, ואחר כך מפרש אותה לפי כל אחת מן השיטות: "הרי הצעתי פלוגתא דרבוותא דאיכא בשמעתין ומעתה נפרש הסוגיא אחת לאחת בס"ד" (שטמ"ק כתובות ח"ב קלא3); "הרי הצעתי לפניך פירושים אלו ועתה אפרש הסוגיא לפי כל א' מהפירושי' כל דבר במקומו בס"ד" (ח"ב, עמ' קנא3). נביא כאן דוגמה למבנה סוגיה בשטמ"ק כתובות (קב, ע"ב, ד"ה א"ל רבינא, ח"ב, עמ' קנא3). אלה מרכיביה: (1) מהדורא קמא של רש"י; (2) מהדורא בתרא שלו; (3) פירוש של רב"א לפירוש של רש"י במהדורא בתרא; (4) חיזוק פירוש זה ע"י ציטוט מהרא"ש שמפרש את רש"י במהדורא בתרא; (5) פירוש שונה של הריטב"א למהדורא בתרא של רש"י; (6) פירוש התוספות לגמרא ששונה משל רש"י; (7) פירוש ר"ח ופירוש דומה של ר"ת לסוגיה, ורב"א מציין שהוא כפירוש רש"י במהדורא קמא. בסוף כל זה, כותב רב"א: "הרי הצעתי לפניך פירושים אלו ועתה אפרש הסוגיא לפי כל אחד מהפירושים כל דבר במקומו בס"ד". (8) ציטוט קטע מן הגמרא (ד"ה איתיביה), והערה של רב"א כי לשון הגמרא נוח לפירוש שפירש הוא עצמו במהדורא בתרא של רש"י, והוא נוח גם לשיטת ר"ת, אבל לפי מה שפירש הריטב"א בדברי רש"י - קשה! רב"א מביא עוד מדברי הריטב"א כדי לתרץ את שיטתו. כמו כן הוא מעיר כי הלשון

45 תוספות שאנץ לב"ק מצוטטים גם בשטמ"ק כתובות, בשטמ"ק חולין, בשו"ת רב"א ובכללי התלמוד שלו.

קשה לשיטת התוספות, ומתרץ לשיטתם, ומפטיר: "וכיוצא בזה פ' הראב"ד ז"ל". (9) ציטוט קטע נוסף מן הגמרא, וקטע מפירוש רש"י במהדורא קמא, והערה של רב"א שלשון הגמרא נוח לפירוש רש"י במהדורא בתרא לפי הפירוש שפירש הוא עצמו את רש"י במהדורא בתרא, אך לשון זה קשה לשיטת התוספות. אמנם יש גרסה אחרת לר"ת. (10) לבסוף מצטט רב"א את הריטב"א, שמפרש לשיטתו את הסוגיה.

שיטות מקובצות וחידושים

המבנה של סדר ההבאות והדיון של רב"א בכל סוגיה וסוגיה משתנה ממסכת למסכת. אך אפשר להבחין באופן כללי בין שתי קבוצות: חיבורים אנטולוגיים, כמו השיטות המקובצות על הבבות (וכן נדרים ונזיר), והשיטות המקובצות על חולין ועל כתובות. הראשונות קדומות, ומתאים להן הכינוי "שיטה מקובצת", והאחרונות מאוחרות, וראוי יותר לכנותן בשם "חידושין".

לגבי ה"שיטות המקובצות" נראה כי רב"א אסף תחילה את כל החומר על כל סוגיה, אחר כך מיין אותו לפי שיטות, כשהוא מקבץ ביחד את כל החכמים שהולכים באותו כיוון פרשני. אחר כך מיין בתוך כל שיטה לפי הכרונולוגיה, ורק אז התחיל לצטט. נמצא שהמבנה של חיבורים אלה הוא כך:

עבור כל סוגיה מובאת שיטה א', בה הציטוט הראשון הוא מן המפרש הכי קדום; אחר כך מוזכרים המפרשים שחיו אחרי זמנו והלכו בדרכו (וזה מסביר את החתימות המרובות שנמצאות למשל בשטמ"ק ב"מ); אחר כך מובאים שיפורים, הבהרות והוספות של מפרשים יותר מאוחרים לשיטה זו. בתום הצגת שיטה א', מציג רב"א שיטה ב' באותו מתכון כמו של הראשונה, וכן הלאה. סדר הצגה זו של העניינים איפשר לרב"א לצטט את כל החומר בלי כפילויות, וגם להבליט את הקבוצות ואת בתי המדרש השונים.

לגבי ה"חידושין" (שטמ"ק חולין ושטמ"ק כתובות), רב"א בנה אותם כך שנושאי הלימוד יתחילו ברש"י ובתוספות, ושכל פירושי הראשונים לא יהיו אלא לוויינים שלהם. אמנם פירושי ר"ח, ר' יוסף ו' מיגש, הראב"ד ועוד אינם תלויים ברש"י ובתוספות. אף על פי כן, מרכז הלימוד של רב"א הוא רש"י והתוספות, וכל יתר הראשונים לא נועדו אלא להבהיר אותם, בעיקר את רש"י ("רבם של כל ישראל"), כשכל העושר שנמצא בהם מדויק על ידי רב"א ממילה אחת ברש"י, או שרב"א מראה כי רש"י "נשמר" מפירושים מסויימים של הראשונים על ידי כתיבת ביטוי מסויים.

ד. תהליך החיבור של השיטות המקובצות

לא אצל כל מחבר ניתן לשחזר את תהליך יצירת חיבורו מרגע עיבורו ועד לידתו. אצל רב"א נשאר בידינו כמה עדויות שמאפשרות לנו להציץ אל תוך המעבדה האישית שלו, ולעקוב אחר גלגולי חיבוריו. רוב הדברים שנציג כאן נמצאים פזורים לאורך עבודה זו, אך כאן נציג אותם בצורה מרוכזת.

כתבי היד של שיטות מקובצות מסוימות שנמצאים בידינו מייצגים מהדורא קמא, כגון כתבי יד של ספריית אוקספורד לשטמ"ק ב"מ ושטמ"ק ב"ב. כאן המקום לומר שההבדל בין מהדורא קמא לבין מהדורא בתרא אצל רב"א אינו דומה לזה שיש למשל ביניהן אצל הריטב"א. אצל הריטב"א מהדורא קמא ארוכה ומהדורא בתרא מקוצרת, ומייצגת שלב מתקדם של בשלות שמזכה את החיבור ביתר בהירות וביתר תמציתיות. אצל רב"א עיקר השינויים בין המהדורות הוא דוקא בזה שמהדורא בתרא יותר ארוכה ממהדורא קמא. זה נובע מאופי החיבור. עיקר מטרתו של רב"א היא לצבור בחיבורו חומר רב ככל האפשר, כפי שנראה לקמן. עיקר השינוי הוא שמהדורא בתרא מכילה יותר מובאות ויותר מקורות ממהדורא קמא.

כתב יד אוקספורד של שטמ"ק ב"ב מאפשר לנו להציץ יותר מקרוב אל תוך שיטות עבודתו של רב"א. בכתב יד זה מועתקים דיבורי הרשב"א בשלמותם עד דף ל"ב, ע"ב של הגמרא. משם ואילך יש רק ציוני דפים לצורך העתקת הציטוטים מן הרשב"א. למשל, בדף נ"ח, ע"ב (ד"ה אבל הרשב"א ז"ל כתב) כתוב בכתב היד: "אבל הרשב"א ז"ל כתב וזה לשונו הביא הרב אלפסי ז"ל ראייה בתשובותיו שאין להיזק וכו' סוף דף קעו' א' עד ולר' חייא לעולם אין לו חזק דף קעו' ב' ". בסוף פרק שלישי, הדיבור האחרון של הרשב"א, כתוב בכתב היד בקיצור כך: "גמרא אלא בני מבוי מחלין גאבאי וכו' דף קעח' ב' ע"כ הרשב"א ז"ל". אותה תופעה נמצאת בשירור שטמ"ק ב"ב שבדפוסים. נראה שמדובר בהוראות לתלמידים או לעצמו לצורך כתיבת הספר השלם. רב"א מציין בצורה ברורה בכתב יד זה שבאמת הוראות אלה אינן אלא סימני זיכרון לעצמו או לתלמידיו, כשהוא כותב אחרי הדיבור האחרון בפרק רביעי (שהוא של הרא"ם, כמו בנדפס): "זכרון בהרמב"ן שמכתיבת יד יש השמטה שייכא לשלהי פ' המוכר את הבית". רב"א עבד אם כן לפי תוכנית, ואין ספק כי כ"י אוקספורד מייצג שלב טרומי לפני המוצר הסופי.

כתב היד של שטמ"ק חולין מאפשר לנו עוד יותר להכנס מאחורי הקלעים של המעבדה של רב"א. כאן מדובר באוטוגרף, והוא עשיר במחיקות והוספות בגליון. בנוסף לזה, 13 העמודים הראשונים שלו הם התחלת העתקה מחדש של החיבור, בה כל הקטעים המחקרים הושמטו והקטעים שנמצאים בגליון הוכנסו פנימה. כאן אנו עדים ליישום הבטחתו החוזרת ונשנית של רב"א, במקומות שונים, לשוב ולעיין בסוגיה הנוכחית וללבן אותה יותר. אך עוד יותר מאלפת העובדה ששלשת רבעיו הראשונים של כתב יד זה מכילים חידושים על שני הפרקים הראשונים (כאשר חלקו האישי של רב"א מגיע לכדי 70%), והרבע האחרון מכיל שטמ"ק בלבד על פרק שלישי (כאשר חלקו האישי של רב"א הוא פחות מ-20%). אפשר לנחש כי כל החיבור התחיל כשיטה מקובצת, כאוסף של ציטוטים, ואחר כך התפתח לחידושים. ניתן אם כן להעזיז ולומר כי רב"א עבד לפי התוכנית הבאה: (1) הכנות שכללו בדיקת גירסאות, הגהות, איסוף פירושים; (2) דיונים בכל המקורות האלה, מיון השיטות והערכתן וכתובת חידושים.

ה. מטרות השטמ"ק

יש מטרות מוצהרות, שהמחבר הזכיר אותן בפירוש בשטף דבריו, ויש מטרות סמויות, שנחשפות מתוך הדגשים של המחבר. המטרות המוצהרות נוגעות לשאיפה האנציקלופדיסטית של הדור, לחינוך התלמידים, ולצבירת חומר לצורכי פסיקה. המטרות הסמויות נוגעות למלאכת ההגהה, לזיהוי מחברי כתבי יד, למיון המחברים והערכתם, ולחיבור פירוש על רש"י והתוספות.

האנציקלופדיזם

אורת הסקרנות העצומה של הרנסנס, השאיפה שאפיינה אותה להקיף את כל הידע, היוו דחף עצום ליצירת אוספים גדולים של כל הידע הקיים בכל תחום ותחום. לזה התווספו גורמים יהודיים יחודיים: הגירושים הגדולים של סוף המאה הט"ו, שהביאו איתם חורבן לקהילות שלמות ואיום רציני לאובדן כל יצירותיהן; המפגשים הגדולים בין עדות שונות שהגבירו את הסקרנות להכרת עולמות חדשים⁴⁶. לגבי הגורם הראשון, לא מצאנו בשום מקום שרב"א קבע לו כמטרה להציל כתבי יד של הראשונים שעדיין לא

46 לדוגמה, כתב ר' יוסף קארו במבואו ל"י: "והסכמתי לחבר ספר כולל כל הדינים הנוהגים בביאור שרשיהם ומוצאיהם מהגמרא עם כל חילוקי סברות הפוסקים איש לא נעדר".

נדפסו. אף על פי כן, העובדה שאין הוא מעתיק חיבורים שכבר נדפסו מוכיחה כי מטרתו הראשונה היתה להביא, תחילה לעצמו ואחר כך לקוראיו, את החיבורים שאינם בהישג יד. לגבי הגורם השני - רב"א מתייחס אליו בבירור, ומציין כי שאיפתו הגדולה היא לחבר חיבורים שמכילים את כל החומר האפשרי על המסכת הנלמדת. לדוגמה, כתוב בשטמ"ק כתובות (ב, ע"ב, סד"ה ובקונטרסין מצאתי וז"ל גליון): "וכבר כתבתי מה שנ"ל בשמעתא זו די הצורך, ולא כתבתי קונטרסין אלו **אלא כדי שלא תחסר כל בה בחידושי**, והמעין יבחין ויבחר"⁴⁷. רב"א מעיר כאן שהוא הכניס לחיבורו גם חומר שאינו משובח, ומדובר בקונטרסין מחוגי "תוספות גורניש" שהוא זלזל בהם, ואף על פי כן לא נמנע מלכלול אותם בספרו, כדי שלא יחסר בו כלום. רב"א מעתיק אפילו לימוד משובש, כגון בשטמ"ק חולין: "מצאתי כתוב בקונטרס ישן נושן כתב רש"י ז"ל וכו' ומשום יגדיל תורה כתבתי לשון זה הגם כי לא ישר בעיני שהוא **פלפול משובש** ואין לשון רש"י ז"ל סובלו" (עמ' 22א), והמטרה היא "משום יגדיל תורה". ההיבט האנציקלופדיסטי של הרנסנס גובר כאן על דרישת האיכות. אין ספק כי זה היה המרכיב החשוב ביותר במוטיבציה להשיג עוד ועוד ספרים וכתבי יד. אך יתכן כי בנוסף לאוירת הרנסנס והגורמים הכלליים והיהודיים שלה, השאיפה לצבור מקסימום ספרים מוצאת שורשה בדבריו של ר"י קנפנטון בסוף דרכי הגמרא שלו: "אין חכמת אדם מגעת אלא עד מקום שספריו מגיעין", כלומר, גודל חכמתו של אדם תלוי במספר ספריו, ובפרק ה' נראה את הזיקה הברורה הקיימת בין רב"א לבין ר"י קנפנטון, שהיה רבם של רבותיו.

מטרות חינוכיות

בשטמ"ק כתובות נמצאת תופעה שאינה קיימת בשום שיטה מקובצת אחרת. רב"א מציין כאן לראשונה שהוא כותב לצורך התלמידים. הוא משתמש לטובתם בשיטות פדגוגיות: "ובדרך קצרה אחזור לפרש פרש"י על הסדר כדי שיבינו התלמידים" (ח"א, עמ' 3-4); "הרי הצעתי לפניך לשון המפרשים ז"ל ומתוכם

⁴⁷ עוד דוגמה לכוונה למצות את כל החומר האפשרי: "הרי הצעתי לפניך כל מה שכתבו הראשונים ז"ל ומתוכם נלמוד פירוש רש"י והתוספות ז"ל גם אם לא כדבריהם" (שטמ"ק כתובות, ח"א, עמ' 1). יש להסיק שני דברים ממשפט זה: (1) רב"א האמין כי הצליח לשים יד על כל פירושי הראשונים האפשריים, וזה מדגים את הנטייה האנציקלופדיסטית שהיתה לו ושאיפה את הדור שלו. (2) הטטליות הזאת לא נבעה רק מן הצורך להקיף את כל הידע, אלא גם מן הרצון למקם את פירושי רש"י והתוספות בתוך התמונה הכללית.

נלמוד עוד שקלא וטריא בהך שמעתא ותן לחכם ויחכם עוד" (ח"א, עמ' נט2). הוא מודע לתופעה של נהירת תלמידים לעבר ישיבות שעסקו בפלפול⁴⁸, ואין הוא בוחל גם בהעתקת פלפולי הבל, זאת כדי לחדד את התלמידים וללמד אותם להבחין בין לימוד ישר לבין לימוד סרק: "כתבתי זה (את לשון הקונטרסין) להתלמד לתלמידים הגם כי למבינים פלפול בטל הוא ויש לו שכר טוב בעמלו והיה מנוחתו כבוד⁴⁹" (ח"א, עמ' ל3); "ואני כותב לשון הקונטרסין לחדד התלמידים הגם כי המעמיק בדבריהם רוב דבריהם אין בהן ממש" (ח"א, עמ' צב3); "וטרחתי לכותבם לזכות שילמדו התלמידים דרכי הפלפול הגם כי רובו אין צריך בו, ומה שכתבתי הוא פשוט יותר ואתה תבחר ולא אני" (ח"א, עמ' קלו1); "אלא דלחדודי לתלמידים כתבתי זה" (ח"א, עמ' עא2-1).

כאמור, אין רב"א מתייחס לתלמידים בשום שיטה מקובצת אחרת מאשר שטמ"ק כתובות. אך בשו"ת שלו (סי' א') הוא כותב: "ומעיד אני וסהדי במרומים כי זה ימים על עסקי עיר הקדש יצאתי ונטפל עמי אחד מהתלמידים וכו' ", ותשובה זו נכתבה בשנים שמ"ט-ש"נ, כאשר רב"א היה כבר כבן שבעים. פרט זה מצטרף לכל הפרטים שמוכיחים כי שטמ"ק כתובות נכתבה בשנותיו האחרונות. הוא כתב למען התלמידים דברים שלא היה כותב אילו היה החיבור מיועד לקהל של רבנים. הוא כתב דברים מיותרים בעיניו ושכל מטרתם היא "לחדד את התלמידים". רב"א אינו מחבר את חיבורו זה למטרת יצירה שתספק חדוה אישית, או כדי להאדיר את שמו בין גדולי ישראל, אלא כדי לחנך. דבר זה מצטרף לכל הפרטים שמעידים על גדולת רוחו של חכם זה.

מטרות פסיקה

הרושם הראשון שמתקבל מחיבוריו של רב"א הוא כי חכם זה לא נטה לשיטת הלימוד של "אסוקי שמעתא אליבא דהלכתא", שהיתה מקובלת על ר' יוסף קארו ובדרך כלל על חכמי הספרדים, ושמטרתו העיקרית היתה פרשנית וחדשנית. אך רושם זה אינו מדויק. אכן, בסי' כ"ה של השו"ת שלו נמצאת בקשה

⁴⁸ בתקופתו של רב"א פרח בפולין הפלפול מבית מדרשם של ר' יעקב פולק ור' שכנא, ור' שלמה לוריא מתלונן כי התלמידים עוזבים אותו לטובת ישיבות הפלפול, במילים האלה: "בעו"ה ממריבת התלמידים המורדים ופושעים בי, סומכין ובוטחין על גבורת הזקן ובנו הגאון" (שו"ת רש"ל, סי' ט"ז), והזקן הוא ר' שכנא, ובנו הוא ר' ישראל.

⁴⁹ אורבך כתב כבר על יחסו המזלזל של רב"א כלפי הקונטרסין (אורבך, התוספות, עמ' 755).

של "עזוז בן ר' שמעון נחמני"⁵⁰ - אחד מתלמידיו של רב"א, שכותב לרבו ומבקש ממנו לאשר את הבנתו נגד הבנה מוטעית של "איש חסר דעת לגמרי אין לו ידיעה בין ימינו לשמאלו ובהמה רבה... אבל האיש ההוא מצא לו חבר איש מחזיק עצמו בגברא רבא וראיתיו דאינו ראוי לרועי בקר ה"ה הרבי שלמה ברוך"⁵¹, "וישלח לי שטה אחת או שתים וכו' כי השטה המקובצת איני שואל כי ידעתי יצטרך לה מר לאיזה פסק"⁵². בתשובתו מפרש ר' בצלאל את כל הסוגיה לתלמידו ומאשר לו את הבנתו. תשובה זו היא מעין נוסחה בתרא של שטמ"ק ב"מ על דף י"ב, והיא מכילה את הציטוטים שנמצאים בשטמ"ק ב"מ.

התלמיד ביקש כמה עמודים ולא את כל **שיטה מקובצת** של ב"מ, כי יודע הוא שרב"א צריך אותה כדי לפסוק ממנה. תלמיד זה חשף לנו את אחת המטרות המרכזיות בלימודו של רב"א: הפסק, ואין שום ספק כי שמע זאת מרבו. נטיית רב"א לפסק באה לידי ביטוי מובהק בשטמ"ק ב"ק, בה הוא מסכם כמעט כל סוגיה בפסק הלכה של המאירי או של הרמ"ך, ולפעמים של פרטי הרמ"ה או של ר' יהוסף הלוי נ' מיגש. בשטמ"ק ב"מ מסתיימות סוגיות רבות בפסק הלקוח מן הרמ"ך.

בנוסף לזה ראינו שבמעט הזמן שישב רב"א בצפת התבססה סמכותו ההלכתית עד כדי כך שאחרי שובו למצרים פנו אליו מצפת בבעיה חמורה של ייבום כלתו של ר' יוסף קארו – בעיה שעוררה פולמוס גדול. בפרק ב' לעיל (תחת הכותרת "שו"ת רב"א") ראינו כי בני דורו של רב"א התייחסו אליו כאל אחד מפוסקי הדור.

בירור גירסאות וביקורת הטקסט

מטרה סמויה נוספת בחיבור השיטות המקובצות היא בירור הנוסח של התלמוד ושל רש"י, ומדי פעם גם של התוספות ושל כתבי הרמב"ם. אמנם לגבי מסכת חולין חיבר רב"א שני חיבורים: אחד של הגהות, שגלגול ממנו נדפס בש"ס וילנא, ואחד של חידושים, שנמצא בכ"י, ושממנו הדפיס שושנה את הפרק הראשון; לפי זה לא נועדה השיטה המקובצת להגהות. אך למעשה, חלוקה כזו לשני חיבורים קיימת רק

⁵⁰ ר' עזוז נחמני היה אחד מחכמי אלכסנדריה (שוחטמן, גאויזון, עמ' 87).

⁵¹ שו"ת רב"א, עמ' קצז.

⁵² שו"ת רב"א, עמ' קצט.

במסכת חולין. בכל המסכתות, ההגהות והפרשנות שזורות זו בזו. גם השיטות המקובצות על סדר קדשים שבש"ס וילנא ובמהדורת אילן, שלכאורה מיועדות להגהות, מכילות חומר ראשוני רב.

נושא ההגהות אינו מופיע מיד בהתחלה בשיטות המקובצות. בשטמ"ק ב"ב אין שום בדיקת גירסה ושום הגהה בקטעים האישיים של רב"א, אם כי ברור שיש טיפולים לא מעטים בגירסאות בתוך הציטוטים עצמם. הוא הדין לגבי השיטות המקובצות על נדרים ונזיר, שיש מחלוקת לגביהן אם חוברו ע"י רב"א או לא, אך ראינו בהזדמנויות שונות שזיקתן לרב"א רבה עד מאד, ושהן שייכות לתקופה הראשונה של רב"א. בשיטות המקובצות על ב"ק, ב"מ, חולין וכתובות נמצאות הערות רבות שמצביעות על כך כי רב"א הלך ובדק בכתבי יד של התלמוד, של רש"י או של התוספות, את הנוסחאות השונות, כדי לעמוד על הגירסה הנכונה.

בשטמ"ק חולין מטפל רב"א הרבה בבדיקת גירסאות. דוגמאות: (1) בעמ' 18 ב של כתב היד: "גמ' קלף ישן נושן". יש לציין כי הגהות שמובאות כאן מ"ספרים ישנים"⁵³ וכדומה מובאות בצורה סתמית בשטמ"ק חולין שנדפסה בש"ס וילנא, אם כן אין למהר להסיק שרב"א הגיה מסברה כאשר לא צויין מקור להגהה. (2) עמ' 140 ב: "כך היא הנוסחא בקצת פירושי רש"י ז"ל. ובקצת פירושי נוסח' אחרני' וכו' והכל עולה לענין אחד". (3) עמ' 142 א: "ודע דרש"י ז"ל והתוס' ז"ל כל חד וחד אזיל לשיטתיה וכו' מיהו בפירושי רש"י ז"ל המדויקים שבידינו אין הלשון כן". עמ' 4) 142 ב: "והריני חוזר וכותב לשונו (של רש"י) מתחילה ועד סוף מפני שבאו קצת טעויות בדפוס, ואני כותב הלשון המדויק שבפירושי השונים שבידי". (5) בעמ' 143 ב של כתב היד: "ע"כ בספר ישן. ומיהו בכל הספרים המדויקים שבידי התם בזבחי' גרסי' כמו הכא". (6) בעמ' 186 א: ורש"י ז"ל כתב וכו' ע"כ. דברי הרב ז"ל בכאן הם סתומים וקשים להלמן וכבר נתחבטו בו קמאי וקמאי דקמאי ולא עלו בידם כהוגן. ויש שהגיהו לשונו ז"ל וגם הגהתם אינה מיושבת וכו' ובפירושי רש"י ז"ל הישנים מצאתי וכו' בפירושי רש"י ז"ל כתיבת יד וכו'".

כאן המקום לעמוד על ההבדלים בין שני חיבוריו של רב"א על מסכת חולין. החיבור שנמצא בש"ס וילנא מכיל רק הגהות, וזאת בניגוד לכל יתר השיטות המקובצות על סדר קדשים שמורכבות משני חלקים:

⁵³ ראה למשל: שיטה מקובצת חולין, מהד' שושנה, דף ב' ע"א, אות א'.

הגהות וציטוטים מראשונים. במסכת זו הפריד רב"א את החומר שלו בין שני חיבורים. אמנם החיבור שנמצא בש"ס וילנא אינו לגמרי של רב"א, והוא מכיל טביעות אצבעות של ממשיכיו, אך יש התאמה מלאה בין ההגהות שבשולי ש"ס וילנא לבין הנוסחאות שנמצאות בחידושי חולין (ראה מבואו של שושנה על שטמ"ק חולין, עמ' 9-10). אם כן, החיבור שבש"ס וילנא התגלגל מחיבור הגהות של רב"א על חולין, שאינו כעת בידינו.

גם בשטמ"ק כתובות מרבה רב"א בבדיקת נוסחאות. הוא בודק כתבי יד רבים ככל האפשר כדי לברר את הנוסחה, או כדי לגלות את הגירסה שבה השתמש ראשון כלשהו כדי שיהיה אפשר להבין את דבריו: "ובדקתי בכל הספרים קלף שבידי ולא מצאתי לשון זה שתופסין התוספות בגמרא כלל" (ח"א, עמ' לז3); "ה"ג בכל הספרים כתיבת יד קלף ישנים שבידי" (ח"ב, עמ' מג3); "ודע שבקצת ספרים גרסין וכו' ומיהו בקצת ספרים גרסין וכו' " (ח"ב, עמ' מה4-1מ); "ואית ספרים דגרסי" (ח"ב, עמ' קה3); "ויש טעות סופר בלשון התוספות" (ח"ב, עמ' קלז3); "ובמשניות שלנו גרסי וכו' והכין איתא בנוסחי עתיקי ודוק" (ח"ב, עמ' קסא1)⁵⁴.

רב"א עושה פעמים רבות ביקורת מדעית של הטקסטים, בדרך כלל של פירוש רש"י ושל התוספות, וכשהוא מגלה לשון נוסף בנדפס לעומת כתבי היד שהיו בידו, הוא מניח כי הלשון היה כתוב בגיליון והוכנס פנימה. דוגמאות: 1) בשטמ"ק חולין (עמ' 140ב): "כך כתוב בספרי היד המדויקים מפירושי רש"י ז"ל. להכי אסמך רש"י ז"ל וכתב וכו' מיהו בספרים המדויקים מפירושי רש"י ז"ל שבידי לא נמצא זה הלשון כלל ואפשר שהיה גליון כתוב מבחוץ והכניסוהו המדפיסים בפירוש רש"י ז"ל. כנ"ל". 2) שם, עמ' 141א: "ע"כ בפירוש רש"י ז"ל בספרי הדפוס. ומיהו בספרים המדויקים מפירושי רש"י ז"ל שבידי לא נמצא זה הלשון. ונראה דאינו מפירוש רש"י ז"ל אלא גיליון מפירושי האחרונים והכניסוהו המדפיסים בפירוש. והכין משמע מדברי המפרשים ז"ל שהקשו קושיא זו ותירצו בענין אחר ולא הזכירו לרש"י ז"ל כלל וכו' ". 3) בשטמ"ק חולין (עמ' 95ב): "[ודע שבתוס' כתי...> יד לא נמצא זה <...> אלא בגיליון תו...> ולא בפנים ומ...> אתי שפיר ש...> ז"ל".

54 ראה עוד שטמ"ק כתובות (ח"א, עמ' קפד3; ח"ב, עמ' צא4), ועוד.

זיהוי המחברים

מטרה נוספת בלתי מוצהרת של רב"א בחיבור שיטותיו המקובצות היא חשיפת זהות המחברים של כתבי היד שמהם התכונן לצטט. למשל, בשטמ"ק חולין הוא מודיע לנו כי "גליון תוספות" שבידו הוא מר' אליעזר מטוך (עמ' 85א).

לא תמיד שם המחבר היה כתוב על כתב היד. אף על פי כן, במקרים לא מעטים הצליח רב"א לנחש את שם המחבר דרך תוכנו של כתב היד. נביא כאן שתי דוגמאות לעניין זה: (1) בכללי התלמוד (מהד' מארכס, סי' 285) נמצא כלל מ"שיטה שיש לי לפסחים נראה שהיא להר"ן" (והוא נמצא בצורה קצת משובשת בנדפס⁵⁵). גם בספר הדרשות (עמ' קא) נמצא ציטוט שלקוח בבירור מחידושי הר"ן לפסחים, כי הוא נמצא כלשונו (שם, ז, ע"א, ד"ה אמר רב יהודה). בזמן שנתן את הדרשה הנ"ל התברר לרב"א הספק שהיה לו לגבי השיטה האנונימית על פסחים. (2) שוב בכללי התלמוד, הכלל סי' 382 (מהד' מארכס) שלקוח מ"שטה אחת לסנהדרין פ' ד' מיתות נראה שהיא להר"ן" - נמצא בחידושי הר"ן לסנהדרין (נו, ע"ב, ד"ה ר' אליעזר אומר), והכלל 255 (שם) שלקוח מ"מפרש אחד לסנהדרין נראה הר"ן בפ"ק" - נמצא בחידושי הר"ן לסנהדרין (ו, ע"א, ד"ה והלכתא פשרה). אם כן, בזמן כתיבת כללי התלמוד (סביבות שנת של"ה) הסתפק רב"א אם כתב היד שבידו הוא חידושי הר"ן לסנהדרין או לא. אך בשטמ"ק שנכתבה בסביבות שנת ש"מ, נמצאים 2 ציטוטים⁵⁶ שמיוחסים בפשטות לחידושי הר"ן לסנהדרין, והוא הדין לחמשת הציטוטים שנמצאים בשו"ת (אחד בסי' ג' וארבעה בסי' ד', ושתי התשובות נכתבו בשנת שמ"ט) ושנמצאים כלשונם בחידושי הר"ן לסנהדרין. נמצא שהספק שהיה לו לגבי פירוש אנונימי זה בזמן חיבור כללי התלמוד התברר לו אחר כך בזמן חיבור שטמ"ק על כתובות, ובזמן כתיבת התשובה סי' ד' (שנכתבה בשנת שמ"ט).

לפעמים נכשל רב"א בזהוי, והוא משתמש בשמות אנונימיים: "שיטה לא נודע למי", "שיטה לא נודע שם מחברה" וכדומה. כמעט בכל שטמ"ק של רב"א יש חיבור בשם האנונימי "שיטה". גם אחרי שנכשל בזיהוי, מוסר לנו רב"א פרט כלשהו שיוכל לעזור למי שרוצה להמשיך במחקרו. לדוגמה: בשטמ"ק ב"ב

55 הר"ן, פסחים, דף יג, ע"א.

הוא מתחיל לצטט מפירוש אנונימי (עמ' 11) וחותם: 'ע"כ משטה של אחרון אחד שמביא דברי הרא"ש ז"ל לא נודע שם מחברה".

כמו כן, תוספות שרב"א לא הצליח לזהות את בעליהן הוא מכנה בשמות, כגון "תוספות חיצוניות", "תוספות אחרות", "תוספות אחרונות" וכדומה⁵⁷.

הזיהוי משתנה לפעמים עם הזמן. למשל, חידושי תלמיד הרשב"א לקידושין המצוטטים בשטמ"ק כתובות (כגון בדף מ, ע"ב, ד"ה ותלמיד הרשב"א כתב שם בקידושין), מוזכרים בשו"ת רב"א (סי' א, עמ' ח) כ"חידושי של קידושין לרב גדול ולא ידענו מנו, אבל מחידושי ניכר דרב גובר' והיה קדמון בזמן הרשב"א ז"ל⁵⁸. תשובה סי' א' נכתבה בשנת ש"ט-ש"נ (בניהו, קארו, עמ' צג), ושטמ"ק חוברה החל משנת של"ט. אם כן, כשכתב רב"א את שטמ"ק כתובות חשב שמדובר בתלמיד הרשב"א, אך אחר כך נולד אצלו ספק.

רב"א משתדל לזהות גם מחברים של חיבורים שנדפסו ושלא זוהו על ידי המדפיסים, או שיוחסו על ידיהם בטעות למחברים אחרים. לדוגמה, הוא מזהה את תוספות ע"ז שבדפוס כתוספות הר"ף (שטמ"ק חולין, עמ' 54א), ואת תוספות חולין שבדפוס כתוספות טוך (שם, עמ' 54א), וכן זיהה אותן אורבך בספרו "בעלי התוספות" (עמ' 654 ועמ' 666). הוא מודיע בשטמ"ק מנחות (מהד' אילן, ראש פרק ז') שהפירוש הנדפס על שם רש"י לפרקים ז'-י' אינו לרש"י, וכי בידו מצוי כ"י של פירוש רש"י שמתאים לנוסח הציטוטים מרש"י בתוספות, והוא מעתיק אותו בחיבורו⁵⁹. כמו כן, רב"א טוען כי הפירוש הנדפס על שם רש"י במסכת בכורות מדף נ"ז, ע"ב ואילך אינו לרש"י, והוא העתיק את רש"י על דפים אלה מכ"י שהיה בידו, והעתקה זו נדפסה בדפוס ראם תחת הכותרת "רש"י כת"י"⁶⁰.

⁵⁶ (1) דף ג, ע"ב, ד"ה וז"ל הר"ן בחידושי פרק בן סורר ומורה - נמצא כלשונו בחידושי הר"ן לסנהדרין (עג, ע"א). (2) דף

טו, ע"א, ד"ה וכן כתב הר"ן ז"ל בחידושי לסנהדרין - נמצא כלשונו (שם, עט, ע"א).

⁵⁷ ראה לקמן פרק ד', תחת הכותרת "תוספות חיצוניות/תוספות אחרונות/תוספות אחרות/תוספות ישנים".

⁵⁸ ראה בפרק ד' לקמן, הקטע שכותרתו "תלמיד הרשב"א לקידושין או חכם מזמן הרשב"א".

⁵⁹ נדפס בש"ס וילנא תחת הכותרת "רש"י כת"י", ובראשו כתבו המדפיסים שהעתיקוהו מכתב ידו של רב"א.

⁶⁰ ראה אפשטיין, ריב"ן, עמ' 177, הערה 163.

מיון המחברים על המסכת והערכתם

מטרה נוספת בחיבור השיטה המקובצת, שלא הכריז עליה רב"א בשום מקום בצורה מפורשת, היא לאתר קבוצות בתוך מפרשי התלמוד, שבכל אחת ימצאו כל אותם ראשונים שנוהגים לפרש את התלמוד באותה רוח, וכן להעריך אותם ולחוות דעה על טיב פירושיהם. החתימות המשותפות, הרווחות בעיקר בשטמ"ק ב"מ, מקרבות חיבורים שונים אחד לשני. ההערות ההיסטוריות על רב ותלמיד, ולפעמים תלמיד תלמידו, נועדו ליצור קשר בין דרכי הפירושים. למשל, רב"א מבקש לקשור את דברי הרמב"ם לדברי ר' יוסף ן' מיגש⁶¹ (שהיה רבו של הרמב"ם בצורה ישירה או עקיפה). בשטמ"ק חולין מכנה רב"א מידי פעם בפעם את הרא"ה "תלמידו של הרמב"ן", ומעיר שהוא הולך בשיטת רבו. בשטמ"ק כתובות הרא"ה מצוטט 55 פעם אחרי הרמב"ן, ומתוכם הוא מכונה "תלמידו" 38 פעם: "ובשיטת רבו הרמב"ן ז"ל אמרה" (ח"א, עמ' רב); "והרא"ה אזיל בשיטת רבו הרמב"ן" (ח"ב, עמ' צ3); "ופירש הרא"ה ז"ל דברי רבו" (ח"א, עמ' קצה2), ולכן צוטט חלקית עם "וכו' " בהתחלה. "וגם הרא"ה תלמידו כתב כל לשונו ז"ל", ורב"א מקצר את דברי הרא"ה עם "וכו' " (ח"א, עמ' קיג3). לפעמים מצטט רב"א במשולב את הרא"ה ודון קרשקש תלמידו (ח"א, עמ' יג2). בשלשת הפרקים הראשונים של שטמ"ק כתובות מביא רב"א את תלמיד הרשב"א כמעט תמיד אחרי הרשב"א, והוא פותח כך את דבריו: "וכן כתב תלמידו וכו'" (ח"א, עמ' י1), או "וכן כתב אחד מתלמידי הרשב"א ז"ל בחידושיו" (ח"א, עמ' נה1), "וכן כתבו תלמידי הרשב"א וכו' " (ח"א, עמ' נה4), "וכן תירץ אחד מתלמידיו" (ח"א, עמ' צא3), "וכן תלמידו תירץ" (ח"א, עמ' קלז1), "ועוד הביא ראיה תלמידו" (ח"א, עמ' קנ2)⁶². לפעמים מציין רב"א שהריטב"א הולך בדרך רבו הרא"ה⁶³.

⁶¹ "הא קמן דכולהו הני רבואתא [רה"ג, ר"י הלוי ן' מיגש] אזלי בשיטת הרמב"ם ז"ל" (שטמ"ק כתובות, ח"ב, עמ' כט2). רב"א מציין מדי פעם בפעם בתשובותיו שר' יוסף ן' מיגש הוא רבו של הרמב"ם (שו"ת רב"א, סי' טו, עמ' קיט; סי' לו, עמ' רסג).

⁶² התופעה נמצאת גם בשו"ת: "גם יש לדקדק כן מלשון הרמב"ם ז"ל תלמידו" (של ר' יהוסף ן' מיגש) (סי' לא, עמ' רלו). רב"א מפרש א"כ את דברי ר' יהוסף אבן מיגש בעזרת תלמידו הרמב"ם.

⁶³ בשטמ"ק כתובות: 1) "והרא"ה והריטב"א ז"ל אזלי בחדא שיטתא בכולא שמעתא, והרשב"א ז"ל בפירוש וליטעמך פליג עליהו עיין עליהו" (ח"א, עמ' מה4). 2) "רש"י אינו כהריטב"א והרא"ה" (ח"א, עמ' ס3).

הערות כמו "ככתוב בתוספות", "ככתוב בנימוקי יוסף" וכו' נועדו כמובן לקצר את הציטוטים. אך הם גם חושפים את הקשר בין המחברים.

ההשוואה המרשימה ביותר שעשה רב"א בין פירושים היא זו שעשה בשטמ"ק כתובות מפרק ה' ועד סוף המסכת, בין מה שהוא כינה "מהדורא קמא" של רש"י לבין "מהדורא בתרא" של רש"י, ולמעשה זו השוואה בין פירוש הריב"ן לכתובות לבין פירושו של רש"י. אפשר למנות למעלה מארבעים מקומות בהם הושוו שני הפירושים. את ההבדלים בין שני הפירושים מסביר רב"א על ידי קביעה שרש"י חזר בו במהדורא בתרא, והוא מנמק מדוע חזר בו⁶⁴.

הערכת המחברים חושפת את ההירארכיה ביניהם אצל רב"א. יש שהוא מכבד, אך חולק עליהם, ויש שאינו חולק עליהם. יש מחברים כמו רש"י, שלא די שאינו מעז לעולם לחלוק עליהם, אלא שהוא מתאמץ להצדיק אותם ולדחות מעליהם את כל הקושיות. אכן רש"י נמצא בראש הסולם, אחריו בעלי התוספות, ואחריהם הרמב"ן. רחוק מהם נמצאים בערך בסדר הזה: תוספות שאנץ, תוספות הרא"ש, תוספות הר"ף, הרשב"א, הר"ן והריטב"א. הזכרנו את הריטב"א אחרי הר"ן, כי למרות שציטוטי הריטב"א גודשים את השיטות המקובצות במידה הרבה יותר גדולה מאשר הציטוטים מן הר"ן, הרי שרב"א חולק פעמים רבות על הריטב"א ודוחה את דבריו בביטויים כגון "לא נהירא", "לא ידעתי מהו" וכדומה, ואילו הר"ן זוכה מדי פעם בפעם להערות הערכה מצידו ודבריו נדחים מעט מאוד. בתחתית הסולם נמצאים חיבורי הפלפול באשכנז בסוף המאה ה'ד' ובמאה ה'ט"ו. לפעמים הוא אפילו מאשים אותם שלא הבינו את התוספות. ליחס דומה זוכה מהריב"ל בן דורו של רב"א, אף על פי שחכם זה זוכה לתיאורי כבוד מפליגים כגון "אחד מגדולי הדור אשר לפנינו" או "הרב המובהק מריה דגמרא" (שו"ת רב"א, סי' טז, עמ' קכח). בכלל, רב"א מתייחס בכבוד עצום לכל החכמים, גם אלה שהוא חולק עליהם או מזלזל בפירושיהם. אך רחשי ההערצה שהוא מבטא לחכמים רבים אינם מונעים ממנו לחלוק כמעט על כל החכמים שמדור הרמב"ן ואילך, כולל רבו הרדב"ז

64 למשל: "משמע מלשונו [במ"ק] דהוה גריס וכו' ומיהו בנוסחי דוקני וכו' ולכך השמיט לשון זה במ"ב" (ח"ב, עמ' כז); "ובמ"ב וכו' כן כתוב בספר מדוייק" (שם, עמ' כח1); "מ"ק...ובמ"ב פירשה בלשון אחרת" (שם, עמ' קלה1); "מ"ק...וב"ב שינה פירושו" (שם, עמ' קלה3); "ובמ"ב לא פירש כן וכו' ולכך חזר בו" (שם, עמ' קלט3); רב"א מקשה על מ"ק ומביא אח"כ מ"ב (ח"ב קנג4); "ובמ"ב וכו' כן כתוב בספר מדוייק" (ח"ב כח1).

שהוא מכתיר תמיד בתואר "מרנא ורבנא". בפרק ה' לקמן נפתח את הנושא של יחסו של רב"א לחכמים השונים.

הקבצת החכמים לפי שיטות או הבחנה בין שיטות

רב"א הבחין, בלי שום ספק, בעובדה שקהל מפרשי התלמוד הרבים בכל הדורות שהיו לפניו הוא קהל מובנה היטב. המפרשים מתארגנים בקבוצות בדרך כלל קבועות. יש לצפות כי חכמים השייכים לקבוצה אחת יפרשו באותה צורה את הסוגיה, ושחכמים ששייכים לקבוצות שונות יפרשו אותה בצורות שונות. רב"א מצפה כמובן בדרך כלל שיהיה עימות בין רש"י לבין בעלי התוספות⁶⁵, ושפירוש רש"י יהיה שונה משל בעלי החידושין בספרד הנוצרית⁶⁶. הואיל ורב"א היה סבור שמה שמכונה "מהדורא קמא" של רש"י

⁶⁵ דוגמאות בשטמ"ק כתובות: 1) מתרץ את שיטת התוספות ואח"כ: "ורש"י לא פירש כן" (ח"א, עמ' קכה-4). 2) רש"י חולק על התוספות (ח"א, עמ' קעב-2). 3) שיטת רש"י לעומת שיטת התוספות (ח"א, עמ' קעד-3). 4) "והתוס' לא פירשו כמו רש"י" (ח"א, עמ' קפה-4). 5) "והתוספות לא פירשו כן" [כמו רש"י] (ח"א, עמ' ריח-2). 6) "והתוספות לא פירשו כן" [כמו רש"י] (ח"א, עמ' ריט-3). 7) "ותוס' ז"ל לא פירשו כן" (ח"א, עמ' רכז-4). 8) אחרי דיוק מרש"י: "והתוס' חולקין" (ח"ב, עמ' ב-3). 9) "ויש לדייק כך מפ' של רש"י ז"ל במהדורא בתרא וכו' ומיהו התוס' לא כתבו כך" (ח"ב, עמ' ב-4). 10) פירוש רש"י, "והתוספות לא פירשו כן" (ח"ב, עמ' יד-טו). 11) רש"י וכל המפרשים הולכים בשיטה אחת, והתוספות בשיטה אחרת (ח"ב, עמ' יט-3). 12) "זו היא שיטת התוס' וכו' וכן פירש הר"ן ז"ל בפרק אלו נדרים וכו' ורש"י ז"ל לא פירש כן" (ח"ב, עמ' כא-3). 13) רב"א מביא את שיטת התוספות "ושיטת רש"י אינה כן" (ח"ב, עמ' קט-4). 14) "רש"י פירש וכו' והתוספות לא פירשו כן" (ח"ב, עמ' קכד-4). 15) "והתוספות לא פירשו כן" (כמו רש"י) (ח"ב, עמ' קלז-3). 16) "משמע מרש"י וכו' אבל לשיטת התוס' וכו' וכן פירש מורי ז"ל" (ח"ב, עמ' נב-2). 17) רב"א מיישב את התוספות "ורש"י לא פירש כן" (ח"ב, עמ' צג-1). 18) "ולא פירשו (התוספות) בזה כדפי' רש"י וכו' משום וכו'" (ח"ב, עמ' קטז-3). 19) "ותירצו בתוספות וכו' וכן פירש הריטב"א וכו' אבל רש"י לא פירש כן" (ח"ב, עמ' קמה-4). 20) "והתוספות הלכו בשיטת ר"ח נגד פי' רש"י" (ח"ב, עמ' קלג-3).

⁶⁶ דוגמאות בשטמ"ק כתובות: 1) "וכולהו (הריטב"א, הרשב"א, הרא"ה, שיטה ישנה) בחדר שיטתא אזלי וכו' ורש"י ז"ל חילק וכו'" (ח"א, עמ' קמט-3). 2) אחרי שרב"א הביא את פירוש רש"י, הוא כותב: "והרא"ה לא כן פירש" (ח"א, עמ' קמט-2). 3) גירסת רש"י הפוכה משל המפרשים (ח"א, עמ' קמט-3). 4) רב"א מציין כי פירוש רש"י שונה משל הרשב"א (ח"א, עמ' סו-2). 5) רב"א מציין כי פירוש רש"י שונה משל הריטב"א (ח"א, עמ' עא-3). 6) "משמע מלשון הרא"ה דלא כמו רש"י" (ח"א, עמ' קעח-1). 7) יש הבדל בין שיטת הריטב"א לשיטת רש"י (ח"ב, עמ' כז-2). 8) חתום הריב"ש, "וכן כתבו הרמב"ן והרשב"א, אבל רש"י אזיל לשיטתיה" (ח"ב, עמ' עא-1). 9) נותן פירוש משלו, "וכן משמע מלשון רש"י, והרמב"ן והרשב"א לא פירשו כן וכו' והתוס' ז"ל פירשו וכו'" (ח"ב, עמ' ע-2-3). דוגמאות בשטמ"ק חולין: 1) עמ' 82א: "זהו תורף פירושו של רש"י ז"ל ולישנא דגמר' דייק כותיה דוק ותשכח. אבל הרמב"ן והרא"ה ז"ל לא פירשו כן וכו'".

על כתובות⁶⁷ חובר על ידי רש"י - הרי שהוא מעמת גם אותה מול התוספות⁶⁸ ומול חידושי הספרדים בספרד הנוצרית⁶⁹. הוא גם מעיר פעמים רבות כאשר שיטת התוספות שונה משיטת בעלי החידושין בספרד הנוצרית⁷⁰. הוא גם גילה כי במקרים רבים חכמי ספרד התנבאו כולם בסגנון אחד⁷¹, מול חכמי צרפת ואשכנז שהתנבאו כולם בסגנון אחר⁷². רב"א עמד על העובדה שבדרך כלל תלמיד ילך בשיטת רבו⁷³, ועל הדמיון הרב שבין תוספות הרא"ש לבין התוספות שלנו⁷⁴. הוא הרגיש בהשפעת חכמי צפון צרפת על ר' זרחיה הלוי בעל המאור⁷⁵, בהשפעת בעלי התוספות על חכמי הספרדים שמהרמב"ן ואילך⁷⁶. פעמים רבות הוא גילה זהות בין פירוש הרמב"ם לבין פירוש רש"י⁷⁷.

-
- 67 למעשה מדובר בחיבור של הריב"ן, חתנו של רש"י (ראה: אפשטיין, ריב"ן, עמ' 16).
- 68 דוגמאות לעימות בין מהדורא קמא של רש"י לכתובות לבין התוספות בשטמ"ק כתובות: (1) פירוש רש"י במ"ק, והתוס' לא פירשו כן (ח"ב, עמ' 2). (2) התוספות לא פירשו כמהדורא קמא של רש"י (ח"ב, עמ' 3).
- 69 דוגמאות בשטמ"ק כתובות: (1) חתום ביחד "הרשב"א והריטב"א", "אך מ"ק משמע איפכא. ומיהו במ"ב לא כתב כן" (ח"ב, עמ' נח3). (2) "ורש"י כתב במ"ק כמו הרמב"ן וחזר בו במ"ב וכו' ואיברא דהוא יותר נכון" (ח"ב, עמ' קמב3-4).
- (3) אחרי הרא"ה, "ומיהו רש"י במ"ק לא פירש כן" (ח"ב, עמ' ככ3-2).
- 70 דוגמאות בשטמ"ק כתובות: (1) מביא את פירושי הרשב"א והריטב"א, "ואזלי בתר שיטתייהו וכו' אבל התוספות וכו' " (ח"ב, עמ' כו1). (2) פירוש תלמידי ר"י, "והתוספות לא כתבו כן" (ח"ב, עמ' מא2). (3) פירוש הריטב"א, "והתוספות לא כתבו כן" (ח"ב, עמ' נט2). (4) התוספות לא פירשו כמו הריב"ש (ח"ב, עמ' מז1). (5) "והתוספות ז"ל פירשו כפירוש אשר דחה הרמב"ן" (ח"ב, עמ' קמ3). (6) "לשיטת התוס' ניחא כל מאי דקשיא ליה להרשב"א" (ח"א, עמ' קעח4). (7) שיטת פסקי הרא"ש מצד אחד מול שיטת הרמב"ן, הרשב"א והרא"ה מצד שני (ח"ב, עמ' פו1).
- 71 דוגמאות לזה שהספרדים נוקטים כולם בשיטה אחת, בשטמ"ק כתובות: (1) חתום: ריב"ש, "וכן כתבו הרמב"ן והרא"ה וכו' וכן דעת הרא"ה וכו' וכן כתב הרמב"ם וכו' " (ח"ב, עמ' סז3-4). (2) "הריטב"א אזיל בשיטת רבותיו הרמב"ן והרשב"א ז"ל, ומה שנ"ל לשיטת רש"י הא כתיבנא לעיל" (ח"א, עמ' מט3). (3) הריטב"א בשיטת הרשב"א, אך הסוגיה במס' מנחות לא כמותם (ח"א, עמ' נט1). (4) שיטת רש"י מול שיטת הרי"ף: "והריטב"א הלך בעיקבות הרי"ף" (ח"ב, עמ' קלא4).
- 72 דוגמאות בשטמ"ק כתובות: "ורש"י והתוספות לא כתבו כן" [כמו הרמב"ם] (ח"ב, עמ' מז2).
- 73 הבאנו דוגמאות רבות לזה בקטע הקודם.
- 74 דוגמאות בשטמ"ק כתובות: (1) הרא"ש כמו התוספות והרמ"ה, "אבל לרש"י לא קשיא" (ח"א, עמ' קסה4). (2) התוספות תירצו כמו הרא"ש (ח"א, עמ' קע4-3). (3) "פירשו בתוס' וכו' וכן פירש הרא"ש וכו' " (ח"ב, עמ' י3). (4) התוספות כאן כתבו כמו גליון תוספות של ב"מ, והתוס' בב"מ כתבו כלשון הרא"ש (ח"ב, עמ' קטז2). ומעל לכל, העובדה שרב"א משלב בתוך ציטוטים רבים עד מאד מתוספות הרא"ש את המילים: "ככתוב בתוספות".
- 75 דוגמה בשטמ"ק חולין: (1) עמ' 139א: "הרב בעל המאור אזיל בשיטת ר"ת עי' בספרו".

רב"א אינו נמנע מלעמוד על החריגים מכללים אלה, והוא מעיר כאשר חידושי הספרדים תואמים את פירוש רש"י⁷⁸, כאשר התוספות או הרא"ש מסכימים עם רש"י⁷⁹, או בכל מקרה בו יש הסכמה בין ספרדים לבין אשכנזים⁸⁰.

גם כשאין כללים ברורים, השתדל רב"א להבחין בין שיטותיהם של הפרשנים השונים⁸¹. כך הוא העיר על פירוש תלמידי רבינו יונה לכתובות כשהוא תאם את פירוש רש"י או כשהוא התנגד לו⁸², והשווה את פירוש ר"י מטרנני לפירושי יתר הראשונים⁸³.

-
- 76 דוגמאות בשטמ"ק כתובות: 1) "והרא"ה והתוספות בחדא שיטתא אזלי" (ח"א, עמ' קמב2). 2) "תלמיד הרשב"א, ואזיל בשיטת התוספות" (ח"ב, עמ' קכד3). 3) "ושיטת התוספות כמו הפירוש השני של הריטב"א" (ח"ב, עמ' קמא4). 4) פירוש תוספות כמו התירוצ הראשון של הריב"ש (ח"ב, עמ' ס10).
- 77 דוגמאות בשטמ"ק כתובות: 1) פירוש לרש"י, "וכמו שכתב הרמב"ם" (ח"א, עמ' קעד4-3). 2) פירוש הגאונים מול רש"י והרמב"ם: "לא ניהא לרמב"ם וניהא לרש"י" (ח"א, עמ' קפה4). 3) חילוק בין שיטת ריב"ש/תוספות לבין שיטת רש"י/רמב"ם (ח"ב, עמ' נה4).
- 78 דוגמאות בשטמ"ק כתובות: 1) מוכיח שרש"י סובר כמו הרא"ה (ח"ב, עמ' יד2). 2) "שיטת רש"י ז"ל כשיטת הרמב"ן והרשב"א ז"ל" (ח"ב, עמ' קנא1). 3) "ואפשר דס"ל לרש"י כדעת הרב יהוסף הלוי נ' מיגש" (ח"ב, עמ' טו1).
- 79 דוגמאות בשטמ"ק כתובות: 1) "התוס' חזרו ותיצרו כשיטת רש"י" (ח"ב, עמ' עד2). 2) "התוס' חזרו ותיצרו כשיטת רש"י" (ח"ב, עמ' עט1). 3) "והרא"ש כמו רש"י" (ח"א, עמ' קע4).
- 80 דוגמאות בשטמ"ק כתובות: 1) "הרא"ש, וכן כתב הריטב"א" (ח"א, עמ' סד4). 2) "פירוש הריטב"א, וכן תירצו בתוס' וכן כתב הרא"ש" (ח"ב, עמ' נה1).
- 81 דוגמאות בשטמ"ק כתובות: 1) ח"א, עמ' קג2-1: רב"א מפרש את רש"י, וכותב אח"כ: "ור"ה לא פירש כן". 2) ח"א, עמ' קע4: הוא מציין כי רש"י לא פירש כמו שיטה ישנה, ושהרא"ש כמו רש"י. 3) ח"א, עמ' קעז2: "כתבינן דהרא"ה ז"ל אזיל בשיטת הרשב"א ממונטשליר ז"ל [שהובא ע"י הרשב"א], והרמב"ן והרשב"א ז"ל אזלי בשיטת רש"י ז"ל והרא"ש ז"ל". 4) ח"א, עמ' קפח1: הוא מציין כי פירוש הריטב"א שונה משל התוספות אך הוא כפירוש רש"י: "והכין משמע מלשונו של רש"י". 5) רש"י לא פירש בנדירים כמו הפירוש של שיטה כאן (ח"א, עמ' ריא2). 6) פירוש הערוך שונה משל רש"י במ"ק (ח"א, עמ' כח3).
- 82 דוגמאות בשטמ"ק כתובות: 1) "ומלשון רש"י ז"ל לא משמע כן" [כמו תלמידי ר"י] (ח"א, עמ' רח3). 2) "וקרוב לזה [תלמידי ר"י] פרש"י ז"ל" (ח"א, עמ' ריד2). 3) "ורש"י ז"ל לא פירש כן [כמו תלמידי ר"י] דוק ותשכח" (ח"א, עמ' רטו3). 4) תירוצ רש"י קרוב לתלמידי ר"י (ח"א, עמ' ריז1). 5) פירוש תלמידי ר"י; "ורש"י ז"ל לא פירש כן וכו' דוק ותשכח" (ח"ב, עמ' כה4). 6) פירוש תלמידי ר"י כמו מ"ב של רש"י, "דוק ותשכח" (ח"ב, עמ' כז1). 7) פירוש תלמידי ר"י מחד, ופירושי רש"י ור"י מטרנני מצד שני (ח"ב, עמ' קנד3).
- 83 דוגמאות בשטמ"ק כתובות: 1) ח"א, עמ' קפט4: הוא מציין כי פירוש רש"י שונה משל רבינו ישעיה. 2) "ודברי ר"י מטרנני ז"ל מטין כן כדברי רש"י" (ח"ב, עמ' לד2). 2) הר"י מטרנני, התוספות, תלמידי ר"י והריטב"א נתנו אותו פירוש, והוא שונה מפירוש רש"י (ח"ב, עמ' קמ1).

רב"א השתדל לגלות או לנחש את גירסתם של הפרשנים השונים, כשזו יכולה להסביר את ההבדלים בין פירושיהם⁸⁴. הוא העיר בכל מקרה שמפרש אחד נקט בשיטה יוצאת דופן מול כל יתר המפרשים⁸⁵.

רב"א ניחן במעין מודעות מדעית, וחיפש תמיד את הדברים במקור. לכן פעמים רבות כאשר חכם נתן פירוש בשם עצמו, ורב"א גילה שהפירוש ניתן כבר לפניו - הוא ציין את הדבר. דוגמאות בשטמ"ק כתובות:

(1) רב"א מעיר כי הרדב"ז כתב כמו הריטב"א (ח"א, עמ' מ3). (2) "ודעת הרא"ה ז"ל כדברי הרמ"ה ז"ל" (ח"א, עמ' צא4). (3) רש"י כפירוש קמא של הריטב"א (ח"א, עמ' קסט1).

רב"א נוהג לבדוק את החיבורים השונים של מחבר אחד, כדי לברר אם הוא נאמן כל הזמן לדרכו, או אם שינה את דעתו. רוב המקרים מתייחסים להבדלים בין מה שרב"א כינה "מהדורא קמא" של רש"י בכתובות לבין "מהדורא בתרא", והוא כותב שרש"י חזר בו במהדורא בתרא. אך יש מקרים של חזרות אצל חכמים אחרים, בעיקר פוסקים, כמו הרמב"ם שפסק פסק מסויים בפירושו למשנה וחזר בו במשנה תורה, או כמו הרא"ש שפסק פסק כלשהו בתוספותיו וחזר בו בפסקיו. דוגמאות בשטמ"ק כתובות: (1) פירוש הרמב"ם למשנה שונה משל רש"י, אך הרמב"ם עצמו במשנה תורה פירש כמו רש"י (ח"א, עמ' קסט4). (2) השיטה בתוספות הרא"ש שונה מן השיטה בפסקי הרא"ש (ח"ב, עמ' פה4).

במסכת כתובות, כשנתקל רב"א בפירושי ראשונים שונים משל רש"י, הוא ניסה והצליח פעמים רבות לאתר אותם בתוך מה שהוא כינה "מהדורא קמא" של רש"י, וחשב שרש"י חזר בו מפירושים אלה ב"מהדורא בתרא", וקבע בזה את עליונותו של פירוש רש"י. דוגמאות: (1) הריטב"א כפירוש רש"י במ"ק (ח"ב, עמ' צג3). (2) הריטב"א כפירוש רש"י במ"ק ולא כמו מ"ב (ח"ב, עמ' קו4-3). (3) ר' יהונתן כמו מ"ק, ובמ"ב (רש"י) לא פירש כן, ופירוש ר' יהונתן אינו טוב (ח"ב, עמ' קנו3). (4) "ופירוש ר"י היינו כפירוש רש"י במ"ק" (ח"ב, עמ' קס3). (5) רש"י במהדורא קמא פירש כמו הרשב"א, אך במהדורא בתרא האריך ופירש כמו

⁸⁴ דוגמאות בשטמ"ק כתובות: (1) "רש"י אינו גורס כמו הריטב"א", וגם התוספות אינם גורסים כמו הריטב"א (ח"ב, עמ' כג1). (2) פענוח גירסת ר"י מטראני, וגירסת התוספות כגירסת ר"ח (ח"ב, עמ' מב4).

⁸⁵ דוגמאות בשטמ"ק כתובות: (1) פירוש רש"י - "והמפרשים ז"ל לא כתבו כן" (ח"ב, עמ' קמז4). (2) התוספות יש להם שיטה שונה משל כל הראשונים (ח"ב, עמ' קטז1). (3) רב"א מפרש את התוספות, "ומיהו רוב המפרשים ז"ל לא פירשו כן" (ח"ב, עמ' קיח4-קיט1).

הראב"ד (ח"ב, עמ' 2). 6) "פירוש רש"י במ"ק קרוב לפירוש הריטב"א, ובמ"ב לא פירש כן" (ח"ב, עמ' 3).
 7) חתום ביחד "הרשב"א והריטב"א", "אך מ"ק משמע איפכא". ומיהו במ"ב לא כתב כן" (ח"ב, עמ' נח3). 8)
 "ורש"י כתב במ"ק כמו הרמב"ן וחזר בו במ"ב וכו' ואיברא דהוא יותר נכון" (ח"ב, עמ' קמב4-3). 9) "מ"ק.
 וקרוב זה הפירוש לפירוש התוספות, ובמ"ב שינה פירוש" (ח"ב, עמ' קמט1). 10) מהדורא קמא של רש"י
 כמו הראב"ד, ומיהו במה"ב וכו' (ח"ב, עמ' נז4-נח1). 11) "התוס' פירשו וכו' ור"ח ור"ת פירשו וכו' והיינו
 כפירושא קמא דפרש"י במ"ק" (ח"ב, עמ' קנא3). 12) פירוש תלמידי ר"י - "וכן משמע ממה שפירש רש"י
 ז"ל במ"ק" (ח"ב, עמ' קמז4).

הקבצת המפרשים בקבוצות המשקפות למעשה אסכולות שונות, מעידה על שיטתיות לימודו של רב"א.

חיבור פירוש על רש"י והתוספות

מטרה נוספת בולטת לעין, החל משטמ"ק חולין וכלה בשטמ"ק כתובות, היא לפרש את רש"י ואת
 התוספות ולסלק מעליהם את הקושיות שהקשו עליהם הראשונים והאחרונים. לגבי יחסו של רב"א לרש"י
 ולתוספות, ולדרך טיפולו בהם, נקדיש תשומת לב מיוחדת בפרק ה' לקמן. לעת עתה נסתפק בהערות
 הבאות:

ביטוי שחוזר על עצמו כמעט בכל דף בשטמ"ק חולין ובשטמ"ק כתובות הוא "פירוש לפירוש"
 (כשמדובר ברש"י) או "פירוש לפירושם" (כשמדובר בתוספות). רב"א דן הרבה בפירוש רש"י והתוספות, מפרש
 אותם בהרחבה ובדרך כלל מצדד בהם נגד כל מי שהקשה עליהם או שפירש בצורה שונה. כאשר התוספות
 דוחים את פירוש רש"י, הוא משתדל לתרץ את רש"י. כשמהריב"ל מקשה על התוספות (בשטמ"ק
 כתובות), הוא דוחה את דבריו ומזלזל בו. הגליונות והקונטרסין הרבים מן המאה ה"ט באשכנז מובאים
 בהרחבה בשיטות המקובצות חולין וכתובות, מפני שהם מטפלים כמעט אך ורק בדיבורי התוספות, ורב"א
 דוחה בדרך כלל את דרך טיפולם בהם, ומציע את פירושו האישי.

אפשר לומר שעיקר עיסוקו של רב"א בשתי שיטות אלה הוא רש"י והתוספות, וכל יתר המקורות אינם
 מוזכרים אלא כדי להזכיר את כל הקושיות שהקשו על רש"י והתוספות, ולנצל הזדמנות זו כדי לתרץ אותן,
 או כדי לפרש את כל העניינים וההיבטים השונים שעולים מלימוד הסוגיה, ולהשתדל לאתר רעיונות
 חדשים אלה ברש"י (ולפעמים גם בתוספות), ע"י דיוק בלשונם, ביתר ובחסר, באריכות לשון, או בשימוש

שעשו במילה אחת במקום באחרת⁸⁶. כמעט אפשר לומר שהחל משיטה מקובצת חולין, שינה רב"א את מטרות המרכזית שהיתה לאסוף את המפרשים הראשונים מכתבי יד על כל מסכת, והחליט לחבר פירוש על רש"י והתוספות.

כדי לסבר את האוזן, נציין כי רב"א פירש את רש"י והגן עליו בכ- 200 מקומות בשטמ"ק כתובות. הטיפול הזה ברש"י משתלב במגמה הכללית של המאה ה"ז לעשות מפירוש רש"י פירוש מרכזי ולהגן עליו מפני המקשים עליו. גם פירוש רש"י על התורה קיבל טיפול דומה על ידי חכמים גדולים בתקופה ההיא, כגון ר' אליהו מזרחי בפירוש "הרא"ם" שלו, המהר"ל בפירוש "גור אריה", ר' מרדכי יפה בפירוש "לבוש האורה", ועוד. ביטויי ההערצה של רב"א לרש"י רבים מאד.

רב"א מעניק לתוספות טיפול די דומה לזה שהוא מעניק לרש"י, אך בצורה פחות אינטנסיבית. השם הסתמי "תוספות", שמתייחס לתוספות שבדפוס, מופיע כ- 1300 פעם בשטמ"ק חולין, וכ- 3000 פעם בשטמ"ק כתובות. מדי פעם בפעם הוא מנסה לברר את נוסחאותיהם בעזרת כתבי יד. בשטמ"ק כתובות נמצאות כעשר התייחסויות לתוספות כתיבת יד. בעזרת כתבי היד שבידו הוא עושה ביקורת הטקסט, ומשחזר את הטקסט המקורי. כך למשל הוא מעיר כי המעתיקים הכניסו גליונות פנימה⁸⁷, או שיש טעות בדפוס, בהסתמכו על כתבי היד. אך יש והוא מעדיף את לשון הדפוס (ח"א, עמ' כז).

לגבי כל יתר הראשונים, היחס של רב"א אליהם הוא לגמרי שונה. אמנם מדי פעם בפעם הוא מפרש את דעתו של ראשון כלשהו, או שהוא מתרץ קושיה עליו, או שהוא מסתמך עליו כדי לבסס פירוש אישי⁸⁸,

⁸⁶ לדוגמה: "הרי הצעתי לפניך כל מה שכתבו הראשונים ז"ל ומתוכם נלמוד פירוש רש"י והתוספות ז"ל גם אם לא כדבריהם" (ח"א, עמ' לג1).

⁸⁷ ראה למשל שטמ"ק כתובות ח"א, עמ' צג2, קכט3, קסו2.

⁸⁸ דוגמאות: בשטמ"ק כתובות (ח"א, עמ' כב2): רב"א מעדיף את פירושו האישי שמתאים לריטב"א על פני פירוש הרא"ש. שם, ח"א, עמ' קפא4: רב"א מציג את השיטות השונות לפירוש התלמוד, ואח"כ הוא מציע את שיטתו שהיא לדעתו יותר נוחה, והוא מבסס אותה על הרמב"ם. במקרים אלה בהם רב"א מסתמך על אחד הראשונים, הוא כותב לפעמים שזכה להסכים לדעתו של אחד הראשונים. דוגמאות: "זוכיתי להסכים לדעתו" [של הר"ש בגליון תוספות] (שטמ"ק כתובות, ח"א, עמ' ט4); "זוכיתי לדעתו" [של הרא"ה] (ח"א, עמ' יז4); "זוכיתי להסכים לדעתו" [של הרא"ה] (ח"א, עמ' מא4); "משמע [מן הרא"ה] כמו שכתבתי זוכיתי לדעתו ז"ל" (ח"א, עמ' סג4); "ומאי דפרישנא אנן, היינו כפירושא בתרא [של שיטה ישנה] זוכיתי לדעת גדולים" (ח"א, עמ' קעה2).

אך מדובר במקרים נדירים. להיפך, **בניגוד לכל** מה שראינו עד עכשיו, לגבי התבטלותו של רב"א מול רש"י וקבלת דבריו כתורה מסיני (וקצת כלפי התוספות והרמב"ם), אין הוא מהסס להתווכח עם שאר הראשונים, כולל הרמב"ן שאליו הוא רוחש הערצה עצומה. כאמור, בפרק ה' נרחיב את היריעה לגבי יחסו של רב"א לחכמים המצוטטים על ידו, ובראש וראשונה רש"י והתוספות.

לימוד לשם שמים

ליד כל המטרות המפורשות והסמויות של רב"א, הוא מציין מדי פעם בפעם שהוא כותב "לשם שמים". פלפולים מיותרים, שאינם מקדמים את הלומד, מועתקים על ידו כי זו "מלאכת שמים". דוגמאות: (1) "הרי הארכתי וכתבתי פלפול הקונטריסין משום מלאכת שמים אף על גב דכבר כתבתי דברי האריות רבותינו הראשונים ז"ל" (שטמ"ק כתובות, ח"א, עמ' קכא3). (2) "עוד כתבו בקונטריסין וכו' כתבתי זה להתלמד לתלמידים הגם כי למבינים פלפול בטל הוא **ויש לו שכר טוב בעמלו** והיה מנוחתו כבוד" (שם, ח"א, עמ' ל3).

התפתחות במטרות עם הזמן

נסקור תחילה את המטרות של כל אחת מן השיטות המקובצות, לפי סדר כתיבתן:

בחיבורי רב"א על ב"ק, ב"מ, חולין וכתובות נמצאות הערות רבות שמצביעות על כך כי רב"א הלך ובדק בכתבי יד של התלמוד, של רש"י או של התוספות את הנוסחאות השונות, כדי לעמוד על הגירסה הנכונה. בשיטה מקובצת ב"ב אין שום התייחסות לנושא. אין בה הגהות. כמו כן, אין בה לא פסקי הלכה ולא חידושים אישיים. המטרה הבולטת לעין היא איסוף מקורות, ואף המקורות הם מעטים. מספר החיבורים המצוטטים אינו גדול במיוחד.

בשטמ"ק ב"ק המטרה של איסוף מקורות עדיין דומיננטית, אך יש בה גם הגהות וגם פסקים, אך אין חידושים עצמיים. יש כאן נטיה מפותחת מאד לפסיקה. רוב ציטוטי המאירי, הר"מ מסרקסטה וכו' הם לצורך פסק הלכה. הביטוי "ולענין פסק הלכה" פותח במקרים רבים ציטוטים אלה. אפילו כשהוא מצטט את הרא"ה, הוא מתחיל לפעמים בביטוי זה (ראה: עמ' פד4; עמ' צ3).

גם בשטמ"ק ב"מ המטרה של איסוף מקורות עדיין דומיננטית. גם כאן נבדקים כתבי יד לצורך בירור נוסחאות ולצורך הגהות. גם מטרת הפסיקה בולטת לעין. יש כאן מספר רב של תשובות של הרי"ף ושל ר' יוסף נ' מיגש, וכן תשובות ר"ג מאור הגולה ותלמידו ר' יהודה הכהן, ותשובות ר' יוסף טוב עלם. אך פה

מגלים כבר נטיה חזקה למיון המקורות והשוואתם, והדבר בא לידי ביטוי בתופעת החתימות המשותפות. רב"א חותם ציטוטים בשנים או בשלשה שמות חיבורים של ראשונים. ציטוטים רבים חתומים: "תלמיד הר"פ והריטב"א", או "תלמיד הר"פ ותוספות הרא"ש", "הרשב"א והר"ן", ויש גם "הראב"ד והרשב"א והרא"ש והר"ן" (עמ' 4). התופעה אמנם התחילה בשטמ"ק ב"ק, אך שם היא היתה עדיין צנועה. כאן היא מקבלת מימדים נרחבים. רב"א משתמש בטכניקה זו כשהוא מגלה שנים או שלשה ראשונים כתבו אותם דברים, אמנם בניסוח שונה, כשלפעמים אחד מהם מוסיף פרט כלשהו שלא נמצא אצל האחר, ואז הוא מרכיב את הקטע שלו משני המקורות, כאשר התחלת הקטע לקוחה ממקור אחד וסופו מן המקור השני⁸⁹. הוא צעד בחיבורו זה על ב"מ עוד צעד לקראת עצמאות כלפי ציטוטיו. הוא מתקדם מרמה של מאסף לרמה של מחדש. אכן יש בשטמ"ק ב"מ קטעים לא מעטים של חידושים, בדרך כלל חתומים "ב"א", בעיקר בפרק השני.

בשטמ"ק ב"מ מופיעה לראשונה תופעת הסוגיות החמורות שאפיינה את הלימוד בתורקיה במאה הט"ז⁹⁰. חכמים שונים, בעיקר מן הערים המרכזיות כמו קושטא ושלונקי, הריצו ביניהם מכתבים כדי לדון בסוגיות הקשות, בדיבורי תוספות ועוד, וכל אחד הציע את פירושו הוא. רב"א, בניגוד לתופעה הכללית, אינו מציע את פירושו האישי, אך הוא מביא (בעיקר בסוגיית "תגרי לוד" שבפרק רביעי), בנוסף לראשונים, את פיתוחיהם של חכמי המאה הט"ז הראשונים: רבו הרדב"ז, ר' יעקב בירב ור' יצחק אבוהב.

בשטמ"ק חולין הופכת המטרה הראשית של איסוף מקורות, שאפיינה את כל השיטות המקובצות עד עכשיו, לעניין שולי. כך לפחות עולה משני הפרקים הראשונים, שמרכיבים כשלשה רבעים ממה שנותר בידינו מכתב היד. ברבע האחרון, שמתייחס לפרק שלישי, נמצאים בעיקר ציטוטים מן הראשונים, אף על פי שחלק החידושים עדיין קיים ואינו מבוטל. אנחנו לא נדון בו כאן, כי הוא מייצג כנראה שלב טרומי בחיבור

⁸⁹ רזנברג כותב במבוא למהדורתו: "במקומות רבים ציין רב"א כמה ראשונים בקטע אחד, ולפעמים כוונתו שעירב בקטע זה מדברי כמה ראשונים. אך ברוב במקרים כוונתו היתה שתוכן הענין מוסכם מכמה ראשונים, על אף שהקטע עצמו הוא לשון אחד מהם". לפי הממצאים שבידי, הדברים אינם מדויקים, וכמעט תמיד, ראש הקטע הועתק כלשונו מן החכם שצוין ראשון בחתימה, וסוף הקטע הועתק גם הוא כלשונו מן החכם שצוין שני בחתימה.

⁹⁰ על תופעה זו ראה: בנטוב, שאלוניקי, עמ' מג-מד.

שטמ"ק חולין⁹¹. המטרה הבולטת בשטמ"ק זו היא ברור הנוסחאות⁹², אך בעיקר חידושים. רב"א מפתח בעיקר פיתוחים אישיים, שמתחילים מקושיות של התוספות ומקושיות שהקשו על רש"י. לצורך הדיון הוא מצטט את הראשונים, אך לא בצורה מלאה, ורק דרך אגב, כי המטרה היא להבהיר את דברי רש"י והתוספות, ובעיקר להגן על רש"י. לכן אותו ציטוט יכול לחזור על עצמו, בצורה חלקית, כמה פעמים. גם משום כך יש גם ציטוטים מספרים שנדפסו, כגון חידושי הרמב"ן לחולין, כאשר לפעמים הוא שולח לעיין שם. בשטמ"ק זו חרג רב"א במידה רבה מן הכללים שאפינו את השיטות המקובצות הקודמות. נראה שכל המקורות הופכים בשטמ"ק זו למעין לבנים כדי לבנות בניין אינטגרטיבי.

בשטמ"ק כתובות שבה המטרה הראשית של איסוף מקורות להיות מטרה מרכזית. עניין ברור הנוסחאות וההגהות תופס כאן מקום גדול עוד יותר מאשר בשטמ"ק חולין. גם כאן החידושים תופסים מקום נכבד מאד, אך פחות מרשים מאשר בשטמ"ק חולין. כאן הם מגיעים לכדי שלישי, לעומת כשני שלישים בשטמ"ק חולין. חידושים אלה בנויים כמו בשטמ"ק חולין, מסביב לרש"י ולתוספות, ועיקר מגמתם הוא להגן על רש"י. אך בניגוד לשטמ"ק חולין, הציטוטים מלאים ורבים, ואין בהם כמעט חזרות וכפילות.

סיכום

ההבדלים בין השיטות המקובצות השונות מצביעים על תמורות במטרותיו של רב"א מחיבור לחיבור. אפשר להבחין בארבעה שלבים:

- (1) החיבורים הראשונים: שטמ"ק ב"ב, ב"ק, וגם נדרים ונזיר שמבוססות על עבודתו של רב"א - הם בעיקרם מעין אנטולוגיה של פירושי הראשונים על מסכתות אלה. יש להניח כי מטרתו העיקרית של רב"א בשלב זה היתה לימוד עצמי. בולטת השאיפה ללמדנות ולנציקלופדיזם שמאפינת את הרנסנס. רב"א מתאמץ להשיג את כל פירושי הראשונים, ואפילו גליונות לכאורה נידחים ואנונימיים. כנראה שזו היתה מטרתו העיקרית של רב"א, כל זמן שהרדב"ז היה במצרים.

⁹¹ ראה מה שכתבנו לעיל בקטע על "תהליך החיבור של השיטות המקובצות".

⁹² יש התאמה מלאה בעניין הנוסחאות עם מה שנמצא בשטמ"ק חולין שבש"ס וילנא.

(2) עם עליית הרדב"ז לירושלים התמנה רב"א לראש חכמי מצרים, ואז פנו אליו מכל עבר לפסוק להם. שטמ"ק שלו קיבלה מטרה נוספת, והיא סקירת כל השיטות ההלכתיות של הראשונים על התלמוד, כדי לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא. נראה שמטרה זו באה לידי ביטוי בחיבור שטמ"ק ב"מ, ומעיד על זה תלמידו עזוז (שו"ת רב"א, עמ' קצט). מבחינה זו, דומה מטרתו של רב"א לזו של ר' יוסף קארו בחיבורו בית יוסף, אלא שר' יוסף קארו אסף שם בעיקר את כל הפוסקים האפשריים על כל הלכה, ואילו רב"א אסף את הפירושים לתלמוד על כל סוגיה. כנראה שכאן בא לידי ביטוי הבדל מסויים בגישה ביניהם לגבי הפסיקה: ר' יוסף קארו סבר שכדי לפסוק - צריך להתחשב בכל שורת הפוסקים שקמה מימי התלמוד ועד ימיו, ואילו רב"א חשב שיש גם לחזור אל התלמוד כדי לפסוק, לכן מגוון רב של פירושים על התלמוד חיוני לצורך בירור הפסק.

(3) חידושים עצמיים (שטמ"ק חולין ושטמ"ק כתובות), כשהמטרה היא לחבר חיבור פרשני שילבן את כל השיטות, ובעיקר יוכיח כי רש"י בלשונו הקצרה פתר כמעט את כל הקושיות. בשטמ"ק כתובות נוספה מטרה פדגוגית שיעדה הם התלמידים. יש הבדל בין שתי השיטות: חולין היא ממש ספר חידושים, ואילו כתובות היא שילוב של שטמ"ק ושל חידושים. כנראה שבסוף ימיו עשה רב"א אינטגרציה של שני המסלולים בחייו.

סיכום זה לא יהיה שלם אם לא נציין כי רב"א מעיר פעמים רבות כי אין הוא שבע רצון לגמרי מיצירתו. הוא כותב כי לא הספיק למצות את הנושא עד תום בהתאם לשאיפתו, זאת מפאת חוסר פנאי וטרדות ציבוריות, או בגלל בעיות בריאות. אך הוא מוסיף כי בכוונתו לשוב ולטפח את חיבוריו כשהתנאים יאפשרו זאת. הדברים נאמרים רק בשתי השיטות המקובצות האחרונות: חולין וכתובות⁹³.

⁹³ **בשטמ"ק חולין:** (1) "ועוד יש להאריך בזה ואין הפנאי מסכים" (עמ' 13, א24). (2) "צ"ע זה ואם לא יכולתי להעמיד בזה כעת עד ירחם ה' עלי וירפאני רפואה שלימה אמנ" (בגליון של 43). (3) אין לו זמן להאריך (עמ' 13, א24, 33, ב96). אין לו פנאי בגלל צרות עם ישראל (עמ' 89, א91). (4) באותה תקופה היה חולה (עמ' 43, א89), והמחלה היתה מחלת העינים שהפריעה לו ללמוד: "ועוד יש לדקדק כן מתוך לשונותיו של רש"י ז"ל ולא יכולתי להאריך מפני שנהייתי ונחלתי מעיני השם ירפאני רפואה שלימה בכלל חולי עמו ישראל וגם למעלה לא כתבתי כל הצורך מפני הסבה הנזכרת" (עמ' 69, א69).

ו. תקדימים: שיטות מקובצות שקדמו למפעלו של רב"א

כדי להעריך כראוי את האופי ואת המטרות של השיטות המקובצות של רב"א, יש להשוות אותן לשיטות מקובצות של מחברים אחרים. רב"א לא היה הראשון שהתחיל באיסוף פירושי התלמוד של קודמיו על כל סוגיה וסוגיה, והוא לא היה האחרון. לפניו היו נסיונות, כגון חיבור "ליקוטי הגאונים" המצוטט ע"י רב"א עצמו בשטמ"ק כתובות, "ספר הנר" לר' זכריה אגמאתי, חידושי גיטין המיוחסים לריטב"א וספר "בית הבחירה" של המאירי. את מפעלו המשיכו אחריו כמה חכמים, כגון ר' שלמה העדני, ר' אברהם פליף, ר' אהרן לפאפא ור' חיים בנבנשתי.

ליקוטי הגאונים, ספר הנר, יד רמה ושיטות קדמונים לגיטין, בית הבחירה

כאמור, רב"א מצטט בהרחבה בשטמ"ק כתובות מחיבור אבוד שהוא מכנה "ליקוטי הגאונים" או "ליקוטי הרבנים", שחובר לפי תוכנו בספרד במאה הי"ב, ושהכיל אוסף של פירושי גאונים וראשונים על מסכת כתובות. אך למרות שהוא הכיל פה ושם פירושים של רש"י, ר"ח ור"י נ' מיגש, הוא היה בעיקרו מעין קובץ של תשובות גאונים (ראה עליו בפרק הבא). החיבור הראשון שמוכר לנו שהיה למעשה מעין שיטה

בשטמ"ק כתובות: רב"א ביטא בצורה מוחשית את הלחץ בו הוא נמצא, בלי שום ספק עקב פעילותו הציבורית: (1) "ועוד היה לי להאריך ולאפס פנאי כעת לא הארכתי ובעזר העוזר האמיתי עוד אשוב על כל זה לברר וללבן האמת ואל האמת ידריכנו בדרך האמת" (דף ג, ע"א, ח"א, עמ' 1ג). האם רב"א עשה מהדורה בתרא לשיטה מקובצת כתובות כמו שרצה? (2) "קצרתי בשמעתא זו ויש בה להאריך לפי שהובאה בכמה מקומות בתלמוד וכעת לא היה לי פנאי להאריך ובבבא מציעא הארכתי בשמעתא זו בחדושי אשר חברתי מהראשונים ז"ל וה' יגמור בעדי ויזכני לכתוב חידושים על כל התלמוד להשאיר אחרי ברכה ונהיה אנחנו וצאצאינו יודעי שמו ולומדי תורתו לשמה וכן צאצאי צאצאינו אמנ" (ח"א, עמ' 1ג). (3) "ויש לי עוד להאריך בשמעתא זו ולטרדות הזמן וחילוף הזמנים בהמיר ארץ וצוק העתים לא יתנוני השב רוחי האל ברחמי יסלק חרון אפו מעל עמו ישראל ויניח לנו ואשוב לעיין עוד בשמעתא זו ואאריך בה כראוי כי היא אורך ימינו וחיי נפשנו ובתורתנו נהגה יומם ולילה אמנ" (ח"ב, עמ' 2ק). (4) "והאריכו (הקונטרסין) לתרץ ראיות התוס' ז"ל ולאפס פנאי כעת לא יכולתי להאריך" (דף כו, ע"ב, ח"א עמ' 4ק). (5) "וצ"ע בזה ולא יכולתי להאריך עוד בזה כעת עד יסכים הפנאי עמדי בעזר האמתי" (ח"א, עמ' 3מ). (6) "ולשיטה זו ניחא כמה קושיות דאיכא בשמעתא זו, וכעת לא יכולתי להאריך, ואתה המעיין שים שכלך בעין טובה בפ' שמועה זו ותמצאנה טוב טעם" (ח"א, עמ' 3נ-2). (7) "ויש לי להאריך בשיטת רש"י ז"ל והתוס' ז"ל, אבל אין הפנאי מסכים, ועוד אחזור על זה בעזר העוזר האמיתי" (ח"א, עמ' 1ב). (8) "התוס' ז"ל האריכו ולאפס פנאי כעת לא יכולתי לפרש דבריהם" (ח"א, עמ' 2ה). (9) "ועוד יש לנו להאריך בלשונו ז"ל ליישב לשון הברייתא ואין הפנאי מסכים" (ח"א, עמ' 2יא). (10) "ועוד צריכא לי עיון שמעתא זו ולאפס פנאי לא יכולתי להאריך" (דף נו, ע"ב, ח"ב, עמ' 3ח). (11) "ויש להאריך עוד ולאפס פנאי קצרתי" (דף פה, ע"א, ח"ב, עמ' 3ד).

מקובצת, הוא "ספר הנר" לר' זכריה אגמאתי⁹⁴, חכם בן המאה הי"ב (1120-1195) בצפון אפריקה, שאסף את חידושי קודמיו על ברכות, שבת, עירובין ועל שלש הבבות, כגון רבינו חננאל, ר' יצחק נ' גיאת, ר' יוסף נ' מיגש, פירוש המשניות של הרמב"ם במקורו הערבי ורבינו ברוך הספרדי והרכיב אותם יחדיו, תוך ציון שמו המלא של החכם המצוטט. בזכותו נשתמרו לנו חלקים מחיבורי ראשונים אלה. כמאה שנה אחרי ר' זכריה אגמאתי, אנו שומעים על חכם מפרובנס שכנראה עשה מעין שטמ"ק. מדובר בר' מאיר בר' שמעון המעילי מפרובנס. חיבורו אבד⁹⁵. כמו כן יש ספר כתב יד שהיה מעין שטמ"ק קדמון, המצוטט בספר "מעשה רקח" לרב מסעוד חי רקח (ח"ג, ליוורנו תק"ד) המביא דברים, בין היתר, בשם "חידושי נדרים לר' מאיר ב"ר שמעון המעילי" (תא-שמע, פרשנות ב', עמ' 155). הרב ליכטנשטיין הדפיס חידושי גיטין מיוחסים לריטב"א (ירושלים תש"ס), והספר נדפס שוב ע"י הרב שושנה בשם "יד רמה ושיטות קדמונים, מסכת גיטין" (ירושלים תשנ"ז), ושניהם תיארו אותו כשיטה מקובצת. במאה הי"ד מופיע ספר בית הבחירה⁹⁶ להמאירי, שגם הוא כעין שיטה מקובצת, שמביא בכל סוגיה בצורה בהירה את מבחר השיטות הפרשניות, כמעט מכל התקופות והאזורים. בנדיקט⁹⁷ תיאר את המאה הי"ג בפרובנס, שמתחילה עם ר' מאיר בר' שמעון המעילי ומסתיימת עם ר' ירוחם בן משולם מפרובינצא, כתקופת החתימה והליקוט, בה החיבורים הם בעיקר ספרי ליקוט מתורתם של חכמי ספרד וצרפת כאחד, והם מעין שיטות מקובצות.

להוציא את ספר הנר, ספר בית הבחירה וחידושי גיטין המיוחסים לריטב"א, יתר החיבורים אינם בידינו. כדי להעריך את תרומתו המיוחדת של רב"א, יש מקום לתאר בקצרה שלשה חיבורים אלה.

הבדלים בין "ספר הנר" לבין שטמ"ק של רב"א

היקפו של "ספר הנר" מצומצם. הוא אינו מלווה את כל המסכת כמו שטמ"ק. הוא חובר מסביב להלכות הרי"ף, והוא חלק מן הספרות הענפה שנוצרה במאה הי"ב על הרי"ף אשר החליף במידה רבה את לימוד התלמוד בספרד, בצפ"א ובפרובנס באותה תקופה.

⁹⁴ על ר' זכריה אגמאתי ראה: הירשברג, אגמאתי, עמ' 379-388; תא-שמע, פרשנות א', עמ' 157-156.

⁹⁵ לא ידוע כלום על כך, ראה: תא-שמע, פרשנות ב', עמ' 156-154.

⁹⁶ ראה עליו: תא-שמע, פרשנות ב', עמ' 163-162.

⁹⁷ בנדיקט, פרובאנס, עמ' 184-191.

חלקו האישי של ר' זכריה אגמאתי אפסי, פחות מאחוז אחד, ומדובר בפירושי מילים קשות בודדות פה ושם, והערות מעטות באופן מקרי. מאידך גיסא, חלקו של רב"א שהיה מצומצם בשיטות המקובצות הראשונות, והסתכם במשפטי קישור או בהערות משוות בין הפירושים השונים, הולך וגדל מחיבור לחיבור. בשטמ"ק ב"מ חיבר רב"א קטעים שלמים שחתומים "ב"א" (=בצאלא אשכנזי); בשטמ"ק כתובות - חלקו האישי של רב"א הוא למעלה משליש, ובשטמ"ק חולין - כשני שלישים.

הכפילויות שכיחות אצל ר' זכריה אגמאתי. למשל, הוא מביא את ר' ברוך הספרדי שמצטט מדברי ר"ח, וחוזר ומביא את אותם הדברים של ר"ח מתוך פירוש ר"ח עצמו. ניכר אצלו חוסר הניסיון בסוג ספרותי זה. ראינו לעיל⁹⁸ כי תופעה זו כמעט ואינה מצויה אצל רב"א.

"ספר הנר" אסף בעיקר את פירושי הספרדים הראשונים עד המאה הי"ב. רב"א אסף מכל מרכזי התורה הגדולים: גאונים, צפ"א, צרפת/אשכנז, ספרד, איטליה, מצרים, א"י ותורקיה עד תקופתו במאה הט"ז.

רב"א מבקר את מקורותיו, מתווכח איתם ומעריך אותם. אין תופעה דומה ב"ספר הנר".

הבדלים בין חידושי גיטין המיוחסים לריטב"א לבין שטמ"ק של רב"א

חידושי גיטין המיוחסים לריטב"א הם כאמור סוג של שטמ"ק. יש בהם ציטוטים מחידושי הרמב"ן והרשב"א, והם מתוקנים יותר מאשר ספרי הדפוס. הספר מכיל גם מובאות מהריטב"א ומחידושי רבינו יונה לגיטין. לא היה ידוע משום מקור אחר כי רבינו יונה חיבר חידושים לגיטין. יש בספר פירושים לגמרא אף במקומות שרש"י אינו מפרשם. בעיקר יש בו מובאות רבות בשם הרמ"ה, וכנראה שרוב חידושי הרמ"ה על מסכת גיטין נמצאים בו.

ספר זה שונה משטמ"ק של רב"א בעיקר בכך שהוא מציג פרשנות חד-גונית מאזור גיאוגרפי אחד:

ספרד בלבד. גם ממנה לא צוטטו אלא מחברים מעטים, המפורסמים ביותר שמן הרמ"ה ועד הריטב"א.

⁹⁸ בפרק זה, תחת הכותרת "העדר כפילויות".

הבדלים בין ספר "בית הבחירה" לבין שטמ"ק של רב"א

ספר בית הבחירה מציג כאמור מבחר שיטות פרשניות מרוב האזורים והתקופות: גאוני בבל, חכמי צפ"א, חכמי ספרד המוסלמית והנוצרית, רבני צרפת וגדולי פרובנס והרמב"ם. אך אין בו כלום מתורת חכמי איטליה, ויש בו מעט מאד מתורת חכמי אשכנז. הספר אינו שיטה מקובצת פשוטה. אין המחבר מלקט מכל הבא לידו. הוא ממיין ומסנן את העיקר מן הטפל, מונע כפילויות. המחבר גם מביע את דעתו מדי פעם בפעם על הפירושים שהוא מצטט, מכריע ביניהם, ולפעמים חולק על מי שנראה לו, ואפילו על הרמב"ם הנערץ עליו ביותר. זו אם כן שטמ"ק שמצטיינת ביצירתיות.

מבחינה המפה הגיאוגרפית, רב"א התפרס יותר מן המאירי. הוא הביא לא רק את כל המפרשים שפעלו אחרי המאירי, אלא גם מפרשים קדומים למאירי שלא הובאו על ידו, בעיקר את חכמי איטליה וחכמי אשכנז.

המאירי לא הזכיר את קודמיו בשמותיהם אלא בכינויים: "גדולי המפרשים" (=הראב"ד), "גדולי המחברים" (=הרמב"ם), "גדולי הרבנים" (=רש"י), "גדולי הפוסקים" (=הרי"ף) וכדומה. רב"א מזכיר אותם בשמותיהם, ופעמים רבות הוא מצרף להם פרטים היסטוריים.

המאה ה"ז - תקופת האיסוף

מפעלו של רב"א משתלב היטב בזרם הכללי של המאה ה"ז, שהצטיינה באיסוף כתבי יד ויצירת ספריות ציבוריות גדולות. השאיפה לכנס בחיבור אחד את כל אוצרות הספרות בתחום מסויים אינה בלעדית לרב"א. מה שעשה רב"א לגבי פרשנות התלמוד, עשה ר' יוסף קארו לגבי ההלכה. אנו יודעים כי ר"י קארו, בביקורו בשאלוניקי, השתמש בספריות המפורסמות של העיר לחקירותיו לצורך חיבוריו⁹⁹ (בשנת 1533). במשך עשרים שנה שעבד על ספרו ב"י - ראה כמעט את כל ספרי הראשונים וגם את הספרים מהמחברים שהיו בדורו ובדור שלפניו, ורק חיבורים בודדים מן הראשונים לא הגיעו לידו¹⁰⁰.

⁹⁹ ראה: קונפורטי, קורא הדורות, דף ל"ה ע"א.

¹⁰⁰ ראה על כל זה: גרינוואלד, קארו, עמ' 160-163.

ר' יוסף קארו היה מודע, כמו רב"א, כי חכמים רבים הולכים באותה שיטה, כגון הרא"ש, המרדכי, סמ"ג, סמ"ק, ספר התרומה והגמ"י שנמשכים בדרך כלל אחרי התוספות. לכן לא כתב את דעתם בלי צורך, כדי למנוע כפילות (ראה מבוא לב"י). גם הוא, כמו רב"א, עסק בהגהות, והוא הגיה בעיקר את הטור על פי "ספרים מוגהים ונכונים" (שם).

בשנת תשנ"ג פורסמה שטמ"ק לר' אלעזר אזכרי על מסכת נדרים¹⁰¹. הוא חיבר אותה בצפת, וסיים אותה בשנת 1577. ר' אלעזר אזכרי הוא בעל "ספר חרדים" המפורסם, והיה בן דורו של רב"א. המחבר פותח את ספרו במשפט:

"פרי מגדים, פסקי מסכת נדרים על פי פירוש רש"י ותוס' והריטב"א והרא"ש ור"ן".

תרומת חיבור זה תוארה בשני המבואות של שפירא ושל מצגר, בעיקר לגבי זיהוי חיבורו של הריטב"א על מסכת נדרים. בעבודה זו, לא התמקדנו על שטמ"ק נדרים המיוחסת לרב"א, הואיל ויש ערעור על בעלותו של רב"א עליה. אעפ"כ נציג כאן השוואה קצרה בין שני החיבורים: (1) חיבורו של ר' אלעזר אזכרי, הוא כאמור בכותרתו, חיבור פסיקתי, ואילו החיבור המיוחס לרב"א הוא חיבור פרשני. (2) החיבור המיוחס לרב"א הוא אנטולוגיה טהורה של פירושי ראשונים, ואילו חיבורו של ר' אלעזר אזכרי הוא בעל אופי חידושי. בנוסף לזה, ר' אלעזר אזכרי פירש את המקורות המצוטטים על ידו, בעיקר את שיטות הרשב"א, הר"ן, הרא"ש, התוספות ופסקי הרמב"ם. (3) החומר החדש בחיבורו של ר' אלעזר אזכרי הוא בעיקר חיבורו של הריטב"א על מסכת נדרים, ואילו החיבור המיוחס לרב"א מכיל, כפי שראינו לעיל (פרק ב', תחת הכותרת "שיטה מקובצת נדרים") - את חיבוריהם האבודים של כמה ראשונים, כגון פירוש ר' נתן בר יוסף תלמיד הרמב"ן להלכות נדרים של הרמב"ן, פירוש הרא"ם (ר' אליעזר ממיץ) למסכת נדרים, החיבורים האנונימיים בשם "שיטה" ובשם "פירוש", חידושי הרי"ף לנדרים (ר' יצחק צרפתי שהיה בדורו של הרשב"א). פירוש אחרון זה שייך לפי אפשטיין, לפירושי וורמייזא¹⁰².

¹⁰¹ ד' מצגר, "שיטה מקובצת עמ"ס נדרים לרבינו אלעזר אזכרי", בתוך: ספר זכרון ברית אברהם לזכרו של אברהם פרנס,

ירושלים תשנ"ג, עמ' נג-רמג.

¹⁰² אפשטיין, וורמייזא ב', עמ' 170-174.

המשך מפעלו של רב"א אחריו

כשם שרב"א לא היה הראשון בחיבור "שיטה מקובצת", כך הוא לא היה האחרון. קמו אחריו חכמים שהמשיכו בזה, אולי כדי להשלים את מפעלו. מדובר בר' שלמה העדני, תלמידו בירושלים, שלו אנו חייבים את שטמ"ק על סדר קדשים שנדפסה על ידי אילן. על מפעלו כתב שוחטמן מאמר חשוב¹⁰³. אחריו השתמש ר' אברהם פליף¹⁰⁴ בצפת, בתחילת המאה הי"ז, בחיבוריו של רב"א, ובנה עליהם עיבודים. במשך המאה הי"ז פעלו באיזמיר שני חכמים שחיברו שיטות מקובצות: ר' אהרן לפאפא שחיבר כנראה שטמ"ק על ביצה לפי ר' יצחק נוניש בילמונטי¹⁰⁵, והחיד"א מייחס לו אף את שטמ"ק ב"ב שהוכחנו שהיא לרב"א¹⁰⁶, ור' חיים בנבנשתי שחיבר את "חמרא וחיי" על מסכת סנהדרין. ספר זה מורכב ברובו מחידושיו של המחבר, אך הוא עשיר בציטוטים מתוספות הרא"ש לסנהדרין, מתוספות נכדו של רבינו שמשון משאנץ לסנהדרין¹⁰⁷, מתלמידי הר"ף לסנהדרין, מן המאירי שמספר "בית הבחירה" שלו הוא מצטט קטעים מאד נרחבים ומחיבור שהוא מכנה "כללי המאירי"¹⁰⁸, מחידושי הר"ן לסנהדרין, מ"שיטה כ"י לרבנן קמאי על מכילתין" (למשל בעמ' רא), ועוד. ספר "חמרא וחיי" הוא המקור היחיד לתוספות נכדו של הר"ש ולתוספות הר"ף לסנהדרין שלוקטו ממנו ונדפסו בירושלים, שנת תשנ"ו. פעמים רבות חותם ר' חיים בנבנשתי אותו קטע בשמות "הרא"ש ונכדו של הר"ש", וזה מעיד על הקשר בין שני החיבורים. תוספות הר"ף לסנהדרין

¹⁰³ שוחטמן, בנין שלמה, עמ' 93-63.

¹⁰⁴ ר' אברהם פליף הוא חכם צפתי אשכנזי שנפטר בצפת בשנת שע"ב, כעשרים שנה אחרי פטירת רב"א. ידוע לנו בזכות ספר "פתח עינים" של החיד"א שהביא בו מליקוטיו. ראה עליו: בניהו, הגהות, עמ' סו-עו.

¹⁰⁵ ר' יצחק נוניש בילמונטי מעיר בספר "שער המלך" שלו על הרמב"ם, הלכות יו"ט, כי היו לו שני כתבי יד של שטמ"ק ביצה, אחד לרב"א, והשני לר' אהרן לפאפא בעל שו"ת בני אהרן (ראה הקדמה בספר: שיטה מקובצת ביצה, ההדיר הרב משה שטערן, ניו יורק תשי"ד).

¹⁰⁶ ראה: חיד"א, הגדולים, ערך ר' אהרן לפאפא.

¹⁰⁷ רב"א מביא מהם כלל אחד בכללי התלמוד שלו (מהד' מארכס, סי' 181). ר' חיים בנבנשתי מכנה את תוספות נכדו של רבינו שמשון משאנץ לסנהדרין: "חידושים" (דף כז, ע"א).

¹⁰⁸ ספר "כללי המאירי" יוחס כנראה בטעות למאירי, והוא אולי מתלמיד של הרשב"א (ראה: תא-שמע, פרשנות ב', עמ' 163, הערה 38).

לוקטו מספר "חמרא וחיי", ונדפסו בירושלים בשנת תשנ"ו. נראה שר' חיים בנבנשתי השתמש בכ"י שהיה בידי רב"א¹⁰⁹. ספר "חמרא וחיי" הוא המקור היחיד לתוספות נכדו של הר"ש לסנהדרין¹¹⁰.

---

¹⁰⁹ כפי שנכתוב לקמן בפרק ד' תחת הכותרת "תוספות הר"ף לסנהדרין".

¹¹⁰ אורבך, התוספות, עמ' 277, הערה 34*.

פרק ד'

ספרייתו של ר' בצלאל אשכנזי

בפרק זה נשתדל לצייר תמונה שלמה ככל האפשר מן הספרייה שעמדה לרשותו של רב"א. בפרק ב' הגענו למסקנה כי לא כל מה שיוחס לרב"א חובר באמת על ידו. בפרק זה נתייחס רק לחיבורים שיצאו בלי שום ספק מתחת ידו. מדובר בחיבורים הבאים: שטמ"ק כתובות, שטמ"ק של שלש הבבות, שטמ"ק חולין, שחלקה הגדול עדיין בכתב יד, כללי התלמוד, שו"ת ודרשות. סרקנו את החיבורים האלה במלואם ורשמנו את כל הציטוטים שמופיעים בהם. בשיטות המקובצות עשינו גם חישובי נפחים.

טיפולנו בצורה חלקית גם בשיטה מקובצת קדשים במהדורת אילן, ולפי הצורך השווינו בינה לבין ציטוטים שנמצאים בחיבורים הודאיים, ואמנם יש רגליים לדבר כי מחברה השתמש בחיבור שיצא מתחת ידו של רב"א. השתמשנו פה ושם גם בציטוטים שנמצאים בשיטות מקובצות נדרים, ביצה ונזיר, וכן בליקוטי רב"א שנדפסו על ידי בלוי ב"שיטת הקדמונים", ושנעשו על ידי ר' אברהם פליף, והתברר כי אותם כתבי יד שימשו את מחבריהם ואת רב"א.

תיאור ספרייתו של רב"א יתרכז בעיקר בחיבורים שהיו בכתבי יד בימיו. נזכיר את כל ספרי הדפוס בהם הוא השתמש, אך לא נתעכב עליהם. אכן רב"א עצמו במקומות שונים מעיר כי לא נהג לצטט מן הדפוסים, אלא רק להפנות אליהם, הואיל והם מצויים בידי כל אדם.

בכל החיבורים שנסקרו, נמצאו ציטוטים מכ- 370 חיבורים. כ- 98 מהם היו בדפוס בימי רב"א, והוא מצטט כ- 270 מהם מתוך כתבי יד. לעת עתה, נדפסו 198 חיבורים, ונותרו עוד כ- 170 חיבורים אבודים או לא ידועים, או שנמצאים עדיין בכתבי יד.

השתדלנו לברר, עד היכן שידנו מגעת, את הפרטים הבאים:

1. האם החיבור המצוטט על ידי רב"א הוא אבוד או לא ידוע, או שהוא נמצא בידו בדפוס או בכתב יד.
2. אם החיבור אבוד או לא ידוע - מהם כל הפרטים שאפשר לדלות על חיבור זה מציטוטי רב"א.

3. איזו מהדורה עמדה לרשות רב"א, לגבי חיבורים שחוברו במהדורות שונות.
  4. השוואה בין כתבי היד שהיו בידי רב"א לבין הנדפסים שנמצאים בידינו.
  5. טיב כתבי היד שהיו בידי רב"א: נוסחם, היקפם, גילם.
  6. היקף הציטוטים שעשה רב"א מכתבי היד השונים שלו.
- החיבורים המצוטטים ע"י רב"א מוצגים לפי תקופות ולפי אזורים. בדרך כלל נצמדנו לסדר שבו נקט פרופ. תא-שמע בספריו על פרשנות התלמוד.

ספרות חז"ל

רוב ספרות חז"ל נדפסה כבר בימיו של רב"א, ולכן בדרך כלל הציטוטים וההפניות קשורים לדפוס. רב"א מצטט מן הדפוס לא רק מן התלמודים, אלא גם מן התוספתא (שנדפסה יחד עם הרי"ף), מן המכילתא, מן הספרא, מספרי דברים, ממדרש רבות, מאיכ"ר, שהש"ר וקה"ר, ממדרש שמואל, מן התנחומא, משוחר טוב, מפרקי דר' אליעזר, מילקוט שמעוני וממדרש משלי. אך רב"א מדווח על הרבה כתבי יד שנמצאים בידו, ובדרך כלל הוא מציין שהם מדויקים, והוא עורך עימות בינם לבין הדפוס¹. אפשר להצביע בספרייתו של רב"א על הימצאות כ"י אחד לפחות של הירושלמי, כ"י של המכילתא, הספרא, ספרי דברים, מדרש איכה (איכ"ר), פסיקתא דר"כ, פסיקתא רבתי, שוח"ט, מדרש משלי, תנא דבי אליהו, ילקוט שמעוני, כמה כתבי יד של התלמוד הבבלי, וכמה כתבי יד מדויקים של מדרש רבות.

גאונים

החומר הגאוני בחיבורי רב"א מועט מאד. אין כלום בשטמ"ק ב"ב ובשטמ"ק חולין. בשו"ת (סי' טו, עמ' קכ) נמצאת התייחסות אחת לספר המקח לרה"ג, ובספר הדרשות (עמ' רצט) נמצא פירוש רבינו האי גאון על

---

¹ ראה מה שכתבנו לעיל בפרק ב' תחת הכותרת "ההגהות".

פסוק של התהלים. אמנם יש איזכור של ספר הלכות גדולות בשו"ת² ובשטמ"ק חולין³, אך מדובר בציטוטים מכלי שני, וזאת למרות שהספר נדפס בונציה בשנת ש"ח, בצעירותו של רב"א. בכללי התלמוד⁴ מצוטט ספר דרכי התלמוד של רס"ג 4 פעמים. בשטמ"ק ב"ק נמצאות רק 2 תשובות של גאונים, תשובה אחת מר' דוסא בן דוסא גאון ותשובה אחת מרב שרירא גאון. הפירוש לב"ק על שם "גאון", שממנו מצוטט רב"א בשטמ"ק ב"ק 132 ציטוטים בפרקים ז'-ט', אינו שייך לגאונים, אלא הוא אחד מפירושי גרמייזא, וידובר עליו במקומו בין החיבורים מאשכנז שהיו בספרייתו של רב"א. בשטמ"ק ב"מ נמצאות 2 תשובות גאונים⁵, וציטוט אחד מדרכי התלמוד של רס"ג (דף קב, ע"א). עיקר החומר הגאוני נמצא בשטמ"ק כתובות שמכילה פירוש נרחב בשם "ליקוטי הגאונים", ומספר נכבד של תשובות גאונים.

דרכי התלמוד של רב סעדיה גאון

כאמור, רב"א מצוטט מחיבור זה ארבע פעמים בכללי התלמוד (מהד' מארכס, סי' 228, 319, 369, 372). הוא מציין שהחיבור מועתק מערבית. הספר צוטט פעם אחת בשטמ"ק ב"מ (עמ' ריב) בתור "דרכי התלמוד שחיבר רב סעדיה גאון בלשון ערבי". וזה הציטוט: "כל זאת אומרת - הלכה היא. אמר רב חסדא: זאת אומרת בת אצל האם. אמר רב ששת: זאת אומרת הכחשה תחלת הזמה ע"כ".

אברמסון⁶ מראה כי לאמיתו של דבר מקורם של הכללים הוא בספר מבוא התלמוד לרב שמואל בן חפני, וספר דרכי התלמוד יוחס בטעות לרס"ג. הראשון שייחס ספר זה לרס"ג היה רב"א, וממנו העתיקו ר"ש אלגאזי ב"גופי הלכות" והחיד"א ב"עין זוכר".

² יש עוד שני ציטוטים מכלי שני: 1) ציטוט אחד מה"ג (שו"ת רב"א, סי' טו, עמ' קטו). אינו נמצא בבה"ג שלפנינו, ובוחבוט תמה מנין לקח רב"א את הציטוט. למעשה ההתייחסות לקוחה מן הר"ן על הרי"ף (גיטין פח, ע"ב). 2) מה שמוכר בשמו בשו"ת (סי' ו, עמ' עז) בשם רב אחאי גאון, לקוח ממגיד משנה.

³ יש רק ציטוט אחד מספר ה"ג בשטמ"ק חולין (עמ' 33א; דף ט, ע"א, ד"ה נבילה ומטמאה במשא). אך ברור שרב"א לקח את ההתייחסות לבה"ג מן הר"ן על הרי"ף.

⁴ יש איזכור של ה"ג בכללי התלמוד (מהד' מארכס, סי' 57) יחד עם חכמים אחרים, אך אין ציטוט ולא הפנייה; כל הסימנים מעידים שגם כאן לקוח האיזכור מכלי שני, ולא מצאתי מהו.

⁵ 2 תשובות של ה"ר צמח בר פלטי גאון בדף סז, ע"א, ורב"א מציין את סימניהן: סי' של"ט-ש"מ.

⁶ אברמסון, גאונים, עמ' 164 ואילך.

פירוש רס"ג לדניאל

נמצא ממנו ציטוט אחד בספר הדרשות (עמ' ע), והוא לקוח מן הדפוס, שכן הפירוש נדפס בונציה רפ"ד-רפ"ו. מדובר בפירוש מיוחד, ואינו לרס"ג.⁷

ליקוטי הגאונים

(א) רב"א מצטט בשטמ"ק כתובות 65 ציטוטים מפרק א' עד פרק ו' של כתובות מחיבור בשם "ליקוטי הגאונים". מדובר בחומר מזערי - כחצי אחוז מכל החומר שנמצא בשטמ"ק כתובות. לפעמים רב"א מכנה אותו חיבור בשמות אחרים: "פירושי הגאונים" (ג, סוף ע"ב), "הגאונים" (יג, ע"א, ד"ה בשלמא), "גאון" (נה, ע"א, ד"ה אמר), "ליקוטי הרבנים" (טו, ע"ב, ד"ה מצאתי), "ליקוטי פירושי הראשונים" (ח, ע"א, ד"ה ובליקוטי פירושי הראשונים).

אין ספק כי כל השמות האלה מתייחסים לאותו חיבור. אפשרי⁸ הוכיח כי "ליקוטי הגאונים" הוא "ליקוטי פירושי הראשונים". אכן הציטוטים של רב"א מ"ליקוטי הגאונים" מכילים ציטוטים רבים מראשונים שונים: רש"י, הרי"ף, ר"ח, ר' יהוסף ו' מיגאש (3 ציטוטים) - וזאת ליד ציטוטים מן הגאונים כגון רב שרירא גאון, רב האיי גאון ור"ש בן חפני (פעם אחת בח"א, עמ' רכ"א). רש"י מכונה בדרך כלל "רבינו שלמה ז"ל", וזה מרמז כי האוסף נוצר בתקופה קדומה.

האם החומר שנמצא בספר "ליקוטי הגאונים" הוא חומר חדש, או שיש בו חומר שידוע לנו ממקורות גאונים אחרים? לזו העתיק באוצר הגאונים שלו על כתובות את כל הציטוטים של רב"א, והוא מציין תמיד את מקורותיו. אם לסמוך על הערותיו של לזין – הרי שרב"א הוא בדרך כלל המקור היחיד לכל הציטוטים האלה.

חיבור זה היה כנראה אוסף של מבחר פירושים, מעין שיטה מקובצת. למשל בדף ז, ע"ב, כותב רב"א: "ובליקוטי קצת פירושים מהגאונים ז"ל מצאתי כתוב לשון רש"י ז"ל בזה הנוסחא: לר' שלמה ז"ל וכו', ובפירושינו שלנו קיצרו, ואפשר שנזדמנו למעתיק לשון זה ממהדורא קמא של רש"י ז"ל". בדף טו, ע"ב (ד"ה

7 על המחבר ראה: כשר, שרי האלף ח"א, עמ' קנג.

8 אפשרי, ורמייזא ב', עמ' 188-189.

וראשה פרוע): "לר' שלמה ז"ל וכו' פי' רבינו שלמה ז"ל... ליקוטי הרבנים" (שם, ד"ה מצאתי). יש איזכור אחד של הר"ף ואחד של ר"ח (נג, ע"ב, ד"ה ובלקוטי הגאונים), ונמצאים שני ציטוטים מר' יהוסף הלוי נ' מיגש (יז, סע"א; סא, רע"א). אך עיקר החומר הוא חומר גאוני: "וז"ל גאון וכו' ... ליקוטי הגאונים" (נב, ע"א, ד"ה שיש לה קצבה), "וז"ל הגאונים ... ע"כ מליקוטי הגאונים" (יח, רע"ב).

החיבור כלל גם תשובות גאונים, כגון: "עוד כתוב שם שאלה לרבינו האיי גאון ז"ל" (ז, ע"ב, סוף ד"ה בבית חתנים), "לרבינו שרירא ולרבינו האיי גאון וכו' " (ח, ע"א, ד"ה מכי רמו), "אבל רבינו האיי גאון ז"ל כתב בתשובה וכו' " (נג, ע"ב, ד"ה ובלקוטי הגאונים), "וכתב רבינו האיי גאון... " (ע, ע"א, ד"ה וכתב רבינו האיי גאון). יש פירושי מילים בערבית בציטוט שנמצא בדף ס, סוף ע"ב, ומוזכרת גירסת גאונים: "והגאונים גרסי בספרי ספרד וז"ל ... ע"כ מליקוטי הגאונים ז"ל" (מא, ע"א, ד"ה גמ').

הציטוט בדף ע, ע"א, ד"ה וכתב רבינו האיי גאון, מכיל את ההערה הבאה: "וכתב רבינו האיי גאון... ומדבריו אתה למד שאין ממש בדברי ר' יצחק סחאב אל סראגא...". הציטוט הבא אחריו (סוף פרק ו') מכיל את הדברים הבאים: "רבינו יצחק סחאב אל סראגא כתב... ואמר רבינו האיי גאון ז"ל...". לוי⁹ כתב ש"במקום ר' יצחק סחאב אל סראג' צ"ל ר' יצחק צאחב אלסראג', ותרגומו ר' יצחק בעל המאור או בעל הנר, הוא ר' יצחק בן גיא¹⁰".

המסקנה היא כי ליקוטי הגאונים הוא חיבור שנערך בספרד, כנראה בסוף המאה הי"ב.

ב) חיבור זה יכול ללמדנו משהו על קורותיהן של תשובות הגאונים. אברמסון¹¹ מטפל בפיסקה הבאה בשטמ"ק כתובות דף ז, ע"ב, סוף ד"ה בבית חתנים:

עוד כתוב שם (היינו ב"פי' הגאונים") שאלה לרבינו האיי גאון ז"ל ראובן היה במדינה ושיגר פרקמטיא וכו' מילתא דנקיטא מפומא דרבנן קמאי תנאי (צ"ל איתני) עולם דלא מברכין ז' ברכות אלא אחר כניסה לחופה דבעי למימר יוצר האדם ואשר יצר את האדם בצלמו בצלם וכו'

9 לוויין, אוצר הגאונים, כתובות, תשובות, עמ' 214, הערה ב.

10 עי' בריל, יאהרביכר IV צד 163. והוא מש"כ ש. אסף, תרביץ שנה ג' צד 213-4 ועי"ש עוד צד 339.

11 אברמסון, עיונים, עמ' טז-יז.

וכל אילין מילין דחופה אינון ומאן דמברך להון להני ברכות קודם כניסתה לחופה אמרין אין זה

דרך תלמידי חכמים ע"כ.

נושא השאלה הוא אם אפשר לברך ז' ברכות לפני החופה, ולא מובן מה הקשר לתחילת התשובה שהיא: "ראובן היה במדינה ושיגר פרקמטיא"! אברמסון גילה כי התשובה על ז' ברכות נמצאת בקונטרס תשובות שהשיב רב האיי גאון לבני קאבס באפריקה הצפונית, והתשובה הראשונה מתחילה: "ראובן היה במדינה ושיגר פרקמטיא לשמעון חתנו", ואחרי כמה סימנים נמצאת התשובה על ז' ברכות. כל הקונטרס נמצא בתשובות הגאונים הרכבי סי' נט עמ' 27 ואילך, והתשובה על ז' ברכות בסימן סה עמ' 30. אברמסון למד מכאן עוד פרט על גלגולי תשובות הגאונים. המעתיקים לא העתיקו תמיד את כל הקונטרסים אלא רק את התשובות שעניינו אותם, ולפעמים ציינו את ראש הקונטרס. כך נוצרה הפיסקה המוזרה בשטמ"ק כתובות. אם כן, פירוש הגאונים בשטמ"ק כתובות הוא כנראה אוסף דברי גאונים מתשובותיהם אחרי גלגולים שונים.

תשובות גאונים

נמצאות 2 תשובות של ה"ר צמח בר פלטוי גאון בשטמ"ק דף סז, ע"א, ורב"א מציין שהראשונה נמצאת "בתשובותיו סי' ש"מ", והשניה "תשובת רב צמח בר פלטוי גאון סי' של"ט". נראה שהיה בידיו קובץ תשובות של רב צמח בר פלטוי גאון שהכיל לפחות 340 תשובות. אך יותר סביר להניח שמדובר בקובץ תשובות מגאונים שונים, ביניהם רב צמח בר פלטוי גאון.

בשטמ"ק כתובות יש 20 ציטוטים¹² מגאונים סתם ומרב שרירא גאון ורב האיי גאון, שאינם מיוחסים לחיבור "ליקוטי גאונים" הנ"ל. 3 ציטוטים מיוחסים לרש"ג ולרה"ג ביחד, וכנראה שמדובר בתשובות שנשלחו בזמן החפיפה שבין האב לבנו. 10 ציטוטים מיוחסים לרה"ג לבד עם הציון "בתשובה" מידי פעם בפעם. ציטוט אחד מיוחס ל"תשובת הגאונים", ו-6 ציטוטים מיוחסים ל"גאון" סתם. הציטוטים המיוחסים

¹² הציטוטים הם: בשם רש"ג ורה"ג בדף יג, ע"ב; בשם רה"ג בדף יד, ע"א; בשם רש"ג ורה"ג בדף יז, ע"ב; תשובת רה"ג בדף כ, ע"ב; בדף כב, ע"ב; בשם רה"ג בדף לו, ע"ב; בשם רש"ג ורה"ג בדף נב, ע"ב; בשם רה"ג בדף נה, ע"א, ובדף סב, ע"א; בשם גאון בדף סב, ע"ב, ועוד שם; בשם רה"ג בדף סו, ע"א, ועוד שם; בשם רה"ג בדף סו, ע"ב, ובדף סח, ע"ב;

ל"גאון" אינם לקוחים מספר "ליקוטי הגאונים" הנ"ל, שהרי בח"ב, עמ' לב2, כתוב: "כן כתוב בליקוטי הגאונים וכן פי' גאון ז"ל וז"ל וכו'". כל הציטוטים הנ"ל מכילים חומר שאינו ידוע לנו משום מקור אחר, להוציא הציטוט שבדף כב, ע"ב שנמצא בסגנונות שונים בספר והזהיר ובשאלות, והציטוט שבדף נב, ע"ב שנמצא בתשובות גאונים ח"ב סי' קע"ח. כמעט כל יתר הציטוטים הועתקו ע"י לוין באוצר הגאונים על כתובות, ישירות משיטה מקובצת כתובות. לוין השמיט משום מה את הציטוט שבח"א, עמ' סז1, ואת רובו המכריע של הציטוט שבח"ב, עמ' נד4. כנראה שהיה בידי רב"א קובץ של תשובות גאונים שלא הגיע לידינו, ויתכן שמדובר באותו קובץ דלעיל שהכיל 2 מתשובותיו של רב צמח בר פלטי גאון.

עוד תשובה אחת קצרה של רש"ג נמצאת בשטמ"ק ב"ק (דף ק, ע"ב), ורב"א כותב שהוא מצא אותה "בתשובותיו מועתק מלשון ערבי", וזה מוכיח כי היה לו קובץ תשובות של רש"ג מתורגם לעברית. בשטמ"ק ב"ק (דף י"ג, ע"א) מובאת תשובת רבינו דוסא גאון בן גאון¹³. גאון זה מתייחס כאן למחלוקת בפירוש הסוגיה בין רה"ג לבין ר' שמואל הנגיד. הוא רוחש כבוד גדול לרה"ג, ומגן כאן בחירוף נפש על פירושו לסוגיה נגד הביקורת שהטיח כלפיו ר' שמואל הנגיד.

יש להבין את הרקע של המחלוקת בין רב האי גאון לבין ר' שמואל הנגיד, ומה גרם לרב דוסא בן דוסא גאון להיחלץ להגנתו של רה"ג. הדבר תמוה בהתחשב בעובדה כי ר' שמואל הנגיד היה עלם כשחלק על רה"ג וכי רב דוסא היה ישיש: איך צעיר כמו ר' שמואל הנגיד מעז לחלוק על רב האי גאון, ומדוע ישיש כמו רב דוסא חש צורך להתייחס לטענותיו של עלם זה? פוזננסקי חשב כי לא מדובר ברב הספרדי אלא ברב שמואל בן חפני, חותנו של רה"ג. אך מרגליות¹⁴ הראה כי באמת מדובר בר' שמואל הנגיד הלוי הספרדי. הוא טוען כי ר' שמואל הנגיד חיבר בנוסף לספרו הידוע "הלכתא גבראתא", שהוא ספר פסק, גם

בשם הגאון בדף סט, ע"א; בשם רה"ג בדף סט, ע"ב; בשם גאון בדף ע, ע"א, בדף ע, ע"ב, ובדף עא, ע"ב. כל הציטוטים האלה מחזיקים פחות מחמישית אחוז מכל החומר שנמצא בשטמ"ק כתובות.

¹³ פוזננסקי פרסם תשובה זו מתוך שטמ"ק ב"ק בכתב עת "הגרן", שנה ו, עמ' 59-53, במסגרת מאמר על רב דוסא גאון בן גאון. הוא פרסם שם בסה"כ 5 תשובות ידועות של חכם זה. מדובר בבנו של רב סעדיה גאון. רס"ג נפטר בשנת תש"ב (942). רב דוסא בנו נולד א"כ לפני שנה זו, והוא נפטר כ- 20 שנה לפני רה"ג (שנפטר בשנת 1038).

¹⁴ מרדכי מרגליות, ספר הלכות הנגיד עם מבואות והערות, בהוצאת קרן יהודה לייב ומיני אפשטיין שעל יד האקדמיה למדעי היהדות בארצות הברית, תשכ"ב, ירושלים, מבוא, פרק שלישי, עמ' 35-31.

ספר שהכיל פירוש סוגיות חמורות. יש בידינו רק חמש סוגיות של ספר זה. דרכו של ר' שמואל הנגיד בספר זה היא כך: הצעת סוגיה בתלמוד, פירוש גאונים עליה, במיוחד פירוש רב האי גאון, אחר כך ביקורתו של ר' שמואל הנגיד, ובסוף פירושו החדש של הנגיד. הספר חובר בין השנים 1013-1017, בהיות הנגיד כבן 22 שנה¹⁵. ההסבר לתעוזתו של העלם לחלוק על רב האי גאון נובעת מאוירת העצמאות בלימוד התורה שהתפתחה בספרד כלפי הגאונים עם בואו לשם של ר' משה, ובעיקר בזמן בנו ר' חנוך. רב דוסא זכה לעלות לגאונות קרוב לשבעים שנה אחרי פטירת אביו. הוא זכה לזה רק אחרי פטירת רב שמואל בן חופני חותנו של רב האי גאון, וכנראה בזכות השפעתו של רב האי גאון. רב דוסא יוצא להגן על רב האי גאון. אמנם ר' שמואל הנגיד היה עלם, ולכאורה אין זה מכבודו של ישיש להתעמת איתו בלימוד. אך מחד גיסא הרגיש רב דוסא מחוייב לרב האי גאון, ומאידך גיסא הוא ניסה לעצור את הסחף במעמדו של המרכז הבבלי.

צפון אפריקה

כמו שהחומר הגאוני מועט בחיבורי רב"א, כך גם החומר שמקורו בצפ"א מועט. כולו שייך למאה ה"א, וגם הוא אינו מצוטט כולו מכלי ראשון. החיבורים היחידים שהיו בידי רב"א היו כנראה רק פירושי ר"ח על ב"ק ועל ב"מ, וספר מפתח התלמוד של רב ניסים גאון. לא כללנו באזור צפ"א את חיבוריו של ר' ישועה הלוי מתלמסן, בן המאה ה"ט, כי הוא חיבר את חיבוריו בספרד, לכן נתאר אותם בפרק המוקדש לספרד.

רבינו חננאל

ר"ח כתב פירוש על שלשה סדרים של התלמוד שנוגעים להלכה בזמן הזה, כלומר מועד, נשים, נזיקין וכן על המסכתות ברכות וחולין¹⁶. רובנר¹⁷ ביסס את ההשערה כי רבינו חננאל כתב מהדורות שונות

¹⁵ אברמסון (אברמסון, הנגיד, עמ' ז-עג) סבור כי ראיותיו של מרגליות אינן מכריעות, ועדיין קיימת האפשרות כי פירוש הסוגיות החמורות הם חלק מן הספר הלכתא גבראתא שעליו עבד ר' שמואל הנגיד כל ימי חייו.

¹⁶ על כתבי יד, דפוסים ומהדורות של פירוש ר"ח, ראה: תא-שמע, פרשנות א', עמ' 120-121.

לפירושו. תא-שמע¹⁸ מציין כי יש לנו שני ענפים לפירושי רבינו חננאל: ענף מזרחי, שבא לידי ביטוי בכתבי יד של הגניזה, וענף מערבי, שרווח באירופה בין הראשונים. יהיה מעניין לראות מה היה בידי רב"א. בספרים שבדקנו מצאנו ציטוטים מארבעה חיבורים בלבד של רבינו חננאל; מדובר בפירושו לשלש הבבות ובפירושו למסכת כתובות. מספר הציטוטים אינו גדול, להוציא את ב"מ. למעשה מדובר ב- 36 ציטוטים בשטמ"ק ב"ק מפירוש ר"ח על ב"ק, והם פזורים לאורך כל המסכת, ב- 141 ציטוטים בשטמ"ק ב"מ מפירוש ר"ח על ב"מ, גם הם פזורים לאורך כל המסכת, ונמצא רק ציטוט אחד מן הפירוש על ב"ב בשו"ת (סי' ט"ו), וציטוט אחד מן הפירוש על כתובות בשטמ"ק כתובות (סו, סע"א). להוציא כמה מקרים בודדים, כל הציטוטים מאד קצרים. השאלה העולה מיד מאליה היא אם גם בשתי השיטות המקובצות ב"ק וב"מ מצטט רב"א מכלי ראשון או רק מכלי שני. אם נגיע למסקנה שהיו בידי רב"א כתבי יד של פירושי ר"ח - נשאל את עצמנו האם כתבי יד אלה השתייכו לענף המזרחי או לענף המערבי.

פירוש ר"ח לב"ק

פירוש זה הגיע אלינו בצורה חלקית. הוא נדפס בש"ס וילנא עד דף ל"ז, ע"ב, והמדפיסים העירו כי כתב היד שהיה בידם הסתיים בדף זה. אך יש לנו ציטוטים מיתר הפירוש בתוך ספר הנר, בספר הערוך, באו"ז ובעוד ראשונים, ועליהם יש להוסיף 16 מתוך 36 ציטוטי רב"א, שלקוחים מן החלק של הפירוש שחסר בש"ס וילנא. כמו כן קיימים שני כתבי יד שמכילים קטעים קצרים (כ"י קמברידג' על ז, ע"א-צה, ע"א, וכ"י הורביץ' על ק"ד, ע"ב-קט"ז, ע"א). דומב צירף את כל החומר הזה והוציא אותו לאור¹⁹. יש לציין שמהדורה זו אינה מתייחסת לחומר שנמצא בגניזה, ולכן היא מייצגת רק את הענף המערבי.

יש שבעה קטעים שאין להם מקור אחר מאשר שטמ"ק. לכן סביר להניח שאין רב"א מצטט מכלי שני, אלא שהיה בידו כתב יד משלו. מדוע אם כן אין רב"א מצטט יותר בהרחבה מכתב יד זה? נראה כי הסיבה לכך היא שהרבה ראשונים שמצוטטים על ידו מצטטים בעצמם את ר"ח, ודרכו של רב"א להימנע מכפילויות.

17 רובנר, רב חננאל, עמ' 84-31.

18 תא-שמע, פרשנות א', עמ' 137, הערה 41.

הנוסח של ר"ח שמוכא על ידי רב"א כמעט זהה לנוסחים של וילנא, ספר הנר, או"ז והערות. אם כן, הנוסח שהיה בידיו מפירוש ר"ח לב"ק הוא הנוסח המערבי, ולא נוסח הגניזה. הנוסח שהיה בידיו לפעמים יותר מתוקן משל וילנא, ויש גם להיפך. רובנר הגיע למסקנה שפירוש ר"ח לב"מ שהיה בידי רב"א ייצג מהדורה יותר מעובדת מזו שנמצאת בש"ס וילנא או אצל הראשונים. אך לגבי פירוש ר"ח לב"ק, אין שום סימן רציני המאפשר להניח שהמהדורה של רב"א היתה יותר מעובדת מזו שמיוצגת בש"ס וילנא או אצל הראשונים.

פירוש ר"ח לב"מ

גם פירוש זה הגיע אלינו בצורה חלקית. הוא נדפס בש"ס וילנא עד דף נא, ע"ב, והמדפיסים העירו כי כתב היד שהיה בידם הסתיים בדף זה. נעשו נסיונות לגלות ולשחזר את החלק האבוד²⁰. גם במסכת זו יש ציטוטים, בדרך כלל באותם מקורות בהם נמצאו הציטוטים לב"ק, ודומב צירף את כל החומר והוציא אותו לאור²¹. במסכת זו יש לנו חידוש יחסית לב"ק: רובנר שיחזר כאן את החלק האבוד בעזרת הגניזה²². רובנר הוכיח כי הנוסח של פירוש ר"ח לב"מ שנמצא בגניזה מייצג מהדורה ראשונה, ושזו היתה מהדורה קצרה. מן המהדורה הראשונה נותרו רק שרידים בודדים: קטע שפורסם ע"י אפשטיין²³, ציטוט אצל הרמב"ן בפירושו לב"מ (דף טו, ע"א), וציטוט בשטמ"ק ב"מ לדף קי, ע"א. מהדורא בתרא עצמה משתקפת תמיד מתוך הציטוטים שנמצאים ממנה בספר אור זרוע. ר"ח המצוטט על ידי רב"א בשטמ"ק ב"מ מתאים יותר למהדורא בתרא, והשינויים מצביעים על מהדורה יותר מעובדת. לכן רובנר סבור כי לרב"א היה כתב יד שייצג עיבוד יותר מאוחר ממהדורא בתרא שיש לנו בדפוס. לסיכום, הנוסח של שטמ"ק מייצג את השלב המפותח ביותר של פירוש ר"ח לב"מ.

19 פירוש הר"ח, מסכת בבא קמא, ההדיר ד' דומב, מוסד הרב קוק, ירושלים תשנ"א.

20 בלוי הוציא לאור את פירוש ר"ח מדף נז ואילך, בתוך שיטת הקדמונים על מסכת בבא מציעא, ניו יורק תשמ"ה, עמ' שכה-שמב. באוצר הגאונים של לוין לב"מ, נדפס פירוש ר"ח עד דף מג, ע"א; גליון פירוש ר"ח עד דף נא, ע"ב, נסדר בדפוס ע"י ש' אברמסון. אכן יש ציטוט אחד מגליון ר"ח ע"י רב"א במסכת זאת.

21 פירוש הר"ח, מסכת בבא מציעא, ההדיר ד' דומב, מוסד הרב קוק, ירושלים תשמ"ח.

22 ראה: רובנר, רב חננאל.

23 אפשטיין, ברוך א', עמ' 62-27. אפשטיין יחס קטע זה לרבינו ברוך מארץ יון, המכונה גם רבינו ברוך מחלב.

אף על פי כן, רובנר מצא שני ציטוטים מר"ח בשטמ"ק ב"מ ששייכים למהדורא קמא (דף קי, ע"א; ודף קי, ע"ב). לפי זה לא ברור מדוע הוא בטוח כי המהדורה שהיתה בידי רב"א היא מהדורה מערבית. יש שינויי נוסח בין ציטוטי רב"א לבין פירוש ר"ח בש"ס וילנא. הדוגמאות שמביא רובנר מראות תמיד זהות בין הגניזה לבין רב"א, ומאידך גיסא יש הבדלים בין הגניזה לבין אור"ז. סביר יותר להניח כי כתב היד שהיה בידי רב"א הכיל את המהדורה המזרחית, והיה כ"י שלם.

אפשר להוכיח כי רב"א לא ציטט את ר"ח בשטמ"ק ב"מ מכלי שני, אלא היה בידו כתב יד של פירוש ר"ח. הבה נבדוק את ציטוטיו של רב"א בשטמ"ק ב"מ. רב"א מצטט את ר"ח לאורך כל המסכת²⁴. היה לו כתב יד שלם. בדרך כלל הציטוטים עד פרק ד' נמצאים בש"ס וילנא בשינויי לשון רציניים. מדובר בכתב יד אחר לגמרי. להלן כמה ראיות: (1) בדף יא, ע"א, ד"ה דילמא גזרת הכתוב היא: "וז"ל ר"ח ז"ל בפירושו וכו' ". זאת אחרי שרב"א הביא את הרמב"ן ואחריו את תוספות שאנץ שמצטטים את ר"ח, ואז החליט לעיין במקור עצמו. (2) בדף טו, ע"א, ד"ה בעל חוב, הביא רב"א גליון שמצטט חלקית את ר"ח ואחר כך הלך לעיין במקור, וכתב: "וז"ל ר"ח ז"ל וכו' ". אחר כך הביא את תוס' שאנץ שמצטטים מקצת מר"ח, והוסיף: "ולמעלה תמצא כתוב לשון ר"ח". (3) בדף צד, ע"ב, ד"ה ולענין פסק: "וכ"כ ר"ח להלן וז"ל וכו' ". זה מוכיח כי היה טקסט רצוף של ר"ח מול עיני רב"א. (4) גליון על ר"ח (דף מב, ע"ב): "ור"ח כתב וז"ל הא דאמר רבא וכו' ע"כ. וכתוב עליו שם בגליון וז"ל. לשון הגאון מגומגם אצלי וכו' ". זאת הוכחה חותכת שלרב"א היה כתב יד שהכיל את פירוש ר"ח לב"מ, ובו היה גליון על ר"ח. (5) בדף קה, רע"ב, מצטט רב"א את תלמיד הר"פ שמצטט חלקית את ר"ח, ואז עיין בפירוש ר"ח וציטט אותו מן המקור.

²⁴ מדובר ב- 141 ציטוטים קצרים, שהם פחות מ- 1.4% מסך כל השטמ"ק ב"מ.

פירוש ר"ח לב"ב

פירוש זה²⁵ מצוטט פעם אחת בלבד בשו"ת רב"א בתשובה טו, עמ' קכ. אין שום ציטוט ממנו בשטמ"ק ב"ב. נראה שציטוט בודד זה הוא מכלי שני, ובאמת הוא נמצא כמעט מילה במילה בתשב"ץ (ח"ב סי' רכ"ז), ורב"א מתייחס לפני כן לתשובה זו של התשב"ץ.

פירוש ר"ח לכתובות

האם היה בידי רב"א פירוש רבינו חננאל למסכת כתובות? בשטמ"ק כתובות (סו, ע"א, ד"ה וז"ל ר"ח) נמצא ציטוט מר"ח. אך כתוב אחר כך: "וכתב הר' יהוסף הלוי נ' מיגש שזה הפי' נכון הוא". יתכן אם כן כי רב"א העתיק את דברי רבינו חננאל מר' יוסף נ' מיגש. לסיכום, היו בידי רב"א פירושי ר"ח על ב"ק ועל ב"מ בלבד. הפירוש על ב"ק היה שייך לענף המערבי, והפירוש על ב"מ לענף המזרחי.

רב נסים גאון

נמצא ממנו בספריית רב"א רק ספר "מפתח התלמוד".

מפתח התלמוד

נמצאים שני ציטוטים מ"מפתח התלמוד" של רב נסים גאון בשטמ"ק ב"מ (דף נט, ע"א-ע"ב) בנושא תנור עכנאי: הראשון מפרש את המונח "תנור עכנאי", והשני מפרש את כל האגדה על פי השכל. מספר מפתח התלמוד של רנ"ג הגיע לידינו תרגומו העברי לשלש מסכתות בלבד: ברכות, שבת ועירובין, ונדפס בש"ס וילנא (שנות תר"ם-תרמ"ו)²⁶. שני ציטוטים של רב"א אינם מוכיחים כי היה בידי מפתח התלמוד על ב"מ, ואמנם התוכן של הציטוטים דומה מאוד למה שנמצא בפירוש רנ"ג בש"ס וילנא (ברכות, יט, ע"א-ע"ב). אמנם יש שינויי לשון, אך רב"א מציין שהחיבור "הועתק מלשון ערבי", אם כן היה לו תרגום שונה מזה שלפיו הודפס החיבור בש"ס וילנא.

²⁵ אין בש"ס וילנא פירוש ר"ח לב"ב. לראשונה פורסם מקטעי גניזה וליקוטים מן הראשונים ע"י הרב יקותיאל כהן, מכון אמרי דוד, ירושלים, תשנ"א.

²⁶ ראה: אברמסון, רב נסים, עמ' 90-3; תא-שמע, פרשנות א', עמ' 140-139.

ספרד

חומר עצום שמקורו בספרד עמד לרשות רב"א, והוא משתרע על פני כל התקופה שמסוף המאה הי"א ועד הגירוש. רוב החומר היה עדיין בכתבי יד¹. החיבורים הנדפסים שבהם השתמש רב"א הם: הלכות הרי"ף, פירושי הראב"ע על התורה, נביאים, תהלים ואיוב, חידושי הרמב"ן לב"ב, השגות הרמב"ן על ספר המצוות של הרמב"ם, שער הגמול של הרמב"ן, תשובות הרשב"א המיוחסות לרמב"ן, פירוש התורה לרמב"ן, פירוש איוב לרמב"ן, הזוהר, חידושי הרשב"א לברכות, לגיטין ולחולין, חלק מתשובות הרשב"א, חידושי הריטב"א לקידושין, פסקי הרא"ש, הטור, המגיד משנה, הר"ן על הרי"ף, פירוש הר"ן לנדרים, שו"ת הר"ן, דרשות הר"ן, נימוקי יוסף, שו"ת הריב"ש, ספר העיקרים, הליכות עולם לר' ישועה הלוי, ספר העקידה, פירוש ר' מאיר עראמה על איוב, פירוש אברבנאל לתורה, פירוש הרב יוסף יעבץ על פרקי אבות וספר יוחסין (כשלשים ספרים). לעומתם היו בידיו 117 חיבורים, שמקורם בספרד, בכתבי יד, פי ארבעה ממספר הספרים בדפוס. איתרנו בספריית רב"א כ- 274 כתבי יד בסך הכל, כך שלמעלה מ- 40% מכתבי היד שעמדו לרשותו מקורם בספרד, לעומת 15% שמקורם בצרפת, 13.5% שמקורם בפרובנס ו- 12% שמקורם באשכנז. מבחינה זו, ספרד היא המקור מספר אחד לחיבורים בכתבי יד שבהם השתמש רב"א. נגררנו אחרי פרופ' תא-שמע וכללנו את חיבורי הרא"ש באזור זה, ובאמת, חיבורי הרא"ש התפרסמו בעיקר בספרד.

הרי"ף

שני חיבורים של הרי"ף מצוטטים ע"י רב"א: הלכות הרי"ף, שהיו בדפוס בידיו (נדפסו לראשונה בקושטא רס"ט), וקובץ תשובות הרי"ף² בלשון ערבי שתורגמו בבית מדרשו. בשטמ"ק כתובות מובאת תשובה אחת

¹ ראה על זה: תא-שמע, הדפסה, עמ' 325-336; תא-שמע מראה כי רוב ספרות הראשונים הספרדיים נשאר בכתבי יד עד המאה הי"ח, בניגוד לספרות הראשונים האשכנזיים שנדפסה ברובה במאה ה"ז.

² על תשובות הרי"ף ראה: תא-שמע, פרשנות א', עמ' 153. קובץ של 320 תשובות נדפס לראשונה בליוורנו תקמ"א; בשנת תרמ"ז נדפס בברלין "זכרון לראשונים וגם לאחרונים" שכלל כ- 200 תשובות במקורן הערבי ובתרגומן העברי. בשנת תרצ"ד נדפס בבילגוריי קובץ אחר של תשובות הרי"ף, ובו קע"ז סימנים, ע"י בידנוביץ על פי כ"י. מהדורה מתוקנת של

של הרי"ף בלשון ערבי (דף יג, ע"ב), ובשטמ"ק ב"מ מצוטטות 14 תשובות של הרי"ף מועתקות מלשון ערבי³. התשובה החמישית שנמצאת בדף סח, ע"ב, והתשובה התשיעית שנמצאת בדף עז, ע"ב - נדפסו בש"ס וילנא אחרי המרדכי, ושם כתוב: מתשובות רבינו אלפסי ז"ל המועתקות מלשון ערבי ע"י החכם אברהם הלוי אבקרט⁴ נר"ו, כפי שהובאו בס' תמים דעים ס' רכ"א רכ"ב. מדובר באותו תרגום בדיוק⁵, מכאן שר' אברהם אבוקרט תרגמן עבור רב"א. לפי זה טעה שפר במבואו⁶ כשכתב שהתרגום של רב"א הוא "תרגום אחר" מזה של ר' אברהם אבוקרט. התשובה העשירית (שבדף פב, ע"א) מסתיימת כך: "ע"כ בסוף תשובה שלא נמצא תחלתה", אם כן היה כתב יד חסר שהכיל קובץ של תשובות הרי"ף. בתשובה ה- 13 (שבדף קח, ע"א), השואל הוא ר' יוסף נ' סה"ל⁷. אחרי התשובה ה- 14 (שבדף קח, ע"ב) מביא רב"א את תשובת "תלמידו אבן מיגש", ואחר כך הוא כותב: "נראה שזו דעת תלמידו הרמב"ם". (כאן רב"א חושף את שיטת לימודו, לפיה הוא מקבץ את החכמים לפי מסורות ולפי שיטות לימוד). התשובה ה- 12 (שבדף קב, ע"א) נמצאת במהדורת לייטער, ס' ק"ז, והיא בתרגום שונה. לסיכום, מכל 14 התשובות שנמצאות בשטמ"ק ב"מ, רק שתיים מהן (ה- 5 וה- 12) נמצאות במהדורת לייטער (בס' קעט ובס' ק"ז), והן בתרגום אחר. ליתר התשובות אין מקור אחר מאשר שטמ"ק.

זהו החיבור השלישי שמתורגם מלשון ערבי⁸, מכאן שהיה מבצע תרגומים במצרים. אחד המתרגמים הראשיים עבור רב"א היה ר' אברהם הלוי אבוקרט.

ליורנו נדפסה ע"י לייטער, פיטסבורג תשי"ד. כתב היד שממנו הדפיס אברהם סופר את תשובות חכמי פרוכניציא (ירושלים תשכ"ז), מכיל קובץ של תשובות הרי"ף בנוסח מתוקן יחסית לנדפסות, ואברהם סופר רשם בספרו זה את שינויי הנוסח שבין כתב היד לבין נדפסות. אף אחת מן התשובות שהביא רב"א אינה נמצאת בכתב היד של אברהם סופר.

עמ' 3; נה3; קכד1; קנד4; קנח3; קנט4; קס1; קס2; קעב2; קעו1; קפד4; ריב2; ריט4; רכ3; רכא1.

ר' אברהם אבוקרט חי במצרים במאה ה"ז. הוא לא היה המתרגם הראשון. הרבה מתשובות הרי"ף תורגמו לעברית ע"י ר' יהודה אלברצלוני והוכנסו על ידו לספריו - ספר העתים וספר השטרות.

תרגום שני נדפס בקובץ ליורנו סימן קעט (ובאותו סימן במהדורת לייטער), ונראה שהוא משל הברצלוני (ראה: שפר, הרי"ף, עמ' 25).

שפר, הרי"ף, עמ' 25.

תלמידו של ר' יצחק אבן גיאת, ושימש כדיין בקורדובה משנת תתע"ג עד פטירתו בשנת תתפ"ד (ראה: שפר, הרי"ף, עמ' 25).

השנים הראשונים הם: דרכי התלמוד של רב סעדיה גאון ומפתח התלמוד של הרב נסים גאון.

התשובה השניה (עמ' קכג3) מובאת ע"י רב"א אחרי ציטוט מהרמ"ך שהתייחס לתשובה זו. לאחר הציטוט הלך רב"א לחפש את התשובה בקובץ שהיה בידו והעתיק אותה, והתחיל כך: "וז"ל התשובה הנזכרת", וסיים כך: "מכלל תשובות הריא"ף המועתקות מלשון ערבי". נראה שכך היא דרכו של רב"א, שהוא הולך לחפש את הדברים במקורם.

הערה: תוספות תלמידי הרב אלפס בפרק מרובה, שמצוטטות בשטמ"ק כתובות, הן חיבור אשכנזי, וידובר בהן במקומן בין חיבורי אשכנז שהיו בידי רב"א.

ר' יהוסף ן' מיגש

איתרנו 3 חיבורים מצוטטים: פירוש על כתובות, פירוש על ב"ב ותשובות; אך כנראה שהיו בידי רב"א רק השנים האחרונים, והראשון מצוטט מכלי שני.

פירוש ר' יהוסף ן' מיגש לכתובות

רב"א מצטט מפירוש זה 54 ציטוטים. ציון החיבור הוא בדרך כלל "הרב ר' יוסף הלוי ן' מיגש", לפעמים "הרא"ם הלוי", "הרב ר' יהוסף הלוי", "הר"י ן' מיגש". צוטט הרבה על ידי הראשונים⁹. הוא מציין לפעמים שמדובר ברבו של הרמב"ם¹⁰, כדרכו להעיר הערות היסטוריות לגבי החכמים. עדיין היה כתב יד ממנו בידי ר' חיים אלגאזי מקושטא תלמיד מהרימ"ט, שחי במאה ה'ז, והוא השתמש בו בספרו נתיבות משפט על רבינו ירוחם (קושטא תכ"א), לדוגמה בח"ב, דף רנ, ע"ד. אך היום מדובר בספר אבוד. לאחרונה הודפס ספר חידושי הר"י מיגש מלוקט מציטוטים ע"י שפירא, ישיבת באר יעקב, ירושלים תשנ"ה.

הציטוטים נמצאים רק בפרקים א', ב', ה', ו', ז'. האם היה בידי רב"א כ"י של הפירוש והוא מצטט ממנו, או שהוא מצטט מכלי שני? השאלה עולה לא רק בגלל הכמות המועטת של הציטוטים, אלא עקב העובדה שרב"א עצמו מייחס ציטוט אחד במפורש לחיבור "ליקוטי הגאונים"¹¹. גם העובדה שספר "ליקוטי

9 ראה: תא-שמע, מיגאש, עמ' 139.

10 "שוב מצאתי און להאי פירושא מתשובה אחת להרב הגדול ר' יהוסף הלוי בן מיגש ז"ל רבו של הרמב"ם ז"ל" (דף ז, ע"ב, ד"ה אבל לבחור).

11 דף טז, ע"ב, ד"ה כיצד מרקדין. שפירא לא הדפיס דיבור זה. הוא סבר כנראה שדיבור זה לקוח מספר "ליקוטי הגאונים" ושאר הדיבורים לקוחים ישירות מחידושי ר' יהוסף ן' מיגש. אך כאמור, יש להטיל ספק בדבר.

הגאונים" הכיל קטעים מדברי ר' יהוסף נ' מיגש¹² תומכת בהשערה שר"א לקח ממנו את דברי ר' יהוסף נ' מיגש.

ניתן להוכיח מתוך מובאותיו של ר"א כי פירוש ר' יהוסף נ' מיגש על כתובות חובר בעברית. עד היום הוכח שרק הפירוש של ר' יהוסף אבן מיגש לשתי המסכתות ב"ב ושבעות חובר בעברית, וההנחה היתה כי הפירושים הידועים לנו על שבע המסכתות: שבת, ר"ה, כתובות, גיטין, קידושין, ב"מ וסנהדרין - נכתבו בערבית¹³, והציטוטים שיש לנו מהם בעברית אצל הראשונים תורגמו מן המקור. אחת הראיות כי הפירושים לב"ב ולשבעות חוברו בעברית היא כי שלובים בהם תרגומי מילים רבות לערבית; גם במובאותיו של ר"א מן הפירוש לכתובות נמצאים תרגומים לערבית: "תנורא דאסא שקורין אותה בלשון ערבי עמאריא" (דף יז, ע"ב, ד"ה תנורא דאסא)¹⁴; "ביני חיטי פי' שיגר אליו כתב שאלות הנקרא דר"ג" (דף סט, ע"א, ד"ה תלה ליה); הציטוט האחרון כולל בסופו מובאה מדברי רב האי גאון בערבית, אם כן הציטוט כולו לקוח מן החיבור המקורי של ר' יהוסף נ' מיגש ולא מתרגום. לכן ברור שגם הפירוש לכתובות נכתב במקורו בעברית על ידי ר' יהוסף נ' מיגש.

חידושי ר' יהוסף נ' מיגש לב"ב

רב"א מצטט קצת פחות מ- 400 ציטוטים מחידושי ר' יוסף נ' מיגש בשטמ"ק ב"ב על כל המסכת. החידושים נדפסו באמסטרדם תס"ב¹⁵. תא-שמע עמד על ההבדלים שבין הדפוס לבין ציטוטי רב"א, וכתב כי הדפוס מכיל נוסח מקוצר ביותר, ובזכות רב"א קיבלנו הוספות לא מעטות. אכן, רוב הציטוטים נמצאים בדפוסים אלה עם שינויים רבים. חלק נכבד מהם אינו נמצא כלל. ההבדלים כל כך רציניים שאפשר לומר שלפנינו שתי מהדורות, או שני חיבורים של שני תלמידים שונים של ר' יהוסף נ' מיגש. לא נראה שהנדפס

12 ראה מה שכתבנו על זה לעיל, בפרק זה, תחת הכותרת "ליקוטי הגאונים".

13 ראה: תא-שמע, פרשנות א', עמ' 176.

14 יש שלשה ציטוטים רצופים בראש דף יז, ע"ב, האחד מר"י נ' מיגש ומכיל את התרגום לערבית של "תנורא דאסא", השני משיטה ישנה שמצטטת את תלמידי הר"י, והשלישי אינו מזוהה, והוא מכיל תרגום לערבית של "חרייתא דמנמא בה כלתא", וציטוט מר"ח. אין ספק כי הציטוט השלישי הוא המשכו של הראשון, וגם הוא מר"י נ' מיגש, כי שניהם מכילים תרגומים לערבית; רב"א קטע את הציטוט מר"י נ' מיגש כדי להביא את הפירוש של "שיטה ישנה" ל"תנורא דאסא". שפירא לא הדפיס את הציטוט השלישי בחידושי הר"י נ' מיגש המלוקטים שלו, ומצגר ייחס ציטוט זה לר"ח.

הוא קיצור. גינזברג¹⁶ כתב שיש כ- 125 ציטוטים של הרא"ם בשטמ"ק ב"ב. למעשה המספר הוא יותר מפי שלושה ממה שהוא חשב. כמו כן הוא כתב כי יש הוכחה חותכת שהרא"ם הוא ר"י הלוי אבן מיגש, ולא הרא"ם האחר שנמצא בשטמ"ק נדרים (שהוא ר' אליעזר ממיץ), שהרי בשטמ"ק ב"ב על קלא, ע"ב (צ"ל קל"ב, ע"ב) כתוב: "הגאון הריא"ף והרב תלמידו הרא"ם ז"ל". לענ"ד ראייה זו אינה נכונה. ראשית, בדפוסים שלנו של שטמ"ק ב"ב כתוב: "הגאון הריא"ף ז"ל והרב ר"י תלמידו והרא"ם ז"ל". שנית, משפט זה נמצא בתוך ציטוט מעליות דרבינו יונה, ואינו לשון רב"א. אכן במקבילה בעליות דרבינו יונה כתוב: "וכן דעת הגאון ר' יצחק ז"ל והרב תלמידו ר' יוסף הלוי ז"ל".

אף על פי כן, אין ספק שהרא"ם בשטמ"ק ב"ב הוא רבינו יוסף הלוי מ' מיגש, שהרי עד אמצע פרק רביעי (דף ס"ג, ע"ב) הדיבורים חתומים בצורה מפורשת: "הר"י מ' מיגש". אחר כך הם חתומים בקיצור "הרא"ם", ובשני החלקים מדובר בציטוטים שנמצאים ברובם בחידושי ר' יוסף מ' מיגש הנדפסים באמסטרדם.

רב"א מצטט מ"גליון" סתמי יותר מ- 20 פעם בשטמ"ק כתובות. 6 מתוך ציטוטים אלה מתייחסים לדברי ר"י מ' מיגש, ואולי הם לקוחים מגליון שהיה מסביב לחידושי ר' יוסף מ' מיגש, ואלה הם: (1) בדף לט, ע"א, אחרי ד"ה וז"ל הר"י מ' מיגש ז"ל, מובא גליון שמתחיל כך: "וגירסא אחרת היה להם ולא כגירסת ספרים שלנו". בעל גליון זה חי אחרי שנדפס התלמוד¹⁷, והוא מגלה מדי פעם בפעם הבדלים בין גירסת הדפוס לבין גירסה שהיתה בידי ר' יוסף מ' מיגש. (2) בראש פרק ה' נמצא גליון בין שני ציטוטים מן הרא"ם, והוא מצטט את ספר "לבנת הספיר" לר' דוד בן ר' יהודה החסיד נכדו של הרמב"ן. (3) בדף קב, ע"ב סוף ד"ה ויש לפרש, נמצא גליון אחרי הבאה מן הרא"ם. (4) בדף קיא, ע"א, אחרי הבאה מן הרא"ם: "וכן נמצא בגליון וז"ל וכו' ". (5) בדף קיג, ע"א, אחרי הבאה מן הרא"ם, מובא גליון שמתחיל כך: "ולגירסתו יש לעיין

15 נדפסו שוב בפראג תק"ע בספר 'עיני העדה', בוורשא תרמ"ג (מקוצר), בניו יורק תש"ה, ובירושלים תשט"ו.

16 גינזברג, מיגש, עמ' 150-151.

17 ראה מה שכתבנו עליו לקמן בפרק זה, תחת הכותרת "גליון על ב"ב", ושם שיערנו כי מדובר בגליון של אחד ממגורשי ספרד, ושלימודו היה לפי שיטת "העיון הספרדי" מבית מדרשו של ר' יצחק קנפנטון.

וכו'". 6) "וגירסא אחרת היה להם ולא כגירסת הספרים שלנו וכו'". הסגנון של "הם" ו"אנחנו" מעיד אולי כי כותב הגליון היה אשכנזי, כלומר שכתב היד שהיה בידי רב"א בא מן העולם האשכנזי.

משה שמואל שפירא הוציא לאור בבני ברק (תשל"ג) את חידושי הר"י מיגש על ב"ב, שכוללים את מה שנדפס באמסטרדם, את הציטוטים הנוספים בשטמ"ק וכן תוספת מרובה מצילום כ"י של ספר הנר. בשו"ת (סי' לא, עמ' רלו) נמצאים שני קטעים גדולים שהועתקו מחידושי ר"י מ' מיגש לב"ב. הראשון נמצא בשטמ"ק ב"ב (דף קל, ע"א) והשני אינו נמצא שם, אך נמצא בנדפס.

תשובות ר' יוסף מ' מיגאש

רב"א העתיק בחיבוריו 46 תשובות של ר' יוסף מ' מיגש. תשובות חכם זה נדפסו לראשונה בשלונקי, שנת תקנ"א, על פי כ"י מבית גנזיו של ר' בנימין קריאל, והוגהו על פי כתב יד שהיה ברשותו של ר' חיים מודעי¹⁸. חסידה הדפיס אותן מחדש (הוצאת לב שמח, ירושלים, תשנ"א) והוסיף עליהן תשובות שהיו במקורות אחרים ובעיקר בשטמ"ק של רב"א, ושלא היו בדפוס שלונקי. בספר זה של חסידה נמצאות 237 תשובות, ו- 35 מהן מקורן בשטמ"ק של רב"א.

בשטמ"ק כתובות נמצאות 2 תשובות: 1) דף ז, ע"ב, ד"ה אבל לבחור; 2) דף ח, ע"א, ד"ה והדר מברכין שתי ברכות. שתיהן נדפסו משטמ"ק על ידי חסידה, הראשונה בסימן רל"ב והשניה בסימן רל"א. בשטמ"ק ב"ק נמצאות 14 תשובות. רב"א מציין כמעט תמיד שהתשובות מועתקות מלשון ערבי. כולן נדפסו במהדורת חסידה, אלא ששמונה מהן נדפסו מתוך שטמ"ק¹⁹, ושש הנותרות היו כבר בדפוס שלונקי²⁰. שש התשובות האחרונות מופיעות כלשונן בשטמ"ק ובדפוס שלונקי. נמצא שכתב היד שממנו הדפיסו את התשובות בשלונקי הכיל תשובות שתורגמו בבית מדרשו של רב"א. אך ברור שזה לא היה

¹⁸ ראה על חכם זה לעיל בפרק ב', תחת הכותרת "שטמ"ק ב"ב"; כנראה שהוא ממלא תפקיד בגלגולי ספרייתו של רב"א.

¹⁹ להלן ציוני התשובות הלקוחות משטמ"ק, וסימניהן בנדפס: 1) כג, ע"א, ד"ה וז"ל ה"ר יהוסף הלוי=סי' נ'. 2) כו, סוף ע"ב=סי' ב'. 3) לא, ע"ב, ד"ה והר"ר יהוסף הלוי=סי' ד'. 4) נב, ע"א, ד"ה וה"ר יהוסף הלוי=סי' ג'. 5) סג, ע"א, ד"ה וכתב ה"ר יהוסף הלוי=סי' ו'. 6) סג, ע"א, ד"ה וה"ר יהוסף הלוי=סי' י'. 7) סו, ע"ב, ד"ה וה"ר יהוסף הלוי=סי' ה'. 8) ע, ע"ב, ד"ה וה"ר יהוסף הלוי=סי' ט'.

כתב היד של רב"א עצמו, הואיל ולא הכיל את כל התשובות שהובאו בשטמ"ק. בשטמ"ק ב"מ נמצאות 28 תשובות. גם בשטמ"ק זו מציין רב"א שהתשובות מועתקות מלשון ערבי. 17 מהן נדפסו על ידי חסידה משטמ"ק ב"מ²¹, ואחת עשרה הנותרות היו כבר בדפוס הראשון. עשר²² מתוך אחת עשרה האחרונות מופיעות כלשונן בשטמ"ק ובדפוס שלוניקי, ואחת מופיעה בתרגום קצת שונה²³. בתשובה השניה (דף ד, ע"ב) אומר ר' יהוסף הלוי נ' מיגש: "וכבר ביארנו זה בפ' שנים אוחזין וזכרנו שם ראיות לזה". כלומר שר' יהוסף הלוי נ' מיגש חיבר פירוש לב"מ, אך רב"א אינו מצטט מפירוש זה אלא כותב אחר כך: "וכן כתב בחידושי בפ' יש נוחלין ע"ש". המסקנה המתבקשת מזה היא כי לרב"א היו חידושי ר' יהוסף נ' מיגש על ב"ב, אך לא היו לו חידושי על ב"מ.

בשטמ"ק ב"ב נמצאת תשובה אחת (עמ' נ1), והיא אינה נמצאת בשו"ת הר"י מיגש הנדפס. בעמ' קכ1 כותב רב"א: "וכן כתב בתשובותיו עיין סי' ט"ו וסי' כ"ב"; מדובר באותם סימנים בנדפס, והועתקו בשטמ"ק ב"מ (דף ד, ע"ב). יש להסיק מכאן כי לרב"א היה קובץ תשובות מר' יוסף נ' מיגש, בו הסימנים התאימו על פי

20 להלן ציוני התשובות שהיו בדפוס שלוניקי וסימניהן: (1) ד, ע"א, ד"ה ונשאל הר"ר יהוסף הלוי=חלק מסי' קעד. (2) טז, סוף ע"ב=סי' מז. (3) יט, ע"א, ד"ה וה"ר יהוסף הלוי=סוף סי' קעד. (4) צז, ע"ב, ד"ה ובתשובות הר"ר יהוסף הלוי=סי' קצה. (5) קיב, ע"ב, ד"ה וה"ר יהוסף הלוי=חלק מסי' קסא. (6) קיב, ע"ב, ד"ה וז"ל הר"ר יהוסף הלוי=חלק מסי' קסא.

21 להלן ציוני התשובות הלוקחות משטמ"ק, וסימניהן בנדפס: (1) ד, ע"ב, ד"ה וה"ר יהוסף הלוי=סי' טו. (2) יג, ע"א, ד"ה וכתב הר"ר יהוסף הלוי=סי' כא. (3) טז, ע"א, ד"ה וה"ר יהוסף הלוי=סי' א'. (4) יט, ע"א, ד"ה כתב הרב יהוסף הלוי=סי' יא. (5) כ, ע"א, ד"ה וכתב הר"ר יהוסף הלוי=סי' טז. (6) כד, ע"ב, ד"ה וה"ר יהוסף הלוי=סי' קכה. (7) כח, ע"א, ד"ה וה"ר יהוסף הלוי=סי' ריד. (8) מב, ע"ב, ד"ה וז"ל הר"ר יהוסף הלוי=סי' יט. (9) מו, סוף ע"ב=סי' קז. (10) פא, ע"ב, ד"ה וכתב הר"ר יהוסף הלוי=סי' כ'. (11) קב, ע"א, ד"ה כתב הר"ר יוסף הלוי=סי' קכד. (12) קח, ע"ב, ד"ה וכן כתב תלמידו=סי' ריב. (13) קח, ע"ב, ד"ה כתב הר"ר יהוסף הלוי=סי' נה. (14) קח, ע"ב, ד"ה עוד כתב בתשובה אחרת=סי' קיב. (15) מז, ע"ב ד"ה וה"ר יהוסף הלוי=סי' קח. (16) פא, ע"ב, ד"ה עוד כתב בתשובת שאלה=סי' קט. (17) קח, ע"ב, ד"ה עוד כתב בתשובה אחרת=סי' פד.

22 להלן ציוני התשובות שהיו בדפוס שלוניקי וסימניהן: (1) ג, ע"ב, ד"ה מה לעד אחד=סי' קסב. (2) ה, ע"א, ד"ה איצטריך=סוף סי' נא. (3) ו, ע"א, ד"ה וה"ר יהוסף הלוי=סי' יח. (4) מז, ע"א, ד"ה והרב יהוסף הלוי=סי' קעו. (5) נא, ע"א, ד"ה וכן כתב הר"ר יהוסף הלוי=סי' קד. (6) סד, ע"ב, ד"ה כתב הר"ר יהוסף הלוי=סוף סי' ריא. (7) סה, ע"א, ד"ה וכתב הר"ר יהוסף הלוי=סי' קכת. (8) סט, ע"ב, ד"ה וה"ר יהוסף הלוי=ראש סי' קפט. (9) עה, סוף ע"א=סוף סי' קפט. (10) ד, ע"ב ד"ה, ובתשובה אחרת=סי' כב.

23 קח, ע"ב, ד"ה נשאל הר"ר יוסף הלוי=קטע בסי' עב.

רוב לסימנים של כתב היד בו השתמשו מדפיסי שלוניקי בשנת תקנ"א, אך מאידך גיסא היו לו תשובות רבות שלא עמדו בפני מדפיסי שלוניקי.

בשו"ת (סי' כו, עמ' ריא, ריב) העתיק רב"א שני קטעים קטנים מתשובה בענייני חליצה, והיא אינה בנדפס. לסיכום, לרב"א היה קובץ גדול של תשובות ר' יהוסף הלוי נ' מיגש במקורן הערבי, ותרגמו אותן בבית מדרשו. משם יצאו קבצים שונים, ביניהם הקובץ של דפוס שלוניקי והקובץ שבו השתמש רב"א, בהם רוב התשובות משותפות אך לא כולן, כך שרב"א הוא מקור יחיד לגבי כמה תשובות.

תלמיד ר' יוסף נ' מיגש

יש ממנו קטע גדול בשטמ"ק ב"ק (דף קיב, ע"א, ד"ה וכתב תלמיד אחד מתלמידי הרב ר' יהוסף הלוי ז"ל אבן מיגש וז"ל מועתק מלשון ערבי). הקטע מכיל שני שמות ערביים של יהודים, והתלמיד מביא בו מעשה בית דין של רבו.

בשטמ"ק ב"ק הביא רב"א שתי תשובות מתלמיד של ר' יוסף נ' מיגש, האחת (קיב, סוף ע"א) היתה כבר בדפוס ראשון ונדפסה על ידי חסידה בסי' רא, והשניה (צג, ע"ב) לא נדפסה. העובדה כי התשובה הראשונה נמצאת בדפוס ראשון מעידה כי תשובות התלמיד היו בתוך קובץ תשובותיו של רבו.

הראב"ע

פירוש הראב"ע על התורה, הנביאים, תהלים, משלי, איוב: בעיקר בדרשות (18 ציטוטים). ציטוט אחד בשו"ת מן הפירוש על התורה. מלבד הפירוש על משלי, כל היתר היו כבר בדפוס בידי רב"א.

הרמ"ה²⁴

בספרייתו של רב"א אנו מוצאים את החיבורים הבאים של הרמ"ה: פריטי הרמ"ה לב"ק, פריטי הרמ"ה לב"ב, חידושי הרמ"ה לסנהדרין, סלע המחלוקת אשר להרמ"ה וחכמי לונל, מחברת מחלוקתם של הרמ"ה והרמב"ם ומספר תשובות. גם חידושי הרמ"ה על גיטין מוזכרים בספרי רב"א, אך נראה להלן שהם לא היו

בידיו במקור, וכמו כן כמעט ודאי שלא היו בידיו חידושי הרמ"ה על כתובות. תרומתו העיקרית של רב"א היא בחומר הרב שמסר לנו מפריטי הרמ"ה לב"ק ושאין לו מקור אחר. מכל שאר החיבורים יש רק איזכורים מעטים.

פריטי הרמ"ה לב"ק

מצוטטים הרבה בשטמ"ק ב"ק בשם 'פרטי הרמ"ה' או 'פריטי הרמ"ה', ובדרך כלל בביטוי 'הרמ"ה ז"ל בפרטיו'. הציטוטים מתחילים רק בדף ע, ע"ב של המסכת, בשליש השני של פ"ז, והם רצופים עד סוף המסכת. יש לנו קצת פחות מ- 200 ציטוטים שמהווים כ- 5% מכל החומר שנמצא בשטמ"ק ב"ק, אך באופן יחסי (בהתחשב בעובדה שהציטוטים מתחילים רק בדף ע), פריטי הרמ"ה לב"ק מייצגים כ- 13% מן החומר של רב"א בטווח הנידון. מדובר בחיבור אבוד, שאינו קיים לא בדפוס ולא בכתבי יד. נמצאים 3 ציטוטים בשטמ"ק כתובות (דף ל"ד, ע"א ודף ל"ד, ע"ב), וציטוט רביעי בשו"ת (סי' לו, ד"ה מיהו). אך אין זה משנה את התמונה, כי כולם מתייחסים לחלק האחרון של המסכת שמדף ע, ע"ב והלאה, ונמצאים כלשונם בשטמ"ק ב"ק²⁴. אם כן נראה לכאורה שהיה לרב"א כתב יד של פריטי הרמ"ה לב"ק שהכיל רק את שני השלישים האחרונים של פרק ז' וכל הפרקים ח'-י'. אך בדף צח, ע"ב, כותב רב"א: "והרמ"ה ז"ל פירש בפרטיו בפ"א וז"ל השורף שטרותיו של חברו וכו' ". למעשה סוגית השורף שטרותיו של חברו נמצאת בדף לג, ע"ב, בפרק שלישי ולא בפרק א'. אם כן הציטוט הזה אינו נראה אמין, והשאלה נשארת פתוחה אם לרב"א היה כתב יד שהתחיל לפני דף ע, ואם כן מדוע לא ציטט ממנו לפני כן.

מלבד ציטוטיו של רב"א יש לנו עוד חומר רב מפירוש הרמ"ה לב"ק. בעל נימוקי יוסף מרבה להביא מפירוש הרמ"ה בארבעת הפרקים הראשונים. אך המובאות קצרות ולא תמיד בלשונן. יש גם ציטוטים רבים בטור חו"מ. אהרן איזנבך פרסם שריד מפריטי הרמ"ה לבבא קמא (צפונות ב, ג, תש"ן, יב-יג). עיקר החומר הוא אם כן מה שמסר לנו רב"א.

²⁴ על חיבורי הרמ"ה ראה: תא-שמע, הרמ"ה א', עמ' 569-576; תא-שמע, הרמ"ה ב', עמ' 429-435; תא-שמע, הרמ"ה ג',

עמ' 119-126; וראה: תא-שמע, פרשנות ב', עמ' 11-18. ראה עוד את מבואו של הרב שושנה בספר: רבינו מאיר ב"ר טודרוס הלוי אבולעפאי, יד רמה ושיטות קדמונים, מסכת גיטין, ירושלים תשנ"ז, עמ' 43-69.

²⁵ הציטוט הראשון נמצא בשטמ"ק ב"ק דף ע"א, ע"ב; השני שם בדף קיא, ע"א; השלישי שם, והרביעי שם דף פז, ע"א.

החוקרים הבחינו בין שתי מהדורות בפירושו של הרמ"ה: מהדורה קצרה, שמיוצגת על ידי "יד רמ"ה לסנהדרין", ומהדורה ארוכה, המיוצגת על ידי "יד רמ"ה לב"ב". הראשונה כונתה "פרטין" והשנייה "פרטי פרטין". המהדורה הארוכה מתאפיינת בשתי תכונות עיקריות: (1) פירוש כל המשניות של כל פרק מופיע בראש הפרק ומסתיים במילים "סליק פירקא דמתני'", ואחר כך נמצא פירוש כל הגמרא של כל הפרק עם לשונות קישור כגון "והא דתנן", כדי ליצור את החיבור עם המשנה המתאימה. (2) הפירוש מחולק לסעיפים המסומנים באותיות. יש לשאול לאיזה משני הסוגים משתייכים פרטי הרמ"ה לב"ב? לא מצאנו אצל רב"א עיקבות לתכונה השנייה, אבל התכונה הראשונה נמצאת בשפע²⁶. חסרונה של התכונה השנייה אינו מוכיח מאומה, הואיל ומדובר בציטוטים. אם נוסיף את העובדה שציטוטי רב"א מגלים אריכות רבה בכתיבתו של הרמ"ה, נוכל להניח כמעט בוודאות כי פרטי הרמ"ה לב"ב שייכים למהדורה הארוכה²⁷.

פריטי הרמ"ה לב"ב²⁸

רב"א מכנה אותם "פריטים" או "פירושים". בשום מקום אין הוא מכנה אותם "פרטי פרטים". הוא הביא מהם 6 ציטוטים בשטמ"ק כתובות, 4 ציטוטים בדף כו, ע"א וע"ב בשם פריטי הרמ"ה לב"ב, ו- 2 ציטוטים בדף יז, ע"ב בשם פירושי הרמ"ה לב"ב, והם נמצאים כולם כלשונם בנדפס בשם "יד רמ"ה על ב"ב"²⁹. כמו כן הוא הביא מהם 2 ציטוטים בשו"ת (סי' טו וסי' לו) בשם פריטי הרמ"ה לב"ב, וגם הם נמצאים בנדפס כלשונם³⁰. בשטמ"ק ב"ב לא ציטט מהם כלום, וכבר ראינו כי שטמ"ק ב"ב היא כנראה חיבורו

²⁶ בדף קי"ד, ע"א, ד"ה "והרמ"ה ז"ל כתב בפרטיו וז"ל. **הא דתנן** נטלו מוכסין וכו'"; שם, ד"ה "והרמ"ה ז"ל פירש בפרטיו **במשנה** וז"ל נטלו מוכסין וכו'"; שם ע"ב, ד"ה "וז"ל הרמ"ה ז"ל בפרטיו **במשנה**. המכיר כליו וספריו"; דף קטז, ע"ב, בסוף ד"ה "פירש הרמ"ה ז"ל דה"פ דמתניתא", כתוב: "ועוד האריך לקמן **בגמרא** כמו שתמצא כתוב להלן"; דף פג, ע"ב, ד"ה שבת רואין אותו, כתוב: "עייין **בגמרא** לקמן בלשון הרמ"ה ז"ל"; דף צה, ע"א, ד"ה "וז"ל הרמ"ה ז"ל בפרטיו. **הא דתנן** על המריש הגזול וכו'".

²⁷ הביטוי "שמעין מהא" או "שמע מינה" או "שמעית מינה" שכיחים בציטוטי רב"א, וכן ביד רמ"ה לב"ב. כנראה שהם מאפיינים את המהדורה הארוכה.

²⁸ החיבור נמצא בידינו רק בדפוס, והמדפיסים נתנו לו את השם המליצי: "יד רמ"ה לב"ב"; נדפס לראשונה בשלונקי תק"ן-תקנ"א, וא"כ רב"א מצטט מתוך כ"י.

²⁹ 4 ראשונים נמצאים ביד רמ"ה ב"ב פ"ג אותיות מד-מו, והשנים האחרונים שם אות צב.

³⁰ הראשון ביד רמ"ה ב"ב פ"ג אות קפה, והשני שם, אות עה.

הראשון, והיא השיטה הכי פחות מפותחת. סביר אם כן להניח כי כתב היד לא היה בידו בעת שחיבר את שטמ"ק ב"ב, והוא השיג אותו אחר כך.

חידושי הרמ"ה לסנהדרין³¹

רב"א מכנה אותם "חידושים" או "פירושים". בשום מקום אין הוא מכנה אותם "פרטים". הוא מצטט מהם 11 ציטוטים בשטמ"ק כתובות, והם נמצאים כולם כלשונם בנדפס בשם "יד רמ"ה לסנהדרין"³². כמו כן הוא הביא מהם כלל אחד בכללי התלמוד (מהד' מארכס, סי' 389), והוא נמצא כלשונו בנדפס בדף מג, ע"א, וכן נמצא ציטוט בספר הדרשות עמ' מד, והוא נמצא כלשונו שם דף קי, ע"ב. יתכן כי רב"א הבחין בין המהדורה הקצרה לבין המהדורה הארוכה בכך שכינה את הקצרה "חידושים" ואת הארוכה "פרטים".

בשו"ת שלו ציטט רב"א חמש פעמים מחידושי הרמ"ה לסנהדרין, וכולם נמצאים כלשונם בנדפס³³.

הרמ"ה לכתובות

ידוע כי הרמ"ה חיבר פירוש על כתובות שמצוטט הרבה בראשונים. יש בידינו כתב יד שמכיל קטעים מחידושים אלה, וחלק מהם נדפס על ידי בלוי בקונטרס "ליקוטי תשובות הראשונים לחתנו של בעל המאורות" (ניו יורק תש"ל). בשטמ"ק כתובות נמצאים 2 ציטוטים מן הרמ"ה באופן סתמי³⁴. אין להסיק מהם שהיו בידי רב"א חידושי הרמ"ה לכתובות, כי אילו היה כך - לא היה נמנע מלצטט מהם בהרחבה כדרכו³⁵. ציטוטים מחידושי הרמ"ה לכתובות נמצאים בכמות משמעותית בשטמ"ק כתובות בתוך החומר שהובא

31 החיבור נמצא בידינו רק בדפוס, והמדפיסים נתנו לו את השם המליצי: "יד רמ"ה לסנהדרין"; נדפס לראשונה בשלונקי תקנ"ח, וא"כ רב"א מצטט מתוך כ"י.

32 ציוני הציטוטים: אחד בדף טו, ע"א, 4 בדף לא, ע"א, אחד בדף לה, ע"א, 4 בדף לו, ע"ב, ואחד בדף מד, ע"א. הראשון נמצא ביד רמ"ה לסנהדרין דף עט, ע"א; 4 הבאים שם דף ט, ע"ב ודף י, ע"א; השישי בדף עט, ע"ב; 4 הבאים שם בדף נב, ע"ב; והאחרון שם דף מו, ע"א.

33 סי' ג, עמ' מו - נמצא בדף נב, ע"ב, ד"ה מתני'; סי' ד, עמ' נא - נמצא בדף לב, ע"א; שם, עמ' נח - נמצא בדף לא, ע"א; שם, עמ' נט - נמצא בדף מא, ע"א; שם, עמ' ס - נמצא בדף לב, ע"ב.

34 הציטוט הראשון בדף ע"ח, ע"ב, ד"ה ונפלו לה נכסים, והשני בדף ק, ע"ב, ד"ה שמין אותם.

35 למשל, ראינו לעיל בקטע על "פריטי הרמ"ה לב"ק" שהיה בידי רב"א כ"י חלקי בלבד מחיבור זה, ואעפ"כ הוא ציטט ממנו כ- 200 ציטוטים.

מתלמידי רבינו יונה על כתובות. אפשר להניח בסבירות גבוהה כי הציטוט שלנו לקוח מן החיבור "תלמידי רבינו יונה על כתובות", שכן לפעמים נמצאים ציטוטים מספרי ראשונים בשטמ"ק שאינם מיוחסים לשום חיבור; ראה מה שכתבתי בנידון לקמן באותו חיבור. כמו כן, חידושי הרמ"ה לכתובות אינם מוזכרים באף אחד מחיבורי רב"א שבדקנו. לכן אי אפשר להניח כי חידושים אלה היו בידי רב"א.

הרמ"ה על גיטין

הרמ"ה חיבר חידושים גם על גיטין. הרב שושנה הדפוס "יד רמה ושיטות קדמונים, מסכת גיטין"³⁶, יו"ל מכתבי יד ודפוסים, מכון ירושלים, תשנ"ז. מדובר בכ"י של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים (סימונו 4⁰14) שמכיל חידושים על מסכת גיטין, בהם מובאות רבות בשם הרמ"ה בכל הספר, עד שמתקבל הרושם שרוב חידושי הרמ"ה על מסכת גיטין נמצאים כאן. החיבור שנמצא בכתב יד זה יוחס כבר בספרד, ואחר כך על ידי מגורשי ספרד במצרים, לריטב"א. אך הרב שושנה מערער על כך³⁷. ר' יוסף חביבא בעל נימוקי יוסף השתמש בספר זה, וכל מה שמצוטט על ידו בשם הריטב"א נמצא בספר זה, ולא בחידושי גיטין שנדפסו על שם הריטב"א מאז שנת תק"ח בסלונקי ועד היום. גם הרדב"ז בתשובותיו עשה בו שימוש נרחב וייחס אותו לריטב"א, והוא הדין לרב"א שייחס את כולו לריטב"א³⁸. לסיכום, רב"א ציטט

³⁶ מה שהדפוס ליכטנשטיין בשנת תש"מ כחידושים מיוחסים לריטב"א על גיטין, נדפס 17 שנה אח"כ ע"י שושנה בשנת תשנ"ז תחת הכותרת "יד רמה ושיטות קדמונים, מסכת גיטין".

³⁷ הרב שושנה גילה כי כתב היד מורכב משלושה חלקים שחוברו ע"י שלושה מחברים שונים: (1) ח"א שמכיל את החידושים על שלשת הפרקים הראשונים, הוא בעצם שטמ"ק מתקופת תלמידי הרשב"א, אך אינו להריטב"א; הוא מכיל מספר מובאות מן הרמ"ה. (2) ח"ב מתייחס לפ"ד ומתחיל כך: ע"כ לשון החידושים מכאן ואילך לשון רמ"ה ז"ל. אכן, רוב החומר מקורו בחידושי הרמ"ה, אך הוא עבר עיבוד. גם חלק זה אינו יכול להיות מהריטב"א. (3) ח"ג על יתר המסכת, נכתב ע"י אחד מתלמידי הרמב"ן, והוא מעין שטמ"ק של פירושים עד לזמנו של הרשב"א.

³⁸ ואלה ציטוטים של רב"א: (1) שו"ת סי' א, סד"ה דגרסינן, ע"ש הרמ"ה; נמצא בספרו של הרב שושנה דף מ"ז, ע"א, ד"ה במאי. (2) שם, ע"ש הריטב"א; נמצא בספרו של הרב שושנה דף מ"ז, ע"א, ד"ה אמ' רבא. (3) שם, ע"ש הרמ"ה; נמצא בספרו של הרב שושנה שם. (4) שם ע"ש הריטב"א; נמצא בספרו של הרב שושנה דף מ"ז ע"ב, ד"ה אמר רב אשי. (5) שם סי' כא, נוסח הגט של הרמ"ה; נמצא בספרו של הרב שושנה דף פ"ה, ע"ב, ד"ה וז"ל רמ"ה בר טודרוס ז"ל. (6) סי' טו, ד"ה וגרסינן, ע"ש הריטב"א; נמצא בספרו של הרב שושנה דף פ"ח, ע"ב, ד"ה גט מעושה. (7) שם, ד"ה דע, ע"ש הריטב"א; נמצא בספרו של הרב שושנה שם. (8) שם, ע"ש הריטב"א; נמצא בספרו של הרב שושנה דף פ"ח, ע"ב, ד"ה יצא שמה. (9) שם סי' ט, ע"ש הריטב"א; נמצא בספרו של הרב שושנה דף פ"ח, ע"ב, ד"ה יצא שמה. (10) שם, ע"ש הרמ"ה; נמצא בספרו של הרב שושנה דף פ"ט, ע"ב, ד"ה רב שישא. (11) שם סי' כז, ע"ש הריטב"א; נמצא בספרו של

את חידושי הרמ"ה על גיטין מכלי שני, וכלי שני זה הוא כתב יד שקיבל מרבו הרדב"ז ושהכיל ציטוטים רבים מחידושי הרמ"ה לגיטין.

תשובות הרמ"ה

בחיבורי רב"א נמצאות 3 תשובות של הרמ"ה. (1) שטמ"ק ב"ב דף כט, ע"ב, ד"ה ועל מקומות, שהנושא שלה הוא אם יש חזקה במקום בביהכ"נ. (2) שטמ"ק כתובות דף ל"ה, ע"ב, שהנושא שלה הוא מחלוקת בין הרמ"ה לבין הרמב"ם באמצעות צד שלישי (חכמי לונל ובראשם ר' אהרן הכהן בר משולם) בנושא הלכתי; רב"א מכנה אותה "סלע המחלוקת" שבין הרמ"ה לבין הרמב"ם. (3) שו"ת רב"א סי' יז. שלשתן צוטטו מכתבי יד. חלק קטן מתשובות הרמ"ה נדפס לראשונה בספר "אור צדיקים" (שאלוניקי תקנ"ט), והוא מכיל פחות משבעים תשובות. הוא מתחיל בסימן ר"מ ומסתיים בסי' ש"ט. אם כן, לפחות 239 התשובות הראשונות אבדו. תא-שמע³⁹ ערך רשימה של 35 תשובות נוספות של הרמ"ה שאינן בספר אור צדיקים. שושנה הדפיס מפתח של תשובות הרמ"ה⁴⁰ שנכתב על ידי אחד מבניו של הרא"ש, על פי כ"י מונטיפיורי 86. המפתח מתייחס ל- 79 תשובות, והתגלו בו 13 תשובות חדשות שאינן בנדפס, והן הסימנים: א'-י, י"ג, כ"ז, מ"ג. תשובה י"ג שבמפתח זה היא התשובה המובאת בשם הרמ"ה בשלמותה בשו"ת רב"א, סי' יז. התשובה הארוכה המכונה "סלע המחלוקת" נמצאת בחיבור "כתאב אלרסאיל"⁴¹, בו ריכז הרמ"ה את ההתכתבות שלו עם חכמי לונל שנוגעת לפולמוס הראשון על דעות הרמב"ם. התשובה הראשונה שנמצאת בשטמ"ק ב"ב, נמצאת בספר "אור צדיקים" סי' רס"ג.

הרב שושנה דף ס"ד, ע"א, ד"ה והלכתא. (12) שם, ע"ש הריטב"א; נמצא בספרו של הרב שושנה שם. בשטמ"ק לכתובות ע"ד ע"ב-ע"ה ע"א, הועתקו קטעים רבים בשם חידושי הריטב"א גיטין, והם נמצאים בספרו של הרב שושנה דף מ"ה ע"ב ודף מ"ו ע"א.

39 תא-שמע, הרמ"ה ב', עמ' 429-435.

40 ראה: שושנה, הרמ"ה, עמ' 83-93.

41 "כתאב אלרסאיל" לר' מאיר הלוי אבולעפיא, איגרות לחכמי צרפת ע"ד ס' המורה והמדע להרמב"ם, עם תשובות ר' אהרן מלונל אליו, מתורגמות מערבית ע"י ר"י ברייל, פאריס תרל"א; וראה: ליפשיץ, לונל, עמ' קנו-קצו.

רבינו טודרוס הלוי

חכם זה הוא בן אחיו של הרמ"ה⁴². רב"א מוסר בעצמו פרט זה בשו"ת שלו (סי' כ, עמ' קסד): "וכתב רבינו טודרוס הלוי ז"ל בעליותיו ליבמות בשם דודו הרמ"ה ז"ל". נמצאים 3 ציטוטים מעליותיו ליבמות בשו"ת רב"א⁴³. נדפסו לראשונה בנאווי-דוואפר, שנת תקס"ח.

ר' מאיר הכהן בר יצחק מסרקסטה

חכם זה ידוע לנו רק בזכות רב"א, שמצטט בהרחבה מחיבורו על ב"ק וב"מ בשטמ"ק ב"ק ובשטמ"ק ב"מ. בסוף הציטוט הראשון נמצאים כמה פרטים על חכם זה: "ע"כ משטה נמצאת מכתבת יד המחבר והוא הר' מאיר הכהן בר יצחק מסרקסטה ז"ל בשנת ארבעת אלפים ותתקצ"ה ליצירה" (שטמ"ק ב"ק דף ה', ע"ג). מדובר אם כן בחכם ספרדי מן העיר סרגוסה שחי במחצית הראשונה של המאה ה'ג, ורב"א מכנה את חיבורו "שיטה" (להלן נראה כי הוא מכנה אותו גם "פסקי הר"ם מסרקסטה"), ושיטה זו חוברת בשנת 1235. חכם זה היה בימיו של הרמ"ה, והוא מזכירו בברכת החיים במונח "הרמ"ה יצ"ו" (שטמ"ק ב"מ, דף טו, ע"ב), ומצטט מחידושו. החיד"א כותב: "הרמ"ך שמביא רבינו בצלאל בשיטות המקובצות הוא רבינו מאיר הכהן מסרקסטה. ובאו לידי הצעיר חידושי גיטין כ"י מיוחסין להרמ"ך⁴⁴. בספריית רב"א אפשר להצביע על קיומם של שני חיבורים: שיטת הרמ"ך לב"ק ושיטת הרמ"ך לב"מ⁴⁵.

שיטת הרמ"ך לב"ק

חיבור אבוד שמוכר לנו רק מציטוטי רב"א. משיטה זו נמצאים יותר מ-100 ציטוטים בשטמ"ק ב"ק, בכל פרקי המסכת. הציטוטים חתומים בהתחלה בצורה מלאה: "הרב מאיר הכהן בר יצחק מסרקסטא"; אחר כך החתימה מתקצרת: "ה"ר מאיר הכהן מסרקסטא", אחר כך "הר"מ מסרקסטה", ובסוף המסכת בקיצור

42 ראה: חיד"א, הגדולים, אות ט, ח; מיכל, אור החיים, עמ' 428.

43 שו"ת רב"א, סי' א, עמ' ג, סי' ו, עמ' פ; סי' כ, עמ' קסד.

44 חיד"א, הגדולים, ערך ר' מאיר הכהן מסרקסטה.

45 רב"א מצטט מהשגות הרמ"ך לשבת בכללי התלמוד (מהד' מארכס, סי' 145) את הכלל הבא: "כל סבור מינה וסברוה שבתלמוד נדחה חוץ משנים". ציטוט זה נמצא בהגהות הרמ"ך שנדפסו על הרמב"ם במהדורת פרנקל (הלכות שבת, פ"ב, הל' יד), ומדובר בר' משה הכהן מלוניל ולא בר' מאיר הכהן מסרקסטה.

נמרץ: "הרמ"ך" (פעם אחת: "הרמ"ך מסרקסטה" בעמ' קעב4). צייטוטים רבים הם פסקים, ורב"א פותח כך: "ולענין פסק כתב הר"מ מסרקסטה ז"ל וכו' (כ- 13 פעם). אכן למעלה מ- 80% מן המובאות הן פסקים, מה שמעלה את ההשערה כי שיטת הרמ"ך היא ספר פסקים לפי סדר המסכת, ומידת הפירוש בה היא שולית.

הרמ"ך כותב הרבה בארמית. הוא מצטט הרבה את משנה תורה של הרמב"ם (הרמב"ם מכונה אצלו: ר"מ). הוא מכנה את הרי"ף "רבינו הגדול", "מרנא" (לפעמים הרי"ף), מצטט את תלמידו "רבינו אפרים", לפעמים את השגת הרז"ה על הרי"ף, את תשובת הרמב"ם לחכמי לונל, תשובות גאונים ואת פירוש ר"ח. פעם אחת הוא מזכיר פירוש של ה"ר יהונתן (הכהן מלונל) וחולק עליו (עמ' קל1). בסוף המסכת הוא מצטט את "המפרש". רב"א מעיר שמפרש זה הוא ר' יהונתן, ואמנם שני הציטוטים שמביא הר"ם מסרקסטה מן "המפרש" נמצאים אצל ר' יהונתן. הואיל וחיבורו של ר' יהונתן אינו אלא פירוש לרי"ף - הרי שהחיבור של הר"ם מסרקסטה עצמו הוא על הרי"ף ולא על הגמרא. זה גם מסביר את האופי הפסיקתי שלו. חלק גדול מדיבוריו מסתיימים בלשון "צ"ע".

כתוב בשטמ"ק כתובות (לד, ע"ב): "וכתב הר"ם מסרט ס"ט ז"ל בפסקיו לפ"ק ז"ל משלמין דמי בשר בזול והעור כמות שהוא ואי הווי יתמי רברבי משתבעי דלא הווי ידעי דדיליה הוא ופטירי מה הוא תילתא דזולא ומסתברא דשבועת חפץ ביד משתבעי". מיכל כבר העלה את ההשערה (בערך 1098) שמדובר בר' מאיר הכהן מסרקסטה, ושיש כאן שיבוש בכתיב. אכן ציטוט זה נמצא כלשונו בשטמ"ק ב"ק (ק"ב, ע"א), ולכן יש לתקן בכותרת הציטוט הנ"ל: "בפסקיו לב"ק" במקום "בפסקיו לפ"ק". מיכל גם שיער כי הרמ"ך עשה שני חיבורים: חידושים ופסקים. אך העובדה שרב"א לא הזכיר את המילה "פסקים" בכל ציטוט מהרמ"ך אינה מוכיחה כי הרמ"ך חיבר גם חידושים, שהרי ראינו כי כל הציטוטים הם למעשה פסקים. אין לנו אם כן אלא חיבור אחד שתוכנו פסקים, והוא מסביב לרי"ף. מסקנה זו מתחזקת גם בבדיקת שיטת הרמ"ך לב"מ.

ציטוט אחד משיטת הרמ"ך לב"ק נמצא בשו"ת רב"א (סי' לו, עמ' רסד), והוא נמצא כלשונו בשטמ"ק ב"ק (דף יא, ע"ב).

שיטת הרמ"ך לב"מ

זהו חיבור אבוד שמוכר לנו רק מציטוטי רב"א. רב"א מצטט משיטה זו למעלה מ-190 פעם בשטמ"ק ב"מ, בכל פרקי המסכת. במקומות מסויימים הוא מציין כי כתב היד שנמצא בידו חסר⁴⁶. הציטוט הראשון מתחיל כך: "ולענין פסק כתב הרמ"ך ז"ל והוא ה"ר מאיר הכהן בר יצחק ז"ל מסרקסטה" (ט', ע"ב). אין כאן פרטים ביוגרפיים כמו בשטמ"ק ב"ק, שכן ראינו כי שטמ"ק ב"ק חוברה כנראה לפני שטמ"ק ב"מ. כמו כן, בשטמ"ק ב"ק חתומים הציטוטים בהתחלה בשמו המלא של הרמ"ך, ואחר כך החתימה הולכת ומתקצרת. אבל בשטמ"ק זאת, הציטוטים חתומים תמיד בקיצור "הרמ"ך", וזה שוב יכול להעיד על איחורה של שטמ"ק ב"מ יחסית לשטמ"ק ב"ק.

כתב היד שהיה בידי רב"א הכיל גליון על הרמ"ך, שכן בציטוט שנמצא בדף לט, ע"א, הרמ"ך מקשה על הרמב"ם, ומסיים את דבריו בצ"ע. רב"א מוסיף: "וטעות נזדמן לו בדברי הרמב"ם ז"ל ולפי הנוסחאות שלנו אין עליו ז"ל קושיא. גליון".

כמו בשטמ"ק ב"ק, רב"א מצטט כאן הרבה את הרמ"ך לצורכי פסק, במקרים רבים בעזרת הפתיחה: "ולענין פסק כתב הר"מ מסרקסטה ז"ל וכו' " (כ-66 פעם). למעשה, למעלה מ-90% מן המובאות הן פסקים, וזה מצטרף להשערה שהעלינו לעיל כי שיטת הרמ"ך היא ספר פסקים לפי סדר המסכת, ומידת הפירוש בה היא שולית.

גם במסכת זו כותב הרמ"ך הרבה בארמית כמנהג הרי"ף, וחלק גדול מדיבוריו מסתיימים בלשון צ"ע. החיבור מבוסס הרבה על הרי"ף ור' יהונתן הכהן מלוניל. הרמ"ך מתבסס הרבה על הגאונים, בעיקר רש"ג ורה"ג⁴⁷, והוא משתמש בספר מקח וממכר⁴⁸. יש כאן ציטוט מר' משה בר חנוך (קח, ע"ב); ציטוטים

⁴⁶ "חסר מעט" (עמ' כה), "חסר כמו י' תיבות" (עמ' מה), "חסר כמו חצי שורה" (עמ' סה), "חסר כמו שורה אחת" (עמ' פה), "חסר כמו ב' תיבות" (עמ' קט).

⁴⁷ רבינו שרירא (עמ' קנב1); (2) רבינו האי גאון (עמ' קלה3, קפא1, רכא1), "ז"ל רבינו האי גאון בתשובה, ובספר אחר מצאתיה מיוחס להרי"ף" (עמ' טז3); (4) "וכן כתבו הגאונים" (עמ' קסו3, ריט3), "בתשובה לגאון" (עמ' רי3). "כן נמצא בתשובות הגאונים ז"ל" (עמ' רכ4).

⁴⁸ "כתב רבינו האי גאון בספר מקח וממכר שער ס' " (עמ' קסב3). "בשער י"ג בספר מקח וממכר לרבינו האי גאון" (עמ' קעו4), "עיקר דברים אלו כתב רבינו האי גאון ז"ל בשער י"ז בס' מקח וממכר" (עמ' רטו2).

מר"ח⁴⁹ גם מעבר לטווח פירוש ר"ח במהדורת וילנא שנקטע בדף ס"ח ע"ב; הרי"ף כמובן מוזכר הרבה, והרמ"ך מצטט גם מתשובותיו⁵⁰, והוא מכנה אותו: "רבינו זצ"ל", "רבינו הגדול זצ"ל", "מרנא זצ"ל" (הוא מכנה אותו 'הריא"ף' רק כשהוא מצטט את "תשובות הריא"ף"); מוזכרים הרב אלברצלוני (קח, ע"ב, ד"ה מכר כל נכסיו), רבינו אפרים תלמיד הרי"ף (סד, ע"ב, ד"ה וכתב הרמ"ך; קח, ע"א, ד"ה וז"ל הרמ"ך), אבן גיא (קא, ע"ב, ד"ה ולענין פסק כתב הרמ"ך), בעל המאור ז"ל, הרז"ה ז"ל (קיג, ע"א, ד"ה וכתב הרמ"ך), הרמב"ם (הרמ"ך מצטט הרבה את משנה תורה של הרמב"ם תחת השם 'הר"מ ז"ל', או 'הר"מ במז"ל', אך הציטוטים ממשנה תורה מתחילים בד"כ במונח: "להרמב"ם"); וכאמור, הרב יהונתן הכהן מלוניל שמכונה על ידו פעמים רבות בשם "המפרש"⁵¹. רב"א מעיר: "והמפרש שזכר הוא ה"ר יהונתן" (כח, ע"א, ד"ה וכתב הרמ"ך), "והמפרש שזכר הוא ה"ר יהונתן כידוע" (כח, ע"ב, ד"ה והרמ"ך כתב). אכן הציטוטים שמביא הר"ם מסרקסטה מן "המפרש" נמצאים אצל ר' יהונתן. בשני מקומות מזכיר רב"א את הרמ"ה בברכת החיים (יצ"ו)⁵². עוד שני חכמים מעניינים: (1) "וז"ל ה"ר דוד בר סעדיה"⁵³ בחבורו שחבר בלשון ערבי להשיב על קצת דברים שבאו בספר הלכות גדולות, וז"ל: כבר זכרתי לך דין זה בספר משפטי השבועות שחברתי בלשון ערבי ועתה אזכרנו בלשון תלמוד בקוצר ואומר וכו' וז"ל שם במשפטי השבועות שחבר מועתקת מלשון ערבי וכו'" (דף קד, ע"ב, ד"ה ולענין פסק כתב הרמ"ך); (2) "בשם החכם הגדול ר' נתן בה"ר מאיר"⁵⁴ מצאתי כתוב".

-
- 49 עמ' קנב1, קנג1, קנט1, קסו3, ריז, רכא1.
- 50 תשובות הרי"ף נמצאות בציטוטים הבאים: ד, ע"ב, ד"ה לענין פסק כתב הרמ"ך; סה, ע"א, ד"ה וכתב הרמ"ך; קח, ע"א, ד"ה האי מאן דמחזיק; קטו, ע"א, ד"ה וכתב רבינו הגדול בתשובה.
- 51 הרמ"ך כותב: "וכן פירש המפרש של ההלכות רבינו יהונתן ז"ל" (עמ' קנט1), "והרב יהונתן ז"ל מפרש ההלכות כתב" (עמ' קפה4, רז2). "המפרש" מוזכר גם במקומות הבאים: עמ' פה4, פז4, קטו4, קפב3.
- 52 דף טו, ע"ב. כך היה בדפוס ראשון. בדפוסים הבאים הוחלף "יצ"ו" ב"ז"ל".
- 53 ראה עליו: אסף, שבועות, עמ' 295-297; אסף, גאונים, עמ' 42-43; אברמסון, המשכון, עמ' 773-781; תא-שמע, פרשנות א', עמ' 170-173. ר' דוד סעדיה חי בספרד במאה הי"א, וחיבר בערבית ספר השגות על הלכות גדולות, וספר משפטי שבועות. הרמ"ך מצטט ממנו כאן שני קטעים נכבדים שתורגמו לעברית, הראשון מן ההשגות על ה"ג, והשני ממשפטי שבועות.
- 54 ר' נתן בן הרב מאיר מטרנקטיליש היה מתלמידי הריצב"א ומרביתו של הרמב"ן, וחיבר ספר "שערי תפיסה" ופירוש על התורה.

העובדה שהרמ"ך מכנה את רבינו יהונתן הכהן מלונגל באופן סתמי "המפרש", מוכיחה בעליל כי גם במסכת ב"מ, כמו במסכת ב"ק, הרמ"ך כתב על הרי"ף, הואיל וחיבורו של ר' יהונתן אינו אלא פירוש לרי"ף. זה גם מסביר את האופי הפסיקתי של שיטת הרמ"ך. כמו כן מטפל הרמ"ך ברי"ף עצמו. למשל: בציטוט מן הרמ"ך (ז, ע"א, ד"ה והרמ"ך) כתוב: "מיהו מסוגיא דשמעתא ומלישנא דמרנא זצ"ל מיחזי וכו'"; בציטוטים מן הרמ"ך (עמ' לה, סו, 4, קסו, 2, ריא) כתוב: "ירושלמי, ולא הביאו רבינו הגדול ז"ל וכו'"; "כתוב בהלכות וכו' פירוש וכו'" (עמ' קעט), "ונראה לומר דליתא להלכתא ומהאי טעמא שבקה מרנא זק"ל" (עמ' רכו), וכאמור הוא מכנה אותו באופן סתמי "רבינו הגדול", "מרנא".

אנו מוצאים בשטמ"ק ב"מ (עמ' נה, דף טו, ע"ב) שהוא חולק על הרי"ף, אמנם בכבוד גדול (כשהוא קורא לו: רבינו הגדול זצ"ל), ומסיים בצ"ע. הוא גם חולק על הרמב"ם בהסתמכו על הרי"ף ועל הבנתו את הגמרא (שם, עמ' כז, דף ז, ע"א). הוא חולק בעדינות על הרמ"ה (שם, עמ' נה) ומסיים בצ"ע, וגם מסתייע ברמ"ה (שם).

חיבורו של הרמ"ך משתלב היטב בכל הספרות שנכתבה על הרי"ף משך כ- 150 שנה אחרי הרי"ף.

רבינו יונה ותלמידיו

בספרייתו של רב"א אפשר להצביע על מציאותם של החיבורים הבאים: עליות רבינו יונה לב"ב, פירוש רבינו יונה לפרקי אבות, שערי תשובה, תלמידי רבינו יונה על כתובות ועל ב"מ⁵⁵. רק ספר שערי תשובה היה בדפוס בידי רב"א. לגבי ב"מ מדובר במידע חדש.

עליות רבינו יונה לב"ב

החיבור נדפס לראשונה רק בימינו, ע"י הרשלר⁵⁶. הוא מצוטט בשלשה מספריו של רב"א. רובו המכריע (כ- 70%) הועתק אל תוך שטמ"ק ב"ב באמצעות למעלה מ- 400 ציטוטים, שמייצגים כ- 28%

⁵⁵ בשטמ"ק ב"ב (דף קג, ע"ב, סוף ד"ה בית כור, עמ' קא), מיד אחרי הציטוט הגדול מן הרשב"א, כתוב: "והרי"ז ז"ל האריך בזה בפירושו על ההלכות בפ' האיש מקדש ע"ש". לא ידוע לנו על חיבור רבינו יונה על הרי"ף בקידושין. כמו כן, אין זו דרכו של רב"א להפנות את הקורא אל כתב יד; מהי אם כן מטרת ההפניה "ע"ש"? יתכן ויש כאן טעות סופר קלה, 'ר"י' במקום 'ר"ן'. אכן הנושא נידון בהרחבה ע"י הר"ן על הרי"ף לקידושין (דף יז, ע"ב).

מנפחה של שטמ"ק זו. 7 מן הכללים בספר כללי התלמוד⁵⁷ הוסקו ע"י רב"א מפירושים שמצא בחיבור זה, והוא ציטט ממנו בארבעה מקומות בשטמ"ק כתובות⁵⁸. שלשה מן הציטוטים נמצאים מילה במילה בשטמ"ק ב"ב. הציטוט השני שבדף יז, ע"ב, לא צוטט בשטמ"ק ב"ב, וזה מצביע על העובדה כי רב"א חזר לכתב יד של העליות כשחיבר את שיטתו על כתובות, ולא הלך להעתיק משטמ"ק ב"ב. הכל מעיד שאותו כתב יד של העליות לב"ב, שבו השתמש רב"א בתחילת דרכו כשכתב את שטמ"ק ב"ב, שימש אותו בהמשך כשכתב את הכללים, ואחר כך את שטמ"ק כתובות. כתב יד זה היה שונה משלשת כתבי היד שבהם השתמש הרש"ל בהוצאתו. הוא הכיל לא רק שינויי נוסח, אלא גם קטעים שלמים שאינם בכתבי היד, ושהודפסו על ידי הרש"ל מתוך ציטוטי השטמ"ק. הוא הכיל השמטה בסופו, ורב"א ציטט ממנה (בדף קנד, ע"ב). לרב"א היה בלי שום ספק כתב יד שלם של עליות רבינו יונה לב"ב⁵⁹.

נוסיף שתי הערות: (1) רב"א שם לב כי החיבור נימוקי יוסף על כתובות, שכבר נדפס בימיו, ציטט מתלמידי רבינו יונה, לכן מדי פעם חסך מעצמו את העתקת כל הדיבור על ידי הנוסחה "ככתוב בנמוקי יוסף". (2) בפרקים ט'-י' מכונה רבינו יונה "האר"י" ברוב המקומות. המדפיס של שירי שטמ"ק הפנה בדרך כלל אל הקטע הגדול של עליות דרבינו יונה שהדפיס המו"ל הראשון, משום שכתב יד של שטמ"ק שהיה בידו הסתיים באמצע פ"ח.

פירוש רבינו יונה למסכת אבות

הפירוש מצוטט פעמיים בדרשות (עמ' נח ועמ' ריא). הרעיונות של שני הציטוטים נמצאים בנדפס שלנו בש"ס וילנא, אך עם ניסוח שונה לגמרי. ידוע שהפירוש נכתב על ידי אחד מתלמידי רבינו יונה⁶⁰. יכול

56 עליות דרבינו יונה השלם לרבנו יונה ב"ר אברהם זצוק"ל החסיד מגירונדא למסכת בבא בתרא, ההדיר משה הרש"ל, ירושלים תש"נ.

57 מהד' מארכס, סי' 70, 74, 365, 370, 376, 386, 411.

58 מדובר בשני ציטוטים בדף י"ז ע"ב, באחד בדף כו, ע"ב, ובאחד בדף נה, ע"ב.

59 הרש"ל במבואו חשב שלרב"א לא היה כנראה כ"י שלם, שכן הוא לא ראה את כ"י קמברידג' של שטמ"ק ב"ב, שמכיל בסופו ציטוטים רבים מאד מעליות רבינו יונה לב"ב עד סוף המסכת.

60 ראה: תא-שמע, רבינו יונה, עמ' 178-179.

להיות שלרב"א היה כתב יד של פירוש מתלמיד אחר. הציטוט השני מסתיים כך: "יעויין שם", וזה אינו מובן, שהרי הפירוש לא נדפס עדיין בימי רב"א⁶¹. אולי שוב מדובר בהפנייה עצמית ולא בהפנייה לקורא.

שערי תשובה

רב"א ציטט ממנו פעמיים בדרשותיו (עמ' שמז ועמ' שנה) את נושא התוכחה. הספר היה בדפוס בימיו.

תלמידי רבינו יונה לכתובות

על אופי החיבור ראה תא-שמע, רבינו יונה, עמ' 178-179. כאן נסתפק בתיאור החיבור מבחינת היקפו, מחברו והחכמים המוזכרים בו.

רב"א מצטט ממנו בכל י"ג פרקי שטמ"ק כתובות, מכאן שהיה לו כתב יד שלם. החיבור ידוע לנו רק בזכות ציטוטיו של רב"א. מדובר בחיבור אבוד. רב"א מצטט ממנו גם בשו"ת שלו פעמיים⁶², אלא שבציטוט הראשון מכונה החיבור "חידושי ה"ר יונה לכתובות" במקום "תלמידי רבינו יונה". אך מדובר באותו חיבור, שכן הציטוט הראשון הזה מובא מילה במילה בשטמ"ק כתובות (דף ז, ע"א, ד"ה מתני') בשם תלמידי רבינו יונה. תופעה זו נמצאת גם בשטמ"ק כתובות (סד, סוף ע"א); יש כאן ציטוט שמתחיל כך: "וכתב רבינו יונה", ומסתיים: "כן כתבו תלמידי רבינו יונה". מותר להניח שגם הציטוט בשם רבינו יונה שנמצא בדף קי רע"א, לקוח מ"תלמידי רבינו יונה".

רב"א ציטט כמות נכבדה (כ- 420 ציטוטים), ששווה בערך ל- 70% מחידושי הרמב"ן על מס' כתובות. החיבור נעשה על הלכות הרי"ף. הוא תואם את תוכן הרי"ף. הרוב המכריע של הציטוטים מתייחס לפסקאות של הרי"ף. לדוגמה, כל 35 הציטוטים הראשונים מן הפירוש (עד דף יא, ע"א) מתייחסים לרי"ף, בלי יוצא מן הכלל. גם אם לפעמים הפירוש מתייחס לקטעי גמרא שאינם ברי"ף⁶³, אין זו הוכחה כי הפירוש לא חובר על הרי"ף, שהרי גם הר"ן וגם נימוקי יוסף על הרי"ף מתייחסים לפעמים לקטעים בגמרא שאינם על הרי"ף. בשישה מקומות מציין רב"א במפורש שמדובר ב"פירוש תלמידי ר"י על ההלכות" (כ, ע"א, ד"ה וז"ל תלמידי; כא, ע"ב, ד"ה וז"ל תלמידי; נה, רע"א; סב, ע"א, ד"ה וכתבו; סב, ע"ב, ד"ה וכתבו; סג, ע"א, ד"ה וכן המורד);

61 פירוש רבינו יונה לאבות נדפס לראשונה בברלין תר"ח.

62 סי' ג', עמ' מז; סי' ט, עמ' צט.

"למה לא הביא הריא"ף בהלכותיו" (פד, ע"א, ד"ה לכושל); "הרי"ף ז"ל לא הביא בהלכותיו וכו'" (נג, ע"ב, ד"ה ותלמידי), "כדמפרש ואזיל הריא"ף ז"ל" (מג, ע"ב, ד"ה וז"ל תלמידי); "אבל הריא"ף כתב שמועה זו בלשון ערבי" (צג, ע"א, ד"ה ותלמידי), (ולפי זה התלמיד ידע כנראה ערבית). או "וכן פסקו תלמידי רבינו יונה ז"ל" (ס, ע"ב, ד"ה וכן פסקו), כלומר מדובר יותר בספר הלכה מאשר בפירוש, ולכן זה מתאים יותר לחיבור על הרי"ף.

המחבר הוא תלמיד אחד של רבינו יונה, והוא קרוב משפחה שלו. 62 פעם הוא כותב "מפי מורי הרב נר"ו", או "מורי הרב נר"ר", או הרב מורי נר"ו" או "מורי הרב ר' יונה קרובי נר"ר" (י, ע"א, ד"ה וז"ל תלמידי), ופעם אחת "מפי מורי הרב רבינו יונה מאור הגולה נר"ו" (ב, סע"א). התלמיד מזכיר את רבו בדרך כלל בברכת החיים, אך שלוש פעמים הוא מזכירו בברכת המתים: "ומורי הרב ז"ל" (עט, ע"ב, ד"ה מתני'), "מורי הרב ז"ל" (קא, ע"ב, ד"ה מתו), "ומורי הרב רבי יונה ז"ל מעמיד דברי רבו הרב רבי שלמה⁶⁴ ז"ל" (יה, ע"א, ד"ה וז"ל תלמידי). המחבר הוא גם תלמיד הרמב"ן: "מורי הרמב"ן נר"ו" (י, ע"א, ד"ה וז"ל תלמידי), "מורי הרב רבינו משה בר נחמן מגירונד"א ז"ל (דף יח, ע"א, ד"ה וז"ל תלמידי). לפי זה, הפירוש שנכתב בחיי רבינו יונה הושלם אחרי פטירת הרמב"ן בשנת 1270. גם מחבר פירוש "תלמידי ר"י על ברכות" מציין לפעמים את הרמב"ן כרבו, ויתכן כי מדובר באותו תלמיד. אך רבו המובהק הוא בלי שום ספק רבינו יונה, שאותו הוא מזכיר כאמור 62 פעם, בעוד שאת הרמב"ן הוא מזכיר פעמיים בלבד.

ידועים לנו שמותיהם של שני תלמידים: (1) בספר "קצור זכר צדיק לרב יוסף בן צדיק⁶⁵" כתוב: "הר' שלמה בר עלי משוריא תלמיד הר' יונה כתב חדושים מהתלמוד כפי מה שקבל ממנו שנת ה' אלפים כ"ד" (כלומר שנת 1264). (2) בראש כ"י ניו יורק בהמ"ל 819 שמכיל חידושים על הרי"ף לע"ז, כתוב: "על דרך שקבלתי אותם אני קטן התלמידים מאיר בר יוסף בן אבוסרוי וכו' מפי מורי וכו' הר' יונה ז"ל" (כ"י זה נדפס בניו יורק, תשט"ז).

63 כגון: מז, ע"א, ד"ה בנעוריה; מז, ע"ב, ד"ה קמ"ל; נא, ע"ב, ד"ה ותלמידי; נד, ע"א, ד"ה או דילמא.

64 מדובר בר' שלמה מן ההר, אחד מרבותיו של רבינו יונה, ובאמת הוא מוזכר במפורש לפני כן: "והרב רבי שלמה מן ההר ז"ל אומר וכו'".

65 נויבאוור, סדר החכמים, עמ' 96.

המחבר מזכיר פעם אחת רב נוסף שלו: "ומעשה בא לפני מורי הרב ר' משה בן כוסא נ"ר" (ח"א, עמ' יט4). תא-שמע כותב (שם, עמ' 179): "שם זה אינו ידוע לי ממקום אחר".

החיבור מצטט כמות מרשימה של חכמים: כ- 34 חכמים שונים, ואלה הם: רבנא יוסף הלוי נ' מיגש ז"ל, רבינו יעקב (ז"ל) (הוא ר"ת), הרמ"ה (בדרך כלל ר"מ הלוי ז"ל), הגאונים, ר' יצחק נ' גיאת, ר' משה בן כוסא נ"ר, הרי"ף (הריא"ף), רבני צרפת, הרשב"א⁶⁶ (ח"א, עמ' 3), רב אחא משבחא, חכמי פרובינצי' וגירונד"א, מורי הרב רבינו משה בר נחמן מגירונד"א, הרב רבי' שלמה מן ההר ז"ל, שמתואר כאן כרבו של רבינו יונה (יה, ע"א, ד"ה וז"ל תלמידי), ר"י (מכונה בעל התוספות: ח"ב, עמ' קיד3; קטז3), ר"ח, רבותינו חכמי צרפת, רבינו האי גאון, רש"י, רבינו הצרפתי ז"ל, רבינו שרירא גאון ז"ל, הריא"ף בתשובותיו, רבינו יונה, ה"ר יהונתן (סב, ע"ב, ד"ה ותלמידי) או ה"ר יהונתן הכהן ז"ל (בד"כ תלמידי ר"י חולקים עליו, ראה סוף פרק י"ב), רבינו תם, חכמי ספרד ז"ל, רב יהודאי גאון, הרב רבי זרחיה הלוי בעל המאור, הרב ר' משה בן יוסף מנרבונא, רבותינו חכמי גירונדא, הראב"ד, הר"י מקורביל, חכמי פרובינציא/פרווינסיא ז"ל, ר' משה (ח"ב, עמ' קכב3; כנראה שזה הרמב"ם), רבינו שמשון. כמובן הוא מזכיר הרבה את "רבני צרפת". פעם אחת מוזכר "הנגיד הרב שמואל הלוי ז"ל" (ח, ע"א, ד"ה וכתבו). ספר "מקח וממכר" של רה"ג מצוטט רק פעם אחת בשטמ"ק כתובות מתוך ציטוט של תלמידי ר"י (צא, ע"ב, ד"ה ההוא גברא). המונח "תוספות" (סג, ע"ב, ד"ה שתי פעמים) מתייחס לתוספתא.

כנראה שכל הציטוטים מן הרמ"ה בשטמ"ק כתובות נמצאים בתוך ציטוטי "תלמידי רבנו יונה": 46 פעם. לכן יש להניח כי הציטוט בדף ק, ע"ב (ד"ה שמין אותם) שמתחיל "כתב ר"מ הלוי", ואינו חתום בסופו, והציטוט בדף עח, ע"ב (ד"ה ונפלו לה נכסים) שמתחיל "וכתב הרמ"ה ז"ל" - לקוחים מחיבור "תלמידי ר"י". הציטוט (דף קי, ע"א) שמתחיל בלשון "וכתב הרמ"ה", מסתיים כך: "והביאו לשון זה תלמידי רבינו יונה", ואם כן לא היו חידושי הרמ"ה על כתובות בפני רב"א.

66 הוא הר"ש משאנץ או ר' שלמה מן ההר.

תלמידי רבינו יונה לבבא מציעא

חיבור אבוד. רב"א מצטט מחיבור בשם "תלמיד הרב יונה" 3 פעמים⁶⁷, ופעם רביעית⁶⁸ בשם "תלמידי הרב יונה". גם פה מדובר בחיבור על הרי"ף. מתייחס רק לקטעים שנמצאים ברי"ף, נותן כלל על הרי"ף: "ת"ר וכו' וזאת הברייטא אינה בכל התלמוד אלא תוספתא היא. והריא"ף דרכו שכותב תוספתא וכו' וכן נראה מלשון הרי"ף שכתב וכו' "(בציטוט השני), "ובהלכות ספרים המדויקים גורסין וכו'" (בציטוט השלישי). מזכיר את רבו בנוסח המקובל על תלמידי רבינו יונה בחיבור על ברכות ועל כתובות: "מפי מורי הרב נר"ו" (בציטוט הראשון), "ותירץ מורי הרב נר"ו בשם ר"ש ממנטפשלייר ז"ל וכו' ומורי הרב נר"ו וכו' מפי מורי הרב נר"ו וכו' "(בציטוט השני), "ונראה למורי הרב נר"ו לתרץ וכו' "(בציטוט השלישי).

השאלה היא מדוע רב"א מצטט רק 4 ציטוטים, שנים על דף ב', אחד על דף ו' ואחד על דף ט"ו? האם היה בידו רק קטע קטן של כתב היד, או שהוא מצטט מכלי שני?

הרמב"ן

בספרייתו של רב"א אפשר להצביע על מציאותם של 17 החיבורים הבאים: חידושי הרמב"ן ליבמות, לכתובות, לגיטין, לקידושין, לב"מ, לב"ב, למכות, לשבועות, לע"ז, לחולין, ספר המלחמות, הלכות בכורות על הרי"ף, התשובות המיוחסות לו, הפירוש על התורה, הפירוש לאיוב, ההשגות על ספר המצוות להרמב"ם, שער הגמול. 6 מהם היו בדפוס, ויתר ה- 11 נדפסו בינתיים. אין זכר לחידושי הרמב"ן לב"ק או לסנהדרין⁶⁹ באף אחד מחיבורי רב"א שסרקנו. אמנם אין בידינו היום חידושי הרמב"ן על ב"ק לא בדפוס ולא בכ"י, אך מחידושי לסנהדרין נדפסו ליקוטים בליוורנו, שנת תק"ה, ובשלמותם נדפסו לאחרונה בירושלים תש"ל.

⁶⁷ (1) דף ב, ע"ב ד"ה ותלמיד ה"ר יונה, עמ' 1. (2) דף ב, ע"ב, ד"ה כתב הריא"ף ז"ל, עמ' 2. (3) דף ו, ע"א, ד"ה ואמרין להו, עמ' כד3.

⁶⁸ דף טו, ע"א, ד"ה א"ל יפה ויפה, עמ' נג1.

⁶⁹ אמנם בסוף כלל א' של כללי התלמוד, שהדפיס שוחטמן, כתוב שהוא לקוח מחידושי הרמב"ן לסנהדרין. אך שוחטמן העיר במקום כי מדובר בטעות, והנוסחה הנכונה היא "חידושי הרמ"ה לסנהדרין", שכן הדברים נמצאים כלשונם ביד רמ"ה

חיבורי הרמב"ן שצוטטו מכתבי יד

חידושי הרמב"ן לכתובות

שטמ"ק כתובות מכילה 300 ציטוטים מחידושי הרמב"ן לכתובות, והם פרושים על פני כל המסכת. חידושים אלה היו עדיין בכתב יד בימיו של רב"א. הם נדפסו בטעות בשם הרשב"א בעיר מיץ בשנת תקכ"ה. החיד"א⁷⁰ זיהה את הטעות, בעיקר בזכות ציטוטי רב"א. כ- 80% מהם נכנסו לתוך שטמ"ק כתובות. ההשוואה עם ציטוטי רב"א מראה כי הגדפס מתאפיין בטעויות רבות, וכי במספר מקומות נמצאים דילוגים גדולים בדפוס מיץ שנבעו כנראה מחסרונם של דפים בכתב היד שעמד לרשות המדפיסים, ולא תמיד הבחינו בכך המדפיסים⁷¹. קטע קטן מדף צ"ד, ע"ב וצ"ה ע"א נדפס מתוך כ"י ע"י הרב אהרן ירוחם בשנת תש"ב⁷². מדובר באותם שני דפים חסרים שבהם הבחינו המדפיסים. נמצא בו אחד הציטוטים של רב"א. לאחרונה הוציא הרב שבט לאור את חידושי הרמב"ן לכתובות על פי כתבי יד ודפוסים ראשונים, עם שינויי נוסחאות⁷³. השוואתם עם ציטוטי רב"א מראה כי לרב"א היה כתב יד שלם של חידושי הרמב"ן לכתובות, וכי הנוסח שלו היה כמעט זהה לזה של כ"י מוסקבה, אף על פי שלא זה היה כתב היד שבו השתמש⁷⁴.

רב"א מצטט פעמיים בשו"ת שלו מחידושי הרמב"ן לכתובות, מתוך כתב היד עצמו ולא מתוך שטמ"ק כתובות, שכן הציטוט הראשון (סי' ט, על דף נד, ע"ב) לא צוטט בשטמ"ק כתובות⁷⁵. חידושי הרמב"ן לכתובות (על דף פה, ע"ב) מצוטטים בכללי התלמוד (מהד' מארכס, סי' 420), בניסוח חופשי, כדרכו של רב"א בכללים שלו, שהוא מנסח אותם בלשונו הוא.

לסנהדרין. ראייה נוספת לדבריו נמצאת בעובדה כי רב"א הביא אותם דברים מילה במילה בשטמ"ק כתובות (דף מד, ע"ב) מחידושי הרמ"ה לסנהדרין.

70 חיד"א, הגדולים, ערך הרמב"ן.

71 בסוף דף ל, ע"א הושמטו 6 עמודים שלמים והמדפיסים לא הבחינו בחוסר הרצף. כמו כן, בדף נ"ח ע"ב, יש דילוג של כעמוד אחד. בדף צ"ד ע"א, הבחינו המדפיסי בחוסר הרצף, וכתבו: "כאן חסר שני דפין".

72 ראה: ירוחם, אהל רחל.

73 חידושי הרמב"ן על מס' כתובות, ההדיר הרב שבט, ירושלים תש"ן.

74 ראה מבוא של שבט בחידושי הרמב"ן לכתובות, עמ' 45.

חידושי הרמב"ן לבבא מציעא

שטמ"ק ב"מ מכילה יותר מ- 350 ציטוטים מחידושי הרמב"ן לב"מ, והם פרושים על פני כל המסכת. חידושים אלה היו עדיין בכתב יד בימיו של רב"א. הם נדפסו לראשונה על ידי חברת אור עולם, ירושלים תרפ"ט, על פי כ"י אוקספורד 443. המו"ל ציין כי כתב היד חסר בראשו עד דף י"א. הוא השלים את ההתחלה על ידי ציטוטים משטמ"ק⁷⁶, אך עשה כמה טעויות. הוא העתיק את דברי הר"ן משטמ"ק, שקדמו לדברי הרמב"ן, ולא ציין זאת, והלומד עלול לחשוב שמדובר בחידושי הרמב"ן. כמו כן, מתוך 73 ציטוטים ראשונים של הרמב"ן בשטמ"ק ב"מ שלא היו בכתב היד של המדפיס - הוא הדפיס רק 68, ושכח להדפיס 5. קטעים מכתב היד לדפים ב-י נדפסו על ידי תא-שמע⁷⁷. המו"ל של "ליקוט ראשונים על ב"מ"מ⁷⁸ מציין כי מצא בכ"י ברלין 66 את כל חידושי הרמב"ן על ב"מ, כולל החידושים על י"א הדפים הראשונים, וחידושים אלה תואמים לגמרי את ציטוטי רב"א. בחידושים על י"א הדפים הראשונים נמצאים קטעים נוספים מלבד אלה המצוטטים בשטמ"ק, והמו"ל הדפיס אותם. לרב"א היה כתב יד שונה משל המדפיס הראשון, כי יש שינויי נוסחאות, ויש שני ציטוטים שאינם נמצאים בחידושי הרמב"ן הנדפסים.

נמצאים 6 ציטוטים מחידושי הרמב"ן לב"מ בשטמ"ק כתובות⁷⁹, הרביעי והשישי לא צוטטו בשטמ"ק ב"מ, וארבעת האחרים מופיעים בה מילה במילה. אם כן, בכתיבת שטמ"ק כתובות חזר רב"א לאותו כתב יד של חידושי הרמב"ן לב"מ שבו השתמש בכתיבת שטמ"ק ב"מ.

נמצא ציטוט אחד בשטמ"ק ב"ק, אחד בשטמ"ק חולין⁸⁰, אחד בשו"ת (סי' לו), ו- 13 התייחסויות⁸¹ בניסוח אישי בכללי התלמוד, כדרכו של רב"א בחיבור זה.

75 הציטוט השני (סי' יט, על דף עז, ע"א) צוטט מילה במילה בשטמ"ק כתובות.

76 עיין קרית ספר, ו' (תרפ"ט), עמ' 440; וראה בספר הררי נמרים, ויניציה שנ"ט.

77 תא-שמע, הרמב"ן, עמ' 31-41.

78 ליקוט ראשונים על מסכת בבא מציעא, תפרח, תשמ"ז, עמ' ו-טז.

79 ראש פרק ו'; ראש פרק ט'; דף פד, ע"ב; דף פו, ע"ב; דף פח, ע"ב; דף פט, ע"ב.

80 "וכן כתב הרמב"ן ז"ל בחידושי פ' הזהב בשמעת' דערבונ' יקון" (35ב, על דף ט, ע"ב). הציטוט נמצא בשטמ"ק כתובות (מח, ע"ב, ד"ה וז"ל הרמב"ן דין), ומדובר בכלל תלמודי שמואל בכללי התלמוד (מהד' שוחטמן, סי' קד).

81 מהד' שוחטמן, סי' קד, קמג, קמז, השמטה 13א; מהד' מארכס, סי' 14, 111, 121, 145, 210, 215, 364, 395, 407.

חידושי הרמב"ן לחולין

עדיין לא נדפסו בימי רב"א. נדפסו לראשונה בס' מזבח כפרה, ליוורנו תק"ע. המדפיסים השתמשו בכתב יד חסר, לכן היה חסר מדף ה' עד דף ט"ז, ומדף צ"ט עד סוף המסכת, וכך היה בכל הדפוסים הבאים. מהדורה שלמה, שכוללת את החסרונות הנ"ל, יצאה לאור על ידי רש"ז רייכמאן, ניו יורק, תשט"ו, על פי כ"י בריטיש מוזיאום.

רב"א מצטט מחידושי הרמב"ן בכל מקום, כולל בדפים ה'-ט"ז, וכן אחרי דף צ"ט. אמנם אחרי דף צ"ט יש לנו רק ציטוט אחד מחידושי הרמב"ן (דף קא, ע"א, ד"ה מאן האי תנא דאיסור, בעמ' 187ב), אך הסיבה היא כי כתב היד של שטמ"ק חולין חסר, ואחרי פרק שלישי יש לנו מעט מאוד חומר. למעשה, אחרי דף צ"ט נותרו בידינו חידושי רב"א רק על דף קא, ע"א, ועל דף קכד, ע"ב. כל ציטוטי רב"א מתאימים לנוסח של כ"י בריטיש מוזיאום, גם בחלקים שהיו חסרים וגם בחלקים שהיו קיימים בדפוס ראשון. אם כן, לרב"א היה כתב יד זהה לכתב היד של בריטיש מוזיאום, או שכתב יד זה עצמו היה בידיו.

יש לנו כ- 230 ציטוטים מחידושי הרמב"ן לחולין בחידושי חולין של רב"א. זה החיבור המצוטט ביותר שם, כשהרחק אחריו נמצאים חידושי הרא"ה לחולין (כ- 180 ציטוטים) וחידושי הר"ן לחולין (קצת יותר מ- 110).

חידושי הרמב"ן ליבמות

5 ציטוטים מהם נמצאים בשו"ת, אחד בסי' ד' ו- 4 בסי' כו. הם צוטטו מכתב יד, שכן חידושים אלה נדפסו לראשונה בהמבורג, ת"ק. כל הציטוטים נמצאים בנדפס.

חידושי הרמב"ן לגיטין

4 ציטוטים מהם נמצאים בשו"ת רב"א⁸², וגם הם צוטטו מכתב יד, שכן חידושים אלה נדפסו לראשונה בזולצבאך תקכ"ב. כל הציטוטים נמצאים בנדפס.

---

82 סי' א; סי' כא; סי' כז; סי' כח.

חידושי הרמב"ן לקידושיין

3 ציטוטים מהם נמצאים בשו"ת⁸³, וגם הם צוטטו מכתב יד, שכן חידושים אלה נדפסו לראשונה בסלונקי תקי"ט. כל הציטוטים נמצאים בנדפס⁸⁴. 2 ציטוטים נמצאים בשטמ"ק כתובות, וגם הם נמצאים בנדפס⁸⁵.

חידושי הרמב"ן למכות

רב"א שולח לעיין בהם בשטמ"ק חולין (יא, ע"ב, כ"י עמ' 45א), וזה מפתיע, שהרי עדיין לא נדפסו בימיו⁸⁶.

חידושי הרמב"ן לשבועות

יש מהם שני ציטוטים שנמצאים בנדפס⁸⁷: (1 כללי התלמוד, מהד' שוחטמן, סי' קד (נמצא בנדפס דף לז, ע"א, ד"ה לא אם אמרת). (2 שו"ת רב"א סי' ד, עמ' סה (נמצא בנדפס דף לא, ע"ב, ד"ה מתני'). שניהם צוטטו מכתב יד, שכן החיבור נדפס לראשונה בשלונקי תקנ"א.

חידושי הרמב"ן לע"ז

נמצא מהם ציטוט אחד בשטמ"ק חולין (עמ' 29ב, על דף ה, ע"ב). נמצא בחידושי הרמב"ן לע"ז (לה, ע"ב). רב"א ציטט מתוך כתב יד, כי הם נדפסו לראשונה בליוורנו, תק"מ.

הלכות בכורות של הרמב"ן על הרי"ף

נמצא מהן ציטוט אחד בשו"ת (סי' א). הציטוט נעשה מכתב יד, שהרי נדפסו לראשונה בליוורנו תקנ"ד.

תשובות הרמב"ן

הן מוזכרות פעמיים על ידי רב"א, פעם אחת בשטמ"ק ב"ק ופעם אחת בשטמ"ק כתובות. בשטמ"ק ב"ק (לג, ע"ב) כתוב: "אבל הרמב"ן ז"ל כתב בתשובות המיוחסות לו סימן נ"ו". הציטוט נעשה מן הדפוס של

---

83 סי' א; סי' יז; סי' יח.

84 דף מא, ע"א; דף כו, ע"א; דף ה, ע"ב.

85 דף לט, ע"ב; דף מ, ע"ב. נמצאים בנדפס דף מו, ע"א ודף ג, ע"א.

86 חידושי הרמב"ן למכות נדפסו לראשונה בליוורנו תק"ה.

87 חידושי הרמב"ן לשבועות, ההדיר הרב אליהו ליכטנשטיין, ירושלים תשט"ו.

ונציה רע"ט, ורב"א ידע שהמדפיסים ייחסו בטעות את התשובות לרמב"ן⁸⁸. בשטמ"ק כתובות (ק, ע"א), נמצאת התשובה הבאה: "וכתב רבינו הרמב"ן ז"ל בתשובה שאלה דכל מנהג שהוא נהוג פשוט בעיר מעמידין אותו על חזקתו ותולין שכן הסכימו עליו ראשונים שלהם כראוי, ולפיכך דנין בו. וכ"כ בתשובת רב אלפסי ז"ל". רב"א לא ציין כאן שהוא לקח את התשובה מן המיוחסות, ובאמת אינה נמצאת במיוחסות. אך בתשובות הרמב"ן האמיתיות שהדפיס הרב שעוועל⁸⁹, כתוב בסוף סי' ז': "מכל מקום, אם הוחזק בבית דין אצל ראשונים, יש לנו להעמיד מנהג בחזקתו, שמא התנו עליו מתחלה, ולכך דנין בו, וכן כתוב בתשובת רבינו הגדול ז"ל". אין ספק כי רב"א מתכוון לתשובה זו, והוא ניסח אותה בצורה חופשית, כדרכו בניסוח כללים. אך אין לדעת אם הוא מצטט מכלי שני, או שהיה בידי רב"א כתב יד של תשובות הרמב"ן.

חיבורי הרמב"ן שצוטטו מן הדפוס

חידושי הרמב"ן לבבא בתרא

רב"א השתמש בדפוס⁹⁰. לכן אין הוא מצטט מהם, אלא רק מפנה אליהם, ומסתייע בהם כדי לקצר בציטוטיו משאר הראשונים שחוזרים על דברי הרמב"ן (כגון הרשב"א והר"ן). אין שום אינדיקציה שהיה בידיו כתב יד בנוסף לדפוס. ברוב הציטוטים שנמצאים בכללי התלמוד⁹¹ ציין רב"א את העמוד בחידושי הרמב"ן לב"ב דפוס ונציה רפ"ג.

שטמ"ק כתובות מכילה 6 ציטוטים⁹² מחידושי הרמב"ן לב"ב, כולם קצרים מאד, ובדרך כלל בסגנון חופשי, הואיל ומדובר בדפוס. הם נמצאים בנדפס⁹³. הוא הדין לגבי שני הציטוטים שנמצאים בשו"ת (סי' טו וסי' לא). בשטמ"ק חולין (עמ' 142ב, על דף לה, ע"ב) מביא רב"א את הכלל התלמודי: "דפרכינן מאימוראי

88 למעשה רובן שייכות לרשב"א, וגם ר' יוסף קארו עמד על עובדה זו במבואו לספרו ב"י.

89 תשובות רבינו משה בן נחמן, ההדיר הרב חיים דוב שעוועל, ירושלים, תשל"ה.

90 חידושי הרמב"ן לב"ב נדפסו בונציה רפ"ג. רב"א השתמש בדפוס, כי הוא כותב למשל: "ככתוב בחידושי הרמב"ן ז"ל שבדפוס" (שטמ"ק ב"ב, דף ב, ע"א; פג, ע"ב, בתוך ציטוטים מן הר"ן).

91 מהד' מארכס, סי' 16, 47, 57, 69, 112, 127, 133, 145, 218, 227a, 273, 284, 366, 375, 411, ובמהד' שוחטמן, סי' קמד, קנד, קפ, השמטה ב.

92 ח"א, עמ' 1; ריג"א; ח"ב 4; יב"ב; 1; פח"א; 3.

93 ח"א הרמב"ן לב"ב ב, ע"א, נו, ע"א, קכו, ע"ב; צג, ע"א; פ, ע"א; פא, ע"א.

קשישי כגון שמואל לאמוראי בתראי", מחידושי הרמב"ן לב"ב; כלל זה נמצא שם (דף ב, ע"א, ד"ה אלמא) בניסוח אחר, אך זו דרכו של רב"א בהבאת כללים מן הראשונים, שהוא מנסחם בלשונו הוא.

ספר המלחמות של הרמב"ן

היה בדפוס עם הרי"ף. מצוטט בשטמ"ק כתובות (ח"א עמ' פג1; פה3; רכא4), והציטוטים מופיעים בנדפס. גם בשטמ"ק ב"ק נמצא ציטוט אחד, ובשטמ"ק ב"מ 4 ציטוטים. בכללי התלמוד (מהד' מארכס, סי' 311), ובשו"ת (סי' א, עמ' טז), נמצא ציטוט מן ההקדמה למלחמות.

פירוש הרמב"ן לתורה

נדפס לראשונה ברומא, שנת ר"מ. יש ציטוט אחד מן ההקדמה בשטמ"ק כתובות (י, ע"ב), ציטוט אחד בשטמ"ק חולין (עמ' 83א, על דף כב, ע"א), ציטוט אחד בשו"ת סי' טו, ו- 23 ציטוטים בספר הדרשות⁹⁴.

פי' הרמב"ן לאיוב

נדפס לראשונה בונציה, שנת רע"ז-רע"ח. ציטוט אחד בספר הדרשות (עמ' קצז), נמצא מילה במילה בכתבי הרמב"ן⁹⁵.

השגות הרמב"ן על ספר המצוות לרמב"ם

נדפסו לראשונה בקונשטנטינה, שנת ר"ע. ציטוט אחד מהן בכללי התלמוד (מהד' שוחטמן, סי' השמטה א1).

שער הגמול

נדפס לראשונה בנפולי ר"ן. יש ממנו שני ציטוטים בספר הדרשות (עמ' רעא, שסב).

תלמידי הרמב"ן

מבין תלמידי הרמב"ן הרבים⁹⁶ אין רב"א מזכיר בשמו אלא את ר' נתן בר יוסף; בנוסף לו, הוא מציין שני חיבורים שהוא מייחס אותם באופן סתמי לתלמידי הרמב"ן: חידושים ליבמות ופירוש לאיוב.

94 עמ' ג, נג, ס, עז, עט, קיט, קנב, קנה, קנז, קס, קסא, קסג, קסז, קע, קצ, קצה, רד, רח, רמז, רנ, רנה, שטז, תח.

95 כתבי רבינו משה בן נחמן, ההדיר הרב חיים דוב שעוועל, ירושלים תשכ"ג, ח"א, עמ' לב.

96 ראה: שעוועל, הרמב"ן, עמ' סד-עא.

פירוש ר' נתן בר יוסף תלמיד הרמב"ן להלכות נדרים של הרמב"ן

מוזכר בשטמ"ק כתובות בדף מח, ע"ב (ח"א, עמ' רט2). פירוש זה מצוטט לאורך כל שטמ"ק נדרים. הציטוט הנ"ל נמצא מילה במילה בשטמ"ק נדרים דף פט, ע"א, ועמדנו על כך במקומות רבים שמחבר שטמ"ק נדרים השתמש בכתבי יד שהיו בידי רב"א. אך עמנואל⁹⁷ כבר הוכיח כי שטמ"ק נדרים אינה לרב"א.

חידושי תלמיד הרמב"ן ליבמות

ציטוט אחד מחידושי תלמיד הרמב"ן ליבמות נמצא בשו"ת רב"א (סי' א, עמ' ב), וזה לשונו: ותלמיד הרמב"ן כתב בחידושי ליבמות בפ' הערל דר' יוחנן אפשר דלא סבר לה כר' יוסי אלא דפריש סברא דר' יוסי מאריה דמתניתין, וכן נראה מפירוש רש"י ז"ל דאיהו גריס הא מני רבנן היא ואנא דאמינא לר' יוסי, ואפילו למאן דגריס ואנא דאמינא כר' יוסי, ור' יוחנן סבר לה כר' יוסי, אנן אדרבנן סמכינן כסוגיא דהתם ודמסכת נזיר דנקיט לה להדיא תרומה בזמן הזה דרבנן, וכן בשלהי פ' יוצא דופן אמרינן דחלה בזמן הזה דרבנן וכן פסק הרמב"ם ז"ל ע"כ. זהו חיבור לא ידוע. להוציא הרשב"א והרא"ה, אנו מכירים רק עוד תלמיד אחד של הרמב"ן שחיבר חידושים על הש"ס, והוא רבינו הושעיא, שחידושי לכתובות מוזכרים בשו"ת מהר"ם אלאשקרי (סי' צה). הציטוט שלנו אינו שייך לא לרא"ה ולא לרשב"א, שכן רב"א ציטט מחידושי הרא"ה ליבמות ומחידושי הרשב"א ליבמות, כפי שנראה לקמן, וזיהה אותם. האם החידושים ליבמות מתלמיד הרמב"ן האנונימי שייכים לרבינו הושעיא זה, או שהם מתלמיד אחר של הרמב"ן? אין לנו אפשרות להשיב במצב הידיעות שלנו.

תלמידי הרמב"ן על איוב

נמצא מחיבור זה ציטוט אחד בספר הדרשות (עמ' קצו), והוא שונה ממה שכתוב בפירוש הרמב"ן על איוב שנדפס בתוך כתבי הרמב"ן⁹⁸. מדובר בחיבור לא ידוע.

⁹⁷ עמנואל, אבודים, עמ' 78-80.

⁹⁸ כתבי הרמב"ן, ח"א, עמ' כז-קכח.

הרא"ה

יש בדינו כיום מעט מאד מחידושי הרא"ה על מסכתות הש"ס⁹⁹. נמצא בדינו על ברכות, סוכה, ביצה, תענית, כתובות, ע"ז וחולין, והכל נדפס. רשימת יתר המסכתות שאבדו - נמצאת במבואות של ח' פרוש ושל הרב הלל. החיבורים על סוכה, ביצה וכתובות הם באמת חידושים, אבל החיבורים על ברכות, תענית, ע"ז וחולין, אינם אלא פירוש להלכות הרי"ף. יהיה מעניין לראות מה היה בידי רב"א. בספרים שבדקנו מצאנו ציטוטים נרחבים של 3 מחיבורי הרא"ה: כתובות, ב"ק וחולין, ציטוט אחד מחידושי ליבמות, וציטוט אחד מחידושי לקידושין.

חידושי הרא"ה לכתובות

חידושי הרא"ה לכתובות נדפסו לראשונה בפראג בשנת תפ"ב. הרא"ה נהג להעתיק בחידושי חלקים שלמים מן הגמרא. מדפיסי פראג רצו לחסוך בהוצאות, לכן השמיטו את קטעי הגמרא הנ"ל. הם גם לא הדפיסו את החידושים על שני הפרקים האחרונים (י"ב וי"ג), וכנראה שלא היו בכתב היד שלהם. בשנת תשנ"ג הוציא לאור צבי יהושע לייטנר מחדש את חידושי הרא"ה על כתובות על פי כתב יד ודפוס ראשון, ובהשוואה לשיטה מקובצת ולספרי תלמידיו של הרא"ה (הריטב"א ורבינו דון אשתרוק קרשקש וידאל) שמרבים להביא מתורת רבם. כתב היד מכיל חידושים לכל המסכת, כולל שני הפרקים האחרונים, אך רוב פרק ראשון קטוע מאד. כתב היד לא היה בידי המדפיסים בפראג, וגם נראה שלא היה בידי בעל שיטה מקובצת, זאת לפי השוואת הנוסח.

רב"א מצטט מחידושי הרא"ה לכתובות כ- 420 ציטוטים בשטמ"ק כתובות, וזאת לאורך כל המסכת. הנפח שלהם מייצג למעלה מ- 65% מחידושי הרא"ה הנדפסים. למעשה, אחוז זה יגדל אם נצרף את קטעי הגמרא. כמו כן, רב"א אינו מצטט את הרא"ה בשלמות אלא מכניס בתוך הציטוט "וכו' " (כ- 45 פעם), כי בדרך כלל המשך הדברים נמצא אצל הרמב"ן, ורב"א כבר העתיקם מן הרמב"ן. רב"א עצמו מעיר (ח"א, עמ' קיג3): "וגם הרא"ה תלמידו כתב כל לשונו ז"ל", ואחר כך הוא מקצר את דברי הרא"ה באמצעות הציון

"וכו' ". יש והוא מצטט חלק בלבד, וכותב: "ובגמר לשונו" (ח"א, עמ' קעט4), או שהוא מעיר: "האריך" (ח"א, עמ' קצה3), ואינו כותב את התחלת דבריו. נמצא שהאחוז המעשי המצוטט מחידושי הרא"ה לכתובות גבוה מ-65%.

חידושי הרא"ה לבבא קמא

אין בדינו חידושי הרא"ה לב"ק, לא בדפוס ולא בכתבי יד. רב"א מצטט מהם באמצע המסכת 195 ציטוטים. אין ספק שמדובר בחיבור של הרא"ה, כפי שמעיד הציטוט הבא: "מצאתי לאדני זקני ה"ר בנבנשה הלוי¹⁰⁰ ז"ל שפירש" (מה, ע"ב, ד"ה דאתו)¹⁰¹. הציטוטים מתחילים רק בשליש האחרון של פ"ג, מדף ל"ג, ע"א ואילך¹⁰². הם נמשכים ברצף עד סוף פ"ו, בדף סא, ע"ב, ואחר כך אין עוד ציטוטים¹⁰³. אם כן, לרב"א היה כתב יד חסר של חידושי הרא"ה, גם בתחילתו וגם בסופו. רב"א מצטט מחידושי הרא"ה בפחות מ-30% אחוז מן המסכת. בטווח זה, שטמ"ק מורכבת מכ-20% מציטוטי הרא"ה. אין ספק כי חידושי הרא"ה למסכת בבא קמא היו חיבור גדול, אולי פי 1.5 מחידושי הרשב"א למסכת זו.

-
- 99 ראה מבוא בספר: חידושי הרא"ה לחולין ודיני הרא"ה, ההדיר חיים פרוש, ירושלים תשל"ה, מבוא, עמ' 15-20; וראה מבוא של בלוי משה יהודה הכהן על ספר פירוש הרא"ה על הלכות הרי"ף למסכת ברכות, ניו יורק תשי"ז וראה מבוא בספר: חידושי הרא"ה לברכות, ההדיר הרב הלל, ירושלים תש"ס.
- 100 הרב בנבנשה הלוי היה בנו של רבינו זרחיה הלוי בעל המאורות. בנו של ר' בנבנשה הוא ר' יוסף אבי האחים: הרא"ה, ר' פינחס ור' בנבנשתי (ראה: הכהן, אוצר הגדולים, אות ב, ערך לה).
- 101 שאר החכמים המוזכרים: "רבנו מאיר הלוי בר טדרוס ז"ל" (לג, ע"ב, ד"ה אמר מר), "רבותי המפרשים" (לד, ע"ב, ד"ה שבח), "ר' אפרים ז"ל" (לו, ע"ב, ד"ה וז"ל הרא"ה).
- 102 הציטוט שנמצא בפ"א (י, ע"א), שמתחיל כך: "וז"ל הרא"ה ז"ל", הוא אמנם של הרא"ה (מצגר גורס: וז"ל הרא"ה ז"ל), אך הוא לקוח מחידושי הרא"ה בפ"ד, שכן כותב רב"א בסוף הציטוט: "כן כתב לקמן פרק הפרה".
- 103 להוציא אחד בפ"ט (דף צז, ע"ב, ד"ה דזבין בהו בהמה) שמיוחס לרא"ה גם במהדורת מצגר. אך ציטוט זה חשוד, ויש ליחס אותו לרא"ש, שכן הוא בנוי כולו על דיבור תוספות שלנו, וזו דרכו של הרא"ש; כמו כן בראש פ"ז (דף סג, ע"ב) מופיע ציטוט מן הרא"ה, ד"ה "נאמרה שליחות יד", שמביא תירוץ של הר"מ (ר' מאיר מרוטנבורג). רב"א כותב בעמ' קיג2: "וכבר כתב בזה הרא"ה שז"ל בשם הר"מ ז"ל דיבור המתחיל "נאמרה שליחות יד" - הוא הדיבור שלנו. גם מצגר העיר כאן שהחתימה "הרא"ה" מוטעית, וצריך להיות "הרא"ש". הבלבול בין הרא"ה לבין הרא"ש נבע כנראה מן העובדה שבהתחלה כינו גם את הרא"ה וגם את הרא"ש בקיצור - הר"א (למשל בדף י, ע"א כתוב: "וז"ל הר"א ז"ל", ובמהדורת מצגר כתוב: "וז"ל הרא"ה ז"ל"; כמו כן לגבי הרא"ש חתום בעמ' טז: "מתוספי תוספות הר"א ז"ל").

חידושי הרא"ה לב"ק מצוטטים פעמיים בכללי התלמוד (מהד' מארכס, סי' 146; מהד' שוחטמן, סי' נט), ושני הציטוטים נמצאים בשטמ"ק ב"ק (נו, ע"ב, ד"ה סברוה; לו, ע"ב, ד"ה במאי אוקימתא). בשו"ת רב"א (סי' יח, עמ' קמח) מופיע ציטוט מן הרא"ה בפ' החובל, והציטוט מתייחס לדף פד, ע"א. הרי כאן ציטוט מפ"ח, ולפי זה חידושי הרא"ה לב"ק לא נגמרו בסוף פ"ו. מדוע אם כן הפסיק רב"א לצטט בסוף פרק ו'? יתכן כי הוא השיג כ"י נוסף של חידושי הרא"ה לב"ק, אחרי שהשלים את שטמ"ק ב"ק, וכ"י זה הכיל חומר על פרק ח'.

חידושי הרא"ה לחולין

בכתב היד של שטמ"ק חולין נמצאים כמאתים ציטוטים מחידושי הרא"ה לחולין. הציטוטים מתייחסים כמובן רק לשלשת הפרקים הראשונים של חולין, הואיל וכתב היד של שטמ"ק חולין הגיע אלינו רק חלקית, בעיקר על שלשת הפרקים הראשונים. אין לדעת אם כן אם לרב"א היו החידושים על כל המסכת או לא. אין ספק שמדובר בחיבור של הרא"ה, שכן בעמ' 174א כתוב: "וכתב הרא"ה ז"ל ובעופא מקובלני מפי מורי אחי ר' פינחס הלוי למעלה בושט שכנגדו בקנה כשר", ור' פינחס זה היה באמת גם אחיו וגם אחד מרבותיו של הרא"ה¹⁰⁴. הרא"ה מצטט פעמיים מדברי ר' יהודה בר יקר (עמ' 90ב, דף כד, ע"א; עמ' 96ב, דף כד, ע"ב). רב"א מעיר בעמ' 61ב: "וראיתי להרא"ה ז"ל שכתב כל לשון הסוגיא כדרכו לתפוס כל לשון הגמרא", וזה מתאים למה שראינו בחידושי כתובות של הרא"ה.

הרא"ה הזכיר את חידושיו לחולין בספר בדק הבית (בית שני, בראש השער הא'): "וכבר כתבתיה בארוכה בחידושי חולין שלי", ותוכן הדברים נמצא בציטוט הארוך מן הרא"ה שמביא רב"א בשטמ"ק חולין (דף ט, ע"א). הוא מזכיר שוב את חידושיו לחולין בבדק הבית (בית ד' שער ב', ד"ה אמרינן). בשנת תשל"ה הדפיס חיים פרוש את ספר חידושי הרא"ה לחולין¹⁰⁵. הרב שושנה במבואו לשטמ"ק חולין (עמ' 14, הערה 31) עמד על כך שרוב רובן של המובאות בשטמ"ק חולין על שם הרא"ה אינן נמצאות בספר זה. אכן, חיים פרוש עצמו

¹⁰⁴ ראה: תא-שמע, פרשנות ב', עמ' 66, וראה הערה 95 לעיל.

¹⁰⁵ חידושי הרא"ה לחולין ודיני הרא"ה, ההדיר חיים פרוש, ירושלים תשל"ה.

כתב בתחילת מבואו שהספר שהוא מפרסם הוא פירוש להלכות הרי"ף. אם כן, חידושי חולין הנזכרים בספר בדק הבית לא הגיעו לידינו, ויש לנו כעת רק הציטוטים שציטט רב"א מהם בחידושי חולין.

חידושי הרא"ה ליבמות

הציטוט הבא נמצא בשטמ"ק כתובות (דף מט, ע"א, ד"ה וז"ל הרא"ה בחידושי ליבמות בפ' יש מותרות):

וז"ל הרא"ה בחידושי ליבמות בפ' יש מותרות דתנא דבי רבי ישמעאל ונדר אלמנה וגרושה כל אשר אסרה על נפשה וכו' מה ת"ל והלא מוצאת מכלל אב ומכלל בעל, אלא הרי שמסר האב לשלוחי הבעל וכו' ונתאלמנה בדרך או נתגרשה, היאך אני קורא בה בית אביה של זו, כלומר לכך יצא המקרא הזה לומר לך כיון שיצאה שעה אחת מרשות האב שוב אינו יכול להפר. הרא"ה עצמו מזכיר את חידושי ליבמות בספרו "בדק הבית" (בית רביעי, שער שני, ד"ה וכן הא), ובחידושי חולין המצוטטים ע"י רב"א בשטמ"ק חולין (עמ' 33 של כתב היד).

חידושי הרא"ה לקידושין

הציטוט הבא נמצא בשטמ"ק כתובות (דף כט, ע"ב, סוף ד"ה ומיהו קושיא לקונטריסין):

וכיוצא בזה כתב הרא"ה ז"ל בפ"ק דקדושין וז"ל: אע"ג דאמרינן בעלמא מילתא דאתיא מק"ו טרח וכתב לה קרא, ה"מ כי כתיב לה בהדיא, אבל בג"ש לא אמרינן הכי, שהרי זו וזו מדות הן בתורה ומאי אולמיה דג"ש מק"ו דטרח למכתביה. נדפסו 3 דפים של חידושי הרא"ה לקידושין בהוסיאטין תרס"ד, אך הזיוף ברור, ואינם לרא"ה. הציטוט הנ"ל נמצא בפירוש תלמיד הרשב"א לקידושין (עמ' שנו) שנדפסו ע"י שושנה¹⁰⁶, וכמו שכתב שושנה בעצמו במבואו (עמ' 14-15). מסתבר שרב"א ציטט אותו מכלי שני, ומעולם לא היו בידיו חידושי הרא"ה לקידושין.

---

¹⁰⁶ פירוש תלמיד הרשב"א לקידושין, בתוך: אור הגנוז – ספרי ראשונים על מסכת קידושין, ההדיר א' שושנה, ירושלים תשנ"ט.

סיכום

מכל חיבורי הרא"ה שצוטטו ע"י רב"א, רק החידושים על כתובות נמצאים בדינו. החידושים על יבמות, ב"ק וחולין הם ספרים אבודים, ומה שנדפס לאחרונה כחידושי הרא"ה לחולין אינו אלא פירוש הרא"ה להלכות הרי"ף.

תלמידי הרא"ה

רב"א מדווח על שני חיבורים ברשותו, אחד על כתובות מדון קרשקש וידל ואחד על יבמות מתלמיד אנונימי.

חידושי דון קרשקש¹⁰⁷ וידל תלמיד הרא"ה על מסכת כתובות

רב"א מתחיל לצטט ממנו באופן רצוף בתחילת פרק ראשון. הוא מצטט ממנו 11 ציטוטים בסך הכל, עד דף ג, ע"א. אחר כך הוא מפסיק לצטט ממנו. הרשלר לא דייק בזה, כשכתב במבוא שלו שרב"א אינו מביא את חידושי קרשקש במחצית השנייה של מסכת כתובות. למעשה אין הוא מביא אותו אלא בחלק מזערי בראש המסכת. אפשר היה לחשוב כי רב"א הפסיק מיד בהתחלה לצטט מחידושים אלה, מפני שהיו בידיו רק הדפים הראשונים שלהם. אך יש הסבר אחר: רב"א מציין תמיד שמדובר בתלמיד הרא"ה, ולפעמים הוא מביא ציטוט משותף לשניהם¹⁰⁸, ואכן חידושי דון קרשקש אינם אלא פראפרזה של חידושי הרא"ה. נראה שחיבורו של דון קרשקש אינו אלא רשימותיו משיעורי רבו. יתכן, איפוא, כי אחרי 11 הציטוטים הראשונים גילה רב"א את הדמיון הרב בין דברי דון קרשקש לבין דברי רבו והשתכנע כי אין חידושים אצל התלמיד, ועזב אותו.

אך יתכן שיש הסבר אחר: אמנם כ"י לנינגראד מס' 781 מכיל חידושי קרשקש לכתובות על כל המסכת, אך כ"י מונטיפיורי מס' 89 מכיל חידושי קרשקש לכתובות רק על תחילת המסכת, ובעמ' יט של כתב היד כתוב: "עד כאן משיטת הח' שין קרישקאש", ומשם המשיך בחידושי הרשב"א לכתובות. כמו כן,

---

¹⁰⁷ על דון קרשקש וידל ראה: מיכל, אור החיים, עמ' 573, ערך 1178; וראה מבוא בספר: חידושי דון קרשקש וידל על כתובות, ההדיר הרב משה הרשלר, ירושלים תשמ"ג.

יש כתב יד מספרית שטרסבורג מס' 31 שמכיל קטעים שונים מחידושי דון קרשקש וידל למס' כתובות יחד עם קטעים רבים מחידושי ר' יצחק אבוא"ב על כתובות. יתכן, אם כן, כי לרב"א היה כתב יד בסגנון דומה, שהכיל בין היתר קטעים בודדים מחידושי קרשקש לכתובות על תחילת המסכת.

חידושי יבמות מחכם גדול מתלמידי הרא"ה

שלשה ציטוטים בשטמ"ק כתובות: 1) דף כו, ע"א, ד"ה "אבל ראיתי בחידושי יבמות פ' יש מותרות מחכם גדול מתלמידי הרא"ה". הלשון "ראיתי" מצביעה כנראה על העובדה כי כתב היד לא היה בידיו, אלא הושאל לו לזמן קצר, או שראה אותו באחד ממסעותיו. בסוף הציטוט כתוב: "והסכי' דעתו לדעת רבו הרא"ה ז"ל". 2) דף כט ע"א, ד"ה "ומיהו מצאתי לאחד מגדולי החכמים מתלמידי הרא"ה ז"ל שהקשה בחידושי ליבמות פ' הערל וכו'". 3) דף כט ע"א, ד"ה ותלמיד הרא"ה ז"ל בחידושי ליבמות וכו'". נראה שרב"א ראה את כתב היד רק בתקופה שבה למד את הדפים כו-כט של כתובות.

הרשב"א

הרשב"א פירש את כל מסכתות התלמוד שבסדרים הנלמדים, בשלש מהדורות לפחות. המהדורה הארוכה היא פי ארבעה או פי חמישה בכמותה מן הקצרה, ויש מהדורת ביניים (ראה תא-שמע, פרשנות ב', עמ' 56). נשתדל לבדוק מה היה בידי רב"א. איתרנו בספרייתו את 18 החיבורים הבאים: חידושי הרשב"א על 17 מסכתות: ברכות, שבת, עירובין, ר"ה, יבמות, כתובות, נדרים, גיטין, קידושין, ב"ק, ב"מ, ב"ב, שבועות, ע"ז, חולין, נידה; תורת הבית; עליהם יש להוסיף את התשובות בדפוס, וקובץ ענק של תשובות בכתובת יד. 3 חיבורים היו בדפוס¹⁰⁸, וכל היתר נדפסו בינתיים. רק החידושים על כתובות והבבות מצוטטים בצורה נרחבת בשיטות המקובצות המתאימות, והרוב המכריע של החומר הובא בציטוטים אלה. מכל יתר החיבורים אין לנו אלא ציטוטים בודדים.

¹⁰⁸ דוגמאות: הציטוט בדף ב, ע"ב, ד"ה וכן כתבו הרא"ה ותלמידו ה"ר קרשקש וידל - חתום: "הרא"ה ותלמידו דון קרשקש וידל"; וכן הציטוט בדף ג, ע"א, ד"ה ולענין הלכתא - חתום: "הרא"ה ז"ל ותלמידו דון קרשקש וידל ז"ל".

¹⁰⁹ חידושי ברכות, גיטין וחולין נדפסו כבר בונציה שנת רפ"ג.

חיבורי הרשב"א שצוטטו מכתבי יד

חידושי הרשב"א לשבת

נדפסו לראשונה בקושטא, ת"פ. רב"א מצטט מהם בשו"ת בס"ל לט (עמ' ער, רעד, רעו), ושלשת הציטוטים נמצאים בנדפס כלשונם (צו, רע"ב; שם; ב, ע"ב, ד"ה אמר רב אשי).

חידושי הרשב"א לעירובין

נדפסו לראשונה בורשא, תרנ"ה. מצוטטים בסגנון חופשי בשו"ת (סי' לו, עמ' רסב), והציטוט נמצא בנדפס.

חידושי הרשב"א לר"ה

יש מהם רק ציטוט אחד שמובא בכללי התלמוד (מהד' מארכס, סי' 270), והוא נמצא בנדפס (ד, ע"ב). נדפסו לראשונה בקושטא, שנת ת"פ. מדובר בקיצור. דימיטרובסקי הוציא לאור חידושי ר"ה של הרשב"א (ירושלים תשמ"א) שהם פי ארבעה בכמותם מהדפוס הראשון. החיד"א כבר העיד שהיה בידיו כתב יד שהכיל פי חמשה מן הנדפס. לגבי רב"א, אי אפשר לדעת מן הציטוט הבודד אם היו בידיו החידושים המלאים או הקיצור.

חידושי הרשב"א ליבמות

נדפסו לראשונה בקושטא, ת"פ. כל ציטוטי רב"א נמצאים בנדפס. מדובר בציטוט אחד בשטמ"ק כתובות¹¹⁰, ב- 9 ציטוטים בשו"ת¹¹¹, ובשנים בכללי התלמוד¹¹².

חידושי הרשב"א לכתובות

"הנדפס במיץ בשנת תקכ"ה יוחס בטעות לרשב"א, והוא לרמב"ן. חידושי הרשב"א נדפסו לראשונה ע"י מ' וחב"ץ הרשלה, ירושלים תשל"ג. הם מגיעים רק עד דף פג, ע"א. לרב"א היו מאידך גיסא חידושים

---

¹¹⁰ דף עג, ע"א, ד"ה הקשו בתוספות דבימות. הציטוט נמצא בחידושי הרשב"א ליבמות הנדפסים דף קז, ע"א, סוף ד"ה מדקתני.

¹¹¹ סי' א, עמ' ב - נמצא בנדפס דף פב, ע"ב, ד"ה בשלמא; סי' ד, עמ' נ וסי' כ, עמ' קסד - נמצאים בנדפס סוף יבמות; סי' כו, עמ' רו, רי, ריב - נמצאים בנדפס דף קיב, ע"ב, ד"ה טעמא; סי' ל עמ' רכט, רל - נמצאים בנדפס סוף יבמות; סי' לא, עמ' רלח - נמצא בנדפס דף קכט, ע"ב.

על כל המסכת, עד דף קי (אך אין ציטוטים בפרק י"ב). רב"א מצטט למעלה מ- 56 אחוז מחידושי הרשב"א לכתובות. מדובר ביותר מ- 430 ציטוטים. לרב"א היה כ"י שונה מן הנדפס. יש כמה ציטוטים שמיוחסים בטעות לריטב"א במקום לרשב"א. לא ברור מה מקור הטעות. כתוב בשטמ"ק ב"ק (ק"ב, ע"א): "והרשב"א ז"ל האריך בזאת המימרא בפרק אלו נערות", ומדובר בחידושי הרשב"א לכתובות (לד, ע"ב), והדברים צוטטו גם בשטמ"ק לכתובות במקום. הציטוט בשו"ת רב"א (סי' יט, עמ' קנה) נמצא מילה במילה בשטמ"ק לכתובות (דף כג, ע"א), ובחידושי הרשב"א לכתובות יש שינויי נוסח. אם כן, רב"א השתמש באותו כתב יד בשטמ"ק לכתובות ובשו"ת. הציטוט בכללי התלמוד (מהד' שוחטמן, סי' קס) נמצא בחידושי הרשב"א לכתובות (יג, ע"א, ד"ה בשלמא לזעירי).

גליון לחידושי הרשב"א לכתובות

בשטמ"ק לכתובות (סח, ע"ב), אחרי ד"ה "וז"ל הרשב"א ז"ל ה"ג האומר", כתוב: "ובגליון כתוב וכו' ע"כ בשם רבינו מאיר ז"ל"113.

חידושי הרשב"א לנדרים

נדפסו לראשונה בקושטא ת"פ. צוטטו בשטמ"ק לכתובות (דף סא, ע"ב, ד"ה מתני'), והציטוט נמצא בחידושי הרשב"א לנדרים (טו, ע"ב, ד"ה באומר הנאת תשמישך עלי). צוטטו בשו"ת רב"א (סי' לג, עמ' רמט), והציטוט נמצא בחידושי הרשב"א לנדרים (כג, ע"ב, ד"ה ובלבד).

חידושי הרשב"א לקידושין

נדפסו לראשונה בקושטא תע"ג. יש מהם 2 ציטוטים בשטמ"ק לכתובות, ושניהם נמצאים בנדפס: (1) דף כג, ע"א, ד"ה וז"ל בקדושין - נמצא בנדפס (סו, ע"א). (2) דף לט, ע"ב, ד"ה והרשב"א ז"ל כתב בחידושיו בפרק ב' דקידושין - נמצא בנדפס (מו, ע"א).

---

¹¹² מהד' מארכס, סי' 29, 236; הם נמצאים בנדפס דף קג, ע"א ודף סז, ע"ב.

¹¹³ נתון זה יכול לעזור באיתור כתב היד שבו השתמש רב"א.

נמצאו 4 ציטוטים בשו"ת רב"א, וגם הם מופיעים בנדפס: (1) סי' א, עמ' יח - נמצא שם (מא, ע"ב). (2) סי' יח, עמ' קמב - נמצא שם (ה, ע"ב). (3) סי' יח, עמ' קמה - נמצא שם (ט, ע"ב, ד"ה תגא דמלכא), אך יש דילוגים בשו"ת, והשאר כמעט אותו דבר; יתכן שמדובר במהדורות שונות. (4) סי' כט, עמ' רכו - נמצא שם (מב, ע"ב, סוף ד"ה כל דבר שבמדה).

חידושי הרשב"א לב"ק

מצוטטים בכל שטמ"ק ב"ק על כל פרקיה¹¹⁴. מדובר ביותר משש מאות ציטוטים שמכילים כ- 60% מחידושי הרשב"א על מסכת זו. דפוס ראשון היה בקושטא ת"פ, והכיל רק חצי מסכת עד דף סז, ע"א. בשנת תצ"ד יצאו חידושים שלמים בפראג, והחצי השני מייצג כתב יד שונה. מה שמוכר בשטמ"ק דומה מאד לנדפס בחצי הראשון, והוא שונה ממנו בחצי השני, אף על פי שכמות השינויים אינה דראמטית. פעמים רבות בציטוט של רב"א כתוב: "הקשו בתוספות", אך בנדפס כתוב "ואיכא למידק". יש לשאול אם זו לשונו של רב"א, שגילה שקושיותיו של הרשב"א הן בעצם קושיות התוספות, או שהיה לו כתב יד אחר של הרשב"א. ליכטנשטיין הוציא מהדורה על פי 6 כתבי יד עם מבוא (ירושלים תשמ"ז). מדובר במהדורה שונה מן הנדפס המקורי וממה שנמצא בשטמ"ק. בנדפס ובשטמ"ק נמצאים קטעים נוספים שאינם במהדורת ליכטנשטיין, ויש קטעים הכתובים בצורה שונה. ליכטנשטיין סבור כי בידי רב"א היה כתב יד ממהדורא קמא, והקטעים הנוספים בו הם תוספת מאוחרת. מהדורת ליכטנשטיין היא כמובן מהדורא בתרא. פעמיים חתום הרישב"א במקום הרשב"א (ג, ע"א, ד"ה סוף סוף; ג, ע"ב, ד"ה מאי שנא), אך אין ספק כי זו טעות, שהרי הציטוטים נמצאים ברשב"א הנדפס.

11 ציטוטים מחידושי הרשב"א לב"ק נמצאים בשטמ"ק כתובות, מהם 6 ציטוטים חדשים שלא צוטטו בשטמ"ק ב"ק¹¹⁵. 5 הציטוטים שנמצאים בשתי השיטות המקובצות זהים בלשונם, והם עדות כי לרב"א היה

¹¹⁴ רב"א חותם לפעמים ציטוטים בחתימות כפולות: "הרשב"א והרא"ש" (עמ' לו), "הרא"ש והרשב"א" (עמ' לז), "הראב"ד והרשב"א" (עמ' קסא; 3; קסג; 2; קעג).

¹¹⁵ (1) דף טו, ע"א, ד"ה וז"ל הרשב"א בחידושו לב"ק - נמצא בנדפס (מד, ע"ב). (2) דף לד, ע"א, ד"ה התינח - נמצא שם בשינויים (עא, ע"ב); צוטט באותו לשון בשטמ"ק ב"ק (עא, ע"א, ד"ה בשלמא). (3) דף לד, ע"ב, ד"ה וז"ל הרשב"א בחידושו לב"ק פרק הגזול ומאכיל - נמצא שם (קיב, ע"א), והחצי השני של הציטוט צוטט בשטמ"ק ב"ק (שם). (4) דף לה, ע"א, ד"ה וז"ל הרשב"א בחידושו שם - נמצא שם (כו, ע"א) ורב"א דילג קטע גדול, אך הציטוט נמצא בלי דילוג בשטמ"ק

כתב יד אחד בלבד מחידושי הרשב"א לב"ק, והוא השתמש בו בחברו את שתי השיטות המקובצות, שהרי בשטמ"ק כתובות הוא ציטט ממנו ציטוטים חדשים. בהתחשב בעובדה כי עברו שנים לא מעטות בין שני החיבורים, הרי שכתב היד נמצא ברשותו באופן תמידי. הערה זו נכונה כמעט תמיד לגבי כל יתר כתבי היד שהיו ברשות רב"א. אך היו כמה יוצאים מן הכלל, ונעיר עליהם במקומם.

שני ציטוטים מחידושי הרשב"א לב"ק נמצאים בשו"ת רב"א (סי' א, עמ' י, שנמצא בנדפס בדף קב, ע"א; סי' ד, עמ' סה, שנמצא בנדפס בדף נו, ע"א, ד"ה אי) וצוטטו באותה לשון בשטמ"ק ב"ק.

10 ציטוטים מחידושי הרשב"א לב"ק נמצאים בכללי התלמוד (מהד' מארכס, סי' 148, 310, 347; מהד' שוחטמן, סי' לח, קנג, קנז, קס, קפב, קפג, קצ), וכולם נמצאים בנדפס בניסוחו האישי של רב"א, כדרכו בכללים.

חידושי הרשב"א למסכת ב"מ

בשטמ"ק ב"מ נכנסו כ- 55% מחידושי הרשב"א לב"מ, באמצעות 460 ציטוטים לאורך כל המסכת. יש כמה טעויות בזיהוי. למשל: בעמ' קלו' חתום בטעות "הריטב"א", אך הוא מהרשב"א. בעמ' קצה' 2 כתוב: "וכן דעת הרשב"א והר"י", ויש לגרוס כאן: "וכן דעת הרשב"א והר"ן", כי כן נמצא בר"ן.

חידושי הרשב"א הנדפסים (ירושלים תרצ"א) מסתיימים בסוף פרק חמישי. אך רב"א מצטט מחידושי הרשב"א עד סוף המסכת. בשנת תשמ"ט יצאו לאור מחדש בירושלים ע"י מכון התורה, שהשלים אותם על ידי כל הציטוטים משטמ"ק ב"מ (שכחו 2 ציטוטים). נראה שהיה חסר לרב"א הדף הראשון של כתב היד של חידוש הרשב"א, כי בראש שטמ"ק ב"מ הוא כותב: "וכן כתב הרשב"א, כמו שהביאו הרב המגיד פ"ט מהל' טוען ונטען", ולא ציטט ישירות מחידושו של הרשב"א. לרב"א היה כתב יד שונה משני כתבי היד של הדפוס הראשון, שכן יש שינויי נוסחאות בין ציטוטיו לבין הטקסט הנדפס. יש לציין כי במקרים רבים אין

ב"ק (דף כו, ע"א ד"ה ויהא אדם חייב בכופר). (5) דף מא, ע"א, ד"ה שם מצאתי להרשב"א ז"ל בחדושו לב"ק - נמצא שם מילה במילה (טו, ע"א, ד"ה לא נצרכה); לא צוטט בשטמ"ק ב"ק. (6) דף מא, ע"א, ד"ה וכן תירץ הרשב"א ז"ל בפרק המניח - נמצא שם מילה במילה (לד, ע"ב, ד"ה דאמר ליה); לא צוטט בשטמ"ק ב"ק. (7) דף מא, ע"ב ד"ה אבל פחות - נמצא שם מילה במילה (טו, ע"ב, ד"ה הא דאמרין); לא צוטט בשטמ"ק ב"ק. (8) דף מא, ע"ב, ד"ה ה"ג - נמצא שם מילה במילה (שם, ד"ה ה"ג); לא צוטט בשטמ"ק ב"ק. (9) דף מא, ע"ב, ד"ה לא מגבינן - נמצא שם מילה במילה (שם ד"ה ולא מגבינן); לא צוטט בשטמ"ק ב"ק. (10) דף פא, ע"א, ד"ה והתניא - נמצא שם עם שינויים (צו, ע"ב, ד"ה ורב שביק); צוטט

רב"א מצטט בשלמות אלא מדלג על קטעים רבים, בצינו: "כמו שכתוב בתוספות", ובעיקר "ככתוב בנמוקי יוסף". הוא עמד בזה על הקשר שיש בין הרשב"א לבין התוספות, ובעיקר על כך שנימוקי יוסף ציטט הרבה את הרשב"א, ושניהם - התוספות ונימוקי יוסף, היו בדפוס בימיו. הוא לא ציטט את כל מה שהיה לפניו ברשב"א, כדי להימנע מכפילות. למשל, אם הרשב"א מצטט את הראב"ד - רב"א יצטט תחילה את הראב"ד מן המקור, ואחר כך יביא רק את דברי הרשב"א שמתייחסים לדברי הראב"ד (לדוגמה: כו, ע"ב, ד"ה גמ'). באופן כללי רב"א יביא ציטוטים מכלי ראשון, ויחסוך את הציטוטים מכלי שני, אלא אם כן אין בידו המקור בכלי הראשון עצמו. 54 ציטוטים מתוך 460 הם כמעט בודאות ציטוטים לא מדויקים, שכן הם בעלי חתימות רבות: 16 מהם חתומים "הרמב"ן והרשב"א" (בד"כ לשון הרמב"ן), 14 מהם חתומים "הרמב"ן והרשב"א והר"ן", 17 מהם חתומים "הרשב"א והר"ן" (בד"כ לשון הרשב"א), אחד חתום "הראב"ד והרשב"א והרא"ש והר"ן", אחד "הריטב"א והרשב"א", שלשה "הרשב"א והרא"ש", אחד "הרשב"א והרא"ש והר"ן", ואחד "הראב"ד והרשב"א". כמה מן הדיבורים הנ"ל אינם העתקה גרידא מאחד מן החתומים, אלא הרכבה מכל הלשונות של המחברים החתומים, ויש מלאכת מחשבת בהרכבה זאת.

4 ציטוטים מחידושי הרשב"א לב"מ נמצאים בשטמ"ק כתובות: 1) דף לד, ע"ב, ד"ה ועוד הביא הרשב"א ז"ל בפרק השואל - נמצא בשטמ"ק ב"מ דף צז, ע"ב, ד"ה גמ'; 2-3) כלל של המשנה שרגיל התנא להשמיענו בקיצור מה שכבר השמיענו במקום אחר: ראש פ"ו, ד"ה גמרא, חתום: "הרמב"ן והרשב"א והרא"ש ז"ל ריש מציעא וכו'"; רב"א מזכיר שוב כלל זה בשם הרמב"ן והרשב"א ועוד, בראש פ"ט; מתייחס בבירור לדברי הרשב"א באותו דף ראשון שחשבנוהו לחסר; 4) כלל תלמודי בדף עו, ע"א, ד"ה וכתב הרשב"א ז"ל בחדושו פרק אלו מציאות - נמצא בשטמ"ק ב"מ דף כד, ע"א, ד"ה ומודה ר"ש.

2 ציטוטים מחידושי הרשב"א לב"מ נמצאים בשו"ת: 1) סי' יח, עמ' קמח - נמצא מילה במילה בשטמ"ק ב"מ (פז, ע"ב, ד"ה והא אמרת קמה קמה); כמובן שאינו נמצא בנדפס שמסתיים בסוף פ"ה. 2) סי' לו, עמ' רסב - נמצא בנדפס (יב, ע"ב, ד"ה ופליגא); לא צוטט בשטמ"ק ב"מ.

בשטמ"ק ב"ק. 11) דף צב, ע"ב, ד"ה וז"ל הרשב"א ז"ל שם בחדושו - נמצא שם כמעט מילה במילה (ח, ע"ב, ד"ה הא דאמרינן). לא צוטט בשטמ"ק ב"ק.

8 כללים בכללי התלמוד, 7 במהד' מארכס (סי' 80, 139, 143, 151, 214, 215, 409) ואחד במהד' שוחטמן

(סי' עו), הועתקו מחידושי הרשב"א לב"מ או הוסקו מהם.

חידושי הרשב"א למסכת ב"ב

בשטמ"ק ב"ב נכנסו קרוב ל- 80% מחידושי הרשב"א לב"ב באמצעות כ- 460 ציטוטים לאורך כל המסכת. כמעט כל הציטוטים נמצאים בנדפס¹¹⁶, להוציא הציטוט בעמ' 1-2, והציטוט בעמ' קיח3. לרב"א היה כתב יד שונה מן הנדפס, אך לא מדובר ממש במהדורה אחרת.

7 ציטוטים מחידושי הרשב"א לב"ב נמצאים בשטמ"ק כתובות: (1) ב, ע"א, ד"ה וכתב הרשב"א ז"ל בחידושו פ"ק דב"ב; מדובר בכלל תלמודי האומר שיש ומקשים על אמוראים משמואל, הואיל והוא חי בסוף תקופת התנאים; הציטוט נמצא בנדפס (ב, סע"ב). (2) דף כו, ע"א, ד"ה ונפק עליה קלא - נמצא בשטמ"ק ב"ב (לב, ע"א) מילה במילה. קצת שונה מן הנדפס. (3) שם, ד"ה הכי גרסינן - נמצא בשטמ"ק ב"ב (שם) מילה במילה. קצת שונה מן הנדפס. (4) דף כו, ע"ב (ד"ה וז"ל בחידושו לב"ב פ' חזקת) - נמצא בשטמ"ק ב"ב (שם) מילה במילה. קצת שונה מן הנדפס. (5) שם, ד"ה במצטרפין לעדות - נמצא כלשונו בשטמ"ק ב"ב (שם); קצת שונה מן הנדפס. (6) לא, ע"א, ד"ה הגונב כיס בשבת - נמצא בנדפס (עו, ע"ב, ד"ה ולענין פסק הלכה) ומובא בשטמ"ק ב"ב (שם). (7) סוף דף נ, ע"ב: כלל תלמודי בשם הרמב"ן והרשב"א ("מקשים על אמוראים מרב ושמואל, משום דרב גובריהו") - נמצא בנדפס דף ב, ע"א. לא צוטט בשטמ"ק ב"ב.

8 ציטוטים מחידושי הרשב"א לב"ב נמצאים בשו"ת: (1) סי' יד, עמ' קו - נמצא בנדפס (קעז, ע"ב) מילה במילה. לא נמצא בשטמ"ק ב"ב הקלאסית, אך הובא ע"י מצגר על פי כ"י קמברידג', והוא מתאים מילה במילה. (2) סי' יד, עמ' קז - לא נמצא לא פה ולא שם. (3) סי' יז, עמ' קלח - נמצא בנדפס (ג, ע"א, ד"ה ורב אשי), ובשטמ"ק ב"ב (ג, ע"א). (4) סי' כט, עמ' רכו - נמצא בנדפס (קב, ע"ב) ובשטמ"ק ב"ב מילה במילה בשניהם. (5) סי' כט, עמ' רכז - נמצא בנדפס (קב, ע"ב) ובשטמ"ק ב"ב מילה במילה בשניהם. (6) סי' לא, עמ' רלט - נמצא בנדפס (קמג, ע"ב) בשינויים קלים, ובשטמ"ק ב"ב (שם) מילה במילה. (7) סי' לא, עמ' רמ - נמצא בנדפס (קכה, ע"ב) ובשטמ"ק ב"ב (שם). (8) סי' לב, עמ' רמד - נמצא בנדפס (נד, ע"א) ובשטמ"ק ב"ב (שם).

¹¹⁶ חידושי הרמב"ן לב"ב, ההדיר הרב מרדכי לייב קצנלנבוגן, ירושלים תשנ"ז.

חידושי הרשב"א לב"ב מצוטטים בכללי התלמוד (מהד' מארכס, סי' 8, 71, 95, 112, 221, 239, 245, 289, 365, 411; מהד' שוחטמן, סי' פג, קכו, קמו, קנד, קס, קסד, השמטה 1ב), וכל הציטוטים נמצאים בנדפס.

חידושי הרשב"א לשבועות

נדפסו לראשונה בשלוניקי תפ"ט. יש מהם שני ציטוטים קצרים: אחד בשו"ת (סי' ד, עמ' סה), והוא נמצא בנדפס (לא, ע"ב, ד"ה מתני'), והשני בכללי התלמוד (מהד' שוחטמן, סי' קפב).

חידושי הרשב"א לע"ז

נדפסו לראשונה בירושלים, תשכ"ו. אין מהם אלא ציטוט אחד בכללי התלמוד (מהד' מארכס, סי' 219), והוא נמצא בנדפס (לא, ע"ב).

חידושי הרשב"א לנידה

נדפסו לראשונה חלקית באלטונה תצ"ז, אחר כך בשלמות בשנת תרח"ץ, ולאחרונה ע"י מצגר, על פי כתבי יד (ירושלים תש"ן). צוטטו בשטמ"ק כתובות (עד, ע"א, ד"ה והרשב"א ז"ל כתב בחדושי פרק בא סימן), והציטוט נמצא כלשונו בחידושי הרשב"א לנידה (נב, ע"א, ד"ה זו היא).

תשובות הרשב"א שהיו בכתבי יד

תשובות הרשב"א נדפסו בשמונה חלקים משנת רע"ט ועד שנת תרכ"ח. בשנת רע"ט נדפסו 288 תשובות של הרשב"א ויוחסו בטעות לרמב"ן. כפי שנראה לקמן¹¹⁷, עמד רב"א על הטעות. בדפוסים האחרונים, הם מופיעים כחלק שמיני. החלק הראשון נדפס בבולוניה, שנת רצ"ט, ושוב בונציה שנת ש"ה, ובו השתמש רב"א. ששת החלקים האחרונים לא נדפסו עדיין בימי רב"א. מכון ירושלים הוציא לאור בשנת תשנ"ז את תשובות הרשב"א על פי דפוסים ראשונים וכתבי יד, עם ציוני מקורות, הערות ומקבילות.

---

¹¹⁷ בקטע שכותרתו "תשובות הרשב"א שהיו בדפוס".

רב"א מצטט מתשובות הרשב"א שהיו בכתב יד בידיו, בתשעה מקומות בספר השו"ת¹¹⁸, ובשלשה מקומות בשטמ"ק ב"ק¹¹⁹. רובן נדפסו בששת החלקים הבאים, חלקן הובאו בספר ב"י של ר' יוסף קארו, ולשתיים מהן אין בינתיים מקור אחר.

בהיות רב"א עדיין במצרים, היה לו כתב יד של תשובות הרשב"א שהכיל את המיוחסות לרמב"ן שנדפסו, והוא טוען כי הן מדויקות בכתב היד שלו. כתב יד זה הכיל גם תשובות שלא נדפסו, כפי שעולה מדבריו בשטמ"ק ב"ק שחברה במצרים¹²⁰. בהגיעו לירושלים, השיג כתב יד של כאלפיים תשובות¹²¹. בהיותו אחר כך בחו"ל, בשליחות למען ירושלים, ראה כתב יד שמכיל לפחות 1226 תשובות¹²².

¹¹⁸ (1) "וכן כתב הרשב"א ז"ל להדיא בתשובה וכו' ע"כ ועוד האריך, ותשובה זו היא מהתשובות כתיבת יד אשר בידי מלבד התשובות של הדפוס. גם מהרר"י קארו ז"ל הביא תשובה זו בספר אבן העזר סי' מ"ב" (סי' ד, עמ' סו). (2) "והרשב"א ז"ל כתב בתשובה וכו' ע"כ בתשובותיו כתיבת יד שלא נמצאו בדפוס" (סי' יד, עמ' קג). (3) "ועוד כתב בתשובה כתיבת יד וכו' " (סי' יד, עמ' קד) - נמצאת בח"ג, סי' רצח. (4) "כתב הרשב"א ז"ל בתשובה וכו' ותשובה זו כתובה אצלי באורך ואני קצרתי, ומהר"י קארו ז"ל הביא מקצתה בא"ה סי' קל"ד" (סי' טו, עמ' קיח) - נמצאת בח"ד, סי' מ'. (5) "וכיוצא בזה כתב הרשב"א ז"ל בתשובה סי' אלף רכ"ו וכו' ע"כ בתשובות כתיבת יד" (סי' יז, עמ' קלז). (6) "וכן מצאתי להדיא בתשובותיו שלא נמצאו בדפוס וכו' " (סי' יח, עמ' קמב) - נמצאת בח"ד סי' ד"ש. (7) "וכמו שכתב הרשב"א ז"ל בתשובה דכתיבנא בסמוך והיא בתשובות להרמב"ן ז"ל סי' ע"ז, והיא אצלי מכתבת יד להרשב"א ז"ל, והשואל היה הרא"ה ז"ל" (סי' כד, עמ' קצג). (8) "תדע שכתב הרשב"א ז"ל בתשובה וכו' ע"כ. כן כתוב בתשובת הרשב"א ז"ל הנמצאות אתנו" (סי' כד, עמ' קצד) - הובאה בב"י יו"ד, סי' רכח. (9) "דכתב הרשב"א ז"ל בתשובה וכו' ע"כ"ל הרשב"א ז"ל בתשובות כתיבת יד שבידי שלא נמצאו בדפוס" (סי' לח, עמ' ער) - נמצאת בח"ה, סי' קע"א.

¹¹⁹ (1) בסוף פרק ג' - נמצאת בשו"ת הרשב"א ח"ב, סי' ש"מ. (2) בדף צח, ע"ב, ד"ה אמר רב דימי - נמצאת בח"ג, סי' קו. (3) קד, ע"ב, ד"ה וכתב הרשב"א ז"ל בתשובת שאלה - נמצאת בח"ב, סי' שכ"ד. שלשתן חתומות: "ע"כ מהשאלות הבלתי מצויים בדפוס".

¹²⁰ ראה הערה קודמת.

¹²¹ "והנה אנה ה' לידי קרוב לאלפים תשובות להרשב"א ז"ל נוספות על אותן שנדפסו, ומלבד המכונות להרמב"ן ז"ל. והמכונות להרמב"ן ז"ל שהן מוטעות בתכלית כמעט רובם אין להם הבנה כלל, הם אצלי מדויקות" (שו"ת סי' ל"ו). תשובה זו נכתבה כמעט בודאות אחרי שעלה רב"א לירושלים, שכן הוא מבטא בה את פחדו מפני התנפלות על בתי ישראל במילים הבאות: "והגם כי לבי כל עמי מפני פחד ה' ומהדר גאונו למען רחמיו וחסדיו יושיענו ולא יתן המשחית לבא אל בתינו אמן" (עמ' רסא), ונראה כי מדובר בתקופת הרדיפות של אבו סופון צורר היהודים שסגר את בית הכנסת בירושלים.

¹²² רב"א כתב בשו"ת (סי' יז, עמ' קלז): "וכיוצא בזה כתב הרשב"א ז"ל בתשובה סי' אלף רכ"ו וכו' ע"כ בתשובות כתיבת יד, ולא דייקי כולי האי, ונראה שיש חסרון בסוף לשונו. ובירושלים תוב"ב יש לי תשובות דוקני ובעזר העוזר האמתי שמה עיני תחזינה מישרים". א"כ הוא נמצא אז בשליחות מחוץ לירושלים, וראה ספר כ"י של תשובות הרשב"א שהכיל לפחות 1226 תשובות, ובירושלים היה לו כ"י שלו.

תורת הבית להרשב"א

יש שלשה איזכורים של חיבור זה בכללי התלמוד (מהד' מארכס, סי' 377, 378, 379). הבדיקה מעלה שהם אינם מתייחסים לשום מקום בספר "תורת הבית" שבידינו, אלא לספר "עבודת הקודש" של הרשב"א, ושם נמצאים פסקי הלכה שמהם ניתן לגזור את הכללים של רב"א, אך הדברים אינם מפורשים. שפיגל¹²³ הוכיח כי הרשב"א השלים את ספר "תורת הבית" על ידי ספר "עבודת הקודש", לכן היה נהוג לכנות את ספר "עבודת הקודש" בשם "תורת הבית". הוא גם הוכיח כי בדומה ל"תורת הבית", שיש ממנו חיבור ארוך וחיבור קצר, כך היו מספר "עבודת הקודש" חיבור ארוך וחיבור קצר, והחיבור שבידינו הוא החיבור הקצר, ואילו הארוך לא הגיע אלינו, וכבר עמד החיד"א על עובדות אלה (חיד"א, גדולים, ערך הרשב"א). יש יסוד להניח כי בידי רב"א היה ספר "עבודת הקודש הארוך", שהכיל דברים יותר מפורשים מן הקצר, ומהם גזר רב"א את כלליו¹²⁴.

חיבורי הרשב"א שצוטטו מן הדפוס

מבין חיבורי ראשוני ספרד הבודדים שנדפסו לפני המאה ה"ח, נמצאים חידושי הרשב"א לברכות, לגיטין ולחולין, וחלק ראשון משאלות ותשובות של הרשב"א.

חידושי הרשב"א לברכות

מוזכרים בשטמ"ק כתובות (דף כט, ע"א, ד"ה נערה) ובכללי התלמוד (מהד' שוחטמן, סי' קפב). בשני המקרים, רב"א שולח לעיין בהם, כי היו בדפוס.

חידושי הרשב"א לגיטין

נדפסו בונציה רפ"ג, ובאמת רב"א שולח לעיין בהם בשטמ"ק ב"ב (קמט, סע"ב): "ועיין בחידושי הרשב"א ז"ל שבדפוס בפ"ק דגיטין". אך בשטמ"ק כתובות (עח, ע"ב, ד"ה והאנן) מביא רב"א ציטוט ואינו שולח לעיין בחיבור אף על פי שהיה בדפוס, כי מדובר בכלל תלמודי. כלל זה הובא גם בכללי התלמוד (מהד'

---

¹²³ שפיגל, הרשב"א, עמ' פה-צב.

¹²⁴ בשטמ"ק ביצה (סוף דף כ"ד) כתוב: "וכמו שכתב בעבודת הקדש הארוך". אך אי אפשר להסתמך על ציון זה, כי כבר הוכחנו ששטמ"ק ביצה אינה לרב"א.

מארכס, סי' 56), והוא לקוח מחידושי הרשב"א לגיטין (עד, ע"ב, ד"ה חסורי). רוב ההתייחסויות נמצאות בשו"ת (סי' א, עמ' ו; סי' ו, עמ' עג, עד, פח; סי' טו, עמ' קטו; סי' יט, עמ' קנז, קנח; סי' כז, עמ' רכ), ובכללי התלמוד (מהד' מארכס, סי' 5, 23, 56, 144; מהד' שוחטמן, סי' נג, קלז, קסג), וכולן לקוחות מן הנדפס.

חידושי הרשב"א לחולין

היו בדפוס כבר בימי רב"א. אכן הם נדפסו לראשונה בונציא רפ"ג, לכן רב"א מפנה אליהם: "וכן העלה הרשב"א ז"ל עיין בחידושי" (עמ' 15א), "ובזה האריך הרשב"א ז"ל בחידושי עי' שם" (עמ' 33ב, דף ט, ע"א, ד"ה ונימא נשחטה הותרה), "וכן כתב הרשב"א ז"ל עי' בחידושי" (עמ' 116ב). משום כך הוא מצטט אותם בדרך כלל כבדרך אגב. יש רק 42 ציטוטים (כ- 1.4% מכל החומר שנמצא בשטמ"ק זו), לעומת 228 ציטוטים למשל מחידושי הרמב"ן (כ- 8.3% מחומר זה). הם מצוטטים גם בכללי התלמוד בשמונה כללים (מהד' מארכס, סי' 17, 178, 293; מהד' שוחטמן, סי' מב, קיט, קסח, קסט, קפב), וכולם נמצאים בנדפס. בכלל שסימנו 293 במהדורת מארכס כתוב: "מה שהוא ספק מחמת מיעוט ידיעתנו אינו נקרא ספק. הרשב"א לחולין ק"י. לא נמצא שם יעויין מקומו". הביטוי "לא נמצא שם יעויין מקומו" נוסף כמובן ע"י המעתיק, והוא אכן צדק, כי הכלל הנידון אינו נמצא בדף ק"י, אלא בדף צ"ח, ע"ב, ד"ה נמצא פסק הלכה, ושם כתוב: "דמה שהוא ספקו ממיעוט ידיעה וחכמה אצלנו אין ספק, ואין קרוי ספק מה שחכם יכול לעמוד על ברורו".

תשובות הרשב"א שהיו בדפוס

כאמור לעיל בסעיף על "תשובות הרשב"א שהיו בכתבי יד", נדפסו כבר בימי רב"א תשובות הרשב"א המיוחסות לרמב"ן, וחלק א' של תשובות הרשב"א. רב"א ציטט מן החלק השמיני המיוחס לרמב"ן פעם אחת בשטמ"ק ב"ק (לג, ע"ב), ושם כתוב: "אבל הרמב"ן ז"ל כתב בתשובות המיוחסות לו סימן נ"ו". הציטוט נעשה מן הדפוס של ונציה רע"ט, ורב"א ידע שהמדפיסים ייחסו בטעות את התשובות לרמב"ן¹²⁵. מן החלק הראשון שהיה בדפוס הוא מצטט פעם אחת בשטמ"ק ב"ב (עמ' קנא2, ומדובר בסי' תרנא), 41 פעם

¹²⁵ גם ר' יוסף קארו מציין במבואו לטור כי התשובות הן של הרשב"א ולא של הרמב"ן.

בספר השו"ת¹²⁶, 4 פעמים בכללי התלמוד מהד' מארכס (סי' של"ה בכלל 329, סי' תרפ"ח בכלל 334 ובכלל 335, סי' מ' בכלל 361), ופעם אחת בספר הדרשות (עמ' שג, ומדובר בסי' ת"פ). הוא מצטט גם 2 תשובות מן הדפוס, מתוך ספר ב"י: "עיין בתשובות הרשב"א ז"ל שהביא מוהר"י קארו ז"ל סימן קנ"ה רמז ב' (שטמ"ק ב"ב, עמ' יח3), "עיין בבית יוסף בטור ח"מ סימן ס"א בסופו" (שם, עמ' עב3).

תלמידי הרשב"א

בשטמ"ק כתובות מצטט רב"א כ- 90 ציטוטים מ"תלמיד הרשב"א" על כתובות, ו- 5 ציטוטים מ"תלמיד הרשב"א" על קידושין. לא ניתן עדיין לזהות את מחבריהם. שני חיבורים אלה מצטרפים לרשימה של חיבורים מתלמידי הרשב"א שעדיין לא זוהו, בכללם: חידושי מועד קטן בקובץ הראשונים (ירושלים תשכ"ו), חידושי בבא מציעא בשיטת הקדמונים (ניו יורק תשכ"ז), חידושי פסחים (בני ברק תשמ"ב), חידושי קידושין (ונציה תר"ג, ומהדורה מחודשת בירושלים תשמ"א), חידושי כלאים, ביצה, מועד קטן ויומא (זכרון יעקב תשמ"ח). תופעה זו נמצאת גם אצל תלמידים של חכמים אחרים: תלמידי רבינו יונה, תלמידי הרמב"ן, תלמידי הרא"ה, תלמידי הר"ף ועוד. ההסבר לזה הוא כנראה שהחיבורים של התלמידים אינם אלא רשימות שעשו משיעורי רבם, כל אחד לפי סגנונו, ולא עלה בדעת התלמידים לייחס את החיבור לעצמם.

חידושי תלמיד הרשב"א לכתובות

הציטוטים חתומים "תלמיד הרשב"א" או "תלמידי הרשב"א"¹²⁷, וכנראה שרב"א לא הכריע אם מדובר בתלמיד אחד או לא. נמצא אפילו ציטוט שמתחיל כך: "תלמיד הרשב"א בשם רבו", ומסתיים כך: "עכ"ל

¹²⁶ סי' א, עמ' יא; סי' ג, עמ' מז; סי' ד, עמ' נא; סי' ד, עמ' סז; סי' ו, עמ' עד, פא, פה; סי' ט, עמ' צז; סי' יד, עמ' קד, קו, קי; סי' טו, עמ' קכ, קכא, קכג, קכד; סי' יח, עמ' קמב; סי' יט, עמ' קנד, קנז, קס; סי' כ, עמ' קסו, קע, קעב; סי' כא, עמ' קעט; סי' כב, עמ' קפד; סי' כב, עמ' קפד; סי' כד, עמ' קצא, קצב, קצג, קצד; סי' כו, עמ' ריח; סי' כז, עמ' ריט, רכא; סי' כח, עמ' רכד; סי' ל, עמ' רכט; סי' לא, עמ' רלז; סי' לב, עמ' רמו; סי' לד, עמ' רנד, רנה; סי' לו, עמ' רסב; סי' לז, עמ' רסט; סי' מב, עמ' רפד.

¹²⁷ בציטוט הראשון (ח"א י2-1), שנמצא מיד אחרי ציטוט מחידושי הרשב"א, כותב רב"א: "וכן כתב תלמידו בחידושין". לכאורה רב"א מכנה את חיבורו של תלמיד הרשב"א - "החידושין" באופן סתמי. לפי זה, שלשת הציטוטים הבלתי מזוהים: "כתבו בחידושין" (ח"ב, עמ' קט2), "בחידושין ממסכת מציעא פרקא קמא" (ח"ב, עמ' קכא1), "וזה לשון החידושין בפ"ק

תלמידי הרשב"א" (ח"ב, עמ' קנא1). בשלשת הפרקים הראשונים הוא מביא את תלמיד הרשב"א כמעט תמיד אחרי הרשב"א, ופותח כך את דבריו: "וכן כתב תלמידו וכו' " (ח"א, עמ' 1), או "וכן כתב אחד מתלמידי הרשב"א ז"ל בחידושו" (ח"א, עמ' נה1), "וכן כתבו תלמידי הרשב"א וכו' " (ח"א, עמ' נח4), "וכן תירץ אחד מתלמידיו" (ח"א, עמ' צא3), "וכן תלמידו תירץ" (ח"א, עמ' קלז1), "ועוד הביא ראיה תלמידו" (ח"א, עמ' קנ2). אין שום ספק לרב"א כי מדובר בתלמיד או בתלמידים של ר' שלמה בן אדרת מברצלונה, ולא בתלמיד של ר' שלמה מן ההר שגם הוא מכונה הרשב"א. אכן כבר הזכרנו כי במקרים רבים ציטט רב"א את תלמיד הרשב"א מיד אחרי שציטט מחידושי ר' שלמה בן אדרת, וציין מיד שהוא "תלמידו". בח"א עמ' קלב2, הוא כותב אחרי ציטוט מחידושי הרשב"א מברצלונה: "והקשה עליו תלמידו וכו' ", ומסיים: "ולוי עיקר מה שפירשו הרמב"ן והרשב"א ז"ל ותלמידם ז"ל לא הבין דבריהם".

אף על פי כן, הרב זק"ש במבואו ל"שיטה לא נודע למי על מסכת קידושין"¹²⁸ כותב שבשיטה מקובצת על מסכת כתובות "הועתקו פסקאות שלמות מן חידושי תלמיד הרשב"א על מסכת קידושין, וכולן נמצאות בספר זה בשינויים קלים, ואין ספק כי הכוונה לחידושי תלמידו של הרשב"א ממונטשפליר (=מן ההר)". אם כן, חמשת הציטוטים מתלמיד הרשב"א על קידושין הם מתלמיד ר' שלמה מן ההר. לכן עלינו לבדוק אם

דב"ק " (ח"ב, עמ' קטט1) - יהיו מתלמיד הרשב"א. אך עובדה זו אינה נכונה, כמו שנראה בפיסקה המתארת את "הגליונות". לכן ראוי לתקן כאן כך: "וכן כתב תלמידו בחידושו".

¹²⁸ "שיטה לא נודע למי" על קידושין נדפסה לראשונה בקושטנטנינה תקי"א. נדפסה שוב עם הערות וצינונים ומבוא, מאת הרב ניסן זק"ש, ירושלים תשמ"ד. החיבור בנוי בעיקר על הרי"ף המכונה "הגאון ר' יצחק" או "הגאון" סתם, על חידושי הראב"ד לקידושין ועל רבו של המחבר שדבריו מסומנים ע"י "מפי מורי נר"ו", ושזוהו ע"י הרב זק"ש כדבריו של ר' שלמה מן ההר. שאר החכמים הם ר"ח, רש"י, ר"ת (גם ספר הישר), הרב משה (הרמב"ם), הרב אב ב"ד, פעם אחת ר' יוסף נ' פלס (דף לז, ע"א), והוא לבטח ר' יוסף נ' פלאט, פעם אחת ה"ר משה בר יוסף ז"ל (דף נ, ע"ב), פעם אחת הרשב"א (דף מג, ע"ב) שכנראה הוא ר' שלמה מן ההר, ופעם אחת: "כתב הב"ת ז"ל" (אולי בעל התרומות) (דף סח, ע"א). הוא מוסר הרבה את דעתו האישית כשהיא חתומה ד"ת (דעת תלמיד). הוא תומך בהשגות הראב"ד על משנה תורה (דוגמה: דף סג, ע"ב). כל זה מאפיין בלי שום ספק חכם פרובנצאלי בן המאה הי"ג. הוא מודיע במפורש שהוא גר מחוץ לספרד: "והאי טעמא אשכחן ליה במקצת הלכות **הבאות מספרד**, וברוב ההלכות כתוב וכו' ". הוא מציין שחיבר פירוש על שבת (דף מח, ע"א), על כתובות (דף מב, ע"ב); והדברים לא הובאו בשטמ"ק כתובות בשם תלמיד הרשב"א, על ב"ק (דף לט, ע"ב), על ב"מ (דף כח, ע"א; דף סה, ע"א) ועל ב"ב (שם; דף מב, ע"ב).

הציטוטים מתלמיד הרשב"א על כתובות הם באמת מתלמידו של ר' שלמה בן אדרת, בהתאם לקביעתו של רב"א.

בציטוט שבדף צו, ע"ב (ד"ה ותלמיד הרשב"א כתב) מצטט תלמיד הרשב"א את הרמב"ן כך: "וכתב הרמב"ן דהכא לא בטוענין פרעון אחר עסקין אלא כשמכרה סתם וכו' עד יכולין לומר לה נתקבלה כתובתיך", ולשון זה נמצא כולו ברמב"ן. כמו כן, תלמיד הרשב"א בדף צח, ע"א (ד"ה והרשב"א ז"ל הקשה על פירוש הרמב"ן) מוסר קושיה שהקשה הרשב"א על הרמב"ן, וכן יש ציטוט בדף ב, ע"ב שמתחיל כך: "וז"ל תלמיד הרשב"א ז"ל", ובסיומו כתוב: "וכן כתב הרשב"א ז"ל". באמת הלשונות של תלמיד הרשב"א ושל הרשב"א כמעט זהים. יש ציטוט בדף יב, ע"א (ד"ה אחד אלמנת כהנים) ואחריו כתוב "וכן כתב הרשב"א וכו' ע"כ וכן כתבו תלמידי הרשב"א". לבסוף, לשון תלמיד הרשב"א (דף ב, ע"ב, ד"ה היכי דמי) נמצא בחידושי הרשב"א לכתובות (שם, ד"ה אלא לאו דאתנוס כי האי גוונא), וכנראה שהתלמיד העתיק מרבו מבלי לציין את הדבר. אין ספק, אחרי כל הציטוטים האלה, שבידי תלמיד הרשב"א היו חידושי הרמב"ן לכתובות וחידושי ר' שלמה בן אדרת לכתובות. אמנם, יתכן כי תלמיד של ר' שלמה מן ההר יצטט את הרמב"ן, אך לא את הרשב"א שהיה אחרי הרמב"ן, שהרי ר' שלמה מן ההר היה רבו של רבינו יונה, ותלמידו היה בן דורם של רבינו יונה ושל הרמב"ן. אם כן, תלמיד הרשב"א שלנו הוא תלמיד של ר' שלמה בן אדרת. להלן נראה שהיו לרב"א חיבורים מרבינו חיים ב"ר שמואל למשפחת בן דוד מעיר טודילה, תלמידו של הרשב"א. אולי הוא המחבר של "תלמיד הרשב"א לכתובות".

הציטוט מתלמיד הרשב"א לכתובות בשטמ"ק כתובות (כג, ע"א, ד"ה קמ"ל דעבידי אינשי דמקדשי) נמצא כלשונו בשו"ת (סי' ו, עמ' עא) בשם "המפרשים". תשובה ו' של רב"א נכתבה אחרי שנת 1580, כי מהריב"ל שנפטר בשנה זו מוזכר בה בברכת המתים. מאידך גיסא, בשטמ"ק כתובות מוזכר מהריב"ל כמעט תמיד בברכת החיים. אם כן, מה שהיה אצלו ודאי בהתחלה, שמדובר ב"תלמיד הרשב"א", כנראה הפך להיות אחר כך ספק.

תלמיד הרשב"א לקידושין או חכם מזמן הרשב"א

כאמור נמצאים בשטמ"ק כתובות 5 ציטוטים מתלמיד הרשב"א לקידושין שנמצאים כלשונם (או כמעט כלשונם)¹²⁹ בשיטה לא נודע למי על קידושין, ואינם נמצאים בחידושי תלמיד הרשב"א שנדפסו עם שו"ת ר' יעקב בי רב בונציה בשנת תכ"ג. חידושים אחרונים אלה הם באמת מתלמיד הרשב"א, שכן בסוף דף ה, ע"ב כתוב: "מצאתי תשובה שאלה למ"ו (=למורי ורבי) הרשב"א וכו' וכן פסק מורי הרב בחידושו בגטין". התשובה נמצאת בשו"ת הרשב"א (ח"א, תשע"ד) ונכפלה (שם אלף רל"ד), ונמצאת במיוחסות (סי' קל), ופסקו של הרשב"א נמצא באמת בחידושו לגטין (פט, ע"ב)¹³⁰.

ראינו לעיל כי הרב ניסן זק"ש בהקדמתו לשיטה לא נודע למי על מסכת קידושין כותב שהמחבר הוא אחד מתלמידי רבינו שלמה בן אברהם מן ההר (הוא הרשב"א ממונטשפליר), ומשער שמדובר בר' יוסף נ' שלויש. אם כן, מחבר "חידושי תלמיד הרשב"א לכתובות" אינו המחבר של "חידושי תלמיד הרשב"א לקידושין".

בשו"ת רב"א (סי' א, עמ' ח) נמצא ציטוט ארוך שמתחיל כך: "וראיתי בחידושו של קידושין לרב גדול ולא ידענו מנו, אבל מחידושו ניכר דרב גובר' והיה קדמון בזמן הרשב"א ז"ל", וכל הציטוט נמצא כלשונו בשיטה לא נודע למי (דף מא, ע"ב). תשובה סי' א' נכתבה בשנת שמ"ט-ש"נ (בניהו, קארו, עמ' צג), ושטמ"ק

¹²⁹ (1) הציטוט בשטמ"ק כתובות (דף מ, ע"ב, ד"ה ותלמיד הרשב"א כתב שם בקידושין) - נמצא כלשונו בשיטה לא נודע למי על קידושין (דף ד, ע"א). (2) הציטוט בשטמ"ק כתובות (שם, ד"ה וז"ל הרא"ה) מורכב בהתחלה מלשון הרא"ה, עד "וכן פי' רבינו האיי גאון", ומלשון תלמיד הרשב"א שמוסר את דברי רב האיי גאון, וממשיך בדברים נוספים - נמצא כלשונו בשיטה לא נודע למי על קידושין (סוף דף ג, ע"ב). (3) הציטוט בשטמ"ק כתובות (דף מו, ע"ב, ד"ה וכתבו תלמידי הרשב"א ז"ל בפ"ק דקידושין) - נמצא כמעט כלשונו בשיטה לא נודע למי על קידושין (דף ג, ע"א). (4) הציטוט בשטמ"ק כתובות (שם, ד"ה וז"ל תלמיד הרשב"א ז"ל בקידושין) - נמצא כמעט כלשונו בשיטה לא נודע למי על קידושין (שם), להוציא קטע באמצע שאינו ברור בשטמ"ק, ורב"א כתב עליו "נמצא בו מקומות מטושטשות", ובנדפס העניין ברור. א"כ, לרב"א היה כ"י שונה מן הנדפס. (5) הציטוט בשטמ"ק כתובות (שם, ד"ה וז"ל תלמיד הרשב"א ז"ל בפ"ק דקידושין) - נמצא כלשונו בשיטה לא נודע למי על קידושין (דף ג, ע"ב). להוציא כמה שורות בהתחלה, כל הקטע הזה לקטע שבציטוט השני (על עניין זה ראה להלן פ"ד, פסקה: "תופעת הדיבורים המורכבים").

¹³⁰ תלמיד זה מצטט בעיקר את הראב"ד ואת הרא"ש, אך פה ושם מוזכרים ר"ח, הריא"ף, הרב לוי בן מיגש, רבי שמואל, הר"ה, ר"י בעל התוספות, בעל העיטור, הרמב"ם, קטעים נרחבים של הרמ"ה אבולעפאי, הרמב"ן, "וכן דנו דין חכמי נרבונה ז"ל" (סוף דף ו).

כתובות חוברה בסביבות שנת ש"מ. אם כן, בהתחלה כשכתב את שטמ"ק כתובות חשב שמדובר בתלמיד הרשב"א, אך אחר כך נולד אצלו ספק¹³¹. בניהו (בניהו, שיטה, עמ' 130-131) מסתמך על דברי רב"א בשו"ת כדי לקבוע שמחבר השיטה לא נודע למי היה בן דורו של הרשב"א.

ה"ר חיים בר דוד תלמיד הרשב"א¹³²

יש ממנו בסך הכל שני ציטוטים בחיבורי רב"א:

א) פירושו למ"ק

כלל תלמודי אחד מפירושו למ"ק מובא בכללי התלמוד (מהד' מארכס, כלל 241), שנוגע לדיון התלמודי באגדות שאין לפרשן לפי הפשט, ואף על פי כן הדיון מתייחס לפשט שלהן. זהו תוכן הכלל:

דרך התלמוד דקא פריך לפי הפשט אע"פ שיש נסתר בענין, כההיא (תענית ה, ב) דיעקב אבינו לא מת דקא פריך תלמודא לפי הפשט, והאומר לא אמרו אלא לענין נסתר. וכן בפרק אלו מגלחין (יח, ב) ת"ש ויקנאו למשה במחנה, מלמד שכל אחד קנא לאשתו ממה, ומשני התם משום שנאה הוא דעבוד, והתם ודאי לא כפשטיה היא, דח"ו משה שהיה מונע עצמו מאשתו, יאמר עליו שחשדוהו מנשותיהם, אלא ודאי על שהיה משה מדבר עם השכינה שנקראת כלה וארוסה, והתורה נקראת מאורסה, והיו מקנאים בו כאלו בא על ארוסתם כמ"ש (פסחים מט, ב) הלומד תורה בפני ע"ה כאילו בא על ארוסתו בפניו, ומשום שהיו אומרים הענין בלשון קלון, ולא היו מפרשים דבריהן על איזו אשה היו אומרים, חשב להם כאלו חשדוהו בנשותיהם, ואפ"ה קמקשה מינה לפי פשט. עכ"ד מפרש למ"ק והוא ה"ר חיים בר דוד תלמיד הרשב"א ז"ל.

חידושי מ"ק לתלמיד הרשב"א נדפסו בתוך "חידושי תלמיד הרשב"א" על מסכתות כלאים, ביצה, מועד קטן ויומא, על ידי שלום מאיר יונגרמן, זכרון יעקב תשמ"ח. כלל זה לא נמצא בהם. לכן, לעת עתה חיבורו של ר' חיים בר דוד תלמיד הרשב"א על מועד קטן הוא חיבור אבוד.

---

¹³¹ הרב זק"ש הפך את הסדר וחשב כי תשובה סי' א' נכתבה לפני שטמ"ק כתובות, לכן הוא כתב כי בהתחלה לא ידע רב"א מי הוא חכם זה, ואח"כ התברר לו שמדובר בתלמיד הרשב"א.

¹³² על ר' חיים בר דוד תלמיד הרשב"א כתב בלוי במבוא לספר "צרור הכסף", שפרטיו נמצאים בהערה הבאה.

(ב) ספר "צרור הכסף"

ציטוט אחד ממנו מובא בשטמ"ק ב"ב (דף מא, ע"א): "מצאתי כתוב כתב ה"ר יצחק נרבוני בצרור הכסף בשם הגאונים ז"ל שהנותן מתנה טמירתא, אם נותן טעם לדבריו למה הוא מצוה להטמין, כגון שהוא מתירא מקרוביו או משאר בני אדם, אחד בריא ואחד ש"מ, ככולן מתנתו קיימת. עד כאן". מציטוטו של רב"א מקבלים את הרושם שר' יצחק נרבוני חיבר את ספר "צרור הכסף". אך דברים אלה נמצאים בספר "צרור הכסף הקצר" (עמ' קמ) ובספר "צרור הכסף הארוך" (עמ' שמג) שהדפיס בלוי¹³³, והם מתחילים כך: "וכתב הרב רבינו יצחק נרבוני מכונה קרקושא בשם הגאונים שאילו נתן טעם לדבריו וכו'". אם כן, ספר צרור הכסף מצטט את ר' יצחק נרבוני. מחברו הוא רבינו חיים ב"ר שמואל למשפחת בן דוד מעיר טודילה, תלמיד הרשב"א ותלמיד רבינו פרץ (ראה מבואו של בלוי). ר' יצחק נרבוני מכונה על ידו "קרקושא", ודבר זה מאשר את הידיעות האחרונות על חכם זה¹³⁴. ספר "צרור הכסף" לא עמד לרשותו של רב"א, שהרי הוא מתחיל את הציטוט במילים: "מצאתי כתוב כתב ה"ר יצחק נרבוני".

הרי"ץ

בספר הדרשות (עמ' נה) מצוטטים "חידושי הרי"ף". בוחבט (הערה 12) העיר שזה מובא בשטמ"ק נדרים (לא, ע"ב), ושמדובר בריב"ש. למעשה מדובר ברי"ץ שמוכא שם, ד"ה אם לא בריתי. שוב בספר הדרשות (עמ' שעא) מובא פירוש הרי"ץ לאגדה במסכת מו"ק (כה, ע"ב). צאמבר במבואו לשטמ"ק נדרים כתב שהרי"ץ הוא ר' יצחק צרפתי שמוכא בשו"ת הרשב"א סי' כ"ז, ושהיה בדור הרשב"א.

¹³³ משה יהודה הכהן בלוי, ספר צרור הכסף הארוך והקצר לרבינו חיים ב"ר שמואל למשפחת בן דוד מעיר טודילה תלמיד הרשב"א ותלמיד רבינו פרץ, ניו יורק תשד"ם.

¹³⁴ ראה עליו: תא-שמע, פרשנות ב', עמ' 65. מדובר בר' יצחק בר' אברהם נרבוני תלמיד הרמב"ן (המאירי בהקדמתו למסכת אבות) שהיה דיין בברצלונה ואחד מרבותיו של הרשב"א (שו"ת הרשב"א ח"א סי' אלף י"א). כתב פירושים למסכתות רבות, מהם לתלמוד עצמו ומהם להלכות הרי"ף (בנדיקט, פרובאנס, עמ' 183-133). בלוי הדפיס את פירושו על הרי"ף לבבא בתרא בתוך שיטת הקדמונים על מסכת בבא בתרא, ניו יורק תשמ"א. במבוא (עמ' 5-10) כתב שהוא ר' יצחק קרקושא כי פעל בקרקושא, והוא מכונה "נרבוני" כי נולד בנרבונה.

הזוהר

מצוטט 12 פעם בספר הדרשות¹³⁵. עובדה זו רומזת כי רב"א כנראה לא התנזר לגמרי מן הקבלה. אך אין הוא רואה בזוהר תורה מסיני, ובמקרה אחד הוא חולק עליו: "ונראה אי לגבי חכמי הזוהר מילתא זוטרתא היא, לגבי דידה (השונמית) הויא מילתא רבתי היא וכו' ועוד הקשו חכמי הזוהר וכו' וגם זו אינה קושיה וכו' " (עמ' קעה).

הריטב"א¹³⁶

בספרייתו של רב"א אפשר להצביע על המצאותם של 14 החיבורים הבאים: חידושי הריטב"א לשבת, לעירובין, ליומא, ליבמות, לכתובות בשתי מהדורות, לנדרים, לגיטין, לקידושין, לב"מ, לב"ב, לשבועות ולחולין, שו"ת הריטב"א. רק אחד מהם היה בדפוס. מדובר בחידושי הריטב"א לקידושין שנדפסו לראשונה בסביבונטה, שנת שי"ג. בולטים בהיעדרם חידושי הריטב"א לב"ק¹³⁷. נמצא מהם רק ציטוט אחד בשטמ"ק כתובות (לד, רע"א) שמיוחס שם לחידושי הריטב"א לב"ק, אך מדובר בטעות, כי הציטוט נמצא כלשונו ברשב"א על ב"ק (עא, ע"ב, ד"ה כיון), וזה מצטרף לחילופים הרבים שכבר ראינו בין הרשב"א לבין הריטב"א בציטוטי רב"א. כמו כן, אין שום ציטוט מחידושי הריטב"א לב"ב בשטמ"ק ב"ב. הריטב"א כתב שתי מהדורות לחידושי: מהדורא קמא, המכונה על ידו "החידושין הארוכין", ומהדורא בתרא מקוצרת. נשתדל לקבוע איזו מהדורה היתה לרב"א בכל חיבור.

חידושי הריטב"א לשבת

שני ציטוטים בשו"ת (סי' לט, עמ' רעא). אינם נמצאים בנדפס בשלונקי תקס"ו, ומה שנדפס שם בשם חידושי הריטב"א, אינו לריטב"א אלא לר"ן¹³⁸. רייכמאן הדפיס חלק מחידושי הריטב"א האמיתיים בניו

¹³⁵ עמ' קסז; קעה; קעו; רלד; רלו; רמו; רמז; רנד; רעא; רצט; שא; שצז.

¹³⁶ על הריטב"א ראה: מבוא של הרב מ' גולדשטיין למהדורת הריטב"א למס' עירובין, ירושלים תשל"ה, עמ' 7-29, וראה תא-שמע, פרשנות ב', עמ' 69-74.

¹³⁷ הריטב"א חיבר חידושים לב"ק והוא מזכירם בחידושי לשבת (סח, ע"א, ד"ה ונשמר) ובחידושי לחולין (דף קב, ע"ב, ד"ה כי), ומדובר בחיבור אבוד.

¹³⁸ ראה: אפשטיין, מחקרים, ב, עמ' 678-687.

יורק תשכ"ז, וגולדשטיין הדפיסם בשלמותם במוסד הרב קוק, ירושלים תש"ן. חידושים אלה הם מהדורא בתרא, הואיל והריטב"א מזכיר בהם את ה"שיטה הארוכה" שלו על מסכת שבת. גולדשטיין, במבואו, עמד על כך שיש בהם עדיין שרידים ממהדורא קמא. שני הציטוטים של רב"א נמצאים כלשונם במהד' גולדשטיין (צו, ע"ב, ד"ה מכדי; צו, רע"ב). כנראה שבידי רב"א היתה מהדורא בתרא.

חידושי הריטב"א לעירובין

הציטוט בשו"ת סי' לו, עמ' רסא, הוא ציטוט מורכב מן הריטב"א ומן המאירי. עובדה זו יכולה להסביר את ההבדלים. אך בהמשך נראה כי הסיבה העיקרית היא כי בידינו נמצאת מהדורא בתרא, ובידי רב"א היתה מהדורא קמא. אכן כתוב בכללי התלמוד (מהד' מארכס, סי' 374): "ושכן כתב רבו ז"ל [של הריטב"א] בשם הראשונים, אח"כ כתב דנימוקו עמו אפי' לגבי רבים וכו', ולאח"כ רבו מחקו מהחידושים שלו". קטע זה אינו נמצא לפנינו, ולא נמצאת אלא הדעה האחרונה אחרי החזרה והמחיקה שמחק לו רבו מן החידושים. למדנו מכאן כי הריטב"א הצעיר הראה את חידושי לרבו (הרא"ה?), וזה הגיה אותם.

הכלל סי' נז בכללי התלמוד (מהד' שוחטמן) לקוח מחידושי הריטב"א לעירובין (יד, ע"ב, ד"ה וכמה כלשהו), והכלל סי' קס"ח (שם) לקוח מאותם חידושים (ג, ע"א, ד"ה הא דאמרין דילמא) עם שינויים רציניים, לכן נראה שבידי רב"א באמת היתה רק מהדורא קמא של חידושי הריטב"א למסכת עירובין.

חידושי הריטב"א ליומא

הציטוט בספר הדרשות עמ' קנג, נמצא כמעט בלשונו בחידושי הריטב"א ליומא¹³⁹ (ו, ע"א, ד"ה מביתו).

חידושי הריטב"א ליבמות

נדפסו לראשונה בליוורנו תקמ"ז. הרב יפה"ן הדפיס אותם לאחרונה על פי ארבעה כתבי יד (מוסד הרב קוק, ירושלים תשמ"ח). שני הנדפסים שייכים למהדורא בתרא המקוצרת. בשטמ"ק כתובות יש שני ציטוטים: (1) דף ב, ע"א, ד"ה וכתב הריטב"א ז"ל ביבמות, ואותו ציטוט חוזר שוב בדף ג, ע"א, ד"ה הא בעינן שקדו - נמצא בנדפס (צב, ע"ב), אך אינו נמצא כלשונם אלא בכ"י Rab 915 ENA 424. (2) דף עד, ע"א, ד"ה וכן כתב

¹³⁹ נדפסו ע"י הרב ליכטנשטיין, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשל"ו, והם ממהדורא בתרא. ליכטנשטיין הסתמך על דפוס ראשון (קושטא תקי"ד) של הרב חיים מודעי בתוך ספר "אור יקרות" ועל "ליקוטי ר' בצלאל" כתב יד שכנראה הועתקו ע"י הרב פליף, ושמיכלים שינויים רבים יחסית לדפוס ראשון.

הריטב"א בחדושי הארוכין שם ביבמות - מתייחס לדף נג, ע"א, ואינו נמצא בנדפס. המסקנה היא כי לרב"א היו שתי המהדורות של חידושי הריטב"א על יבמות.

בשו"ת רב"א נמצאים 10 ציטוטים. 8 ציטוטים (סי' א, עמ' ב; סי' ד, עמ' נ, נד; סי' ו, עט; סי' יט, עמ' קמט, קס, קסב; סי' כ, עמ' קע) נמצאים בנדפס¹⁴⁰, ושני ציטוטים (סי' יט, עמ' קנט וסי' כו, עמ' רו) אינם בנדפס, וכנראה שהיו בארוכין. הציטוט בסי' ו, עמ' עט, נמצא בצורה מקוצרת בנדפס, אם כן גם הוא לקוח כנראה מן החידושים הארוכין.

הכללים סי' 139, 383, 385 בכללי התלמוד (מהד' מארכס) מתייחסים ליבמות נג, ע"א; מב, ע"ב; צ, ע"ב ואינם בנדפס, לכן נראה שגם הם לקוחים מן החידושים הארוכין.

הכלל סי' ע"ב בכללי התלמוד (מהד' שוחטמן) אינו נמצא בנדפס, ושוחטמן סבור שזהו הר"ן, כי החיד"א מעיד שבכתב היד של כללי רב"א שהיה בידו כתוב הר"ן. אך יתכן שמדובר בחידושים הארוכין של הריטב"א, ושהר"ן העתיק מהם.

חידושי הריטב"א לכתובות, מהדורא קמא

ידוע כי הריטב"א כתב שתי מהדורות מחידושי לכתובות, כי הוא מתייחס במקומות שונים למהדורא קמא שלו, והוא מכנה אותה "החידושים הארוכין". בידנו נמצאת רק מהדורא בתרא שנדפסה לראשונה באמסטרדם (שנת תפ"ט), והיתה מאד משובשת, ונדפסה שוב בימינו ע"י גולדשטיין (מוסד הרב קוק, ירושלים, תשמ"ב) על פי כתבי יד ושטמ"ק. גולדשטיין במבואו כתב כי לפני כל גדולי התורה שבכל דור (בעל נ"י, הריב"ש, מרן ב"י ורב"א) היו רק החידושים במהדורא בתרא, ושלא שרד ממהדורא קמא אלא קטע אחד בלבד שמוכא ע"י רב"א כ"השמטה מהריטב"א" (על כתובות דף עו, ע"ב, ד"ה אמר רב יהודה אמר שמואל המחליף). למעשה, רב"א לא ציין כי השמטה זו לקוחה ממהדורא קמא. אך מעיני גולדשטיין נשמט הציטוט בשטמ"ק כתובות (דף ס, ע"ב, ד"ה אבל הריטב"א ז"ל פירש במהדורא קמא), שמיוחס במפורש למהדורא קמא. ציטוט זה נמצא בשינויים מסויימים בדפוס ראשון, אך הוא נמצא כלשונו במהדורת גולדשטיין. סביר להניח כי בידי

¹⁴⁰ פב, ע"ב, ד"ה אמר לך ר"י; סוף יבמות; שם; קיא, ע"ב, ד"ה והא דתנן; קט, סע"ב; קיא, ע"ב, ד"ה והא דתנן; קי, ע"א, ד"ה הוא עשה שלא כהוגן; קטו, ע"א.

רב"א היו שני כתבי יד של חידושי הריטב"א לכתובות, כשבאחד מהם נמצא הציטוט הנ"ל בניסוח לא ברור, משהו כמו דפוס ראשון, ובשני היה לו ניסוח יותר מבורר כמו במהדורת גולדשטיין, ואת זה הוא כינה "מהדורא קמא". יש עוד כמה ציטוטים שאינם נמצאים בנדפסים¹⁴¹, וכן קטעים קטנים פה ושם בתוך ציטוטי רב"א שאינם בנדפסים. כמו כן, קיימים שינויי לשון רבים.

חידושי הריטב"א לכתובות

רב"א מצטט קרוב ל- 80 אחוז מחידושי הריטב"א לכתובות בשטמ"ק כתובות. יש כ- 1200 ציטוטים לאורך כל המסכת. בדף עו, ע"א (ד"ה ומצאתי בגליון בחידושי הריטב"א), מצטט רב"א גיליון שהיה לו בכתב היד, ובעל הגיליון חולק על הריטב"א. לרב"א היה כתב יד שונה מן הנדפס. יש כמה ציטוטים שמיוחסים בטעות לריטב"א במקום לרשב"א, ולא ברור מה מקור הטעות.

בשו"ת נמצאים 6 ציטוטים¹⁴², ו- 4 מהם נמצאים כלשונם בשטמ"ק כתובות. הציטוט בסי' יג (עמ' קא) הוא קטע גדול בעל נוסח משובח, והוא מתייחס לדף כד, ע"א, שהוא אחד מן הדפים שהיו חסרים בכתב היד

¹⁴¹ (1) דף ד, ע"ב, ד"ה "וכתב הריטב"א ז"ל עיקר הפי' כדפרש"י ז"ל" - לא נמצא בנדפסים, וגולדשטיין שיער שמדובר במהדורא קמא. (2) בדף סג, ראש ע"ב כתוב: "אלא בבתי כנסיות וכו' דאיכא רבים מכספא והדרא בה. ארבע שבתות בשבת מקבצין ובאין לשמוע הדרשא. הריטב"א ז"ל" - לא נמצא בנדפסים, אך סביר להניח שאין מדובר במהדורא קמא, אלא בהמשך הציטוט מרש"י במהדורא קמא שלפני כן, והחתימה "הריטב"א" אינה אלא ציון להתחלת ציטוט מן הריטב"א. (3) לציטוט בדף צג, ע"ב, ד"ה ורב המנונא, מקביל בנדפסים קטע ארוך עם קושיה ותירוץ והוכחה, אך הוא עצמו מקוצר ומכיל רק את מסקנת הדיון, א"כ היתה לרב"א מהדורא יותר מאוחרת מן הנדפסים שלנו. (4) הציטוט בדף צו, ע"א, ד"ה מתני' אינו בנדפסים, והוא בודאי של הריטב"א (כבר ציינו לעיל, בפסקה על הרשב"א, שיש חילופים רבים שגויים בין הרשב"א לבין הריטב"א), כי בעל הציטוט מתייחס למה שכתב בב"מ לב, ע"א, והדברים נמצאים בחידושי הריטב"א לב"מ שם. (5) דף קי, ע"א, ד"ה מפני. מתוך 15 שורות, רק 9 הראשונות נמצאות בנדפסים. גולדשטיין סבור שהשאר אינו מן הריטב"א. אך יש בו התייחסות לירושלמי, ובסוף הציטוט כותב רב"א: "ומשמע מלשוננו דלא נודמנה לו הנוסחא ירושלמי שהיה לו להרמב"ן וכנוסחאות הרמב"ן איתא בירושלמי שלנו". א"כ, כל הציטוט היה בריטב"א של רב"א. בנוסף לזה, שני הציטוטים הבאים מן הריטב"א (שם, ד"ה באתרא וד"ה כי פליגי) אינם בנדפסים. א"כ, היה קטע שלם אצל רב"א שאינו בנדפסים.

¹⁴² (1) סי' ו, עמ' עו - נמצא כלשוננו בשטמ"ק כתובות צב, ע"ב, ד"ה אמר רב אשי. (2) סי' ו, עמ' פה - נמצא כלשוננו בשטמ"ק כתובות עז, ע"א, ד"ה ואלו שכופין. (3) סי' ט, עמ' צז - נמצא כלשוננו בשטמ"ק כתובות צז, ע"ב, ד"ה והריטב"א פירש כפרש"י. (4) סי' יג, עמ' קא - קטע גדול שמתייחס לדף כד, ע"ב, ומקביל לדפים החסרים בשטמ"ק. (5) סי' יט, עמ' קנט - נמצא כלשוננו בשטמ"ק כתובות (עז, ע"א, סוף פ"ז). (6) שם - נמצא בשטמ"ק כתובות (עז, ע"א, ד"ה מתני'), ולשון השו"ת יותר מתוקן.

של שטמ"ק כתובות לפני מדפיס דפוס ראשון. הציטוט הראשון בסי' יט (עמ' קנט) מתייחס לדף עז, ע"א, ונוסחו מתוקן יחסית לקטע המקביל לו בשטמ"ק כתובות.

10 כללים בכללי התלמוד (מהד' מארכס, סי' 28, 78, 87, 94, 231, 232, 395; מהד' שוחטמן, סי' קיא, קלא, קלג) מבוססים על דברי הריטב"א בחידושי לכתובות, ומנוסחים, כרגיל בספר הכללים, בלשונו של רב"א עצמו.

חידושי הריטב"א לנדרים

בשטמ"ק כתובות (דף נט, ע"ב, ד"ה חמץ כיצד) נמצא ציטוט מחידושי הריטב"א לנדרים. ציטוט זה נעדר מחידושי הריטב"א שנמצאים בש"ס וילנא על הלכות נדרים של הרי"ף והרמב"ן, ושנדפסו לראשונה בליוורנו תקנ"ה. נראה שמדובר במהדורות שונות¹⁴³. הציטוט נמצא כלשונו בשטמ"ק נדרים (דף פו, ע"ב). אם כן, אף על פי שהוטל ספק ביחוס שטמ"ק נדרים לרב"א, כנראה שמחברה השתמש באותו כתב יד כמו רב"א. יש עוד ציטוט בשו"ת רב"א (סי' לג, עמ' רנ) שאינו נמצא לא בשטמ"ק נדרים ולא בריטב"א של ש"ס וילנא. המסקנה מכל זה היא שלרב"א היתה מהדורה אחרת של חידושי הריטב"א לנדרים מזו שנמצאת בידינו.

חידושי הריטב"א לגיטין

נדפסו ע"י ליכטנשטיין, ירושלים תש"מ. לדעת ליכטנשטיין במבואו, מה שנדפס לראשונה בשאלוניקי תקי"ח כחידושי הריטב"א לגיטין, אינו לריטב"א אלא לרבינו קרשקש וידאל תלמיד הרא"ה. ליכטנשטיין סבור כי גם מה שהוא הדפיס אינו לריטב"א אלא לחכם בן דורו, אך יוחס לריטב"א על ידי בעל נימוקי יוסף, וכן במצרים על ידי הרדב"ז, מהר"ם אלאשקר, רב"א וההגהות על הרמב"ם דפוס ונציה שי"א שהובאו ממצרים. הרב שילה רפאל במבואו לחידושי הריטב"א לחולין חולק על ליכטנשטיין, וסובר כי החידושים לגיטין שיוחסו בדפוס ראשון לריטב"א אינם לרבי קרשקש וידאל אלא לאחד מתלמידי הריטב"א, והוא הדין לגבי מה שהדפיס ליכטנשטיין עצמו. יש להעיר כי מה שהדפיס ליכטנשטיין בשנת תש"מ

---

¹⁴³ ראה מה שכתב צאמבער במבואו לשטמ"ק נדרים, אות ח'.

כחידושים מיוחדים לריטב"א על גיטין, נדפס 17 שנה אחר כך על ידי שושנה בשנת תשנ"ז תחת הכותרת "יד רמה ושיטות קדמונים, מסכת גיטין", ולא ידוע מדוע.

ציטוטי רב"א מחידושי הריטב"א על גיטין נמצאים במהדורת ליכטנשטיין ולא בדפוס ראשון. מדובר בשלשה ציטוטים בשטמ"ק כתובות: (1) עד, ע"ב, ד"ה וז"ל הריטב"א בחידושו בפרק השולח; (2) שם ד"ה וז"ל הריטב"א בחידושו בפרק השולח; (3) עה, רע"א - שמתייחסים לגיטין מה, ע"ב, וכן ב- 16 התיחסויות בשו"ת רב"א¹⁴⁴.

חידושי הריטב"א לקידושין

אחד מחיבורי הראשונים הספרדים הבודדים שנדפסו לפני המאה ה"ח. היה בידי רב"א בדפוס. נדפס לראשונה בסביוניטה שי"ג, וברור בכל מקום שרב"א מתייחס לדפוס, שכן הדברים נמצאים כלשונם בדפוס, וכן יש שהוא שולח לעיין בהם. יש 4 איזכורים בשטמ"ק כתובות¹⁴⁵, ו- 5 איזכורים בשו"ת¹⁴⁶. אין להניח שהיה לרב"א גם כתב יד בנוסף לדפוס.

חידושי הריטב"א לב"מ

רב"א מביא כ- 1050 ציטוטים מחידושי הריטב"א לב"מ בשיטתו לב"מ. חידושי הריטב"א לב"מ שנדפסו בהתחלה (חלקי בונציה שס"ח ושלם באמסטרדם תפ"ט), אינם של הריטב"א¹⁴⁷, כי אינם תואמים את מה שמצוטט בשטמ"ק. רק בשנת תשכ"ב הדפיס הלפרין בלונדון את "חידושי הריטב"א החדשים לבבא מציעא", והם האמיתיים. הרב שילה רפאל הדפיס אותם מחדש בשנת תשנ"ה במוסד הרב קוק, על פי ארבעה כתבי יד ובהשוואה לשטמ"ק. בידי רב"א היתה מהדורה בתרא, שכן הוא כותב כאן בסוף ציטוטיו

¹⁴⁴ סי' א, עמ' ה, ז, ח, יב; סי' ו, עמ' פג; סי' טו, עמ' קטו, קטז, קכא, קכב, קכג, קכד; סי' יט, עמ' קנד, קנז; סי' כא, עמ' קעו; סי' כז, עמ' רכ, רכא.

¹⁴⁵ בדף יג, ע"ב, ד"ה מכשיר אפי' ברוב פסולין, רב"א שולח לעיין בהם; בדף יד, ע"א, ד"ה והריטב"א ז"ל בחידושו לקידושין, וכן בדף מ, ע"ב, ד"ה דאי בעי, וכן בדף מח, ע"ב, ד"ה היינו בתולה - הדברים נמצאים כלשונם בנדפס בדף עה, ע"א; בדף ד, ע"א; ובסוף דף ט, ע"ב.

¹⁴⁶ סי' א, עמ' יז; סי' ג, עמ' מה - נמצאים בנדפס. סי' יד, עמ' קו, נמצא כלשונו דף כח, ע"א, ד"ה רשות, אע"פ שבחובט כתב "אינו בנדפס". סי' יד, עמ' קי, וסי' יז, עמ' קלו - נמצאים בנדפס בדף נט, ע"ב, ובדף כו, ע"א.

¹⁴⁷ בנדיקט (בנדיקט, פרובאנס, עמ' 41, הערה 68) טוען שמחברם היה חכם מפרובנס.

(ראש פ"ט, דף קד, ע"א3): "ע"כ נמצא מחדושי הריטב"א ממהדורא בתרא¹⁴⁸, ולא היו לו חידושים על שני הפרקים האחרונים. ראייה נוספת: הציטוט בדף צח, ע"ב (ד"ה ו"ל הריטב"א והא דתנן) מסתיים כך: "וכבר השיב עליו תשובות גמורות הרמב"ן והן כתובות במהדורא קמא דידן". גם מהדורת הרב רפאל היא מהדורא בתרא (ראה מבואו), והיא מכילה רק עמוד אחד של חידושים אחרי ציטוטו האחרון של רב"א. והרב רפאל כותב בסוף החידושים: "כאן נפסקין כל כתבי היד, וחבל על דאבדין". אם כן, אין לנו חידושי הריטב"א על 13 הדפים האחרונים של המסכת, לא בכתבי היד ולא בציטוטיו של רב"א.

כתב היד שהיה בידי רב"א אינו זהה לאף אחד מארבעת כתבי היד שבהם השתמש הרב רפאל, כי יש שינויים מסויימים בנוסחאות אצל רב"א. אך באופן בסיסי מדובר באותו טקסט¹⁴⁹.

פעמים רבות מרכיב רב"א דיבור משנים או יותר ציטוטים של אותו חידוש שנמצא אצל מחברים שונים, ואז הוא חותם בשני שמות, כגון: "הריטב"א ותלמיד הר"ף". לפעמים לקוחה התחלת הדיבור מן הריטב"א וסופו מתלמיד הר"ף, ולפעמים להיפך. יש גם שכל הדיבור לקוח רק מאחד משני המחברים, אך הרעיון נמצא גם אצל המחבר האחר. כמעט כל החתימות המשותפות בנוגע לריטב"א, הן עם תלמיד הר"ף. עובדה זו מצטרפת להערות של הרש"לר במבואו (עמ' 23): "הריטב"א מביא תמיד את דברי התוספות לפעמים בשםם ולפעמים בשם י"א או בסתם, לפניו כנראה לא היו התוס' הנדפסים רק תוספות רבינו פרץ אלו". רב"א מעתיק את רוב הריטב"א, אך לא את כולו. הוא פוסח על קטעים של רש"י ושל התוספות שמצוטטים ע"י הריטב"א, וכן על חידושים שאינם מיוחדים לריטב"א ושצוטטו כבר ממחבר אחר. באופן כללי, זהו קו מנחה בבחירת ציטוטיו של רב"א. מכל מחבר הוא מצטט רק את מה שייחודי לו. למשל: בעמ' 4 נמצא דיון בשם תלמיד הר"ף, ואחר כך כותב רב"א: "והריטב"א כתב על זה", ואינו מצטט את כל התחלת דברי הריטב"א שמכילה את אותו דיון.

¹⁴⁸ הציטוט מן הריטב"א בשטמ"ק ב"מ (עמ' קיז4) מסתיים במשפט: "ויש למורי פירוש אחר כתבתיו במהדורא קמא". ביטוי זה נמצא במקום המקביל במהדורת רפאל (עמ' שסו). הריטב"א משתמש הרבה בביטוי "וכבר כתבנו בחידושין הארוכין", וביטוי זה מופיע באותם מקומות בשטמ"ק ובמהדורת רפאל (שטמ"ק ב"מ, עמ' כט2; לח3; צב1; קעב3). אם כן, מהדורא בתרא זו פחות ארוכה ממהדורא קמא.

¹⁴⁹ למשל בשטמ"ק דף לו3, הרגיש רב"א שחסר לו קטע בכתב היד שלו וכתב: "וחסרון יש בלשון הריטב"א זה הנזכר", והקטע החסר נמצא במהדורת רפאל.

חידושי הריטב"א לב"מ מצוטטים שלש פעמים בשטמ"ק כתובות¹⁵⁰, שלש פעמים בשו"ת¹⁵¹, ארבע פעמים בכללי התלמוד (מהד' מארכס)¹⁵², וכל הציטוטים נמצאים כלשונם בשטמ"ק ב"מ, ללמדך כי רב"א השתמש באותו כתב יד בשני חיבוריו.

חידושי הריטב"א לב"ב

נמצא מהם רק ציטוט אחד בשו"ת סי' כט, עמ' רכו, והוא נמצא בחידושי הריטב"א לב"ב (שנדפסו לראשונה ע"י בלוי, ניו יורק תשי"ד) בדף קג, ע"ב. כנראה שכתב היד לא היה בידי רב"א בזמן שכתב את שטמ"ק ב"ב, והוא השיג אותו אחר כך.

חידושי הריטב"א לשבועות

נדפסו לראשונה בליוורנו תק"מ. היו משובשים. ליכטנשטיין הדפיס אותם מחדש במוסד הרב קוק, ירושלים, תשנ"ג. ליכטנשטיין הוכיח במבואו כי הנדפסים הם מהדורא בתרא, אף על פי שפה ושם האריך הריטב"א במהדורא זו יותר מאשר במהדורא קמא. יש מהם 3 ציטוטים בשו"ת רב"א (סי' ד, עמ' סה; סי' לג, עמ' רנב, רנג). הציטוט השני מקביל לקטע בנדפס שבדף כט, ע"א, ד"ה רבא, אך הוא ארוך יותר בנדפס והנוסח שלו שונה. מאידך גיסא, הציטוט השלישי נמצא כמעט כלשונו בנדפס (כו, ע"ב, ד"ה טעמא), והציטוט הראשון מצוטט בניסוח חופשי, הואיל והוא מובא בשם הרמב"ן, הרשב"א והריטב"א. 6 כללים בכללי התלמוד (מהד' מארכס, סי' 6, 82, 83, 153, 230; מהד' שוחטמן, סי' קנא) מבוססים על חידושים אלה. קשה להסיק לפי ממצאים אלה איזו מהדורא היתה בפני רב"א.

¹⁵⁰ (1) דף כז, ע"ב, ד"ה וז"ל הריטב"א ז"ל שם בפרק המפקיד - מתייחס לב"מ לט, ע"ב. (2) דף לד, ע"ב, ד"ה והריטב"א ז"ל תירץ ההיא דפרק השואל שם בחידושי - מתייחס לב"מ דף צז, ע"ב. (3) דף פב, ע"א, ד"ה התם בידו - מתייחס לב"מ טז, ע"ב.

¹⁵¹ (1) סי' ד, עמ' סד - נמצא כלשונו בשטמ"ק ב"מ דף לט, ע"ב. (2) סי' כה, עמ' קצט - נמצא כלשונו בשטמ"ק ב"מ דף יב, ע"א. (3) סי' לו, עמ' רסב - נמצא כלשונו בשטמ"ק ב"מ דף צב, ע"ב.

¹⁵² (1) מהד' מארכס, סי' 33 - נמצא כלשונו בשטמ"ק ב"מ דף לג, ע"ב. (2) שם, סי' 263 - נמצא כלשונו בשטמ"ק ב"מ דף יב, ע"א. (3) שם, סי' 264 - נמצא כלשונו בשטמ"ק ב"מ דף סט, ע"ב. (4) מהד' שוחטמן, סי' כב - נמצא כלשונו בשטמ"ק ב"מ דף עו, ע"ב.

חידושי הריטב"א לחולין

נדפסו לראשונה בפראג תצ"ה. נדפסו מחדש ע"י הרב שילה רפאל (מוסד הרב קוק, ירושלים תשמ"ב) על פי דפוס ראשון וכ"י סמינר לדף אחד בלבד של המסכת. רב"א מצטט אותם רק בשטמ"ק חולין, ומדובר ב- 24 ציטוטים שנמצאים כולם בדפים 13א - 16ב של כתב היד של שטמ"ק חולין. כתב יד זה כרוך בבלבול, והדפים הנ"ל הם חידושים על ראש פרק שישי (פג, ע"ב - פה, ע"א). ציטוטי רב"א מכילים את רוב הריטב"א על הדפים הנדונים, לכן יש לשאול מדוע לא ציטט רב"א את הריטב"א על שלשת הפרקים הראשונים, שחידושיהם הם כמעט כל מה ששרד בכתב היד החסר? כנראה שבידי רב"א היה כתב יד שהכיל רק את המחצית השניה של חידושי הריטב"א על חולין, ואילו היה שורד בידינו כתב יד שלם של שטמ"ק חולין - היינו מוצאים בו את רוב הריטב"א על המחצית השניה של חולין.

שו"ת הריטב"א

רב"א ציטט מתשובות הריטב"א 8 פעמים, ולא ציטט מהן אלא בשו"ת שלו. כל שמונת הציטוטים נמצאים בשו"ת הריטב"א¹⁵³, הוצאת קפאח, ירושלים תשי"ט.

הרא"ש

זהו החכם שרב"א ציטט ממנו את המספר הגדול ביותר של חיבורים: 22 חיבורים. רב"א מצטט מתוספות הרא"ש¹⁵⁴ לתלמוד על 16 המסכתות הבאות: ברכות, עירובין, יבמות, כתובות, גיטין, קידושין, ב"ק, ב"מ, ב"ב, מכות, שבועות, עדיות, הוריות, חולין, בכורות וערכין; מתוספי תוספות הרא"ש על ב"ק וב"מ, מפירוש הרא"ש לנדרים ונזיר, מפסקי הרא"ש על מסכתות רבות, ומשו"ת הרא"ש. עליהם יש להוסיף את "רמזי הרא"ש אשר חבר בנו הר"י בעל הטורים ז"ל", "גליון על תוספות הרא"ש של ר' שמואל הלוי נ' חכם על ב"ק", הגהה אשרית והגהות אחרות על פסקי הרא"ש. הפירוש לנזיר והתוספות ותוספי

¹⁵³ מיקום הציטוטים בשו"ת רב"א: סי' ד, עמ' נה; סי' ו, עמ' עט, פ, פד; סי' ט, עמ' צז; סי' טו, עמ' קכה; סי' יח, עמ' קמג; סי'

יט, עמ' קסב; ומיקומם בהתאמה בשו"ת הריטב"א: סי' נב, מו, מו, קיג, צו, כח, קכב, קכב.

¹⁵⁴ על תוספות הרא"ש ראה: תא-שמע, פרשנות ב', עמ' 82-80; וראה: פאעור, הרא"ש, עמ' יט.

התוספות לכל המסכתות, היו בכתב יד בידי רב"א. מאידך גיסא, הפירוש לנדרים, פסקי הרא"ש והשו"ת היו בידי בדפוס. גם ההגהות היו בדפוס.

תוספות הרא"ש לברכות

עדיין לא נדפסו בימי רב"א (נדפסו לראשונה בורשא תרס"ג). ציטוט אחד בשטמ"ק כתובות (כט, ע"א, ד"ה נערה אין) - נמצא בנדפס (ב, ע"א, ד"ה והא קמ"ל). רב"א שולח לעיין בהן, אף על פי שעדיין לא נדפסו בימיו, אך זו דרכו כשהוא מביא כללים תלמודיים ממקומות אחרים.

תוספות הרא"ש לעירובין

עדיין לא נדפסו בימי רב"א (נדפסו לראשונה בת"א תשל"א). כלל ס"ח בכללי התלמוד (מהד' שוחטמן) לקוח מהן (ב, ע"ב, ד"ה עד ארבעים).

תוספי הרא"ש למסכת יבמות

עדיין לא נדפסו בימי רב"א (נדפסו לראשונה בליוורנו תקל"ו). כלל 225 בכללי התלמוד (מהד' מארכס) לקוח מהם (קה, ע"ב).

תוספות הרא"ש לכתובות

בשטמ"ק כתובות מצטט רב"א כ- 370 ציטוטים מתוספות הרא"ש לכתובות. הציטוטים נמצאים בנדפס¹⁵⁵. רב"א מצטט רק כ- 30% מתוספות הרא"ש, בניגוד למנהגו לצטט את רוב החיבור כשמדובר בחידושי הרמב"ן, הרשב"א או הריטב"א. הנימוק לכך הוא שרב"א מצא את רוב דברי הרא"ש בתוספות, לכן הוא מסתפק בהערה "ככתוב בתוספות". לפעמים הוא מנצל את דברי הרא"ש כדי להבין את התוספות: "ובזה נתחווירו דברי התוספות ז"ל" (ח"א, עמ' 3). היה לו כתב יד שונה מכתבי היד שבהם השתמש המוציא לאור בימינו, והמדפיס כבר הרגיש בזה ולקח משטמ"ק קטעים שהיו חסרים לו בכתבי היד.

---

¹⁵⁵ תוספות הרא"ש השלם על מסכת כתובות, יוצא לאור ע"פ כתבי יד על ידי הרב שרגא הכהן וילמן, תל אביב תשל"ג.
יש ציטוטים חתומים בטעות הרא"ה במקום הרא"ש. ראה למשל הציטוט החתום הרא"ה (ח"ב עמ' 19), והוא נמצא בתוספות הרא"ש (עמ' 20).

תוספות הרא"ש לגיטין

עדיין לא נדפסו בימי רב"א (נדפסו לראשונה בורשא תרפ"ז). נמצאים מהן 6 ציטוטים אצל רב"א, כולם בשו"ת¹⁵⁶, 4 מהם נמצאים בנדפס, ושני האחרים אינם נמצאים בשום חיבור של הרא"ש שנמצא בדינו.

תוספות הרא"ש לקידושין

עדיין לא נדפסו בימי רב"א (נדפסו לראשונה בפיסא תקס"ו). נמצאים מהן 2 ציטוטים אצל רב"א, אחד בשטמ"ק כתובות (יג, ע"ב, ד"ה מכשיר) ואחד בשו"ת (סי' ג, עמ' מח), ושניהם נמצאים בנדפס כלשונם (עד, ע"א, ד"ה אבל; מה, ע"ב).

תוספות הרא"ש לב"ק ותוספי תוספות הרא"ש לב"ק

אין בדינו תוספות הרא"ש לב"ק, לא בדפוס ולא בכתבי יד. רב"א מרבה לצטט בשטמ"ק ב"ק את הרא"ש, את "תוספות הרא"ש" (או "תוספי הרא"ש"), ולפעמים את "תוספי תוספות הרא"ש". מדובר בשני חיבורים שונים. כל ציטוט סתמי מן הרא"ש - לקוח מתוספות הרא"ש, ורב"א קיצר את נוסח החתימה, וכן עשה בשטמ"ק כתובות, בה הוא ציטט תמיד את תוספות הרא"ש בתור "הרא"ש" בלבד. 335 ציטוטים חתומים "הרא"ש" או "תוספות הרא"ש" או "תוספי הרא"ש", והם מופיעים בפרקים א', ג'-ו'. הם מייצגים למעלה מ- 5% מן החומר שבשטמ"ק ב"ק (ובאופן יחסי לטווח, מגיעים ל- 10%). מאידך גיסא, מ"תוספי תוספות הרא"ש" יש רק 15 ציטוטים, כולם בחצי הראשון של פרק א' (עד דף ח, ע"ב).

מתוך 335 הציטוטים מתוספות הרא"ש, 60 מהם מזכירים את הר"מ (או רבינו מאיר). כמעט תמיד כולל ציטוט כזה רק קושיה שהקשה הר"מ ותיורצו לקושיה זו, כך שניתן לומר שחיבור זה סובב סביב לימודו של מהר"ם מרוטנבורג, וחובר בצעירותו של הרא"ש. יתר החכמים שמופיעים בתוספות הרא"ש הם: ר"ח, הערוך, רש"י, ר"ת, ריב"א, רבינו שמחה, ר"י ממיץ, ר"י, ה"ר יוסף, ה"ר משה, ה"ר יהונתן ז"ל

---

¹⁵⁶ (1) סי' א, עמ' ד - נמצא בנדפס (מז, ע"א, ד"ה ומר סבר). (2) סי' ו, עמ' עד - מתייחס לגיטין פט, ע"ב, ואינו נמצא באף אחד מחיבורי הרא"ש. (3) סי' טו, עמ' קטו - נמצא בנדפס (פח, ע"ב). (4) סי' יט, עמ' קנז - מתייחס לגיטין פט, ע"ב, ואינו נמצא באף אחד מחיבורי הרא"ש. (5) סי' כא, עמ' קעח - נמצא בנדפס (פה, ע"ב, ד"ה דלא לישתמע. (6) סי' כא, עמ' קעט - נמצא בנדפס (פה, ע"ב, ד"ה ספר תרוכין).

מוריצבורק (עמ' 4ג), הרב אליאב הכהן (עמ' 3ט), והרמ"ה (עמ' 1ט, 4ב). דברי הרמ"ה נוספו לחיבור, כנראה אחרי שהתיישב הרא"ש בספרד.

רב"א גילה את הזיקה שבין תוספות הרא"ש לבין התוספות שלנו, והוא מדלג פעמים רבות על קטעים מתוספות הרא"ש, וכותב בקיצור: "ככתוב בתוספות". הוא גם גילה את זיקתן עם חיבורים אחרים וחתם כמה דיבורים בשתי חתימות: "תוספות שאנ"ץ והרא"ש", "הרא"ש ותלמיד הר"ף", "הרא"ש והרשב"א ותוספות שאנ"ץ".

לתוספות הרא"ש היו גליונות, ואמנם: (1) בעמוד 3 נמצא דיבור של תוספות הרא"ש שמביא את קושיית הר"מ, והדיבור הבא מתחיל כך: "ובגליון הקשה על קושיה זו וכו' וי"ל וכו' ותירץ הר"מ מאיר ז"ל וכו' ". אם כן, רב"א שילב את הגליון בתוך הציטוט מתוספי הרא"ש, ושילב קושיה על קושיית הר"מ ותירוצו לקושיה על הקושיה, וכל המהלך מסתיים בלשון "תוספי הרא"ש". (2) הדיבור של תוס' הרא"ש בעמוד 4ג שמתחיל כך: "ור"י ממיץ מתרץ", יש לו המשך בדף 1: "על מה שתירץ הר"י ממיץ וכו' כתוב בגליון: מה"ר משה אמר לי וכו' ע"כ", אם כן בעל הגליון היה תלמידו של ר' משה. (3) בעמוד 1ט נמצא ציטוט של תוספי הרא"ש ד"ה חדא מחדא לא אתיא, שמביא את קושיית הר"מ על רש"י. הקושיה מתייחסת לנוסח שאיננו ברש"י שלפנינו. מיד אחר כך כותב רב"א: "וכתב הרב שמואל הלוי ׳ן חכם¹⁵⁷ ז"ל וז"ל: בפירושי רש"י שלנו לא כתיב הכי אלא זה לשון רש"י וכו' ", ור' שמואל הלוי ׳ן חכם מצטט את רש"י שלפנינו. מכאן ראייה שתוספי הרא"ש היו בידי הרב שמואל הלוי ׳ן חכם, והוא רשם הערות בגליון, וכתב יד זה עצמו הגיע לידי רב"א. רב"א מצטט עוד פעם אחת את הגליון של ר' שמואל הלוי ׳ן חכם (בדף כ, סע"ב).

כאמור, רב"א מצטט את "תוספי תוספות הרא"ש" רק במחצית הראשונה של פ"א. כנראה שזוהי מה שהיה לו. החכמים היחידים שמופיעים בחיבור זה הם: רש"י, ר"י, הר"מ מאיברא (עמ' 3ה), הר"י יונה (עמ' 3ג, 31), הרב מאיר הלוי (עמ' 3ז), ה"ר מאיר (עמ' 4ב). עיקר החומר ספרדי, מכאן שהרא"ש חיבר את "תוספי

¹⁵⁷ ר' שמואל הלוי ׳ן חכם שייך לדור הגירוש. אסף כתב עליו (אסף, שמואל הלוי, עמ' תקל"ב). חכם זה כתב תשובה נגד ר' שלום שכנא רבו של הרמ"א, על שפסק ישירות מן התלמוד בלי להסתמך על שום פוסק, ויותר מזה, הוא פירש את סוגיית התלמוד על פי דעתו, בניגוד לדעת כל המפרשים, כולל רש"י ותוספות.

תוספות הרא"ש" כשהיה בספרד. הוא גם מביא גירסה מ"ספר ישן שהיה מימות הגאונים" (עמ' יד2), ונראה שספר זה הגיע לידו בספרד, כי שם היו מצויים ספרים מתקופת הגאונים.

14 ציטוטים מתוספות הרא"ש לב"ק נמצאים גם ביתר החיבורים של רב"א, והם נמצאים כולם כלשונם בשטמ"ק ב"ק, להוציא אחד¹⁵⁸.

תוספות הרא"ש לב"מ ותוספי תוספות הרא"ש לב"מ

ציטוטים רבים לאורך כל המסכת (402 ציטוטים שמהווים כ- 5.2% מכל החומר שבשטמ"ק ב"מ). כמעט כולן חתומות "הרא"ש", אך פה ושם מופיעה החתימה "תוספי הרא"ש". רובן המכריע נמצא בנדפס¹⁵⁹. 9 ציטוטים בפרק א' (עד דף יז, ע"א) חתומות "תוספי תוספות הרא"ש". הם אינם נמצאים בנדפס. הנוסח אצל רב"א יותר מקוצר, יש אצלו השמטות רבות ולפעמים ניסוחים שונים לגמרי. כנראה שהיתה לו מהדורה קצרה, והרש"ל הדפיס את המהדורה הארוכה. רב"א מצטט רק חלק מן החיבור, כי חלק גדול דומה לתוספות שלנו, ולכן הוא רגיל לקצר ע"י הנוסחה "ככתוב בתוספות". רוב הדיבורים מן הרא"ש מובאים על ידי רב"א אחרי הבאת התוספות, ומסתבר שהתוספות הם המניע עבור רב"א להבאת "תוספות הרא"ש".

החכם הנפוץ ביותר ב"תוספי הרא"ש" הוא מהר"ם מרוטנבורג (ר"מ, רבינו מאיר). האחרים הם: ר"ח, הרי"ף, הקונטרס, ר"ת, רבינו שמשון, רבינו משולם, ואפילו הרמ"ה (פעם אחת). הרא"ש מזכיר את תשובות רבו ו"חידושיו", במקום המונח "תוספותיו" (הציטוט שבדף קטו, ע"ב, ד"ה לימא אביי, מציין שיש חילופין רבים בין

¹⁵⁸ שנים בשטמ"ק כתובות (לא, ע"א, ד"ה שעקירה צורך הנחה היא; מא, ע"ב, ד"ה לפלוג) שנמצאים כלשונם בשטמ"ק ב"ק (ע, ע"ב, ד"ה כמאן כר' עקיבא; טו, ב, ד"ה ליפלו); אחד בשטמ"ק ב"מ (יז, ע"א, ד"ה והרא"ש כתב) שלא הובא בשטמ"ק ב"ק, אך רב"א העיר בה: "בפ"ק דמציעא מפורש" (סח, ע"ב, ד"ה חייב אתה ליתן לו); אחד בשטמ"ק חולין (לה, ע"ב; עמ' 133 של כה"י) שלא נמצא בשטמ"ק ב"ק; שנים בשו"ת (סי' לט, עמ' רעג ועמ' רעה) שנמצאים בשטמ"ק ב"ק (ב, ע"א, ד"ה ולר' אליעזר וד"ה אמאי קרי לה אב); 7 כללים בכללי התלמוד (מהד' מארכס, סי' 156, 324, 344, 346; מהד' שוחטמן, סי' לא, פה, קסב) לקוחים מהן (יב, ע"ב, ד"ה וז"ל הרא"ש ז"ל ומחיים; עט, ע"א, ד"ה או שהוציאו מרשות בעלים; ז, ע"א, ד"ה כתב הרא"ש ז"ל וריב"א; קב, ע"א, ד"ה מחלוקת ואח"כ סתם; י, ע"א, ד"ה ותו ליכא; עה, ע"ב, ד"ה ברייתא; כב, ע"א, ד"ה אי הכי). הציטוט שבספר הדרשות (עמ' צד) הוא פראפרזה של רב"א לציטוטו בשטמ"ק ב"מ ג, ע"א, ד"ה מכדי שקולין הן.

¹⁵⁹ תוספות הרא"ש לב"מ, ההדיר משה הרש"ל, ירושלים תשי"ט.

אביי לרבא בתלמוד "ור' מאיר תירץ כולן שאינן הפוכות והמה בתשובות בחדושי"ו). רב"א גילה את הדמיון הרב שבין תוספות הרא"ש לבין חיבורים אחרים, והרכיב ציטוטים משני חיבורים: "הרא"ש ותלמיד הר"ף" (4 פעמים), "תוספות שאנ"ן והרא"ש" (5 פעמים), "תוספות חיצוניות והרא"ש" (3 פעמים).

החכמים בתוספי תוספות הרא"ש הם: רבינו יונה, הראב"ד והרמ"ה. אין ספק אם כן כי תוספי תוספות הרא"ש נכתבו בספרד, בעוד שתוספי הרא"ש נכתבו בעיקרם באשכנז, והוכנסו בהם פה ושם שינויים קלים בספרד שכוללים את תורת הרמ"ה.

16 ציטוטים מתוספות הרא"ש לב"מ נמצאים גם בותר החיבורים של רב"א, ורובם נמצאים כלשונם בשטמ"ק ב"מ. כמעט כולם נמצאים בנדפס, אך בשינויים קלים, וכבר עמדנו על כך שהיה לרב"א נוסח אחר¹⁶⁰.

תוספות הרא"ש לב"ב

ספר אבוד. רב"א קורא להם גם "תוספי הרא"ש". כמות נכבדה של ציטוטים¹⁶¹ (כ- 300 ציטוטים) בשטמ"ק ב"ב. גם פה החכם הנפוץ ביותר הוא מהר"ם מרוטנבורג¹⁶² (ר"מ, ה"ר מאיר, רבינו מאיר).

¹⁶⁰ 1) 3 ציטוטים בשטמ"ק כתובות (לח, ע"א, ד"ה מיבעי ליה; פח, ע"ב, ד"ה מתני'; שם) שנמצאים גם בנדפס וגם בשטמ"ק ב"מ (נו, ע"א, ד"ה אינו בתורת אונאה; יז, ע"א, ד"ה הטוען; שם), ועוד אחד (ח"ב, מב2) שמתייחס לראש ב"מ ואינו נמצא לא בנדפס ולא בשטמ"ק ב"מ. 2) ציטוט אחד בשטמ"ק ב"ק (עמ' קלו3) שנמצא בנדפס (לה, ע"א, ד"ה וא"ר יוסי) אך לא הובא בשטמ"ק ב"מ. 3) ציטוט אחד בשטמ"ק חולין (ב, ע"א, ד"ה הכל שוחטין) שנמצא בנדפס (ב, ע"א, ד"ה שנים) אך לא הובא בשטמ"ק ב"מ. 4) 3 ציטוטים בשו"ת (סי' א, עמ' י; סי' כה, עמ' קצט, רג): שני האחרונים נמצאים בנדפס (יב, ע"א, ד"ה למימרא וד"ה וסבר ר' יוסי) ובשטמ"ק ב"מ (יב, ע"א, ד"ה וכן פ' הרא"ש וד"ה והרא"ש ז"ל כתב וז"ל וסבר), אלא שהנוסח הזה בשו"ת ובשטמ"ק ב"מ, ושונה משל הנדפס; הראשון הוא כלל תלמודי שמתייחס לב"מ צב, ע"א, ואינו נמצא לא בנדפס ולא בשטמ"ק ב"מ, אך העניין נמצא בשינוי לשון ברא"ש המובא בשטמ"ק ב"ק (קב, ע"א, ד"ה מחלוקת ואח"כ סתם), ונמצא בכללי התלמוד (מהד' מארכס, סי' 346) לפי הנוסח של שטמ"ק ב"ק. 5) 3 כללים בכללי התלמוד (מהד' מארכס, סי' 263, 339, 408) נמצאים בנדפס (יב, ע"א, ד"ה וסבר; מז, ע"א, ד"ה למקניא; צז, ע"א, ד"ה ביום), ורק הראשון מהם נמצא בשטמ"ק ב"מ (יב, ע"א, ד"ה והרא"ש ז"ל כתב וז"ל וסבר). 6) 4 כללים בכללי התלמוד (מהד' מארכס, סי' ז, לט, קל, השמטה 7) נמצאים בנדפס (צ, ע"א, ד"ה היתה אוכלת; קיז, ע"ב, ד"ה וכן בית הבד; נו, ע"א, ד"ה אלא רבינא; סב, ע"ב, ד"ה הא יצא השער) ונמצאים בשטמ"ק ב"מ (צ, ע"א, ד"ה היתה; קיז, ע"ב; נו, ע"א, ד"ה ומותיב; סב, ע"ב, ד"ה וכתב הרא"ש ומיהו).

¹⁶¹ הדיבור המצוטט בעמ' קא1 חתום "הרא"ם", אך ברור שהוא מן הרא"ש, כי הוא מביא את מהר"ם מרוטנבורג.

¹⁶² מופיע בעמודים הבאים: ח3, יז2, יז4, יז4, יט1, כו4, כח1, מד1, מד2, מו3, נב3, צב2, צב4, צד2, צה4, ק2, קא1, קח3, קמ, קנז1).

האחרים הם: ר"ח, הרי"ף, רש"י, רשב"ם, ריב"ם, ר"ת, ר"י, ה"ר יהוסף הלוי בן מיגש (עמ' 4), ה"ר יונה (עמ' 2, 4, 4מח), רבינו דוד ממיץ (עמ' 4), ה"ר שלמה מלייזי (עמ' 1), ריצב"א (עמ' 1), ה"ר יוסף מאורלינש (עמ' סא), ה"ר יום טוב (עמ' 2ק), תשובת רבינו האיי גאון (עמ' 2קכח) וסדר עולם של התנאים (עמ' 2ק).

19 ציטוטים מתוספות הרא"ש לב"ב נמצאים גם ביתר החיבורים של רב"א, ו- 16 מהם נמצאים כלשונם בשטמ"ק ב"ב, אחד מובא בלשון סיכום, ושנים לא הובאו בשטמ"ק ב"ב¹⁶³.

תוספות הרא"ש למכות

ספר אבוד. רב"א מביא ממנו כלל תלמודי (כללי התלמוד, מהד' מארכס, מס' 260) שמתייחס למסכת מכות (יז, ע"א).

תוספות הרא"ש לשבועות

עדיין לא נדפסו בימי רב"א (נדפסו לראשונה בליוורנו תקי"ז). בחיבורי רב"א נמצא מהן רק ציטוט אחד, והוא בשטמ"ק כתובות (לא, ע"ב, ד"ה אבל לכתף).

תוספי הרא"ש לעדיות

ספר אבוד. ציטוט אחד, והוא בשטמ"ק ב"מ (מה, ע"א, ד"ה הפורט).

¹⁶³ 5 ציטוטים בשטמ"ק כתובות: 1) יז, ע"ב, ד"ה וז"ל הרא"ש ז"ל בתוספותיו שם במסכת בתרא - נמצא בשטמ"ק ב"ב (לח, ע"א, ד"ה וז"ל תוס' הרא"ש ז"ל). 2) יז, ע"ב, ד"ה וז"ל הרא"ש שם - נמצא בשטמ"ק ב"ב (לח, ע"א, ד"ה מאי שנא). 3) כו, ע"ב, ד"ה והרא"ש ז"ל כתב שם - נמצא בשטמ"ק ב"ב (לב, ע"א, ד"ה ורשב"ג סבר). 4) נה, ע"ב, ד"ה מתנת ש"מ - סיכום לשון הרא"ש שנמצא בשטמ"ק ב"ב (קנב, ע"א, ד"ה וז"ל הרא"ש ז"ל כתב לזה). 5) נח, ע"א, ד"ה הנהו קלא - נמצא בשטמ"ק ב"ב (צב, סוף ע"ב). 4 ציטוטים בשו"ת רב"א: 1) סי' יד, עמ' קו - נמצא בשטמ"ק ב"ב (קמח, ע"ב, ד"ה אבל הרא"ש ז"ל). 2) סי' טו, עמ' קכ - נמצא בשטמ"ק ב"ב (מ, ע"ב, ד"ה אי בגיטין). 3) סי' טז, עמ' קלב - נמצא בשטמ"ק ב"ב (קלט, ע"ב, ד"ה אמר ליה רבא). 4) סי' לא, עמ' רלט - לא הובא בשטמ"ק ב"ב. 6 כללים בכללי התלמוד (מהד' מארכס, סי' 73, 223, 224, 225, 411, 422) לקוחים מתוספי הרא"ש לב"ב. 5 מהם - הכללים 73, 223, 224, 411, 422, נמצאים בשטמ"ק ב"ב (קה, סוף ע"ב; לו, ע"א, ד"ה פיסקא; לח, ע"א, ד"ה מאי שנא; כט, ע"א, ד"ה על מה שהקשו בתוס'; כג, סוף ע"ב), והשישי - כלל 225 לא נמצא בשטמ"ק ב"ב. 4 כללים בכללי התלמוד (מהד' שוחטמן, סי' מז, עה, צ, קמ) לקוחים מתוספי הרא"ש לב"ב, והם נמצאים כולם בשטמ"ק ב"ב (קלב, ע"ב, ד"ה והא תניא; יז, ע"א, ד"ה ולפירוש התוספות; לו, ע"ב ד"ה מאן י"א; יא, ע"ב, ד"ה בעא מיניה).

תוספות הרא"ש להוריות

עדיין לא נדפסו בימי רב"א (נדפסו לראשונה בפראג תפ"ה). 3 כללי תלמוד נלקחו מהן (כללי התלמוד, מהד' מארכס, מס' 100, ומהד' שוחטמן, סי' ב וסי' קה), ונמצאים כולם בנדפס (יב, ע"א, ד"ה מידחא דחי; ב, ע"ב, ד"ה ובירושלמי; ב, ע"ב, ד"ה ולטעמך).

תוספות הרא"ש לחולין

עדיין לא נדפסו בימי רב"א (נדפסו לראשונה ע"י הרב וילמן בת"א תשל"ג). גם כאן רב"א מכנה אותן "תוספות הרא"ש" או "תוספי הרא"ש". הוא מצטט מהן בשטמ"ק חולין 108 ציטוטים, בדרך כלל קצרים, כי רוב החומר של תוספות אלה נמצא בתוספות שלנו. כל הציטוטים האלה מחזיקים כ- 1.4% מכל החומר שבשטמ"ק זו. כמעט כל הציטוטים נמצאים כלשונם בנדפס, להוציא 6 מהם שאינם בנדפס. רב"א מציין פה ושם את הדמיון בין תוספות הרא"ש לבין תוספות שאנ"ן, ולפעמים גם לתוספות הר"ף.

תוספות הרא"ש לבכורות

ספר אבוד. בחיבורי רב"א נמצאו ממנו 3 ציטוטים, כולם בשו"ת סי' א', וכולם נמצאים כלשונם בשטמ"ק קדשים, מהד' אילן. שנים מהם אינם נמצאים בשטמ"ק של ש"ס וילנא, והשלישי נמצא שם חסר¹⁶⁴. עובדה זו שוב מאששת את הדעה כי הזיקה בין רב"א לבין מהד' אילן גדולה הרבה יותר מזיקתו למהדורת וילנא.

תוספות הרא"ש לערכין

ספר אבוד. בחיבורי רב"א נמצאו ממנו 4 ציטוטים, שנים מתוכם בשטמ"ק כתובות, ושנים בכללי התלמוד. גם כאן הציטוטים תואמים את מה שנמצא במהד' אילן, ולא את מהדורת וילנא¹⁶⁵. הציטוטים

---

¹⁶⁴ (1) ציטוט בעמ' יד-טו - נמצא במהדורת אילן עמ' 59-60 ואינו נמצא בשטמ"ק וילנא; (2) ציטוט בעמ' כב-כג (בוחבוט לא ידע את מקורו וסימן "לי"מ) - נמצא במהדורת אילן עמ' 56, ואינו נמצא בשטמ"ק וילנא; (3) ציטוט בעמ' כג - נמצא בשטמ"ק וילנא אך חסר, ונמצא בשלמותו במהדורת אילן.

¹⁶⁵ שני ציטוטים בשטמ"ק כתובות: (1) ח"א, קפז - נמצא בשטמ"ק ערכין וילנא, דף טו, ע"א, אות א', וכן באותו מקום במהדורת אילן, והנוסח זהה בשלושתן. (2) ח"ב, קלדז - נמצא בשטמ"ק ערכין וילנא, דף כב, ע"א, אות ח' בשינוי לשון קל, אך במהדורת אילן הוא נמצא באותו מקום בלשון זהה. שני הציטוטים האחרים בכללי התלמוד; אחד במהדורת מארכס,

עצמם במהד' אילן ובמהד' וילנא מתחילים במילה "גליון" או במילה "נ"ב", אם כן החיבור לא היה בידי רב"א, והוא מצטט מכלי שני, מתוך גליונות.

פירוש הרא"ש למסכת נדרים

הרא"ש חיבר פירוש לתלמוד¹⁶⁶ בנוסף לתוספותיו עליו. החיד"א, בערך הרא"ש, כותב שהפירוש לנדרים היה כבר בדפוס בימיו, ואמנם פירוש הרא"ש לנדרים נדפס לראשונה בדפוס ונציא הראשון אצל המדפיס הנוצרי דניאל בן קרניאל בומבירגי מאניורשה (שנים ר"פ-רפ"ג). נדפס שוב בש"ס וילנא. יש ממנו 3 ציטוטים: שנים נמצאים בפירוש הרא"ש לנדרים ש"ס וילנא¹⁶⁷, והשלישי (שו"ת רב"א, סי' לג, עמ' רנ) לא נמצא לא בפירוש הרא"ש לנדרים ולא בפסקיו לנדרים, וגם לא בפסקי הרא"ש ולא בתוספותיו בסוגיה המקבילה במסכת שבועות (כט, ע"א). כנראה שהיתה לר"א מהדורה אחרת¹⁶⁸.

פירוש הרא"ש למסכת נזיר

נדפס לראשונה בש"ס וילנא. רב"א מצטט מכתב יד. שני ציטוטים בשטמ"ק כתובות¹⁶⁹ שנמצאים כלשונם בש"ס וילנא.

פסקי הרא"ש וההגהות עליהם

היו בדפוס בידי רב"א. לכן רב"א שולח לעיין בהם בדרך כלל, להוציא כללי תלמוד שהוא מעתיק כלשונם או מנסח אותם בעיקבות דברי הרא"ש. רב"א מפנה לפסקי הרא"ש בכל חיבוריו, וכמעט לכל המסכתות, אך ההפניות מעטות, ובסך הכל פחות ממאה. בשטמ"ק כתובות (ח"א, עמ' יד3) מביא רב"א "הגהה אחרת", וגם אותה לקח מן הדפוס, כי היא בעצם ההגהה על פסקי הרא"ש כתובות (פ"א, אות ג') החתומה

סי' 271 - נמצא גם בשטמ"ק וילנא וגם במהדורת אילן (דף טו, ע"א), והשני במהדורת שוחטמן, סי' צז - נמצא במהדורת אילן עמ' 105, ולא נמצא בשטמ"ק וילנא.

¹⁶⁶ לגבי פירוש הרא"ש על התלמוד, ראה: פריימן, הרא"ש, עמ' צד.

¹⁶⁷ (1) בשטמ"ק כתובות (ג, ע"א, ד"ה ודע דפרק ד' נדרים) - נמצא בנדפס (כז, ע"א). (2) בספר הדרשות (עמ' נח) - נמצא בנדפס (לב, ע"א).

¹⁶⁸ תא-שמע ציין שהרא"ש כתב מהדורה קצרה ומהדורה ארוכה של תוספותיו (תא-שמע, פרשנות ב', עמ' 82).

¹⁶⁹ כ, ע"ב, ד"ה וכן פירש הרא"ש ז"ל במסכת נזיר וד"ה ויש גורסים – נמצאים בש"ס וילנא (סה, ע"ב).

"מרדכי". עוד שתי הגהות בשם "הגהה אשרית" (שו"ת, סי' לב, עמ' רמו; כללי התלמוד, מהד' מארכס, סי' 407) לקוחות מן הדפוס (פסקי הרא"ש ב"ב, פ"ג, אות כד; ב"מ, פ"ז, אות א).

שו"ת הרא"ש

היה בדפוס בידי רב"א. 18 ציטוטים, כולם בשו"ת רב"א.

ר' יעקב בר אשר

הטור

מוזכר 40 פעם, בשטמ"ק כתובות ובשו"ת. הוא היה כבר בדפוס בימי רב"א (פייבי די שאקו רל"ה).

רמזי הרא"ש

רב"א כותב בשו"ת שלו (סי' כא, עמ' קפ): "ומיהו מצאתי ברמזי הרא"ש אשר חבר בנו הר"י בעל הטורים ז"ל, והוא כמו השולחן ערוך אשר קיצר מהר"י קארו ז"ל כן קיצר הר"י בעל הטורים ז"ל לכל פסקי אביו ז"ל ותשובותיו, וקיצור הפסקים נמצא בדפוס אבל לא קיצור התשובות, ואצלי נמצא כל הרמזים כתיבת יד על הקלף ישן ממאתים שנה וכו' ". הקטע המצוטט ע"י רב"א עוסק בדיוקים בכתיבת בגט. תוכנו נמצא בערך בשו"ת הרא"ש (כלל מה, סוף תשובה כ"ט) שהיה בדפוס בזמן רב"א, אך ברמזי הרא"ש יש יותר חומר, ולכן רב"א העתיק מהם. אורבך¹⁷⁰ עמד על כך שחוברו קיצורים מתשובות הרא"ש, ושהמפורסם שבהם הוא "חזה התנופה" שחובר ע"י ר' משה דברושיילש, תלמיד תלמידו של הרא"ש. אורבך מוסר לנו כי ניסה לגלות את כתב היד של רב"א, ולא הצליח¹⁷¹.

מגיד משנה

רב"א מצטט את "הרב המגיד" 44 פעם, בשטמ"ק כתובות, בב"ב, בשו"ת ובכללי התלמוד (מהד' מארכס ושוחטמן). הציטוטים קצרים או ששולח לעיין בחיבור שהיה כבר בדפוס בימיו (קושטא רס"ט).

---

¹⁷⁰ אורבך, הרא"ש, עמ' 125-131.

¹⁷¹ שם, עמ' 130.

תוספות חיצוניות/אחרות/לחולין

תוספות חיצוניות על חולין

מצוטטות בהרחבה בשטמ"ק חולין. מדובר ב- 131 ציטוטים לאורך כל כתב היד, שהם 2.3% מכל החומר שבשטמ"ק זו. החכמים המופיעים הם: הלכות גדולות, רב עמרם גאון, תשובות הגאונים, "תשובות רב משה והוא נזכר בערוך עם שאר גאונים"¹⁷², ר"ח, הערוך, רש"י, רבי שלמה, ה"ר יעקב בר שמשון¹⁷³, ריב"א, רשב"ם, ר"ת, ספר הישר של ר"ת, ר"י, ה"ר אלחנן (6 פעמים) והרמב"ם המוזכר בשם "רבינו משה"¹⁷⁴. כמה ציטוטים חתומים "ת"ם" או "רת"ם" (עמ' 112ב, 163א). באותו דיבור מוזכר "מנהג צרפת", וכן מובא בו: "יותרת הכבד... הנקרא בלשון צרפת ארמילט ובלשון ספרד ג'נדרש" (עמ' 183ב, על דף מח, ע"א, ד"ה והוא דסביך בבשרא). הכל מעיד להפתעתנו כי מדובר בתוספות שחוברו בספרד. אכן, בתוך הציטוט האחרון כתוב: "וכן שמע מורי ר' יעקב נ' עטר נר"ו מפי רבו הרב ר' שלמה בן אדרת נר' ששמע מפי רבו ה"ר יונה ז"ל שהיה מתיר אפי' היכא דסביך בצלעות". מחבר "תוספות חיצוניות" על חולין הוא אם כן תלמידו של ר' יעקב נ' עטר תלמידו של הרשב"א, והחיבור נעשה בחיי שניהם (לפני שנת 1310, שנת פטירתו של הרשב"א), כי הם מוזכרים בברכת החיים. לפנינו אם כן תופעה יוצאת דופן של תוספות ספרדיות.

תוספות אחרות לחולין

נמצאים 15 ציטוטים. החכמים המצוטטים הם רש"י, ה"ר יעקב, ר' יחיאל, מהר"ף ורבינו ברוך¹⁷⁵. רבו של מחבר תוספות אלה הוא ר' יעקב, כי כתוב בסוף עמ' 127א (על דף לד, ע"א): "ונר' למורי ה"ר יעקב דללישנא קמא אינו טעותא וכו' ". ר' יעקב זה אינו ר"ת, שהרי המחבר מצטט ממהר"ף שחי בסוף המאה

---

¹⁷² עמ' 179א שמתייחס לדף מו, ע"ב.

¹⁷³ ר' יעקב בר' שמשון היה תלמידו של רש"י בסוף ימיו וחבר "סדר עולם" (אורבך, התוספות, עמ' 730-731; גרוסמן, צרפת, עמ' 411-426).

¹⁷⁴ אין ספק שמדובר בהרמב"ם, כי הדעה המובאת בשמו: "ורבינו משה מן המתירין", בעמ' 183ב (על דף מח, ע"א, ד"ה והוא דסביך בבשרא), נמצאת בהלכות שחיטה שלו (פ"ז, ה"ד), וכן הדברים הבאים על ריאה שהיא כביעתא: "פר"ח לבנה כביצה וטרפה, וי"מ כחלמון ביצה וזה נראה יותר נכון, וכן כתב רבינו משה - מתייחסים להלכות שחיטה שלו (פ"ז, ה"ז).

¹⁷⁵ בעמ' 169ב כתוב: "ושאל מהר"ף את רבינו יחיאל מה הרווחנו על פסק רבינו ברוך וכו' ".

הי"ג. נראה שזהו אותו ר' יעקב נ' עטר תלמיד הרשב"א שהוזכר לעיל. אם כן, "תוספות אחרות" לחולין הן "תוספות חיצוניות" לחולין.

תוספות אחרונות לחולין

נמצאים 24 ציטוטים. בעמ' 1ב (על דף ב, ע"א, ד"ה הכל שוחטין) מצטטים את הר' ברוך ז"ל ואת הלכות ארץ ישראל. החכמים האחרים הם: רש"י, ר"ת, ה"ר יעקב ור"י. התלמוד האישי של ר"ת היה בידי מחבר "תוספות אחרונות לחולין", שכן בעמ' 51ב כתוב: "ה"ג בפירושי רש"י ז"ל, ובספר ר"ת מצינו מוגה כך וכו' ". ה"ר יעקב אינו ר"ת, שהרי מחבר תוספות אלה מבחין בין שני החכמים. לכן סביר להניח גם פה כי ה"ר יעקב (עמ' 28א, על דף ח, ע"א, ד"ה לכדתניא שחין ומכזה) אינו אלא אותו ר' יעקב נ' עטר הנ"ל, ולפיכך "תוספות חיצוניות", "תוספות אחרות" ו"תוספות אחרונות" הם שמות שונים לאותו חיבור. ממצא זה מחזק את קביעתו של אורבך (אורבך, התוספות, עמ' 29) שר"ב"א נוהג לכתוב בשמות שונים מעין אלה, חיבורי תוספות שאינם בדפוס ושאנם מזוהים.

הר"ן

בספרייתו של רב"א אפשר להצביע על מציאותם של עשרת החיבורים הבאים: פירושי הר"ן על הרי"ף, פירוש הר"ן לנדרים, שו"ת הר"ן, דרשות הר"ן וחידושי הר"ן על 6 מסכתות: פסחים, יבמות, ב"מ, ב"ב, סנהדרין וחולין. כל החידושים היו עדיין בכתבי יד בימי רב"א, וכל יתר החיבורים היו בדפוס.

חיבורי הר"ן שצוטטו מכתבי יד

חידושי הר"ן לפסחים

נדפסו לראשונה מכתב יד על ידי וילמן (בני ברק תשל"ל). וילמן הוכיח במבואו שהם באמת להר"ן. בדף יג, ע"א, כתוב על הגליון של אותו כתב יד, בכתב ידו של החיד"א: "בכללי רבינו בצלאל כ"י הביא לשון זה משיט' הר"ן לפסחים". אכן, בכללי התלמוד (מהד' מארכס, סי' 285), נמצא כלל מנוסח בלשון מתוקנת מ"שיטה שיש לי לפסחים נראה שהיא להר"ן", והוא נמצא בצורה קצת משובשת במהדורת וילמן (יג, ע"א). גם בספר הדרשות (עמ' קא) נמצא ציטוט שלקוח בבירור מחידושי הר"ן לפסחים, כי הוא נמצא בהם כלשונו (שם, ז, ע"א, ד"ה אמר רב יהודה), ואילו בר"ן על הרי"ף נמצא הרעיון בניסוח קצר מאד. בזמן שנתן את הדרשה

הנ"ל, התברר לרב"א הספק שהיה לו לגבי השיטה האנונימית על פסחים. שני ציטוטים אלה הם כל מה שנמצא מחידושים אלה אצל רב"א.

חידושי הר"ן ליבמות

מדובר בספר אבוד. רב"א למד ממנו שני כללים: (1) "מה דאמרינן [ע' שבת קל"ב, ב] דהיכא דעשה אפשר למעקריה לא דחי ללאו, דוקא דאפשר למעקריה בהיתרא. חידושי הר"ן ליבמות פ"ק" (כללי התלמוד, מהד' מארכס, סי' 294). (2) "אורחיה דתלמודא שמדקדק מרישא מה שיכול [כא, ב] תוס' פ' לא יחפור, דף כ"ז, א'. ובשיטת הר"ן ז"ל ליבמות, פ"ב" (כללי התלמוד, מהד' שוחטמן, השמטה 7).

חידושי הר"ן לכתובות

לאחרונה נדפסו חידושי הר"ן לכתובות מכתב יד יחיד בעולם (כ"י גינזבורג לנינגראד מס' 964), על ידי פלדמן, ירושלים תשמ"ג. על פי קולופון שנמצא בכתב יד זה הוא נכתב במצרים בשנת 1560, ונמצא שהוא נכתב כאשר רב"א היה אז כבן ארבעים, והוא היה אז רבה הראשי של מצרים במקום הרדב"ז שעלה לארץ. אך כתב היד לא נכתב עבורו. פלדמן הגיע למסקנה כי חידושים אלה אינם של רבנו נסים בר ראובן, אלא של רב נסים אחר שהיה כנראה תלמיד הרשב"א, וזה יכול להיות ר' נסים הארוך. זה יכול להסביר אולי מדוע אין בשטמ"ק כתובות שום ציטוט מחידושי הר"ן לכתובות, וכל הציטוטים מן הר"ן הם מפירושו לנדרים, מחידושו לגיטין, לבבא מציעא, לבבא בתרא ולסנהדרין, ומפירושו להלכות במסכת כתובות. גם הציטוט האנונימי בדף סו, ע"א נמצא בפירוש על ההלכות של כתובות (ראש פ"ו, ד"ה תנן התם). כמו כן, אין שום התייחסות לחידושי הר"ן לכתובות באף אחד מן החיבורים שבדקנו. מיכל כתב¹⁷⁶ שרב"א מצטט מחידושי הר"ן לכתובות בתשובותיו סי' כ', אך לא מצאנו ציטוט זה באותה תשובה. אין ספק שאילו היו חידושים אלה בידי רב"א, הוא לא היה נמנע מלצטט מהם בהרחבה כדרכו, בשטמ"ק כתובות. יש להניח אם כן שחידושים אלה לא היו בידיו.

---

¹⁷⁶ מיכל, אור החיים, עמ' 562.

חידושי הר"ן למציעא

בשטמ"ק ב"מ מצטט מהם רב"א לאורך כל המסכת. נמצאים למעלה מ- 250 ציטוטים. רב"א ציטט רק כ- 30% מחידושי הר"ן על מסכת זו, שכן הוא גילה שאפשר למצוא את הדברים במקומות אחרים, והוא מסתפק בנוסחאות: "ככתוב בנמוקי יוסף", "ככתוב בתוספות", "ככתוב בהר"ן שעל ההלכות". יש שינויים רבים בין דפוס ראשון (דיהרנפורט תקפ"ג) לבין ציטוטי רב"א, אך דפוס ראשון משובש וחסר. גרוסברג הדפיס שוב את החידושים על פי כמה כתבי יד (ירושלים תשנ"ד). גוף הטקסט הוא על פי כ"י לונדון, ונראה שזהו כתב היד שהיה בידי רב"א, או דומה לו. יש חמש התייחסויות בשו"ת לחידושים אלה, וחלק מהן נמצא כלשונם בשטמ"ק. כמו כן, כל הכללים שבכללי התלמוד¹⁷⁷ נמצאים בחידושים הנדפסים.

חידושי הר"ן לבתרא

בשטמ"ק ב"ב נמצאים כ- 220 ציטוטים מחידושי הר"ן לב"ב, לאורך כל המסכת. רב"א ציטט פחות מחצי מחידושי הר"ן. הוא קיצר על ידי הפניות לחידושי הרמב"ן שנדפסו בשנת רפ"ג בונציה, לנמוקי יוסף או לר"ן שעל האלפסי שהיו כבר בדפוס. באופן כללי, רב"א היה בודק את המקורות לפי סדרם הכרונולוגי, ומהמאוחרים היה מצטט רק את החידושים שבהם ולא את מה שהיה אצל קודמיהם. זה מסביר מדוע כשהוא מצטט את הר"ן הוא מקצר ע"י הביטוי "ככתוב בחידושי הרמב"ן שבדפוס".

חידושי הר"ן לב"ב יצאו לאור לראשונה על ידי שטרן בשנת תשכ"ב ועל ידי אברהם סופר בשנת תשכ"ג, על פי כתב יד של הסמינר בניו יורק. אברהם סופר כתב במבואו שהתברר לו שרב"א השתמש בכתב יד זה, אך יש להסתפק בדבר, שכן יש שינויים קלים פה ושם בין ציטוטי רב"א לבין כתב יד זה. ליכטנשטיין הדפיסם שוב (ירושלים תשנ"ו) עם תיקונים מן הר"ן על הרי"ף והשלמות מכתבי יד אחרים. הוא חיזק במבואו את הדעה כי שטמ"ק ב"ב אינה לרב"א¹⁷⁸, שכן יש שינויים בינה לבין שו"ת רב"א בהעתקת

¹⁷⁷ מהד' מארכס, סי' 87, 140, 215, 340, 396, 397, 398, 401; מהד' שוחטמן, סי' השמטה 14א.

¹⁷⁸ ראה לעיל פרק ב', פסקה 'שטמ"ק ב"ב'.

ציטוט אחד מחידושי הר"ן לב"ב¹⁷⁹. אך כבר ראינו שר"א חיבר את שטמ"ק לב"ב בתחילת דרכו, והוא השיג אחר כך עוד כתבי יד של ראשונים על מסכת זו (כגון פריטי הרמ"ה וחידושי הריטב"א), אם כן אין מניעה להניח שהגיע אליו כתב יד אחר של חידושי הר"ן לב"ב. כמו כן, הציטוט בשו"ת (סי' יד, עמ' קו) נמצא כלשונו בשיור של שטמ"ק ב"ב (קמח, ע"ב), ובשינויים מסויימים יחסית לנדפסים. אם כן, מחבר השיור של ב"ב השתמש באותו כתב יד שבו השתמש רב"א בשו"ת.

בשו"ת נמצאים 6 ציטוטים מחידושי הר"ן לב"ב, ושלושה מהם נמצאים בשטמ"ק ב"ב, לפעמים בשינויים קלים, והשאר לא צוטטו שם. 4 כללים בכללי התלמוד (מהד' מארכס, סי' 111, 112, 243; מהד' שוחטמן, סי' קמו) לקוחים מחידושי הר"ן לב"ב, ונמצאים בנדפסים.

חידושי הר"ן לסנהדרין

2 ציטוטים¹⁸⁰ בשטמ"ק כתובות ו- 5 ציטוטים בשו"ת (אחד בסי' ג' וארבעה בסי' ד') - נמצאים כלשונם בחידושי הר"ן לסנהדרין (דפוס ראשון: זולצבאך תקכ"ב). כמו כן הכלל סי' 382 (מהד' מארכס) שלקוח מ"שטה אחת לסנהדרין פ' ד' מיתות נראה שהיא להר"ן" - נמצא בחידושי הר"ן לסנהדרין (נו, ע"ב, ד"ה ר' אליעזר אומר), והכלל סי' 255 (שם) שלקוח מ"מפרש אחד לסנהדרין נראה הר"ן בפ"ק" - נמצא בחידושי הר"ן לסנהדרין (ו, ע"א, ד"ה והלכתא פשרה). נמצא שהספק שהיה לרב"א לגבי פירוש אנונימי זה על סנהדרין בזמן חיבור כללי התלמוד (בשנת של"ה) - התברר לו אחר כך בזמן חיבור שטמ"ק על כתובות (סביבות שנת ש"מ), ובזמן כתיבת התשובה סי' ד' (שנכתבה בשנת שמ"ט), ויש להניח הנחה דומה לגבי התשובה בסי' ג' שלא ידוע זמנה.

חידושי הר"ן לחולין

כ- 120 ציטוטים מהם נמצאים בשטמ"ק חולין. רב"א ציטט מכתב יד, שהרי החידושים נדפסו לראשונה בזולצבאך תקכ"ב.

¹⁷⁹ הציטוט מחידושי הר"ן לב"ב בשטמ"ק ב"ב, דף קכט, ע"ב, לעומת הציטוט בשו"ת רב"א, סי' לא, עמ' רלז.

¹⁸⁰ (1) דף ג, ע"ב, ד"ה וז"ל הר"ן בחידושי פרק בן סורר ומורה - נמצא כלשונו בחידושי הר"ן לסנהדרין (עג, ע"א). (2) דף טו, ע"א, ד"ה וכן כתב הר"ן ז"ל בחידושי לסנהדרין - נמצא כלשונו (שם, עט, ע"א).

חיבורי הר"ן שצוטטו מן הדפוס

פירושי הר"ן על הרי"ף

מוזכרים כמעט בכל מקום, בשטמ"ק כתובות, ב"מ, ב"ב, חולין, בשו"ת ובכללי התלמוד (מהד' מארכס ושוחטמן), ואפילו בדרשות. מוצאים ציטוטים מן הפירושים על 12 מסכתות: שבת, סוכה, תענית, יבמות, כתובות, גיטין, קידושין, ב"ק, סנהדרין, שבועות, ע"ז וחולין. הציטוטים קצרים, או שרב"א שולח לעיין בפירושי הר"ן על הרי"ף, או שהוא משתמש בהם להשלמת ציטוטים¹⁸¹, הואיל והיו בדפוס בידי רב"א (קושטא רס"ט). גם פירוש הר"ן על נדרים היה בידי בדפוס (ונציה ר"פ-רפ"ג), והוא מצוטט בשטמ"ק כתובות, בשו"ת ובכללי התלמוד (מהד' מארכס ושוחטמן).

פירוש הר"ן לנדרים

נדפס לראשונה בונציה ר"פ-רפ"ג יחד עם התלמוד. רב"א מצטט מן הדפוס. נמצאים 5 ציטוטים בשטמ"ק כתובות, 3 בשו"ת¹⁸², ו-6 בכללי התלמוד¹⁸³.

שו"ת הר"ן

נדפס לראשונה ברומא ש"ה. רב"א מצטט מן הדפוס 7 פעמים בשו"ת שלו¹⁸⁴.

דרשות הר"ן

נדפסו לראשונה בקושטא, רצ"ג. רב"א מצטט מהן מן הדפוס 3 פעמים בספר הדרשות שלו¹⁸⁵.

---

¹⁸¹ "שארית לשונו (של הרשב"א) כתוב בהר"ן בפירושו על ההלכות" (ח"ב קז), "ורוב דבריו (של הרמב"ן) מייתי להו הר"ן בפירושו על ההלכות".

¹⁸² סי' ד, עמ' קה; סי' טו, עמ' קט; סי' לג, עמ' רמט.

¹⁸³ מהד' מארכס: 55, 60, 188; מהד' שוחטמן: עא, השמטה 14, השמטה 39א.

¹⁸⁴ סי' ד, עמ' נה, סג, סד, סה; סי' כ, עמ' קעג; סי' כא, עמ' קפב; סי' ל, עמ' רלב.

¹⁸⁵ עמ' מ, פג, קכח.

נמוקי יוסף

מצוטטים די הרבה בשטמ"ק כתובות, ב"ב, בשו"ת ובכללי התלמוד (מהדורות מארכס ושוחטמן). גם פה ציטוטים קצרים או ששולח לעיין בהם, כי היו בדפוס יחד עם הרי"ף.

הריב"ש¹⁸⁶

ניתן להצביע על נוכחותם של החיבורים הבאים: חידושי הריב"ש לכתובות, חידושי הריב"ש לב"מ, ליקוטי הריב"ש על ב"מ, שו"ת הריב"ש. רק שו"ת הריב"ש היה בדפוס בידי רב"א.

חידושי הריב"ש לכתובות

נמצאים כ- 150 ציטוטים מחידושי הריב"ש למסכת כתובות בשטמ"ק כתובות. הציטוטים מופיעים בראש המסכת על דף ב ע"א בלבד, ונפסקים אחר כך עד פרק שישי, ומשם והלאה הם רצופים עד פרק עשירי. נראה שחסרו לרב"א חידושי הריב"ש למחצית הראשונה של המסכת, מלבד על העמוד הראשון. גנחובסקי פרסם קטע מחידושי הריב"ש לכתובות¹⁸⁷. הוא מצא בכ"י מוסקבה-גינצבורג 964 שחמשת עמודיו הראשונים מכילים קטע מחידושי הריב"ש לכתובות, ומדובר בחידושים על דף ב ע"א בלבד. כל מה שמצוטט בשטמ"ק בהתחלה נמצא בקטע של גנחובסקי, כאשר הציטוט האחרון מסתיים בדיוק בסוף הקטע של גנחובסקי. סביר להניח שזהו כתב היד שהיה בידי רב"א¹⁸⁸.

נציין כי מחיבורי הריב"ש לא באו לידינו אלא כמה משיריו וקינוטיו, וכן ציטוטי חידושו על התלמוד המובאים ב"שיטה מקובצת". מחידושו על התלמוד מזכיר הריב"ש עצמו בתשובותיו (סי' קו) את חידושי

---

¹⁸⁶ על חיבורי הריב"ש ראה: מיכל, אור החיים, ערך 1089.

¹⁸⁷ ראה: גנחובסקי, ריב"ש, עמ' סב-סט.

¹⁸⁸ כ"י מוסקבה-גינצבורג 964 מכיל בחלקו השני את חידושי הריב"א לכתובות, ובחלקו השלישי את תוספות הרא"ש לכתובות. בכ"י זה, נמצא הקולופון הבא: "וכתבתיו אני הצעיר משה בכ"ר מכלוף אגיימאן פה מצרים לחכם ... אלעזר מימון ... ר"ח אדר שני שנת ה'ש"ך". כתב היד נכתב א"כ במצרים בחיי רב"א. אעפ"כ הנוסחאות בציטוטי רב"א מחידושי הריב"א לכתובות, אינן זהות לנוסחאות של כתב היד, וכבר עמד על זה גולדשטיין במבואו לחידושי הריב"א על מסכת כתובות שנדפסו במוסד הרב קוק (ירושלים תשמ"ב, עמ' 8). גם הנוסחאות בציטוטי רב"א מתוספות הרא"ש לכתובות, אינן זהות לנוסחאות של כתב היד. יותר מזה, רב"א מצטט מתוספות הרא"ש לכתובות מתחילת המסכת, ואילו בכתב היד,

מסכת כתובות: "ואני אכתוב לך מה שכתבתי מזה בחידושי כתובות שלי, חברתים בברצלונו מעט זמן קודם העתקתי משם לסרקסטה [=סרגוסה]", כלומר לפני שנת ה' קל"ד. הוא מזכיר אותם גם בתשובותיו סי' י"ג וסי' ק"ב. למהר"ם אלאשקר היו חידושי הריב"ש על כתובות שהכילו את ההמשך. הוא מצטט מחידושים אלה על דף ג ע"א (סי' לב, עמ' קמח) ועל דף י' (סי' צה עמ' רנו ועמ' רנח), והוא מכנה אותם "תוספות כתובות שלו" [של הריב"ש]. רב"א עצמו מצטט קונטרס מהחכם השלם החסיד כמה"ר יוסף קורקוס¹⁸⁹ ז"ל שמתחיל כך: "ובקונטרס מצאתי וריב"ש ז"ל פירש וכו' ", ומדובר בחידושי הריב"ש לדף ב' ע"ב.

רב"א החשיב מאד את חידושי הריב"ש, והציטוטים שלו מהם על הפרקים ו'-י' מהווים 7.2% מכלל החומר של שטמ"ק, לעומת 6.2% שמהווים הציטוטים מחידושי הרמב"ן מכלל החומר של שטמ"ק. הריב"ש מביא את דברי רבו רב חסדאי בר' יהודה¹⁹⁰ זקנו של ר' חסדאי קרשקש (ע, ע"א, ד"ה וז"ל ריב"ש), וכן את דברי ר' יהודה בר' חסדאי (פג, ע"ב, ד"ה פשיטא), כנראה בנו של הקודם.

חידושי הריב"ש וליקוטי הריב"ש לב"מ

בשטמ"ק ב"מ מצטט רב"א חידושים של חכם בשם הריצב"ש. במקום אחד בלבד (ה, ע"ב, ד"ה היכי פשיט מר), הציטוט הוא בשם "הריב"ש". רב"א מעתיק מן הריצב"ש עד פרק חמישי דף סה ע"א (ושם כתוב: "ע"כ נמצא מליקוטי הריצב"ש"). מי הוא חכם זה? מיכל¹⁹¹ סבור שמדובר בריב"ש, ואמנם יש הוכחות שהריצב"ש הוא הריב"ש: (1) בדף מח, ע"ב, בסוף ציטוט מן "הריצב"ש בליקוטיו" כתוב: "ועיין בתשובותיו סי' ער"ה", וזה מתאים לתשובת הריב"ש סימן ער"ה. (2) בדף נט, ע"ב: "עוד הוכיח הריצב"ש ז"ל וכו' ככתוב בתשובותיו סי' קע"ג וכו' ", והעניין נמצא בתשובות הריב"ש סי' קעג. (3) בדף קח, ע"ב: "ועיין בתשובות הריצב"ש ז"ל סימן שס"ט"; ועוד שם (ד"ה וכן נראה שהוא דעת תלמידו הרמב"ם): "ועיין שם במגיד משנה ובתשובת הריב"ש סי' שס"ט", ומדובר באותה תשובה. אם כן, הריצב"ש הוא הריב"ש. (4) בשו"ת

הן מתחילות בדף יט, ע"ב. א"כ, רב"א לא השתמש בכ"י זה כשציטט מתוספות הרא"ש לכתובות ומחידושי הריטב"א לכתובות.

¹⁸⁹ נדפס על הרמב"ם.

¹⁹⁰ גם בשו"ת הריב"ש (סי' כה) מובא שרבינו חסדאי ב"ר יהודה הוא רבו של הריב"ש.

¹⁹¹ מיכל, אור החיים, עמ' 515.

רב"א נמצאת תשובה סי' כ"ה שמפרשת את הסוגיה בדף י"ב, והנה הציטוט מן הריצב"ש בשטמ"ק ב"מ דף י"ב, ע"ב ד"ה ופליגא דר' חייא בר אבא נמצא מילה במילה בתשובה זו תחת הכותרת: "והילך לשון הריב"ש ז"ל בחידושו שנמצאו על פ"ק דמציעא". (5) 6 פעמים בשטמ"ק ב"מ שולח רב"א לעיין בתשובות הריב"ש (הוא אינו מצטט מהם, הואיל והיו בידיו בדפוס). שלש פעמים הוא מכנה אותן "תשובות הריב"ש" ושלש פעמים "תשובות הריצב"ש".

פעמים מצטט רב"א מ"ליקוטי הריב"ש" (מח, ע"ב; נט, ע"ב). כנראה שהיו לרב"א שני חיבורים של הריב"ש לב"מ: החידושים והליקוטים. כבר עמד על כך מיכל¹⁹², כי הריב"ש כותב בתשובתו ס"ס ער"ה: "כך כתובה אצלי בליקוטי זה לי י"ב שנים". אכן, הציטוטים מן הריצב"ש נפסקים בסוף פ"ב ומתחדשים בפרק ד' ומסתיימים כאמור בפרק ה' דף סה ע"א, עם הידיעה: "ע"כ נמצא מליקוטי הריצב"ש". הרושם הוא כי הציטוטים בפרק א' ובפרק ב' הם מן "החידושים"¹⁹³, והציטוטים בפרק ד' ובפרק ה' הם מן "הליקוטים". אכן, רב"א עצמו אמר בתשובה כ"ה כי יש לו חידושי הריב"ש על פ"ק דמציעא בלבד. יתכן כי לא הזכיר גם את פרק ב' מפני שהחידושים אינם מגיעים עד סוף פרק זה. לפי זה, בשטמ"ק ב"מ נמצאים 65 ציטוטים מחידושי הריב"ש לב"מ, 171- ציטוטים מליקוטי הריב"ש למסכת ב"מ. שני החיבורים אבודים.

הריצב"ש מצטט הרבה את הרמב"ן והרא"ה¹⁹⁴. הוא מתייחס לחיבור בשם "חידושין"¹⁹⁵, ואין מדובר לא בחידושי הר"ן ולא בשום חיבור ידוע, ואמנם בעמ' טו, ע"א, ד"ה וז"ל הריצב"ש ז"ל ואסיקנא, כתוב: "כמו שכתוב בחידושין וכו' כן דעת הרמב"ן בחידושו וכן נראה ואע"פ שאינו כן בחידושי האחרונים". לפעמים הוא דוחה את פירוש החידושין¹⁹⁶. הוא דן הרבה בפירוש רש"י: יש והוא מבקר אותו¹⁹⁷, יש שהוא

192 שם.

193 בדף ו, ע"א, ד"ה כתב הריצב"ש וז"ל א"ה נשקול, הציטוט מסתיים כך: "ובחידושים כתבתי בע"א"; נראה כי ציטוט זה שייך לליקוטים, אע"פ שהוא בפרק א'.

194 למשל: דף ט, ע"א, ד"ה אי הכי רכוב; יב, ע"א, ד"ה וז"ל הריצב"ש האי חצר; טו, ע"א, ד"ה וז"ל הריצב"ש ואסיקנא.

195 דף ב, ע"ב, ד"ה והריצב"ש כתב וז"ל אבל מציאה; ח, ע"ב, ד"ה וז"ל הריצב"ש ז"ל והקשו המפרשים; ט, ע"א, ד"ה וז"ל הריצב"ש א"ה נקני; ט, ע"א, ד"ה א"ה רכוב; יב, ע"א, ד"ה וז"ל הריצב"ש האי חצר; טו, ע"א, ד"ה וז"ל הריצב"ש ז"ל ואסיקנא; כד, ע"ב ד"ה ואיבעית אימא; כו, ע"א, ד"ה וז"ל הריצב"ש כגון שעשאו; עמ' פה³; עמ' צ³.

196 ראה למשל: דף ט, ע"א, ד"ה אי הכי רכוב; כו, ע"א, ד"ה וז"ל הריצב"ש כגון שעשאו; כח, ע"א, ד"ה את"ל; לא, ע"א, ד"ה ולמה לי.

נותן לו ציון לשבח¹⁹⁸, יש שהוא מנמק אותו¹⁹⁹, ויש שהוא מעדיף אותו על פני פירושים אחרים, כולל של רב האי גאון²⁰⁰.

שו"ת הריב"ש

נדפסו לראשונה בקושטנטינה ש"ו-ש"ז, ורב"א השתמש בדפוס שלהן. הוא ציטט מהן בשטמ"ק כתובות (ציטוט אחד), בשטמ"ק ב"מ (5 ציטוטים), בשטמ"ק ב"ב (ציטוט אחד), בשו"ת (32 ציטוטים) ובכללי התלמוד (מהד' מארכס, סי' 62, 211, 395, 400; מהד' שוחטמן, סי' נז).

ר' שמעון בר צמח דורן - הרשב"ץ

חידושי הרשב"ץ לב"מ

19 ציטוטים בראש שטמ"ק ב"מ, ברבע הראשון של פ"א. חיבור אבוד. בנו הרשב"ש מצטט ממנו בתשובותיו. ידועים רק חידושיו על ברכות²⁰¹. הרב אליהו זייני הוציא לאור מחדש את חידושיו למסכתות ר"ה וקנים (חיפה תשנ"ד), על פי דפוס ראשון (ליוורנו, תק"ה).

שו"ת הרשב"ץ

18 התייחסויות בספר השו"ת. נדפסו לראשונה באמסטרדם תצ"ח.

הרשב"ש בנו של הרשב"ץ

בשו"ת רב"א נמצאים 3 ציטוטים משו"ת הרשב"ש. שו"ת זה נדפס לראשונה בליוורנו תק"ב.

---

¹⁹⁷ ראה למשל: ב, ע"ב, ד"ה וז"ל הריצב"ש ז"ל אלא מאי; כג, ע"ב, ד"ה אי דרפקא.

¹⁹⁸ כגון: "ויפה פירש" בדף ה, ע"ב, ד"ה ולימא שבועה.

¹⁹⁹ ראה למשל: ז, ע"ב, ד"ה מחלוקת; יב, ע"א, ד"ה וז"ל הריצב"ש ז"ל פרש"י; נט, ע"ב, ד"ה מתני'; סה, ע"א, ד"ה וז"ל הריצב"ש אר"נ.

²⁰⁰ ראה למשל: טו, ע"ב, ד"ה וז"ל הריצב"ש ז"ל אלא ל"ק; לא, ע"א, ד"ה ולמה לי.

²⁰¹ תא-שמע, פרשנות ב', עמ' 92.

האפודי על שופטים

הוא ר' יצחק בר' משה הלוי, הוא ר' פרופיט דוראן שחיבר פירוש "האפודי" על מורה נבוכים וחי בתקופת הפרעות של שנת קנ"א. החיבור לא ידוע לנו. נמצא ממנו ציטוט אחד בספר הדרשות עמ' תכא, בתוך הדרשה שכותרתה "חתן דומה למלך". כבר עמדנו על כך (בפרק ב') שדרשה זו היא כנראה לר' ישראל די קוריאלי, אם כן אין ראיה שספר האפודי היה בידי רב"א. יש אפילו רגלים לסברה כי ר' ישראל די קוריאלי עצמו ציטט את האפודי מתוך אברבנאל²⁰².

ספר העיקרים

מצוטט 3 פעמים בספר הדרשות. הוא היה בדפוס בידי רב"א, שכן נדפס לראשונה בשונצינו רמ"ו.

ר' שמואל די וידש

רב"א מצטט מפירושו לב"מ בכל 9 הפרקים הראשונים של שטמ"ק ב"מ, אך הוא מצטט מעט מאד. מדובר בסך הכל ב- 24 ציטוטים, בדרך כלל קצרים. חכם זה היה בעיר אושקא (עב, ע"א, ד"ה אמר הכותב), היא Huesca בצפון מזרח ספרד. כל הדיבורים מתחילים בביטוי: "אמר הכותב". בדרך כלל מביא רב"א את הר"ן, ולפעמים את הראב"ד, לפני שהוא מצטט מר"ש די וידש. ר' שמואל די וידש מגן תמיד על הר"ן נגד הראב"ד, ודוחה מדי פעם בפעם את דברי הר"ן על הר"ן. מכל זה נראה כי מדובר בחיבור קטן מאד שהיה מורכב מהערות של ר' שמואל די וידש מסביב לר"ן לב"מ. החיבור אבוד.

מי הוא חכם זה? לפי הלפרין²⁰³ מדובר בר' שמואל בר' צדיק, מחכמי ספרד בדורו של ר' יצחק קנפנטון. כתב ספר "עץ חיים", שהוא קיצור "טור אורח חיים" לר' יעקב בן הרא"ש. כן חיבר פיוטים. אחד מפיוטיו "שמעה עמי" ליום הכפורים, נמצא במחזורים ספרדיים. ביינארט²⁰⁴ מביא בעניין המומר חואן די טלבריה: "ר' שמואל די וידאס תפס והחזיק שלא ברשות בחמישה בתים של אברהם טראנקאס. טראנקאס הגיש תביעה והדבר נידון בפני שופטים יהודים ונראים הדברים שפסק דינם לא סיפק אותו. בפנייתו אל

---

²⁰² וכן כתב שאול רגב במבואו לספר הדרשות לר' ישראל די קוריאלי, עמ' ל'.

²⁰³ אטלס עץ חיים, ראשונים, עמ' 293.

הכתר וכו' ". במכון לכתבי היד העבריים יש חכם בשם ר' שמואל בן חביב די וידש שחיבר שני ספרים: "מבקש השם" (פירוש ארוך על פרשת כי תשא), ופירוש כתובים (פירוש על איכה).

מהר"י אבוהב

נמצאים 53 ציטוטים מחיבורו על ב"מ: 52 מהם פרושים על פני 2/3 הראשונים של פ"א (עד דף יב, ע"ב), ורב"א מסיים אותם כך: "ע"כ נמצא מפלפול מהר"י יצחק אבוהב הרב שלקשטיליא"205. בנוסף לזה יש קונטרס שלם של ר"י אבוהב על שמעתא דתגרי לוד206.

מדובר בר' יצחק אבוהב השני, תלמידו של ר' יצחק קנפנטון. הוא מזכיר את רבו שלוש פעמים בברכת החיים: "ורבינו נר"ו הקשה וכו' " (ב, ע"א, ד"ה ומה"ר יצחק אבוהב), "ורבינו נר"ו מפרש וכו' ", "ודחה רבי" נ"ר זה הפי' " (י, ע"ב, ד"ה וכתב מהר"י אבוהב). כל שיטת הפירוש מתאימה לשיטת העיון הספרדי שמחוללה הוא ר' יצחק קנפנטון, כפי שתיאר דניאל בויארין בספרו "העיון הספרדי"207. להלן כמה סממנים: (1) סגנון פילוסופי: "ראיתי להקדים לפני זאת ההלכה אלו השרשים וכו' " (נ, ע"ב, ד"ה וז"ל מהר"י אבוהב), "יש לעיין וכו' " (ב, ע"ב, ד"ה מהר"י אבוהב), "יש מעיינים שהקשו וכו' ", "וקצת מהמעיינים אומרים וכו' ", "והמעיינים האחרים אמרו וכו' " (י, ע"ב, ד"ה ת"ל, וכו'. (2) שיטת השמירות. (3) הצדקת המקשה והמתרץ. (4) מנמק את אריכות הלשון של הגמרא. (5) דיוק בלשון רש"י בדרך כלל, ולפעמים גם בלשון הרמב"ם208.

בשו"ת רב"א (סי' כה, עמ' רה) מצוטטים "הקונטרסין המכונים למהר"י אבוהב ז"ל" על ב"מ.

ר' יצחק עראמה

בספר הדרשות נמצאים 5 ציטוטים מספר "העקידה". היה בדפוס בידי רב"א, שכן נדפס בשלוניקי רפ"ב.

204 גירוש ספרד, ירושלים תשנ"ה, עמ' 397.

205 שטמ"ק ב"מ, יב, ע"ב, ד"ה ומהר"י אבוהב.

206 שם, נ, ע"ב, ד"ה וז"ל מהר"י אבוהב.

207 בויארין (בויארין, העיון, עמ' 5) כתב שהוא עתיד לפרסם את חידושי כתובות של ר' יצחק אבוהב מתוך כ"י קיימברידג',

Add.488.

ר' מאיר עראמה

בספר הדרשות נמצאים 6 ציטוטים מפירושו על איוב. היה בדפוס בידי רב"א, שכן נדפס בשלוניקי רע"ז.

אברבנאל

בספר הדרשות, בדרשה על פרשת ניצבים, נמצא ציטוט אחד (עמ' רט) מפירושו על התורה בראש פרשת ראה, והוא נמצא בנדפס שלנו. הפירוש נדפס בונציה של"ט, ולפי זה יש להניח שאותה דרשה על פרשת ניצבים נדרשה אחרי שנת של"ט.

ר' ישועה הלוי מתלמסאן

בידי רב"א היה בדפוס ספר "הליכות עולם" 209 וכנראה גם שני חיבורים בכתב יד, האחד בשם "שיטה לב"ק" והשני בשם "שיטה לב"מ".

הליכות עולם

3 ציטוטים מתוך הדפוס: אחד בשטמ"ק כתובות, אחד בכללי התלמוד (מהד' מארכס) ואחד בכללי התלמוד (מהד' שוחטמן).

שיטה לב"ק

חיבור אנונימי שמצוטט די הרבה בשטמ"ק ב"ק. אך יש רגלים להנחה שיש לייחסו לר' ישועה הלוי. ראה עליו לקמן בפרק "לא מזוהים".

---

208 מספר "דרכי הגמרא" לר"י קנפנטון עולה שעיקר לימודם סבב על שני מפרשים אלה.

209 הספר היה בדפוס בימי רב"א (אשכנזי ר"ן). בהקדמת הספר לומדים שהמחבר הוא ר' ישועה בן יוסף הלוי מתלמסאן, שעזב את צפון אפריקה מחמת הרדיפות נגד היהודים בשנת רכ"ז (1465) והגיע לטולדו, ושם חיבר ספר על כללי הגמרא בשם "הליכות עולם" לבקשת בעל חסותו דון וידל. ספר "הליכות עולם" נדפס שוב בוורשא בשנת 1883, עם כללי הגמרא לר' יוסף קארן, וספר יבין שמועה לר' שלמה אלגאזי.

"שיטה" על ב"מ

חיבור אנונימי שמצוטט הרבה בשטמ"ק ב"מ, כמעט בכל המסכת. אך יש רגלים להנחה שיש לייחס גם אותו לר' ישועה הלוי. ראה עליו לקמן בפרק "לא מזוהים".

גליון בשטמ"ק ב"ב

נמצא גליון סתמי בשטמ"ק ב"ב, שונה לגמרי מכל הגליונות הגדולים שהובאו על ידי רב"א, ונראה שנכתב על ידי חכם ספרדי בדור הגירוש. על גליון זה ראה לקמן (אשכנז, גליון, מס' 3).

פרובנס

חומר חשוב שמקורו בפרובנס עמד לרשות רב"א, והוא משתרע על פני המאות הי"ב, הי"ג והי"ד. רוב החומר היה עדיין בכתבי יד. בדפוס עמדו לרשות רב"א רק חיבורים הבאים: בעל המאור והשגות הראב"ד על הרי"ף (יחד עם הרי"ף), פירוש הראב"ד למסכת עדיות, השגות הראב"ד על הרמב"ם (יחד עם משנה תורה), פירוש החזקוני על התורה, רבינו ירוחם, פירוש רד"ק על הנביאים ועל התהלים, ופירוש הרלב"ג על התורה, יהושע ואיוב (11 חיבורים). לעומתם היו 39 חיבורים עדיין בכתבי יד. מתוך 274 כתבי יד שאותרו בספריים רב"א, יותר מ-14% מהם מקורם בפרובנס.

ר' זרחיה הלוי

רב"א מצטט מבעל המאור על ב"מ, ויש ממנו שלשה ציטוטים בשו"ת¹. בשטמ"ק ב"מ הוא מצטט ממנו 80 ציטוטים. הוא אינו מצטט בצורה מלאה, רק ראשי דיבורים שנגמרים במילה וכו'. המאור היה כבר בדפוס בימיו, ומטרת רב"א בהבאתו היא להביא עליו את תגובת הראב"ד, שהיה עדיין בכ"י.

הראב"ד

הראב"ד כתב פירוש לכל הש"ס, ולא הגיע אלינו אלא ל-2 מסכתות בלבד: ב"ק וע"ז. יש לנו ציטוטים רבים מחיבורים שונים של הראב"ד בכל חיבוריו הודאיים של רב"א. בסך הכל איתרנו 13 חיבורים של הראב"ד בספרייתו: פירושיו לכתובות, לגיטין, לשלש הבבות, לע"ז ולחולין, פירוש לתו"כ ופירוש למסכת עדיות, השגותיו על הרי"ף בב"ב, על בעל המאור במסכת ב"מ והשגותיו על משנה תורה ודברי

---

¹ סי' ד, עמ' סא; סי' ט, עמ' צט; סי' יד, עמ' קג.

ריבות בין הראב"ד והרז"ה. אין זכר בחיבורי רב"א לפירושי הראב"ד על סנהדרין². חיבורו של הראב"ד על התלמוד מכונה על ידי רב"א גם "חידושי" וגם "פירושים".

הראב"ד על כתובות

אנו יודעים כי הראב"ד חיבר פירושים על מסכת כתובות, שכן הראב"ד עצמו כותב בפירושו לב"ק סוף דף ח, ע"ב (מהדורת אטלס, עמ' יז): "הנך שמעתתא דאביי כבר פירשתים בבבא מציעא ובכתובות". גם בעל ספר התרומות כותב (שער ג', ח"ג י"ב): "וכן נוטה בזה דעת הראב"ד ז"ל שכתב בפירוש של כתובות", וראה מבוא של אטלס לחידושי הראב"ד לב"ק (עמ' 33-34). מדובר בספר אבוד שאינו קיים לא בדפוס ולא בכתבי יד.

האם היו בידי רב"א פירושי הראב"ד לכתובות? מיכל³ היה סבור כך. הבה נבדוק קביעה זו. בשטמ"ק כתובות יש בסך הכל 10 התייחסויות לכתבי הראב"ד: (1) 5 ציטוטים מחידושי הראב"ד לב"ק (ח"א, עמ' קנג4; קנו2-1; קנו3; קפט1; קפט3). (2) ציטוט אחד מחידושי רב"מ (ח"א, עמ' קמח4). (3) הציטוט הבא בשם הראב"ד בדף ד, ע"א: "ודע שהראב"ד ז"ל כתב דדוקא בעינן תרוייהו שיהו אנשים ישנים עם החתן ונשים עם הכלה והרא"ש ז"ל הקשה על זה וכמו שכתב בעל הטורים ז"ל עיין שם", אך ציטוט זה לקוח מתוך טור יו"ד סי' שמ"ב. (4) ציטוט אחד מהשגות הראב"ד על משנה תורה (ח"א, מח4). (5) ציטוט אחד מהשגות הראב"ד על בעל המאור בב"מ (ח"א, עמ' קיט2-1). (6) ההתייחסות הבאה בדף כ' ע"ב: "והראב"ד ז"ל בחדושו פי' נמי כפי' ר"ח ז"ל". מיד אחרי משפט זה מצוטט קטע של "שיטה ישנה" שמצטט את הראב"ד. יש אם כן סבירות גבוהה כי רב"א מתייחס לדברי הראב"ד המובאים על ידי שיטה ישנה, ואין מכאן הוכחה שהיו בידי חידושי הראב"ד על כתובות. (7) הציטוט הבא בדף קג, ע"ב:

² נמצא ציטוט מדברי הראב"ד בשו"ת (סי' א, עמ' לז) שלא נמצא מקורו ע"י בוחבוט. וזה הציטוט: "וכבר כתב הראב"ד ז"ל שאם היה חולק על פסק הגאון מטעם שנראה לו לפי דעתו שלא כדעת גאון ולא כפירושו, גם זה טועה בדבר משנה, שאין לנו עתה לחלוק על דברי גאון מראיית דעתנו לפרש הענין בדרך אחרת כדי שישתנה הדין מדברי הגאון, אם לא בקושיא מפורסמת, וזה דבר שאין נמצא". לפי הנושא, הציטוט לקוח מחיבור של הראב"ד על מס' סנהדרין. אך ציטוט זה נמצא כלשונו בפסקי הרא"ש סנהדרין, פ"ד, אות ו', ואין ספק כי רב"א לקח אותו משם.

³ מיכל, אור החיים, עמ' 27.

וז"ל הראב"ד ז"ל אל תספדוני בעיירות כלומר לבני הישיבה קאמר. סבור מינה משום טירחא דעיירות כלומר כדי שלא יהא להם טורח להביא מן הכרכין חלילין ומקוננות לפי שאין מצויות בעיירות. כיון דקא חזו דספדו בכרכין ואתו כ"ע למספד, אמרי ש"מ משום יקרא הוה, כלומר כדי שיבאו כל העולם לספדו, כי יודע היה שיתקבצו שם אותו יום כלם, דאי משום טירחא אדרבה יש להם טורח יותר כשעומדים חוץ לבתייהם ומביאין מזונותיהם וצערי לינה ע"כ.

ובכן, רק הציטוט האחרון יש בו כדי להעיד כי היו בידי רב"א פירושי הראב"ד על כתובות. אך דבר זה מעורר תמיהה גדולה. רב"א ציטט מפירושי הראב"ד לב"ק, לב"מ ולב"ב בצורה נרחבת בשיטותיו המקבילות (מאות רבות של ציטוטים בכל אחת מהן), ואפילו בכתב היד החלקי שיש לנו משטמ"ק חולין יש 30 ציטוטים מחידושי הראב"ד על חולין. מדוע אם כן נגרע חלקה של שטמ"ק כתובות? לכן יש לבדוק אם הציטוט האחרון לא נלקח על ידי רב"א מכלי שני. נעיר גם כי פירושי הראב"ד לכתובות אינם מוזכרים באף אחד מחיבורי רב"א שבדקנו. לכן אי אפשר להניח כי פירושים אלה היו בידי רב"א.

הראב"ד על גיטין

נמצאו מחיבור זה שני ציטוטים בשו"ת (סי' כא, עמ' קעו): (1) "ופירש הראב"ד ז"ל בחידושו וז"ל הא דאמר ר' נתן וכו'"; (2) "מיהו הראב"ד ז"ל כתב בחידושו לגיטין דאנן השתא כר' נתן עבדינן ודהא כולי גמרא וכולי תנויין בלשון ארמית איירינן ליה בלישנא דבבלי ע"כ". שני הציטוטים נמצאים בהשגות הראב"ד על הרי"ף בש"ס וילנא (גיטין סה, ע"ב). רב"א מכנה את החיבור "חידושין", ובאמת שני הציטוטים הנ"ל הם פירושים ולא השגות. אך החיבור הנדפס בש"ס וילנא מכיל במקומות אחרים השגות על הרי"ף. קשה אם כן לדעת מה היה בידי רב"א.

הראב"ד על בבא קמא

רב"א מצטט למעלה מ-320 ציטוטים מתוך פירושי הראב"ד לב"ק. מדובר בציטוטים מכלי ראשון. יש בנוסף להם ציטוטים רבים מכלי שני של הראב"ד בתוך ראשונים אחרים שמצוטטים בשטמ"ק, כגון

הרשב"א והריטב"א. להוציא 7 ציטוטים⁴, כל היתר נמצא בנדפס⁵. לגבי שלשה מציטוטים אלה (השלישי, הרביעי, החמישי), משער אטלאס כי מדובר בראב"ד בעל האשכול⁶. הוא כותב שדברי הראב"ד בנדפס שלו סותרים את מה שהובא בשמו על ידי שטמ"ק, ולכן הוא מניח ששטמ"ק ציטט את הראב"ד בעל האשכול. הוא אפילו מסיק מכך כי רב"א לא הבחין בין הראב"ד בעל ההשגות לבין הרב אברהם בן יצחק אב"ד בעל האשכול⁷. מסקנה זו תמוהה: הלא רב"א ציטט את כל 324 הציטוטים מכתב יד אחד ולא משני כתבי יד! מלבד זאת, אילו ציטט אותם מיותר מכתב יד אחד - היה מציין עובדה זו, כפי שהוא רגיל לעשות. ראה לדוגמה שטמ"ק ב"מ, בה הוא מציין כי יש לו שני כתבי יד של חידושי הראב"ד, והוא מצטט משניהם. לכן, יותר פשוט להניח כי היו תוספות בכתב היד של רב"א שלא נמצאות בכתב היד של אטלאס. אטלאס עצמו (עמ' שלב, הערה צג) עמד על כך כי כתב היד שהיה בידי רב"א שונה לפעמים בצורה משמעותית מכתב היד של בריטיש מוזיאום. הוא העיר על הציטוט שציטט רב"א מהראב"ד (בדף קיב, ע"א, ד"ה משלמין דמי בשר בזול), שהוא מן הראב"ד בעל האשכול, משום שאינו בכתב היד שלו, וכן משום שהוא מסתיים בביטוי: "כך הראונו מן השמים ויש לנו שורש לדברינו מדברי רבא ודברים נכונים הם וראויים לסמוך עליהם והנוטה מזה נוטה מדרך האמת הראב"ד ז"ל", ולדעתו דברים אלה אינם הולמים את הראב"ד. טענה זו תמוהה, שהרי הראב"ד הוא שכתב בהשגותיו על משנה תורה את הביטויים: "כך נגלה לי מסוד ה' ליראיו" (הלכות בית הבחירה פ"ו, ה"ד), "ברוך ה' אשר גלה סודו ליראיו" (הלכות מטמאי משכב ומושב פ"ז, ה"ז), "כבר הופיע רוח הקודש בבית מדרשנו מכמה שנים" (הלכות לולב, פ"ח, ה"ה), וכן כתב בתמים דעים (סימן ג'): "הסוד הנגלה אלינו"⁸.

4 7 הציטוטים הם: דף כז, ע"א, ד"ה לא צריכא; דף מא, ע"א, ד"ה כמאן דקטלא דמי; דף מד, ע"ב, ד"ה והניזקין; דף קיב, ע"א, ד"ה משלמין דמי בשר בזול; דף קיז, ע"א, ד"ה ההוא שותא; דף קיז, ע"א, ד"ה וז"ל הראב"ד; דף קיז, ע"ב, ד"ה וז"ל הראב"ד ז"ל אמרו הגאונים.

5 חידושי הראב"ד לב"ק יצאו לאור לראשונה מתוך כ"י יחידי שבבריטיש מוזיאום ע"י שמואל אטלאס, לונדון ת"ש, ואח"כ בירושלים, תשכ"ג.

6 שם, עמ' קיד, הערה לב; עמ' ר, הערה צב; עמ' שד, הערה יב; עמ' שלב, הערה צד.

7 שם במבוא, עמ' 17, הערה טו.

8 עיין גם מאמרו של אסף בספר הרמב"ם בעריכת הרי"ל פישמן ח"ב, שפרסם פסק של הראב"ד על פי כ"י, וכתוב בו: "ומסוד ה' ליראיו שנתגלה לנו".

תא-שמע⁹ הראה כמה היה הראב"ד מסוגל לחזור בו במשך חייו, לכן העובדה שאטלאס מצא סתירה בין ציטוט של הראב"ד על ידי רב"א לבין דברי הראב"ד בכתב היד שלו, אינה מוכיחה עדיין שרב"א ציטט את הראב"ד בעל האשכול; שני כתבי היד מייצגים מהדורות שונות של חידושי הראב"ד על ב"ק. כתב היד שהיה בידי רב"א היה חסר. בדף ט, ע"ב, בסוף ד"ה עוד כתב הראב"ד, מעיר רב"א: "(חסר מכאן כמו ב' דפין מהספר שהועתק ממנו)". בדף יג, ע"א, בסוף הציטוט מהראב"ד כתוב: "ומקום שהועתק ממנו היה מטושטש וחסר". בדף נ, ע"ב, אחרי הציטוט מהראב"ד, כתב רב"א: "נמצא חסר שאר ל' הראב"ד ז"ל ועוד להלן כמו שני עליו". בדף עג, ע"ב, בתוך ציטוט של הראב"ד כתוב: "(חסר כמו חצי שיטה)". בדף עו, ע"ב, בתוך ציטוט מהראב"ד כתוב: "(חסר כמו ה' שורות) אבל במסכת חולין (חסר כמו שורה אחת)". בדף עח, ע"ב, בסוף ציטוט מהראב"ד כתוב: "(חסר ד' עליו)". בדף צח, ע"ב, בסוף ציטוט מן הראב"ד כתוב: "(חסר כמו ה' דפין)". בדף קטו, ע"ב, ד"ה וז"ל הראב"ד: "וחסר תחלתו. להדלקה וכו'": רב"א ציין כאן שחסרה תחילת הדיבור, ולמעשה הוא לא ציטט מהראב"ד מדף קיג, ע"ב עד כאן. מכל 11 העמודים האחרונים בנדפס של אטלאס אין שום ציטוט בשטמ"ק ב"ק, וזה מעיד כנראה שכתב היד של רב"א היה חסר בסופו.

חסרונות אלה מוצאים את השלמתם בכתב יד בריטיש מוזיאום, אך מאידך גיסא תורמת שטמ"ק תרומה חשובה להשלמת חידושי הראב"ד, בעיקר הקטע הגדול שלקראת הסוף (קז, ע"ב, ד"ה וז"ל הראב"ד) שמופיע בצורה מאד מטושטשת בכ"י בריטיש מוזיאום, ואטלאס התיימש מהעתקתו.

פירושי הראב"ד לב"ק מצוטטים שתי פעמים בשטמ"ק כתובות: 1) דף מא, ע"א, ד"ה וז"ל הראב"ד בחידושו לב"ק פ"ק; ציטוט זה נמצא מילה במילה בשטמ"ק ב"ק דף טו, ע"א, ד"ה וז"ל הראב"ד; בנדפס של אטלאס הדיבור מופיע בעמודים לא-לב, אך שם הנוסח קצת שונה. 2) דף לד, ע"ב, ד"ה ופליגא דרב פפא; גם ציטוט זה נמצא מילה במילה בשטמ"ק ב"ק דף קיב, ע"א, ד"ה ודלא כרב פפא. אם כן, רב"א השתמש באותו כתב יד של חידושי הראב"ד גם בשטמ"ק ב"ק וגם בשטמ"ק כתובות.

מחידושי הראב"ד לב"ק יש ציטוט אחד בשטמ"ק חולין, בעמ' 142 ב של כתב היד על דף לח, ע"ב, ד"ה או כשב פרט לכלאים. קטע זה מצוטט על ידי רב"א בשטמ"ק ב"ק סוף דף עז, ע"ב, ד"ה וז"ל הראב"ד ז"ל.

כמו כן, יש ציטוט אחד מחידושי הראב"ד לב"ק בכללי התלמוד מהדורת שוחטמן, כלל יח. הוא נמצא מילה במילה בשיטה מקובצת ב"ק דף פח, ע"א, ד"ה אידי דכתב.

הראב"ד על בבא מציעא

לרב"א היו שני כתבי יד. בסוף המסכת נגמר לו כתב יד אחד, והוא כותב: ע"כ נמצא מלשון הראב"ד בספר אחד מחידושו (דף קי, ע"ב, ד"ה אבל הראב"ד כתב). אחר כך מובא עוד ציטוט שמתחיל כך: "ובספר אחד מחידושו שאנה השי"ת לידי מצאתי כתוב וכו' ", ורב"א מצטט מן הספר השני בסוף המסכת 26 ציטוטים. יש לנו בסך הכל 465 ציטוטים משני כתבי היד ביחד, שמייצגים כ- 8% מכל החומר שנמצא בשיטה מקובצת זו. יש מהם שני ציטוטים בשטמ"ק ב"ב: 1) דף כט, ע"ב, ד"ה ובסוף חידושו למציעא כתב. 2) דף קמד, ע"ב, ד"ה וזה לשון הראב"ד ז"ל בהשמטה. ציטוטים אלה לא הובאו על ידי רב"א בשטמ"ק ב"מ. כמו כן יש מהם שני ציטוטים בשו"ת של רב"א, האחד בסי' כה, עמ' קצט, והשני בסי' לו, עמ' רסב, ובסימן אחרון זה מכנה רב"א את חיבורו של הראב"ד "פירושים".

גם בכללי התלמוד של רב"א, מהדורת שוחטמן, יש שני ציטוטים, האחד בכלל קלט (מובא בשטמ"ק ב"מ, קד, א, ד"ה לא ימשכנו), והשני בכלל קנה (מובא בשטמ"ק ב"מ נב, א, ד"ה מיתיבי). מדובר בספר אבוד, שאינו קיים לא בדפוס ולא בכתבי יד.

הראב"ד על בבא בתרא

חידושי הראב"ד לב"ב: מצוטטים בשטמ"ק ב"ב לכל אורכה. מדובר ביותר מ- 220 ציטוטים. הציטוטים רצופים חוץ משלשה מקרים: 1) בעמ' 4א, בסוף ציטוט הראב"ד כתוב: "(לא נמצא עוד יותר בראב"ד ז"ל שחסר מכאן)". אך הציטוטים מתחדשים בעמ' 2. האם מדובר בכתב יד אחר לראב"ד שהזדמן לרב"א אחר כך? לא סביר, שכן אילו היה הדבר כך - היה רב"א צריך לציין עובדה זו, והיה צריך להתחיל לצטט מיד, ולא לדלג על הציטוטים של 6 דפים. 2) בעמ' 2 לרב"א כתוב: "עכ"ל הראב"ד

בחידושינו, והציטוטים מתחדשים בעמ' לב1. 3) בעמ' קמו4 מעיר רב"א: "(חסר מכאן ולהלן כמו ד' וה' דפין מחידושי הראב"ד ז"ל)". כתב היד שהיה בידי רב"א היה א"כ חסר.

חלק קטן מן החיבור מצוי כיום בידינו בכ"י מוסקבה 345. חידושי הראב"ד לב"ב בכ"י זה משתרעים על 28 עמודים בלבד (עמ' 18-4א). כתב היד חסר בכמה מקומות, ויש בו דפים מבולבלים. נמצאים בו בעיקר החידושים על חציו האחרון של פרק ד', חציו הראשון של פרק ה', חציו השני של פרק ו', וחציו הראשון של פרק ז'. נוסחאותיו שונות פה ושם מציטוטי רב"א, ויש גם ציטוטים של רב"א שאינם נמצאים בו, אף במקומות בהם כתב היד אינו חסר. למשל בעמ' 9א נמצא ראש פרק ה' שמכיל את הציטוטים הראשון השני והרביעי של רב"א, אך לא את השלישי (ד"ה אלו המשטות). א"כ כתב יד זה אינו שריד מכתב היד בו השתמש רב"א.

כתב היד של רב"א לא היה חסר לא בתחילתו ולא בסופו, שכן הציטוטים מתחילים מן ההתחלה, ולגבי הציטוט האחרון - הרי הוא שייך ממש לסוף המסכת, והוא מסתיים במשפט חתימה: "האל המלמד אדם דעת והוא יתן חכמה מפיו דעת ותבונה הוא ילמדנו ויורנו בדרך אמת על גלוי ונעלם כל ימי עולם".

יש העתקה (בעמ' קמד, ע"ב) מהשמטה של חידושי הראב"ד בסוף מצינא. לא הובאה בשטמ"ק ב"מ.

חידושי הראב"ד לב"ב מצוטטים בכללי התלמוד, מהדורת מארכס, סי' 247.

הראב"ד על ע"ז

יש מהם ציטוט אחד בלבד בכללי התלמוד (מהד' שוחטמן, סי' י'), והוא נמצא בנדפס (דף כז, ע"א, מהד' סופר עמ' 57).

הראב"ד על חולין

מדובר בספר אבוד. רב"א מצטט ממנו בכל כתב היד, אך לא הרבה: בסך הכל 30 ציטוטים. להשוואה, חידושי הרמב"ן תופסים בשטמ"ק חולין למעלה מפי עשרים מאשר חידושי הראב"ד. מדובר במעט מאד חומר. קשה להחליט אם מדובר בראב"ד או בראב"י.

השאלה היא האם רב"א מצטט מכלי ראשון או מכלי שני. אמנם יש ציטוטים שאפשר למצוא אותם בחידושי הרמב"ן או במאירי, אבל רוב הציטוטים אינם נמצאים בשום מקום, לכן אין ברירה אלא להחליט שהיה טופס כלשהו של חידושי הראב"ד לחולין בידי רב"א.

אף על פי כן, הראב"ד מצוטט הרבה בשטמ"ק חולין מכלי שני, גם בחידושי הרמב"ן וגם בחיבור האנונימי "שיטה"¹⁰. הואיל ודרכו של רב"א היא לצטט מכלי ראשון, חייבים לומר כי היה בידו טופס חלקי בלבד של חידושי הראב"ד לחולין.

פירוש הראב"ד לתו"כ

יש 10 ציטוטים גדולים בשטמ"ק חולין, שהנפח שלהם שווה לנפח של כל הציטוטים מחידושי הראב"ד לחולין, והם מייצגים כ- 0.4% מכל החומר שנמצא בשיטה מקובצת זו. נדפס בקושטא בשנת ר"ף בערך עד פרשת צו, ואחר כך נדפס כולו לראשונה ע"י ווייס בוינה בשנת תרכ"ב. רב"א מצטט ממנו (בדף טז, ע"א; בדף כ, ע"ב ובעמ' 101 של כתב היד, ועוד) כמה ציטוטים ארוכים גם בפרשת שמיני. אם כן, היה לו כתב יד. בספר הדרשות מצוטט פירוש הראב"ד לתו"כ בעמודים: קנ, קנד, קנח, קנט, קסב, קסו, קסט.

השגות הראב"ד על הרי"ף במסכת ב"ב

בשטמ"ק ב"ב נמצאים 2 ציטוטים בדף כט, ע"ב, ד"ה ההוא דאמר ליה לחבריה.

השגות הראב"ד על בעל המאור בשטמ"ק ב"מ - "כתוב שם"

בשטמ"ק ב"מ נמצאים 59 ציטוטים מהשגות הראב"ד על בעל המאור, והם פזורים לאורך כל המסכת, להוציא פרק ז' ופרק י'. רב"א מביא כל פעם ראש דיבור של בעל המאור שהיה בדפוס על הרי"ף, ואחר כך הוא מביא את השגת הראב"ד עליו. בדף קי"ג ע"א, כותב רב"א: "וסליק מה שהשיג הראב"ד על בעל המאור בהדין מסכתא". בשבועון "הסגולה" הדפיס חסידה את ספר "כתוב-שם" של הראב"ד על מסכתות ע"ז, שבועות, ב"ק, ב"מ וב"ב (צולם בירושלים, תשכ"ו ותשכ"ט), וכל מה שהובא על ידי רב"א נמצא שם. בסוף ב"מ רשם חסידה את שינויי הנוסחאות שבין כתב היד שלו לבין שטמ"ק.

דברי ריבות בין הראב"ד והר"ז"ה

5 ציטוטים בשטמ"ק ב"מ, בפרק שמיני, דף צח.

---

¹⁰ כשנדון לקמן בחיבור "שיטה על חולין" נראה כי יתכן שהראב"ד המצוטט בה אינו אלא הראב"י.

הספר נדפס בניו יורק בשנת תרס"ה על ידי דוב בן בנימין דרכמן על פי כתב יד יחיד של ביהמ"ד לרבנים שם. אך הרב קאפח הדפיסו שוב מכתב יד תימני שהיה בידי סבו¹¹, והוא מעיר¹² כי רב"א בשטמ"ק לב"מ "הביא קטעים גדולים מכל הויכוח הזה, ומשמיט כל הדברים הבוטים שבו".

פירוש הראב"ד למס' עדיות

שטמ"ק כתובות (ח"א, עמ' 100). בספר הדרשות לרב"א מצוטט פירוש הראב"ד למסכת עדיות בעמוד קב.

השגות הראב"ד למשנה תורה

נדפסו יחד עם משנה תורה של הרמב"ם, ורב"א מצוטט מן הדפוס ציטוטים רבים, בעיקר בשו"ת שלו.

רבינו יהונתן הכהן מלוניל

אותרו חמישה חיבורים על המסכתות: עירובין, כתובות, ב"ק, ב"מ וב"ב, וכולם פירושים על הלכות הרי"ף. כולם היו עדיין בכתבי יד בימי רב"א. ארבעה מהם נדפסו בינתיים מאז נדפס ש"ס וילנא, והם הפירושים על עירובין, כתובות, ב"ק וב"מ. הפירוש על ב"ב אבוד.

פירוש רבינו יהונתן הכהן מלוניל על ההלכות למסכת עירובין

נדפס לראשונה עם הרי"ף בשנת רס"ט בקושטנטינה, שנה לפני שנולד רב"א, והוא מופיע בש"ס וילנא. נמצא רק ציטוט אחד בכלל 329 מכללי התלמוד (מהד' מארכס) שמתייחס לריש עירובין, אך הוא איננו בנדפס.

פירוש רבינו יהונתן הכהן מלוניל על ההלכות למסכת כתובות

יש 36 ציטוטים ממנו בשטמ"ק כתובות בכל פרקי המסכת, להוציא פרק ג'. הכמות זעירה ומייצגת קצת יותר משלש אלפיות מכל החומר שנמצא בשטמ"ק כתובות. כידוע, פירושו של רבינו יהונתן מחולק בכל

---

¹¹ "ספר דברי הריב"ת", בתוך: רבינו אברהם בן דוד, תשובות ופסקים, ההדיר הרב יוסף קאפח, ירושלים תשנ"א, עמ' קא-

קכה.

¹² שם, הערה 1.

פרק לשני חלקים: הפירוש לכל משניות הפרק, ואחר כך הפירוש לחלק של הגמרא. רב"א מציין תמיד אם לקח מן הפירוש למשנה או מן הפירוש לגמרא. הציטוטים תואמים את מה שיש לנו בנדפס.

פירוש רבינו יהונתן הכהן מלוניל על ההלכות למסכת ב"ק

רב"א מצטט ממנו כ- 160 ציטוטים, מתחילת המסכת ועד סופה. כמו כן נמצא ציטוט אחד בשטמ"ק כתובות (ח"ב, עמ' קט"ו) שהובא בשטמ"ק ב"ק (עמ' ט"ז).

הפירוש הוא כמובן פירוש על הרי"ף, כי הוא מתייחס לכל אורכו לרי"ף. רב"א מתחיל את הציטוט הראשון כך: "וז"ל ה"ר יהונתן ז"ל מפרש הלכות הרי"ף" (עמ' א3), ובעמ' קע"ד הוא כותב: "כתוב בהלכות וכו' ופי' ה"ר יהונתן ז"ל וכו' עוד כתוב בהלכות וכו' ופי' ה"ר יהונתן ז"ל וכו' עוד כתוב בהלכות וכו' ופי' ה"ר יהונתן ז"ל וכו'".

פרידמן הוציא לאור את פירוש רבינו יהונתן הכהן מלוניל לב"ק¹³ על פי שני כתבי יד וקטעים מן הגניזה. כתבי היד חסרים, ופרידמן השלים פה ושם משטמ"ק. הוא דן בציטוטיו של רב"א במבוא (עמ' מז-מח).

פירוש רבינו יהונתן על הרי"ף לב"מ

רב"א מצטט ממנו 166 ציטוטים מתחילת המסכת ועד סופה. ציטוטים אלה מהווים כ- 2.2% מסך כל החומר שנמצא בשטמ"ק ב"מ. כמו כן נמצא ציטוט אחד בכלל 380 מכללי התלמוד (מהד' מארכס). כתב היד שהיה בידי רב"א שונה מן הדפוס.

גם במסכת זו, רב"א מכנה את המחבר "מפרש הלכות הרי"ף" (עמ' יח3), או "מפרש ההלכות" (עמ' כא3). בדרך כלל, לפני שהוא מצטט אותו, הוא מביא דיבור המתחיל מן הרי"ף בלשון: "בהלכות וכו' ", או "כתב הרי"ף וכו' ". הוא אינו מצטט את הרי"ף במלואו אלא כותב **וכו'**, כי הוא סומך על הדפוס. גם כאן, רב"א מבחין בין פירוש רבינו יהונתן במשנה לבין פירושו על הרי"ף, והוא נוהג לכתוב: "ה"ר יהונתן במשנה".

---

¹³ פירוש רבינו יהונתן הכהן מלוניל על המשנה והרי"ף מסכת בבא קמא, ההדיר ש"י פרידמן, ירושלים-ניו יורק תשכ"ט.

פירוש ר' יהונתן הכהן מלוניל לב"ב

מדובר בחיבור אבוד. מצוטט כמעט בכל המסכת להוציא הפרקים ו' וז', אך בכמות מועטת (47 ציטוטים שמהווים כ- 1.2% משטמ"ק ב"ב). בציטוט הראשון חתום: "הרב רבי יהונתן ז"ל מפרש ההלכות", כמו שראינו בשתי הבבות הקודמות. כמו כן נמצא ציטוט אחד בכלל סי' 373 מכללי התלמוד (מהד' מארכס), וגם כאן רב"א מציין שפירוש רבינו יהונתן הוא על הלכות הרי"ף.

ר' משה הכהן מלוניל

כתוב בשו"ת רב"א (סי' לט, עמ' רעח): "והקשה רבי משה הכהן ז"ל על הרב ז"ל (הרמב"ם בפירושו למשנה) אם כל אלו הם אבות, אמאי חשיב מ' חסר אחת, ה"ל לחשוב יותר מנ' וכו' ". דברים אלה מובאים כלשונם על ידי ר' יוסף קארו בכסף משנה (הלכות שבת, פ"ז, ה"ב) בשם הרמ"ך. מדובר בר' משה הכהן מלוניל שחי בזמן הרמב"ם והשיג עליו¹⁴. יש רגליים להנחה כי רב"א העתיק את הדברים מכסף משנה הנדפס, כמו שהעתיק ממנו באותה תשובה (עמ' רעו) את תשובת ר' אברהם בנו של הרמב"ם¹⁵.

כמו כן רב"א מצטט מהשגות הרמ"ך לשבת בכללי התלמוד (מהד' מארכס, סי' 145) את הכלל הבא: "כל סבור מינה וסברוה שבתלמוד נדחה חוץ משנים". ציטוט זה נמצא בהגהות הרמ"ך שנדפסו על הרמב"ם במהדורת פרנקל (הלכות שבת, פ"ב, הל' יד). אין לדעת אם רב"א מצטט מכלי ראשון או מכלי שני. אכן הכללים 279 עד 422 נכתבו בצפת, ושם רב"א היה יכול לראות את הגהות הרמ"ך על משנה תורה בספרייתו של ר' יוסף קארו. אך כלל סי' 145 נמצא בין הכללים שנכתבו לפני כן במצרים.

בעל העיטור

נמצאים 2 ציטוטים מספר זה בשו"ת רב"א¹⁶. הספר נדפס לראשונה בונציה שס"ח, כ- 15 שנה אחרי פטירתו של רב"א.

14 ראה: חיד"א, הגדולים, ערך ר' משה הכהן.

15 תשובת ר' אברהם בנו של הרמב"ם הובאה בכסף משנה הלכות שגגות, פ"ז, ה"ו.

16 סי' ד (עמ' סו), סי' לו (עמ' רסב). האיזכורים בסי' לו (עמ' רסז, רסח) מתייחסים לציטוט האחרון. האיזכור בסי' טו (עמ' קכא) אינו מכיל ציטוט, הציטוט בסי' לב (עמ' רמו) נמצא בתוך תשובת הרשב"ץ, ואחרי התשובה כתב רב"א: "ולשון

בעל ההשלמה

נמצאים שני ציטוטים בלבד, ושניהם בתשובה סי' כ"ו (עמ' רי ועמ' ריג). שני הציטוטים נמצאים בחיבור "תוספות חד מקמאי" שנדפס בש"ס וילנא במסכת יבמות (דף קה, ע"א ודף קב, ע"ב). בעל ההשלמה הוא ר' משולם בן ר' משה ב"ר יהודה מבדרש¹⁷, והיה גדול חכמי פרובנס בשליש הראשון של המאה הי"ג. ספרו חובר "כדי להשלים הלכות הרי"ף" (גם להוסיף עליו, וגם לעשות שלום בינו לבין משיגיו). ספר ההשלמה ליבמות היה הראשון שנדפס, וכאמור הוא נדפס בש"ס וילנא בשם "תוספות חד מקמאי". רב"א הביא את דעת הרמב"ם לגבי יבמה שרקקה ולא חלצה¹⁸, שסובר כי האחים נפסלו, והוא מעיר שזו כנראה גם דעתו של הרי"ף. אך הוא מוסיף: "ומיהו מצאתי להרב בעל ההשלמה ז"ל דאזיל בעקבי הרי"ף ז"ל שכתב וכו' והרב בעל ההשלמה ז"ל כתב ג"כ על לשון הרב ר' יצחק אלפסי ז"ל דאם לא נתכוון הוא ולא נתכוונה היא, אינה פוסלת מן האחין". רב"א ידע אם כן שספר ההשלמה חובר על הרי"ף ושהוא מפרש מדי פעם בפעם את לשון הרי"ף, כך שיהיה שלום בינו לבין משיגיו.

תשובות ישנות מרבני פרובינציא וקטלוניא שהיו בזמנו של הרשב"א

שתי תשובות מהן מובאות בשו"ת רב"א (סי' יט, עמ' קנב) בנושא מיאון: תשובה ראשונה של רבינו יצחק פצע"ח (=פרי צדיק עץ חיים) מרנא ורבנא נר ישראל הרב רבי מרדכי נ"ע; תשובה שניה של שני רבנים גדולים אחרים: הרב ר' מרדכי והרב רבי מכיר בני הנכבד הנעלה רבי צמח זלה"ה. שתי תשובות אלה אינן בנדפס¹⁹.

העטור כתוב באורך בהגהה מיימונית פרק י"ד מה' טוען ונטען". אין להסיק מכאן כי ספר העיטור לא היה בידי רב"א, אלא שהוא מוצא לנכון להפנות את הקוראים למקור נדפס מאשר למקור בכ"י שאינו בידי הרבים.

17 ראה עליו: תא-שמע, פרשנות ב', עמ' 150.

18 מדובר בפרשת כלתו של ר' יוסף קארו.

19 תשובות חכמי פרובינציא, ההדיר אברהם סופר ירושלים, תשכ"ז. בלוי בסוף ספר המכתם (עמ' רלט-רמז) פרסם תשובה מר' מרדכי ב"ר יצחק אבן קמחי מקרקשונה, וציין שם כי היא נמצאת בשו"ת מהריב"ל (סי' ח"י) ובשו"ת רב"א (סי' ח"י, ובמהדורת בוחבוט, מדובר בסי' י"ט). אך למעשה התשובה שמוזכרת בשו"ת רב"א אינה תשובה זו.

ר' מאיר בר שמעון המעילי

חכם מפרובנס²⁰, בן אחותו של רבינו משולם בעל ספר ההשלמה ותלמידו המובהק. חיבר "ספר המאורות"²¹, וכן מעין שטמ"ק שאבדה. ספר המאורות הוא ספר פסקים²², והוא על הרי"ף²³.

המעילי על כתובות

לא פורסם על ידי בלוי. כנראה שמדובר בחיבור אבוד. אך יש ממנו 10 ציטוטים די גדולים בשטמ"ק כתובות, בפ"א, פ"ב, פ"ד, פ"ז ופ"ח. לכן יש להניח כי לפני רב"א היה כתב יד שלם. רב"א קובע בעצמו כי מדובר בפירוש על הרי"ף: "כן מצאתי בפירושי הרב המעילי ז"ל על ההלכות" (כא, סע"ב). אכן המעילי מתייחס הרבה אל הרי"ף: "והרי"ף ז"ל השמיט דין זה" (ח"א, עמ' נד1), "כתב בהשלמה מה שכתב הרי"ף ז"ל וכו' " (כא, סע"ב), וכן הציטוט שנמצא בדף כב, ע"א (ד"ה כתוב בהשלמה) מתייחס אל הרי"ף.

המעילי מזכיר את הרמב"ם (יא, ע"א, ד"ה והרב המעילי כתב), וכן מזכיר חכמים מפרובנס: הראב"ד (כב, ע"א, ד"ה כתוב בהשלמה; מד, ע"א, ד"ה שניהם במכר; עח, ע"א, ד"ה סיפא), בעל ההשלמה (כא, סע"ב; כב, ע"א, ד"ה כתוב בהשלמה; כב, ע"ב, ד"ה כתוב בהשלמה; מד, ע"א, ד"ה שניהם במכר; עט, ע"א, ד"ה וכתוב בהשלמה) ולשון רבינו מאיר הלוי בפרק האשה שלום²⁴ (כב, ע"א, ד"ה כתוב בהשלמה). החכם המצוטט ביותר על ידי הרב המעילי הוא בעל ההשלמה, שמופיע בכ- 50% מן הציטוטים.

המעילי על תמורה

חיבור אבוד. מצוטט בכללים מהדורת מארכס סי' 37, וזה לשון הציטוט: "ולפעמים יבא בתלמוד לשון אתקפתא לא להקשות רק לשאול". הציטוט מובא כלשונו גם בשטמ"ק תמורה מהדורת אילן (דף ז, ע"א, עמ'

²⁰ ראה עליו: תא-שמע, פרשנות ב', עמ' 154-156.

²¹ בלוי פרסם את ספר המאורות על ברכות, פסחים, עירובין, יומא, סוכה, ביצה, ר"ה, תענית, מגילה, הלכות קטנות, מו"ק, חולין, (בלוי, ברכות; בלוי, מאורות א'; בלוי, מאורות ב').

²² בשטמ"ק ב"ק (עמ' קיט2) החיבור האנונימי "שיטה" מזכיר את ה"ר מאיר בר"ש בפסקיו.

²³ לא רק מה שפרסם בלוי הוא על הרי"ף, אלא גם המסכתות שאינן בידינו הן על הרי"ף: לקמן נדון במסכת כתובות; כמו כן, יש ציטוט גדול מחיבורו לגיטין בתשובת הרדב"ז סי' קס"ה; וכן נמצא ציטוט משיטת נדרים של רבי מאיר בר שמעון המעילי בכסף משנה (הלכות נדרים, פ"ז, הי"א). מכולם נראה שבאמת מדובר בפירוש על הרי"ף, כי בכל הציטוטים האלה הוא מתייחס לרי"ף.

כא), אך הוא נעדר משטמ"ק תמורה שבש"ס וילנא. עובדה זו מחזקת את הדעה כי מהדורת אילן של שטמ"ק קדשים נוצרה על בסיס חיבורו של רב"א יותר מאשר מהדורת וילנא.

ר' שמעון המעילי

יש ציטוט אחד מר' שמעון המעילי (דף עב, ע"ב). לפי מיכל²⁵ מדובר באביו של ר' מאיר בר' שמעון המעילי. הרדב"ז מזכיר אותו בתשובה אלף ק"פ בין אלה שפסקו שמצות יבום קודמת לחליצה, ומדובר בראשונים מן המעלה הראשונה, כמו הרי"ף וכו'.

ספר התרומות

נדפס לראשונה בשלוניקי בשנת שנ"ו, כשלש או ארבע שנים אחרי פטירתו של רב"א. יש ממנו 4 ציטוטים בשו"ת רב"א²⁶, והם נמצאים כולם כלשונם בספר התרומות שנדפס על ידי גולדשמידט (ירושלים תשמ"ח), מכאן שכתב היד בו השתמש גולדשמידט הוא כנראה כתב היד של רב"א. גולדשמידט לא דייק שכתב שספר התרומות "לא היה באוצר ספריו של ר' בצלאל אשכנזי" (עמ' 18 במבוא).

חזקוני

ציטוט אחד בספר הדרשות עמ' רנא, נמצא בנדפס. היה בדפוס בימי רב"א (ונציה רפ"ד).

רבינו ירוחם

6 ציטוטים בשו"ת. היה בדפוס (קושטנדינא רע"ו).

---

24 למדנו מכאן כי בידי הרב המעילי היו החידושים האבודים של הרמ"ה על יבמות.

25 מיכל, אור החיים, מס' 1220.

26 סי' ד, עמ' ס; סי' כד, עמ' קצא, קצג; סי' לד, עמ' רנד. בסי' א (עמ' לח) כתוב: "וכן כתוב בס' התרומות", ונראה שיש לגרוס "בספר התרומה", כי מדובר בציטוט מר' ברוך.

ארחות חיים

בשטמ"ק ב"מ שולח רב"א לעיין בו בדף קב, ע"א, ד"ה לא יטלנה בידו ויצא (קב, רע"א). אלה דבריו: "וז"ל הריטב"א ז"ל לא יטלנה בידו ויצא פירוש סתמא קאמר אפילו בשצריך אותה לבית אחר ומיהו אפשר שחייב בע"ה לפרוע דמיה ע"כ. וכן כתוב בספר ארחות חיים ע"ש". בספר ארחות חיים שלפנינו בהלכות מזוזה כתוב: "וכשיצא מן הבית לא יטלנה בידו ויצא ומעשה באדם שנטלה ויצא וקבר אשתו ובניו" (ח"ב עמ' 193). אם כן, אין לפנינו מה שהיה לפני רב"א. הדברים אינם נמצאים בארחות חיים של ר' אליעזר הגדול, מוסר והנהגות שצוה לבנו, וינציאה ש"ד.

יש עוד ציטוט אחד בשו"ת (סי' ד, עמ' סז), והוא נמצא בארחות חיים לר' אהרן הכהן מלוניל (ארחות חיים ח"ב, עמ' 57, מהד' שלעזינגר, ברלין תרנ"ט).

כפתור ופרח

שבעה ציטוטים בשו"ת (סי' א, עמ' ז, י, יט, כא, כט, לג, לח). היה בדפוס (נדפס בונציה ש"ט).

המאירי²⁷

אותרו רק 7 מחיבוריו של המאירי בספריית רב"א. 6 מהם על 6 המסכתות: עירובין, יבמות, כתובות, קידושין, ב"ק וסנהדרין, והשביעי הוא "קריית ספר" על דיני ספר תורה²⁸. למעשה יש לנו ציטוטים נרחבים רק מן המאירי על ב"ק, בשטמ"ק ב"ק. משאר החיבורים אין אלא ציטוטים בודדים. אנו יודעים כי המאירי חיבר שני חיבורים על התלמוד: (1) "בית הבחירה" - בדרך פסק; (2) פירושים וחיידושים²⁹. נשתדל אם כן לקבוע לגבי כל אחד מששת החיבורים על התלמוד, האם הוא שייך לסוג של "בית הבחירה" או לסוג של "הפירושים והחיידושים".

---

²⁷ על המאירי ראה: תא-שמע, פרשנות ב', עמ' 158-173.

²⁸ יש ציטוט אחד בספר הדרשות (עמ' שפא) מן "המאירי על איוב". אך כנראה שזהו ר' מאיר עראמה, שהרי בעמ' תטז רב"א מכנה חכם זה בשם "המאירי".

²⁹ ראה: הקדמת אברהם סופר לבית הבחירה על כתובות, וכבר כתב זאת החיד"א (חיד"א, הגדולים, ערך מהר"ר מנחם בר שלמה לבית מאיר).

המאירי על עירובין

בש"ת נמצא ציטוט אחד (סימן לו, עמ' רסא). רב"א מכנה את החיבור "חידושים". הציטוט נמצא בספר

בית הבחירה הנדפס (עירובין, עט, ע"ב).

המאירי על יבמות

בש"ת"ק כתובות נמצא ציטוט אחד בדף עג, ע"א, שנמצא כלשונו בבית הבחירה הנדפס על יבמות (דף

קז, ע"א, בתחילת ביאור הגמרא). בש"ת נמצאים 8 ציטוטים³⁰, וגם הם נמצאים כלשונם בבית הבחירה הנדפס

על יבמות³¹. אם כן, החיבור שהיה בידי רב"א על יבמות היה מסוג "בית הבחירה".

המאירי על כתובות

נמצאים רק שני ציטוטים³² בש"ת"ק כתובות: האחד לקוח מן "הרב המאירי בפירושו על ההלכות"

(כא, ע"ב), והשני הוא: "וכתב הרב המאירי שכך עשו מעשה בלינול [צ"ל בלונל] הרב ר' משה בר יהודה

וחביריו". העובדה שבכל המסכת הגדולה הזאת אין אלא שני ציטוטים אלה, יכולה להצביע על כך כי רב"א

ציטט מכלי שני. שני הציטוטים אינם בספר "בית הבחירה" הנדפס. לפי השם מדובר בפירוש על הרי"ף,

וכנראה שמדובר בחיבור המכונה "פירושים וחידושים". יש התייחסות לחיבור זה בספר בית הבחירה

הנדפס על כתובות, והיא: "זה שכתבנו בקיום שטרות שהוא מדרבנן וכו' " (עמ' 103). אברהם סופר העיר

(הערה ה') שלא מצא איפה כתב זאת המאירי. אך כנראה שזה מה שכתוב בפירוש על ההלכות שמוכא כאן

בש"ת"ק. זה מחזק את הסברה שהמאירי חיבר את הפירושים והחידושים שלו על כתובות לפני שחיבר את

בית הבחירה על כתובות, בניגוד להנחתו של אברהם סופר (בית הבחירה ב"ב, עמ' 280 הערה ה') שרב"א חיבר

את הפירושים והחידושים אחרי שחיבר את בית הבחירה.

30 סימן ג, עמ' מח; סימן ד, עמ' נד; סימן ו, עמ' ע ועמ' עז; סימן כו, עמ' רי ועמ' ריב; סימן ל, עמ' רכט ועמ' רלד.

31 קיג, א, ד"ה בתחילת ביאור הגמרא; סוף המסכת; קז, ב, בתחילת ביאור הגמרא; קח, א, ד"ה המשנה הרביעית; קד, ב, ד"ה

המשנה השלישית; קו, א; קכב, א; קכא, ב.

32 בש"ת"ק כתובות יש עוד 8 ציטוטים מן המאירי למסכתות אחרות: 1 מיבמות, 5 מב"ק ו- 2 מסנהדרין.

חידושי המאירי לקידושין

בשו"ת נמצאים 2 ציטוטים (סימן יח, עמ' קמא ועמ' קמד), הראשון נמצא בשינויים קלים בספר בית הבחירה על קידושין (ה, ב, ד"ה נתן לה כסף) והשני נמצא שם כלשונו (ה, סוף ע"ב). אם כן, רב"א השתמש בכתב יד של בית הבחירה שונה מזה שבידינו.

חידושי המאירי לב"ק

382 ציטוטים בכל המסכת, והם מהווים כ- 12% מכל החומר שנמצא בשטמ"ק ב"ק. רב"א ציטט כ- 44% מספר בית הבחירה על ב"ק. הציטוטים דומים מאד למה שיש לנו בספר "בית הבחירה" על ב"ק, אך פה ושם מתגלים כמה הבדלים, לפעמים יסודיים, בין הנדפס לבין החיבור שהיה בידי רב"א. העיקריים שבהם הם: (1) השפה יותר ארמית אצל רב"א, והיא עברית בנדפס. לפעמים יש שינויי לשון מפליגים בין השניים. (2) אצל רב"א יש הרבה פירושים בנוסף לפסקים, בנדפס יש בעיקר פסקים; כשיש פסקים אצל רב"א, הם מנומקים הרבה יותר מאשר בנדפס (ראה לדוגמה עמ' קעג: 1 : 27 שורות שחלקן בארמית, לעומת 4 שורות בלבד בעברית בספר בית הבחירה, עמ' 340). (3) אצל רב"א מופיעים החכמים בשמותיהם, בנדפס הם מופיעים בכינויים (גדולי המחברים, גדולי המפרשים, גדולי הפוסקים וכו')³³. (4) הסגנון של הנדפס הוא בדרך כלל סגנון של הרצאת נושאים, מעין שיעורים. הסגנון אצל רב"א הוא סגנון פרשני, לפעמים עם דיונים³⁴. בשני הציטוטים האחרונים של רב"א, המאירי מפרש את הגמרא ואחר כך מסיק מסקנות באמצעות הביטוי "ושמענו מהאי עובדא". הרושם הוא כי החיבור שהיה בידי רב"א היה עדיין תלוי בגמרא, בעוד הנדפס הרבה פחות תלוי בה. גם הסדר שונה במקרים רבים. יש דילוגים ושינוי בין הסדר של כמה קטעים (עמ' קכט; 3; 4).

אפשר לחלק את ציטוטי רב"א לשתי קבוצות: כ- 80 מהם מתחילים בביטוי: "ולענין פסק הלכה כתב המאירי ז"ל וכו'", והם כמעט זהים לנדפס; יש להוסיף עליהם גם 8 מבואות לפרקים ג-י שנמצאים כלשונם בנדפס; מאידך גיסא, כל הציטוטים האחרים (כ- 300 בערך) מכילים את השינויים שתיארנו לעיל. השאלה

³³ לדוגמה, בציטוט מן המאירי שנמצא בעמ' 4ה מופיעים השמות רש"י והרי"ף, במקום "גדולי הרבנים" ו"גדולי הפוסקים" שמופיעים בהתאמה בקטע המקביל בספר בית הבחירה. בעמ' קלד' 3 מופיע בשטמ"ק ב"ק השם ה"ר אפרים, במקום המונח "קצת חכמי ספרד" שמופיע בספר בית הבחירה.

³⁴ ראה לדוגמה עמ' קל' 2 לעומת הנדפס עמ' 233; עמ' קכט' 4 לעומת הנדפס עמ' 232; עמ' קל' 4 לעומת הנדפס עמ' 235.

היא אם החיבור שהיה בידי רב"א היה מה שמכונה "פירושים וחיידושים", או שמדובר במהדורא קמא של בית הבחירה. לא קל להכריע, הואיל והחומר בשני החיבורים הוא כמעט אותו חומר³⁵.

בשטמ"ק כתובות מופיעים חמישה ציטוטים³⁶ מן המאירי על ב"ק, שנמצאים כולם, בדרך כלל מילה במילה, בשטמ"ק ב"ק - הוכחה לכך שרב"א השתמש באותו כתב יד בשני חיבוריו. בשו"ת נמצאים 9 ציטוטים מחידושי המאירי לב"ק (סימן ד, עמ' מט; סימן ו, עמ' ע; סימן יד, עמ' קג; סימן טז, עמ' קכח; סימן לב, עמ' רמו; סימן לו, עמ' רסב, עמ' רסג, עמ' רסד ועמ' רסז).

המאירי על מסכת סנהדרין

בשטמ"ק כתובות יש שני ציטוטים מן המאירי לסנהדרין (ח"א עמ' טו; ועמ' קפו2), והם נמצאים כלשונם בספר בית הבחירה הנדפס על סנהדרין (עד, ב, ד"ה ולמדת; עג, ב, ד"ה האונס). בשטמ"ק ב"ב (עמ' לו3, קמו1) נמצאים שני ציטוטים מפרק זה בורר. בשו"ת יש 2 ציטוטים מן המאירי על סנהדרין (סימן ג, עמ' מח; סימן ד, עמ' נט), והם נמצאים כלשונם בספר בית הבחירה הנדפס על סנהדרין (עו, ב, ד"ה לעולם; מ, א, ד"ה העובד עבודה זרה).

סיכום

רב"א ציטט ציטוטים בודדים על עירובין, יבמות, קידושין וסנהדרין מבית הבחירה, ועל כתובות מן החיבור האחר של המאירי על התלמוד המכונה "פירושים וחיידושים". אך הוא ציטט כמות מרשימה של ציטוטים מן המאירי על ב"ק, וכנראה שמקורם בבית הבחירה. רב"א ידע שהמאירי חיבר את בית הבחירה על כל התלמוד, שכן הוא כותב: "וזה היה רב גדול עשה שיטה לכל הגמרא והרבה ספרים" (שו"ת, סי' ו, עמ' ע), והוא מכנה אותו בשם "חידושין"³⁷. אכן בידינו כיום כ"י של ספר בית הבחירה על 35 מסכתות. אעפ"כ רב"א לא ציטט כלום מספר זה על כתובות, ב"מ, ב"ב וחולין. אולי היה בידי כ"י על מסכתות בודדות בלבד, או שלא עמד כ"י שלם לרשותו אלא בזמן שכתב על ב"ק. אין בידינו כדי להכריע.

³⁵ להוציא שני קטעים שסולקו ע"י המאירי בספרו "בית הבחירה" הנדפס, כנראה מטעמים מובנים על רקע הקשרים עם הגויים: האחד עוסק בגידול חזירים (עמ' קלא3), והשני עוסק בהיתר להרוג מוסר (עמ' קעה4 - קעו1).

³⁶ שטמ"ק כתובות עמ' קמ2, קנו, קצ1, קצ2, קכט2.

³⁷ למשל: "וכן פסק הרב המאירי ז"ל שם בחיבוריו בחידושין" (שו"ת סי' טז, עמ' קכח).

קרית ספר של המאירי

"כתב ה"ר המאירי ז"ל בקרית ספר שחבר על דיני ס"ת" (שטמ"ק ב"ב, יג, ע"ב, ד"ה וי"א כל אחד). הספר

נדפס באיזמיר תרכ"ג. הציטוט נמצא בו (במאמר השלישי, ד"ה החלק הראשון).

צרפת

חומר רב שמקורו בצרפת עמד לרשות רב"א, והוא משתרע על פני המאות הי"א, הי"ב והי"ג. בדפוס עמדו לרשות רב"א רק החיבורים הבאים: פירושי רש"י לתנ"ך ולתלמוד, התוספות שלנו על התלמוד, רשב"ם על פסחים וב"ב, הסמ"ג ופירוש הר"ש למשנה. לעומתם היו 42 חיבורים עדיין בכתבי יד. מתוך למעלה מ-270 כתבי יד שאותרו בספריית רב"א, כ-15% מהם מקורם בצרפת.

ר' יוסף טוב עלם

שנים מתשובותיו הועתקו בשטמ"ק ב"מ (מח, ב; קו, ב), ואין להן מקור אחר. גרוסמן³⁸ מניח כמעט בוודאות שהן שייכות באמת לר' יוסף טוב עלם. קשה לדעת אם היה קובץ תשובות של ר' יוסף טוב עלם בידי רב"א. אך כנראה שהיה קובץ כזה במצרים במאה ה"ט, שכן מהר"ם אלאשקר כותב³⁹: "וגדולה מזו כתב הרב הגדול רבינו יוסף טוב עלם ז"ל בתשובותיו", ותשובה זו נושאת את הכתובת "מצרים" בראשה.

רש"י

השיטות המקובצות על הבבות נועדו לקבץ את דברי הראשונים שעדיין לא נדפסו. לכן אין רב"א מזכיר בהן כמעט את רש"י ואת התוספות. אך ספרי החידושים של רב"א (חולין וכתובות) מתחילים כל דיון מפירוש רש"י. לדוגמה, בשטמ"ק חולין רש"י מוזכר כ-2000 פעם, ומדובר בשכיחות הגדולה ביותר יחסית לכל החכמים המוזכרים שם. בדרך כלל מתייחס רב"א לפירוש רש"י שבדפוס. אך עמדו לרשותו מספר כתבי יד של פירוש רש"י, והוא מכנה אותם "מדוייקים", ועושה בהם שימוש כדי לבקר את הדפוס.

38 גרוסמן, צרפת, עמ' 72, הערה 104.

39 שו"ת מהר"ם אלאשקר, סוף סי' ס'.

בנוסף לפירושו על התורה ועל התלמוד, רב"א מזכיר חיבור בשם "פירוש המילות לרש"י על קצת מדרש איכה" וחיבור בשם "פסקי תשובות לרש"י".

מהדורא בתרא על כתובות

רב"א מצטט כ- 370 פעם את רש"י בשטמ"ק כתובות. הרוב המכריע של הציטוטים (כ- 330 פעם) הוא מן הדפוס, ולכן מדובר בציטוטים קצרים שכוללים בדרך כלל את הקיצור וכו', כי דרכו של רב"א לסמוך על הקורא שיפנה לספרי הדפוס, ורק מכתבי היד היה מצטט באופן מלא. אך ליד זה הוא מצטט מכתבי יד של רש"י⁴⁰ למעלה מ- 40 פעם, וזאת בדרך כלל לצרכי הגהת הדפוס והצעת נוסחה שהיא לדעתו יותר נכונה. בזה הוא ממשיך את פעולת הגהותיו המפורסמת. בכל פעם שהוא מצטט מכתבי יד של רש"י - הוא מעדיף את הנוסח של כתבי היד, והוא משבח אותם⁴¹. הוא מציין בעצמו כי יש לו כמה כתבי יד⁴² של

40 "כן כתוב בפירושי כתיבת יד" (ח"א, עמ' 1); "רש"י כתיבת יד" (ח"א, עמ' 4); "תוספת לשון ברש"י ז"ל כתב יד" (ח"א, עמ' 4); "רש"י כתיבת יד" (ח"א, עמ' 3); "ברש"י ז"ל כתיבת יד", "וזכיתי להבין דבריו על לשון סתום" (ח"א, עמ' 1); "בפירושי רש"י ז"ל כתיבת יד" (ח"א, עמ' 3); "רש"י כתיבת יד" (ח"א, עמ' 1); "ובפרש"י ז"ל כתיבת יד מצאתי וכו' (ח"א, עמ' 2); "כתיבת יד" (ח"ב, עמ' 4).

41 "פירושי רש"י ז"ל כתיבת יד", "וזאת הנוסחה היא יותר נכונה" (ח"א, עמ' 2); "בפירושי רש"י ז"ל המדויקים" (ח"א, עמ' 3); "ומצאתי ברש"י ז"ל כתיבת יד וכו' זאת היא הנוסחה הנכונה בפ"י רש"י ז"ל וכל לשונותיו ז"ל כל אחד על מקומו יבוא בשלום" (ח"א, עמ' 2); "ומה שכתוב בדפוס בפירושי הרב ז"ל וכו' אינו מלשון הרב ז"ל אלא גליון היה כתוב מבחוץ והכניסוהו המדפיסים בפנים ומיהו בספרי היד המדויקים אינו כתוב כי אם לשון זה וכו' וכפי זה הלשון הכתוב בספרי הדפוס לא יתישב כלל" (ח"א, עמ' 4-4 קלד); "ובפירושי ז"ל המדויקים כתוב נוסחא אחרינא וז"ל וכו' " (ח"א, עמ' 1); "ברש"י כתיב יד מדויק" (ח"א, עמ' 2); "ורבינו שלמה יצחק ז"ל לא גריס וכו' עד כאן פירוש רש"י ז"ל כתיבת יד מדויק, ומה שכתוב בספרי הדפוס הוא טעות" (ח"א, עמ' 2); "דוק ותשכח, בקצת פירושים כתיבת יד אין כתוב זה הלשון האחרון וכו' ונוסחת פירושים הוא מדויק כדכתיבנא" (ח"א, עמ' 1); "כן נמצא בספר כתיבת יד מדויק" (ח"א, עמ' 3); "כן כתוב ברש"י כתיבת יד מדויק ודוק ותשכח כל מאי דכתיבנא ויש היפוך לשון ברש"י וכו' ולא ידעתי לפרשו כהוגן" (ח"ב, עמ' 4); (ח"ב, עמ' 2); "כן כתוב ברש"י כתיבת יד מדויק" (ח"ב, עמ' 3); "כן הוא בפירושי דוקני" (ח"ב, עמ' 1); "כן כתוב ברש"י ז"ל כתיבת יד מדויק" (ח"ב, עמ' 1).

42 "רש"י כתיבת יד מדויק. ובפ"י רש"י ז"ל דכתיבת יד אחר מדויק" (ח"ב, עמ' 2).

פירוש רש"י, והוא מתאר את כתבי היד שלו כישנים⁴³. הוא מתייחס גם לגליונות⁴⁴ על רש"י בכתבי יד אלה.

כתבי יד אלה לא הכילו רק פירושי רש"י, אלא גם פירושים נוספים שנכתבו ע"י חכמים אחרים. יעיד על כך הציטוט הבא: "ורבינו שלמה יצחק ז"ל לא גרס וכו' עד כאן פירוש רש"י ז"ל כתיבת יד מדויק, ומה שכתוב בספרי הדפוס הוא טעות" (ח"א, עמ' קסז). כמו כן, בדף מג, ע"א, מובא ציטוט של "תוספות יצחק בר ראובן" מפירוש רש"י בכתב יד, בנושא זכויות האחים בכספי אחותם הקטנה (כגון מעשה ידיה, פיתוי, בושת, קנסות וחבלות) כשמת האב. וזה לשון הציטוט:

מתקיף לה רבה ואימא בפיתוי וכו' הכתוב מדבר שאינן לאחין אבל מעשה ידיה לעולם לאחין היו ושיילינן חבלות פשיטא שהן לעצמה אמר ר' יוסי בר חנינא כגון שפצעה בפניה דיש להן לאחין בושת בדבר והוצרך לאשמועין דאפ"ה לא הוי לאחין. תוספות יצחק בר ראובן. כך מצאתי בגירסת רש"י ז"ל כתיבת יד. ורש"י ז"ל לא פירש כן.

אכן רש"י פירש להיפך, שהפיתוי והקנסות והחבלות שייכים לאחים, ודוקא מעשה ידיה אינו לאחים, ועל קושיית הגמרא: הרי החבלות הן צער גופה, והיו צריכות אם כן להיות שייכות לה - מתרץ ר' יוסי בר' חנינא שפצעה בפניה והפחיתה מערכה, ואילו היה אביה קיים - היה לו בה מכר (ע"כ פירוש רש"י).

מבין כל בעלי התוספות לא מוכר חכם בשם "יצחק בר ראובן". הלשון המיוחדת "ושיילינן" אינה מקובלת אצל בעלי התוספות אלא אצל מפרשי ספרד הראשונים. לכן נראה שמדובר בר' יצחק בר ראובן הברצלוני שהיה בימי הרי"ף, וחיבר בין היתר פירוש לפרקים ממסכת כתובות. תא-שמע⁴⁵ כתב שלא נשאר

43 "רש"י בס"י [=בספר ישן] ומה שכתוב בספר הדפוס וכו' הוא טעות" (ח"א, עמ' נב1); "כתוב בס"י (בספר ישן) וכן כתב הר"ן לשון רש"י ז"ל בפירושו על ההלכות" (ח"א, עמ' קכז1); "בפירושי רש"י ז"ל ישנים מכתבת יד כתוב וכו'" (ח"א, עמ' קכז3); (ח"א, עמ' קלא4); (ח"א, עמ' קמה1); "ובספר ישן הביא לשון רש"י בלשון אחר" (ח"ב, עמ' נא3).

44 (ח"א, עמ' יג1); "ובפרש"י כתיבת יד נמצא בגליון ז"ל וכו'" (ח"א, עמ' צב1); "גליון פרש"י ז"ל ישן" (ח"א, עמ' קלא4); "ובגליון מפרש"י ישן מצאתי" (ח"א, עמ' קמה1); "בגליון דרש"י ז"ל כתיבת יד" (ח"ב, עמ' מב3). "ובגליון רש"י כתיבת יד וכו' ויש בזה הלשון קצת טעיות, ומיהו הענין טוב ודוק ותשכח" (ח"ב, עמ' מג1).

45 תא-שמע, פרשנות א', עמ' 169.

דבר מן הפירוש, והוא ידוע בזכות העובדה שהוא מוזכר ברשימת ספרים מן הגניזה. אך יתכן שיש כאן בשטמ"ק כתובות ציטוט אחד ממנו.

רב"א מכנה בשם "מהדורא בתרא" (בקיזור: מ"ב) את פירוש רש"י שנמצא אצלנו בדפוס, או שהיה אצלו בכתבי יד. הוא משתמש במונח זה רק החל מפ"ה ועד סוף המסכת. המונח אינו מופיע כלל בציטוטים מרש"י שנמצאים בארבעת הפרקים הראשונים. הסיבה לכך היא כי הוא משתמש במונח זה כדי לעמת את פירוש רש"י עם פירוש הריב"ן, שהוא סבר כי הוא "מהדורא קמא" של רש"י⁴⁶. הוא מסביר את ההבדלים בין שני הפירושים על ידי קביעה כי רש"י חזר בו במהדורא בתרא, והוא מנמק מדוע חזר בו⁴⁷.

רש"י כתיבת יד בשטמ"ק ב"ק

בשטמ"ק ב"ק⁴⁸ נמצא קטע שבו מוצג פירוש רש"י במהדורא קמא, ואחר כך כתובה הלשון הבא: "אחר כך כתב רש"י במהדורא בתרא ככתוב בספרי הדפוס ומחק מה שכתב במהדורא קמא ובהאי לישנא בתרא דפ"י רש"י אני יצחק מגמגם דהא מתני' דה' תמים וכו' ". הקטע הארוך שלנו שמתחיל בד"ה "אלא לעולם דרבנן וחסורי מיחסרין והכי קתני" מסתיים בציון **ע"כ**, שהוא הציון המקובל לסוף ציטוט בשטמ"ק, ומיד אחריו כתוב: "כל זה מצאתי כתוב ברש"י כתיבת יד". אם כן, מדובר בציטוט מכתב יד של פירוש רש"י, ושמו של הסופר של אותו כתב יד היה "יצחק". הקטע הנזכר של מהדורא קמא לא היה בידי רב"א

46 ראה לקמן את הקטע שכותרתו "מהדורא קמא של רש"י על כתובות".

47 "במ"ק וכו' במ"ב וכו' " (ח"ב, עמ' ד2; ז2; 1-2; כב4); "משמע מלשונו [במ"ק] דהוה גריס וכו' ומיהו בנוסחי דוקני וכו' ולכך השמיט לשון זה במ"ב" (ח"ב, עמ' כז1); "ובמ"ב וכו' כן כתוב בספר מדוייק" (ח"ב, עמ' כח1); "מ"ק וכו' ובמ"ב כתב וכו' " (ח"ב, עמ' לא3; מ3; מא1; סז1; סח3; זג1; צה4; קא4); "וב"ב קצר... ובשתי המהדורות מלת ניהלי" (ח"ב עמ' קב3); "מ"ק...ובמ"ב כתב..." (ח"ב, עמ' קז1; קז3; קח4 - קט1; קיט1; קכ4; קכא3; קכב4; קכד2; קלג2); "מ"ק...ובמ"ב פירשה בלשון אחרת" (ח"ב, עמ' קלה1); "מ"ק...וב"ב שינה פירושו" (ח"ב, עמ' קלז3); "ובמ"ב לא פירש כן וכו' ולכך חזר בו" (ח"ב, עמ' קלט3); "מ"ק...ובמ"ב כתב..." (ח"ב, עמ' קמ1; קנג3); רב"א מקשה על מ"ק ומביא אח"כ מ"ב (ח"ב, עמ' קנג4); "מ"ק...וכן פירש במ"ב" (ח"ב, עמ' קנד2; קנד3; קנו2; קנו4; קנח2; קנח3-2); "במ"ק נדחק... ובמ"ב כ"כ..." (ח"ב, עמ' קסא2); "מ"ק... ובמ"ב כתב..." (ח"ב, עמ' קסו3); "ובמ"ב וכו' כן כתוב בספר מדוייק" (ח"ב, עמ' כח1).

48 שטמ"ק ב"ק דף טז, ע"א, ד"ה אלא לעולם דרבנן וחסורי מיחסרין והכי קתני.

אלא רק בידיו של אותו סופר בשם יצחק, שהעתיק את כתב היד של פירוש רש"י שהיה בידי רב"א. הביטוי "ככתוב בספרי הדפוס" הוא קיצור של רב"א, ולא של אותו יצחק.

רש"י כתיבת יד בשטמ"ק חולין

בשטמ"ק חולין (עמ' 140ב) מציין רב"א שהיו בידיו כתבי יד ישנים של פירוש רש"י, ובראש אחד מהם היה כתוב שהועתק "מכתיבת יד רש"י ז"ל". לא ידוע אם כתבי יד אלה הכילו את רש"י על כל הש"ס, או על חלקו, או רק על מסכת חולין.

כמו כן היה גליון על רש"י באחד מכתבי היד במסכת חולין (שטמ"ק חולין, עמ' 188ב).

פירוש המילות לרש"י על קצת מדרש איכה

חיבור לא ידוע, שממנו מביא רב"א בספר הדרשות (עמ' תי) את הפירוש הבא לביטוי "והוא מטייל בו ארוכות וקצרות" שנמצא במדרש איכה רבה (פרשה א, אות כ): "ארוכות וקצרות: לשכות גדולות וקטנות". כנראה שהיה בידי רב"א פירוש מילים על חלק ממדרש זה, או שכתב היד היה חסר.

פסקי תשובות לרש"י

מוזכרים בשטמ"ק חולין (עמ' 29א של כתב היד). הקטע נמצא בתשובות רש"י (הוצ' אלפנביין סימן שלג); וכן בספר האורה (ח"א סימן פא). אך כמעט ודאי שרבינו לקח את הציטוט מחידושי הרמב"ן לחולין (ח, ע"ב), שכן מיד אחרי הציטוט הקצר מפסקי תשובות רש"י, כותב רבינו: "וכתב הרמב"ן ז"ל שכן עיקר". אכן הרמב"ן מצטט בדיוק את מה שציטט רב"א, והוא משתמש במונח "פסקי תשובות לרש"י".

הריב"ן

הריב"ן הוא ר' יהודה בן נתן - אחד משני חתניו של רש"י, והיה בעלה של מרים, בתו של רש"י (אורבך, בעלי התוספות, עמ' 40).

מהדורא קמא של רש"י למסכת כתובות

רב"א מרבה להביא פירוש שנקרא בפיו "מהדורה קמא דרש"י", אבל כפי שהוכיח אפשטיין⁴⁹ המפרש הוא תלמיד רש"י, והתלמיד הוא הריב"ן. את הפירוש לכתובות הוציא לאור אפשטיין על פי מהדורה קמא שבשיטה מקובצת ושבכ"י אנטונין (ירושלים תרצ"ג).

הציטוטים מתחילים רק בעמ' 1 של ח"א (דף יז, ע"א), ומשם יש דילוג עד עמ' רח1 (דף מח, ע"א). אחר כך יש ציטוטים רצופים עד סוף המסכת. במספרים, יש רק 3 ציטוטים בפרק ב', והציטוטים מתחדשים באמצע פרק ד' (דף מח ע"א), ומשם הם רצופים עד סוף המסכת. עובדות אלה יכולות להעיד על כך שכתב היד שהיה בידי רב"א היה חסר, והכיל בעיקר את החצי השני של החיבור. היה לו גם עמוד אחד על פרק שני, ממנו הוא לקח את שלשת הציטוטים בפרק זה. כתב היד היה חסר גם בסופו, אך רק מעט מאד, שכן בסוף הדיבור האחרון, שמסיים למעשה את שטמ"ק כתובות, כתוב: "כל זה מרש"י במהדורא קמא, ונמצא חסר קצת עד סוף המסכתא" (על דף קיא, ע"א, ד"ה ואם תעוררו)⁵⁰. ראייה ברורה לכך כי כתב היד היה חסר בתחילתו אצל רב"א היא שהוא כותב (ח"א לח3): "ובפירושינו שלנו קיצרו, ואפשר שנזדמנו למעתיק⁵¹ לשון זה ממהדורא קמא של רש"י ז"ל", ויש בסך הכל 734 ציטוטים. מדובר בכמות נכבדה מאד, בהשוואה לשאר החיבורים המצוטטים. מהדורא קמא תופסת 5.6% מכל החומר שנמצא בשטמ"ק כתובות. בהתחשב בעובדה כי רב"א מצטט רק בחצי מן המסכת, הרי שלמעשה מהדורא קמא מייצגת באופן יחסי כ- 12.5% משטמ"ק כתובות, כמעט כמו הריטב"א, וכפול מן הרמב"ן והרשב"א. זה מעיד כמובן על חשיבות הפירוש בעיניו. אך זה גם מעיד כי מדובר בחיבור גדול מאד. אכן, הריב"ן מאריך מאד בלשונו בהשוואה ללשונו הקצרה של רש"י. אין ספק כי רב"א ציטט כמעט את כל כתב היד שהיה בידו, כמו שציטט כ- 80% מחידושי הרמב"ן לכתובות, וכ- 80% מחידושי הריטב"א לכתובות.

49 אפשטיין, ריב"ן, עמ' 16.

50 יש להעיר כי רב"א אינו מטפל כלל ב- 4 העמודים האחרונים של מסכת כתובות שכולם אגדה, וזה מעיד על יחסו לאגדה,

או לפחות על כך שהחיבור שטמ"ק מכון לחלקים ההלכתיים בעיקר.

51 מדובר במעתיק של "ליקוטי קצת פירושים מהגאונים".

אפשטיין⁵² גילה 7 קטעים סתמיים בשטמ"ק כתובות, שהם למעשה ציטוטים ממהדורא קמא של רש"י.

חידושי מהריב"ן לב"ק

רב"א מזכיר חידושי מהריב"ן לב"ק בשטמ"ק כתובות⁵³. אפשטיין⁵⁴ כבר עמד על כך שיש כאן טעות סופר, וצ"ל מהריכ"ץ=מהר"י כ"ץ, ובאמת הם צוטטו בשטמ"ק ב"ק ממהר"י כ"ץ. אם כן, אין הוכחה שהיו פירושי הריב"ן לב"ק בידי רב"א.

רשב"ם

בידי רב"א היה כתב יד של פירוש רשב"ם לב"ב, בנוסף לפירוש רשב"ם שנדפס כבר בימיו יחד עם התלמוד הבבלי על ערבי פסחים ועל ב"ב⁵⁵.

ספר הישר לר"ת

בשטמ"ק חולין (עמ' 10א של כתב היד) הביא רב"א את חידושי הרמב"ן בהם צוטט ספר הישר, אחר כך בדק בספר הישר עצמו, וכתב: "וז"ל ספר הישר עצמו וכו' עכ"ל ספר הישר ממקורו". גם בעמ' 157א נמצא ציטוט מספר הישר, אך יתכן שזהו ציטוט בתוך תוספות חיצוניות.

התוספות שלנו

תוספות (דפוס)

יש להבחין כאן בין ספרי החידושים (שטמ"ק חולין ושטמ"ק כתובות) לבין השיטות המקובצות (נדרים, נזיר והבבות)⁵⁶. בשיטות המקובצות, הציטוטים או ההתייחסויות לתוספות - נדירות, כמו

---

⁵² אפשטיין, ריב"ן, במבוא, עמ' l, הערה 2.

⁵³ מא, ע"ב, ד"ה ואי תפס; שם ד"ה מדרכי נתן; קט, ע"ב, ד"ה אי צייתת.

⁵⁴ אפשטיין, ריב"ן, עמ' 14, הערה 17a.

⁵⁵ בכללי התלמוד נמצא כלל תלמודי אחד (מהד' שוחטמן, סי' קיח) שנלקח מפירוש רשב"ם לערבי פסחים שהיה בדפוס בימי רב"א, ו-7 כללים (שם, שם, סי' קיז, קמב, קמו, קע, קעז, קפד, השמטה 8א) שנלקחו מפירוש רשב"ם לב"ב שהיה גם הוא בדפוס. מפירוש רשב"ם לב"ב נמצאות 4 התייחסויות בלבד בשטמ"ק ב"ב (הואיל והיה בדפוס כאמור), והציטוטים נמצאים בנדפס. כמו כן נמצא שם (קמז, א, ד"ה שנאמר והעברתם) קטע שהועתק "מפרשב"ם ז"ל שנמצא בכ"י".

⁵⁶ ראה לעיל פרק ג' תחת הכותרת "שיטות מקובצות וחידושים".

שהציטוטים וההתייחסויות לרש"י נדירים. מאידך גיסא, בספרי החידושים הציטוטים וההתייחסויות לרש"י ולתוספות הם במספרים גדולים מאד. בשטמ"ק כתובות נמצאים כ- 130 ציטוטים קצרים מתוספות על כתובות מן הדפוס, ובשטמ"ק חולין יש כ- 600 התייחסויות לתוספות. נמצאים גם ציטוטים רבים מן התוספות ממסכתות אחרות. אכן, ספרי החידושים בנויים מסביב לרש"י והתוספות, כשכל יתר הראשונים מובאים כדי לעמתם עם העמדות של רש"י ושל התוספות.

תוספות כתיבת יד

נמצאים 9 ציטוטים מתוספות כתיבת יד על כתובות בשטמ"ק כתובות (ח"א עמ' קסו; רג2; רה2). בעזרת כתבי היד שבידו עושה רב"א ביקורת הטקסט, ומשחזר את הטקסט המקורי. כך למשל הוא מעיר כי המעתיקים הכניסו גליונות פנימה (ח"א עמ' צג2; קכט3; קסו2), או שיש טעות בדפוס, בהסתמכו על כתבי היד. אך יש והוא מעדיף את לשון הדפוס (ח"א, עמ' כז3). נמצאים בשו"ת רב"א ציטוט אחד מתוספות כתיבת יד על גיטין (סי' א, עמ' יב) וציטוט אחד מתוספות כתיבת יד על בכורות (סי' א, עמ' כב). כמו כן נמצאים 6 ציטוטים מתוספות כתיבת יד על ב"מ בשטמ"ק ב"מ (בפרק א' ובפרק ד').

רבינו שמשון משאנץ

אותרו 9 חיבורים: פירוש הר"ש למשנה, תוספות שאנץ על פסחים, כתובות, קידושין, ב"ק, ב"מ, שבועות, חולין והר"ש לב"ק.

פירוש הר"ש למשנה

רב"א מפנה לפירוש הר"ש למשנה על סדר זרעים וטהרות, הואיל והוא היה בדפוס בימיו. יש מעט מאד הפניות בכל החיבורים שסרקנו⁵⁷. נמצא ציטוט גדול בשו"ת רב"א (סי' א, עמ' לד) מן הפירוש בכתב יד, שאינו נמצא בדפוס. תא-שמע⁵⁸ הסיק מכך כי "ככל הנראה כתב הר"ש מהדורה שניה לפירוש, ובה

⁵⁷ ואלו הן: 2 בשטמ"ק כתובות (ל, ב, ד"ה זר שאכל תרומה; עמ' עו3), 1 בשטמ"ק ב"מ (עמ' קפח4), 1 בשטמ"ק חולין (עמ' 35א), 3 בשו"ת רב"א (סי' א, עמ' יג, לב, לו), ו- 1 בכללי התלמוד (מהד' שוחטמן, סי' עג).

⁵⁸ תא-שמע, פרשנות ב', עמ' 106-107.

מחיקות והוספות רבות, וממנה ציטט רב"א בתשובתו סי' א', אך לידינו לא הגיעה". אורבך⁵⁹ עמד על כך כי היו בידי רב"א שני כתבי יד של פירוש הר"ש למשנה.

תוספות שאנץ על פסחים

נדפסו לראשונה בשנת תשט"ז⁶⁰ על פי כ"י וורשא וכ"י אוקספורד, שנוסחם כמעט זהה. אותרו שני ציטוטים בשטמ"ק כתובות (כו, א, ד"ה וז"ל תוספות שאנץ בפרק קמא דפסחים; שם ד"ה בבת אחת), ושניהם נמצאים בנדפס מילה במילה, כך שניתן לומר שרב"א השתמש באחד משני כתבי היד.

תוספות שאנץ לכתובות

תוספות שאנץ לכתובות נדפסו לראשונה על ידי אברהם ליס, ירושלים תשל"ג, על פי כ"י קמברידג'. נמצאים 5 ציטוטים בשטמ"ק כתובות⁶¹, ורק הראשון נמצא בנדפס בשינויים קלים. ליס כתב שלפני רב"א היתה מהדורה יותר מושלמת מכ"י קמברידג'. אך אורבך⁶² הוכיח כי רבינו שמשון משנץ כתב מהדורה שניה של תוספותיו לכתובות, ולפי זה יתכן שכ"י קמברידג' הוא מהדורא קמא, ולפני רב"א עמדה מהדורא בתרא. מכל מקום, לא ברור מדוע ציטט רב"א רק 5 ציטוטים בכל המסכת, שלא כדרכו. אפשר להניח שהוא ציטט מכלי שני, או שכתב היד עמד לרשותו בהשאלה לתקופה קצרה - התקופה בה כתב על הדפים פ"ה-פ"ח של המסכת, שבהם נמצאים כל חמשת הציטוטים.

תוספות שאנץ לקידושין

נמצאת התייחסות אחת בלבד, ללא ציטוט, בשטמ"ק כתובות (ל, ב, ד"ה זר שאכל תרומה), והיא מצביעה על תוספות שאנץ לקידושין פרק ז'. יש אם כן להוסיף את רב"א על רשימת החכמים שציטטו חיבור זה, שמובאת ע"י אורבך⁶³.

---

59 אורבך, התוספות, עמ' 310-311.

60 תוספות הרשב"א לפסחים, ההדיר הרב מרדכי יהודה הלוי פרום, ירושלים תשט"ז.

61 פה, ב, ד"ה מפני שידו כידה; פו, א, ד"ה וזה לשון תוספות שאנץ; פו, ב, ד"ה גמ' איבעיא להו; פז, ב, ד"ה ירושלמי; פח, א, ד"ה וז"ל תוספות שאנץ.

62 אורבך, התוספות, עמ' 289.

63 אורבך, התוספות, עמ' 290-291.

תוספות שאנץ לב"ק וחיבור על שם הר"ש לב"ק

בשטמ"ק ב"ק נמצאים 48 ציטוטים בשם ר"ש ו- 205 בשם תוספות שאנץ. אורבך⁶⁴, בדבריו על תוספות שאנץ לב"ק, מצטט מן הר"ש, אם כן הוא מניח כי מדובר באותו חיבור. אך בכמה מקרים מביא רב"א ציטוט מן הר"ש וציטוט מתוספות שאנץ על אותו "דיבור המתחיל", כאשר שני החיבורים אומרים דברים שונים, ולפעמים הם חולקים ביניהם⁶⁵. כמו כן, כל מה שמובא מתוספות שאנץ לב"ק ביתר חיבוריו של רב"א נמצא בין ציטוטי תוספות שאנץ המובאים בשטמ"ק ב"ק⁶⁶, ואין כלום מן הר"ש. סביר אם כן להניח כי מדובר בשני חיבורים שונים שיצאו מבית מדרשו של הר"ש. אורבך כבר עמד על העובדה כי רוב חיבורי תוספות שאנץ "טופלו" על ידי תלמידיו⁶⁷. שני החיבורים שלנו מכילים סימנים שחוברו על ידי תלמידים: "לשון ר' ", "ואומר רבי", "מ"ה", "מ"ר" - בתוספות שאנץ; "מה שהקשה מורי" בחיבור על שם הר"ש (עמ' 4). התלמיד שטיפל בחיבור על שם הר"ש הוא ר' יעקב ב"ר שלמה מקורשן, שהיה תלמידו של רבנו שמשון משאנץ והפיץ את תורתו באשכנז⁶⁸, כי הדיבור שנמצא בשטמ"ק ב"ק (מג, ב, ד"ה אשו) חתום: "ה"ר יעקב דקישן" (צ"ל דקורשן). אורבך סבר כי הוא שהגיה את תוספות שאנץ, אך כאמור, ר' יעקב זה הוא שטיפל בחיבור על שם הר"ש ולא בתוספות שאנץ.

שני החיבורים אבודים. חיבור הר"ש לב"ק מצוטט מפ"א ועד פ"ד, ויש עוד ציטוט אחד בפ"ה (עמ' 101) וציטוט אחד בפ"ז (עמ' 303). החכמים המוזכרים בחיבור זה הם: רש"י, ר"ת, ר"י, רבינו שמחה, הריצב"א, מהר"ר משה ז"ל, ה"ר משה מאיוורא ומהר"ם. בעמוד פג3, הציטוט חתום: "הר"ש ז"ל משם ה"ר יעקב"

64 אורבך, התוספות, עמ' 291.

65 ראה למשל: דף לה, ב, ד"ה הא לא מייתי ראייה; מב, א, ד"ה גבי בושתי; שם, ד"ה וז"ל תוספות שאנץ, ואח"כ "וכתב הר"ש ז"ל"; מו, א, ד"ה דאפילו ניזק אומר.

66 שני הציטוטים שבשטמ"ק כתובות: דף נח, ב, ד"ה אבל הרשב"א, ודף צב, ב, ד"ה מצי אמר ליה - נמצאים בשטמ"ק ב"ק בחתימת תוספות שאנץ (יט, א, ד"ה ולימא רב יהודה; ח, א, ד"ה מצי אמר ליה). הציטוט בשטמ"ק חולין בעמ' 51ב של כתב היד (יג, א) - נמצא בשטמ"ק ב"ק בחתימת תוספות שאנץ (ו, ב, ד"ה ה"ג הכותל והאילן). הציטוט בשו"ת (סי' לט, עמ' רעד) נמצא כלשונו בשטמ"ק ב"ק (ב, א, ד"ה אית ספרים). 4 כללים בכללי התלמוד (מהד' מארכס, סי' 66, 200, 287; מהד' שוחטמן, סי' קיג) - נמצאים בשטמ"ק ב"ק בחתימת תוספות שאנץ (לא, א, ד"ה עוד כתבו בתוספות; ט, א, ד"ה מספקא ליה; ח, ב, ד"ה וז"ל תוספות שאנץ אבל זבן עדית; יט, א, ד"ה ולימא רב יהודה).

67 אורבך, התוספות, עמ' 639.

(הוא ר"ת). בעמ' לד3, כתוב: "והר"ש תירץ בשם הר"י". כנראה שמדובר בר' יהודה הכהן, רבו של מהר"ם מרוטנבורג⁶⁹. ר' יעקב ב"ר שלמה מקורשן הוא שהכניס את תורת החכמים שהיו אחרי הר"ש, כמו מהר"ם, ה"ר משה מאיוורא ור' יהודה הכהן.

חיבור תוספות שאנץ על ב"ק אינו קיים בידינו, לא בדפוס ולא בכתב יד. מדובר בספר אבוד, אך חלקו האחרון קיים. אכן, הרב פרג שהוציא לאור את תוספות הר"פ לב"ק טוען במבוא שלו כי כתב היד של תוספות הר"פ מספרית הבריטיש מוזיאום מס' 417 מתאים לתוס' תלמיד הר"פ של שטמ"ק. אמנם, רב"א מצטט את תלמיד הר"פ עד דף פ' סמוך לסוף פרק שביעי, וכתב יד זה מסתיים בדף קי"ב. אך פרג גילה כי מתחילת פ"ח כתב היד הנ"ל אינו תוספות תלמיד הר"פ, אלא כנראה תוספות שאנץ, כי קטעים רבים מסוף כתב יד זה הובאו בשטמ"ק בשם תוספות שאנץ מפ"ח והלאה, והם מתאימים מלה במלה לכתב יד זה.

אורבך⁷⁰ כותב שיש דמיון עצום בין תוספות שאנץ לבין התוספות שלנו, ובכל זאת רב"א (ור' שלמה לוריא) הבחינו יפה בין שני הקבצים, למרות כל המשותף שביניהם. רב"א לא העתיק את תוספות שאנץ לב"ק בשלמותו, כי במקומות שמצא את הדברים בחלקן בתוספות שלנו, או בחיבורים אחרים, העתיק רק את החדש והסתפק בהערה "וכו' כמו שכתוב בתוספות"⁷¹. אך כל זה נוגע רק לדיבורים החתומים "תוספות שאנץ". כל אלה שמיוחסים לר"ש - שונים מן התוספות שלנו, וגם עובדה זו מחזקת את ההנחה שמדובר בשני חיבורים שונים.

תוספות שאנץ לב"מ

חיבור אבוד. 231 ציטוטים מחיבור זה נמצאים בשטמ"ק ב"מ. גם הם טופלו על ידי תלמיד של ר' שמשון משאנץ, ויעידו על כך הביטויים: "מ"ר" (עמ' קעח; קפ2; קפ4; קפא4; ועוד הרבה), "לשון מורי" (עמ' קיז3), "אבל לפירוש רבינו" (עמ' קעג1), "ואין נראה לר' לתרץ" (עמ' רא1), "לר' " (עמ' רז1; ריא4; רכח4; רל2). כתב היד של רב"א היה חסר בראשו, כי הציטוטים מתחילים בדף י, ע"א.

68 אורבך, התוספות, עמ' 317.

69 אורבך, התוספות, עמ' 526.

70 אורבך, התוספות, עמ' 639.

71 אורבך, התוספות, עמ' 291.

כמעט כל הציטוטים מתוספות שאנץ לב"מ ביתר חיבוריו של רב"א נמצאים כלשונם בשטמ"ק ב"מ⁷², להוציא הציטוט בשטמ"ק ב"ב (מב, ב, ד"ה וז"ל תוספות שאנץ בפרק קמא דמציעא) שאינו נמצא, ולהוציא את הכלל סי' 413 בכללי התלמוד (מהד' מארכס) שמתייחס לסוף פ"ט של ב"מ, ובשטמ"ק ב"מ חסר עמוד אחד במקום זה מאז הדפוס הראשון.

תוספות שאנץ לב"ב

חיבור אבוד. נמצא רק ציטוט אחד בשטמ"ק ב"ב (כו, א, ד"ה וא"ת מאי קא מקשה), והוא מכיל את הקיצור "כו' ככתוב בתוס' ", אך אין הדברים נמצאים בתוספות שלנו. אורבך⁷³ לא הזכיר את רב"א בין החכמים שציטטו את תוספות שאנץ לב"ב. כמעט ודאי שלא היו תוספות שאנץ לב"ב בידי רב"א, ואת הציטוט הבודד הנ"ל הוא מצא בכלי שני.

ר"ש לשבועות

אורבך⁷⁴ כותב: "אין לנו עדות מובהקת לקיומן של תוס' הר"ש למסכת זו (שבועות) וגם לא נשמרו בכתב-יד". אך בכללי התלמוד (מהד' מארכס) נמצא הכלל הזה (סי' 288): "אין למדין דין מהלכה למשה מסיני כמו שאין דנין ק"ו מל"מ. ר"ש פ"ה דשבועות ל"ח א' ".

תוספות שאנץ לחולין

נמצאים מהם 41 ציטוטים בשטמ"ק חולין, שמהווים כ- 1.15% מכל החומר שנמצא בשיטה זו. להוציא רש"י ור"ת ופעם אחת ריב"ם, לא מצאנו בהן אף שם של חכם אחר.

---

⁷² הציטוט בשטמ"ק כתובות (פח, ב, ד"ה ובתוספות שאנץ בפרק שנים אוחזין) נמצא בשטמ"ק ב"מ (יז, ב, ד"ה והאי דנקט אבד גיטי). הציטוט בשטמ"ק ב"ב (קסח, א, ד"ה ותוספות שאנץ פירש במציעא פרק קמא) נמצא בשטמ"ק ב"מ (יב, ב, ד"ה לכתחילה הכי כתבין). הציטוט בשו"ת (סי' כה, עמ' רג) נמצא בשטמ"ק ב"מ (יב, ראש ע"ב), והכלל 216 של כללי התלמוד (מהד' מארכס) נמצא בשטמ"ק ב"מ (י, סוף ע"ב).

⁷³ אורבך, התוספות, עמ' 292.

⁷⁴ אורבך, התוספות, עמ' 293.

תוספות נכדו של ה"ר שמשון לסנהדרין

הכלל סי' 181 בכללי התלמוד (מהד' מארכס) לקוח מ"תוספות נכדו של ה"ר שמשון לסנהדרין". חיבור זה מצוטט הרבה בספר "חמרא וחיי" לר' חיים בנבנשתי. אורבך⁷⁵ כתב שידוע לנו על שני נכדים של רבינו שמשון משאנץ: ר' יוסף ור' שלמה.

תוספות חיצוניות/תוספות אחרונות/תוספות אחרות/תוספות ישנים

רב"א מצטט בהרחבה מ"תוספות חיצוניות" על ב"מ בשטמ"ק ב"מ, ומ"תוספות חיצוניות" על חולין בשטמ"ק חולין. בשטמ"ק כתובות ובשטמ"ק ב"ק הוא מביא כמה ציטוטים בודדים מ"תוספות חיצוניות" לבכורות. בנוסף לזה, הוא מצטט בשטמ"ק חולין מקובצי תוספות נוספים: "תוספות אחרונות", "תוספות אחרות", "תוספות ישנים". בשטמ"ק ב"ב פרק עשירי נמצאים 12 ציטוטים מחיבור שמכונה "תוספות", והם אינם בתוספות שלנו.

אורבך⁷⁶ כותב "שאחרי הדפסת הש"ס, התקבלו התוספות הנדפסות כתוספות בה"א הידיעה. מאז, כל מי שמביא תוספות סתם מתכוון להן, וכל המביא תוספות אחרות מציין את שמן, ואם פלאי הוא ואינו יודע, הריהו מכנן בכינוי 'ישנות', 'נוכריות', 'חיצוניות', ועוד". הוא מוסיף בהערה: "כך נהג הר"ב אשכנזי בעל שטה מקובצת". אך גילינו תופעה יוצאת דופן בדמות החיבור הסתמי "תוספות", המצוטט בפרק עשירי של שטמ"ק ב"ב⁷⁷.

תוספות חיצוניות על ב"מ

כאמור, הן מצוטטות בהרחבה בשטמ"ק ב"מ. מדובר ב- 53 ציטוטים שרובם המכריע נמצא בפרקים א, ב, ד, וכמה בודדים מהם בפרקים ג, ה, ו. החכמים המופיעים בהן הם: רש"י (הקונטרס), השר מקוצי, ה"ר יהודה, רבינו מאיר בר אביגדור, ה"ר יוסף, ה"ר נתן והר"י איש ירושלים. רב"א מרכיב מידי פעם בפעם ציטוט מ"תוספות חיצוניות" ומ"תלמיד הר"ף" יחד, וזה מעיד על הקרבה שבין שני החיבורים.

---

75 אורבך, התוספות, עמ' 277.

76 אורבך, התוספות, עמ' 29.

77 ראה לקמן תחת הכותרת "תוספות בשטמ"ק ב"ב".

ציטוט אחד מתוספות חיצוניות על ב"מ מופיע בשטמ"ק כתובות (פט, ב, ד"ה מתה אינו יורשה), והוא נמצא

כלשונו בשטמ"ק ב"מ (יה, א, ד"ה מתה אינו יורשה).

תוספות ישנים לחולין

רק ציטוט אחד בעמ' 31א (על דף ה, ע"ב), והציטוט לקוח מן הגליון: "ואחר שכתבתי זה מצאתי און לי

בתוספות ישנים כתוב בגליון וז"ל וכו' ע"כ".

תוספות חיצוניות/תוספות אחרונות/תוספות שאינן בדפוס/תוספות אחרות שאינן בדפוס למסכת

בכורות

נמצא ציטוט אחד מ"תוספות חיצוניות" לבכורות בשטמ"ק כתובות בדף לב, ע"ב, ד"ה וז"ל

הריטב"א⁷⁸. אורבך⁷⁹ כותב שאלה תוספות תלמיד רבינו פרץ. ציטוט זה אינו נמצא בשטמ"ק בכורות של

ש"ס וילנא, אך הוא נמצא בלשון מעובדת במהדורת אילן על בכורות (דף לב, ע"א, ד"ה לא יגאל). ציטוט אחר

נמצא מהן בשטמ"ק ב"ק (עמ' קכו3-4). לא נמצא לא בוילנא ולא אצל אילן. בשטמ"ק חולין (עמ' 43א על דף יא,

ע"א, ד"ה כגון תשע חנויות) מובא קטע מ"תוספות אחרונות בכורות ריש פרק הלוקח בהמה", והוא נמצא

כלשונו בשטמ"ק בכורות (מהד' אילן, יט, ע"ב, ד"ה גמ' כגון ט' חנויות), ושם הוא חתום "תוספות חיצוניות".

בשו"ת רב"א (סי' א', עמ' כה) נמצא ציטוט מ"תוספות שאינן בדפוס על בכורות" שמופיע בשטמ"ק דפוס

וילנא (דף יא, ע"ב, אות א') ובשטמ"ק בכורות מהדורת אילן, בקטע שחתום "תוספות חיצוניות"⁸⁰. עוד שם (סי'

א', עמ' כג) נמצא ציטוט מ"תוספות אחרות שאינן בדפוס על בכורות" שמופיע בשטמ"ק דפוס וילנא (דף יא,

ע"ב, אות כד) ובשטמ"ק בכורות מהדורת אילן, בקטע שחתום "תוספות חיצוניות"⁸¹.

המסקנה המתבקשת היא כי אנו עומדים שוב בפני חיבור אחד של תוספות על חולין שלא היו בדפוס,

ורב"א מכנה אותו בשמות שונים.

---

78 רב"א מתייחס לאותו ציטוט לפני כן בדף כט, ע"ב (עמ' קלב3), וכתב שם: "ובמאי דכתיבנא לעיל בשם תוס' חיצוניות שבפ' פסולי המוקדשין ניהא". יש כאן טעות, ובמקום "לעיל" צריך לגרוס "לקמן".

79 אורבך, התוספות, עמ' 669-670.

80 בדפוס וילנא יש דילוג מפני הדומות, ואין דילוג כזה במהדורת אילן.

81 הקטעים בשתי השיטות המקובצות זהים, אך יש בינם לבין הציטוט בשו"ת שינויים קלים.

תוספות בשטמ"ק ב"ב

כאמור, יש 12 ציטוטים בשטמ"ק ב"ב, פרק עשירי, מחיבור שמכונה "תוספות", ואינם בתוספות שלנו. יש כאן שלשה פירושים של הר"מ (=מהר"ם מרוטנבורג). לפי השער בכ"י אוקספורד, שנכתב על ידי רב"א עצמו, מדובר בתוספות חיצוניות.

תוספות מחודשות שאינן בדפוס על גיטין

יש מהן ציטוט אחד בשו"ת רב"א (סי' א', עמ' יג) על גיטין (מז, ע"א).

מהר"י כ"ץ

מדובר בתלמיד של ר' יחיאל מפריס⁸². רב"א מצטט ממנו בשטמ"ק ב"ק ובשטמ"ק ב"מ.

מהר"י כ"ץ לב"ק

מצוטט כ- 110 פעמים בשטמ"ק ב"ק. עיקר הציטוטים נמצאים בפ"א (78%). יתר הציטוטים נמצאים בפ"ב, פ"ג, פ"ז, פ"ח ופ"ט. ציטוט אחד נמצא בשטמ"ק כתובות, ושלשה ציטוטים ממנהיג"ן לב"ק בשטמ"ק כתובות, שהם בעצם ציטוטים ממהרי"כ=מהר"י כ"ץ, ויש כאן טעות סופר, והם צוטטו בשטמ"ק ב"ק ממהר"י כ"ץ; כבר עמד על כך אפשטיין⁸³.

בדרך כלל מכנה אותו רב"א מהר"י כ"ץ, ולפעמים רבינו כהן (עמ' 11), שהוא מהר"י כ"ץ, שהרי בתוך הציטוט של מהר"י כ"ץ עצמו בעמוד 3 כתוב: "תימה למורי הרב הכהן שיחיה וכו' ", ובסופו חתום "מהר"י כ"ץ".

החיבור נעשה על ידי תלמיד של מהר"י כ"ץ, כפי שמוכיחים הביטויים: "קשה לר' " (עמ' 4), "ותירץ מורי הרב" (עמ' 4), "ונראה למהר"י כ"ץ", ואחר כך חתום "מהר"י כ"ץ" (עמ' 4), "מ"ר" (עמ' 11), "ומורי הרב" (עמ' 3), "והקשה מורי הרב" (עמ' 4), "כך לשון מורי" (עמ' 11), ובתוך ציטוט ממהר"י כ"ץ בעמוד 3 נמצא: "ומהר"י כהן צדק ז"ל פירש..."; "מורי הרב הקשה" (עמ' 2); "ומורי הרב תירץ" (עמ' 3); "ומורי הרב היה אומר" (עמ' 1), "כדפירש מורי" (עמ' 2), "כך לשון מורי ז"ל" (עמ' 1).

82 תא-שמע, פרשנות ב', עמ' 111.

83 אפשטיין, וורמייזא א', עמ' 14, הערה 17a.

החיבור מתייחס הרבה לתוספות שלנו⁸⁴ (עמ' 3; יא 2; יב 3; כא 2; ל 1; לא 4), והזיקה בינו לבין התוספות שלנו גדולה. לכן לא הביא רב"א תמיד את הציטוטים השלמים, אלא רשם: "וכו' ככתוב בתוספות". כמו כן, יש זיקה בין החיבור לבין תוספות הרא"ש⁸⁵. הוא מתרין את קושיית הר"מ (=ר' מאיר מרוטנבורג) על רש"י שהובאה ברא"ש, ואת קושיית תלמידי הר"פ על רש"י (עמ' יט 2).

החכמים המוזכרים הם: רש"י, הקונטרס, ריב"א ז"ל, ר"ת, ר"י, הר"ר יחיאל, הרב יהודה, הר' משה דאיוורא, הר"ר אשר, הר"ר שמואל ז"ל מבמבורקא (רבו של מהר"ם מרוטנבורג?), הר"ר אלחנן ז"ל, הר"ר בר יוסף שיחיה, ריב"ק בר מאיר (ר' יהודה בר קלונימוס בר מאיר משפירא, בעל יחסי תנאים ואמוראים, שהיה במחצית השנייה של המאה הי"ב), הר"מ או הר"ר מאיר (הוא ר' מאיר מרוטנבורג), הר"ר יוסף דקלסון (הוא ר' יוסף איש ירושלים, שנפטר בשנת 1221 ועלה יחד עם הר"ש לא"י בשנת 1211 - אורבך 318-320), מורנו הר"ר אברהם (וכן הר"ר אברהם ז"ל), הר"ר יוסף, רבינו שמחה, הר"ר יעקב מקורצא ומהר"י (הוא ר' יחיאל, לדעת תא-שמע).

מהר"י כ"ץ לב"מ

41 ציטוטים מהן נמצאים בשטמ"ק ב"מ, על החצי הראשון של פרק א'. בעמ' לד 4 כותב רב"א: "וע"כ נמצא מחדושי מהר"י כ"ץ". מוזר שרב"א מכנה אותם חידושים ולא תוספות. הוא מכנה תמיד את רש"י "הקונטרס", כנהוג בימי בעלי התוספות הראשונים. רוב החיבור על הגמרא. הוא דן לפעמים בדברי רש"י והתוספות. גם חיבור זה אבוד.

ר' משה מקוצי

חיבור הסמ"ג היה בדפוס בימי רב"א (נדפס לראשונה ברומא ר"מ). 4 ציטוטים בשו"ת רב"א ו- 3 בספר הדרשות.

⁸⁴ התוספות שלנו הן לפי אורבך (אורבך, התוספות, עמ' 642) מעין עיבוד של תוספות ר' יהודה שירליאון תלמיד ר"י.

⁸⁵ למשל: בעמ' יג 3 מתייחס מהר"י כ"ץ לתירוץ הריב"א שהובא בתוספות הרא"ש שצוטטו מיד לפני כן.

תוספות על מסכת יום טוב לר' שמשון מקוצי

בכללי התלמוד (מהד' מארכס, סי' 189), כתוב: "כתב ה"ר שמשון מקוצי פ"ק די"ט דבכל התלמוד לא מצינו איכא דאמרי שהוא הפך מן הראשון, אבל מצינו ללישנא דברי הכל ולאיכא דאמרי בהא נמי פליגי". מדובר בר' שמשון בן ר' שמשון מקוצי, תלמיד ר"י, והיה מכונה "השר מקוצי"⁸⁶. החיד"א זיהה אותו עם בעל הסמ"ג, אך אורבך כתב שזו טעות⁸⁷.

תוספות הר"ף

רבינו פרץ (הר"ף) היה תלמיד ר' יצחק מקורביל בעל הסמ"ק. נפטר בשנת 1298. ראה עליו אורבך⁸⁸, ותא-שמע⁸⁹. בחיבורי רב"א שנסקרו אותרו תוספות הר"ף על 7 מסכתות: יבמות, גיטין, ב"ק, ב"מ, סנהדרין, חולין ותמורה. מתוכן נדפסו רק תוספות הר"ף ליבמות⁹⁰, לב"ק⁹¹ ולב"מ⁹². האחרות אבדו⁹³. תוספות הר"ף נערכו על ידי תלמידיו, ויש מהן עריכות שונות. הדבר בא לידי ביטוי בהבדלים הרציניים שבין מה שהיה בידי רב"א לבין מה שנמצא בידינו בדפוס.

תוספות הר"ף ליבמות

ציטוט אחד בשטמ"ק כתובות (כט, ע"א, ד"ה והא כתיבנא לעיל) שמתייחס ליבמות עח, ע"ב. לא נמצא בנדפס. אין ספק כי רב"א מצטט מעריכה של תלמיד אחר מזו שבידינו בנדפס.

---

86 החיד"א (חיד"א, הגדולים, ערך ר' משה מקוצי) פירש כי נבחרה המילה "שר" במקום "רש" (=ר' שמשון). הואיל ו"רש"="עני".

87 ראה: אורבך, התוספות, עמ' 342-344.

88 אורבך, התוספות, עמ' 575-581.

89 תא-שמע, פרשנות ב', עמ' 112-113.

90 תוספות מהר"ם ורבינו פרץ, ההדיר הלל פרוש, ירושלים תשנ"ו.

91 תוספות הר"פ לב"ק נדפסו לראשונה בליוורנו ע"י ר' שלמה ואענונו בשנת תקע"ט (1819).

92 נדפסו לראשונה ע"י הרשלר מתוך כתבי יד ברלין, בודפסט ובודליאן, ירושלים תש"ל.

93 מה שנדפס מתוספות הר"ף לסנהדרין, בהוצאת מת"ם, ירושלים תשנ"ו - אינו אלא ליקוט מספר "חמרא וחיי" של ר' חיים בנבנשתי בעל כנסת הגדולה.

תוספות הר"ף גטין

ציטוט אחד בשטמ"ק כתובות (ג, ע"א, ד"ה וז"ל תוספות הר"ף בפרק השולח). מתייחס לגיטין לג, ע"א. אין בידינו תוספות הר"ף לגיטין.

תוספות הר"ף ב"ק

מצוטטות בשטמ"ק ב"ק בשבעת הפרקים הראשונים (עד דף פא, ע"ב). מדובר בכ- 440 ציטוטים (שמרכיבים כ- 10% מכל החומר שנמצא בשטמ"ק זו, וכ- 14% יחסית לשבעת הפרקים). רב"א מתייחס אליהם פעם אחת בשטמ"ק כתובות (לה, ע"א, ד"ה מכה אדם ומכה בהמה). ציטוט זה הובא כבר בשטמ"ק ב"ק בשינוי לשון. השינוי נובע מכך שבשטמ"ק כתובות אין רב"א מצטט, אלא הוא מוסר תירוץ של הר"ף בנוסח חופשי, ובאמת אין הקטע מתחיל בסימון "וז"ל", ואינו מסתיים בסימון "ע"כ".

רב"א מייחס תוספות אלה ל"תלמיד הר' פרץ" או ל"תלמידי הר' פרץ", ולפעמים לר"ף עצמו, וגם אז יש הוכחות שמדובר בתלמיד הר"ף. כיום יש שישה כתבי יד שונים של תוספות הר"ף לב"ק, ומהם נדפסו מהדורות שונות, ומסתבר שהם מעשי ידי תלמידים שונים. מה שנדפס בליוורנו שיך בלי שום ספק לתלמיד אחר מאשר זה שכתב את תוספות הר"ף בהם השתמש רב"א. בהוצאה האחרונה (מהד' פרג, ירושלים תשד"ם) נוספו תוספות רבות מכ"י ספריית הבריטיש מוזיאום מס' 417; חלק גדול מהן נמצא בשטמ"ק, והן דומות מאוד למה שנמצא בה. נראה שתוספות הר"ף של כתב היד של פרג ושל כתב היד שהיה בידי רב"א הן מאותו תלמיד. אף על פי כן, כתב היד של פרג מסתיים בדף קי"ב, בעוד רב"א ציטט עד דף פ"א בלבד, בסוף פרק ז'. הפיתרון ניתן על ידי פרג שכתב כי מפרק ח' ואילך מדובר כנראה בתוספות שאנץ ולא בתוספות הר"ף, שכן קטעים רבים הובאו בשטמ"ק בשם תוספות שאנץ מפרק ח' והלאה, והם מתאימים מילה במילה לכתב יד זה, וכבר אורבך גילה דבר זה⁹⁴.

כל זה נכון לגבי הדפוסים הקלאסיים של שטמ"ק. אך במהדורת מצגר, שהופיעה לאחרונה, יש תוספות מתוך כתב היד של שטמ"ק לב"ק (כ"י של מוסד הרב קוק), ומתוכן יש 70 מובאות של תוספות הר"ף מפרק ח'

---

94 אורבך, התוספות, עמ' 580, הערה 44.

ואילך, והם נמצאים כמעט מילה במילה במהדורת פרג. תוספות אלה נמצאות כולן בגליון, לכן אינן של רב"א. אפשר אם כן להניח כי תוספות הר"ף לב"ק מסתיימות בכל מקום בסוף פרק ז'.

אמנם נמצא עוד ציטוט מתלמיד הר"ף⁹⁵, 21 דפים אחרי שנפסקו הציטוטים מתוספות הר"ף, אך חייבים להניח כי הוא בא מכלי שני.

רב"א חושף במקרים רבים את הקשר ההדוק שבין התוספות לבין חיבור של תלמיד הר"ף. הוא מקצר את דברי תלמיד הר"ף במקומות רבים, על ידי הביטוי "ככתוב בתוספות".

כמו כן, רב"א מדגיש את הקירבה שבין תוספות ר' ישעיה לבין תלמיד הר"ף, בכך שהוא חותם כמה דיבורים בחתימה משולבת: "תוספות ר' ישעיה ותלמיד הר"ף" (100 פעמים), או שאחרי ציטוט מר' ישעיה הוא כותב: "וכן פירש תלמיד הר"ף" (עמ' כג) או "וכן תירץ תלמיד הר"ף" (עמ' כג). בציטוטים המשולבים נמצא לפעמים רק חלק אצל תלמיד ר' פרץ הנדפס, והשאר כנראה מתוספות ר' ישעיה. כמו כן, נחשפה הקירבה שבין תוספות ר' ישעיה לבין תוספות שאנץ. אם כן, יש לנו כאן שלשה חיבורים מאד קרובים.

תוספות הר"ף לב"מ

רב"א מצטט מהן 269 ציטוטים בשטמ"ק ב"מ, מפרק א' עד פרק ט', והם תופסים כ- 4% מכלל החומר שנמצא בשטמ"ק זו. ציטוט אחד נמצא בשו"ת של רב"א (סי' כה, עמ' קצט), והוא נמצא כלשונו בשטמ"ק ב"מ (יב, ע"א, ד"ה ותלמיד הר"ף פ"י וז"ל למימרא). הרש"ל מעיר במבואו (עמ' 23) שלרב"א "היה כנראה כתב יד מתוקן של תוס' ר"פ למסכת זו, ואפשר שתיקנו וערכו". אך אין צורך בזה; ההבדלים בין נוסחת רב"א לבין נוסחת הדפוס מוסברים כרגיל על ידי העריכות השונות שעשו תלמידיו השונים של הר"פ. אכן, גם במסכת זו מצטט רב"א את החיבור כ"תלמיד הר"ף" ולפעמים כ"תלמידי הר"ף". הביטוי "מורי שיחיה" מצוי לרוב בכל החיבור. ההבדלים בולטים בעיקר בסוף המסכת. בפרק ט' הביא רב"א 10 ציטוטים; 8 מהם אינם נמצאים בכתבי היד של הרש"ל (הרש"ל הדפיס 4 מהם מתוך שטמ"ק). מאידך גיסא, מכל מה שנמצא בכתבי היד של הרש"ל בפרק ט' ובפרק י' לא הביא רב"א אלא 2 ציטוטים.

95 שטמ"ק ב"ק, קב, ע"ב, ד"ה וכן כתב תלמיד הר"ף, וצריך לגרוס "תלמיד הר"ף" כי הציטוט נמצא בתוספות הר"ף הנדפסות.

עיקר החתימות המשותפות הן: "תלמיד הר"פ והריטב"א", או "תלמיד הר"פ ותוספות הרא"ש", ואמנם כבר הערנו (בכתבנו על הריטב"א) שהתוספות שהיו לפני הריטב"א היו תוספות הר"פ⁹⁶.

תוספות הר"ף סנהדרין

שני ציטוטים בשטמ"ק כתובות (טו, ע"א, ד"ה ובתוס' הר"ף ז"ל בפרק הנשרפין; לה, ע"א, ד"ה והקשו בתוס' הר"ף ז"ל). הציטוט הראשון נמצא מילה במילה בנדפס (שלוקט מספר "חמרא וחיי" לר' חיים בנבנשתי), והשני עם קצת שינוי. רב"א עשה כאן לבטח פראפרזה, הואיל והציטוט בא דרך אגב בתוך שטף של הדיון. לכן, סביר להניח כי ר' חיים בנבנשתי השתמש בכתב יד שהיה אצל רב"א.

תוספות הר"ף לחולין

חיבור אבוד. יש לנו כ- 250 ציטוטים מתוספות הר"ף לחולין בשטמ"ק חולין. גם הן נערכו על ידי תלמידי הר"ף⁹⁷, וברשות רב"א היו שתי עריכות שונות. אכן, חמש פעמים הוא מתייחס ל"תוספות אחרות של הר"ף" (עמ' 127א; 131א; 141א; 177א; 180א).

החכמים המוזכרים מתאימים למקובל בתוספות הר"ף: רש"י, ר"ת, ר"י, הר"י מקורביל, ה"ר ר' יוסף זלה"ה (עמ' 107ב; 116ב), הש"ר משאנץ (= הר"ש) (עמ' 55ב; 91ב), השר מקוצי (עמ' 91א; 108ב; 158ב), הריב"א (עמ' 108ב; 110ב; 157ב; 170ב; 177א), הקדוש מדרויש (עמ' 127ב), ר' יחיאל (עמ' 136א; 157ב), הערוך (עמ' 154א), בה"ג (עמ' 154א), ר"ח (עמ' 163א; 174ב), ה"ר יעקב מקינון פי' בשם הר"י מאורלינש ז"ל (עמ' 156א), ה"ר יצחק מנורוויץ (עמ' 160ב), רבי' ברוך (עמ' 180א), הר"ר יקותיאל (עמ' 174א) (עשה דיון עם רבינו

⁹⁶ הרשלר בפתח דבר למהדורתו לתוספות הר"ף לב"מ, עמ' 31, כתב שהשוואת תוספות הר"פ עם התוספות שבריתב"א ועם תוספות הרא"ש, מראה שדבריהם קרובים.

⁹⁷ רב"א מכנה אותן: "תוספות הר"ף" או "תוספות תלמידי הר"ף", ומדובר באותו חיבור, כפי שמעיד הציטוט הבא: "וכן הקשו בתוס' תלמידי הר"ף ז"ל וכו' ע"כ תוס' הר"ף ז"ל" (עמ' 121ב - 122א), או: "כ"נ למהר"ף שיחיה: תוספו' הר"ף ז"ל" (עמ' 30א). גם הציטוט בעמ' 77ב מתחיל כך: "ובתוס' תלמידי הר"ף ז"ל האריכו וכו' ", ובאמצע הציטוט בעמ' 78א כתוב: "ונראה למהר"ף שי' וכו' ", וחתום: "עכ"ל תלמידי הר"ף ז"ל". הציטוט בעמ' 109א חתום "תוס' תלמידי הר"ף". הציטוט בעמ' 110ב פותח: "וז"ל תוס' תלמיד הר"ף". הציטוט בעמ' 121ב פותח "וכן הקשו בתוס' תלמידי הר"ף ז"ל", ונחתם: "ע"כ תוס' הר"ף ז"ל" (בראש עמ' 122א). הציטוט בעמ' 124ב מתחיל כך: "ובתוס' ר"ף כתוב", ומסתיים כך: "כך פירש מורי הר"ף שיחיה". הציטוט בעמ' 127א מכיל באמצע: "כ"נ למ"ר", וחתום: "תוס' הר"ף". הציטוט בעמ' 163ב

פרץ), ויש חכם בשם ר' יוסף שהמחבר קורא לו "מורי"⁹⁸. מדובר באחיו הצעיר של ר' פרץ (ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 576), וברור שלא ר' פרץ עצמו קורא לו "מורי" אלא תלמיד הר"פ שערך את החיבור. לרב"א היו שתי עריכות שונות של תוספות הר"ף לחולין. 5 פעמים הוא מצטט מתוספות אחרות של הר"ף (עמ' 127ב, 131א, 141א, 177ב, 180א).

תוספות הר"ף לתמורה

נמצא מהן רק ציטוט אחד, והוא בשטמ"ק חולין (על דף ב, ע"א, עמ' 8א של כתב היד). לא נמצא בשטמ"ק תמורה, לא של ש"ס וילנא ולא של מהדורת אילן.

חידושי צרפת

בספר הדרשות (עמ' רנא) נמצא הציטוט הזה: "ומצאתי כתוב בחידושי צרפת וז"ל: ויקרא אליו מלאך ה' מן השמים, תימא אמאי לא ירד למטה כמו גבי הגר וגבי שרה? וי"ל שהיה הדבר נחוץ, כהרף עין היה שוחטו ע"כ". חיבור לא ידוע.

אשכנז

חומר רב שמקורו באשכנז עמד לרשות רב"א, והוא משתרע על פני כל התקופה שמן המאה הי"א ועד המאה הט"ו. כמעט כולו היה בכתבי יד. רק ארבעה חיבורים היו בדפוס: ספר התרומה, שו"ת מהר"ם, הגהות מיימוניות ותרומת הדשן. לעומתם 32 חיבורים היו עדיין בכתבי יד. מתוך למעלה מ- 270 כתבי יד שאותרו בספריית רב"א, כ- 12% מהם מקורם באשכנז.

מכיל: "ועוד אומר מרי שיחיה", ובעמ' 170ב חתום: "כ"נ למרי שיחיה: תוס' הר"ף ז"ל". בציטוט שבעמ' 174א: "הר"ר יקותיאל וכו' והשיב לו מורינו הרב ר' פרץ שיחיה".

⁹⁸ בעמ' 107ב של כתב היד יש דיבור של "תוספות הר"ף" שמסתיים כך: "כ"נ למורי ה"ר ר' יוסף זלה"ה"; וקשה למורי הר"ר יוסף ז"ל וכו' תוספות הר"ף ז"ל" (עמ' 116ב), "למורינו הרב ר' יוסף" (עמ' 149א).

פירוש "גאון" לב"ק

רב"א מצטט הרבה בפרקים ז-ט של שטמ"ק ב"ק מפירוש של "גאון". מדובר ביותר מ-130 ציטוטים. נדפסו ע"י לויין באוצר הגאונים על ב"ק, חלק "אוצר הפירושים". כנראה שלויין טעה בכך ששייך ל"גאון" רק את סופם של הקטעים הארוכים החתומים "גאון" בשטמ"ק. נדמה שהוא חשב בכל קטע ארוך כזה שרב"א כתב את כל הקטע חוץ מסופו. למשל, הקטעים הארוכים בעמודים קלא 1 ו-קלג 2 שמוזכר בהם "המורה ר' יעקב" שוייכו בטעות על ידי לויין לרב"א. אך בעמוד קלז 2, הגאון עצמו אומר: "ואמר לנו המורה", ולשון זו צוטטה באוצר הגאונים. מסתבר אם כן שהמורה הוא "ר' יעקב".

ידוע כי בחוגו של מהרי"א בעל "תרומת הדשן" היו מכתירים בשם "גאון" כמה מחכמי אשכנז הראשונים, ורב"א ירש זאת מהם. אכן, אפשטיין¹ סבור כי פירוש "גאון" שלנו שייך לפירושי וורמייזא, ור' יעקב הוא ר' יעקב בר יקר רבו של רש"י. "המורה" הוא ר' יצחק הלוי. גרוסמן סבור שפירוש זה של "גאון" הוא של ר' שלמה בר' שמשון תלמידו של ר' יעקב בר יקר, שהיה מנהיגה של קהילת וורמייזא לאחר פטירת ר' יעקב בר יקר, ושנהרג בגזרות תתנ"ו.

רבינו גרשום מאור הגולה ורבינו אליקים

הפירוש לסדר קדשים

רב"א ציטט מפירוש רגמ"ה בחמישה מקומות, כולם על סדר קדשים, וכולם נמצאים בפירוש רגמ"ה שנדפס בש"ס וילנא בשנות תר"ם-תרמ"ו². הוכח כי הפירוש המיוחס לרבינו גרשום מאור הגולה על סדר קדשים שנדפס בש"ס וילנא אינו אלא פירושו של רבינו אליקים³ שחי בגרמניה בזמנו של רש"י, ושפירש

1 אפשטיין, ריב"ן, עמ' 169; אפשטיין, מחקרים, ח"ג, עמ' 51.

2 שני ציטוטים מפירוש רגמ"ה למסכת מנחות בספר השו"ת סי' א, בעמ' יג ובעמ' יז, והם נמצאים בנדפס דף סו, ע"ב; ציטוט אחד מפירוש רגמ"ה לבכורות בכללי התלמוד (מהד' שוחטמן, סי' צו), והוא נמצא בשינוי קל בנדפס דף ט, ע"א (השינוי נובע מן העובדה שרב"א ניסח את כללי התלמוד בלשונו הוא); ציטוט אחד מפירוש רגמ"ה לתמורה בכללי התלמוד (מהד' מארכס, כלל 37), והוא נמצא בנדפס דף ז, ע"א; ציטוט אחד מפירוש רגמ"ה לכריתות שמופיע פעמיים בספר הדרשות (עמ' רכב, רחצ), והוא נמצא בנדפס דף ו, ע"ב.

3 ראה עליו: מבוא של דב גניחובסקי בספר: גניחובסקי, אליקים; גרוסמן, אשכנז, עמ' 165; תא-שמע, פרשנות א', עמ' 56-58. רב"א סבר כי רבינו אליקים זה היה אחד מרביתו של רש"י (שטמ"ק כתובות, דף מ, ע"ב, ד"ה ובמסכת ערכין כתוב).

גם הוא, כמו רש"י, ארבעה סדרים של תלמוד הבבלי (רוב הפירוש אינו בידינו). מצאנו סימוכין נוספים לקביעה זו בחיבורי רב"א שנבדקו בעבודה זו. מדובר ב- 5 ציטוטים של רב"א מפירושי רבינו אליקים שנמצאים כלשונם בפירוש רבינו גרשום מאור הגולה בש"ס וילנא⁴. מדוע מייחס רב"א 5 ציטוטים לרגמ"ה ו- 5 לרבינו אליקים, אם מדובר באותו חיבור? יתכן שהוא מצטט מכלי שני, כשחלק ממקורותיו ייחסו את הדברים לרגמ"ה וחלק לרבינו אליקים.

תשובות רגמ"ה

לרב"א היה כתב יד של תשובות רגמ"ה שהכיל לפחות 64 תשובות, שכן הוא העתיק ממנו שתיים בספריו: אחת שהיתה בסי' ס"ד בכתב היד שלו והועתקה בשטמ"ק ב"ק (דף קיד, ע"ב, ודף קטו, ע"ב), ואחת שהיתה בסי' ל"ז באותו כתב יד, והועתקה בשטמ"ק ב"מ (עמ' 4קנא-4קנא1). לשתי התשובות אין שום מקור אחר, והן צורפו על ידי שלמה אידלברג שכינס את תשובות רגמ"ה⁵.

ר' יהודה הכהן תלמידו של רגמ"ה

רב"א העתיק תשובה אחת של ה"ר יהודה הכהן תלמידו של הרב גרשום מאור הגולה בשטמ"ק ב"מ דף י, ע"א. תשובותיו כונסו בספר שנקרא "ספר הדינין". הספר אבד, אך בשו"ת מהר"ם, דפוס פראג, נמצאת חטיבה שלמה של תשובות שהועתקו מספר הדינין. גרוסמן תיאר את הספר⁶, והוא סבור כי הספר עצמו, או ליקוטים ממנו, הגיעו למצרים או לא"י במאה ה"ט, והשתמשו בו מהר"ם אלאשקר ורב"א. התשובה היחידה הנ"ל, שציטט ממנה רב"א, אינה ידועה משום מקור אחר.

4 שני ציטוטים מפירוש רבינו אליקים למסכת ערכין בשטמ"ק כתובות (דף מ, ע"ב, ד"ה ובמסכת ערכין כתוב; דף ק, ע"ב, ד"ה ועד כמה פחתו) נמצאים כלשונם בש"ס וילנא (ראש פרק שום היתומים; דף טו, ע"א); ציטוט אחד מפירושו למסכת בכורות בשו"ת (סי' א, עמ' כג), נמצא כלשונו בש"ס וילנא (דף יא, ע"ב, ד"ה ומרחינהו); ציטוט אחד מפירושו למסכת תמורה בשטמ"ק חולין (מהד' שושנה, עמ' מ) נמצא בש"ס וילנא (ט, ע"א), וציטוט אחד מפירושו למסכת מנחות בספר הדרשות (עמ' תי), נמצא בש"ס וילנא (דף נג, ע"ב).

5 תשובות רבנו גרשם מאור הגולה, כונסו מתוך כתבי יד וספרי ראשונים ע"י שלמה אידלברג, ישיבה אוניברסיטה, ברוקלין תש"ז.

6 גרוסמן, אשכנז, עמ' 195-210.

ר' אליעזר ממיץ על נדרים

הציטוט מן הרא"ם בשטמ"ק כתובות דף נט, ע"א, ד"ה וז"ל הר' אליעזר ממיץ, נמצא מילה במילה בשטמ"ק לנדרים דף פה, ע"א. בקטע הנוגע לשטמ"ק נדרים (בפרק ב' לעיל) הזכרנו את הערעור שיצא על בעלותו של רב"א על שטמ"ק נדרים. מכל מקום נראה שכתב היד של תוס' הרא"ם לנדרים שהיה בידי רב"א, שימש גם את מחבר שטמ"ק נדרים.

ספר התרומה לר' ברוך בר יצחק מוורמייזא

היה בדפוס בידי רב"א (נדפס בונציה רפ"ג). יש התייחסות אליו בשו"ת (סי' א', עמ' ג), והדברים נמצאים בנדפס (הלכות א"י). יש התייחסות אחרת לספר התרומות (סי' א', עמ' לח), אך ברור שצ"ל "ספר התרומה", כי מדובר שם בדברים של ר' ברוך, וגם הם נמצאים בנדפס (שם).

ספר החכמה לר' ברוך בר שמואל ממגנצא

ספר אבוד⁷. 9 התייחסויות⁸ אליו נמצאות בחיבורי רב"א: 1 בשטמ"ק כתובות, 1 בשטמ"ק ב"ק, 4 בשטמ"ק ב"מ ו-3 בכללי התלמוד. עמנואל הוכיח כי הציטוט שנמצא בשטמ"ק ב"ב ומיוחס ל"ספר רבינו ברוך שמואל" אינו מספר החכמה, אלא מפירושו לתלמוד של ר' ברוך בר' שמואל הספרדי מארץ יון, שציטוטים נרחבים מחיבורו נמצאים ב"ספר הנר" של ר' זכריה אגמאתי. הציטוטים שבשטמ"ק כתובות וב"ק נמצאים בכללי התלמוד. לדעת עמנואל (עמנואל, אבודים, עמ' 153) רב"א "הביא קטעים מספר החכמה בשיטה מקובצת למסכת בבא מציעא ובכללי התלמוד שלו, אך בשיטותיו למסכתות האחרות אין הוא מביא מהספר אלא מה שהביא גם בכללי התלמוד שלו". הוא סבור כי רב"א "ראה את כתב-היד של ספר החכמה

7 על ספר החכמה, ראה: אורבך, התוספות, עמ' 428; עמנואל, אבודים, עמ' 162-122.

8 (1) שטמ"ק כתובות לד, א, ד"ה ושוב מצאתי בספר לרבינו ברוך ז"ל; (2) שטמ"ק ב"ק קה, ב, ד"ה ותנא תונא; (3) שטמ"ק ב"מ סח, א, ד"ה וז"ל הר' ברוך בספר החכמה סימן קל"ו; (4) שם, סט, א, ד"ה בספר החכמה לה"ר ברוך ז"ל סי' קס"ט; (5) שם, עא, ב, ד"ה מספר החכמה (ציטוט זה נמצא רק במהדורת אמסטרדם תפ"א, ונשמט בדפוסים הבאים מפני הצנזורה); (6) שם, קה, ב, ד"ה כתב רבינו ברוך ז"ל בספר החכמה וכו' ע"כ סי' קס"ט; (7) כללי התלמוד (מהד' מארכס) כלל 421 - ציטוט זה הוא המקור שממנו קוצר הציטוט שנמצא בשטמ"ק ב"ק. (8) כללי התלמוד (מהד' שוחטמן) כלל קיז; (9) שם, כלל השמטה 217 א - זהו לציטוט בשטמ"ק כתובות.

רק לזמן קצר, בעת שהוא כתב את שיטתו לבבא מציעא ואת כללי התלמוד, ושבזמן שכתב את שיטתו לשאר המסכתות כבר לא היה ספר החכמה ברשותו, ונותרו בידי רק הקטעים שהוא העתיק לעצמו לצורך כתיבת חבורו על כללי התלמוד". למעשה, קשה לומר משהו בנושא, שהרי נמצא ציטוט מן הספר גם בשטמ"ק ב"ק, וכבר הוכחנו כי שיטה זו חוברה לפני שטמ"ק ב"מ, ושהיא חוברה לפני שנת 1553, בעוד "כללי התלמוד" חוברו בשנת 1575.

ר' אלעזר מגרמישא על ב"ק

רב"א מצטט מחיבור זה בשטמ"ק ב"ק מדף ל"ט עד דף ס"ו, כלומר מפרק ד' עד פרק ז'. לרב"א היה אם כן כתב יד חסר בתחילתו ובסופו, שהכיל כ- 50% מן החומר המקורי. ציטוט אחד נמצא בפ"ג (עמ' 4), אך הציטוט לקוח מפ"ה. בסך הכל מצטט רב"א 86 ציטוטים מתוספות אלה, וזה מהווה פחות מאחוז אחד מן החומר שנמצא בשטמ"ק ב"ק. אך באופן יחסי, ציטוטים אלה מהווים למעלה מ- 2% מן החומר, בהתחשב בעובדה כי כתב היד הכיל פחות מ- 50% מכתב היד המקורי. כמו כן נמצא בשטמ"ק כתובות (טו, א, ד"ה פרט לזורק אבן) ציטוט אחד שמתחיל כך: "וה"ר אליעזר מגרמישא פי' בפ' ארבעה וחמשה וז"ל וכו' ". ציטוט זה נמצא מילה במילה בשטמ"ק ב"ק (מד, ב, ד"ה הוה ליה פלגא ופלגא).

אורבך⁹ כתב שאין לנו עדות מפורשת של ראשונים שר' אלעזר הרוקח חיבר תוספות לתלמוד הבבלי, ואין בידינו אלא ציטוטיו הנ"ל של רב"א. הוא שם לב כי הקטעים שב"שטה מקובצת" אינם אלא תוספות והערות לתוספות שלפניו. לכן מסתבר כי ר' אלעזר מגרמישא הוסיף את הערותיו לאחד מקבצי התוספות, שיצאו מבית מדרשו של הר"י הזקן והגיעו לאשכנז. תוספותיו של ר' אלעזר לא היו בידי רב"א בצורתן המקורית, אלא בעיבודו של תלמיד, שכן נזכר בהן פעמים רבות שמו של ר' אלעזר כמהר"א או כמהר"ל, או כרבו סתם, ונראה שרב"א עצמו קיצר את דבריו. במקומות שמצא שהם כתובים בתוספות שלנו, לא העתיקם אלא כתב "כתוב בתוספות וכו' ", והוסיף את הערתו של הר"א מגרמישא שאינה בתוספות שלנו או בקובץ תוספות אחר שממנו העתיק לפני זה.

9 אורבך, התוספות, עמ' 403-405.

החכמים המופיעים בחיבור זה הם מהר"א או מהרא"ל (הוא ר' אליעזר מגרמיזא עצמו, והוא החכם הכי שכיח, מכאן שהחיבור נעשה ע"י תלמידו), מהר"ר רבינו חיים בר מאיר ז"ל, ר' נחמן (כנראה שהוא מחברו של ספר "נחמני", והיה בנו של ר' חיים הכהן תלמידו הגדול של ר"ת), מהר"ם (אולי ר' משה תקו), ה"ר זלמן, ר' שמעון ז"ל.

תוספות ה"ר ישעיה לב"ק

רב"א מצטט הרבה בשטמ"ק ב"ק מתוספותיו של חכם בשם ר' ישעיה. רב"א מצטט ממנו כ- 310 ציטוטים בשטמ"ק ב"ק מפרק א' עד פרק ח', והם מהווים כ- 9% מכל החומר של שטמ"ק זו בשמונה פרקים אלה. החכמים המצוטטים על ידי ר' ישעיה בתוספותיו לב"ק אינם מאפיינים את בעל תוספות רי"ד, אלא חכם צרפתי או אשכנזי מסוף המאה הי"ג. מדובר בחכמים כגון רבינו נתנאל (עמ' 3א), הוא רבינו נתנאל מקינון תלמידו של ר' יחיאל מפריס (אורבך, תוספות, עמ' 458, הערה 41*), הקדוש רבי יעקב דבריא (עמ' 4ג), ר' יוסף קלסון (עמ' 3ז), הוא ר' יוסף איש ירושלים שעלה לא"י עם רבינו שמשון משאנץ (אורבך, תוספות, עמ' 318), ר' יעקב בר"ש (עמ' לב2), ר' יעקב בר מרדכי (עמ' נג3) שהיה חבירו של מהר"ם מרוטנבורג (אורבך, תוספות, עמ' 288), ר' יוסף משאילי (עמ' פט4), ר' יהודה דמלאון (עמ' צט1) שהוא כנראה ר' יהודה בר' דוד ממלון חבירו של ר' יחיאל מפריס (אורבך, תוספות, עמ' 461), ר' יהודה מקורביל (עמ' קכ1), ר' שמואל מוורדוס (עמ' קכה, קכז2), ר' משה דפנטוויזא (עמ' קכה4) שהיה תלמיד ר"ת (אורבך, תוספות, עמ' 129), ר"מ (עמ' צד2) שהוא כנראה ר' משה מאיברייא (ציננער, ישעיה, עמ' לג במבוא).

בשטמ"ק כתובות מובאים 5 ציטוטים מתוספות ר' ישעיה לב"ק, הראשון בפרק ראשון (ח"א, עמ' צז3), שלשה בפרק שלישי (ח"א, עמ' קמ2, קפט4, קפט4) והחמישי בפ"י (ח"ב, עמ' קכט1). אין ספק שמדובר באותו ר' ישעיה של שטמ"ק ב"ק, שכן כל הציטוטים האלה נמצאים במילה במילה בשטמ"ק ב"ק (הראשון נמצא בשטמ"ק ב"ק, עמ' פו2, השני שם, עמ' קכ1, והשלישי והרביעי שם, עמ' כט4 והחמישי שם, עמ' צז3). בשו"ת של רב"א (סי' טז, עמ' קכח) מובא ציטוט מתוספות ר' ישעיה לב"ק, וגם הוא נמצא כלשונו בשטמ"ק ב"ק (עמ' קלז3).

בשטמ"ק כתובות מבחין רב"א היטב בין ר' ישעיה זה לבין בעל תוספות רי"ד, שהוא תמיד מכנה: "ר' ישעיה מטראני". אכן, הציטוטים שם מר' ישעיה מטראני שמשתרעים מפ"ה ועד פי"ג נמצאים כולם בתוספות רי"ד הנדפס בגליון הש"ס של מס' כתובות, וכן בפסקי רי"ד על מסכת כתובות. מאידך גיסא, 5

הציטוטים היחידים מר' ישעיה אינם נמצאים לא בתוספות רי"ד ולא בפסקי רי"ד על כתובות, אלא כאמור הם נמצאים בין יתר הציטוטים מר' ישעיה בשטמ"ק ב"ק.

תא-שמע¹⁰ סבור כי תוספות ר' ישעיה המצוטטים בשטמ"ק ב"ק הם מחכם בלתי ידוע ששמו התגלה באילן יחס: ר' ישעיה מוייל גיסו של ר' יצחק מדורא. הוא כותב בין היתר:

נראה לי כי גם "רבינו ישעיה", שתוספותיו למסכת בבא קמא מובאות ב"שיטה מקובצת" למסכת זו מאות פעמים, זהה עם רבינו ישעיה זה. כידוע לא נחקרו עדיין מקורותיו הספרותיים של השטמ"ק וידיעותינו בנושא זה, כבשאלה החשובה לא פחות ממנה: דרך שימוש במקורות ואופן עריכתם, כיצד שילבם זה בזה, היכן קיטע והיכן איחד וכל כיוצ"ב - אינה מספקת כל עיקר. ניתוח המובאות המרובות מ"תוספות ה"ר ישעיה" בשטמ"ק לב"ק (עד פרק ח' ועד בכלל), שאין להן שום קשר לתוס' רי"ד למסכת זו, מלמד כי התייחסותן הכללית היא לדברי "התוספות", אולם, לא לתוס' טוך שלנו, אלא לעריכה אחרת. מכמה מקומות נראה בבירור כי ההתייחסות היא לתוס' שאנץ, ולא זו בלבד, אלא שמתקבל רושם ברור כי בעיני רב"א היו קרובים "תוספות רבינו ישעיה" מבחינת תכנם ל"תוס' תלמידי רבינו פרץ" ו"תלמידי רבינו ישראל", שגם בהם הרבה להשתמש בתוספותיו למסכת זו. ואכן, עפ"י רוב מתקיים דמיון רב בין השלושה. פעמים הרבה מסיים רב"א את הציטאט בלשון שיתוף: "ה"ר ישעיה ותלמיד הר"פ". דוגמה בולטת לדמיון הרב ולזיקה ההדוקה בין השנים מצויה בפלפול הארוך שבדף סד א-ב. פעמים הרבה (אם כי לא תמיד) משתמש השטמ"ק בתוס' רבינו ישעיה לשם השלמת נושאים שונים הנידונים בתוס' שלנו, תוך שהוא מקצץ במובאה מתוך התוס' שלנו בדרך של "וכו", ומשלב בתוכה מן החומר הנוסף שבתוס' רבינו ישעיה (ע"כ).

בשנת תשמ"ג פרסם ציננער את ציטוטי רבינו ישעיה לבבא קמא בחיבור מיוחד¹¹, עם מבוא על זהותו של המחבר. הוא סבור כי רבינו ישעיה זה, היה תלמידו של ר' יעקב מקורביל שמופיע בציטוט שבעמ' 4

10 תא-שמע, מוייל, עמ' קמ-קמו.

11 תוספות רבינו ישעיה על מסכת בבא קמא, ההדיר ציננער, ניו יורק תשמ"ג.

תחת השם "הקדוש רבי יעקב דבריהא". לפי זה, רבינו ישעיה היה בימי רבינו שמשון משאנץ, דור אחד לפני ר' ישעיה מוייל. ציננער מוכיח את עמדתו בזה שכל החכמים המוזכרים ע"י רבינו ישעיה, הם תלמידי ר"ת ור"י הזקן. לצורך זה הוא קבע, בניגוד לדעת אורבך, כי רבינו נתנאל המובא בעמ' א3, אינו רבינו נתנאל מקינון תלמידו של ר' יחיאל מפריס כאמור לעיל, אלא רבינו נתנאל הראשון שהיה בן דורם של ר"ת ותלמידיו. ציננער לא התייחס לקיומו של ר' יעקב בר מרדכי המצוטט בעמ' נג3, ושהיה מבני דורו הצעירים של ר' מאיר מרוטנבורג (אורבך, תוספות, עמ' 288). לכן, נראה לנו כי שאלת זהותו של רבינו ישעיה עדיין לא הוכרעה.

מחבר תוספות ר' ישעיה מצטט הרבה את רבו: "אומר רבי" (עמ' ג1), "ואומר רבי" (עמ' יב2), ועוד. נראה שתוספות ר' ישעיה נערכו על ידי אחד מתלמידיו.

ר' מרדכי בר הלל

כמעט כל הציטוטים הם מתוך הדפוס. בשו"ת רב"א (סי' ד, עמ' נג) מוסר לנו רב"א כי יש בידו "מרדכי ישן כתיבת יד מוגה". הגהת מרדכי אחת מובאת בשטמ"ק ב"ב.

הגהה מיימונית

חיבור זה נדפס יחד עם הרמב"ם, ורב"א מצטט ממנו מתוך הדפוס. יש ממנו מעט מאד ציטוטים: בודדים בשטמ"ק ב"ב; אחד בשטמ"ק כתובות (ח"א, עמ' יח3); 3 בשו"ת רב"א (סי' כ, עמ' קסו, קעד; סי' כו, עמ' ריט).

פירוש ר' עזריאל לנדרים

בספר הדרשות (עמ' נו ועמ' נט) מוזכר פירוש ר' עזריאל לנדרים. היה ידוע כי חכם זה חיבר פירוש לנזיר שמצוטט בהרחבה בכל שטמ"ק נזיר. מדובר באחד מתלמידיו של מהר"ם מרוטנבורג, והוא היה גם תלמידו של הר"ף. עכשיו אנו יודעים שחיבר פירוש גם על נדרים, ופירוש זה היה בידיו של רב"א. העובדה שאינו מצוטט בשטמ"ק נדרים, מחזקת את הדעה כי שטמ"ק זו אינה לרב"א.

גליון תוספות

אצל רב"א יש גליונות¹² שמכונים "גליון תוספות", ויש כאלה שמכונים "גליון" באופן סתמי. נראה לקמן כי מה שמכונה "גליון תוספות" חובר על ידי ר' אליעזר מטוך או תלמידיו, ומה שמכונה "גליון" סתם מתייחס במקרים מסויימים לחוגי חכמי אשכנז מן המאה ה"ד והט"ו (כלומר לזרם "תוספות גורניש"¹³), ובמקרים אחרים לחכמי ספרד בדור הגירוש ובדור שאחריה¹⁴.

מה שמאפיין את כל הגליונות הוא שאין הם קיימים על מסכת שלמה, ובדרך כלל הם קיימים רק בפרקים הראשונים.

לרב"א היה גליון תוספות על המסכתות הבאות: יבמות, כתובות, ב"ק, ב"מ, ב"ב וחולין.

גליון תוספות על יבמות

קיים ציטוט אחד בשטמ"ק כתובות (כט, ע"א, ד"ה ובגליון תוספות בפרק הערל), שנמצא כלשונו בשטמ"ק יבמות לר' אברהם פליף (עח, ע"ב, ד"ה תוד"ה ונתינים) שנדפסה בשיטת הקדמונים על מס' יבמות (מהד' בלוי, ניו יורק תשמ"ו), וכידוע ר' אברהם פליף בנה את חיבוריו על חיבורי רב"א.

גליון תוספות על כתובות

בשטמ"ק כתובות נמצאים 56 ציטוטים מגליון תוספות על כתובות, בעיקר בפרק א', פרק ג' ופרק ד'. ציטוטים בודדים בפרק ב', פרק ח', ופרק י'. לרב"א היה יותר מגליון תוספות אחד על כתובות (ראה דף ט, ע"ב, ד"ה עוד כתוב בגליון תוספות אחר). רב"א נהג להשוות את התוספות של הדפוס עם תוספות כתיבת יד, ובאחד המקרים גילה כי גליון תוספות הוכנס פנימה בתוספות של הדפוס (כט, ע"א ד"ה ועל אשת אחיו).

רב"א מייחס גליון תוספות זה לר' אליעזר מטוך: "ודע שהגליונות של תוס' הם מלשון ה"ר אליעזר מטוך מחבר התוס', ולכן אתה המעיין הפוך בהם והפוך בהם ותמצאם בטוב טעם ודעת" (לא, סוף ע"ב). נמצאים שני ציטוטים ישירים בשם ר' אליעזר מטוך: "וכן כתב ה"ר אליעזר ז"ל בגליונותיו וז"ל וכו' " (ט, ע"ב); "עוד תירץ ה"ר אליעזר מטוך וכו' " (מז, ע"א); אין ספק שהם לקוחים מאותו "גליון תוספות", אף על

¹² על הגליונות והקונטרסים ראה: אורבך, התוספות, עמ' 755; תא-שמע, פרשנות ב', עמ' 139-137.

¹³ על תוספות גורניש ראה: תא-שמע, גורניש א'; תא-שמע, גורניש ב', עמ' 90-79; תא-שמע, פרשנות ב', עמ' 137-130.

פי שרב"א לא ציין זאת. גם בעל הקונטרסין מעיד שגליון תוספות הוא של ר' אליעזר מטוך, שכן כתוב בדף ט, ע"ב: "ובקונטרסין כתוב וז"ל תימה מה חילוק יש בין זה הגליון ובין הגליון הראשון, כי ה"ר אליעזר עשה שניהם". נראה שגם את גליון תוספות על מסכת חולין מייחס רב"א לר' אליעזר מטוך (שטמ"ק חולין, עמ' 85א). אף על פי כן לא ר' אליעזר מטוך עצמו חיבר את הגליון, כי אם אחד מתלמידיו. אכן, ר' אליעזר מוזכר בשמו בשני ציטוטים: "ומהר"ר אליעזר אומר וכו' " (ז, סוף ע"ב; ל, ע"א, ד"ה ובגליון התוס' תירצו), והוא מוזכר בברכת המתים: "וה"ר אליעזר מטוך ז"ל פי' וכו' " (ט, ע"ב, ד"ה ובגליון תוספות כתוב).

החכמים בגליון תוספות זה על כתובות מאפיינים את חיבוריו של ר' אליעזר מטוך: הר"ש, מהר"ר משה פולק, מהר"ר אברהם, תוספי רשב"א (ב, ע"ב, ד"ה עוד כתב בגליון תוס'), ר"י, ר"ת, ריצב"א (ח"א, עמ' קצד1), ה"ר שמואל ז"ל, מהר"ם (ח"א, עמ' קלה4), וכאמור גם ר' אליעזר מטוך עצמו מוזכר. הציטוט מתוספי רשב"א אינו נמצא בתוספות רשב"א משאנץ שנדפסו על ידי ליס (ירושלים, תשל"ג). כבר הערנו (בכתבנו על תוספות שאנץ) כי לדעת ליס היו כמה מהדורות של תוספות שאנץ. בש"ס וילנא מודפסים בגליון קטעים שחתומים "ת"י" (=תוספות ישנים). 4 מציטוטי רב"א בשם "גליון" נמצאים מילה במילה בתוספות ישנים אלה.

גליון תוספות על ב"ק

בשטמ"ק ב"ק נמצאים 39 ציטוטים מ"גליון תוספות" בארבעת הפרקים הראשונים. יש עוד ציטוט בפרק החמישי (עמ' צט1), אך הוא לקוח מן הפרק הראשון. אנו פוגשים פה שוב אותם חכמים שראינו בגליון תוספות על כתובות (ונראה אותם גם בגליון תוספות על ב"מ): הר"ם (או מהר"ם), ה"ר יהודה הכהן (עמ' כח4), ה"ר טוביה ז"ל (שהיה בזמן ר' יחיאל מפריס), ה"ר שלמה, ה"ר משה פול"ק ומהר"י. אפשר להניח שגם גליון תוספות זה שייך לר' אליעזר מטוך.

בעמ' 3, דן רב"א בדברי גליון תוספות, ואחר כך כותב: "ושאר לשון הגליון שאומר וכו' אומר מורי הרב שאינו כלום". אם כן, גליון תוספות היה לפני הרדב"ז, והוא זלזל בו. בנוסף לזה, לשון ההווה "אומר מורי הרב" מוכיחה כי רב"א כתב את שטמ"ק ב"ק בזמן שהרדב"ז היה עדיין במצרים, כלומר לפני שנת 1553.

14 תוספות הרא"ש בסדר קדשים מצוטטות בד"כ בשטמ"ק קדשים דרך "גליון".

בשטמ"ק כתובות (מא, ע"א, ד"ה הניזק והמזיק בתשלומין) נמצא ציטוט אחד מגליון תוספות לב"ק ואחריו כתוב "עוד תירץ ה"ר שמואל ז"ל וכו' ". בשטמ"ק ב"ק (טו, ע"א, ד"ה תנן הניזק והמזיק בתשלומין), נמצא כלשונו אותו גליון תוספות כשהוא חתום ביחד "גליון תוספות ותלמידי הר"י ז"ל וגליון", ואחריו נמצא ציטוט ארוך מן הר"ש, שראשו הוא בדיוק מה שנכתב בשטמ"ק כתובות בשם הרב שמואל. לכאורה הר"ש הוא "הרב שמואל", אך בדברינו על רבינו שמשון משאנץ הגענו למסקנה כי חיבור הר"ש על ב"ק נעשה על ידי תלמיד של רבינו שמשון משאנץ בשם ר' יעקב דקורשן, אם כן "הרב שמואל" כאן הוא פתיחה לא נכונה של ראשי התיבות "הר"ש" או "הר' שמ'".

גליון תוספות על ב"מ

יש 105 ציטוטים בשטמ"ק ב"מ לאורך כל המסכת מ"גליון תוספות" על ב"מ, כולל ציטוט אחד מ"גליון תוספות אחר". כמו כן יש ציטוט אחד מחיבור זה בשטמ"ק כתובות (פח, ע"ב, ד"ה וכתוב בגליון תוספות שם בפירקא קמא דמציעא), והוא נמצא כלשונו בשטמ"ק ב"מ (יז, סוף ע"א). גם כאן החכמים הבולטים הם אלה שנמצאים בגליונות ר' אליעזר מטוך: הר"י כהן, ה"ר משה פולק והרבה תוספות רבינו שמשון. בעל הגליון מצטט את "מורי ה"ר אהרן מרעגנשבורג" שחי בימי מהר"ם מרוטנבורג, וזה מאשר את ההנחה כי מחבר גליון תוספות זה הוא ר' אליעזר מטוך¹⁵.

גליון תוספות על ב"ב

בשטמ"ק ב"ב נמצאים 45 ציטוטים מ"גליון תוספות", בעיקר בפרקים א', ב', ג', ה' (2 ציטוטים בפרק ו' ושלושה בפרק ח'). בשטמ"ק כתובות (כו, ע"א, ד"ה ז"ל גליון תוספות בפרק חזקת הבתים) מצוטט כלשונו גליון תוספות שנמצא בשטמ"ק ב"ב (לא, סע"ב). רוב הציטוטים מתחילים במילים "כתוב בתוספות". שוב פוגשים את החכמים של גליונות ר' אליעזר מטוך: רשב"ם, ר"ת, ר"י, רשב"א, ריצב"א, מהר"ם. הוא חולק על מהר"ם (עמ' כט3).

15 ראה: אורבך, התוספות, עמ' 666.

גליון תוספות על חולין

בשטמ"ק חולין מצוטט גליון תוספות 21 פעם, ורב"א מציין שהוא "גליון ישן והכתב מטושטש" (עמ' 81ב). רב"א קובע שהגליון הוא מר' אליעזר מטוך, ואלה דבריו: "ומ"מ צריך לפרש דבריהם ז"ל שהגליונות הם מר' אליעזר מטוך ז"ל שקצר לשון תוס' שאנץ ויפה לשונם וכשהיה כותב שום דבר מסברתו לא היה כותבו בפנים אלא בגליון מרוב ענותנותו וחסידותו" (עמ' 85א, על דף כב, ע"א). רב"א בעצם קובע פה ש"גליון תוספות" של כל המסכתות הוא מר' אליעזר מטוך, ויש ראיות פנימיות לכך בכל אחת מן המסכתות שבדקנו. גליון תוספות זה מבוסס כולו על תורת הר"ך, וכנראה שהוא מורו קרובו של מהר"ם מרוטנבורג, ושמו הוא ר' יהודה בר' משה בר' שלמה הכהן ממגנצא¹⁶. מחבר גליון זה כותב שמורו קרובו הוא הר"ר חזקיה (עמ' 174א של כתב היד). כנראה שהוא ר' חזקיה בר' יעקב בר' מאיר ממאגדיבורג בן דורו של מהר"ם מרוטנבורג, ודודו של ר' אליעזר מטוך, וזה מאשר את קביעתו של רב"א לגבי מחבר גליון תוספות.

גליון

בניגוד ל"גליון תוספות", שמתייחס כנראה לחיבור אחד על מסכתות רבות על ידי חכם אחד (שהוא ר' אליעזר מטוך), "גליון" הוא מונח כולל שיכול להצביע על חיבור די גדול על חלק חשוב של מסכת אחת, או על הערות בודדות המלוות אחד מחיבורי הראשונים האשכנזים או הספרדים. בדרך כלל חיבור עם נפח גדול שייך לחוגי חכמי אשכנז מן המאות הי"ד והט"ו, ובאופן מיוחד לספרות של "תוספות גורניש". "גליון" עם נפח גדול קיים על ב"ק, על ב"מ ועל ב"ב, אלא שהגליון על ב"ב הוא גליון ספרדי, ונראה שהוא שייך לשיטת העיון הספרדי.

גליון בשטמ"ק ב"ק

השם "גליון" מתייחס בשטמ"ק ב"ק לגליונות שונים: יש גליון על תוספות שאנץ (בעמ' 4סח), גליון על תוספות הר"ף (בעמ' 2סח), גליון על תוספות ר' ישעיה (בעמ' 1צט), כי הוא מצוטט יחד עם המובאה הקודמת של ר' ישעיה בשטמ"ק כתובות ח"ב, קט"ו), גליון על מהר"י כ"ץ (בעמ' 2מו), ונמצא גם הגליון של ר' שמואל הלוי נ'.

16 ראה עליו: אורבך, התוספות, עמ' 526-527.

חכמ¹⁷ על תוספות הרא"ש (דף ה, ע"א, ד"ה מחדא; דף כ, ע"ב, ד"ה שהניחה). אך הגליון הדומיננטי הוא אחד מאותם גליונות של חכמי אשכנז במאות הי"ד והט"ו, שטיפלו בגליונותיו של ר' אליעזר מטוך, ובאמת ה"גליון" הוא על "גליון תוספות"¹⁸.

הגליון הזה על ב"ק מצוטט כ- 270 פעם מפרק א' עד פרק ד'¹⁹. לא מדובר בגליון אחד. 8 מן הציטוטים הם מ"גליון אחר", ו- 19 מהם הם מן "הגליונות", ויש גם ציטוט מ"גליונות אחרים". אין ספק כי הכינוי "גליונות" מתייחס לסתם "גליון", שהרי בעמ' לח 1 נמצא ציטוט שמתחיל כך: "וז"ל הגליונות", ומסתיים בחתימה "גליון". החכמים המוזכרים בו הם: ר' ישראל, רבי יחיאל וה"ר שמחה. אין ספק כי ר' ישראל הוא מהרא"י בעל "תרומת הדשן", כי יש דברים רבים משותפים בין "גליון" לבין החיבור המכונה "תלמידי ר' ישראל", שעליו נדבר לקמן. ר' ישראל עצמו מוזכר הרבה בגליון בתור הר"י או מהר"י (עמ' 2, 3, 4, 4א, 4ב, 1ד, 4ד, 3ז, 1ג, ועוד), ויש ציטוט של הגליון שמזכיר את "תלמידי ר"י" (עמ' 4ט). לא מדובר בר"י הזקן בעל התוספות, כי הדברים המצוטטים ממנו אינם נמצאים בתוספות שלנו. בעמוד יח 3 מובא הציטוט הבא מן הגליון: "עוד פי' מ"ה על שם הרב ר' ישראל רבו", וכן בעמוד פ 2 מובא ציטוט מן הגליון: "ועוד תירץ מ"ה על שם רבו ה"ר ישראל". במקומות רבים מתייחס מחבר הגליון לרבו: "מורי הרב" (עמ' 2א). המסקנה המתבקשת היא כי מחבר הגליון הוא תלמיד תלמידו של ר' ישראל, בן המאה הט"ו. אורבך גילה שכמעט כל מה שמביא רב"א בשם "גליון" בשיטתו לבבא קמא נמצא בחידושי ב"ק שנדפסו בשו"ת מהר"ם גלאנטי (כ"ה ע"א - ל"ו ע"ד), והם שייכים לסוג של "תוספות גורניש"²⁰. למדנו אם כן כי תוספות גורניש לב"ק שהודפסו בשו"ת מהר"ם גלאנטי, חוברו על ידי תלמיד תלמידו של ר' ישראל.

¹⁷ יש גליון של חכם זה בחידושי הרשב"א ליבמות קב, ע"ב, והוא מכיל ציטוט מר' יהוסף נ' מיגש. חכם מפורסם מזמן הגירוש. אסף כתב עליו.

¹⁸ למשל בעמ' יב, אחרי ציטוט של "גליון תוספות", נמצא ציטוט שמתחיל כך: "ופירש הגליון וז"ל גליון תוספות קאי לתריץ...", וגליון זה מטפל גם בגמרא, גם ברש"י, גם בתוספות וגם בגליון תוספות; וכן בעמוד 11 נמצא ציטוט מן הגליון שמתחיל כך: "עוד כתוב בגליון תוספות", ואותה תופעה בעמוד 3 ובעמוד 4א.

¹⁹ אמנם יש עוד ציטוט בפ"ה (עמ' 1ט), אך מדובר בגליון על תוס' ר' ישעיה, שהרי אחרי ציטוט של ר' ישעיה מתחיל הציטוט מן הגליון כך: "ושם כתוב בגליון".

²⁰ אורבך, התוספות, עמ' 759.

בשטמ"ק כתובות נמצאים שלשה ציטוטים מחיבור אנונימי בשם "החידושין": (1) דף פט, ע"ב, ד"ה אילמא וכו' בחידושין ממסכת מציעא פרקא קמא; קטע זה נמצא כלשונו בשטמ"ק ב"מ (דף יז, ע"ב) כשהוא חתום "גליון". (2) דף צב, ע"ב, ד"ה וז"ל החידושין בפ"ק דב"ק; נמצא כלשונו בשטמ"ק ב"ק (דף ח, ע"ב) כשהוא חתום "גליון". (3) דף פח, ע"ב, ד"ה כתבו בחידושין שם בפרק שנים אוחזין; נמצא כלשונו בשטמ"ק ב"מ (יז, ע"א) בתוך דיבור של "גליון" שמתייחס לתוספות ולגליון תוספות (ואמנם "גליון" הובא אחרי תוספות וגליון תוספות, ומתחיל כך: "וכתב הגליון וז"ל כתוב בתוס' או פרעתי וכו' ובגליון תוס' הקדש על זה וכו' אבל הגליון תוס' קאי רק על לשון הפנים ע"כ"). אם כן, החיבור "החידושין" הוא החיבור המכונה "גליון", והוא חיבור אשכנזי, למרות שמו הספרדי.

רוב הגליון הנ"ל מתייחס לתוספות, מקשה עליהם ומתרץ. לפעמים הוא מסביר את שיטת רש"י כדי לתרץ את קושיות התוספות עליו. מתאפיין ב"שיטת ההצרכה": מדוע הוצרכו התוספות, ולפעמים גם רש"י, לפרש כפי שפירשו.

גליון על ב"מ

גם בשטמ"ק ב"מ המונח "גליון" מתייחס לגליונות שונים: על הרמ"ך (עמ' קט1), על ר"ח (עמ' קיד), על תוספות שאנץ, וגליון שרב"א אומר עליו שהוא כנראה מיסודו של ר"י קארו נ"ר (עמ' קצז2). אך הם מצוטטים כל אחד רק פעם אחת. לידם נמצאים 269 ציטוטים מסתם "גליון"21. החיבור מטפל בגמרא, בתוספות, בגליון תוספות, ולפעמים ברש"י. רב"א מצטט פעמים רבות "גליון תוספות" ואחר כך הוא מציין "וכתוב על זה בגליון וכו'"; הגליון מצטט את גליון תוספות, וציטוט זה תואם מילה במילה את הציטוט שהביא רב"א לפני כן מגליון תוספות. אם כן, הגליון וגליון תוספות שמובאים על ידי רב"א היו באותו ספר שבו היו התוספות שלנו אצל רב"א. הואיל וגליון תוספות יצא מתחת ידו של אליעזר מטוך - הרי שגם גליון זה שייך לחוגים של תוספות גורניש.

21 המעתיקים טעו לפעמים ופתחו את הקיצור גי' ל"גירסא" במקום ל"גליון" (עמ' קלא2, קמה1).

אורבך²² כותב כי קיים כ"י לונדון (Add. 17053) שכולל את התוספות שלנו על ב"מ לשני הפרקים הראשונים של המסכת, ומצויים גליונות מרובים בהם נמצאים דברים שהובאו על ידי רב"א כ"גליון". לדעת אורבך נראה שהיה לרב"א כתב יד דומה, אלא שהיו בו גליונות שאינם בכ"י לונדון, כשם שרבים הגליונות שבכתב יד שרב"א לא הביאם כלל משום שכבר הביא את עניינם ממקורות אחרים, או שלעיתים קיצר את הגליונות.

גליון בשטמ"ק ב"ב

במונח הסתמי "גליון" מתייחס רב"א 21 פעם בשטמ"ק ב"ב לגליון שונה לגמרי מן הגליונות הגדולים שפגשנו על ב"ק ועל ב"מ. בפיסקה על חידושי ר' יוסף נ' מיגש לב"ב ראינו כי 6 הבאות מגליון זה מתייחסות לחידושים אלה, ויש עוד כמה הבאות ממנו שמתייחסות בבירור לחידושי הרשב"א לב"ב. לא מוזכרים בו החכמים הרגילים מן העולם האשכנזי של המאות ה"ד והט"ו. מאידך גיסא מוזכרים בו דוקא חכמי ספרד כמו הרא"ה, נמוקי יוסף, הר"ן, הרמב"ם, הרי"ף ופסקי הרא"ש. בגליון שמוכא בדף קנא, ע"א, ד"ה אימיה דרמי בר חמא, כתוב: "וכ"כ שם הרי"ף ז"ל בהלכה אחת מן ההלכות שפי' שם בלשון ערבי בסוף מסכת כתובות ע"ש". בראש פרק ה' נמצא גליון שבו כתוב: "וכתב ה"ר דוד בן ר' יהודה החסיד בספר לבנת הספיר שחבר" וכו'. חכם זה הוא נכדו של הרמב"ן, והספר הוא ביאור למדרש הנעלם ותוספתא לספר הזוהר (י"ל על ידי וורטהיימר, ירושלים תרע"ג). מדובר אם כן בגליון ספרדי, והוא כולו כתוב בשיטת העיון הספרדי (מצויים בו ביטויים כמו "רש"י נשמר", "וזהו שכתב רש"י", "ואפשר שלזה כיון רש"י"). לפני כתב הגליון היו פסקי הרא"ש ונמוקי יוסף ומשנה תורה בדפוס, שכן הוא שולח לעיין בהם. גם הביטוי "והנוסחאות שלנו כתוב בפירושי רש"י" (עמ' 4) רומז כי בפני כתב הגליון היה רש"י על התלמוד בדפוס. נראה אם כן שמדובר בגליון שחובר על ידי חכם ספרדי בדור הגירוש.

מציאות גליונות ספרדים, כמו הגליון הזה על ב"ב וכמו הגליון של ר' שמואל הלוי נ' חכם על תוס' הרא"ש (גם הוא מדור הגירוש), וכן של קונטרסים ספרדים, כמו הקונטרסים של ר' יצחק אבוהב על ב"מ והקונטרס של ר' יוסף קורקוס על כתובות - רומזת אולי כי תופעת הגליונות והקונטרסים שהתחילה

²² אורבך, התוספות, עמ' 647.

באשכנז עם ר' אליעזר מטוך התפשטה לספרד, ורואים את המשכה בקונטריסין של הרדב"ז בשטמ"ק כתובות ובשטמ"ק ב"מ, ובגליון המיוחס לר"י קארו בשטמ"ק ב"מ. נקודה זו דורשת עדיין מחקר.

גליון בשטמ"ק חולין

מדובר בשלשה ציטוטים מגליון של ספר ישן: (1) "כך מצאתי בגליון ישן ומטושטש" (עמ' 96ב) - דן בגמרא; (2) "ומצאתי בגליון ישן נושן" (עמ' 98א) - דן בתוספות; (3) "מצאתי בגליון ספר ישן" (עמ' 106א) - דן בגמרא.

יש גם גליון על רש"י: "גליון פרש"י ז"ל ישן נושן" (עמ' 96א; עמ' 115א ועמ' 188ב).

הקונטריסין

רב"א קלט בחיבוריו קונטריסין שונים ממקורות שונים. יש לו קונטריסין מתקופת גירוש ספרד ואחריה: קונטריסין של ר' יצחק אבוהב, קונטרס של ר' יוסף קורקוס, קונטריסין של רבו הרדב"ז. אך הקונטריסין המשמעותיים ביותר הם אלה שנוצרו באשכנז במאות הי"ד והט"ו²³, וששייכים לזרם של "תוספות גורניש". בדרך כלל רב"א מזלזל בהם, וטוען כי הם עוסקים בפלפולי סרק²⁴. הוא מצטט מהם בשטמ"ק כתובות ובשטמ"ק חולין, וכן יש ציטוט אחד בשטמ"ק ב"ק מקונטריסין של ר' ישראל.

הקונטריסין בשטמ"ק כתובות

גם חיבור זה הוא חלקי, כמו כל הספרות הפרשנית באשכנז במאות הי"ד והט"ו. הקונטריסין מצוטטים רק בשלשת הפרקים הראשונים של מסכת כתובות. יש לרב"א "קונטריסין אחרים"²⁵, "קונטריסין ישנים" (ח"א, עמ' קלה4), ויש לו גם גליון על הקונטריסין (ח"א, עמ' 2ה).

מספר פעמים הציון הוא "קונטרס" במקום "קונטריסין". אך בעמ' קעה4 מתחיל הציטוט בלשון "ובקונטרס כתב" ומסתיים כך: "עכ"ל הקונטריסין". אם כן מדובר באותו חיבור.

23 ראה: עליהם אורבך, התוספות, עמ' 755; תא-שמע, פרשנות ב', עמ' 137-139.

24 ראה לעיל פרק ג', בקטע שכותרתו "מיון המחברים על המסכת והערכתם".

25 ח"א עמ' קיח4; קאא2; קאא3; קכב2; קכד2; קכד4; קכז3; קכח3; קכט3; קלא1; קלג1-2.

כאמור הוא מזלזל בהם במידה רבה, אך לפעמים הוא בכל זאת מקבל את פירושם (ח"א, עמ' כז), ואפילו מפרש אותו (ח"א, עמ' קלג3). יש והוא מודה שלא הבין את דבריהם, זאת משום שהם התייחסו לגליונות שלא נמצאו על ידו (ח"א, עמ' קסה1; קסוד4; קעז3), והוא משתדל לפרש אותם. בעמוד קד1, כותב רב"א: "מצאתי בקונטרסין כתירוצו של מרנא ורבנא ז"ל" (הכוונה לרדב"ז).

הדיון של הקונטרסין נסב פעמים רבות על גליון תוספות²⁶, אם כן בעל הקונטרסין השתמש באותו כתב יד שהיה בידי רב"א ושהכיל את גליון התוספות. אך 8 פעמים כותב רב"א שלא בא לידו הגליון של התוספות "אשר בא עליו דברי הקונטרסין".

בעל הקונטרסין מוזכר בברכת המתים: "כתבתי זה להתלמד לתלמידים, הגם כי למבינים פלפול בטל הוא, ויש לו שכר טוב בעמלו, והיה מנוחתו כבוד" (ח"א, עמ' ל3). רבו הוא מהרר"י: "ושוב מצאתי בקונטרסין ששמעו ממחרר"י ז"ל... (ח"א, עמ' קיב2). מוזכרים חכמים בחוגי בעלי הקונטרסין והם: מהר"ז, מהר"ל, מהרש"ב, מהרש"מ והר' בצלאל ז"ל. רבו של מהרר"י מכונה ריב"י. אורבך²⁷ מעלה השערה כי ריב"י הוא ר' ישראל בר' יואל, הוא מהרר"י, הוא ר' ישראל איסרלין בעל תרומת הדשן שבישיבתו עסקו בפלפול. הקונטרסין שייכים לבית מדרשם של חכמי אשכנז של המאה הט"ו, וקשורים בחיבור שנודע בשם תוס' גורניש. מהר"ז הוא כנראה ר' זעלוקמן הלוי ציון שדר באנדרנך עד 1446, וישב על כיסא ההוראה בבינגען (שם 757). אך חבצלת²⁸ סבור שמהר"ז אינו בעל תרומת הדשן, אלא מדובר בר' זוסלין, והוא ריב"י הנ"ל, וחי באוסטריה או במזרח גרמניה, וחיבר את "תוספות אלפס" ואת פירוש רש"י על הרי"ף. מהר"א"י בעל "תרומת הדשן" מזכיר אותו בסי' ר"ח.

הקונטרסין בשטמ"ק חולין

שלשה ציטוטים, ובכולם בא לידי ביטוי חוסר שביעות רצונו של רב"א מתוכנם²⁹.

²⁶ בח"א, עמ' לה2, ציטוט הקונטרסין מתחיל כך: "זה הגליון בא לתרץ", והוא מתייחס ל"גליון תוספות" שצוטט לפני כן ע"י

רב"א. גם בח"א, עמ' קלה4, נמצא ציטוט ארוך מן הקונטרסין שמתייחס בבירור לתוכן גליון תוספות שמובא לפני כן.

²⁷ אורבך, התוספות, עמ' 758-759.

²⁸ חבצלת, אלפס, עמ' קא-קב.

²⁹ ראה לעיל פרק ג', בקטע שכותרתו "מיון המחברים על המסכת והערכתם".

קונטרסין של תלמידי הר"י (או מהר"י סתם) על ב"ק

נמצא ציטוט אחד מתלמידי הר"י: "וכתבו תלמידי הר"י בקונטרסין מסכת קמא" (ח"א, עמ' קפט4). ציטוט זה נמצא בשינויים מועטים בשטמ"ק ב"ק (עמ' כט4) בשם "תלמידי ה"ר ישראל ז"ל". מדובר בר' ישראל איסרלן, לפי השערתו של אורבך (ראה קונטרסין למעלה). כמו כן, נמצא בשטמ"ק כתובות (ח"ב, עמ' קטט2-1) ציטוט ממהר"י בפ"ק דב"ק, ומסיים אותו רב"א כך: "ובחדושי ב"ק הארכתי עוד בס"ד", ואמנם הציטוט הזה נמצא מילה במילה בשטמ"ק ב"ק (דף ח, ע"ב, עמ' טז3).

ר' ישראל איסרלין³⁰

תלמידי ר' ישראל בשטמ"ק ב"ק

רב"א מצטט בשטמ"ק ב"ק מחיבור שהוא מכנה "תלמידי ר"י", או "תלמיד ר"י", או "מהר"י", או "הר"י". לא מדובר בתלמידי רבינו יונה, אלא בתלמידי ר' ישראל, וראה לכך מן הציטוט שנמצא בעמ' מח4, שמתחיל במלים: "ואומר הר"י" ומסתיים בחתימה מפורשת: "תלמידי הרב רבינו ישראל ז"ל"; ועוד ראה: "והר"ר ישראל ז"ל אומר וכו' ועוד אומר הר"י ז"ל וכו'" (עמ' לז1). הכותב הוא תלמיד, והרב הוא ר' ישראל: "ונראה למורי הרב ליישב פירוש רש"י ז"ל" (עמ' ט2), "ואומר הר"י" (עמ' יב1; יב2; מח4; נ3), או "והר"י אומר" (עמ' נג1; נא1), או "ואומר ה"ר ישראל" (עמ' כה4), "וקשה לר"י", "ונראה לר"י" (עמ' מה4), "והר"י יישב" (עמ' לב1). החכם שמופיע כמעט בכל דיבור, הוא ר' ישראל. איזכור חכמים אחרים: "וקשה הר"י בשם ה"ר אלעזר מערפורט"³¹; "כתב הרב שלמה³² בשם הרב יונה וכו' כדמשמע בתוספות אחרונות" (עמ' מג3); "וגליון תוספות הקשה קושיית ה"ר אליאב (שהובאה ע"י הרא"ש לפני כן) ותירץ ז"ל ויש לומר כמו שהשיב מהר"ם (שתשובתו הובאה ע"י הרא"ש לעיל) וכו'" (עמ' מט4).

³⁰ ראה עליו: תמר, איסרלן, עמ' קעה-קפה; וראה על חיבוריו: דינרי, שלהי ימה"ב, עמ' 297-313.

³¹ על ר' אלעזר מערפורט, ראה: אורבך, התוספות, עמ' 759.

³² מדובר בר' שלמה בן אדרת - הרשב"א.

חיבור זה דן הרבה בתוספות³³, בגליון תוספות³⁴, או בגליון³⁵. הוא רגיל לכנות את "גליון תוספות" - "גליון" סתם. ראינו לעיל את הזיקה שיש בין "גליון" לבין "תלמידי ר' ישראל". יש בעצם זיקה משולשת, כי יש לצרף לשני חיבורים אלה גם את גליון תוספות על ב"ק. כמה ראיות לדבר: (1) רב"א חותם חתימות משותפות: "תלמידי ר"י וגליון" (עמ' 1; לב2), "וגליון תוספות ותלמידי הר"ר ישראל תירצו" (עמ' 1; יט2), "גליון תוספות תלמידי ר"י וגליון" (עמ' 1; כט1), "תלמידי הר"י וגליונות" (עמ' 4; 2). חיבור תלמידי ר"י כותב דברים דומים למה שכתוב בגליון: "וכן כתבו תלמידי הר"ר ישראל" (עמ' 3; כח3), "וכן כתבו תלמידי הר"י" (עמ' 1; מ1), "וכן פי' תלמידי הר"י" (עמ' 4; מב3). חיבור תלמידי ר"י מזכיר במפורש את גליון תוספות: "וגליון תוספות כתבו וכו' ואומר הר"י וכו'" (עמ' 4; כו4), או מצטט אותו כלשונו, כגון: "והקשה מ"ה לפירוש זה אחרון של ג' תוספות דמפרש דכל שן דפרק קמא הינו שן דחיה" (עמ' 2; לב2), ומדובר בדיוק בלשון גליון תוספות שצוטט לפני כן על ידי רב"א; וכגון: "הג' תירץ אי נמי מוקי לה הכי משום דבבריייתא וכו'" (עמ' 2; כז2), ולשון זה נמצא מילה במילה בגליון תוספות שצוטט לפני כן. אם כן, גליון תוספות והחיבור של תלמידי ר"י היו ביחד באותו כתב יד, זה לעומת זה, וכתב יד זה היה בידי רב"א; "ודוחק שהביאו גליונות התוספות וכו' " (עמ' 1; נ1); "עוד כתוב בגליון תוספות דלעיל וכו'" (עמ' 1; נ1); "ע"כ מתרץ הגליון של התוספות וכו' ואומר הר"י ז"ל וכו'" (עמ' 2). אף על פי כן יש ציטוט של גליון תוספות על ידי תלמידי ר"י שרב"א לא מצא בגליון תוספות שבידיו, כי הוא כותב: "ובגליון תוספות שבידנו כתוב בענין אחר וכו'" (עמ' 4; מט4). חיבור תלמידי ר"י מתייחס לגליון: "תלמידי ר"י תירצו קושיית הגליון" (עמ' 2; כה4; כז3). (5) חיבור תלמידי ר"י מזכיר במפורש את הגליון: "וז"ל תלמידי הר"י ז"ל: הגליון פירש וכו'" (עמ' 3; נ6). תלמידי ר"י מתרצים את קושיות הגליונות על התוספות (עמ' מד1).

כמו כל הגליונות, חיבור זה אינו קיים על כל המסכת אלא רק על תחילתה. נמצאו 129 ציטוטים, מהם

127 בשני הפרקים הראשונים, ושנים בתחילת פ"ג.

33 עמ' יב2; כא2; כג1; כג2; ל1; לא2; לב3; לב4; לז1; לח3; מ1; מא1; מא4; מב1; מד1; מו2.

34 עמ' כז2; לב2; מט4; נ1; נ2; נו1.

35 עמ' כב2; כה4; כז3; מד1; נ3.

ברור אם כן שחיבור זה שייך לספרות הפרשנית שהתפתחה באשכנז אחרי ר' אליעזר מטוך, והוא מייצג כנראה את סוף התקופה, ואין ספק שר' ישראל הוא ר' ישראל איסרלין בעל "תרומת הדשן".

שו"ת תרומת הדשן

נדפס לראשונה בונציה רע"ט. רב"א ציטט מתוך הדפוס ארבעה ציטוטים בשו"ת שלו (סי' כ, עמ' קעג; סי' כא, עמ' קעח; סי' ל, עמ' רכח; סי' לו, עמ' רסו).

תוספות תלמידי הרב אלפס³⁶

ציטוט אחד בשטמ"ק כתובות (ח"א, עמ' קנב1). לא מדובר בתוספות שנכתבו במקורן על הרי"ף, אלא בהעתיקות מקובצי תוספות רגילים על התלמוד שנערכו באשכנז, ונקבעו מסביב לרי"ף³⁷. חבצלת (מוריה, י"ח, י"א-י"ב) סבור שהמחבר של תוספות הרב אלפס הוא ר' זוסלין, והוא ריב"י הנזכר בקונטרסין לעיל, וחי באוסטריה או במזרח גרמניה, וחיבר את "תוספות אלפס" ואת פירוש רש"י על הרי"ף.

איטליה

מעט מאד חומר מאזור זה, והוא משתרע על פני כל התקופה שמן המאה הי"א ועד המאה הט"ז. ארבעה חיבורים היו בדפוס: ספר הערוך, שו"ת מהר"י קולון, שלטי הגבורים על הרי"ף ופירוש רבינו עובדיה על המשנה. רק שנים או שלשה חיבורים היו בכתבי יד.

ספר הערוך

היה בדפוס בידי רב"א. נדפס לראשונה ברומא שנת ר"מ. צוטט מעט מאד על ידי רב"א: 4 פעמים בשטמ"ק כתובות, פעמיים בשו"ת ופעמיים בספר הדרשות.

---

³⁶ על חיבור זה ראה: תא-שמע, ראשונים; תא-שמע, קליטה, עמ' 193; א. חבצלת, אלפס, עמ' צה-קב; אורבך, התוספות, עמ' 498-495.

³⁷ נערכו יחד עם הפירוש שמכונה "פירוש רש"י לרי"ף", שנלקט מתוך פירוש רש"י ופירושים אחרים.

ר' ברוך בר' שמואל מארץ יון³⁸

מצוטט בשטמ"ק ב"ב. ציטוט של 4 שורות. זה הציטוט: "ורב שהר"א גאון פירש וכו' ע"כ מספר רבינו ברוך שמואל ז"ל" (דף י"ט, ע"א, עמ' כא3). יש כאן בלי ספק טעות, וצ"ל "שרירא" במקום "שהר"א". האם מדובר ברבינו ברוך בר' שמואל ממגנצא בעל ספר החכמה שהיה בזמן הראבי"ה? עמנואל (עמנואל, אבודים, עמ' 154-155, הערה 15) כתב שנוצר בלבול בספרות בין רבינו ברוך בר' שמואל ממגנצא לבין ר' ברוך בר' שמואל מארץ יון (המכונה "הספרדי", כי נולד בספרד ועבר להתגורר ביון), עקב הזהות בשם ובשם האב. הוא סבור שהציטוט הנ"ל אינו מר' ברוך ממגנצא, אלא כנראה מרבינו ברוך בן שמואל מארץ יון. בשיטת הקדמונים על שלש בבות הדפוס י.מ. בלוי את פירושי ר' ברוך מארץ יון לבבות מתוך כתב היד של ר' זכריה אגמאתי בעל ספר הנר. הרעיון שנמצא בציטוט של רב"א נמצא שם, אך הניסוח לגמרי שונה, וגם הרב "שהר"א גאון" אינו מופיע שם.

ר' ישעיה מטראני³⁹

ר' ישעיה חיבר תוספות ופסקים. כתב כמה מהדורות לפסקיו. מחיבורי התוספות לא נמצא אף אחד אצל רב"א. מאידך גיסא, מחיבורי הפסקים אותרו שנים: פסקי ר' ישעיה מטראני על כתובות, פסקי רי"ד לחולין.

פסקי ר' ישעיה מטראני על כתובות

בש"ס וילנא נדפסו "תוספות רי"ד" לכתובות. אך מירסקי⁴⁰ שם לב שמדובר בפסקים. אברהם ליס הדפיסם באמת אחר כך מכתב יד בתור פסקי רי"ד (ירושלים תשל"ד). רב"א מצטט מהם כ- 110 ציטוטים בשטמ"ק כתובות, מפרק ה' עד סוף המסכת. הוא מציין פעמיים במפורש שהוא מצטט מפסקי רי"ד ולא מתוספותיו: "ורבינו ישעיה מטראני ז"ל כתב בפסקיו" (סו, ע"א, ד"ה וסוס בר בושת הוא), "וראיתי ה"ר ישעיה מטראני שכתב בפסקיו" (צ, ע"א, ד"ה מיתיבי).

³⁸ על רבינו ברוך בר' שמואל מארץ יון כתב אפשטיין (אפשטיין, ברוך א', עמ' 27-62) ושם הוא זיהה אותו בטעות עם "רבינו ברוך ב"ר יצחק מחלב". אח"כ הוא תיקן את עצמו (אפשטיין, ברוך ב', עמ' 49-53). וראה: תא-שמע, פרשנות א', עמ' 224-226.

³⁹ ראה עליו: תא-שמע, פרשנות ב', עמ' 174-187. וראה: מבואותיו של אברהם ליס על פסקי רי"ד.

⁴⁰ מירסקי, מטראני, עמ' 98, הערה סי' יג.

מדוע אין רב"א מצטט ממנו בארבעת הפרקים הראשונים? שני הסברים אפשריים: (1) היה בידו כתב יד חסר בראשו. (2) הוא השיג את כתב היד באמצע לימודו ולא טרח לחזור אחורה. היה לו כתב יד שונה מן הנדפסים, ובאמת ידוע כי ר' ישעיה מטראני עשה מהדורות שונות לחיבוריו⁴¹. בשו"ת רב"א (סי' ג, עמ' מז) מצוטט ה"ר ישעיה מטראני על כתובות, והציטוט נמצא כלשונו בנדפס (צ, ע"א) ובשטמ"ק כתובות (צ, ע"א, ד"ה מתני').

פסקי רי"ד לחולין

בשטמ"ק חולין נמצאים 75 ציטוטים מר' ישעיה מטראני או מר' ישעיה סתם, ופעם אחת מר' ישעיה הלוי⁴² (עמ' 116א). גם כשמוזכר ר' ישעיה סתם - מדובר בר' ישעיה מטראני ולא בר' ישעיה אחר, שהרי ר' ישעיה סתם משתמש במונח "המורה" המקובל על ר' ישעיה מטראני (עמ' 30א, דף ח, ע"ב; סוף עמ' 115ב, דף לא, ע"ב) כשהוא מדבר על רש"י. גם הציטוטים בשם ר' ישעיה מטראני וגם אלה שהם בשם ר' ישעיה סתם נמצאים בנדפס⁴³, ומדובר בפסקי רי"ד.

רבינו ישעיה אחרון

בשו"ת רב"א (סי' כב, עמ' קפג) נמצא ציטוט מרבינו ישעיה אחרון על גיטין (הוא הרי"ז בן אחותו של ר' ישעיה מטראני). הציטוט מובא אחרי ציטוט מן המרדכי על גיטין. עיון במרדכי מראה כי באותו מקום נמצאים דברי רבינו ישעיה אחרון, ואין ספק שרב"א לקחם משם.

41 ראה מבואות אברהם לים לפסקי רי"ד על ברכות, שבת וב"ק.

42 מיד אחרי "ור' ישעיה הלוי ז"ל" יש קרע בכתב היד, ואי אפשר לדעת מהו הציטוט. לא ידוע ממקור אחר כי ר' ישעיה מטראני היה לוי.

43 נדפסו לראשונה ע"י משה יהודה הכהן בלוי בתוך שיטת הקדמונים על מסכת חולין, חלק שני, ניו יורק תש"נ, עמ' א-קסב.

ר' יוסף קולון

השו"ת שלו נדפס שלש פעמים עד ימי רב"א (ונציה רע"ט, קושטא שי"ב, קרימונה שי"ז), ורב"א מחשיב אותו מאד, ומרבה לצטט ממנו: 20 פעם בשו"ת⁴⁴; כמו כן, 17 כללי תלמוד הועתקו ממנו⁴⁵.

שלטי הגבורים

נמצא מסביב לרי"ף ומכונה "הגהות אלפסי", וחובר על ידי הג"מ יהושע בועז לבית ברוך מערי איטליה⁴⁶. ציטוט אחד מן הדפוס בשו"ת (סי' ו, עמ' פו).

פירוש רבינו עובדיה למשנה

3 ציטוטים בסך הכל מתוך הדפוס (נדפס לראשונה בונציה שי"ח-ש"ט): 1) שטמ"ק כתובות דף ו, ע"ב; 2) שו"ת סי' א, עמ' לג; 3) דרשות עמ' תיג.

ר' יוסף יעבץ

בספר הדרשות (עמ' קצז) נמצא ציטוט מן הפירוש למסכת אבות של "ה"ר יוסף יעבץ החסיד ז"ל". חכם זה היה הוגה דעות ודרשן מגולי ספרד, והתיישב במנטובה שבאיטליה אחרי הגירוש⁴⁷. פירושו לפרקי אבות נדפס בשנת שט"ו באדריאנופול, ורב"א השתמש בנדפס.

---

44 סי' ג, עמ' מה; סי' ו, עמ' פב, פה; סי' ט, עמ' צח; סי' יד, עמ' קח, קט, קיב; סי' טו, עמ' קכא, קכב, קכג, קכד; סי' יט, עמ' קסג; סי' כ, עמ' קסד; סי' כב, עמ' קפה; סי' כד, עמ' קצד; סי' כו, עמ' רח; סי' כח, עמ' רכג; סי' ל, עמ' רכח; סי' לו, עמ' רסו; סי' מא, עמ' רפג.

45 מהד' מארכס, סי' 63, 185, 191, 272, 321, 325, 326, 344a, 353, 355; מהד' שוחטמן, סי' כ, לז, נו, עז, קיט, קכ, קנד.

46 החיד"א ב"שם הגדולים", מערכת ספרים, ציין שר' יוסף קארו לא ראה אותו.

47 ראה עליו: בן ששון, ספרד, עמ' 23-64; בער, ספרד, במפתח, ערך יוסף יעבץ.

מצרים

החומר שמקורו במצרים ושהיה בידי רב"א כולל רק את כתבי הרמב"ם ובנו ר' אברהם, ואת כתבי

חכמי המאה ה־11: ר' יצחק שולל, ר' יוסף קורקוס והרדב"ז.

הרמב"ם

פירוש המשנה של הרמב"ם

היה בדפוס בימי רב"א (נדפס לראשונה בנפולי רנ"ב). צוטט 6 פעמים בשטמ"ק כתובות⁴⁸, פעם אחת

בשטמ"ק חולין⁴⁹, ופעם אחת בספר הדרשות⁵⁰. בשו"ת מציין רב"א פעמיים כי יש לו "כתבי יד ישנים

ומדויקים" של פירוש הרמב"ם למשנה⁵¹. בכללי התלמוד (מהד' שוחטמן) ציטט רב"א מהקדמת המשנה (סי'

---

48 (1) ו, ע"ב, ד"ה הרי הצעתי לפניך - לקוח מן הפירוש לברכות פ"ב, מ"ה (רב"א מעיר כי יש שיבושים בדפוס, והוא מתקן אותם לפי תרגום מן הפירוש בערבית; תרגום זה מתאים מבחינת המשמעות למה שנמצא במהדורתו של הרב קפאח). (2) יד, ע"א, ד"ה והא קתני סיפא - לקוח מן הפירוש על עדיות פ"ח, מ"ג. וכתב רב"א: "וזה הלשון מוגה מהפירוש הכתוב בלשון ערבי ואין בזה נפתל ועקש". אכן הדפוס משובש. (3) לו, ע"ב ד"ה ומיהו הרמב"ם - לקוח מן הפירוש על כתובות. (4) מד, ע"א, ד"ה מתני' - לקוח מן הפירוש על כתובות. (5) נ, ע"א, ד"ה מאי קרא - לקוח מן הפירוש למסכת אבות. (6) סה, ע"א, ד"ה שתה - לקוח מן הפירוש על תרומות.

49 עמ' 35א בכתב היד; ט, ע"ב, ד"ה שרץ - לקוח מן הפירוש על טהרות פ"ד, מ"ב.

50 עמ' צח. נוסח רב"א זהה לשל הדפוס, אך הדפוס משובש (כפי שהעיר בוחבוט), א"כ במקרה זה רב"א ציטט מן הדפוס.

51 סי' א, עמ' ט: "ובדקתי בפירושי הרב ז"ל בלשון ערבי ומצאתי פירושים ישנים שנכתבו בזמן הרב ז"ל ומדויקים היטב ומצאתי כדכתיבנא". בסי' לט, עמ' רעה, שלשה ציטוטים שמסתיימים במשפט: "כך כתוב בנוסחא מדויקת בלשון ערבי". בפירוש המשניות להרמב"ם סנהדרין פ"א, מ"ג: "ויראה לי כי כשתהיה הסכמה מכל החכמים והתלמידים להקדים עליהם איש מן הישיבה, וישימו אותו לראש, ובלבד שיהא זה בא"י כמו שזכרנו, הנה האיש ההוא תקיים לו הישיבה, ויהיה סמוך ויסמוך הוא אחר כן מי שירצה, שאם לא תאמר כן, אי אפשר שתמצא ב"ד הגדול לעולם, לפי שנצטרך שיהיה כל אחד מהם סמוך על כל פנים, והקב"ה יעד שישבו, כמו שנאמר ואשיבה שופטך כבראשונה ויועצך כבתחלה אחרי כן יקרא לך עיר הצדק, וזה יהיה בלי ספק כשיכון הבורא יתברך לבנות בני אדם ותרבה זכותם ותשוקתם לשם יתברך ולתורה, ותגדל חכמתם לפני בא המשיח כמו שיתבאר זה בפסוקים הרבה במקרא" (ע"כ). הרב י.ל. הכהן מימון בהקדמה לספרו חידוש הסנהדרין במדינתנו המחודשת (ירושלים תשי"א) כותב שמצא בפירוש המשניות דפוס ויניציא (ר"פ-רפ"ו) הוספה בכתובת יד של רב"א אחרי המלים יקרא לך עיר הצדק: "ואם תאמר שהמשיח ימנה אותם ואפילו יהיו אינם סמוכים זה שקר, כי כבר בארנו בהקדמה לספרנו כי המשיח לא יוסיף בתורה ולא יגרע לא במקרא ולא בפ"י, ואני סובר כי הסנהדרים ישובו קודם ביאת המשיח, וזה יהיה מן המופת שלו אמר ואשיבה שופטך וכו' ואח"כ יקרא לך עיר הצדק" (ע"כ). רב"א הוסיף על הגיליון, מתוך כ"י של פירוש המשניות להרמב"ם שהיה בידו, את הקטע הנ"ל.

פג). כמעט תמיד מציין רב"א כי הוא מצטט מן הנוסח הערבי שתורגם עבורו לעברית. תרגום זה תמיד יותר מתוקן ממה שיש לפנינו בש"ס וילנא, ובדרך כלל הוא תואם מבחינה רעיונית (לא לשונית) את מהדורתו של הרב קאפח.

ידוע שהרמב"ם המשיך להגיה את פירושו למשנה כל ימי חייו, ומעולם לא ראה בו מוצר מוגמר, אף על פי שהמבקרים בביתו העתיקו ממנו מדי פעם בפעם. זה מסביר את העובדה שהספר קיים בנוסחאות שונות מאד⁵². לפי זה, ניתן להסיק כי כתב היד בערבית שממנו תרגמו לרב"א, היה קרוב מאד לזה של הרב קפאח, יותר מכתב היד של הנדפס.

משנה תורה

היה בדפוס בידי רב"א. עותק מוגה בידי רב"א נמצא בידינו. להוציא השו"ת, מסתפק רב"א בחיבוריו בהפניות למשנה תורה⁵³. השו"ת, מאידך גיסא, בנוי רוב רובו על משנה תורה של הרמב"ם, ואין ספק שרב"א ראה בו הפוסק בה"א הידיעה, כפי שהוא ראה ברש"י המפרש בה"א הידיעה. כמו כן, בשו"ת שלו מדווח לנו רב"א שהיו לו כתבי יד עתיקים של משנה תורה ואחד מהם מכתיבת ידו של הרמב"ם עצמו: "כך נמצא בספרים הישנים הנמצאים פה מצרים מספר ישרן כתיבת יד המחבר ז"ל (סי' ד, עמ' נג). "ודע שיש בקצת ספרי הרב ז"ל הרי זו כחליצה פסולה והוא טעות וצריך להגיה הרי זו חליצה פסולה וכן נמצא בכתיבת יד המחבר ז"ל" (סי' כו, עמ' רי).

פירוש הרמב"ם לסנהדרין ולשבט⁵⁴

הרמב"ם כתב בהקדמתו למשנה שחיבר "פירוש בתלתא סדרי: מועד, נשים ונזיקין, לבד מארבע מסכתות אני חושב עתה בהם לחבר אותם, ועוד לא מצאתי פנאי לדבר בהם, וחברתי כמו כן פירוש חולין לרוב הצורך אליו, וזה הוא עסקינו אשר היינו עוסקים עם רוב הדרישה לכל מה שדרשנו, ואח"כ ראיתי לחבר במשנה חבור שיש צורך גדול אליו". החיבור לא התפשט, וכמעט כולו אבד. ראה הסבר לכך במאמרו של תא-שמע.

52 תא-שמע, פרשנות א', עמ' 188.

53 בשט"מ"ק כתובות יש 44 ציטוטים קצרים ביותר, שבעצם אינם אלא הפניות לדפוס. בספר הדרשות נמצאים 15 ציטוטים.

ציטוט אחד מפירוש הרמב"ם לסנהדרין נמצא בשטמ"ק כתובות (קט, ע"ב), והוא נמצא במהדורתו של זק"ש⁵⁴. אותו ציטוט נמצא מילה במילה בכללי התלמוד לרב"א (מהד' מארכס, סי' 415). בכללי התלמוד מסיים רב"א את הציטוט במילים: "ע"כ מצאתי בכתב יד ה"ר משה ן' אלאשקר נ"ע שראה בשטת המסכתא הנז' שהיתה מכתב יד הרמב"ם ז"ל. שוב מצאתי השטה עצמה ישן נושן עם שטת שבת להרב ז"ל וכתובת בנו של הרב ז"ל סביב בגליון". בשטמ"ק כתובות שנכתבה אחר כך על ידי רב"א הוא מסיים את ציטוטו במילים: "כך נמצא בשטתו לסנהדרין, ומצאתיה ישן נושן עם שיטת שבת להרב עצמו והיה סביב לגליון כתיבת יד בנו החסיד רבינו אברהם. גם העיד הדיין כמהר"ר משה אלאשקר על שיטה זו שהיתה מכתבת יד הרמב"ם המפרש". העובדה שלידי רב"א לא הגיע כתב יד שאינו בכתיבת ידו של הרמב"ם עצמו, מחזקת את הדעה כי פירוש הרמב"ם לתלמוד לא נועד לפרסום.

על כל פנים למדנו כי בידי רב"א היה כתב יד שהכיל את "שיטת הרמב"ם לסנהדרין ולשבת" מכתבת ידו של הרמב"ם עצמו, עם גליון מסביב בכתיבת יד בנו ר' אברהם.

סדר עולם של הרמב"ם

ראה עליו מיכל עמ' 550. ספר זה אינו הקדמת הרמב"ם למשנה, אלא ספר אבוד. מצאתי ממנו שישה ציטוטים בחיבוריו של רב"א: (1) ציטוט אחד בשטמ"ק כתובות דף פא, ע"א, ד"ה והתניא (ח"ב, עמ' צב2). זה לשונו: "ולא אמרינן על שום אמורא תנא הוא ופליג אלא על רב. ומצאתי בסדר עולם של הרמב"ם שרב חיה שלש מאות שנה ורב נפטר קודם רבי יוחנן ושמואל, נמצא שהיה רב בזמן התנאים". ציטוט זה נמצא בכללי התלמוד (מהד' שוחטמן, סי' קמ"א). (2) ציטוט שני נמצא בשו"ת (סי' כו, עמ' רט): "וקי"ל בכל דוכת' דהלכת' במאי דמכרעי אמוראי אפי' ביחיד כנגד רבים. וכן כתב הרמב"ם ז"ל בס' סדר עולם שחבר". בוחבוט מעיר (הערה 17) שזה נמצא בהקדמת הרמב"ם לפירוש המשניות ד"ה א"כ. אמנם הרעיון נמצא שם בערך, אבל הניסוח שונה לגמרי. (3) שלשה ציטוטים נמצאים ממנו בכללי התלמוד (מהד' מארכס, סי' 206, 306, 313).

54 ראה עליו: מיכל, אור החיים, עמ' 549. וראה: תא-שמע, הרמב"ם, עמ' 299-305.

"סדר עולם" של הרמב"ם אינו הקדמת הרמב"ם למשנה (כמו שחשב בוחבוט), ואמנם רב"א מבחין היטב בין שני החיבורים. את האחד הוא מכנה "סדר עולם להרמב"ם", ואת השני הוא מכנה "הקדמת פירוש המשנה". למשל בכללי התלמוד (מהד' שוחטמן, סי' פג) הוא כותב: "בשם ר' פלוני: בהקדמת פ' המשנה כתב הרמב"ם ז"ל כשאומר במשנה בשם ר"פ, הוא תלמידו", ובמקום אחר שם הוא מצטט מסדר עולם להרמב"ם.

לפי כל הציטוטים שנמסרו לנו על ידי רב"א, "סדר עולם" של הרמב"ם הוא ספר מתודולוגי של כללי המשנה והתלמוד עם כרונולוגיה של החכמים. כן כתב החיד"א (חיד"א, גדולים, ערך ר' משה בן מיימון): "ועוד חבר ס' סדר עולם על כללי הגמ' וכתבו הרב בצלאל אשכנזי בכללי הגמ' שעשה, והובא בס' גופי הלכות שחבר הרב מהר"ר שלמה אלגאזי ז"ל".

תשובות הרמב"ם לחכמי לוניל

רב"א מצטט פעמיים מתשובות הרמב"ם לחכמי לוניל⁵⁶ שנכתבו בעברית, ומארבע תשובות אחרות שנכתבו בערבית ותורגמו לעברית בבית מדרשו של רב"א⁵⁷. כל התשובות נמצאות במהדורת בלאו. תשובת הרמב"ם להקל בעיגון, שמובאת בשו"ת רב"א (סי' ל' עמ' רכח), נמצאת כלשונה בשו"ת הרדב"ז (ח"ז, סי' כו)⁵⁸, וכנראה שתורגמה על ידי הרדב"ז עצמו⁵⁹ או בבית מדרשו.

מילות ההגיון של הרמב"ם

נדפס בבזיליאה 1527. רב"א מצטט מתוך הדפוס (ראש שער ד'), בספר הדרשות עמ' ה.

⁵⁵ הרב מרדכי יהודה לייב זק"ש הוציא לאור בירושלים, תשכ"ג, את "חידושי הרמב"ם לתלמוד" על 12 מסכתות מן התלמוד הבבלי, בהוצאת מכון התלמוד הישראלי השלם.

⁵⁶ שטמ"ק ב"ק (מה, ע"ב, ד"ה וכבר הגיה הרמב"ם), ותשובה זו נמצאת במהד' בלאו סי' תל"ג; כללי התלמוד, מהד' מארכס, סי' 144.

⁵⁷ (1) שו"ת רב"א סי' יז, עמ' קלט - נמצאת במהד' בלאו סי' שעד; (2) שטמ"ק ב"מ כד, ע"ב, ד"ה ובתשובת שאלה להרמב"ם - נמצאת במהד' בלאו סי' רט; (3) שם פו, ע"ב, ד"ה אמר רב יהודה - נמצאת במהד' בלאו סי' קלה; (4) שם קח, ע"ב, ד"ה נשאל הרמב"ם - נמצאת במהד' בלאו סי' קע.

⁵⁸ נמצאת במהד' בלאו סי' קנט.

⁵⁹ מן השו"ת של הרדב"ז אפשר להסיק כי הרדב"ז עצמו ידע ערבית ותרגם בעצמו כמה תשובות. ראה מה שכתבנו בנידון לעיל פרק ג' (בפיסקה על התרגומים מערבית).

שמונה פרקים להרמב"ם

נדפס בנפולי רנ"ב. רב"א מצטט מתוך הדפוס פעמיים, בספר הדרשות (עמ' עז, ועמ' עט - בנושא מניעת התשובה).

מורה נבוכים

נדפס ברומא ר"מ. רב"א מצטט מתוך הדפוס. כל ההקדמה הראשונה בספר הדרשות (שתופסת שלשה עמודים וחצי), אינה אלא העתקה של כל פרק ל"ד מח"א של מו"נ, ורב"א חותם אותה בפסוקים של קהלת שמכילים את רעיונותיה.

ר' אברהם בנו של הרמב"ם

בידי רב"א היה ספר "די העובדים", אך אין שום התייחסות לתשובותיו⁶⁰.

ספר "די העובדים"

מצוטט בשטמ"ק ב"מ (דף סא, ע"א, ד"ה ומה משורה), וזה הציטוט: שיעור המשורה היא רובע שמינית, ושמינית חצי רביעית, והיא מדה תכיל ג' דראה"ם ורביע מהדירה"ם של מצרים בקירוב. רב"א מציין שר' אברהם בנו של הרמב"ם חיבר את הספר "בלשון ערבי וז"ל מועתק⁶¹ וכו'".

מדובר בספר "המספיק לעובדי השם". ראה מבוא של מרגליות על מלחמות השם של ר' אברהם בן הרמב"ם, עמ' יט, הערה 10.

גולדמן⁶² כתב כי בידי הרדב"ז היה כתב יד בערבית של "כיתאב אלכפאיה" לר' אברהם בנו של הרמב"ם (ראה נספח לכרך א', לשונות הרמב"ם, ב).

זהו החיבור השישי שמתורגם מלשון ערבי, אם כן היה מבצע תרגומים במצרים. אחד המתרגמים הראשיים עבור רב"א היה ר' אברהם הלוי אבוקרט.

---

⁶⁰ בשו"ת רב"א (סי' לט, עמ' רעו) נמצא ציטוט מ"תשובת ר' אברהם החסיד בנו של הרמב"ם". התשובה נדפסה בירושלים

תרצ"ח. אך היא צוטטה בלי שום ספק ע"י רב"א מתוך כסף משנה (הלכות שגגות, פ"ז, ה"ו).

⁶¹ כלומר מתורגם על ידו או ע"י מתרגם אחר. בד"כ המתרגם שלו היה הרב אבוקרט.

⁶² גולדמן, הרדב"ז, עמ' 33.

הרי"ש

הוא הנגיד ר' יצחק שולאל ממגורשי ספרד, שהיה נגיד במצרים, ועלה אחר כך לירושלים. בספר הדרשות מביא רב"א בשמו שני פירושים לאגדות (עמ' שעא ועמ' תטז), שנוגעות למיתת בנים. רב"א העתיק כנראה מדרשות שלו בהספדים.

מהר"ם אלאשקר

בשו"ת רב"א (בסי' לו, עמ' רכה) נמצא ציטוט אחד מן השו"ת של מהר"ם אלאשקר שהיה אז בדפוס (סבינויטה שי"ד). ברשות מהר"ם אלאשקר היה כתב יד של פירוש הרמב"ם לסנהדרין ולשבת, שעבר אחר כך לידי רב"א.

הרדב"ז⁶³

קונטריסין של הרדב"ז על מסכת כתובות

בשטמ"ק כתובות יש 25 ציטוטים קטנים על הפרק הראשון ומחצית הפרק השני, למעשה עד דף כ, ע"ב.

חידושי הרדב"ז לב"מ

מצוטטים בשם "מורנו הרב נר"ו". אם כן, שטמ"ק לב"מ חוברה בחיי הרדב"ז (לפני 1573). מדובר בקונטרס שהגיע עד דף י"א, ע"ב. בעמוד מב3 מסתיים הציטוט במשפט: "ע"כ נמצא מפלפול מורנו הרב כמה"ר דוד אבן אבי זמרה נר"ו". הציטוטים מן הרדב"ז שיופיעו אחר כך הם מתשובותיו, להוציא "שמעתא דתגרי לוד" בפרק ד' (עמ' קל - קלא1) שמכילה ציטוטים של חידושי הרדב"ז. בסך הכל ציטט רב"א 131 פעם מן החידושים ו-26 פעם מן התשובות. שיטת הלימוד של הרדב"ז היא מבית מדרשו של הרב קנפנטון. לימודו מבוסס על כללים, וזאת לפי דרישתו של הרב קנפנטון שיש לגלות את דרכו של כל מפרש⁶⁴.

---

⁶³ על הרדב"ז וחיבוריו ראה: גולדמן, הרדב"ז, עמ' 32-33.

הוא דוחה את ההנחות של מפרשים אחרים שהיתה אי-הבנה בין המקשה לבין המתרגם בתוך התלמוד (דוגמה: עמ' ג2-3). הוא מצדיק את דברי המקשה ואת דברי המתרגם. דוגמאות: "וי"ל דהמתרגם סבירא ליה וכו' והמקשה סבירא ליה וכו' " (עמ' יא1), או: "וי"ל דידע שפיר המקשה" (עמ' יט3), בה הוא מצדיק את המקשה אפילו אחרי התירוצו. הוא משתמש בשיטת השמירות⁶⁵. הוא מפרש את הסוגיה לפי כל שיטה ושיטה, ומשתדל לתרגם את הקושיות נגד כל אחת מהן. נמצא שלדעתו התלמוד יכול לסבול פירושים שונים⁶⁶. רב"א ירש גישה זאת מרבו. הרדב"ז מגלה הערכה אדירה לרש"י. הוא כותב למשל (עמ' מב2): "'והוצרכתי לכתוב זה מפני שיש מקום לפרש וכו' ולא רצה רש"י לפרש כך, משום דלא תלינן בוקי סריקי בסתם תלמודא וכו' א"נ שיש לו לרש"י בקיאות ממקום אחר שאינה נקנית בחליפין". גם את זה ירש רב"א מרבו, והדבר בא לידי ביטוי בצורה מובהקת ונרחבת בשטמ"ק חולין ובשטמ"ק כתובות. דבר נוסף שירש רב"א מרבו: בדיקת גירסאות. הרדב"ז אינו מסתפק בדפוס, ויש לו כתבי יד שונים של התלמוד (עמ' ל3) ושל רש"י (עמ' ו4 - יז1). במקרה אחד מופיע אצלו גם מושג החילוק: "ועיין בזה החילוק שלא תטעה וכו' " (עמ' ה1).

תשובות הרדב"ז

עדיין לא נדפסו בחיי רב"א. רק חלק קטן מהן נדפס לראשונה בשנת תי"ב, כ- 60 שנה אחרי פטירת רב"א. יש 4 התייחסויות בשטמ"ק כתובות לתשובה סי' תמ"ח (ח"א עמ' קב4; קג3; קד4; קד1), ואין ספק כי היה בידיו קובץ גדול ומסודר, כפי שמעיד המספר תמ"ח. אכן בשטמ"ק ב"מ מצטט רב"א מ- 26 תשובות של הרדב"ז. איתרנו חלק מהן במהדורת ר' אהרן וואלדען, בסימנים אחרים כמובן. בשטמ"ק ב"ק פרק ב' (עמ' מד3-4) מצוטטת תשובה אחת, ולא הצלחנו לאתר אותה בתשובות הנדפסות.

64 דוגמאות: "דרך התלמוד" (שטמ"ק ב"מ, עמ' ג2; ז2-2), "אורחא דתלמודא" (שם, עמ' יח1, כא2, כז3), "התוספות דרכם לתרגם" (שם, עמ' ה1-2).

65 דוגמא: "ורש"י נשמר כדרכו" (עמ' א; ד4).

66 ראה עמודים 2-3: "וצריך לפרש הסוגיא לפי השיטות והקושיות שיש לכל שטה ושטה לתרגם אותם בעה"י".

ר' יוסף קורקוס

ממגורשי ספרד. תלמיד הרדב"ז. עלה לירושלים. נדפסו חידושיו על כתובות בש"ס הוצאת "אל המקורות" בירושלים. רב"א מצטט בשטמ"ק כתובות 3 ציטוטים מן "הקונטרס של ר' יוסף קורקוש" על מסכת כתובות.

א"י וטורקיה

חכמי ארץ ישראל וטורקיה, המצוטטים על ידי רב"א, הם בני המאה הט"ז, רובם מגורשי ספרד, או בני מגורשים.

ר' יעקב ׳ חביב

בספר הדרשות (עמ' רלג): "וגרסיןן בפ"ק דסוטה וכו' זה המאמר לא מצאתי בגמרא שלנו אלא בעין יעקב הוא נמצא".

ר' אליהו מזרחי

רב"א מצטט 7 פעמים בספר הדרשות⁶⁷ מפירוש ר' אליהו מזרחי על רש"י, מתוכם הוא שולח פעמיים לעיין בו⁶⁸. אכן החיבור היה כבר בדפוס בימי רב"א (ונציה רפ"ז), וכל ההתייחסויות אליו נמצאות בדפוס. בשו"ת רב"א (סי' ד, עמ' נ, וסי' ל, עמ' רל) מצוטטות שתי תשובות של הר"א מזרחי ז"ל. היו בדפוס בידי רב"א (קושטא שכ"א).

ספר יוחסין

נדפס בימי רב"א בקושטא שכ"ו. כלל תלמודי אחד (כללי התלמוד, מהד' שוחטמן, מס' קלב) לקוח ממנו.

---

⁶⁷ עמ' צה, קנב, קפב, רטו, רנ, רנא.

⁶⁸ עמ' קפב, רנ.

ר' שלמה שיריליי

רב"א מביא בשו"ת שלו 4 ציטוטים מפירוש ר' שלמה שיריליי לתלמוד ירושלמי זרעים. הפירוש נדפס לראשונה במגנצא תרל"ה. בספר הדרשות (עמ' שכג) מביא רב"א בשמו פירוש על ברכת השיבה בתפילת י"ח: "ושמעתי משם החכם החסיד כמה"ר שלמה שיריליי ז"ל".

ר' אהרן מטראני

בספר הדרשות (עמ' קח) מוסר לנו רב"א חידוש ששמע מפיו של ר' אהרן מטראני. חכם זה גורש מספרד בשנת 1492 והשתקע בטורקיה באדריאנופול. היה חברו של ר' יוסף קארו, ודודו ורבו של המבי"ט.

ר' יעקב בירב

בשטמ"ק ב"מ נמצא פירוש ארוך של מהר"י בירב ל"שמעתא דתגרי לוד", שאינו ידוע לנו משום מקור אחר. כמו כן מתייחס רב"א בשו"ת שלו (סי' יח, עמ' קמב) ל"תשובת מהר"י בירב", ומדובר בתשובה סי' מ"ב. התשובה היתה בידי רב"א בכתב יד⁶⁹.

ר' לוי נ' חביב

בנו של ר' יעקב נ' חביב, ובן מחלוקתו של ר' יעקב בירב בעניין הסמיכה. תשובה אחת ממנו מצוטטת בשו"ת רב"א (סי' יח, עמ' קמב). תשובות חכם זה היו כבר בדפוס בימי רב"א (ונציה שכ"ה).

ר' ישראל דיקוריאלי

בספר הדרשות נמצאות 6 שמועות מפיו (עמ' קיז, רה, רלז, רמז, רעג, שפז). הוא היה רבו של רב"א בזמן ילדותו, ורב"א מציין כמעט תמיד שמדובר בחידוש ששמע מרבו בילדותו. שום דבר אינו מצוטט מן הכתב. תמיד הוא כותב את שמו המלא של רבו, להוציא את הפעם האחרונה (עמ' שפז) בה הוא מכנה אותו בקיצור "מהרי"ק", ואין ספק כי לא מדובר בר' יוסף קולון, אלא ברבו ר' ישראל די קוריאלי, שגם הוא נקרא "מהרי"ק" (ראה מיד לקמן).

כמה מן הדרשות שבספר הדרשות לרב"א הן למעשה דרשות של ר' ישראל די קוריא⁷⁰.

ר' יוסף ן' וירגא

ספר "שארית יוסף" לר' יוסף ן' וירגא על דרכי הגמרא וכללי הסוגיות, נדפס בחיי רב"א, באדריאנופול, בשנת שי"ד. שני כללים הועתקו ממנו בכללי התלמוד (מהד' שוחטמן, סי' קפה והשמטה 39ב).

ר' יוסף קארו

רב"א מצטט מספר בית יוסף (כ- 16 פעם) ומכסף משנה (כ- 5 פעמים) בשו"ת שלו. ספרים אלה היו בדפוס בידיו. הוא מביא גליון בכתב יד "נראה שהוא מיסוד מהר"י קארו נ"ר" בשטמ"ק ב"מ (סוף פרק ז'), שכולו בנוי על דקדוק בלשון המשנה, וזו אחת מדרכי העיון הספרדי.

ר' יצחק ן' לב

רב"א מצטט פירוש שלו על מאמר באדר"נ (יד, ו) שמספר איך תלמידי ריב"ז ניסו לנחמו על מות בנו, בספר הדרשות (עמ' תז), והוא מכנה אותו "מורי". אין שום מקור אחר לכך שרב"א למד אצל חכם זה. חכם זה הוא ר' יצחק בן צדוק ן' לב בן דודו של ר' יוסף ן' לב (מהריב"ל). לא ידוע לנו על חיבור כלשהו מחכם זה. אך רב"א מצטט מן הכתב ("ומהר"ר יצחק נ' לב כתב וכו'").

מהריב"ל (ר' יוסף ן' לב)

רב"א מצטט בשטמ"ק כתובות 22 פעם מחכם שאינו מציין את שמו, והוא מכנה אותו: "אחד מגדולי החכמים שלפנינו" או "אחד מגדולי דורנו": 11 ציטוטים בפרק ראשון, 3 בפרק שני, 7 בפרק שלישי, ואחד בפרק תשיעי. מדובר במהר"י ן' לב שהדפיס בסוף תשובותיו חידושים על כמה מסכתות⁷¹, בין היתר על מסכת כתובות, ומכאן לקוחים ציטוטיו של רב"א.

69 תשובות ר' יעקב בירב נדפסו לראשונה בויניציאה תכ"ג.

70 ראה לעיל בפרק ב', תחת הכותרת "ספר הדרשות של רב"א".

71 תשובות מהריב"ל נדפסו לראשונה בקושטא, חלק ב' בשנת שכ"א, חלק ג' בשנת של"ג וחלק ד' בשנת ש"מ. אל כל החלקים צירף מהריב"ל חידושים למסכתות הש"ס.

מובא בשו"ת רב"א (סי' כו, עמ' רטו): "וראיתי לאחד מגדולי הדור שלפננו ז"ל דמקחי עליה קהייתא". מדובר בתשובת מהריב"ל סי' יא, ד"ה ולכאורה. מהריב"ל נפטר בשנת 1580, והוא מוזכר שם בברכת המתים. אם כן, התשובה סי' כו של רב"א נכתבה אחרי שנת 1580. אכן מדובר בה בפולמוס שעבר בין חכמי צפת בעניין ייבום של כלתו של ר' יוסף קארו - פולמוס שהיה בצפת בשנים של"ט-שמ"א⁷². אבל בשטמ"ק כתובות מזכיר רב"א את החכם הזה בברכת החיים⁷³, להוציא מקום אחד (ח"א קס"ד) בו הוא מוזכר בברכת המתים, ואחר כך הוא שוב מוזכר בברכת החיים (ח"א קע"ז); אם כן יש להניח כי יש טעות סופר באותו מקום יוצא דופן.

אף על פי שהוא מכנה אותו בתואר של כבוד: "אחד מגדולי הדור שלפנינו", מביא רב"א תמיד את דבריו כדי לדחות אותם⁷⁴, ואפילו מזלזל בדבריו⁷⁵.

72 ראה בניהו, קארו, עמ' שכו.

73 מזה הסקנו כי שטמ"ק כתובות נכתבה לפני שנת 1580, היא שנת פטירתו של מהריב"ל. ראינו גם כי הרדב"ז מוזכר תמיד בברכת המתים בשטמ"ק כתובות, והוא נפטר בשנת 1573. א"כ שטמ"ק כתובות חוברה בין השנים 1573 ו-1580.

74 דוחה את קושייתו (ח"א, עמ' קפה-4).

75 בח"א, עמ' יב, רב"א חולק על "אחד מגדולי החכמים שלפנינו", וקובע שפירוש התוספות הוא כשיטת רש"י. שם בעמ' כג: על אחד מגדולי הדור שלפנינו (מהריב"ל) שהקשה ותיירץ על רש"י: "הא ודאי שינויא דחיקא הוא"; עוד שם: "וקא מהדר נ"ר אשינויי דחיקי"; החכם הקשה על התוספות, "והניח הדבר בצ"ע כדרכי קושיותיו" (ח"א, עמ' כה); "והניח כל זה בצ"ע, ואחר שתבין הבנת התוס' אין כאן קושיא כלל ומי שלא יבין דבריהם יוכל עוד להקיף אותנו בחבילות חבילות של קושיות ומי שיעמיק ויעמוד על דבריהם ז"ל ימצאם כסולת נקיה" (ח"א, עמ' כו); "וקושיה זו השניה לא ידעתי מהו" (ח"א, עמ' כו); דוחה קושיות "אחד מגדולי הדור" על התוספות (ח"א, עמ' מו-2); רב"א מפרש את הגמרא ואומר: "והדברים ברורים, ולא כתבתי זה אלא שראיתי לאחד מגדולי הדור שלפנינו שגמגם בזה בתשובותיו וכו' ואין הגמגום גמגום וכו' ואם הוא גמגום אין תירוצו עולה כהוגן" (ח"א, עמ' מט); "וראיתי לאחד מגדולי הדור שלפנינו שכתב בזה הדיבור (של תוספות) דברים שאין להם שחר והניח זה הדיבור בצ"ע, והאמת יורה דרכו" (ח"א, עמ' נו); "וראיתי לאחד מגדולי החכמים בתשובותיו לתרץ קושיא זו (על רש"י) וכו' ודבריו סתומים, ואפשר דתירוציה דתריצנא בתירוצא קמא" (ח"א, עמ' צב); החכם הקשה, ורב"א מעיר: "ובמאי דכתיבנא ניהא" (ח"א, עמ' קלב-2); "וראיתי לאחד מגדולי הדור שלפנינו שנדחק בלשון הזה של התוס' " (ח"א, עמ' קמ); "אחד מגדולי החכמים שבדורנו ז"ל כתב בתשובותיו וכו' ולא תירץ כל הצורך" (ח"א, עמ' קס"ד); "וראיתי לאחד מחכמי הדור שהקשה בתשובותיו על מה שכתב רש"י וכו' והא תריצנא שפיר לשונו של רש"י ז"ל ופשט השמועה שכתב הם דברים שאין בהם טעם" (ח"א, עמ' קע"ז-1); "עוד הקשה החכם נר"ו וכו' ואינה קושיה כלל" (ח"א, עמ' קע"ז); "וראיתי לאחד מחכמי דורנו שהאריך בתשובותיו לפרש דיבור זה וכתב דברים שאין להם שחר ולא נתנו ליכתב" (ח"א, עמ' קפ"א); "וראיתי לאחד מגדולי הדור שהקשה וכו' והאריך בקושיא זו ונדחק בתירוצא ורש"י תירץ קושיא זו במ"ק (במהדורא קמא) ... " (ח"ב, עמ' קב"א).

לא מזוהים

רוב החיבורים שלא זוהו על ידי רב"א, ואינם מזוהים עד היום, כונו על ידו בשם "שיטה". מדובר בשמונה חיבורים על המסכתות: עירובין, נדרים, כתובות, ב"ק, ב"מ, ב"ב, חולין ונידה. יש מהם שזוהו כמעט בוודאות, כגון השיטה לנדרים. לגבי השאר - עדיין אין זיהוי של המחבר, אבל אפשר כמעט בוודאות לזהות את ארץ מוצאו, ולפעמים את תקופתו. בנוסף לחיבורים אלה נמצאות פה ושם הערות של רב"א בנוסח: "וראיתי מי שפירש" (ספר הדרשות, עמ' ריג, רטו), "ושמעתי חידוש" (שם עמ' קפז), "וכן שמעתי משם גדול אחד" (שם, עמ' רב), "דברי אחרון אחד" (שם, עמ' ק"ב, ע"א), וכן "מפרש קדמון על ספרי".

מפרש קדמון על ספרי

מובאים ממנו שני ציטוטים בספר הדרשות: (1) הראשון (עמ' רג) הוא: "גם מצאתי מפרש קדמון על ספרי שתפס זה הלשון וז"ל: במדה שמדדת שהייתה עיף ויגע שלא היית מתעסק בתורה, ויליף לה מרפידים אין רפידים אלא רפיון ידים מן התורה ע"כ". מתייחס לספרי דברים (פרק כה, פסוק יח). הציטוט נמצא בפירוש הספרי המיוחס לראב"ד⁷⁶ (עמ' 266). קטע זה צוטט גם ב"הגהות וביאורים" (לחכם קדמון ספרדי) שנדפס על ידי שכנא קולידצקי, יחד עם פירוש רבינו הלל על הספרי (ירושלים תשמ"ג). קולידצקי מוכיח במבואו כי מחבר "הגהות וביאורים" הוא ר' סלימאן ׳ אוחנה שהיה בזמן האר"י. יש להניח שכאשר היה בצפת ראה רב"א את אותו כתב היד שבו השתמש ר' סלימאן ׳ אוחנה. (2) הציטוט השני (עמ' רז) הוא: "ומצאתי מפרש קדמון על ספרי שכתב וז"ל משתירש תכבוש. וא"ת אדרבה אינו יכול לירש עד שיכבוש, י"ל דדריש אשר ה' אלהיך נותן לך לזה קורא ירושה, דכתיב ונתתי אותה לכם מורשה, וה"ק לאחר שהבטיח אותך הקב"ה שיתנה לכם כאילו נתנה כבר, דכתיב אני ה' דברתי ועשיתי, עכשיו אתם יכולים לכבוש. ע"כ". מתייחס לספרי דברים (ראש פרשת כי תבא). גם ציטוט זה נמצא בפירוש הספרי המיוחס לראב"ד⁷⁶ (עמ' 268).

Pseudo-Rabad, Commentary to Sifre Deuteronomy, ed. H.B. Basser, Atlanta, Georgia 1994. 76

שיטה על עירובין

שני כללים בכללי התלמוד (מהד' מארכס, סי' 367 ו-368) לקוחים מ-"עלה אחת שטה על עירובין ס"פ הדר".

שיטה לנדרים

בכללי התלמוד מובא כלל (מהד' שוחטמן, סי' השמטה 271א) מ"שיטה לנדרים", וכלל זה נמצא בשטמ"ק נדרים (פא, ע"א, ד"ה רב אדא בר אהבה) בשם "שיטה". כבר ראינו פעמים רבות שמחבר שטמ"ק נדרים השתמש בכתבי יד שהיו בידי רב"א. אורבך ראה שחיבור זה מכיל את פירושו של ר' אליעזר ממיץ⁷⁷.

"שיטה ישנה" על מסכת כתובות

רב"א מצטט מחיבור זה בשטמ"ק כתובות, רק בשלשת הפרקים הראשונים של המסכת. הוא מצטט גם מגליון שיטה ישנה (ה' פעמים). כמות הציטוטים נכבדה: 268 ציטוטים בג' פרקים (מספר הרבה יותר גדול, יחסית, משל חידושי הרמב"ן, חידושי הרא"ה, תוספות הרא"ש, תלמידי ר"י, ואפילו יותר מהרשב"א. רק הריטב"א זכה למספר ציטוטים הרבה יותר גדול מ'שיטה ישנה'). אין ספק כי חיבור זה נחשב מאד בעיני רב"א, אף על פי שלא היו לו ממנו כנראה אלא ג' פרקים ראשונים של מס' כתובות. בשו"ת רב"א יש ציטוט אחד משיטה ישנה לכתובות בתשובה סי' ו' (מהדורת בוחבוט, עמ' עא) - (מובאת בשטמ"ק כתובות כו, ב, ד"ה וז"ל שטה ישנה ורשב"ג).

4 פעמים הוא מכנה את החיבור "שיטה ישנה לא נודע למי". מדובר באותו חיבור, שהרי הציטוט (ח"א, עמ' כב3) מתחיל כך: "וז"ל שיטה ישנה לא נודע למי", וחתום בסופו "ע"כ שיטה ישנה". ציטוט זה מכיל התייחסות לרבו של מחבר שיטה זו במונח "אמי"ץ", שמקובל מאד על ידי מחבר "שיטה ישנה" (ראה לקמן). כמו כן יש 7 ציטוטים מ"שיטה" סתם, וכנראה שהם שייכים לחיבור זה, שהרי רב"א כותב (ח"א, עמ' 4): "וכדכתיבנא לעיל בשם שיטה", והכוונה ל"שיטה ישנה לא נודע למי" שבעמודים י3-4.

אין ספק כי לא מדובר בחיבור אשכנזי, שהרי הוא מצטט את הרא"ה (5 פעמים), את הרשב"א (פעם אחת), את תלמידי ר"י (פעם אחת), את הרמב"ם (ד' פעמים). בנוסף לזה, הוא מצטט הרבה את הראב"ד (25

---

⁷⁷ אורבך, התוספות, עמ' 163.

פעם), את הר"ז (פעמיים), את הרי"ף (ג' פעמים), את רבינו נסים ז"ל או הר"ן (פעמיים, ומדובר ברנ"ג, כי הדברים אינם נמצאים אצל הר"ן מגירונדי) ואת ר"ח (6 פעמים). החיבור מצטט הרבה את רש"י והתוספות, ובעיקר את ר"ת (מכנה אותו ר"ת ופעם אחת רבינו יעקב ז"ל (יג')). חתום ר"ת ד' פעמים, וברור שלא מדובר בנכדו של רש"י ז"ל, אלא כנראה בראשי תיבות של שמו של מחבר שיטה ישנה בעצמו. הוא מצטט את הרא"ם (ג' פעמים), הוא ר' יוסף ק' מיגש, ולא ר' אליעזר ממיץ שמצוטט בשיטה של נדרים⁷⁸. ראייה לכך מן הציטוט (ח"א, עמ' 2-1): "והוא לא קשיא לפי הרא"ם ז"ל דס"ל דהגדיל ג' שנים מהני", ופירוש זה מובא בשם הרא"ם הלוי לפני כן (ח"א, עמ' 2).

מוזכרים גם חכמים פרובנצאליים בצורה מובהקת: ר' משה בר יוסף⁷⁹ (רבו של הראב"י), וה"ר יעקב בן כה"ר שלמה זרח⁸⁰. במהדורת מצגר מופיעים 3 דיבורים נוספים של שיטה ישנה בדפים ל"א ע"ב-ל"ב, ע"א שנשמטו מכל הדפוסים. באחד מן הציטוטים (מהד' מצגר, פרק שלישי, עמ' סז) כתוב: "והראב"ד ז"ל פ' בשם ה"ר יצחק בן מרן לוי ז"ל כגון שצירף ידו למטה משלשה מן הסף והיא גבוהה גם מן הקרקע שלשה וכו'". פירוש זה שונה מן הפירוש שהביא הרמב"ן בשם הראב"ד (לא, ע"א, ד"ה היה מגרר ויוצא פטור), ונראה שהראב"ד המובא על ידי שיטה ישנה הוא הראב"י, שהיה תלמידו של ר' יצחק בן מרן הלוי⁸¹. מחבר "שיטה ישנה" מצטט הרבה את רבו בחייו (כ"ב פעם) בלשונות "מ"מ יצ"ו", "אמי"ץ", "מורי יצ"ו", "מורי נר"ו". לא הצלחתי לחשוף לא את שם הרב ולא את שם התלמיד. אך ברור שהחיבור נעשה בדור של תלמידי הרא"ה והרשב"א, במחצית הראשונה של המאה ה"ד, כנראה על ידי חכם פרובנצאלי שישב לפני רבו.

78 אורבך (אורבך, התוספות, עמ' 163) הוכיח כי הרא"ם בשיטה מקובצת נדרים הוא ר' אליעזר ממיץ; וראה מבוא של צאמבער לשטמ"ק נדרים בדפוס הרגיל של שטמ"ק.

79 בדף ל, ע"א, ד"ה ובשיטה ישנה כתוב. על חכם זה ראה: תא-שמע, פרשנות א', עמ' 195-196.

80 יט, א, ד"ה ובשם כה"ר יעקב בן כה"ר שלמה זרח ז"ל תירצו. חכם זה מוזכר בציטוט חתום "גליון שיטה ישנה".

81 ראה מבוא לספר האשכול, האלברשטאדט תרכ"ח, עמ' IX.

שיטה לב"ק

על חיבור אנונימי זה, כתב פינקלשטיין⁸². החיבור מצוטט בשטמ"ק ב"ק בעיקר בפרקים ד', ה', ו', ז', וכן יש ציטוט אחד בפ"א, 2 בפ"ח ו- 3 בפ"ט. בשו"ת רב"א סי' לו (עמ' רסה) נמצא ציטוט משיטה לא נודע למי על פרק א' של ב"ק שלא צוטט בשטמ"ק ב"ק. בכללי התלמוד, מהדורת שוחטמן, נמצא ציטוט מ"שיטה לקמא" בכלל קפד, על דף ט, ע"ב. בסך הכל מצטט אותו רב"א 75 פעם בשטמ"ק ב"ק. בדף עד, ע"א כותב בעל "שיטה": "וכמו שביארתי בהלכות עולם". מדובר בפירוש המונח "אתקפתא", שלדעתו הוא תמיד נגד אמורא, ובשימוש החרגי שנעשה במונח זה באותו מקום בגמרא. כל הנושא נמצא בספר הליכות עולם (שער ב' פרק ראשון) של ר' ישועה הלוי מתלמסן. אך אין שום התייחסות בספר זה לחיבור כלשהו של המחבר על התלמוד. אין להסיק מכאן שום מסקנה, כי "הליכות עולם" הוא חיבורו הראשון של ר' ישועה בהיותו עדיין נער, וכן הוא כותב בהקדמתו לספר "הליכות עולם": "כי נער אנכי... ולא ידעתי דבר ולחבר ספרים", ובהמשך: "כי חברתיו ואני נער גולה ונודד ממקומי". אין בדפוס ואין בכתבי יד שום פירוש לתלמוד מאת ר' ישועה זה. אף על פי כן, לא רק מחבר "שיטה" מעיד על עצמו שהוא בעל "הליכות עולם", אלא גם תוכן החיבור מתאים לשיטת הלימוד בספרד בתקופה ההיא, כפי שתוארה על ידי דניאל בויארין בספרו "העיון הספרדי". כמעט כל הדיבורים הם על הגמרא. תמיד מתחילים בקושיה: "וקשה", "וקצת קשה", ואחר כך תירוץ: "ואיכא למימר" או "ושמא יש לומר", או "ושמא יש לחלק", ואחר כך לפעמים "אי נמי". לפעמים אין תירוץ, ויש שהוא מסיים במונח "עיין". אחרי קושיה ותירוץ, יש שהוא כותב "ולזה כתב רש"י..." (עמ' פה2), "וכמו שנראה זה מלשון רש"י ז"ל", וזה מתאים לשיטת הדיוקים הספרדית מבית מדרשו של ר' יצחק קנפאנטון. הוא מסביר מה ההבדל בין לישנא קמא של רש"י לבין לישנא בתרא שלו (עמ' צו2), וגם זה מתאים לאותה שיטה⁸³.

⁸² פינקלשטיין, ישועה, עמ' 368-369.

⁸³ יש שהוא מקשה על רש"י ואינו מתרץ (עמ' צו2), ויש שהוא תומך בגירסת רש"י אפילו נגד הרי"ף (עמ' צה3). החיבור מתייחס פעם אחת לתוספות, והוא מקשה עליהם. הוא מתייחס פעמיים ל"גליון תוספות" שמובא ע"י רב"א. הוא בודק נוסחאות: בעמ' קא4, "במקצת גמרות" (עמ' קה2), "וכן כתובה בדברי הגאונים ז"ל וכן מצאתי במקצת ספרים" (עמ' קה2).

החכמים המוזכרים הם: חוץ מרש"י והתוספות, מוזכרים תשובות הגאונים (עמ' קה2), הריא"ף (עמ' צה3), ה"ר מאיר בר"ש בפסקיו (עמ' קיט2) (הוא ר' מאיר בר' שמעון המעילי בעל "המאורות"), חידושי הרשב"א ז"ל ליבמות (עמ' קו4) ופירושי ה"ר יהונתן (עמ' קלז3).

שיטה על ב"מ

חיבור אנונימי שמצוטט בשטמ"ק ב"מ כמעט בכל המסכת, להוציא פ"י, אך אין להסיק מכאן כי כתב היד של רב"א היה חסר בסופו, שהרי שטמ"ק של פ"י מאד מצומצמת, ורב"א לא פיתח אותה. אך היו חסרונות באמצע כתב היד, ורב"א מציין אותם (למשל בדף כח, סע"א). בסך הכל מצוטט אותו רב"א 153 פעם. החיבור היה בידי הרדב"ז, וכנראה שכך הוא הגיע לידי רב"א. אכן, בתוך הציטוט מהרדב"ז בעמוד יג1 נמצא ציטוט מן החיבור "שיטה".

עיקר החיבור הוא פירושים על הגמרא, לפעמים על רש"י. בדרך כלל הוא מנסה להוכיח שהפירוש שלו הוא הפירוש שנתן רש"י. החכמים המוזכרים מתאימים לפרשן ספרדי: חוץ מרש"י, מוזכרים הרשב"ם בפרק חזקת הבתים (עז, ע"ב, ד"ה ועוד), ר"ת (יש והמחבר חולק עליו, כגון בדף ו, ע"א, ד"ה ובשטה כתוב נ"ל דאביי); רב שלום גאון (סז, רע"ב); רבינו האי גאון (שתי תשובות בדף טו, ע"ב, ד"ה וכתב רבינו האי גאון, ובדף מט, ע"א, ד"ה משמע מדברי הריא"ף); ר"ח (פ, ע"ב ד"ה כתב רבינו בהלכות); הריא"ף⁸⁴; ספר המאור (מט, ע"א, ד"ה משמע מדברי הריא"ף); הרמב"ם (עמ' עג3; שוב עמ' עג3: "ואיני יודע איך יפרש זו הברייטא"; עמ' קט3; עמ' קמט3); ר' נתן בעל הערוך (עמ' עג4 ועב1); הראב"ד (עמ' עו2; פב4; קט3; ודוחה את דבריו בעמ' עב1); הרמב"ן (עמ' עו2; קמח4; קסט; קעז1; רכה3; עב1; מגן על הרמב"ן נגד הר"ן בעמ' פב1); בעל השרד⁸⁵ (עמ' מו1, סה4); הרא"ש (כח, ע"א, ד"ה את"ל:

קה2). הוא תומך בגירסת רש"י נגד גירסת הרי"ף (עמ' צה3). "ונראה שהתוספות גרסי" (עמ' קב4), ובעמוד קלז3, הוא מביא את גירסת רש"י ואח"כ כותב: "וכן נראה דגרסי ה"ר יהונתן ז"ל, עיין בפירושו".

⁸⁴ עמ' עג2; "ותמהני מהריא"ף שלא הביא בענין קשר כלום" - עמ' עג2; "כתב רבינו בהלכות" - עמ' קפא4; אחרי דיון של הרמב"ן בנוסחת הרי"ף: "ונ"ל דעיקר נוסחת הריא"ף היא כך וכן הוא בהלכות שלי" - עמ' רה3; מפרש בצורה שונה מן הריא"ף - עמ' עד2.

⁸⁵ "בעל השרד" הוא ר' שמואל בר יצחק הסרדי שחיבר את ספר ההלכה הנודע "ספר התרומות" על דיני ממונות. בן דורו ותלמידו של הרמב"ן, ונפטר על פניו בשנת ה'ט"ז (1256). אריה גולדשמידט במבואו לספר התרומות (עמ' 18) כותב:

"ואין זה ברור אצלי"; עמ' קמט3: ודברי הרא"ש לא נמצאים אצלנו, ועליהם אומר בעל שיטה: "ודבר תימה הוא"; הריטב"א (עמ' קכט3; "ולא ירדתי לסוף דעתו" בעמ' רג3); הר"ן (עמ' קכט3) וה"ה (עמ' קפט2). הוא מזכיר את התוספות פעם אחת בלבד (עמ' קעא1). לפי זה חי מחבר שיטה זו על ב"מ בסוף המאה הי"ד או במאה הט"ו.

שיטת הפירוש של בעל "שיטה" אנונימית זו מתאימה לשיטת העיון מבית מדרשו של ר"י קנפנטון. הוא מעריך מאד את רש"י: הוא נוהג לפרש אותו ולתמוך בו (עמ' צג1; קא4; קפט2); "שוב דקדקתי פרש"י ונראה שפירושו מסכים לפירושי ממש ואין ביניהם כחוט השערה דוק ותשכח" (עמ' קמו3); דוחה את הפירוש שנתן הרמב"ן לרש"י (עמ' קלג3); "דברי רש"י עיקר... ומה שהביא הרמב"ן... (עמ' קסט3); "מבין ריסי עיני רש"י משמע... ויש לפרש... וזה נ"ל עיקר וצ"ח" (עמ' קעא1); "ואולי לזו ברח רש"י מפ"י זה מעיקרא" (עמ' קצח2). יש שהוא מקשה עליו: "פרש"י... ולא ירדתי לסוף דעתו... ועוד הוקשה לי... וי"ל על יד הדחק... וצ"ע" (עמ' קנו1); "אבל רש"י ז"ל פירש... ולא דאיק לן" (עמ' קעב4); מקשה על רש"י ומתריץ "ע"י הדחק" (עמ' קעג3); "ולא ידעתי מי הכניסו בזה... ומיהו י"ל... וצ"ע" (עמ' קצה4); "מדברי רש"י נראה... ותמיהא לי... ומסתבר לי" (עמ' ר3); "פרש"י... וזה נראה לי דוחק" (עמ' רה2); חולק על רש"י ומסתייע ברשב"א (עמ' קנה1).

יש שהוא מפרש את הרי"ף (אחרי דיון ארוך שנפתח ע"י ספר המאור, ובו משתתפים הראב"ד, הרמב"ן, הריטב"א, הר"ן ובעל שיטה בעצמו), וכן יש שהוא פוסק הלכה בניגוד לדעת הרי"ף והרמב"ם (עמ' עג3).

נמצאים כמה כללי תלמוד בחיבור זה: "וכיוצא בזה הוא כל מדאיצטריך שבתלמוד לידועים ומביני מדע" (לב, ע"א, ד"ה לומר לך פריקה בחנם); "דרך התלמוד שאע"פ שיש בלמד כמה חומרות גדולות שאין במלמד, אם יש חומרא קטנה כל שהוא במלמד שאינה בלמד לא מצי למילף" (מא, ע"ב, ד"ה מה לשומר חנם); "וזהו דרך התלמוד שעושה ילפותא, זה מכחיש בזו וזה מכחיש בזו, ולמסקנא נחא הכל" (פה, סע"ב). הכלל השני נמצא כלשונו בספר הליכות עולם (מהד' וורשא, 1883, דף כב, ע"ב) לר' ישועה הלוי מתלמסן. המחבר

"רק במקום אחד בשיטה מקובצת ב"ב נב, א, מצאתי שכתב משיטה לא נודעה למי בשם 'בעל השרדי', והוא מוסיף כי הציטוט נמצא בספר התרומות. אך אנו רואים כי גם בשטמ"ק ב"מ יש שני ציטוטים מבעל השרדי ע"י החיבור שיטה.

מטפל גם בסדר הדורות: "ולי אני זעירא דמן תלמידיי חזי וכו' דאי רבינא לאו רבינא דסוף הוראה הוא, שהרי רב פפא תלמידו של רבא היה וכו' ואל תתמה דודאי תרי רבינא הוו וכו' " (עמ' קנה2).

"שיטה" לב"ב

חיבור אנונימי שמצוטט 95 פעם בשטמ"ק ב"ב, לאורך כל המסכת, להוציא פרק ז'. כ- 55 פעם מכונה "שיטה לא נודעה למי", וביתר המקרים מכונה "שיטה לא נודע שם מחברה" או "מפרש לא נודע שמו". הציטוט הראשון (עמ' 1ה) מחיבור זה חתום: "ע"כ משטה של אחרון אחד שמביא דברי הרא"ש ז"ל לא נודע שם מחברה". אין ספק שמדובר באותו חיבור, שהרי רב"א כותב (עמ' לט3): "על מה שכתב הרא"ש ז"ל בפסקיו וכו' כתוב בשיטה לא נודעה למי וכו' ", ובעמ' קכג3 כותב רב"א: "ובשטה לא נודע שם מחברה כתוב דיפה פירש הרא"ש ז"ל וכו' ". כמו כן בעמ' קלט2 כותב רב"א: "אבל בשיטה לא נודע שם מחברה כתוב וז"ל וכו' ע"כ ממפרש לא נודע שמו". אם כן, "שיטה לא נודע שם מחברה" זהה ל"מפרש לא נודע שמו".

החכמים המוזכרים על ידי חיבור זה הם: בה"ג, ר"ח, הרי"ף, הערוך, רש"י, הר"י מיגש, הרב אב"ד, בעל העיטור (עמ' קכט2), הרמב"ם, הרב יונה (עמ' יג3), בעל השרדי (עמ' ס1, קלז2), הרשב"א והרא"ש. הרא"ש הוא אם כן החכם האחרון בזמן שמוזכר על ידי החיבור, לכן רב"א מציין עובדה זו במיוחד, ומכנה את החיבור "שיטה של אחרון" (עמ' 1ה). יש למחבר מסורות בשם הראב"ד בעל האשכול: "אבל הרב אב"ד... אבל רש"י ז"ל פי'... וכן נראה מדברי הראב"ד ז"ל...". בעמ' 4; "ובשם הרב אב"ד אמרו" בעמ' קכא1-2; "והיה בדעת ה"ר אברהם אב בית דין" בעמ' קלה4. מכנה את ר"י בעל התוספות ריב"ש (ר' יצחק בר שמואל): "כתבו בשם הריב"ש בעל התוס'..." (עמ' קכט2), "וזה דעת ריב"ש והרמב"ן" (עמ' קלו1). מצטט את התוספות (עמ' צה4), ואין זה בתוספות שלנו. אך מצאתי דברים דומים בתוספות ישנים על ב"ב במקום.

מחבר "שיטה לא נודעה למי" מעדיף כמעט תמיד את פירוש הראב"ד על פני פירוש רש"י או פירוש הרמב"ן (עמ' 4; "ואין פרש"י ז"ל נוח בעיני ולא דברי הרמב"ן ז"ל אשר הלך בדרכו. ושוב מצאתי להראב"ד ז"ל שהלך בדרכו והוא המחור והנכון" בעמ' כה3; "אבל נראה יותר מה שפירש בה הראב"ד" בעמ' כה3). אך קורה שהוא חולק גם

על הראב"ד (עמ' נא-3-4). הוא אינו מוכן לקבל שני פירושים שונים לגמרא, ותמיד מכריע בין אחד לשני. הוא מטפל הרבה בגירסאות.

נראה שחיבור זה שייך לקבוצת החיבורים האנונימיים שחוברו בקשטיליה על ידי תלמידי הרשב"א, שעברו לטולדו לבית מדרשו של הרא"ש אחרי מות הרשב"א (ראה תא-שמע, פרשנות ב', עמ' 74-78).

"שיטה" לחולין

מצוטטת בשטמ"ק חולין. מכונה לפעמים "שיטה לא נודע למי" או "שיטה לא נודע שם מחברה". יש לנו ידיעה היסטורית ממדרגה ראשונה על זהותו של המחבר. כתוב בעמ' 183 א של כתב היד: "וגם ראיתי בהלכות בדיקה שחבר חכם אחד מקרקשונא וכו' ואדוננו זקננו הרב ר' חסדאי הכהן פי' בזו השמועה פי' אחר להוציא מלבן של אוכלי הדבק". בעל "שיטה" מצטט מזקנו זה קטע ארוך מאד, והוא מוסיף: "וגדולי נרבונה ונשיאיה ואציליה היו אוכלין דבק גמור והיו קורין עליו אומר לדבק טוב הוא ויחזקהו במסמרים לא ימוט". אם כן, בעל "שיטה" הוא חכם מנרבונה, והוא נכדו של ר' חסדאי הכהן. מיהו ר' חסדאי הכהן? בספר ארחות חיים לר' אהרן הכהן מלוניל מובאת שמועה משמו בהלכות הגעלה. מחבר "שיטה" זו חולק על רש"י ועל הראב"ד בלשון "ואינו מחוור". ברור אם כן שמדובר בחכם קדמון. הרב שושנה (מבוא לשטמ"ק חולין, עמ' 13-12) כבר הגיע למסקנה שמדובר בחכם מנרבונה בדורות הסמוכים להראב"ד, וציין כי הקטע על הדבק נמצא ב"ספר המאורות" לרמב"ש המעילי (חולין, מה, א) בשם "חידושי נרבונה".

נמצאים משיטה זו כ- 110 ציטוטים. החכמים המצוטטים בחיבור הם: רש"י, הראב"ד (בכמות גדולה), הרז"ה, הרמב"ם (משנה תורה), הר"ש (ציטוטים בעמ' 130א, 151ב, 173א של כתב היד), הרב אלפסי ז"ל והערות. ציטוטים רבים⁸⁶ מכילים רק את דברי הראב"ד (למשל הציטוט בעמ' 138ב מתחיל כך: והראב"ד ז"ל כתב וז"ל וכו', ומסתיים כך: עכ"ל הראב"ד. כך מצאתי בשיטה, וכן הציטוט הנוסף בעמ' 138ב). זה מוכיח כי דברי הראב"ד אלה לא היו בחידושי הראב"ד שהיו בידי רב"א, ולכן הוא נאלץ לצטט אותם מתוך החיבור "שיטה", ובאמת, אין דרכו של רב"א לצטט מכלי שני כשהוא יכול לצטט מכלי ראשון. דבר זה צריך לעורר ספק האם בעל

⁸⁶ מדובר בציטוטים שנמצאים בעמ' 138ב, 142ב, 154א, 154ב (שני ציטוטים), 165ב, 172א, 172ב, 174א, 177ב, 179ב..

"שיטה" מצטט את הראב"ד בעל ההשגות, או את הראב"ד בעל האשכול. מכל מקום ראינו כבר כי החיבורים בשם "שיטה" שמצוטטים בשאר שיטות מקובצות של רב"א מצוטטים באמת את הראב"י ולא את הראב"ד. זה כשלעצמו יכול להוכיח כי בעל "שיטה" הוא חכם פרובנצאלי.

שיטה לנידה

נמצא ציטוט גדול בשטמ"ק כתובות (עד, ע"א, ד"ה לאפוקי), חתום: "משיטה יפה לנדה לא נודע למי" (על נידה נב, ע"א).

הערות

1) מכל החיבורים שצוטטו על ידי רב"א מצוטטים רק שני החיבורים "שיטה על ב"מ" ו"שיטה על ב"ב" את "בעל השרדי" ואת הרא"ש.

2) בעל "שיטה לב"ק" מזהיר כי הוא חיבר ספר "הליכות עולם", ויש כלל תלמודי בשיטה זו שנמצאת בספר "הליכות עולם". כמו כן, יש כלל תלמודי ב"שיטה לב"מ" שנמצא בספר "הליכות עולם". צריך עוד לחקור האם יש קשר בין שלש השיטות הנזכרות על ב"ק, ב"מ וב"ב לבין ר' ישועה הלוי בעל "הליכות עולם".

סיכום

איתרנו 363 חיבורים בספרייתו של רב"א, בתוך החיבורים הודאיים של רב"א (שטמ"ק כתובות, חולין, ב"ק, ב"מ, ב"ב, שו"ת, כללי התלמוד, ספר הדרשות). ראינו שהציטוטים המשותפים לחיבורים הודאיים ולחיבורים שאינם ודאיים⁸⁷ מראים כי מחברי האחרונים השתמשו בדרך כלל באותם כתבי יד שעמדו לרשות רב"א. לכן סביר להניח שגם החיבורים שאינם ודאיים שייכים לחוגו של רב"א ומשתמשים בכתבי יד שעמדו

---

⁸⁷ הדוגמה הבולטת היא שטמ"ק נדרים שבה מצאנו ציטוט מר' אליעזר ממיץ על נדרים, ציטוט מר' נתן בר יוסף תלמיד הרמב"ן, ציטוט מפירוש ר' עזריאל לנדרים, ציטוט מן הרי"ף לנדרים וציטוט מחידושי הריטב"א לנדרים - שצוטטו כלשונם בחיבורים הודאיים של רב"א.

לרשותו, כולל אותם כתבי יד שלא צוטטו בחיבורים הודאיים. המספר 363 של חיבורים שאותרו הוא אם כן מספר מינימלי, ויש להניח כי לרשות רב"א עמדה ספריה יותר גדולה.

מתוך אותם 363 חיבורים, 97 היו בדפוס בימי רב"א, ו-266 מהם היו בכתבי יד. 240 מהם נדפסו עד היום. אם כן, 123 חיבורים עדיין לא נדפסו וכנראה שהם אבודים. חלק מכתבי היד צוטטו בהרחבה, וחלק מהם תרם רק ציטוטים בודדים. כתבי היד המצוטטים בהרחבה הם אלה שהכילו פירושים על המסכת הנידונית, ואלה שתרמו רק ציטוטים בודדים הם אלה שהכילו פירושים על מסכתות שונות מן הנוכחית.

90 כתבי יד צוטטו בהרחבה, ומתוכם רק כ-32 נדפסו עד היום. היתר (58) נחשבים בינתיים כאבודים, ומכאן חשיבות יצירתו של רב"א עד היום. רב"א לא העתיק את כל התוכן של כל כתבי היד האלה. אך מותר להניח שהוא העתיק מהם את כל התוכן היחודי שנמצא בכל אחד מהם. זו מסקנה סבירה מן העובדה שכך הוא עשה לגבי החיבורים שנדפסו בינתיים. הוא לא ראה צורך להעתיק את כל תוכנם של כתבי היד. כאשר הוא מצא פירוש דומה בכמה מהם, הוא הביא אותו פעם אחת בלבד, על ידי ציטוט מן החיבור הקדום שביניהם. הדבר בא לידי ביטוי פעמים רבות באמצעות חתימות משותפות לאותו ציטוט.

משאר כתבי היד שלא צוטטו בהרחבה נמצאים, כאמור, רק ציטוטים בודדים וספורדיים. בכמה מחיבורים אלה היו גליונות שרב"א העתיק מהם לפי הצורך. במקרים רבים, כתבי יד אלה צוטטו בהרחבה בשיטה מקובצת יותר קדומה, ורב"א לוקח מהם כמה ציטוטים לפי הצורך עבור חיבורו החדש. בדרך כלל ציטוטים אלה הם כללי תלמוד. כמעט תמיד הם נמצאים כלשונם בשיטה המקובצת הקדומה, וזה מעיד שלרב"א היה כתב יד אחד בלבד מאותו חיבור, והוא פנה אליו שוב, או שכתב היד עמד לרשותו בהשאלה בזמן חיבור השיטה המקובצת המתאימה, והוא פנה אליה כדי להעתיק ממנה את הציטוטים. האפשרות השניה נראית יותר סבירה ברוב המקרים, שכן בשו"ת רב"א (סי' כ"ה) כותב לו תלמידו עוזר בן ר' שמעון נחמני ומבקש ממנו שישלח לו "שטה אחת או שתיים אשר הם כוללות במסכתא הזו ומדברים בכל פרטיה, כי השיטה המקובצת איני שואל, כי ידעתי כי יצטרך לה מר לאיזה פסק". למדנו מכאן כי רב"א חיבר שטמ"ק גם כדי שתשמש לו ככרטסת וכמאגר מידע לצורכי לימודיו, שיעוריו ותשובותיו. בכל זאת נמצאים כמה מקרים יוצאי דופן, בהם ציטט רב"א ציטוטים חדשים בחיבורו המאוחר, ובמקרים אלה ברור שהוא חזר אל כתב היד, ושכתב היד עמד לרשותו זמן ממושך.

גילינו גם שהחיבורים הבאים תורגמו מערבית לעברית עבור רב"א: ספר דרכי התלמוד של רס"ג, קובץ תשובות של רש"ג, מפתח התלמוד של רב נסים גאון, תשובות הרי"ף, תשובות ר' יוסף נ' מיגש (כולל תשובות תלמיד של ר' יוסף נ' מיגש), תשובות הרמב"ם, פירוש המשנה של הרמב"ם וספר די העובדים לר' אברהם בנו של הרמב"ם, וראינו שאחד המתרגמים עבורו היה ר' אברהם אבוקרט. יש אם כן להניח שרב"א פיקח על מבצע תרגומים נרחב בבית מדרשו.

מבחינת מוצאם של כתבי היד שעמדו לרשות רב"א, ראינו שלמעלה מ- 40% מהם חוברו בספרד, לעומת 15% שחוברו בצרפת, 13.5% שחוברו בפרובנס ו- 12% שחוברו באשכנז. גם בספרי הדפוס ספרד מובילה בספרייתו של רב"א: 34 מספרד, 12 מפרובנס, 6 מצרפת, 8 מאשכנז, 16 מתקופת חז"ל. יש לסייג את התמונה הזאת בכך שכללנו את חיבורי הרא"ש באזור ספרד, בעיקבות מו"ר פרופ' תא-שמע. אך למרות שחיבורי הרא"ש התפרסמו בעיקר בספרד, הרי שהוא חיבר אותם בלי שום ספק ברוח המסורת האשכנזית. אם נכלול את חיבוריו בתחום אשכנז, נמצא שרק 35% מכתבי היד של רב"א נתרמו על ידי ספרד, וכ- 19% מהם על ידי אשכנז. אם נצרף את שני האזורים אשכנז וצרפת יחד, בעיקבות אורבך בספרו "בעלי התוספות", הרי שחלקם בתמונה הכללית הוא כ- 34%, ונמצא שהמשקל שלהם יחד שווה לזה של ספרד.

מימצא אחרון: כל הספרים שהיו בספריית רב"א, כולל הנדפסים, חוברו על ידי למעלה מ- 110

מחברים שונים. אך מתוכם החכמים הבאים תרמו לפי הסדר כחמישים אחוז מן הספרים:

מס' חיבורים	חכם	
23	הרא"ש ובנו ר' יעקב	1
22	הרשב"א ותלמידיו	2
20	הרמב"ן ותלמידיו	3
14	הריטב"א	4
13	הראב"ד	5
10	הר"ן	6
9	הר"ש משאנץ	7
9	ר' ישראל איסרלין וחוגי תוספות גורניש	8
9	הרמב"ם ובנו	9
8	תוספות חיצוניות מסוגים שונים	10

מס' חיבורים	חכם	
7	תוספות הר"ף	11
7	המאירי	12
7	הרא"ה ותלמידיו	13
6	רבינו יונה ותלמידיו	14
6	הרמ"ה	15
5	רבינו יהונתן הכהן מלוניל	16

רב"א מספק לנו מידע דל מאד שנוגע לתיאור כתבי היד שהיו ברשותו. לא מצאנו בשום מקום אינדיקציה כלשהי על חיבורים שונים שנמצאו באותו כתב יד. סביר להניח, למשל, כי החידושים של הרמב"ן או של הרשב"א וכדומה, על כמה מסכתות, נמצאו בכתב יד אחד. אך אין לנו אפשרות לקבוע דבר זה בשום מקום. כמו כן, רב"א לא אמר לנו בשום מקום איך הוא השיג את כתב היד, מי כתב אותו, מה מספר הדפים של כתב היד, אם יש בו קולופון וכדומה. אף על פי כן, פה ושם מגלה לנו רב"א כמה פרטים על כתבי היד שלו. מדי פעם הוא מתאר כתבי יד מסויימים כ"ישנים", כ"כתב יד ישן נושן", כ"מדוייקים" או כ"דוקנים". הוא מציין לפעמים שכתב היד שלו חסר במקום מסויים, שיש השמטה בסוף כתב היד (ראה חידושי הראב"ד לעיל). אך בדרך כלל עמד רק כתב יד יחיד מכל חיבור לרשותו של רב"א. יוצאים מן הכלל: התלמוד, פירושי רש"י, התוספות והראב"ד, שמהם היה לו יותר מכתב יד אחד.

פרק ה'

האסכולות הלימודיות שנתמכות ע"י ספריית רב"א

רב"א שאף להכניס לתוך שיטותיו המקובצות את כל החיבורים שחוברו לפניו על התלמוד, ככל שניתן היה להשיגם, כאמור בפרק ג' לעיל. הוא הצליח בכך במידה לא מעטה, עד כדי כך שבזכות עבודתו זכינו לחומר רב מהרבה ספרים אבודים. הוא גם הצליח במידה רבה בכך שכל הקשת הספרותית הנוגעת לפרשנות התלמוד מיוצגת ביצירתו. יש אם כן לצפות לכך שכל האסכולות הלימודיות החשובות שצצו בעם ישראל, עד ימי רב"א, תהיינה מיוצגות בחיבוריו. אכן, מתמונת ספרייתו שתוארה לעיל בפרק ד' עולה כי לא נעדר מקומו של אף אחד מן המרכזים התלמודיים הגדולים שהתקיימו בימי הביניים.

בנוסף לזה, מבחינת דרכי הלימוד נמצא רב"א באחד מן הצמתים ההיסטוריים החשובים ביותר. בתקופתו נוצר מפגש בין שיטות הלימוד השונות שהתפתחו, החל מן המאה ה"ו בכל מרכזי התורה הגדולים, עקב הגירושים של המחצית השנייה של המאה ה"ו, והנדידות הגדולות שבאו בעיקבותיהן. במצרים ובארץ ישראל, בהן חי רב"א, היתה הזדמנות מיוחדת להיות במגע עם שיטת העיון הספרדית מיסודו של הר"י קנפנטון¹, שיטת הפלפול האשכנזי של סוף המאה ה"ד ושל המאה ה"ו מחוגי תוספות גורניש², ושיטת לימוד התלמוד עם הפנים לעבר ההלכה, "לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא", שנציגה המובהק במאה ה"ז הוא ר' יוסף קארו.

רב"א היה מודע לקיום אסכולות שונות בפרשנות התלמוד. עדות לזה נמצאת בקשרים הרבים שהוא מדווח עליהם בין מפרשים שונים, כגון הקירבה הרבה שעליה הוא מדווח בין סוגי התוספות השונים מחד גיסא, והדמיון הרב שגילה בין חיבורי החידושין השונים בספרד הנוצרית מאידך גיסא, וכבר עמדנו על תופעה זו בפרק ג' לעיל.

---

¹ על שיטה זו, ראה: בווארין, העיון, עמ' 1-46; בנטוב, שאלוניקי, עמ' כט-לח.

בפרק זה נסתכל מחדש בקיצור על תמונת הקשת הספרותית המובאת על ידי רב"א לאור הזרמים השונים שהתפתחו בפרשנות התלמוד במשך הדורות עד ימיו של רב"א. נתרכז בעיקר על יחסו לאסכולות השונות והעדפותיו. יחס זה בא לידי ביטוי בצורה מפורשת ובצורה סמויה. בצורה מפורשת - בהערותיו הרבות על פירושי החכמים המצוטטים על ידו. ניתן לדלות מהן את המשקל היחסי שהוא מייחס לכל חכם וחכם, ואחר כך לסכם את המשקלות של החכמים השייכים לאסכולה אחת, כדי לקבל מדד על יחסו הכולל של רב"א לאסכולה זו. בצורה סמויה בא הדבר לידי ביטוי בנפח היחסי שתופסת כל אסכולה בחיבוריו, וכן בשיטות הלימוד המבצבצות מבעד לחידושי העצמיים. אכן, בהקשר לנקודה אחרונה זו, כבר עמדנו על כך בפרק ג' כי רב"א לא הסתפק בחיבור אנטולוגיה בשיטותיו המקובצות, אלא פיתח יותר ויותר פיתוחים עצמיים משיטה מקובצת אחת לחברתה. יש אם כן לבדוק אם ניתן לשייך חידושים אלה לאחד מן הזרמים הפרשניים, אם הם מתפלגים בין זרמים שונים, או בכלל אם הם מכילים סממנים שמבשרים דרך חדשה.

יחסו של רב"א לחכמים השונים

כאמור, יש אצל רב"א נטיה רבה להעריך את החכמים השונים ולתת להם ציונים. בדרך כלל, ככל שחכם יותר קדום - כך הציון שלו עשוי להיות גבוה. נטייתו של רב"א אינה באה לידי ביטוי מיד בראשית דרכו. בשטמ"ק ב"ב אין עדיין שום ניסיון להעריך את המחברים המצוטטים. גם בשטמ"ק ב"ק עדיין אין רב"א מעז לחלוק על החכמים שמהם הוא מצטט. מצאנו בה רק הערכה שהעריך רבו את "גליון תוספות": "ושאר לשון הגליון שאומר וכו' אומר מורי הרב שאינו כלום" (עמ' 31). אך יש בה כבר הערות כגון: "וזה התירוץ [של הר"פ] הוא יותר נכון מתירוץ הגליון" (עמ' מג2), "ולא הבנתי דעתו [של ר"ח]" (עמ' כז3). בשטמ"ק ב"מ מתחיל רב"א להיות עצמאי. הוא חולק על רבו הרדב"ז (עמ' 41-3). הוא מגן על רש"י מפני הריטב"א שהקשה עליו, ומסיים: "ויש לי ליישב פרש"י אביהן ורבן של ישראל" (עמ' 2ג2). הערצתו המיוחדת לרש"י מתחילה לצוץ כאן, והיא תבוא לידי ביטוי נרחב ביותר בשיטות המקובצות חולין וכתובות.

יחסו של רב"א לחכמים השונים אינו נחשף באמת אלא בחיבוריו האחרונים: שטמ"ק חולין, שטמ"ק כתובות, ספר השו"ת וספר הדרשות - כלומר, אחרי שהגיע רב"א לבשלות. מבחינה כמותית - רוב

2 על תוספות גורניש ראה: תא-שמע, גורניש א', עמ' קנג-קסא; תא-שמע, גורניש ב', עמ' 79-90.

ההערכות נמצאות בשו"ת, וזאת בגלל אופי הפסיקה, בה צריך להכריע בין החכמים השונים. כמות ההערות לגבי חכם אחד עשויה להיות מדד ליחסו של רב"א לאותו חכם, אם לחיוב, אם לשלילה. ככל שמספר ההערות לשבח רבות - כך ההערכה אליו גדולה. מאידך גיסא, ככל שמספר ההערות השליליות מרובות - כך ההערכה אליו נמוכה. יש לסייג משפט זה בקביעה כי רב"א מתייחס בכבוד עצום לכל החכמים³. בסולם ההערכה של רב"א ניתן להבחין בחכמים שהוא ממקם בשורה הראשונה, והם החכמים הקדמונים שלפני תקופת הרמב"ן; בחכמים שנמצאים אצלו בשורה השניה, והם אלה שמתקופת הרמב"ן ועד סוף המאה ה"ו, ובחכמי המאה ה"ז - בני דורו או בני הדור שקדם לו.

החכמים הקדמונים

לקמן נראה כי החל מתקופת הרמב"ן מכנה רב"א את החכמים כ"אחרונים". לכן נתייחס לחכמים שהיו לפני כן כ"קדמונים". את הקדמונים נחלק לשתי קבוצות: החכמים הנערצים על רב"א, והחכמים שאינו מביע עליהם דעה. אין בכלל קדמונים שרב"א מזלזל בהם, וגם אם פה ושם הוא מרשה לעצמו לחלוק על כמה מהם - הרי שמקומות אלה נדירים ביותר.

קדמונים נערצים

בין הקדמונים הנערצים נמצאים מפרשים ופוסקים. המפרשים הם רש"י, בעלי התוספות והראב"ד, והפוסקים הם הרי"ף, הרמב"ם, הרא"ש, הרמ"ה והמאירי.

רש"י

החכם שזוכה לשבחים הרבים והגדולים ביותר, הוא בלי שום ספק רש"י. נביא כאן את רובן, לפי חיבוריו של רב"א:

בשטמ"ק חולין: "מיהו אכתי לא יצאנו ידי חובת גדול המפרשים רש"י ז"ל דמאי דתירצו הרמב"ן והרשב"א ז"ל דחיקא טובא... [ורב"א מציע פיתרון אחר לקושיות על רש"י] והיא שיטה נכונה לזכות מאיר עינינו

---

³ לקמן נראה שרב"א מזלזל בפלפול של הקונטרסין מחוגי תוספות גורניש, וכן שהוא דוחה את לימודו של מהריב"ל בעקיצות, ואעפ"כ הוא מכבד אותם בתארי כבוד.

רש"י ז"ל והמקום ידינני לכף זכות" (עמ' 5א). מדובר במקרה בו כל המפרשים תמחו על רש"י, ו"הכו אותו עוכלא בעוכלא" כלשונו של רב"א.

בשטמ"ק (כתובות: 1) רב"א מציין בצורה מפורשת כי רש"י עומד בראש הסולם מבחינתו, מבין כל הראשונים: "והוא המעולה שבפירושים" (ח"א, עמ' 1ג). (2) ביטוי שגור בפיו הוא: "ולי דברי רש"י ז"ל עיקר", כשראשונים כלשהם חולקים עליו (ראה למשל ח"א, עמ' 4ד; 4ע; ועוד). (3) "כן נראה לי ליישב פירוש רש"י ז"ל מאיר עיני ישראל בבקאות ובירות" (ח"א, עמ' 4ו). (4) "ועוד האריכו בכתב במחברת מחלוקתם [הרמב"ם והרמ"ה], ואני אתנהלה לאטי ליישב שמועתינו על פי שיטתו של הרב רבינו שלמה ז"ל שלם הוא ושלמה משנתו הוא מאיר עינינו בתורתו" (ח"א, עמ' 3ג). (5) "ולי כל דברי רש"י מדוקדקים מזוקקים שבעתים ואין בהם נפתל ועקש" (ח"ב, עמ' 2ח). (6) "ולי מדקדוק לשון אביהם של ישראל רש"י ז"ל משמע וכו'" (ח"ב, עמ' 3ז) - כך מגיב רב"א נגד הריטב"א שחולק על רש"י. (7) "וכל זה דקדק רש"י בלשונו הקצר והטהור שכתב וכו'" (ח"א, עמ' 1ו). (8) רב"א מכנה את רש"י: "מרן" (ח"ב קיז; קלב) - כינוי שנמצא עוד פעם אצלו רק ביחס לרבו הרדב"ז.

בשו"ת רב"א: 1) "וצריכין אנו למודעי אביהן ורבן של ישראל רש"י ז"ל, הוא המגלה לנו כל סתום ובלעדיו היה הגמר' כדברי הספר החתום" (סי' כו, עמ' ריג). (2) "וצריכין אנו ליישב דברי רבן של ישראל" (סי' לט, עמ' רעא).

בספר הדרשות: רש"י זוכה להערצה, לא רק על פירושו לתלמוד, אלא גם על פירושו לתורה. "ונראה לי ליישב פסוקים אלו על דרך פרש"י ז"ל הגם שיכולתי ליישבן בדרך אחרת, איפשר אבחר בדרכו שהוא רבן של ישראל, ומאיר עינינו בתורה שבכתב ובתורה שבע"פ, ומבלעדיו היתה התורה כספר חתום, וכל דבריו מיוסדים על אדני פז דברי רבותינו ז"ל" (עמ' רח).

המדד הפשוט ביותר ליחסו המיוחד של רב"א לרש"י נמצא כבר בשכיחות השם "רש"י" בשתי השיטות המקובצות על חולין ועל כתובות. נמנו כל המופעים, מכלי ראשון ומכלי שני. רש"י מוזכר כ- 2000 פעם בשטמ"ק חולין, והיא השכיחות הגדולה ביותר מבין כל החכמים המוזכרים שם. החכם השכיח ביותר אחריו הוא הרמב"ן, עם 376 מופעים. בשטמ"ק כתובות התופעה עוד יותר מרשימה: רש"י מופיע בה כ- 4800 פעם, לעומת כ- 1500 פעם של הריטב"א, כ- 730 של הרשב"א וכ- 550 של הרמב"ן.

רב"א מפרש את רש"י כאילו היה התלמוד עצמו. בשטמ"ק חולין הוא מפרש אותו למעלה מ- 30 פעם⁴, ובשטמ"ק כתובות יותר מ- 185 פעם⁵. אין הוא עושה כך לשום מפרש אחר. לדוגמה, את הרמב"ן, הרשב"א, הר"ן, הרא"ש והר"ף הוא מפרש פעם אחת בכל שטמ"ק חולין. הן אמת שהוא מגלה יחס מיוחד גם לתוספות, אותם הוא מפרש כ- 12 פעם בשטמ"ק חולין, אך ברור שהם נמצאים הרבה מאחורי רש"י. רב"א מברר את נוסחאותיו של רש"י בעזרת כתבי יד מדויקים, כפי שהוא עושה לתלמוד עצמו. אין הוא רגיל לנהוג כך כלפי מפרשים אחרים. אמנם הוא מעניק טיפול די דומה לבעלי התוספות, אך במידה פחותה בהרבה מאשר לרש"י. הוא בודק את נוסחאות רש"י בכתבי יד רבים⁶ שיש לו מפירוש רש"י, חושף את

4 להלן כמה דוגמאות בצירוף כמה מהערותיו של רב"א: (1) עמ' 5א: "מיהו אכתי לא יצאנו ידי חובת גדול המפרשים רש"י ז"ל דמאי דתירצו הרמב"ן והרשב"א ז"ל דחיקא טובא... [ורב"א מציע פיתרון אחר לקושיות על רש"י] והיא שיטה נכונה לזכות מאיר עינינו רש"י ז"ל והמקום ידינו לכך זכות". (2) 6ב: מפרש את רש"י. "ואפשר דזהו שכתב רש"י ז"ל וכו' והנכון כפרש"י ז"ל וז"ל וכו' פירוש לפירושו וכו'".

5 מדובר רק בפירושים למה שהוא מכנה "מהדורא בתרא", החל מפרק ה'. להלן כמה דוגמאות בצירוף הערותיו של רב"א: "ובדרך קצרה אחזור לפרש פרש"י על הסדר כדי שיבינו התלמידים" (ח"א, עמ' 3ג); "וכן מצאתי בפירושי רש"י כתיבת יד" (עמ' 2ג); מסכים עם הריטב"א איך לפרש את רש"י (עמ' 4ה); "כנ"ל פי' שמעתא זו לשיטת רש"י ז"ל וניחא כמה קושיות דוק ותשכח" (עמ' קלב3); "כן כתוב ברש"י כתיבת יד" (עמ' קמג3); "ואפשר דהכין הוא פי' של רש"י ז"ל" (עמ' קע1).

6 בשטמ"ק חולין: (1) עמ' 23א: "ובנוסחאות המדויקים של פירושי רש"י ז"ל כתוב וכו' והנכון כדפרש"י ז"ל וכו' וזהו שכתב רש"י ז"ל וכו'". (2) עמ' 115ב: טיפול בגירסת רש"י ע"י בדיקת ספרים שונים של פירושי רש"י. (3) עמ' 140א: "והכי איתא בקצת נוסחי פירוש רש"י ז"ל. ומיהו בספרים המדויקים שבידי לא נמצא כן בשום פירוש רש"י ז"ל". (4) עמ' 140ב: "כך כתוב בספרי היד המדויקים מפירושי רש"י ז"ל. להכי אסמך רש"י ז"ל וכתב וכו' מיהו בספרים המדויקים מפירושי רש"י ז"ל שבידי לא נמצא זה הלשון כלל ואפשר שהיה גליון כתוב מבחוץ והכניסוהו המדפיסים בפירוש רש"י ז"ל. כנ"ל". (5) עמ' 140ב: "כך היא הנוסחא בקצת פירושי רש"י ז"ל. ובקצת פירושי נוסח' אחריו וכו' והכל עולה לענין אחד". (6) עמ' 140ב: "ובזה אבא לפרש פירוש לפירושו של רש"י ז"ל וכו' כנ"ל שיטת רש"י ז"ל. וקצת מגיהים הגיהו בלשון רש"י ז"ל וכו' והוא טעות. והלשונות שכתבתי נמצא בפירושים מדויקים ישנים. ואחד מהם הועתק מכתבת יד רש"י ז"ל כפי מה שכתוב בתחילת הפירוש והוא ישן נושן". (7) עמ' 141א: "ע"כ בפירוש רש"י ז"ל בספרי הדפוס. ומיהו בספרים המדויקים מפירושי רש"י ז"ל שבידי לא נמצא זה הלשון. ונראה דאינו מפירוש רש"י ז"ל אלא גיליון מפירושי האחרונים והכניסוהו המדפיסים בפירוש. והכין משמע מדברי המפרשים ז"ל שהקשו קושיא זו ותירצו בענין אחר ולא הזכירו לרש"י ז"ל כלל וכו'". (8) עמ' 142א: "ודע דרש"י ז"ל והתוס' ז"ל כל חד וחד אזיל לשיטתיה וכו' מיהו בפירושי רש"י ז"ל המדויקים שבידינו אין הלשון כן". (9) עמ' 142ב: "והריני חוזר וכותב לשונו (של רש"י) מתחילה ועד סוף מפני שבאו קצת טעויות בדפוס, ואני כותב הלשון המדויק שבפירושי' השונים שבידי". (10) 186א: "ורש"י ז"ל כתב וכו'".

הנוסחה של רש"י בגמרא ובדרך כלל משבח אותה⁷. הוא נוהג לשבח את "לשונו הקצר" של רש"י שהצליח לכתוב במעט מילים את מה שאחרים כתבו באורך⁸. הוא זן בו בהרחבה⁹, בדרך כלל מול שיטת התוספות¹⁰, משתדל לתרץ את הקושיות¹¹ שהקשו על רש"י, מראה פעמים רבות כי קושיות התוספות (או

ע"כ. דברי הרב ז"ל בכאן הם סתומים וקשים להלמן וכבר נתחבטו בוקמאי וקמאי דקמאי ולא עלו בידם כהוגן. ויש שהגיהו לשונו ז"ל וגם הגהתם אינה מיושבת וכו' ובפירושי רש"י ז"ל הישנים מצאתי וכו' בפירושי רש"י ז"ל כתיבת יד וכו' ". בשטמ"ק כתובות: לפחות ב- 20 מקומות. להלן רובם: ח"א, עמ' 2ב; נה3; קמב3-קמג1; קמג3; קנא2-1; קנב1; קנד3; קנה1; קנה3-4; קס3-2; קס4-3; קסא2; קסג4; "ואי הוה גרסינן וכו' אתי שפיר טפי לשון רש"י ז"ל, ומיהו לא מצאתי כן בספרים הישנים, ושמא גרסת רש"י ז"ל היתה כן" (ח"א, עמ' קסא2); "ויש ספרים דלא גרסי וכו' ואפשר דזו היתה גרסתו של רש"י וכו' " (ח"א, עמ' רז4); "וכתבו עליו (על רש"י) בתוס' דלא דק וכו' אך יש נוסחה אחרת של רש"י בספר ישן וכו' ולהך נוסחה ליכא קושיא כלל" (ח"ב, עמ' נא4-3); "כן כתוב בפי' רש"י בכתיבת ישן נושן וכו' והתוספות לא כתבו כן בשם רש"י " (ח"ב, עמ' פב1); "לשון רש"י הכתוב בספרים ישנים וכו' וכך היה לו לריב"ש בפירושי רש"י שלו" (ח"ב, עמ' פג4); "כך פירש רש"י במ"ב והכין איתא בפירושי דוקני" (ח"ב, עמ' קלד2).

7 בשטמ"ק חולין: עמ' 113ב: "כנ"ל. וגרסת רש"י ז"ל היא הנכונה ומאי דגרסי הרשב"א ז"ל לעיל מאן תנא דלא בעי' כונה לחולין ליתא כלל וכדתי' ". בשטמ"ק כתובות: "ויש בלבול נוסחאות בהני בעיי, ורש"י ז"ל סידרן כאשר כתוב בספרינו" (ח"ב, עמ' מה2); מביא גירסת רש"י וגירסה אחרת, "וגירסת רש"י ז"ל היא הנכונה" (ח"ב, עמ' ט1); גירסת רש"י מול גירסת ר"ת (ח"ב, עמ' עב2).

8 "וכל זה דקדק רש"י בלשונו הקצר והטהור שכתב וכו' " (שטמ"ק כתובות, ח"א, עמ' רי1); "וכשני הפירושים [ר"י מטראני ור' יהוסף ׳ מיגש] פירש רש"י בלשונו הקצר" (שם, ח"ב, עמ' מה1). "כנ"ל לפרש על פי דברי רש"י ז"ל הקצרים" (שטמ"ק חולין, עמ' 65ב).

9 דוגמאות: שטמ"ק כתובות ח"א, עמ' קמד2; קפא2. 10 דוגמאות: שטמ"ק כתובות ח"א, עמ' קלט1; קלט2; קמג2; קמד2; קמג3; קמח3-2; קמט1; ח"א קנה2-1; ח"ב, עמ' מח4; מט2.

11 בשטמ"ק חולין: 1) עמ' 9ב: רב"א מתרץ את קושיות התוספות והרא"ש על רש"י. 2) עמ' 15ב: מיישב קושית הרא"ה על רש"י ומסיים כך: "ואפשר שזהו שכתב רש"י ז"ל...". 3) עמ' 39ב: הרשב"א הקשה על רש"י: "ולי דברי רש"י ז"ל עיקר". 4) בעמ' 53א: מתרץ קושית התוספות על רש"י. 5) "כנ"ל פי' לפירושו של רש"י ז"ל ונסתלקה בזה מה שהקשה הרא"ש ז"ל על זה הלשון שכתב רש"י ז"ל...". 6) בעמ' 138א: התוספות הקשו על רש"י וכו'. אח"כ מביא רב"א את פירוש הר"ן וכותב: "ובודאי שאין פירושו של רש"י ז"ל כן וכו' ", ואז הוא מסביר את רש"י. 7) בעמ' 133א: "והשתא ניחא מאי דאקשו על רש"י ז"ל... עוד הקשו על פרש"י ז"ל... ויש לישב שיטת רש"י ז"ל... וכן יש לדקדק מלשון רש"י ז"ל... ועוד הקשו על פרש"י ז"ל...".

בשטמ"ק כתובות בח"א עמ' עב2-3 מביא רב"א את המפרשים ואת רש"י, ולכאורה הכל נוח לשאר המפרשים וקשה לרש"י. אך הוא משתדל לתרץ את רש"י ומסיים כך: "ומעתה עלו דברי רש"י כהוגן ואין בהם וכו' ולא נפתל ועקש והפוך בדבריו ותמצא דבריו מכוונין בו"; בח"א עמ' עג2-4 מציין רב"א כי רש"י קשה מאד, והוא מתאמץ לתרץ אותו, ומוסיף: "ודע דבגמרות ישנות של קלף גרסינן וכו' ואפשר שזאת היתה גרסתו ז"ל". (ח"א, עמ' עג2); בח"א עמ' עו4-3 מוזכר שרש"י מצטט משנה, ושהר"ש טען נגדו שזו תוספתא, כי אין זה במשניות שלנו, ורב"א מתרץ ומסיים: "כנ"ל לישב פי'

של ראשונים אחרים) על רש"י נובעות מהבנה לא נכונה של רש"י¹², וחושף תירוצים לקושיות שהקשו על רש"י בתוך לשונו של רש"י עצמו¹³. יש והוא מייחס לרש"י יותר מכוונה אחת¹⁴. הוא מחפש תמיד את החידוש¹⁵ שבדברי רש"י, תולה בו חידושים רבים שהוא גוזר לפעמים ממילה אחת¹⁶, מדקדק מדוע רש"י

רש"י ז"ל מאיר עיני ישראל בבקאותיו ובישרותו; מתרץ קושיה על רש"י ומסיים: "ורש"י ז"ל נדחק לתרוצא דוק ותשכח" (ח"א, עמ' 1-2); רב"א משיב לתמיהת שיטה ישנה על רש"י; מתרץ קושית התוספות על רש"י (ח"א, עמ' פט); תירוץ לטובת רש"י יותר קצר מזה שנתנו הקונטרסין (ח"א, עמ' פט-2); מתרץ קושית הרא"ש על רש"י (ח"א, עמ' צב); מתרץ קושיות שהקשה על רש"י "חכם גדול שלפנינו" (הוא מהריב"ל) (ח"א, עמ' קב-4; קג; 1); מתרץ קושית ר"ת על רש"י (ח"א, עמ' כז); מתרץ קושית התוספות על רש"י (ח"א, עמ' כז-4; קכ); מתרץ קושי התוס' על רש"י (ח"א, עמ' קמא-2); מיישב את קושית בתוספות על רש"י (ח"א, עמ' קנה); "כל המפרשים דחו פרש"י וכו' ובמאי דכתב הרמ"ה ז"ל בפריטיו וכו' מתורץ פירושו של רש"י ז"ל", ורב"א ממשיך ליישב את רש"י (ח"א, עמ' קנו-4); "כן נראה לי ליישב שיטת רש"י ז"ל והרא"ש ז"ל" (ח"א, עמ' קס); מתרץ את קושית התוספות על רש"י (עמ' קסו-2); מתרץ את קושית התוספות על רש"י מתוך לשונו של רש"י (ח"א, עמ' קעג); עמ' קעג; עמ' רג. התוס' הקשו על רש"י כי נתנו לו פירוש אחר ממה שצריך, ורב"א מפרש אותו כראוי (ח"ב, עמ' 1); הרמב"ן והרשב"א דחו את רש"י, אך רב"א כותב: "ולי דברי רש"י ז"ל נראין עיקר" (ח"ב, עמ' כא); הרא"ה כתב: "ודלא כפי' הקונטרס", ורב"א כתב: "ורש"י יתרץ וכו' " (ח"ב, עמ' מה); הריב"ש התקשה בהבנת רש"י, "ובמאי דכתיבנא ניהא שיטת רש"י" (ח"ב, עמ' 10); מתרץ את קושית התוספות על רש"י (ח"ב, עמ' סג); "כנ"ל לישב שיטתו של רש"י" (ח"ב, עמ' עח); רב"א מתרץ את קושית הריטב"א והתוספות על רש"י (ח"ב, עמ' קיז); "התוספות דחו את פירוש רש"י במ"ב בשתי ידיים, ונראה לי פירוש לפירושו וכו' " (ח"ב, עמ' קלט); מתרץ את קושיות הריטב"א על רש"י (ח"ב, עמ' קמב); רב"א דוחה את קושית הריטב"א על רש"י (ח"ב, עמ' קנח); "ואי פתכת מה שכתב הר"י מטראני וכו' עולה פי' רש"י כהוגן ולית עליה קושיא כלל דוק ותשכח" (ח"ב, עמ' קסג); שיטת הראב"ד בחידושויו לב"ק מול שיטת התוספות והרשב"א, ורב"א נותן פירוש נוסף לגמרא, "ובהכי רהטא כל לשונותיו של רש"י ז"ל" (ח"א, עמ' קפט).

¹² בשטמ"ק כתובות: המפרשים (התוספות, הר"ז הלוי, הרמב"ן, הרא"ש) הבינו את רש"י בצורה מסויימת, ורב"א חולק על הבנתם ומפרש אחרת (ח"א, עמ' פג-3-1); "אבל התוספות לא פירשו כן פירושו ז"ל וכו' (ח"ב, עמ' קכח); חולק על פירוש הריטב"א לרש"י, שבגללו הוא מקשה על רש"י: "ולי כל דברי רש"י מדוקדקים מזוקקים שבעתים ואין בהם נפתל ועקש" (ח"ב, עמ' קמח); דוחה קושית הריטב"א על רש"י ומעיר: "לפי מאי דפרישנא במ"ב לא קשיא כלל" (ח"ב, עמ' קמט).

¹³ בשטמ"ק חולין: עמ' 13 ב: "וז"ל הרא"ה... ע"כ. ולי מדכתב רש"י ז"ל וכו'... כנ"ל וכן יש לדקדק מלשון רש"י ז"ל שכתב... יש לפרש דלהכי כתב רש"י ז"ל...". בשטמ"ק כתובות: הריטב"א הקשה על רש"י, "ורש"י ז"ל תירץ קושיא זו בלשונו ז"ל וכו' " (ח"ב, עמ' מב).

¹⁴ למשל בשטמ"ק חולין עמ' 115 ב: "ואפשר שאף לזה כיוון רש"י ז"ל".

¹⁵ בשטמ"ק כתובות: "דברים פשוטים כתב כאן הרב ז"ל ואין דרכו כן בכוליה תלמודא" (ח"א, עמ' כה); "ודוק מה שכתב רש"י וכו' " (ח"ב, עמ' מה).

¹⁶ בשטמ"ק כתובות "והיינו דהשמיט רש"י ז"ל מלת ליה" (ח"ב, עמ' נ1).

השתמש במילה מסוימת ולא במילה אחרת¹⁷, או מה הצורך בה בכלל, מדוע האריך בלשונו¹⁸, מדוע נאלץ לפרש כך ולא אחרת¹⁹, וכך הוא הולך ומדייק דיוקים רבים מלשון רש"י²⁰, עד שהוא מראה כי כל פירוש רש"י הוא כסולת נקיה²¹. הביטויים השגורים בפיו הם: "וזהו מה שכתב רש"י ז"ל"²², או "ואפשר דלהכי כתב רש"י"²³, "וכל זה יש לדקדק מלשונו של רש"י שכתב וכו' " (ח"ב, עמ' כו4), וזאת אחרי כ- 70 שורות

- 17 בשטמ"ק כתובות: "ואפשר דלרמזי וכו' " (ח"א, עמ' ריד1).
- 18 בשטמ"ק כתובות: "להכי האריך הרב ז"ל " (ח"א, עמ' ריג2); מסביר מדוע האריך רש"י במהדורא קמא (ח"ב, עמ' טו1).
- 19 בשטמ"ק כתובות: "פי' לפי' הוקשה לו וכו' יש לדקדק בלשון רש"י וכו' " (ח"ב, עמ' קמט1); מדוע לא פירש רש"י כמו התוספות (ח"ב, עמ' קנ2); "ורש"י כתב וכו' לכך לא פי' ואפשר, דהיינו כדפרישנא, דוק ותשכח" (ח"ב, עמ' קס3).
- 20 בשטמ"ק כתובות: "ואכתי יש לדקדק קצת בדברי רש"י" (ח"ב, עמ' קמח3); מדייק את פירוש הגאונים מלשון רש"י (ח"א, עמ' סב2); מביא פירוש הרא"ה, "וכן פירש הריטב"א ז"ל וכו' והכין דייקנא לה מלשון רש"י ז"ל" (ח"א, עמ' עו2); ויש עוד לדייק לשיטת רש"י... (ח"א, עמ' קכז2); ח"א, עמ' קלב2-1; "וכל זה למדנו מפרש"י וכו' (עמ' קמו4-קמז1); "והשתא דייק טפי לשון רש"י" (ח"א, עמ' קנה4); "ודוק שרש"י ז"ל כתב וכו' " (ח"א, עמ' קנז2); אחרי תירוץ הרא"ה על קושיית התוספות, הוא כותב: "ובמאי דכתיבנא לעיל ניחא טפי, ודייקנא לה נמי מלשון רש"י" (עמ' קס2); "וזהו שכתב רש"י וכו' ולא קיצר וכו' " (ח"א, עמ' קס3); "כל זה אני מצדד לפי' רש"י ז"ל" (ח"א, עמ' קסז1); "ודוק שהראה מקום לעיל ולא אעיקר דוכתיה דלקמן" (ח"א, עמ' קסז2); "והכין דייק רש"י ז"ל וכו' " (ח"א, עמ' קסח4); "ודוק שרש"י שינה פירושו הכא מדלעיל" (ח"א, עמ' קעב1); רב"א מדקדק בלשון הגמרא "וזהו שכתב רש"י" (ח"א, עמ' קעג3); "וכל זה רמז בלשונו של רש"י ז"ל דוק ותשכח" (ח"א, עמ' קעח1); ח"א, עמ' קעב1; רב"א, עמ' קעח2; "ודוק ותשכח בלשון רש"י ז"ל וכו' " (ח"א, עמ' רד2); "וכל זה דקדק רש"י בלשונו הקצר והטהור שכתב וכו' " (ח"א, עמ' רי1); "ובהכי דייק שפיר לשונותיו של רש"י ז"ל" (ח"א, עמ' ריג2); "ויש לדייק כך מפי' של רש"י ז"ל במהדורא בתרא וכו' " (ח"ב, עמ' כ4); ח"ב, עמ' כג1; מפרש את הרא"ה, "ויש לדייק כן מלשון רש"י" (ח"ב, עמ' נו3); "ודוק לשון רש"י שכתב וכו' " (ח"ב, עמ' פא4); "כן דקדק רש"י בלשונו דוק ותשכח" (ח"ב, עמ' צח2); "ודוק שכתב רש"י וכו' " (ח"ב, עמ' קיט1); "ויש לדקדק בלשונו (של רש"י) וכו' ובוה עלו דברי הרב בדקדוק כהוגן דוק ותשכח כנ"ל" (ח"ב, עמ' קנט1); "וכן יש לדקדק מלשון רש"י" (ח"ב, עמ' קס4).
- 21 רב"א מביא את שיטת הראב"ד בחידושו לב"ק מול שיטת התוספות והרשב"א, ונותן פירוש נוסף לגמרא, "ובהכי רהטא כל לשונותיו של רש"י ז"ל" (ח"א, עמ' קפט2).
- 22 בשטמ"ק חולין: עמ' 13ב מובא פירוש של הריטב"א לגמרא, ורב"א אינו מקבל פירוש זה, אלא נותן אחר ומסיים: "וזהו שכתב רש"י ז"ל...". הביטוי נמצא כ- 50 פעם בשטמ"ק כתובות; דוגמאות: "וזהו שכתב רש"י ז"ל בקיצור לשונו וחכמתו" (ח"א, עמ' רח3); "ואפשר שזהו שכתב רש"י וכו' " (ח"א, עמ' סא1); אחרי תשובות ריב"ש "וזהו שכתב רש"י" (ח"א, עמ' סה4); ח"א, פירוש משלו ואח"כ "וזהו שכתב רש"י" (ח"א, עמ' קכז2); "ואיכא למידק... וזהו שכתב רש"י ז"ל...ל" (ח"א, עמ' קמא4); "לכך כתב רש"י" (ח"א, עמ' קסב1); "וי"ל דלכך כתב רש"י ז"ל" (ח"א, עמ' קסה1); "ולכך פירש רש"י" (ח"א, עמ' קסו3); "וזהו שכתב רש"י" (ח"א, עמ' קעא3).
- 23 הביטוי נמצא כ- 70 פעם בשטמ"ק כתובות; דוגמאות: הקונטרסין הקשו על התוספות, "ואפשר דלהכי כתב רש"י" (ח"א, עמ' צא1); כדי להימלט מקושיית התוספות: "ואפשר דלהכי כתב רש"י ז"ל...ל" (ח"א, עמ' קב4); "וי"ל דלכך כתב רש"י...ל" (ח"א, עמ' קג1); "ואפשר דלהכי כתב רש"י...ל" (ח"א, עמ' קכז2); "ואפשר שזהו שכתב

של דיוקים מלשון רש"י; "והיינו דהשמיט רש"י ז"ל מלת ליה" (ח"ב, עמ' 1). יש אפילו מקום בו רב"א כותב פירוש ארוך על רש"י ואחר כך הוא מסכם כך: "ולכל זה כיון רש"י שכתב וכו' "24. במקרים רבים מסיק רב"א מן העובדה שרש"י השתמש בסגנון מסויים ולא באחר שרש"י התכוון לתרץ בכך כל מיני קושיות שעלו בפני הראשונים²⁵, והוא משתמש אז במונח "ורש"י נשמר"²⁶. שיטה זו, המכונה "שיטת השמירות", היא חלק מאסכולת "העיון הספרדי" מבית מדרשו של ר' יצחק קנפנטון, שתוארה על ידי בויארין. לקמן נראה שעיקר לימודו של רב"א מתאים לדרכי אסכולה זו.

בפרק ב' ראינו כי רב"א מחדש בשטמ"ק כתובות חידושים רבים (כשליש מן החיבור הוא פיתוחים אישיים, והשאר ציטוטים מראשונים). בחידושי אלה הוא מחפש בדרך כלל אילן גדול להתלות בו, וכמעט תמיד הוא משתדל לבסס אותם על דיוקים מרש"י²⁷.

רש"י ז"ל... " (ח"א, עמ' קמה3); "והא דלא נקט רש"י ז"ל... ואפשר משום... " (ח"א, עמ' קמה4); "ונראה דלכך כתב רש"י... " (ח"א, עמ' קמה4); רב"א דוחה פירוש מוטעה: "וכן כתב רש"י וכו' " (ח"ב, עמ' 4ז); פירוש הגמרא לפי רש"י: "ואפשר דלהכי כתב רש"י וכו' " (ח"ב, עמ' 2ג); רב"א מתרץ קושית התוספות, "ואפשר דלכך כתב רש"י וכו' " (ח"ב, עמ' קסד3); רב"א מפרש את הריטב"א, "ואפשר דלכך כתב רש"י וכו' " (ח"ב, עמ' קסד4).

24 "כל זה נראה לפרש עלה דמהדורא בתרא וכו' ולכל זה כיון רש"י שכתב וכו' " (שטמ"ק כתובות, ח"ב, עמ' 3ג).
25 בשטמ"ק חולין עמ' 67א: רב"א מדייק מלשון רש"י תירוצים לקושית הר"ף. בשטמ"ק כתובות: "ועוד נראה דבזה תירץ קושיית התוס' וכו' " (ח"ב, עמ' 3א); "ונראה דתירץ קושית התוס' " (ח"ב, עמ' 3ב); "משמע דבהכי מתרצא הך קושיא" (ח"ב, עמ' קלו1); "ורש"י תירץ כל זה שכתב וכו' " (ח"א, עמ' 3א); "תירוצי הרשב"א לא נהירא, ומלשון רש"י למדנו תירוצי קושיא זו" (ח"א, עמ' 3ו); "ומשמע שרצה לתרץ קושיה זו" (ח"א, עמ' 4מ); "ושמא רצה לתרץ בזה הקושיה הראשונה" (ח"א, עמ' 4מ); "אם תקשה וכו' רש"י ז"ל תירץ זה שכתב וכו' " (ח"א, עמ' קסד4); רש"י בלשון תירץ קושיה (ח"א, עמ' קפז4); "ורש"י ז"ל תירץ בקוצר כדרכו קושיית התוספות ז"ל" (ח"א, עמ' קצט3); "וניחא לשיטתו כל הקושיות" (ח"א, עמ' רב1); בעזרת דיוק נפלא מרש"י, מראה רב"א איך רש"י תירץ קושית תוספות (ח"א, עמ' רח3); "רש"י תירץ קושיות התוס' וכו' " (ח"ב, עמ' 1ב); מתרץ קושית התוספות בעזרת רש"י (ח"ב, עמ' 4ד - עה1); רב"א מסלק את קושית התוספות בעזרת רש"י (ח"ב, עמ' קט1); "ורש"י תירץ כל זה (קושיות הריב"ש, הרמב"ן וכו') במאי דכתב וכו' " (ח"ב, עמ' קיז2).

26 ח"א, עמ' כו; לה4; לט2; מו3 - מז1; "כדי להישמר מפירוש הגאונים דכתבינן" (ח"א, עמ' נו1); רב"א מציין את הפירושים המוטעים הנשללים ע"י רש"י (ח"א, עמ' נט3); "כך מצאתי בקונטרסין וזה הפי' אין לו רגלים כלל ואיני כדאי שישמור ממנו רש"י ז"ל" (עמ' ד2); "ונשמר רש"י ז"ל שלא נפרש וכו' " (ח"א, עמ' 2ג); "וכבר תירץ [רש"י] קושית התוס' ז"ל במאי דכתב וכו' " (ח"א, עמ' קעד4).

27 בשטמ"ק חולין רב"א מחדש חידושים עצמיים רבים ותומך אותם בעזרת דיוקים מרש"י, כשהוא משתמש עשרות פעמים בביטוי: "ואפשר שזהו שכתב רש"י ז"ל וכו' ". דוגמאות: בעמ' 62ב, אחרי פיתוח ארוך, כותב רב"א: "ואפשר שלכל מה

כמעט בלי יוצא מן הכלל, כל פעם שראשונים כמו בעלי התוספות, הרמב"ן, הרשב"א והריטב"א מקשים על רש"י ודוחים את דבריו ונותנים פירוש אחר - רב"א הופך את הקערה על פיה ומגיע למסקנה שדוקא הפירוש שלהם הוא הפירוש המוקשה, ואילו פירושו של רש"י נוח²⁸. הוא מציין בצורה מפורשת כי רש"י עומד בראש הסולם מבחינתו: "והוא המעולה שבפירושים" (ח"א, עמ' 1-2). גם אם נתנו פירוש שונה

שכתבתי כיוון רש"י ז"ל שכתב וכו' ". בעמ' 121ב, רש"י הוא מרכז הדיון, ומסביבו מסתובבים שאר המפרשים, וחיידושי האישיים של רב"א מבוססים על רש"י ונגזרים מדיוקים מלשונו: "ועוד יש לסמוך דברי רש"י". "וכן יש לדקדק מלשון רש"י ז"ל שכתב וכו' ע"כ. נשמר מהפירוש דכתבי מעיקר' ". בעמ' 118א: "וכל לשונותיו של רש"י ז"ל מורין כמו שכתבתי". בעמ' 187ב: "כנ"ל. ומתוך פירושו של רש"י ז"ל למדתיה דוק ותשכח הכל מובן בלשונו ז"ל". בשטמ"ק כתובות: ח"א, עמ' 1; "כן כתוב ברש"י כתיבת יד מדויק ודוק ותשכח כל מאי דכתיבנא ויש היפוך לשון ברש"י וכו' ולא ידעתי לפרשו כהוגן" (ח"ב, עמ' 4ט); "וכמו שפירש רש"י ז"ל" (ח"א, עמ' 1ח); "לכך הנכון כמו שפרש"י ז"ל" (ח"א, עמ' 2); "כנ"ל, והכין משמע מלשונו של רש"י" (ח"א, עמ' 2ט); פירוש משלו ואח"כ "וכדפרש"י ז"ל" (ח"א, עמ' 3ט); פירוש משלו ואח"כ: "וכן פירש רש"י ז"ל" (ח"א, עמ' 3ז); פירוש משלו ואח"כ: "וכן פרש"י ז"ל דוק ותשכח והוא ברור ונכון" (ח"א, עמ' 3קמה); "ואפשר דלכל זה כיון רש"י ז"ל שכתב וכו' " (ח"א, עמ' 2קנב); "וכן פירש רש"י ז"ל דוק ותשכח" (ח"א, עמ' 1קא); "ויש לי לתרץ עוד וכו' והכין דייק לשון רש"י" (ח"ב, עמ' 1); פירוש עצמי ואח"כ: "ויש לדייק קצת כן ממה שכתב רש"י וכו' " (ח"ב, עמ' 3נח); "כך פירש רש"י וכך נראה לי" (ח"ב, עמ' 4סד); נותן פירוש משלו, "וכן משמע מלשון רש"י"; רב"א מפרש בצורה שונה מן הריב"ש, "וכדפרש"י" (ח"ב, עמ' 4קז); "והכין דייק לשון רש"י" (ח"ב, עמ' 4קא).

28 דוגמה בשטמ"ק חולין עמ' 37א: רב"א ציטט מן החיבור האנונימי "שיטה" שהקשה על רש"י ועל הראב"ד, וכותב עליו: "ועל שיטה זו איכא לאקשווי טובא, אבל לפי שהארכתי אמרתי אקצר בזה, וכבר יישבנו פי' רש"י ז"ל והוא הנכון". דוגמאות בשטמ"ק כתובות: **נגד התוספות**: "והתוס' לא פירשו כן וכו' אלא הנכון כדפירש"י ז"ל" (ח"א, עמ' 3טו); "פי' רש"י ניחא, ופירוש התוס' קשה" (ח"ב, עמ' 3-2); "לשיטת רש"י ניחא אבל לשיטת התוספות קשיא" (ח"ב, עמ' 4ד - כה); "לשיטת רש"י ניחא אבל לשיטת התוספות וכו' " (ח"ב, עמ' 1מג); "כולה לשיטת רש"י ניחא, אבל לשיטת התוספות וכו' " (ח"ב, עמ' 3ט); "הגמרא ניחא לרש"י" (ולא לתוספות) (ח"ב, עמ' 3כד). **נגד הרמב"ן**: "וכבר כתב הרא"ה ז"ל תלמידו דפירוש רש"י עיקר" (ח"א, עמ' 1עד). **נגד הרשב"א**: "אלא הנכון כמו שפירש רש"י" (ח"א, עמ' 1עו); "ופרש"י עיקר דלפירוש הרשב"א ז"ל קשיא" (ח"א, עמ' 1קמו); כאשר הרשב"א והרמב"ן דוחים את פירוש רש"י, רב"א מתרץ את קושיותיהם, וכותב: "ולוי דברי רש"י ז"ל נראין עיקר וכו' כנ"ל ליישב שיטת רש"י ז"ל מאיר עינינו בתורתו ז"ל" (ח"ב, עמ' 2א). "אבל פרש"י ז"ל הוא הנכון וכן פירשו בתוס' ז"ל..." (ח"א, עמ' 4קמה). **נגד הריטב"א**: "ולוי פירושו של רש"י נראה יותר" (ח"א, עמ' 3ריא); רב"א חולק על הפירוש שנתן הריטב"א לרש"י, שבגללו הוא מקשה על רש"י: "ולוי כל דברי רש"י מדוקדקים מזוקקים שבעתים ואין בהם נפתל ועקש" (ח"ב, עמ' 2קמח); נגד פירוש הריטב"א: "ולוי מדקדוק לשון אביהם של ישראל רש"י ז"ל משמע וכו' " (ח"ב, עמ' 3סז). **נגד הרא"ש והריטב"א**: "ולוי דברי רש"י ז"ל עיקר" (ח"א, עמ' 4סד).

משל רש"י מבלי להתייחס לדברי רש"י, רב"א משווה בין שני הפירושים ומעדיף את פירוש רש"י²⁹. יש והוא מפרש את רש"י פירוש בהיר עד מאד, ואז הוא טוען שכל התלבטויות הראשונים הפכו למיותרות: "וזה ברור, ולא ידעתי במה נתחבטו הראשונים ז"ל" (שטמ"ק כתובות ח"א, עמ' 404). אם הוא מגלה שאחד הראשונים נתן פירוש מנומק שמתאים לפירוש רש"י הקצר - הוא משבח אותו³⁰. אם בכל זאת הוא מגיע למסקנה שפירושו של אחד הראשונים הוא פירוש טוב, הוא משתדל להוכיח שגם פירושו של רש"י תקף, וכי יש יותר מדרכ אחת להבין את הגמרא³¹.

אחד המאפיינים המרכזיים בלימודו של רב"א הוא להעלות את כל הבעיות שמעוררת הסוגיה, על ידי הבאת כל הראשונים שעמדו לרשותו, שכל אחד מהם דן באחת הבעיות. לסוף הוא מראה כי הפיתרון לכל הבעיות נמצא בלשונו המדויק של רש"י. דוגמה: על האגדה בכתובות (דף ל, ע"א): "הכל בידי שמים חוץ מצנים פחים", מפתח רב"א דיון נרחב, כי עמד לרשותו חומר ראשוני רב (התוספות, גליון, הרא"ש, הריטב"א, הקונטרסין), והוא עצמו מתערב בדיון כשהוא מפרש את דבריהם ומקשה עליהם. לבסוף הוא מביא את רש"י וכותב: "ורש"י ז"ל כתב חוץ מצנים פחים שפעמים שבאים בפשיעה ע"כ. ובוזה תירץ הכל ואין כאן שום קושיא ממה שהקשו התוס' ז"ל דוק ותשכח".

²⁹ בשטמ"ק חולין: עמ' 28א: מעדיף את פירוש רש"י על פני פירוש הרמב"ן: "...הרמב"ן ז"ל. והנכון כפירוש רש"י ז"ל, דלפירוש הרמב"ן ז"ל למה לי וכו' ", ושוב שם הוא מבטל את פירושי הרמב"ן, הרא"ה והר"ף, "והנכון כפרש"י ז"ל...". בשטמ"ק כתובות: בח"א, עמ' 404, מפרש רב"א את פירוש הרמב"ם למשנה, אך מעדיף על פניו את פירוש רש"י, והוא כותב: "דמה שפירש הרמב"ם בזה רחוק מאד ואין במשמעות הלשון כן"; פירוש רש"י יותר טוב מפירוש תלמידי ר"י (ח"ב, עמ' 32); "ועוד האריכו בכתב במחברת מחלוקתם [הרמב"ם והרמ"ה], ואני אתנהלה לאטי ליישב שמועתינו על פי שיטתו של הרב רבינו שלמה ז"ל שלם הוא ושלמה משנתו הוא מאיר עינינו בתורתו" (ח"א, עמ' 303); רב"א מביא קושיא על הגמרא ותירוצו של הריטב"א, אך אינו מסתפק בו, והוא נותן עוד תירוצים משלו, ובסוף מתבסס על רש"י וכותב: "לשון רש"י והוא עיקר" (ח"א, עמ' 4).

³⁰ לדוגמה, בח"א, עמ' 304, מובא פירוש מפורט של הריטב"א שטורח גם לשלול פירוש אחר, ורב"א כותב עליו: "וכן פירש רש"י ז"ל וכן עיקר".

³¹ הריטב"א הביא ירושלמי שממנו עולה פירוש שונה משל רש"י, ורב"א בכל זאת כותב: "ולפי שיטתו של רש"י שפיר" (ח"ב, עמ' 1). "ואם תאמר... ולשיטת רש"י ז"ל ניהא... אבל לשיטת התוספות קשיא... ותירצו בתוספות..." (ח"ב, עמ' 1).

הואיל ופירוש רש"י הוא כמעט תמיד, לדעת רב"א, הפירוש המעולה ביותר לסוגיה, יש לצפות כי הוא יובא בסוף הדיון כגולת כותרת, מעין "אחרון אחרון חביב", או מעין "הלכה כבתראי". לדוגמה: "ואגמור כל מה שכתבו המפרשים בשמעתא זו ושוב אבאר שמעתין על פי דרכו של רש"י ז"ל והתוספות ז"ל באר היטב בסיעתא דשמיא" (ח"א, עמ' מה3); "הרי הצעתי לפניך כל מה שכתבו הראשונים ז"ל ומתוכם נלמוד פירוש רש"י והתוספות ז"ל גם אם לא כדבריהם" (ח"א, עמ' לג1), ואחר כך הוא כותב: "ובדרך קצרה אחזור לפרש פרש"י על הסדר כדי שיבינו התלמידים" (ח"א, עמ' לג4-3).

אך למרות הערצתו המיוחדת לרש"י, יש שהוא שהוא נותן פירוש עצמי שונה משל רש"י, מעין אלטרנטיבה, אף על פי שפירוש רש"י נותר עדיין בתוקף בעיניו³², וזה מתאים לתפיסתו כי יכולים להיות פירושים שונים שכולם נכונים; יש שהוא מקשה עליו³³, או שהוא תומך בפירוש של אחרים³⁴ ששונה משל רש"י, או שהוא מעדיף את פירושו העצמי על פני פירוש רש"י³⁵.

כדי להשלים את התמונה לגבי יחסו של רב"א לרש"י יש לתאר את יחסו למה שהוא כינה "מהדורא קמא" של רש"י במסכת כתובות. למעשה נראה שמדובר בעיבוד שעשה הריב"ן תלמיד רש"י מפירושו של רש"י. רב"א סבור שמדובר במהדורא קמא של רש"י, ושרש"י עשה מהדורא בתרא מקוצרת³⁶ - הוא

³² דוגמאות בשטמ"ק כתובות: נותן פירוש משלו, "ורש"י לא פירש כן" (ח"א, עמ' סב2-1); מקבל את שני הפירושים; מפרש את הגמרא לפי רש"י, מביא את קושית התוספות ואת תירוץ, ואז הוא מביא פירוש עצמי לגמרא (ח"ב, עמ' מז4-3).

³³ בשטמ"ק חולין: "פרש"י ז"ל וכו' ע"כ. ולא ידעתי למה צריך וכו' " (עמ' 14ב). בשטמ"ק כתובות: ח"א, עמ' ז4; כו4; קלח3; "ולא ידעתי לפרשו כהוגן" (ח"ב, עמ' יט4); פי' רש"י מגומגם בגלל הגירסה שהיתה לו, אך גירסת ר"ח נוחה (ח"ב, עמ' כ2); "ונדחק רש"י" (ח"ב, עמ' כו3); בח"ב עמ' קלג3, מצטרף רב"א לקושיות שהקשו הרבה ראשונים על רש"י, בכללם התוספות, הרמב"ן, הרא"ש והריטב"א, והוא קובע: "ולפרש"י יש דוחק גדול"; "ועל פרש"י קשה" (ח"ב, עמ' קמא4); מקשה עליו ואח"כ מתרץ (ח"ב, עמ' קסג3).

³⁴ תומך בתוספות נגד רש"י (ח"א, עמ' נט2); פי' תוספות ניחא לעומת רש"י (ח"א, עמ' פב2-1); שיטת הרא"ש יותר טובה משל רש"י (ח"א, עמ' קע1); והתוס' מפרשים בעניין אחר ולהם יותר נוח (ח"א, עמ' קע2); רב"א מפרש את רש"י וקובע אח"כ כי פירוש התוספות יותר מדויק (ח"א, עמ' קצח4); "ולשיטת התוספות והרא"ש ז"ל אתיא שפיר לישנא דתלמודא" (עמ' קצח4).

³⁵ רב"א מציג פירוש שונה משל רש"י ומסיים "והוא הנכון" (ח"א, עמ' כו2); פירוש לגמרא שאפשר לדייק מן הרשב"א, והוא לדעתו יותר נוח משל רש"י (ח"א, עמ' ס4-3); וכן בח"א, עמ' נ1; פא4-פב1.

³⁶ "ואפשר לרש"י ז"ל במהדורא בתרא הכין סבירא ליה דקצרי מאי דכתב במהדורא קמא" (שטמ"ק כתובות, ח"ב, עמ' קיז4).

הפירוש שנדפס. הוא מתייחס למהדורא קמא באותו כבוד³⁷ בו הוא מתייחס למהדורא בתרא, ומסתמך על מהדורא קמא כדי לבסס פירושים משלו³⁸, אך יש לו העדפה למהדורא בתרא³⁹ (להוציא מקרים בודדים⁴⁰), כי הוא מניח שרש"י חזר בו במהדורא בתרא⁴¹. הוא מפרש מדי פעם בפעם את הדיבורים של מהדורא קמא⁴² כמו שהוא עושה לרש"י עצמו, ובודק את גירסתה⁴³. הוא מחיל גם עליה את שיטת השמירות⁴⁴. יש והוא נעזר במהדורא קמא כדי לתרץ קושיות⁴⁵ על רש"י. לפעמים הוא מקשה על מהדורא קמא⁴⁶, או חולק עליה⁴⁷. יש והוא מפרש את מהדורא קמא ומהדורא בתרא יחד⁴⁸.

37 "רש"י במ"ק דדייק בפירושים ופריש הכין וכו' " (ח"ב, עמ' 2); "ואיברא דלשון התלמוד אתי שפיר למה שפירש במ"ק" (ח"ב, עמ' 2); דיוק מפירוש רש"י במ"ק (ח"ב, עמ' 1); בדיבור שנמצא בעמ' 4-עמ' 1, מציג רב"א את שיטת רש"י דרך מ"ק ומ"ב בו-זמנית; מעדיף את פירוש מ"ק על פני פירוש ר"ת: "אלא ודאי הנכון כפרש"י ז"ל וכו' " (ח"ב, עמ' קנו2).

38 "ולשיטת רש"י שפיר מצינן לפרושי וכו' וכן כתב להדיא במ"ק וכו' " (ח"ב, עמ' 1); "ואיכא למידק וכו' וכן משמע מלשונו של רש"י במ"ק" (ח"ב, עמ' פד3).

39 "ובמהדורא בתרא דק טפי מרנא נר ישראל ז"ל" (ח"ב, עמ' 2); מקשה על מ"ק, "ובמאי דפריש במ"ב ניהא" (ח"ב, עמ' כב4); קשה על מ"ק וניהא למ"ב (ח"ב, עמ' כב3); "ואפשר דלהכי כתב רש"י במהדורא קמא וכו' " (ח"ב, עמ' נד2); מקשה על מ"ק ומביא את מ"ב ומפרש אותה (ח"ב, עמ' 1); "וכל מאי שהאריך כאן במ"ק כתב בקוצר במ"ב וכו' " (ח"ב, עמ' 4); אחרי ציטוט מ"ק, "ובמ"ב לא פי' כן והדין כן וכו' " (ח"ב, עמ' 4); "רש"י במ"ב תיקן גירסת וכו' " (ח"ב, עמ' פו2); "ולשון (מ"ק) וכו' לא דייק, ומה שפירש במ"ב הוא הנכון" (ח"ב, עמ' קיא3); "מ"ק. והנכון מה שכתב רש"י במהדורא שניה" (ח"ב, עמ' קכד3); "ח"ב, עמ' קכו2; רב"א מקשה על מהדורא קמא, והוא מביא את מהדורא בתרא במקומה (ח"ב, עמ' קנג4); ר' יהונתן כמו מ"ק, ובמ"ב (רש"י) לא פירש כן, ופירוש ר' יהונתן אינו טוב (ח"ב, עמ' קנו3).

40 התוספות הקשו על רש"י, "ורש"י במ"ק ניהא" (ח"ב, עמ' צב3); "לישנא של מ"ק רהיט שפיר משל מ"ב" (ח"ב, עמ' צד2); רש"י במ"ק תירץ קושיה שהקשה אחד מגדולי הדור (הוא מהריב"ל) על רש"י (ח"ב, עמ' קב1).

41 "ומה שתקן במ"ב נראה עיקר" (ח"ב, עמ' קכו1); "ובמ"ב לא פירש כן", ורב"א מסביר מדוע חזר בו רש"י (ח"ב, עמ' קלט4); "ורש"י כתב במ"ק כמו הרמב"ן וחזר בו במ"ב וכו' ואיברא דהוא יותר נכון" (ח"ב, עמ' קמב4-3); "מ"ק. ובמ"ב שינה פירושו וכו' " (ח"ב, עמ' קנה3); "מ"ק וכו' ולא הרגיש רש"י קושיא זו ברישא" (ח"ב, עמ' קסז2).

42 ח"ב, עמ' 2; נט1; סג1; פה2; צ4; צב4; קא2; קד3; קכו2; קלט3; קנו2; קסא3; קסג4-3. מפרש מ"ק, "ובמ"ב השמיט כל זה" (ח"ב, עמ' נה2).

43 "ה"ג וכו' במ"ק. ובספרינו לא גרסי הכי" (ח"ב, עמ' קס4).

44 "ודע שרש"י נשמר במהדורא קמא מקושיא זו" (ח"ב, עמ' נו2).

45 ח"ב, עמ' 3; הרא"ש והריטב"א הקשו על רש"י, "ואילו ראו מ"ק של הרב ז"ל כאשר זכיתי אני, לא היו כותבין כן" (ח"ב, עמ' קנ2).

46 ח"ב, עמ' מא1; "ודבריו צריכין לי עיון" (ח"ב, עמ' ס3); "ודוחק וכו' וכמו שכתבו התוספות" (ח"ב, עמ' קיח1); על מ"ק: "צ"ע" (ח"ב, עמ' קכו1); "קצת קשה למ"ק, ולתלמידי ר"י אתי שפיר" (ח"ב, עמ' קנד4).

התוספות

רב"א מכנה את התוספות שבדפוס "התוספות שלנו"⁴⁹. הוא רגיל לפרש אותם⁵⁰ או לדון בהם⁵¹ בתכיפות גבוהה, נעזר בהם כדי לדחות פירושים שאינם נכונים לדעתו⁵², אמנם פחות מאשר ברש"י, אבל הם נמצאים במדרגה שניה אצלו מיד אחרי רש"י ולפני כל יתר המפרשים⁵³. הוא בודק את גירסתם⁵⁴, מעלה שיקולי עריכה לגביהם⁵⁵, מדייק מהם⁵⁶, מדקדק בלשונם⁵⁷, מתרץ קושיות שלא תירצו הם עצמם⁵⁸ ומתרץ קושיות שהקשו עליהם⁵⁹. הוא מוסר לנו כללים שגילה אישית בתוספות⁶⁰, מביא מפרשים שונים שדנו בדבריהם (קונטרסין, גליון תוספות ועוד) ומתווכח איתם או נעזר בהם, כמו שנהג לגבי פירוש רש"י.

-
- 47 כגון בח"א, עמ' ריז, ובח"ב, עמ' כח, הוא מפרש בצורה שונה מרש"י במהדורא קמא; במקרים חריגים דוחה רב"א את פירוש רש"י ונותן פירוש עצמי ומסכם: "והוא הנכון" (שם, ח"א, עמ' כו).
 48 ח"ב, עמ' עז - עז 1; קא 4; דיוק מרש"י בשתי המהדורות יחד (ח"ב, עמ' קב-4).
 49 תופעה זו נמצאת בעיקר בשטמ"ק חולין, לדוגמה בעמ' 115, ועוד בהרבה מקומות אחרים.
 50 דוגמאות בשטמ"ק חולין: עמ' 14ב, 41ב, 43ב, 85א, 87ב, 115א: "כנ"ל פירוש לפירוש התוספות, ופשוט הוא ולא ניתן ליכתב רק נגד העקשים", 139ב, 143א. בשטמ"ק כתובות, הוא מפרש את התוספות למעלה מ- 100 פעמים; דוגמאות: פירוש לתוספות ועוד פירוש לפי תוספות כתיבת יד (ח"א, עמ' ה); מפרש תוספות כתיבת יד (ח"א, עמ' עב); מפרש את התוספות בעזרת הקונטרסין, וזה אחד המקרים הבודדים בהם רב"א מסכים עם הקונטרסין (ח"א, עמ' קלג).
 51 דוגמאות בשטמ"ק חולין: עמ' 46; 50; 52ב; 144ב. בשטמ"ק כתובות, הוא דן בתוספות למעלה מ- 60 פעמים; דוגמאות: ח"א, עמ' 1; 4ג - 2ד; ה; 3; 4 - 2ח; ועוד.
 52 דוגמה בשטמ"ק כתובות: ח"ב, עמ' קטז.
 53 דוגמאות בשטמ"ק כתובות: ח"א, עמ' קמו-4; 3; קמח; 1; קמט.
 54 דוגמאות בשטמ"ק חולין: עמ' 60א: "כן כתוב בתוספות בכל הספרים הישנים שבידי"; 90ב: "ובתוס' כתיבת יד מצאתי מוגה וכו' וזאת הנוסחא יותר נכונה, מיהו בכל התוס' כתיבת יד שבידי כתוב וכו'".
 בשטמ"ק כתובות: ח"ב, עמ' כג.
 55 כגון בשטמ"ק חולין: עמ' 85א: "ודע שלא מצאתי תירוץ זה שכתוב בתוס' לא בתוס' שאנץ ולא בתוס' הרא"ש ז"ל ולא בשום תוס' כתיבת יד, אבל מצאתי אותו בגליון תוס' ישן וכו'"; עמ' 95ב: "ודע שבתוס' כתיבת יד לא נמצא זה וכו' אלא בגליון תוס' פות ולא בפנים וכו'". א"כ הוא מניח כי הגיונות הוכנסו בסופו של דבר אל גוף התוספות.
 56 דוגמה בשטמ"ק כתובות: ח"א, עמ' קפח.
 57 דוגמה בשטמ"ק כתובות: ח"ב, עמ' קס.
 58 דוגמאות בשטמ"ק כתובות: "התוס' הקשו ולא תירצו" (ח"א, עמ' קפו); רב"א מפרש את כל הסוגיה כך שתתבטלנה כל קושיות התוספות (ח"א, עמ' קפז); ח"ב, עמ' פז; קכא; 2; קנה.
 59 דוגמאות בשטמ"ק כתובות: מתרץ קושיית גליון תוספות על התוספות (ח"א, עמ' קצט); מתרץ קושיית הריטב"א עליהם (ח"ב, עמ' לו); רב"א מישב את התוספות "ורש"י לא פירש כן" (ח"ב, עמ' צג).

הוא מעמיד זה מול זה את פירושם ואת פירוש רש"י⁶¹. בדרך כלל הוא מתרץ את קושיותיהם על רש"י, אך יש והוא מחזק את קושיתם על רש"י⁶². לפעמים הוא דוחה אותם בעדינות (בח"א רט4, השאיר את דבריהם בצריך עיון), ולפעמים בפירוש⁶³. בדרך כלל אין הוא מזכיר סתירות בין תוספות של מסכת אחת לבין תוספות של מסכת אחרת. אך יש מקרים, כגון בשטמ"ק כתובות (ח"א, עמ' קלד2), בהם הוא מעיר על סתירה, ואין הוא מתאמץ לפתור אותה. הסיבה פשוטה. הוא יודע כי התוספות של המסכתות השונות אינן שייכות לחיבור אחד, כמו שכתבנו לעיל בפיסקה על "זיהוי חיבורים". לבסוף, בעלי התוספות נחשבים כמפרשים בעיני רב"א ולא כפוסקים⁶⁴.

לסיכום, ניתן לומר כי עיקר הלימוד של רב"א מסתובב סביב רש"י והתוספות, כשיתר המפרשים משמשים להם כלוינים המבררים את דבריהם או מבליטים את הבעיות שנמצאות לכאורה בדבריהם, שנפתרות אחרי עיון מדקדק בדבריהם.

רב"א אינו מהסס במקרים מסויימים לתת פירוש שונה משל בעלי התוספות, בעיקר בשטמ"ק כתובות⁶⁵. במקרים לא מעטים, הוא אפילו חולק עליהם⁶⁶. הוא חולק כמובן גם על "גליון תוספות", שאותו

60 לדוגמה בשטמ"ק חולין: עמ' 14ב.

61 דוגמאות בשטמ"ק חולין: עמ' 50ב, 52ב, 124א, 131ב-132א.

בשטמ"ק כתובות: ראה הערות על רש"י.

62 כגון בשטמ"ק כתובות: מצדיק את קושית התוס' על רש"י, ואח"כ מתרץ את רש"י (ח"ב, עמ' נד3).

63 כגון בשטמ"ק כתובות: "ולא ידעתי מהו" (ח"ב, עמ' 4), ומעדיף את פירוש הריטב"א על פני פירושם; "התוספות נדחקו הרבה" (ח"ב, עמ' 4); "הקשו בתוס' וכו' ולי אינה קושיה כלל וכו' וכדכתב רש"י" (ח"ב, עמ' כא1); "ודחק לפרש כלשון התוספות" (ח"ב, עמ' קד3); מקשה עליהם (ח"ב קסא1); מקשה עליהם ומתרץ (ח"ב, עמ' קסב2).

בשטמ"ק חולין (עמ' 26ב): "ועוד הקשו בתוספות (על רש"י) וכו' ולא ידעתי מהו דאדרבה מכאן ראייה לפרש"י ז"ל וכו'".

64 ראה לקמן תחת הכותרת "כללי תוספות".

65 אלה רוב המקרים: 1) בח"א, עמ' 41 - 1ז, מפרש כמו רש"י ולא כמו הרשב"א שפירש כמו התוספות; 2) שם, עמ' 4ב, מפרש את התוספות, ואח"כ: "זו היא שיטת התוספות ז"ל, ויש לי לפרש שמעתא בענין אחר וכו' והכי דייקי לשונותיו של רש"י דוק ותשכח"; 3) בח"ב, עמ' פא2-2, דוחה את הפירוש שנתנו התוספות לרש"י, והוא מפרש אחרת.

66 אלה רוב המקרים: 1) בח"א, עמ' 1ב, תומך בפירוש רש"י נגד התוספות והרא"ה; 2) שם, עמ' קפז4, מפרש את כל הסוגיה כך שמסתלקות כל קושיות התוספות; 3) בח"ב, עמ' סג4, התוספות מתרצים את רש"י בשתי צורות, ורב"א כותב שרק לישנא קמא מתאימה; 4) שם, עמ' צד3, הוא מקשה על תירוץ התוספות; 5) שם, עמ' קלז2: "הקשו בתוס' וכו' ותירצו וכו' ולמאי דפרישנא במתני' ניחא טפי"; 6) שם, עמ' קסא1, מקשה על התוספות; 7) שם, עמ' צב2, כותב שתירוצו

הוא ייחס לר' אליעזר מטוך (ראה לעיל בפרק ד' בערכו), ולדוגמה הוא קובע שפירושו האישי "ניחא" יותר משל גליון תוספות (שטמ"ק כתובות, ח"א, עמ' קמז).

הראב"ד

ראינו בפרק הקודם כי רב"א מצטט משנים עשר חיבורים של הראב"ד. אך אין הוא מביע את דעתו עליו אלא בתשובותיו, בהן הוא מצטט בעיקר מהשגות הראב"ד על משנה תורה. בדרך כלל הוא מגן על הרמב"ם נגד השגותיו של הראב"ד, אך לא על ידי ביטול דעתו של הראב"ד אלא על ידי קביעה כי הגמרא סובלת פירושים שונים. כך למשל בסי' א (עמ' כט) מביא רב"א את תמיהת בעל כפתור ופרח על השגת הראב"ד, ואחר כך מגן על הראב"ד, אף על פי שאין הוא פוסק כמותו. יותר מזה, בסי' לו (עמ' רסז) כותב רב"א על השגת הראב"ד "ולא ידעתי מהו", ואף על פי כן משתדל אחר כך לפרש אותה. אכן, רב"א מתייחס בהערצה לראב"ד, ואין ספק שהוא שם אותו בראש הסולם. הוא מכנה אותו "מריה דגמרא" (סי' א, ד"ה כתב עליו), "הראב"ד ז"ל רב גובריה" (סי' יח, עמ' קמג), "גדולי המפרשים ז"ל הראב"ד ז"ל" (סי' יח, ד"ה תשובה). אך יש מקרים בודדים בהם הוא תמה על הראב"ד, ואינו מנסה לתרץ את התמיהה; למשל בשטמ"ק כתובות (ח"א, עמ' קנז) הוא תמה על שהראב"ד לא השיג על הרמב"ם, למרות שפירש בחידושו בצורה שונה מפסקו של הרמב"ם.

הרמב"ם

אין ספק כי הבא בתור בהערצה, אחרי רש"י והתוספות, הוא הרמב"ם. אמנם אין הוא תופס הרבה מקום בשיטות המקובצות, הואיל ורב"א לא הקדיש בהן מקום גדול לפסיקה. אך במקומות הבודדים בהם הוא מצוטט בשיטות המקובצות חולין וכתובות - נמצאים ביטויי שבח מיוחדים, ולפעמים מפתיעים. הרמב"ם מתואר לא רק כ"גדול המחברים": "והכין סדר הרמב"ם ז"ל גדול המחברים בחבורו הנבחר" (שטמ"ק חולין, עמ' 1א), אלא גם כ"חסיד": "בא וראה מה שכתב הרב החסיד הר"מ ב"ם ז"ל וכו' " (שטמ"ק כתובות, ח"ב, עמ' 1א).

ר"ת דחוק ונותן תירוץ אחר; (8) שם, עמ' קכג: "כתבו בתוספות וכו' ולשיטתנו ניחא וכו'"; (9) שם, עמ' כא: "הקשו בתוס' וכו' ולי אינה קושיה כלל וכו' וכדכתב רש"י".

מ1). בציטוט זה הרמב"ם מגן על לשון חז"ל נגד המדקדקים שרמזו כי חז"ל שיבשו את לשון המקראות בגלל מיעוט ידיעתם בחוקי הלשון.

הואיל ועיקר פרסומו של הרמב"ם קשור לספר משנה תורה שלו, שהוא ספר פסק, יש לצפות כי נמצא את עיקר ביטויי ההערכה כלפי הרמב"ם בשו"ת של רב"א. הרמב"ם מתואר כגדול הפוסקים, שסמכותו התפשטה בחלקים רחבים בעם ישראל, ובעיקר בארץ ישראל. להלן כמה מן הביטויים האלה: 1) "מנהג זה אשר נתיסד על פי מריה דארעא דישאל גדול המחברים גדול בחסידות וביראת חטא הרמב"ם ז"ל" (סי' א, עמ' כד), "והרב ז"ל תירצה יפה לעומת כל מבין בלשונו הזך והישר" (סי' א, עמ' כז). 2) "ונראה דהרמב"ם ז"ל תירצה יפה בחיבורו הנורא" (סי' א, עמ' כו). 3) "וגדול המחברים הרמב"ם" (סי' א, עמ' לו). "ושארי ליה מריה לבעל כפתור ופרח ז"ל שהטיח דברים כלפי הרב ז"ל אביהן של ישראל" (שם). 4) "וכמו שפסק הרב הגדול אביהן של ישראל מרא דארעא דישאל אשר קבלוהו עליהם לרב מסוף ארץ תימן עד סוף ארץ הצבי וסוריא וארץ שנער" (סי' א, עמ' לח). 5) "גדול המחברים ז"ל הרמב"ם ז"ל" (סי' ג, עמ' מח). 6) "כנ"ל ליישב שיטת הרמב"ם ז"ל גדול המחברים" (סי' ד, עמ' ס). 7) "גם מהר"ם במז"ל גדול המחברי" (סי' כא, עמ' קעח). 8) "וכתב ראש המורה גדול המחברים הרמב"ם ז"ל בתשובה" (סי' ל, עמ' רכח). 9) "ומצאתי לאחד מגדולי הדורות שלפנינו הרב הגדול כמהר"ר אליה מזרחי ז"ל שכתב בתשובותיו וכו' ע"כ. הא קמן דרב גדול בדורו תקע עצמו בסברא זו לקיים דברי הרמב"ם ז"ל דלא להוי יחיד בסברתו שלא כדרכו, כי לעולם סברתו היא ישרה ומקובלת, וקבע הרב ז"ל בסברא זו מסמרים עד שהקשה על הטור ז"ל איך נעלם ממנו זה" (סי' ל, עמ' רלא). 10) "וזה מספיק לצאת ידי חובת המורה הגדול הרמב"ם ז"ל עם כל מה שפירשו עליו גדולי עולם" (סוף סי' ל).

רב"א מדקדק בתשובותיו בלשונו של הרמב"ם כמו שעשה לרש"י בשיטות המקובצות שלו. למשל הוא כותב (סי' טז, עמ' רלא): "והשיג עליו הראב"ד ז"ל וכו' ומי שיש לו לב אל יטה באסופותיו עכ"ל. והרב המגיד ז"ל כתב דרוב האחרונים [התכוון לרמב"ן ורשב"א] הסכימו לדעת הרמב"ם ז"ל וכתב ז"ל שמי שיש לו לב אל יסמוך על כל השגותיו". בהמשך מדקדק רב"א הרבה בלשון הרמב"ם ומסיים: "ואומר אני מי שיש לו לב לעיין היטב באספות וימצא מרגניתא תותי מילי דנראים כחספא".

אם בשיטות המקובצות משתדל רב"א כמעט תמיד לפרש את התלמוד על פי רש"י, הרי שבשו"ת שלו הוא משתדל הרבה לפרש את הסוגיות הנידונות לדעת הרמב"ם. דוגמה: "ונראה לפרש כל השמועות לדעת רבינו ז"ל בכין וכו' " (סי' לט, עמ' רעז). ההבדל נובע ממהות החיבור: מטרת השיטה המקובצת היא הפרשנות, ומטרת השו"ת היא הפסיקה, ובעיני רב"א נחשב רש"י לגדול המפרשים, והרמב"ם נחשב לגדול הפוסקים. יחסו זה של רב"א כלפי הרמב"ם בולט על רקע היחס השלילי שגילו חכמים אשכנזים מסויימים כלפי הרמב"ם בתקופה ההיא, והכוונה היא לר' יהוסף אשכנזי ולמהרש"ל. לא רק שרב"א מכנה את הרמב"ם "גדול המחברים", אלא שהוא מכנהו "החסיד", "גדול בחסידות וביראת חטא", "אביהן של ישראל". רב"א מכנה את הרמב"ם בתואר "החסיד" דוקא בתשובה סי' א' בה הוא מתווכח עם פסקו של ר' יהוסף אשכנזי. יש לציין כי גם ר' אברהם בנו של הרמב"ם זוכה בפי רב"א לתואר "החסיד"⁶⁷.

במקרים מאד נדירים חולק רב"א על הרמב"ם, אך מדובר בפרשנות המשנה ולא בפסק הלכה. דוגמה: בשטמ"ק כתובות (ח"א, עמ' קצח4) רב"א כותב שרבינו יהונתן פירש את המשנה כמו שפירשה הרמב"ם בפירושו למשנה, והוא חולק עליהם ומפרש כמו רש"י והתוספות (ח"א, עמ' קצח4).

הרי"ף

רב"א מתאר אותו כ"עמוד הוראה" יחד עם הרמב"ם, הרמ"ה, הרא"ש והמאירי: "ומה שכתוב בשלטי הגבורים אין לסמוך עליו ולא ידענא מנו ומי יחוש לו נגד עמודי ההוראה הרי"ף והרמב"ם ז"ל והרמ"ה והרא"ש ז"ל והרב המאירי ז"ל" (שו"ת, סי' ו, עמ' פו). אצל ר' יוסף קארו, אין אלא שלשה עמודי הוראה: הרי"ף, הרמב"ם והרא"ש, כמו שכתב במבואו לספר ב"י. בנוסף לכך, ההערה היחידה אצל רב"א לגבי הרי"ף היא שתשובותיו נכתבו בערבית.

הרמ"ה

⁶⁷ "ונשאל הרב רבי אברהם החסיד ז"ל בנו של הרב ז"ל למה אמר אביו יראה לי, והלא גמרא ערוכה היא בריש ב"ק וכו' ולא נהירא תשובתו" (שו"ת רב"א, סי' לט, עמ' רעו). "כך נמצא בשטתו לסנהדרין, ומצאתיה ישן נושן עם שיטת שבת להרב עצמו והיה סביב לגליון כתיבת יד בנו החסיד רבינו אברהם" (שטמ"ק כתובות, ח"ב, עמ' קסג2).

כאמור לעיל, הוא נחשב ל"עמוד הוראה". כמו כן, רב"א מתאר אותו כאחד מגדולי הפוסקים: "דלא שבקינן פשיטותיה דהרמ"ה ז"ל שהיה מגדולי הפוסקים הראשונים משום ספיקיה דהרשב"ץ" (שו"ת רב"א, סי' טו, עמ' קכא).

קדמונים שרב"א הביע את דעתו עליהם מעט מאד או כלל לא

ר' יוסף ן' מיגש

מדי פעם בפעם רב"א מציין שהוא רבו של הרמב"ם (שו"ת, סי' טו, עמ' קיט; סי' לו, עמ' רסג). במקרה אחד הוא פושט בעיה שנשארה בצריך עיון על ידי ר' יהוסף ן' מיגש (שטמ"ק כתובות, ח"א, עמ' סה-2-3).

רבינו יהונתן

מכונה על ידו "מפרש ההלכות"⁶⁸. במקרה אחד, נתן פירוש שונה משל ר' יהונתן (שטמ"ק כתובות, ח"ב, עמ' יד1). במקרה אחר חלק עליו על שפירש את המשנה כרמב"ם, ולא כרש"י ותוספות (שם, ח"א, עמ' קצח4).

ר"י מטראני

רב"א מפרש אותו⁶⁹. בשטמ"ק חולין (עמ' א6) הוא מכנה אותו: "הרב הגדול ר' ישעיה מטראני ז"ל". לפעמים הוא חולק עליו⁷⁰.

החכמים האחרונים

כאמור, החל מן הרמב"ן נחשבים החכמים כאחרונים בעיני רב"א. גם כאן יש לנו שתי קבוצות: (1) חכמים שרב"א מעריך אותם אך מרבה לחלוק עליהם, והם בעיקר בעלי החידושין בספרד הנוצרית, (2) חכמים שרב"א מביע את דעתו מעט מאד עליהם, או כלל לא.

68 שטמ"ק ב"ק, עמ' א3; שטמ"ק ב"מ, עמ' יח3; כא3.

69 דוגמאות: שטמ"ק כתובות, ח"ב, עמ' מו3-4; עמ' קכב4; עמ' קנד4.

70 בשטמ"ק חולין (עמ' א116): "מאי כדי בקור אמ' ר' יוחנן כדי בקור חכם חכם נתת דבריה לשיעורין אימא כדי בקור טבח חכם: המורה פירש בדיקת סכין ובפ' ב' דתוספ' חולין תניא ר"ש אומר כדי בקור בהמה ואתי הך מתנית' כדאמר' בפירק' דלעיל אמ' רב יהודה אמ' שמואל הטבח צריך שיבדוק בסימנין לאחר שחיטה: ר' ישעיה ז"ל: ולא ידעתי מהו דהא דחינן בגמ' לעיל הך פירושא והדרינן למימר כדאמ' ר' יוחנן כדי בקור טבח חכם דאלמא דהיינו בדיקת סכין וכמו שפירש רש"י ז"ל ולא דהיינו בדיקת סימנין עי' שם: כנ"ל".

האחרונים הנערצים

הרא"ש

נראה שהבא בתור אחרי הרמב"ם בסולם ההערכה הוא הרא"ש. הוא החכם המצוטט ביותר על ידי רב"א. גם הוא מתואר כפוסק גדול שסמכותו התקבלה על חלקים גדולים בעם ישראל. הביטויים נמצאים כצפוי רק בשו"ת. בסימן כ"א (עמ' קעו) הוא מכונה "רבן של הגולה", ובאותו סימן (עמ' קעה) כותב רב"א בירושלים נגד בית דין במצרים שהכשיר גט "לכתחילה נגד רבן גלות החל הזה אשר כנענים עד צרפת וספרד הרא"ש ז"ל אשר רוב הגולה קבלוהו לרב עליהם".

רב"א מפרש לפעמים את הרא"ש (לדוגמה שטמ"ק כתובות ח"ב, עמ' קסב2). הוא עמד על כך שבדרך כלל תוספות הרא"ש אינן אלא ניסוח משוכלל של התוספות שלנו: "ומשמע לי דלשון הרא"ש ז"ל דייק טפי, דאילו ללשון התוספות קשיא וכו' ולשון וכו' שכותבין התוספות ז"ל לא דייק לפי גרסתם, ולשון הרא"ש דייק טפי דוק ותשכח" (שם, ח"ב, עמ' קכה3-4). בכמה מקרים רב"א נותן פירוש שונה מלשון הרא"ש, ואפילו מעדיף את פירושו האישי על פני זה של הרא"ש⁷¹. יש גם מקרים רבים בהם רב"א חולק ממש על הרא"ש⁷². בשטמ"ק חולין דוחה רב"א את דברי הרא"ש כשהוא חולק על רש"י: "והקשה הרא"ש ז"ל על מה שפרש"י ז"ל וכו' ע"כ. ולא ידעתי מהו וכו' ונ"ל לפרש סוגיא על פי דרכו של רש"י ז"ל וכו' " (עמ' 70א).

⁷¹ אלו עיקר המקומות: (1) בח"א, עמ' ב2, הוא נותן תירוץ שונה מלשון הרא"ש; (2) שם, עמ' כב2, הוא מעדיף את פירושו האישי שמתאים לפירוש הריטב"א על פני פירוש הרא"ש; (3) שם, עמ' קס2, אחרי שהביא את תירוץ הרא"ש על קושיית התוספות: "ובמאי דכתיבנא לעיל ניהא טפי, ודייקנא לה נמי מלשון רש"י"; (4) רב"א מפרש את הרא"ש שפירש את התוספות, וכותב אח"כ: "וזה שכתבתי מדויק בלשון התוספות וכו' והרא"ש ז"ל האריך בלשון התוספות".

⁷² אלה רובם אם לא כולם: (1) בח"א, עמ' כב4, הוא חולק על הפירוש שנתן הרא"ש לתוספות; (2) שם, עמ' כה2, הוא טוען כי הקונטרסין והרא"ש לא הבינו את התוספות; (3) שם, עמ' ל1, הוא דוחה את פירוש הרא"ש לתוספות; (4) שם, עמ' לד2, הוא דוחה את פירוש הרא"ש לתוספות; (5) שם, עמ' מד2, הוא דוחה את תירוץ הריב"ש והרא"ש לקושיה על התוספות, ומתריך אחרת; (6) שם, עמ' מד3, הוא דוחה את תירוץ הריב"ש והרא"ש לקושיה על התוספות ומתריך אחרת; (7) שם, עמ' פב3, הוא כותב כי הרא"ש הוציא את דברי רש"י מפשטם "ולי דברי רש"י ז"ל משמע כפשטן"; (8) שם, עמ' קנד2-1, הוא כותב: "ולא ידעתי למה ליה (להרא"ש) לדיוק וכו'"; (9) שם, עמ' קפב3-4, הוא כותב כי הרא"ש "לא דייק שפיר וכו' ומ"מ עיקר תירוץו כתירוץ התוס'"; (10) שם, עמ' קפג3: "ומיהו הרא"ש ז"ל תירץ וכו' ובמאי דכתיבנא אין מקום לתירוץ זה כלל"; (11) שם, עמ' רח2, הוא דוחה את הרא"ש; (12) בח"ב, עמ' יז2, הוא חולק על הרא"ש; (13) שם,

המאירי

כאמור, הוא אחד מחמישה "עמודי הוראה". "וזה היה רב גדול עשה שיטה לכל הגמרא והרבה ספרים" (שו"ת, סי' ו, עמ' ע). "ובכל מקום שמזכיר גדולי המחברים הוא הר"מ במז"ל, ואני חפשי בהרמב"ם ז"ל ולא מצאתיו ואפשר שהוא רמז בשום מקום בחבורו, וחזי מאן גברא רבא קא מסהיד עליה" (שם, סי' לב, עמ' רמו). רב"א מנסח כלל על המאירי: "ודע שכל מקום שמזכיר גדולי המחברים הוא הרמב"ם ז"ל גדולי הרבנים הוא רש"י ז"ל" (שטמ"ק כתובות, ח"א קפז).

האחרונים שרב"א מעריך

הרמב"ן

רב"א מצטט הרבה מן הרמב"ן. הוא מתפעל מכושר הניסוח שלו, עד כדי כך שהוא חורג מן הכלל שקבע לעצמו שלא לכתוב דברים כפולים בשיטותיו המקובצות: "ויען כי ערבים עלי דבריו חזרתי וכתבתי כל לשונו הגם כי רוב לשונו כלול בלשון הרשב"א ז"ל והריטב"א ז"ל דכתיבנא לעיל בריש שמעתין" (שטמ"ק כתובות ח"א, עמ' מח4); "ולפי שערבים עלי דברי רבינו הגדול חזרתי וכתבתי כאן דבריו" (שם, ח"א, עמ' טס1). בדרך כלל אין הוא חולק עליו, אדרבה, הוא מעריך אותו. הוא מכנה אותו "אדון האחרונים" (שם, ח"ב, עמ' רכא2), והוא החכם הכי קדום המכונה "אחרון" על ידי רב"א. לכן נראה שהוא פותח את תקופת האחרונים לדעתו של רב"א. במקרים נדירים מאד הוא מביע חוסר נחת מפירושו⁷³, ובמקרים רבים יותר הוא מעז לדחות את דעתו, כשהוא חולק על רש"י⁷⁴. תופעה זו אינה אופיינית רק לשטמ"ק כתובות המאוחרת, אלא אפילו לשטמ"ק חולין שקדמה לה⁷⁵.

עמ' עג4, הוא מביא את פירוש הרא"ש ואח"כ "ולי נראה וכו'" (14); שם, עמ' פד3-4, הוא חולק על פירוש הרא"ש לרש"י (15); שם, עמ' קכ4, אחרי שהביא את הרא"ש, הוא כותב: "וליתא".

⁷³ בשטמ"ק כתובות, ח"ב, עמ' עד3, אחרי שציטט מן הרמב"ן שהביא גירסה שאמורה לדעתו לפתור את הבעיה, הוא כותב: "ועדיין אינו מיושב", והוא מביא את גירסת רש"י שפותרת את הבעיה.

⁷⁴ בשטמ"ק כתובות, ח"א, עמ' מט1, הרמב"ן כתב: "ודברי רש"י אינן נוחין", ורב"א מגיב: "ולי נוחין דברי רש"י ז"ל".

⁷⁵ דוגמאות: (1) שטמ"ק חולין, עמ' 41ב-42א, רב"א מעדיף בבירור את פירוש רש"י על פני פירוש הרמב"ן: "ולי נראה לפרש על פי דרכו של רש"י ז"ל שמעתי בענין אחר, אחר שנדקדק בלשונו של רש"י ז"ל שכתב וכו' ונ"ל לדחויי פירוש הרמב"ן והר"ן ז"ל פירש כן ברישא דברייתא וכו' כנ"ל פירוש לפרש"י ז"ל"; (2) שם, עמ' 44א: "והקשה הרמב"ן (על

הרשב"א ותלמידיו

מצוטט הרבה מאד על ידי רב"א. גם הוא משתייך כמובן לקבוצת האחרונים, אך הוא הגדול שבהם: "דהא גדול האחרונים ז"ל הרשב"א ז"ל" (שו"ת רב"א, סי' יד, עמ' קח); "והרי מצינו מגדולי האחרונים הרשב"א ז"ל" (שם, סי' לא, עמ' רלז). יתכן שהביטוי "אדון האחרונים" שיוחס לרמב"ן עדיף על פני הביטוי "גדול האחרונים" המיוחס לרשב"א. רב"א רוחש כבוד עצום לרשב"א ומכנה אותו "גדול המורים" (שם, סי' כו, עמ' ריח). לפעמים הוא מפרש אותו, כגון בשטמ"ק חולין (עמ' 120א). אף על פי כן, מיקומו של הרשב"א בתקופת האחרונים מאפשר לרב"א לחלוק עליו מדי פעם בפעם. בכמה מקרים הוא נותן פירוש שונה משל הרשב"א. התופעה קיימת כצפוי בשטמ"ק כתובות⁷⁶.

במקרים רבים יותר, רב"א חולק על הרשב"א. כבר בשטמ"ק חולין, אנו מוצאים תופעה זו. לדוגמה, בעמ' 65א מצוטט הרשב"א שהעמיד את סתם הגמרא כחכמים שונים באומרו: "לאו חד גברא קא מייתי להו"; אך רב"א חולק עליו ואומר: "ואנו אין דרכינו לאפושי גברי בסתם שקלא וטריא דגמרא"⁷⁷. בעמ' 53א, רב"א דוחה את פירוש הרשב"א ובעל "שיטה", ומחזק את פירוש ר"ת. בעמ' 129א: "ובחידושי הרשב"א ז"ל כתוב וז"ל וכו' ע"כ. ולי אפי' כרבנן נמי אתיא וכו' כנ"ל". במקרים מסויימים דוחה רב"א את דברי הרשב"א גם כאשר הוא מתרץ קושיה שהקשו התוספות על רש"י, כי הוא סבר שהתירוצ דחוק, ומפטיר כנגדו בלשון "ולא ידעתי מהו" (עמ' 103א). תופעת המחלוקת על הרשב"א שהתגלתה כבר בשטמ"ק

הגמרא) וכו' ותירץ וכו' וכתב עוד הרמב"ן וכו' ע"כ וכו' והנכון כמו שפרש"י ז"ל וכו' כנ"ל פירוש לפרש"י ז"ל". (3 שם, עמ' 69א, כתב רב"א על דברי הרמב"ן: "ולא ידעתי מהו, דהא כבר תירצה רש"י ז"ל לקמן וכו'".

⁷⁶ אלה הם רוב המקומות בהם הוא נותן פירוש שונה משל הרשב"א, או מעדיף את פירושו האישי: (1) בח"א, עמ' 3ז, הוא מפרש פירוש אישי כמו הרא"ה, אך הרשב"א פירש אחרת; (2) שם, עמ' נט1, רב"א מעיר כי הריטב"א הולך בשיטת הרשב"א, אך סוגיה במסכת מנחות סותרת את פירושם; (3) שם, עמ' נט2-3, הוא נותן תירוץ שונה משל הריטב"א והרשב"א; (4) שם, עמ' קמ2, הוא מעיר כי "דברי הרשב"א קרובים (לדברי רב"א), ומ"מ מה שכתבתי נ"ל"; (5) שם, עמ' קמ3-4, הוא נותן תירוץ שונה משל הרשב"א ושיטה ישנה; (6) בח"ב, עמ' מא1, הוא מעיר כי "הרשב"א והריטב"א כתבו בלשון רש"י שלא כפירושנו", והוא מסביר את רש"י בצורה אחרת.

⁷⁷ נראה לקמן כי רב"א צועד בזה בדרכו של ר' יצחק קנפנטון.

חולין, מתרבה בשטמ"ק כתובות, ורב"א מעדיף את פירוש רש"י או הרא"ש, או את פירושו האישי, על פני פירוש הרשב"א⁷⁸. הוא חולק כמובן גם על החיבור של תלמידי הרשב"א בשטמ"ק כתובות (ח"א, עמ' סז1).

הריטב"א

הריטב"א מצוטט הרבה מאד על ידי רב"א, אך הוא נחשב על ידו כמאסף של דרך הלימוד שנפתחה ע"י הרמב"ן. על פירושים רבים שלו מעיר רב"א כי הם בשיטת הרא"ה רב⁷⁹, ולפעמים גם בשיטת הרמב"ן⁸⁰ ואפילו הרשב"א⁸¹. מדי פעם בפעם הוא מעיר כי היו לריטב"א תוספות אחרות מאלה שיש בדינו⁸². רב"א רואה בו חכם ששייך ל"כת האחרונים": "נראה לדון כדעת הראשונים ז"ל דכופין וכו' והנה הריטב"א ז"ל שהוא מכת האחרונים ז"ל וצווח ככרוכיא בתשובותיו ובחידושייו על הרמב"ם ז"ל וחיבוריו דס"ל כופין בטענת מאיס עלי וכו' " (שו"ת רב"א, סי' יט, עמ' קסב). עובדה זו יכולה להסביר מדוע אין הוא מקבל תמיד את פירושו כתורה מסיני. אכן, במקרים לא מעטים, הוא נותן פירוש שונה משל הריטב"א. התופעה שכיחה מאד כצפוי בשטמ"ק כתובות⁸³. במקרים רבים עוד יותר, רב"א אפילו חולק על הריטב"א. גם כאן התופעה

78 אלה הם רוב המקומות בשטמ"ק כתובות: (1) בח"א, עמ' 4, הוא מעדיף את פירושו האישי על פני זה של הרשב"א; (2) שם, עמ' 41-1, הוא מפרש כמו רש"י ולא כמו הרשב"א שפירש כמו התוספות; (3) שם, עמ' 1ג, הוא תוקף כך את פירוש הרשב"א: "אע"ג דאין הפירוש שווה וכו'"; (4) שם, עמ' 3ג, הוא דוחה את פירושי הרשב"א והריטב"א; (5) שם, עמ' 2, הוא אינו מסכים עם פירוש הרשב"א; (6) שם, עמ' 4, הוא כותב נגד פירושו של הרשב"א: "ומיהו מאי דכתיבנא בסמוך ניחא לי שפיר"; (7) שם, עמ' 4, הוא כותב אחרי דברי הרשב"א: "ובמאי דכתיבנא ניחא"; (8) שם, עמ' 3, הוא כותב "תירוצי הרשב"א לא נהירא, ומלשון רש"י למדנו תירוצי קושיא זו"; (9) שם, עמ' 2, הוא כותב: "שיטת רשב"א דוחק" והוא מפרש את הגמרא לפי רש"י ולפי התוספות; (10) שם, עמ' 2ג, הוא כותב נגד הרשב"א: "ולא ידעתי מהו"; (11) שם, עמ' 1, הרשב"א הביא ראיה לפסק הרמב"ם, ורב"א מעיר: "ואינה ראיה"; (12) בח"ב, עמ' 1ד, הוא מקשה על הרשב"א ומעיר: "ופירוש הרא"ש ז"ל עיקר וכן פירש רש"י".

79 "וכבר כתב זה הרא"ה ז"ל" (ח"א, עמ' 2ק); "וכן כתב הרא"ה ז"ל וכמו שכתב הר"ן" (ח"ב, עמ' 1ט); "ואיהו ממש כפירוש הרא"ה ז"ל" (ח"ב, עמ' 2ד); אחרי הרא"ה: "והריטב"א ז"ל תלמידו אזיל בשיטתו" (שו"ת רב"א, סי' יד, עמ' קו).

80 "אזיל בשיטת הרמב"ן והרא"ש ז"ל" (שטמ"ק כתובות, ח"ב, עמ' 2ד).

81 "אזיל בשיטת הרשב"א ז"ל, והא כתיבנא דשמעתא דמנחות לא דייקא שפיר כוותיהו [אלא כרש"י]" (שטמ"ק כתובות, ח"א, עמ' 1ט); "וכן פירש הרשב"א ז"ל" (ח"ב, עמ' 2ב).

82 "ותוספות אחרות נזדמנו לו לרב שהתוס' שלנו לא פירשו כן" (שטמ"ק כתובות, ח"ב, עמ' 2א).

83 להלן כמה דוגמאות: (1) בח"א, עמ' 1, רב"א נותן תירוצי שונה משל הריטב"א ומדייק מרש"י; (2) שם, עמ' 1ט, הוא מעיר כי הריטב"א הולך בשיטת הרשב"א, אך סוגיה במסכת מנחות סותרת את פירושו; (3) שם, עמ' 2-3, הוא נותן

שכיחה מאד בשטמ"ק כתובות⁸⁴, אך היא כבר קיימת בשטמ"ק חולין⁸⁵. יש לציין כי רב"א אינו חולק על הריטב"א אלא לגבי פרשנות התלמוד או לגבי הבנת דברי רש"י, אך לא בהלכה.

הרב המגיד

"והרב המגיד ז"ל אשר גלה לנו מצפוני מסתרי חבור הרב ז"ל" (שו"ת רב"א, סי' ו', עמ' עה). "מיהו הרב

המגיד ז"ל שהיה בקי בדעת הרמב"ם ז"ל יותר מן הכל" (שם, סי' ל, עמ' רלא).

הריב"ש

תירוצ' שונה משל הריטב"א והרשב"א; 4) שם, עמ' קטט¹, הוא נותן תירוצ' שונה משל הריטב"א ומוסיף: "ומה שנראה לי כתבתי ואתה תבחר ולא אני"; 5) שם, עמ' קצד³, הוא מפרש בצורה שונה מן הריטב"א; 6) בח"ב, עמ' מא¹, כותב רב"א: "הרשב"א והריטב"א כתבו בלשון רש"י שלא כפירושנו", והוא מסביר אחרת את רש"י; 7) שם, עמ' מב¹, הוא מתרץ את רש"י בצורה שונה מן הריטב"א; 8) שם, עמ' פח¹, הוא נותן פירוש אחר לרש"י מזה שנתן לו הריטב"א.

⁸⁴ להלן כמה דוגמאות: 1) בח"א, עמ' יג², כותב רב"א על דברי הריטב"א: "לא נהירא"; 2) שם, עמ' כג⁴, הוא דוחה את פירושי הרשב"א והריטב"א; 3) שם, עמ' מא³⁻⁴, הוא חולק על התוספות ועל הריטב"א; 4) שם, עמ' מא⁴-מב¹, הוא חולק על הריטב"א; 5) שם, עמ' נה⁴, הוא כותב על הריטב"א: "ודחיקא האי תירוצא"; 6) שם, עמ' קמז³, הוא כותב אחרי דברי הריטב"א: "ובמאי דכתיבנא נחא"; 7) שם, עמ' קנה⁴, הוא חולק על הריטב"א ומסיים: "והשתא דייק טפי לשון רש"י"; 8) שם, עמ' קסח², הוא מעיר כי אינו מבין את קושית הריטב"א על רש"י; 9) שם, עמ' קפ², הוא מקשה על הריטב"א ודוחה אותו; 10) שם, עמ' קפא³⁻⁴, הוא חולק על הריטב"א לגבי השימוש בלשון "אי אמרת בשלמא"; 11) שם, עמ' רח³, הוא מקשה על הריטב"א; 12) בח"ב, עמ' ה², הוא חולק על הריטב"א ומסתייע ברש"י: "ואפשר דלהכי כתב רש"י וכו'"; 13) שם, עמ' יד - יא¹, הוא מפרש פירוש משלו ומתבסס על רש"י בלשון: "וזהו מה שכתב רש"י וכו'", ומסיים: "ודלא כהריטב"א"; 14) שם, עמ' לו³⁻⁴, הוא מעיר על דברי הריטב"א: "ואינו מחזור"; 15) שם, עמ' מג²-1, הוא מקשה ממש' כתובות על פירוש הריטב"א בפרק המפקיד; 16) שם, עמ' מג³, הוא תמה על הריטב"א; 17) שם, עמ' עא³, הוא מביא את הריטב"א וכותב עליו: "ודוחק להעמיד וכו' וכמו רש"י וכו'"; 18) שם, עמ' פד², הוא מעיר על דברי הריטב"א: "ולא נהירא"; 19) שם, עמ' קלא², הוא חולק על הפירוש שנתנו הריטב"א והריב"ש לרש"י; 20) שם, עמ' קלג⁴, הוא מבטל את דברי הריטב"א ע"י הביטוי: "ולא ידעתי מהו"; 21) שם, עמ' קלח²⁻¹, הוא חולק על הריטב"א; 22) שם, עמ' קמג², הוא חולק על הריטב"א; 23) שם, עמ' קמח²⁻³, הוא חולק על הריטב"א איך לפרש את רש"י.

⁸⁵ דוגמאות: 1) עמ' א14: רב"א כותב שהפירוש נראה לכאורה כמו זה של הריטב"א. אך הוא מקשה עליו, והוא כותב שהריטב"א מתרץ לקמן, אך הוא מוסיף כי תירוצ' זה הוא רק לשיטתו, אך למעשה אין לקבל פירוש זה, שהרי "מקשן אחר הוא דקא פריך עלה וכו' וזהו שכתב רש"י ז"ל וכו'". 2) עמ' א69: הריטב"א יושב גירסה שנמחקה ע"י רש"י, ורב"א מעדיף את גירסת רש"י: "אלא הנכון כגירסת רש"י ז"ל והיא גירסת רוב הספרים". 3) בעמ' א75 הריטב"א כתב על פירוש רש"י "ואינו מחזור" והציע פירוש משלו, ורב"א הגיב על פירושו בלשון "ולא ידעתי מהו".

"וכן משמע נמי מלשון גדול המורים גדול האחרונים הריב"ש ז"ל" (שו"ת רב"א, סי' יד, עמ' קח). רב"א מוסר לנו את שם רבו: "ומשם הרב הגדול רבינו פרץ הכהן ז"ל רבו של ריב"ש תרצו וכו' וכמו שכתוב בתשובת ריב"ש ז"ל" (שם, סי' ל, עמ' רכט). אך יש שהוא חולק עליו⁸⁶.

הרשב"ץ

"ואם תשאל והרי הרשב"ץ שהוא נמי אחד מגדולי המורים האחרונים כתב בתשובה וכו' " (שו"ת רב"א, סי' יח, עמ' קמד). "וגם הרשב"ץ ז"ל שהוא מגדולי האחרונים כתב... " (שם, סי' לב, עמ' רמו).

לסיכום, בעלי החידושין בספרד הנוצרית שייכים, מאז הרמב"ן, לתקופת "האחרונים" מבחינתו של רב"א, ומכאן גם המיקום שלהם בסולם ההערכה אחרי רש"י ובעלי התוספות.

אחרונים שרב"א מביע את דעתו עליהם מעט מאד או כלל לא

רבינו יונה ותלמידיו

אין אלא תואר אחד, והוא נוגע למידותיו ולא לחכמתו. הוא מכונה "החסיד", גם בשטמ"ק חולין⁸⁷ וגם בספר הדרשות⁸⁸. בשו"ת הוא מכונה גם "החסיד" וגם "רבו של הרשב"א"⁸⁹.

לגבי תלמידיו, רב"א נותן לפעמים פירושים שונים משלהם (כגון: בשטמ"ק כתובות, ח"א, עמ' רז), או שהוא מציג שיטה שונה משלהם (כגון: שם, ח"ב, עמ' 4). יש שהוא נותן לגמרא פירוש שונה משלהם ומבסס

---

⁸⁶ אלה הם רוב המקומות: (1) בשטמ"ק כתובות, ח"א, עמ' צד2-3, הוא דוחה את תירוץ הריב"ש; (2) שם, ח"ב, עמ' קיז4, הוא מפרש בצורה שונה מן הריב"ש ומוסיף: "וכדפרש"י"; (3) שם, עמ' קכג2, הוא כותב: "הריב"ש לא תירץ כל הצורך".

⁸⁷ רבינו יונה מצוטט בשטמ"ק חולין רק מכלי שני מתוך חידושי הרשב"א, אך רב"א מצרף תמיד לשמו את התואר "החסיד" (למעלה מעשר פעמים).

⁸⁸ בספר הדרשות: "וכמו שפי' הר"י ז"ל החסיד בפירוש מס' אבות יעויין שם" (עמ' ריא).

⁸⁹ "דכתב הרב רבינו יונה ז"ל רבו של הרשב"א ז"ל בעליותיו לבתרא" (שו"ת רב"א, סי' טו, עמ' קכא). "ולדעת הר"י החסיד ז"ל" (שם, סי' טו, עמ' קכא) - אותו ביטוי כמו בכל שטמ"ק חולין. "והחסיד ה"ר רבינו יונה ז"ל רבו של הרשב"א" (שם, סי' כד, עמ' קצא).

את הפירוש על התוספות (שם, ח"ב, עמ' מב2). לפעמים הוא אפילו חולק עליהם⁹⁰, ואף על פי כן הוא משתדל לסלק מעליהם קושיות וליישב את דבריהם, אפילו כשהם מפרשים פירוש שונה משל רש"י⁹¹. לפעמים הוא מעדיף את פירושם על פני מה שהוא כינה "מהדורא קמא" של רש"י: "קצת קשה למ"ק, ולתלמידי ר"י אתי שפיר" (שטמ"ק כתובות, ח"ב, עמ' קנד4).

אור זרוע

"תדע דכתב הרב הגדול בעל אור זרוע ז"ל בחבורו הגדול וז"ל וכו' " (שו"ת רב"א, סי' ו, עמ' פ).

הר"ף

רב"א חולק עליו כמה פעמים בשטמ"ק חולין⁹², אך בשטמ"ק כתובות הוא מביא תמיד את דבריו בלי שום הערה ובלי לחלוק עליו.

מהר"י כ"ץ

רב"א דוחה את הפירוש המובא בחידושי מהריב"ן [צ"ל מהר"י כ"ץ⁹³] לב"ק בשטמ"ק כתובות (ח"א, עמ' קצ2), בהערה: "ולא ידעתי מהו".

הרא"ה

לפעמים הרא"ה מצוטט אחרי הריטב"א וזוכה לתואר "הרא"ה רבו" (שטמ"ק כתובות, ח"א, עמ' קפה1; ח"ב קמה2). לפעמים רב"א מפרש אותו⁹⁴. יש אפילו שהוא מעדיף את שיטתו על פני שיטת התוספות: "ולשיטת

---

⁹⁰ כגון: 1) "ודבריהם צריכים עיון, ומה שכתב הר"י מיגש הוא נכון" (שטמ"ק כתובות, ח"א, עמ' לז3); 2) דוחה את פירושם (שם, עמ' לח2); 3) חולק עליהם (שם, עמ' סז1-2); 4) "ויש בלשון הקושיא והתירוץ [של תלמידי ר"י] טעות סופר" (שם, ח"ב, עמ' מה1); 4) כותב על פירושם: "ודוחק" (שם, עמ' נ2).

⁹¹ "וז"ל תלמידי רבינו יונה וכו' ע"כ. ולא מצינו דכתב כן רש"י ז"ל וכו' ויש לקיים סברת תלמידי רבינו יונה ז"ל גם בזו וכדבעינן למכתב קמן בס"ד" (שטמ"ק כתובות, ח"ב, עמ' קלא4).

⁹² דוגמאות: 1) עמ' 41א, הר"ף הקשה על התוספות, ורב"א מגיב: "ולי אינה קושיא כלל", אך אח"כ הוא מפרש כמו הר"ף וכותב: "ואני הלכתי על פי דרכו של הר"ף ז"ל"; 2) עמ' 69א: אחרי דברי הר"ף: "ולא ידעתי מהו דהא רש"י ז"ל נמי הכי פירש וכו' ואולי נוסחא אחרת נזדמנה לו להר"ף בלשון רש"י ז"ל". 3) עמ' 91ב: "כך כתוב בתוס' הר"ף ז"ל וכן כתוב בתוס' שלנו דהתם יליף מדכתי' בזאת, ולא ידעתי מהו דבפ' הוציאו לו לא דרשי' לה אלא מדכתי' והיתה זאת לכם לחוקת עולם אחת בשנה".

⁹³ אפשטיין, וורמייזא א', עמ' 14, הערה 17a.

הרא"ה לא קשיא [מה שקשה לתוספות] (שם, ח"ב, עמ' קיח4). לפעמים הוא מבסס חידוש שלו על הרא"ה: "וכיוצא בזה כתב הרא"ה" (ח"ב קסה1). אך בכמה מקרים הוא נותן פירוש שונה משל הרא"ה⁹⁵. לפעמים הוא אפילו חולק עליו⁹⁶.

רבינו ירוחם

מתואר כתלמיד תלמידו של הרא"ש: "אם כן פליג על הרא"ש ז"ל רביה דרביה" (שו"ת רב"א, סי' כו, עמ' ריח).

"שיטה ישנה" על כתובות, שיטה על חולין

לפעמים רב"א חולק על חיבורים אלה⁹⁷.

94 שטמ"ק כתובות, ח"ב, עמ' נו3.

95 אלה הם רוב המקומות: (1) בשטמ"ק כתובות, ח"א, עמ' 4, הוא מפרש את הגמרא בצורה שונה מן הרא"ה; (2) שם, עמ' עב4, הוא נותן פירוש שונה משל הרא"ה; (3) שם, עמ' קמט2, הוא מביא פ' רש"י, "והרא"ה לא כן פירש", "ומיהו אנן הכי מצינן לפרושי"; (4) בח"ב, עמ' 4, הוא מפרש את הגמרא בצורה שונה מן הרא"ה: "כפשטא ולא דחיקא כלל"; (4) שם, עמ' נג4, הוא נותן פירוש שונה משל הרא"ה.

96 אלה הם רוב המקומות: (1) בשטמ"ק כתובות, ח"א, עמ' יז2, הוא דוחה את הרא"ה ומקבל את רש"י; (2) שם, עמ' כה1, הוא תומך בפירוש רש"י נגד התוספות והרא"ה; (2) שם, עמ' סו1, הוא חולק על הרא"ה ומתבסס על רש"י; (3) בח"ב, עמ' עא2, הוא מביא את הריב"ש ואת הרא"ה שתירצו את רש"י, ומעיר עליהם: "ואינו מחוור", "ומה שכתבתי לתרץ פירושו של רש"י נראה לי נכון".

97 אלה הם רוב המקומות בהם הוא חולק על "שיטה ישנה": (1) בשטמ"ק כתובות, ח"א, עמ' כב1, הוא מעיר על דברי שיטה ישנה: "ומה שכתבתי נראה לי נכון וקצר"; (2) שם, עמ' מז4, הוא דוחה תירוצי שיטה ישנה לקושי תוספות על רש"י; (3) שם, עמ' נד4-נה1, הוא חולק על שיטה ישנה; (4) שם, עמ' סא3, הוא חולק על שיטה ישנה; (5) שם, עמ' צא2, הוא נותן תירוצי שונה משל שיטה ישנה, ומעיר שפירושו האישי "ניחא שפיר". אלה רוב המקומות בהם הוא חולק על "שיטה על חולין": (1) שטמ"ק חולין (עמ' 42ב): "ובשיטה כתוב מנא הא מילתא דאמור רבנן זיל בתר רובא אידי דאירי לעיל מנא הא מילת' דחזקה נקט להאי מילתא הכא וליכ' לפרושי זיל בתר רובא כדאמר' נשחטה בחזקה היתר עומדת דאזלינן בתר רובא דהא היינו בעיא דלעיל אלא הכי מפרשי' מנא לן דאזלינן אחר הרוב כדאמר' רוב מצויים אצל שחיטה מומחין הן ע"כ **ולא ידעתי מהו** דהא פשטינן לה מרישא...". (2) שם, בעמ' 112א: "דקתני ר' יהודה אומ' עד שישחוט את הורידין ופליגי רבנן עליה וקשה לי הא אוקימ' לעיל דלא אמ' ר' יהודה אלא בעוף וא"כ המולק מבעי ליה והוה ליה לאוכוחי דרישא בחולין מדקתני עד שישחוט ואי בקדשים עד שימלוק מבעי ליה דהא מיירי ר' יהודה בעוף וי"ל משום דלא חזינן בהדיא במתני' דר' יהודה לא מיירי נמי בבהמה אלא רב חסדא הוא דמפרש הכי ואע"ג דתניא כרב חסדא מ"מ לא עדיף לאקשוויי ממאי דלא חזינן בהדיא במתני': שיטה לא נודע למי: **ולא ידעתי מהו** דעיקר קושי' ליתא כלל דע"כ לא קאמר' רב חסדא הכי אלא [אי מיירי] בחולין אבל אי הוה מיירי בקדשים פשיטא ודאי דאין לחלק בין עוף לבהמה כלל דטעמא דלדם הוא (צריך) צריך שייך בבהמה כמו בעוף: כנ"ל".

הר"ן

"והעמיד דברי הרמב"ם ז"ל בדברים נכונים ראויים אליו ז"ל" (שטמ"ק כתובות, ח"ב, עמ' כז4). לפעמים רב"א חולק עליו (כגון בשטמ"ק כתובות, ח"ב, עמ' קלה2-1). כבר בשטמ"ק חולין (עמ' 41ב-42א) חולק עליו: "ולי נראה לפרש על פי דרכו של רש"י ז"ל שמעתי בענין אחר, אחר שנדקדק בלשונו של רש"י ז"ל שכתב וכו' ונ"ל דלדחויי פירוש הרמב"ן והר"ן ז"ל פירש כן ברישא דברייתא וכו' כנ"ל פירוש לפרש"י ז"ל". כמו כן (שם, עמ' 53ב): "אבל הר"ן ז"ל (דא) כתב דאין זה כלום דבשבת נמי לא מחייב עד גמר שחיטה דמקמי הכי ה"ל מקלקל בחבורה דקי"ל דפטור ע"כ ולא ידעתי מהו דכי אמרי' מקלקל בחבורה", וכן בעמ' 76ב, הר"ן הקשה על רש"י, ורב"א מגיב כנגדו: "ולא ידעתי מהו דהא רש"י ז"ל כתב בהדיא וכו' ". לפעמים רב"א מפרש את הר"ן (שטמ"ק חולין, עמ' 113א).

ספר העיקרים, בעל העקידה, אברבנאל

רב"א מצטט מספר העיקרים בדרשותיו יותר מכל ספר הגות אחר. הוא מעריך אותו: "עיין בעל העיקרים יתבארו ויתיישבו היטב" (דרשות, עמ' שסג). בספר הדרשות הוא חולק על בעל העקידה: "וראיתי להר"י עראמה ז"ל שפ'... ע"כ. ולא נהירא" (עמ' רכב), וכן הוא חולק שם על אברבנאל: "ולא נצטרך לפרושי כפי' הר"י אברבנאל ז"ל" (עמ' רי).

חכמי המאה הט"ז

ר' אליה מזרחי

רב"א מצטט מפירושו לרש"י על התורה בדרשותיו, וכן הוא מצטט מתשובותיו בשו"ת שלו, והוא מחווה כך את דעתו עליו: "ומצאתי לאחד מגדולי הדורות שלפנינו הרב הגדול כמהר"ר אליה מזרחי ז"ל שכתב בתשובותיו וכו' ע"כ. הא קמן דרב גדול בדורו תקע עצמו בסברא זו לקיים דברי הרמב"ם ז"ל דלא להוי יחיד בסברתו שלא כדרכו, כי לעולם סברתו היא ישרה ומקובלת, וקבע הרב ז"ל בסברא זו מסמרים עד שהקשה על הטור ז"ל איך נעלם ממנו זה" (שו"ת רב"א, סי' ל, עמ' רלא).

ר' יעקב בירב ור' לוי בן חביב

"והנכון מה שפירשו בה שני המאורים הגדולים מהר"י בירב ז"ל ומהר"ן [צ"ל ומהר"ל] בן חביב

ז"ל" (שו"ת רב"א, סי' יח, עמ' קמב).

ר' ישראל די קוריאל

בשו"ת שלו סי' א', מספר רב"א כי היה כינוס גדול של כל רבני הגליל בו גזרו חרם שלא לעשר פירות שנקנו מן הגוי בארץ ישראל: "שמעתי בהתאסף ראשי עם יחד כל רבני הגליל ותלמידיהון ותלמידי תלמידיהון וגזרו גזירת נח"ש שעוד כל ימי עולם לא יעשר אדם לקוח מן העובדי כוכבים אלא כמו שנהגו עד עתה על פי הרמב"ם ז"ל, וכמו שכתב הרב הגדול בעל כסף משנה ז"ל בפרק א' מה' תרומות (הל' יא). ובאותו הקבוץ היו שני רבתי מהר"ר דוד בן אבי זמרה זצ"ל ומהר"ר ישראל די קוריאל זצ"ל, לכן אני משכתי ידי כי מי יבוא אחרי המלכים האלה וכו' " (עמ' א).

הרדב"ז

רב"א מצטט הרבה מחידושי הרדב"ז על כתובות ועל ב"מ ומתשובותיו. הוא מציין כללי תלמוד שקיבל בעל פה מן הרדב"ז⁹⁸. ברוב המקרים הוא מצטט ממנו בחייו. רק בשטמ"ק הוא מצטט ממנו אחרי פטירתו. הוא מתייחס אליו בכבוד עצום, ומכנה אותו: "מורנו הרב"⁹⁹, "רבינו"¹⁰⁰, "מורי ורבי הגדול", "מרנא ורבנא הרב הגדול", או סתם "מרן". בדרך כלל הוא מסתמך עליו¹⁰¹, לפעמים הוא מחזק את דבריו¹⁰², ואף על פי כן במקרים מסויימים אין הוא מהסס לחלוק עליו¹⁰³.

⁹⁸ בשטמ"ק כתובות: ח"א, עמ' רז; רז; ח"ב, עמ' לח-4; סא; קסד.

⁹⁹ בשטמ"ק ב"מ הוא מעתיק מקונטרס של הרדב"ז, והציטוט האחרון (עמ' מב) מסתיים במשפט: "ע"כ נמצא מפלפול מורנו הרב כמה"ר דוד אבן אבי זמרה נר"ו".

¹⁰⁰ בשטמ"ק חולין: "והכי גמירנא מרבנו נר' דיש לדקדק כן בכולי תלמודי" (עמ' 95), "כך פירש לנו רבינו נר' " (עמ' 96).

¹⁰¹ "משמע מרש"י וכו' אבל לשיטת התוס' וכו' וכן פירש מורי ז"ל" (שטמ"ק כתובות, ח"ב, עמ' נב).

¹⁰² שטמ"ק כתובות, ח"א, עמ' קד-2.

¹⁰³ בשטמ"ק כתובות חולק רב"א 6 פעמים על הרדב"ז, ואלה הם: (1) "ולא ידעתי מהו" (ח"א, עמ' לא), (2) "ומרן ז"ל עירב שני הלשונות" (ח"א, עמ' לב), (3) "ולזה הפירוש יש דוחק" (ח"א, עמ' לג), (4) "אזיל בשיטת הריטב"א" (ח"א, עמ' נט), (5) "ורב"א נותן פירוש אחר, ח"א, עמ' נט, (6) ח"א, עמ' סח.

להלן רוב ביטויי ההערצה של רב"א לרבו שנמצאים בעיקר בשו"ת: (1) "ואע"ג דגם בזו יש לחלק דלא הוא נתינת אצבע וכמו שהארכתי לעיל מ"מ מאחר דמורי רבי ז"ל חש שלא לכופף אני לא אקיל בזה" (סי' ו, עמ' פו); (2) "ופוק חזי מאן גברא רבא קא מסהיד על המנהג ה"ה מרנא ורבנא הרב הגדול הרדבא"ז ז"ל דהוא ניהו מריה דאתרא ותשובות מרנא ורבנא אינם אתי אבל כן כתבו לי משם בתשובה אחת ומחזי דגברא רבא קא מסהיד כי כל דברי תשובתו הם אמת וצדק נכוחים למבין" (סי' ט, עמ' צח); (3) "וז"ל מרנא ורבנא הרב הגדול כמהר"ר דוד בן אבי זמרה זצ"ל בתשובותיו" (סי' ט, עמ' צט); (4) "ע"כ דברי מרנא ורבנא הרב המובהק דוד בן אבי זמרה ז"ל בתשובותיו" (סי' כ, עמ' קסה); (5) רב"א מקשה על הרדב"ז (שם, עמ' קסו), ואחר כך: "הילכך הואיל ונפק מפומיה דמרנא ורבנא ז"ל ראוי לחוש לדבריו ואין ראוי להתיר אלא בהסכמתו אשר היה רב מובהק בדורו ומי כמוהו מורה ומי יתיר לשוק אשה שהיא ערוה לדעתו חלילה. ומסתברא לי דאפי' מרנא ורבנא ז"ל יורה ידין להיתר בנדון דידן דשניא היא וכו' " (שם, עמ' קסח); (6) "בתשובת הרב הגדול מריה דאתרא מהר"ר דוד בן זמרה ז"ל שאלה תתקי"ט" (סי' כב, עמ' קפד); (7) "ומרנא ורבנא הרב הגדול הרדבא"ז ז"ל ברוב תשובותיו בענינים אלו פתח דבריו יאיר לאמר ללכת בדרך טובים לחזור בצדדין וצדי צדדין בתר שריותא והמבקש חומרות הכרס לעגן אין רוח חכמים נוחה הימנו" (סי' ל, עמ' רכח); (8) "וכן כתב מאריה דאתרא מהר"ר רדבא"ז ז"ל בתשובותיו וכו' והשיב לוי על כל זה שאין לו אלא דברי הרב מאריה דאתרא מהר"ר רדבא"ז ז"ל" (בשאלה של סי' לב, עמ' רמג); (9) "וכאן באתרין בהיות מרנו ורבנא הרב הגדול מהר"ר דוד בן אבי זמרה ז"ל בירוש' תוב"ב הסכימו כל בעלי הוראה הנמצאים פה הלכה למעשה וכו' ואז לא רציתי להסכים עמהם מפני כבוד מרנא זלה"ה אשר מימיו אנו שותין ומוטל עלינו לקיים דבריו ולקבוע בהם מסמרים ומיניהו לא נזוז" (סי' לב, עמ' רמג).

רבני הגליל

מדובר בחכמי צפת. רב"א מבטא כך את כפיפותו אליהם, אך הוא חש די בטוח כדי לומר גם את דעתו: "שאלה זו כבר נשאלה לפני רבני וחכמי הגליל יצ"ו ולהיות כי הכל חייבים לקבל דבריהם מבלי חקירה בעבור כי רבו שנותם וחכמתם מזולתם, לכן השיבו בקוצר וכו' וגם אני היה לי לתפוש דרכם דרך קצרה שת"ל לא יחרף לבבי מימי כי עסק הגמרא הקנני מנעורי וימי הנעורים זכו והוו דרופתקי דאורייתא, כמה שינות עוררתי מעיני וכמה לילות על עומקה של הלכה לא נתתי שנת לעיני ולעפפעי תנומה, וכמה מאכלות

הסרחתי שלא אכלתי אותם בעתם על עסק הגמר' וחלבי ודמי שמתי על התורה. ועל כן בחוות דעי אף אני הוה סגי, אבל לאיתויי מבעת בהוראה צריך להאריך בראיות וכו' " (סי' יד, עמ' קג).

ר' יוסף קארו

רב"א מביא קונטרס ממנו בשטמ"ק ב"מ (סוף פרק ז'), והוא מצטט מספרו ב"י ואפילו מכסף משנה. הוא מעריך אותו מאד: "ומיהו ראיתי להרב המובהק כמהרר"י קארו ז"ל שכתב בח"ה סימן כ"ט ובכסף משנה פ"ג מהלכות עדות וכו' " (שו"ת רב"א, סי' ד, עמ' סג); "וכן כתב הרב הגדול אשר חבוריו מאירים עיני הגולה מהר"י קארו ז"ל " (שם, סי' טז, עמ' קכז); "והרב המובהק פאר זמננו מהר"י קארו ז"ל בספרו תירץ סברת הרמב"ם ז"ל בשם הרב החסיד מהר"ר יוסף שגיש ז"ל" (שם, סי' ל, עמ' רלא). רב"א מבטל את דברי מהריב"ל לעומת פסקי ר' יוסף קארו: "וכלל זה בדינו בכל דבר שאינו מפורש יד הדין על העליונה ויד התקנה על התחתונה ודברי הרב הגדול מהר"י קארו ז"ל ככתובין וכמסורין מסיני דמי" (שם, סי' טז, מ' יז). בכל זאת, יש שהוא חולק על ר' יוסף קארו (שם, סי' יז, עמ' קלה). גם בסימן יח (עמ' קמד) הביא רב"א את תשובת הרשב"ץ, וכתב אחריה: "וראיתי להרב המובהק כמהרר"י קארו ז"ל שכתב בספרו בשם כמהרר"י בי רב ז"ל על שם הרבי דוראן זצ"ל וכו' ואני לא מצאתי לשון הר' דוראן ז"ל אלא כאשר כתבנו לשונו"; כמו כן בסימן כד (עמ' קצא): "ולא נהירא וכו' ולא ירדתי לסוף דעתו בזה". רב"א חולק על ר' יוסף קארו בעניין עקרוני, אם יש לייחס לרמב"ם גירסה שונה בתלמוד בגלל קשיים בהבנתו, וכתב: "ונשאל הרב רבי אברהם החסיד ז"ל בנו של הרב ז"ל למה אמר אביו יראה לי, והלא גמרא ערוכה היא בריש ב"ק וכו' ולא נהירא תשובתו וכמו שכתוב בכסף משנה והעלה דהיותר קרוב שלא היה גורס וכו' ואין דרכנו לתרץ לשון הרב ז"ל בחילוף גירסא אי לא אשכחן לה בשום ספר כתיבת יד והכא לא אשכחן שינוי בזה בספרים וכל שכן דגרסינן נמי הכי בשמעתין בפרק הזורק" (שם, סי' לט, עמ' רעו).

ר' משה אלשיך¹⁰⁴

רב"א מתייחס אליו רק בשו"ת שלו, והוא מעריך אותו מאד: 1) "ופוק חזי מאן גברא רבא קא מסהיד החכם השלם כמהר"ר משה אלשיך נר"ו בתשובתו¹⁰⁵ שבבואו לדמשק חקר ודרש וכו' " (סי' ד, עמ' נא; 2)

¹⁰⁴ ר' משה אלשיך נולד בשנת 1507, ונפטר בדמשק בשנת 1600. היה א"כ יותר קשיש מרב"א.

"ואפיריון נמטייה להחכם השלם כמהר"ר משה אלשיך נ"ר אשר איזן וחקר בהאי דינא ומקחי קהייתא במילי מעלייתא נגד הגזרה להעמידנו על אמתת הדין ולירד לעומקו ולא להפסיע" (סי' ד, עמ' סח); (3) "וכמו שכתב החכם השלם כמהר"ר משה אלשיך נר"ו, שפתים ישק משיב דברים נכוחים לבו יזה בינה כליותיו מישרים, והדברים עתיקים וכו' " (סי' כו, עמ' ריט).

מהרשד"ם¹⁰⁶

רב"א מתייחס אליו רק בשו"ת ובכבוד גדול: (1) "זכני ה' והראני שתי תשובות בדבר זה תשובת הרב המובהק גדול הדור מהר"ר שמואל די מדינה נר"ו, ודבריו ודאי אינן צריכין חזוק ספיר גזרתו, והבנין אשר אל פני הגזרה איש תרומות יהרסנה ואיש תבונות יבנה עליה טירת כסף. גם ראיתי תשובת חטר¹⁰⁷ מגזע הרב נר"ו יפה ענף וחרש מצל מטע ה' להתפאר, גבר חסיד ובור סוד שאינו מאבד טיפה, קופה שיש לה אזנים קופת הרוכלין אינה חסרה לא מלח ולא תבלין. ומי שקדדרתו חסרה מלח ותבלין מה יוכיח ומה יכריע והכרעת שלישית אינה מכרעת" (סי' כד, עמ' קצ); (2) "וכמו שכתב הרב המובהק גדול הדור" (שם, עמ' קצד); (3) "וכמו שכתב הרב המובהק נר"ו" (עמ' קצה); (4) "וגם החכם נר"ו שנכנס אפיריון נמטייה אשר על ידו נבנתה קרית ספר על תלה כאשר לפני" (עמ' קצו).

החיבורים שרב"א מזלזל בהם

בדרך כלל מדובר בחכמים מן המאה ה"ט והט"ז. יוצא דופן בעל כפתור ופרח שהיה בן המאה ה"ד.

כפתור ופרח

רב"א מסתמך עליו פה ושם, אך כשהוא חולק על הרמב"ם או על הראב"ד - אין הוא בורר את מילותיו כלפיו: (1) "ובעל כפתור ופרח פירש הך דמכשירין בפנים שונים דלא נהירין כלל ואנו אין לנו אלא כפירוש של הרמב"ם ז"ל" (סי' א, עמ' י). (2) "ותמה עליו בעל כפתור ופרח [על הראב"ד שהשיג על הרמב"ם] דהיאך הקשה לר"מ ז"ל מאמרו לעיל דאין קנין דלפי פירושו אין קשה עליו כלל ועוד שהרב ז"ל לא בא הנה מטעם

¹⁰⁵ תשובה קד. התשובות שלו הודפסו בונציה שס"ה. א"כ רב"א הכיר את התשובה בכתב יד.

¹⁰⁶ מהרשד"ם הוא ר' שמואל מדינה שחי בקושטא והשאיר לנו שו"ת גדול וחשוב. נפטר בשנת 1589.

¹⁰⁷ האם מדובר בבנו של מהרשד"ם?

קנין וכדלקמן ע"כ. ואני אפרש השגת הראב"ד ז"ל מריה דגמרא ולא דחינן מילתיה בגילא דחיטתא" (סי' א, עמ' כט). (3) בעל כפתור ופרח טען כי הרמב"ם פטר פירות עכו"ם ממעשרות בהסתמכו על סוגיה אחת בתלמוד שהיתה נוחה לו, ואת הסוגיה שלא היתה נוחה לו פירש "לדעתו ולצביונו". רב"א כותב עליו: "ושארי ליה מריה לבעל כפתור ופרח שהטיח דברים כלפי הרב ז"ל אביהן של ישראל וכו' אבל גדולה שנאה אשר שונאים שאינם יודעים ליודעים, וכ"ש אשר חצים יודעים, שכל כמה אשר תגדל תפארת גדולת היודע כן תגדיל קנאתו. ולא ידעתי מהיכן נתברר לו שעיקר פטור לפירות העכו"ם הוא מההיא דר' חנינא דסוף פ"ק דבכורות, הנגלו לו שערי שמים בלכתו מהר להר לתור את הארץ, והלא נתברר לנו מכמה סוגיות מהבבלי והירושלמי פטור לפירות העכו"ם וכמו שפסק הרב הגדול אביהן של ישראל מרא דארעא דישראל אשר קבלוהו עליהם לרב מסוף ארץ תימן עד סוף ארץ הצבי וסוריא וארץ שנער" (סי' א, עמ' לו-לח).

הקונטרסין

ראינו בפרק ד' כי יש קונטרסין שונים: קונטרסין של הרדב"ז, של ר' יוסף קורקוס, ר' יצחק אבוהב, ובעיקר קונטרסין סתמיים. הסתמיים שייכים לחוגי תוספות גורניש, ורב"א מרבה לזלזל בהם בשטמ"ק חולין ובעיקר בשטמ"ק כתובות. הוא מכנה את פיתוחיהם "פלפולי הבל"¹⁰⁸, "פלפולים משובשים"¹⁰⁹, "דברים בטלים"¹¹⁰, "דברים שאין בהם ממש"¹¹¹, "דברים שאין בהם טעם"¹¹², דברים שאין צורך

¹⁰⁸ בשטמ"ק כתובות: "וגם זה הבל" (ח"א, עמ' ד3). "ופלפול הבל הוא ואינו כדי ליכתב, וקושייתו הראשונה הא תריצנא לה שפיר" (ח"א, עמ' קמז2).

¹⁰⁹ בשטמ"ק חולין: "ומשום יגדיל תורה כתב' לשון זה הגם כי לא ישר בעיני שהוא פלפול משובש ואין לשון רש"י סובלו" (עמ' 110ב).

¹¹⁰ בשטמ"ק כתובות: "ואין לי להשיב על דבריהם כי הם בטלים מאליהם" (ח"א, עמ' יח1); "ורוב פלפול זה הוא בטל, ומיהו צריך לדקדק בעיקר קושייתם ז"ל וכו' " (ח"א, עמ' קמו3).

¹¹¹ בשטמ"ק כתובות: "ואני כותב לשון הקונטרסין לחדד התלמידים הגם כי המעמיק בדבריהם רוב דבריהם אין בהן ממש" (ח"א, עמ' צב3).

¹¹² בשטמ"ק כתובות: "ואין בדבריהם טעם" (ח"א, עמ' טז3),

בהם¹¹³, "פירוש שאין לו רגלים"¹¹⁴, "טעות גמור"¹¹⁵, וכשהם מקשים על התוספות - הוא מתרץ את קושיותיהם¹¹⁶ או טוען שלא הבינו את התוספות¹¹⁷.

אך לפעמים הוא בכל זאת מקבל את פירושם¹¹⁸, ואפילו מפרש אותו¹¹⁹. יש שהוא מודה שלא הבין את דבריהם, זאת משום שהם התייחסו לגליונות שלא נמצאו על ידו¹²⁰, והוא משתדל לפרש אותם. בכמה מקרים הוא נותן פירוש שונה מזה של הקונטרסין¹²¹.

מהריב"ל

¹¹³ בשטמ"ק כתובות: "וטרחתני לכותבם לזכות שילמדו התלמידים דרכי הפלפול הגם כי רובו אין צריך בו, ומה שכתבתי הוא פשוט יותר ואתה תבחר ולא אני" (ח"א, עמ' קלו1).

¹¹⁴ בשטמ"ק כתובות: "כך מצאתי בקונטרסין וזה הפי' אין לו רגלים כלל ואיני כדאי שישמור ממנו רש"י ז"ל" (ח"א, עמ' ד2).

¹¹⁵ בשטמ"ק כתובות: "הוא טעות גמור" (ח"א, עמ' קכז3).

¹¹⁶ בשטמ"ק כתובות: רב"א מתרץ את קושית הקונטרסין על התוספות (ח"א, עמ' קעה1).

¹¹⁷ בשטמ"ק כתובות: טוען רב"א שהקונטרס לא הבין את התוספות (ח"א, עמ' קעה4). "וקושיא [של הקונטרסין] מעיקרא ליתא" (ח"א, עמ' קעז3).

¹¹⁸ שטמ"ק כתובות ח"א, עמ' כז3.

¹¹⁹ שטמ"ק כתובות ח"א, עמ' קלג3.

¹²⁰ שטמ"ק כתובות ח"א, עמ' קסה1; קסו4; קעז3.

¹²¹ אלה הם רוב המקרים: (1) בשטמ"ק כתובות (ח"א, עמ' נו2-3), רב"א נותן פירוש שונה משל הקונטרסין ומדייקו מרש"י; (2) שם, עמ' סה2, אחרי תירוץ הקונטרסין: "ולי נראה לתרץ בענין אחר"; (3) שם, עמ' סז4, הוא נותן פירוש שונה משל הקונטרסין. אך ברוב המקרים הוא חולק עליהם ואף מזלזל בהם, ואלה רוב המקומות: (1) שם, עמ' ה3, הוא חולק על פירושה לתוספות; (2) שם, עמ' יז1, הוא דוחה אותם; (3) שם, יח1, הוא חולק על פירושה לרש"י: "ואין לי להשיב על דבריהם אלו כי הם בטלים מאליהם"; (4) שם, עמ' כא4, הוא כותב על תירוצם: "ולא נהירא הך תירוצא"; (5) שם, עמ' ל1, הוא דוחה את קושיתם; (6) שם, עמ' ל3: "כתבתי זה (את לשון הקונטרסין) להתלמד לתלמידים הגם כי למבינים פלפול בטל הוא ויש לו שכר טוב בעמלו והיה מנוחתו כבוד"; (7) שם, עמ' לג4-לד1, הוא דוחה את תירוץ הקונטרסין לרש"י ומפרש אחרת; (8) שם, עמ' לה1, דוחה את פירוש הקונטרסין לתוספות; (9) שם, עמ' מז4-מח1, הוא חולק על תירוץ של הקונטרסין לקושיה על התוספות; (10) שם, עמ' מח3, הוא מעיר על הקונטרס: "ובמאי דכתיבנא ניהא טפי ואין אנו צריכים להידחק כלל"; (11) שם, עמ' מט2, הוא דוחה תירוץ הקונטרסין לתוספות; (12) שם, עמ' מט3, הוא חולק על זיהוי לא נכון של חיבור ע"י הקונטרסין: "ואני בתוספותי מצאתי הגיליון הראשון בשם תוס' ה"ר שמשון משאנץ"; (13) שם, עמ' נג2, הוא כותב על דבריהם: "לא מחוור"; (14) שם, עמ' סב1, הוא דוחה את פירושה לתוספות ונותן פירוש משלו; (15) שם, עמ' סז4-סח1, הוא חולק עליהם; (16) שם, עמ' קכד3, הוא דוחה את תירוצם ונותן תירוץ משלו; (17) שם, עמ' קלא3, הוא דוחה את פירושה; (18) שם, עמ' קמה2, הוא דוחה את פירושה.

רב"א מצטט אותו הרבה בשטמ"ק כתובות ובשו"ת. בשטמ"ק כתובות אין הוא מזכיר אף פעם את שמו, אלא מכנה אותו: "אחד מגדולי החכמים שלפנינו" או "אחד מגדולי דורנו". אך למרות תואר כבוד זה, הוא מביא תמיד את דבריו כדי לדחות אותם¹²², ואפילו מזלזל בדבריו¹²³. בספר הדרשות הוא מכנה אותו "מורי" (עמ' תיז, תיח). רב"א מזכיר תמיד את מהריב"ל בתשובותיו רק כדי לחלוק עליו, אך כאן הוא מפאר אותו בתארים מפליגים: (1) "ומיהו ראיתי לאחד מגדולי הדור הרב המובהק מר' דגמרא כמהר"י ׳ לב ז"ל שחולק על זה בתשובותיו וכו' ע"כ וכו' והא ודאי ליתא וכו' עוד כתב הרב המובהק כמהר"י ׳ לב ז"ל וכו' ע"כ ולא ידעתי מה ענין הנדון להך פלוגתא וכו' " (סי' טז, עמ' קכח); (2) "עוד כתב הרב המובהק כמהריב"ן לב ז"ל וכו' ולא נהירן דבריו כלל בתשובה זו ובאמת אי לאו דמסתפינא כי רב גובריה ואנהרינהו לעיינין בכמה שמעתי אמינא כי ניים ושכיב הרב אמר להא תשובה" (שם, עמ' קכט); (3) "כ"נ ליישב קצת שיטת מהר"י ׳ לב ז"ל" (שם, עמ' קלג); (4) "גם חזרתי על כל צדדין וצדדי צדדין למצוא צד זכות להרב המובהק מהר"י ׳ לב ז"ל בתשובה זו ולא מצאתי" (שם, עמ' קלג); (5) "וגדולה מזו כתב הרב המובהק מופת הדור מריה דגמרא

¹²² דוחה את קושייתו (ח"א, עמ' קפה 3-4).

¹²³ בח"א, עמ' יב3, רב"א חולק על "אחד מגדולי החכמים שלפנינו", וקובע שפירוש התוספות הוא כשיטת רש"י. שם בעמ' כג2: על אחד מגדולי הדור שלפנינו [מהריב"ל] שהקשה ותיירץ על רש"י: "הא ודאי שינויא דחיקא הוא"; עוד שם: "וקא מהדר נ"ר אשינויי דחיקי"; החכם הקשה על התוספות, "והניח הדבר בצ"ע כדרכי קושיותיו" (ח"א, עמ' כה3); "והניח כל זה בצ"ע, ואחר שתבין הבנת התוס' אין כאן קושיא כלל ומי שלא יבין דבריהם יוכל עוד להקיף אותנו בחבילות חבילות של קושיות ומי שיעמיק ויעמוד על דבריהם ז"ל ימצאם כסולת נקיה" (ח"א, עמ' כו1); "וקושיה זו השניה לא ידעתי מהו" (ח"א, עמ' כו2); דוחה קושיות "אחד מגדולי הדור" על התוספות (ח"א, עמ' מו3-2); רב"א מפרש את הגמרא ואומר: "והדברים ברורים, ולא כתבתי זה אלא שראיתי לאחד מגדולי הדור שלפנינו שגמגם בזה בתשובותיו וכו' ואין הגמגום גמגום וכו' ואם הוא גמגום אין תירוצו עולה כהוגן" (ח"א, עמ' מט1); "וראיתי לאחד מגדולי הדור שלפנינו שכתב בזה הדיבור [של תוספות] דברים שאין להם שחר והניח זה הדיבור בצ"ע, והאמת יורה דרכו" (ח"א, עמ' נו2); "וראיתי לאחד מגדולי החכמים בתשובותיו לתרץ קושיא זו [על רש"י] וכו' ודבריו סתומים, ואפשר דתירוציה כדתריצא בתירוצא קמא" (ח"א, עמ' צב2); החכם הקשה, ורב"א מעיר: "ובמאי דכתיבנא ניהא" (ח"א, עמ' קלב3); "וראיתי לאחד מגדולי הדור שלפנינו שנדחק בלשון הזה של התוס' " (ח"א, עמ' קמ3); "אחד מגדולי החכמים שבדורנו ז"ל כתב בתשובותיו וכו' ולא תירץ כל הצורך" (ח"א, עמ' קס4); "וראיתי לאחד מחכמי הדור שהקשה בתשובותיו על מה שכתב רש"י וכו' והא תריצא שפיר לשונו של רש"י ז"ל ופשט השמועה שכתב הם דברים שאין בהם טעם" (ח"א קע2-1); "עוד הקשה החכם נר"ו וכו' ואינה קושיה כלל" (ח"א, עמ' קע2); "וראיתי לאחד מחכמי דורנו שהאריך בתשובותיו לפרש דיבור זה וכתב דברים שאין להם שחר ולא נתנו ליכתב" (ח"א, עמ' קפא3); "וראיתי לאחד מגדולי הדור שהקשה וכו' והאריך בקושיא זו ונדחק בתירוצא ורש"י תירץ קושיא זו במ"ק [=במהדורא קמא] ... (ח"ב, עמ' קב1).

כמהר"ר יוסף בן לב נר"ו לא ידעך בתשובותיו וכו' " (סי' ל, עמ' רלד); 6) רב"א חולק עליו, "אבל אין משיבין את הארי לאחר מותו" (סי' לג, עמ' רנא). לפעמים אין שמו מוזכר: "וראיתי לאחד מאנשי הדור שלפנינו שהקשה בתשובותיו, וכו' ומחמת קושיא זו נדחק... " (סי' כ, עמ' קסח). "וראיתי לאחד מגדולי הדור שלפנינו ז"ל דמקהי עליה קהייתא ומחי ליה מאה עוכלי בעוכל' וכו' " (סי' כו, עמ' רטו-רטז), ורב"א חולק עליו.

שלטי הגבורים

"ומה שכתוב בשלטי הגבורים אין לסמוך עליו ולא ידענא מנו ומי יחוש לו נגד עמודי ההוראה הרי"ף והרמב"ם ז"ל והרמ"ה והרא"ש ז"ל והרב המאירי ז"ל" (שו"ת רב"א, סי' ו, עמ' פו).

הקונטרס של ר' יהוסף אשכנזי

ר' יהוסף אשכנזי כתב קונטרס נגד הפסק שהיה נהוג בארץ ישראל כדעת הרמב"ם האומר כי פירות של גוי שגדלו בקרקע שקנה בארץ ישראל ונגמרה מלאכתם בידי גוי - פטורים מתרומות ומעשרות¹²⁴. רב"א הגיב נגדו בתשובה סי' א' בשו"ת שלו, ובה הוא דוחה את דברי "בעל הקונטרס", לפעמים בזלזול: "זהו מכלל שבושיו ואין להטריח הקולמוס להשיב על כיוצא בדברים אלו" (ד"ה כתב עליו). רב"א מתנגד לדרכו של ר' יהוסף אשכנזי להתייחס ישירות לתלמוד כדי לפסוק, ולהתעלם בזה גם ממפרשי התלמוד הגדולים רש"י ובעלי התוספות, וגם מכל הפוסקים שקמו מאז חתימת התלמוד¹²⁵. אלה דבריו:

ואני אומר דברים אלו מורים באצבע מה בלבו על המפרשים ז"ל ומי יברר לו פסק ההלכה אם לא המפרשים ז"ל הלא המה רש"י ז"ל והתוס' ז"ל ושאר בעלי החידושים והפוסקים ז"ל כי באמת אנן יתמי דיתמי אפי' מפי תלמיד של האמוראים האחרונים ז"ל בלחוד לא גמרינן דאנן כי סיכתא בגודא לגמרא וכי אצבע בקירא לסברא וכי אצבעתא בבירא לשכחה ובזולת פירושי המפרשים ז"ל והפוסקים ז"ל הבאים אחריהם היה הגמרא כדברי הס' החתום לכן אנן אין למדין מהגמ' בלחוד אלא עם פירושי האחרונים ז"ל והפוסקים ז"ל ומי שחולק על דבריהם באומרו שרבינא ורב אשי סוף

¹²⁴ ראה לעיל בפרק א', תחת הכותרת "מחלוקת רב"א בזמן מגוריו בירושלים, עם ממשיכי דרכו של ר' יהוסף אשכנזי".

הוראה ואין להורות הוראה אחרת מכח פלפול חדש במשנה אלא במה שדברו הם הא ודאי דרוח אחרת עמו ודמי למ"ד הרי תורה כרוכה ומונחת בקרן זוית וכו' גם זה אומר הרי הגמרא כרוך ומונח כל הרוצה ללמוד יבוא וילמוד והנכון מה שפי' רש"י ז"ל בסוף הוראה בפ' הפועלים ועיקר הדברים שעד רבינא ורב אשי שלא חברו הגמרא על הסדר היו אחרונים האמוראים חולקים על הראשונים ואמרי' הלכה כבתראי אבל מרב אשי ורבינא ואילך שחיברו הגמרא אין אדם רשאי לחלוק עליהם מעתה אבל לחדש דינים במה שלא דברו הם רשאיין הן וכל החולק על דבריהם כחולק על האמוראים וחייב מיתה וכבר כ' הראב"ד ז"ל שאם היה חולק על פסק הגאון מטעם שנראה לו לפי דעתו שלא כדעת גאון ולא כפירושו גם זה טועה בדבר משנה שאין לנו עתה לחלוק על דברי גאון מראיית דעתנו לפרש הענין בדרך אחרת כדי שישתנה הדין מדברי הגאון אם לא בקושיא מפורסמת וזה דבר שאין נמצא ע"כ. ואע"ג דהרא"ש ז"ל פליג דדוקא בשטעה בפסקי הגאונים ז"ל שלא שמע דבריהם וכשנאמר לו פסק הגאונים ישרו בעיניו הוא דהוי טועה בדבר משנה ולא מבעיא טועה בפסקי הגאונים אלא אפילו חכמים שבכל דור ודור שאחריהם לאו קטלי קני באגמא הן ואם פסק הדין שלא כדבריהם וכששמע דבריהם ישרו בעיניו והודה טועה בדבר משנה הוא אבל אם לא ישרו בעיניו דבריהם ומביא ראיות לדבריו המקובלים לאנשי דורו יפתח בדורו וכו' אין לך אלא שופט אשר יהיה בימים ההם ויכול לסתור דבריהם כי כל הדברים שאינם מבוארים בגמ' שסידר רבינא ורב אשי אדם יכול לסתור ולבנות אפי' לחלוק על דברי הגאונים וכו' ע"כ. מ"מ דוקא בראיות המקובלים לאנשי דורו הוא דיכול לחלוק אבל כל שאינן מקובלים לאנשי דורו אלא אדרבה כל גדולי הדור לא ישרו בעיניהם דבריו ידחה הוא ואלף כמותו ודברי רבותינו הפוסקים ז"ל עמודי ההוראה יעמדו לעולם. (שו"ת רב"א, סי' א, ד"ה ואני אומר).

125 ר' יהוסף אשכנזי מצטרף בזה לשיטתו של המהרש"ל, ואנו רואים כאן כי רב"א מתנגד לשיטת לימוד זו, שצמחה כולה בעולם האשכנזי.

כשהוא חולק על כל המפרשים יחד

לפעמים רב"א דוחה את פירושי כל המפרשים ביחד ומציע את פירושו שלו¹²⁶.

סיכום

בניגוד לר' יוסף קארו, שראה את עצמו כשייך לתקופה חדשה בעולם התורה, בה אין עוד כוח לחלוק על חכמי התקופות הקודמות (ראה מבואו לב"י), רב"א ראה את עצמו מסוגל לחלוק על חכמים שקדמוהו אפילו בשלש מאות שנה. הוא לא היסס לחלוק לא רק על חכמים מבני דורו, כמו מהריב"ל, ולא רק על בעלי הקונטרסין מחוגו של בעל תרומת הדשן שהוא מזלזל בהם, אלא אף על ראשונים רבים¹²⁷. מן הדוגמאות הרבות שהבאנו ניתן ללמוד כי הביטוי החביב ביותר על רב"א כדי לדחות את דברי הראשונים הוא "ולא ידעתי מהו", ולפעמים הוא משתמש גם בביטוי "ולא נהירא". הוא חולק על הרשב"א, הרא"ה, הריטב"א, שיטה ישנה, הריב"ש ואפילו על רבו הרדב"ז, אך נדיר למצוא אותו חולק על רש"י או על התוספות או על הרמב"ן. לפעמים אין הוא חולק עליהם אלא מסתפק בהצעת פירוש משלו, שונה משלהם, כי הוא מקבל את התיזה שיכולים להיות כמה פירושים לטקסט (ובזה הוא משתייך לתפישה האשכנזית). פעמים רבות, כשהוא חולק על אחד הראשונים, מגייס רב"א את רש"י לעזרתו, על ידי דקדוק בלשונו.

החכמים שרב"א חולק עליהם, והם רבים, הם אותם חכמים שמתקופת הרשב"א ועד ימיו, חכמים שהוא מכנה "אחרונים". מן הבחינה הזאת הוא יותר קרוב למהרש"ל מאשר לר' יוסף קארו. תא-שמע¹²⁸ עמד על כך כי העולם האשכנזי היה יותר משוחרר מעומס הדורות מאשר העולם הספרדי, בתחום פרשנות

¹²⁶ אלה רוב המקומות: 1) בשטמ"ק כתובות, ח"א, עמ' 4: "כך היה נראה לפרש איפכא מכל המפרשים"; 2) שם, עמ' 2טז: "כנ"ל פירוש לפירוש התוספות ז"ל והארכתי בו לפי שנתחבטו בו כמה רבואתא קמאי ובתראי ואני מה שנראה לי כתבתי והוא הנכון"; 3) שם, עמ' 1ד, הוא מפרש את הסוגיה בצורה שונה מכל המפרשים; 4) שם, עמ' פג3-1ד, הוא כותב כי המפרשים (התוספות, הר"ז הלוי, הרמב"ן והרא"ש) הבינו את רש"י בצורה מסויימת, והוא חולק על הבנתם ומפרש אחרת; 5) שם, עמ' 4צ: "ודוק לשון רש"י וכו' מיהו המפרשים לא פירשו לשון רש"י כן"; 6) שם, עמ' צו2, הוא נותן פירוש שונה משל כל המפרשים. 5) שם, עמ' קפא4, הוא מציג את השיטות השונות לפירוש התלמוד, והוא מציע את שיטתו שהיא לדעתו יותר נוחה, והוא מבסס אותה על הרמב"ם.

¹²⁷ במקרים מסויימים הוא חלק אפילו על פירושי הגאונים (שטמ"ק כתובות, ח"א, עמ' לז2), ובמקום אחר כתב: "מה שכתבו [הגאונים] אינו מתיישב לפי נוסחת גמרא שלנו" (שם, ח"ב, עמ' מו2).

¹²⁸ תא-שמע, פרשנות א', עמ' 75.

התלמוד. הלימוד היה יותר "דמוקרטי" ואיפשר יותר הבעת דעה עצמית. תרמו לזה התנאים הגאופוליטיים של ניתוק העולם האשכנזי מן ההשפעה הגאונית, לעומת התלות המוחלטת של ישיבות ספרד בהוראות שבאו מישיבות הגאונים. יתכן, איפוא, כי מוצאו האשכנזי של רב"א אחראי להתרחקות רב"א מדרכו של ר' יוסף קארו, שכאמור ראה את עצמו שייך לתקופה חדשה ונחותה לעומת התקופות הקודמות. אך יתכן שההבדל נובע מן החומר שבו עסקו שני החכמים. ר' יוסף קארו עסק בפסיקה, ואילו רב"א עסק בפרשנות התלמוד. רב"א חלק למעשה על החכמים שקדמוהו רק בתחום פרשנות התלמוד. בתחום הפסיקה הוא הסכים כנראה עם ר' יוסף קארו.

האסכולות השונות ויחס רב"א אליהן

אף על פי שרב"א השתדל להכניס את כל הפרשנות האפשרית על התלמוד לשיטותיו המקובצות, יש מקום להתבונן בהרכב היחסי של ספרייתו מבחינת האזורים השונים. מבחינת הנפחים, ראינו בפרק הקודם כי אם כוללים את הרא"ש בתחומי אשכנז - יש משקל שווה לאשכנז וצרפת לעומת ספרד, בספרייתו של רב"א, כאשר שני האזורים ביחד מייצגים כ- 70% מספרייתו של רב"א. עובדה זו יכולה להעיד במשהו על היותו של רב"א בין שני העולמות, האשכנזי והספרדי, ושהוא ניזון במידה שווה משניהם. אך החלוקה הגיאוגרפית הזאת רחוקה מלייצג את כל האסכולות שהיו בלימוד התלמוד. בכל אחד מן האזורים האלה התפתחו אסכולות לימוד שונות, והיו יחסי גומלין והשפעות רבות בין האזורים. לא הרי לימוד הגמרא לפי הפשט שמתקופת רבינו גרשום ועד רש"י, כהרי הלימוד הדיאלקטי של בעלי התוספות ששאפו להפוך את כל התלמוד למערכת אחידה ונעדרת סתירות, ולא הרי לימוד זה של בעלי התוספות כהרי הלימוד הפלפולי של חוגי תוספות גורניש באשכנז במאה ה"ט, על כל קונטריסיהם. כמו כן, לא הרי הפלפול של תוספות גורניש כהרי הפלפול מיסודם של ר' יעקב פולק ור' שכנא בפולין של המאה ה"ט¹²⁹. הוא הדין לגבי ספרד: לא הרי שיטת הלימוד בספרד המוסלמית, שחתרה לחשוף את "הפירוש הנכון" היחיד בכל סוגיה ול"אסוקי שמעתתא אליבא דהילכתא", כהרי החידושים בספרד הנוצרית, שיצרו שילוב מיוחד במינו בין לימודם של בעלי התוספות לבין מסורת הלימוד הספרדית, ושמחוללם היה הרמב"ן. כמו כן, לא הרי חידושים אלה

כהרי שיטת העיון הספרדי שנוצרה על ידי ר"י קנפנטון במאה ה"ט בספרד, ושהמשיכה לשלוט בכיפה בבתי המדרש של מגורשי ספרד במשך כמה דורות¹³⁰. על כל אלה יש להוסיף את פרשנות הרי"ף בספרד ובפרובנס, ואת החיבורים מסוג שיטה מקובצת שקדמו לרב"א ושצוטטו על ידו.

כל האסכולות הנ"ל מיוצגות בשיטות המקובצות, אך לא במידה שווה בכולן. נסתכל עליהן לפי הסדר הכרונולוגי שחשפנו בפרק ב'. בשטמ"ק ב"ב, הדגש הוא על חידושי הספרדים, גם מספרד המוסלמית וגם מספרד הנוצרית. אך יש ייצוג מסויים לפרובנס עם הראב"ד ורבינו יהונתן. אחר כך, בשטמ"ק ב"ק, נוסף על הקודמים ייצוג הולם לאסכולת בעלי התוספות ולאסכולת "תוספות גורניש". שוב נוספה על כל האסכולות הנ"ל, בשטמ"ק ב"מ, אסכולת העיון באמצעות גליונותיהם של מגורשי ספרד, הרדב"ז ור' יוסף קארו, וחידושי האישיים של רב"א שנמצאים כאן בנפח צנוע מאד. בשטמ"ק חולין מוצאים את כל האסכולות (ונוסף גם רבינו ישעיה מטראני), כאשר שיטת העיון מיוצגת בעיקר על ידי חידושי האישיים של רב"א שממלאים את החיבור. לבסוף, בשטמ"ק כתובות, מוצאים את כל האסכולות, אחת מהן לא נעדרת, כאשר שיטת העיון הספרדית מיוצגת על ידי חכמי המזרח במאה ה"ט (ר' יוסף קורקוס, הרדב"ז, מהריב"ל), ובעיקר על ידי חידושי הרבים של רב"א עצמו¹³¹.

אם כן, עם הזמן הלכה קשת האסכולות הלימודיות והתרחבה משטמ"ק אחת לשניה. בשלב מסויים מוצאים את כל האסכולות, להוציא את הפלפול של ר' יעקב פולק ור' שכנא, שכנראה לא היה מוכר במזרח בימי רב"א. בכל זאת יש מקום לחקור מה היו העדפותיו של רב"א. הוא לא התייחס באדישות לסוגיה השונים של הפרשנות התלמודית. היו לו נטיות אישיות, ויחסו לחכמים השונים מן האזורים השונים שתואר

¹²⁹ על הפלפול ראה: דימיטרובסקי, פלפול, עמ' קיא-קפא; רפל, פלפול, עמ' 66-11.

¹³⁰ להוציא "שיטת העיון", אפשר למצוא את התמונה הטובה ביותר של כל האסכולות הנ"ל בספריו של תא-שמע על פרשנות התלמוד (תא-שמע, פרשנות א'; תא-שמע, פרשנות ב').

¹³¹ בשטמ"ק נדרים (שהיא מן החיבורים המסופקים של רב"א), מיוצגת רק אסכולת החידושים של ספרד הנוצרית ופירושי אשכנז מסוף המאה ה"ב וראשית המאה ה"ג ("פירוש", הרא"ם, "שיטה", קצת מר' ברוך בעל התרומה). בשטמ"ק נזיר (שגם היא מן החיבורים המסופקים של רב"א), מיוצגת רק אסכולת בעלי התוספות (אם כוללים את הרא"ש בתוכה) ופירושי אשכנז (כאן לא היתה ברירה לרב"א, הואיל ואין חידושים ספרדיים על נזיר).

לעיל יכול להצביע במשהו על העדפות אלה. נטיותיו נובעות בלי שום ספק מחינוכו על ידי הרדב"ז ומן הסביבה התורנית בה הוא חי ופעל, אך יתכן שיש פרמטר נוסף לגבי העדפותיו, והוא מוצאו האשכנזי.

פרשנות התלמוד בצפ"א ובספרד במאות הי"א והי"ב

בידי רב"א היו כ- 12 חיבורים מזרם פרשני זה, ומדובר בעיקר בפירושי ר"ח, ספר המפתח לרנ"ג, פירושי ר' יוסף נ' מיגש, פירושי הרמב"ם לתלמוד ופירושי הרמ"ה. אך מדובר בשרידים בלבד מחומר שחובר כנראה על רוב התלמוד. למעשה אין לנו היום מעבר למה שהיה בידי רב"א, להוציא ספר הנר שלא נמצא ממנו זכר בחיבורי רב"א. אין ספק כי רב"א התייחס לפירושים אלה כאל תורה מסיני, אך העובדה שלא נשאר מהם הרבה לא איפשרה לו להתייחס אליהם כאל זרם פרשני עיקרי. את זאת הוא שמר לפרשנות התלמוד בצרפת ובאשכנז שנמצאה בידיו על כל התלמוד, כולל "סדר קדשים" שלא נלמד במיוחד בספרד.

פרשנות התלמוד בצרפת ובאשכנז

פרשנות התלמוד האשכנזית, שנוצרה באשכנז ובצרפת מימי רבינו גרשום מאור הגולה ועד ימי תלמידיו של רש"י, מיוצגת בצורה מרשימה בחיבוריו של רב"א. בידי רב"א היו כ- 16 חיבורים מזרם פרשני זה. ראינו בפרק הקודם שרב"א העתיק מן הפירושים המכונים "פירושי וורמזא" בפי בעל הערוך; מדובר בפירוש לב"ק שכונה פירוש "גאון" בפי רב"א ושנכתב על ידי תלמידו של ר' יצחק הלוי, שהיה עצמו אחד מרבותיו של רש"י, ובפירוש לסדר קדשים של רבינו אליקים בן דורו של רש"י ומתלמידיו תלמידיו של רבינו גרשום מאור הגולה. מן הפרשנות הצרפתית העתיק רב"א כמובן מרש"י בדפוס, מרש"י בכתבי יד רבים וגם ממה שהוא היה סבור שהיא מהדורא קמא של רש"י, מפירושי הריב"ן חתנו של רש"י ומפירוש רשב"ם נכדו על ערבי פסחים וב"ב, גם מן הדפוס וגם מכתבי יד. כל החומר המובא על ידי רב"א שייך אם כן לדורו של רש"י ושל ראשוני תלמידיו, ולמעשה אין בידנו כיום כמעט כלום מעבר למה שהיה בידי רב"א. המקום המרכזי של רש"י בחיבורי רב"א והערצתו אליו, שאין דומה לה, מעידים כמאה עדים שדרכו הפרשנית של רש"י נחשבת כדרך הראשונה במעלה בעיני רב"א.

פרשנות הרי"ף

פרשנות הרי"ף מיוצגת בצורה משמעותית בספריית רב"א. מדובר בפרשנות שהעסיקה בעיקר את חכמי פרובנס וצפון ספרד. כ- 20 חיבורים בנושא זה אותרו בספריית רב"א. למעשה נמצאו בידי רב"א רוב החיבורים שנמצאים בידינו כיום בנושא. היו בידי פירושי רבינו יהונתן, ספר בעל ההשלמה, פירושי המעילי, השגות הרמ"ך, וכמובן פירושי תלמידי רבינו יונה, נמוקי יוסף, השגות הרז"ה והראב"ד וחיבורי הרמב"ן על הרי"ף.

בעלי התוספות

האסכולה של בעלי התוספות מן המאות ה"ב, ה"ג וה"ד, מיוצגת בצורה נרחבת ביותר בחיבוריו של רב"א. כ- 60 חיבורים מהם מצוטטים בחיבורי רב"א, אם נכלול בתוכם את תוספות הרא"ש. מעבר לתוספות שבדפוס, רב"א ציטט ממגוון רב של תוספות בכתבי יד, כולל ספרים אבודים רבים. רוב התוספות הן תוספות צרפתיות, ומדובר בתוספות שלנו שבדפוס, בתוספות שאנץ למסכתות רבות, תוספות נכדו של הר"ש לסנהדרין, תוספות מהר"י כ"ץ לב"ק ולב"מ, תוספות ביצה לר' שמשון מקוצי, תוספות הר"ף על מסכתות רבות ותוספות "חיצוניות" או "אחרות" מסוגים שונים. גם התוספות האשכנזיות מיוצגות בצורה נכבדה, לא רק על ידי התוספות שלנו, שחלק מהן הן תוספות טוך, אלא גם על ידי תוספות ר' אליעזר מגרמישא (בעל הרוקח) על ב"ק, גליונות תוספות של ר' אליעזר מטוך, ובעיקר על ידי תוספות הרא"ש¹³² על מסכתות רבות מאד. הוא כמעט תמיד מקבל את פירושיהם, וכשהם חולקים על רש"י - אין הוא דוחה אחד מפני השני, אלא הוא משתדל להראות שיש שתי דרכים בפירוש הגמרא: דרך רש"י ודרך התוספות. הטיפול האינטנסיבי בתוספות, שרק הטיפול ברש"י עולה עליו, מעיד על ההערכה הרבה שיש לרב"א לדרכם. הוא מפרש אותם ומדייק בלשונותיהם. אך הוא מודע לעובדה שעולם התוספות אינו עולם הומוגני, וזאת זמן רב לפני החיד"א שהעיר בספרו "שם הגדולים" (ערך תוספות) כי אין להקשות מתוספות של מסכת אחת על תוספות של מסכת אחרת, כי לא בטוח שמדובר באותו מחבר, ומי שמקשה כך - ניתן לדחות אותו בתמיהה:

---

¹³² אמנם תוספות הרא"ש לא נודעו אלא בספרד, אך הרא"ש חיברן באשכנז טרם בואו לספרד וחתמן בספרד (תא-שמע, פרשנות ב', עמ' 79).

"גברא אגברא קא רמית?". לכן אין רב"א מטפל בסתירות המתגלות בין תוספות של מסכת אחת לבין תוספות של מסכת אחרת. למשל בשטמ"ק כתובות (ח"א, עמ' קלד2), הוא גילה סתירה בין תוספות תמורה לבין תוספות כתובות, ואינו מתרץ אותה, אלא הוא מצטט את שני המקומות כשתי דעות שונות. אכן, תוספות כתובות הן תוספות טוך (אורבך, תוספות, עמ' 628), ואילו תוספות תמורה הן תוספות איברא (שם, עמ' 671).

החידושין של ספרד הנוצרית

האסכולה של החידושין בספרד הנוצרית, שמחוללה הוא הרמב"ן וחותמה הוא הר"ן, ושהביאה לעולם כ-30 פירושים על התלמוד, מיוצגת גם היא בצורה מרשימה בחיבוריו של רב"א. רוב חידושי רבינו יונה, הרמב"ן, הרא"ה, הרשב"א, הריטב"א, ותלמידיהם ששמותיהם ידועים או אינם ידועים, וכן הר"ן ותלמידיו, הריב"ש והרשב"ץ - נמצאים בספרייתו של רב"א, ובשיטות המקובצות שבידינו נמצא רוב החומר של חידושים אלה שנוגע למסכתות הנידונות. אין ספק כי יש בזה מדד חשוב להערכה הגדולה שיש לרב"א לאסכולה זאת. כ-67 חיבורים משתייכים לזרם זה, לא כולל 22 חיבורי הרא"ש שנשלמו בספרד. מבחינה כמותית, זו בלי ספק האסכולה הגדולה ביותר בספריית רב"א. אך אין זה הופך אותה לאסכולה מספר אחת אצל רב"א, אלא מעיד רק על פוריותה של אסכולה זו. אכן, רב"א אינו מתבטל בפני בעלי החידושין הנ"ל, ומתייחס כלפיהם בעצמאות מלאה. הוא חולק עליהם במקומות רבים עד מאד. ככל שחכם יותר מאוחר בזמן - כך יכול רב"א ביתר קלות לחלוק עליו. כך, למשל, הוא חולק יותר על הריטב"א ופחות על הרשב"א, וכמעט אף פעם אינו חולק על הרמב"ן. בדיקה זהירה מראה כי רב"א חולק על בעלי החידושין מספרד בעיקר כשהם דוחים את פירוש רש"י, וכמעט תמיד מצדיק את רש"י. הרושם הוא שהמוטיבציה שלו לחלוק עליהם נובעת אך ורק מרצונו להגן על רש"י, שבו ראה את "המעולה שבפירושים". יותר מזה, בשיטות המקובצות האחרונות - חולין וכתובות, מתקבל הרושם שמטרת רב"א בהבאת חידושי הספרדים היא ללמוד מהם את הבעיות שנמצאות בגמרא וברש"י, כדי לחפש אחר כך בתוך לשונו של רש"י, בזכוכית מגדלת, איך הוא התמודד למעשה עם כל הבעיות האלה, וסילק אותן בצורה סמויה ואלגנטית, על ידי שימוש במילה אחת ולפעמים אפילו אות אחת, שהקורא הרגיל אינו מתעכב עליהן. בעניין זה משתלב רב"א בשיטת

הלימוד שהיתה נהוגה בימיו בין חכמי הספרדים, כדברי דימיטרובסקי¹³³: "חכמי הספרדים עיינו במפרשים אחרים ובפוסקים רק לשם גילוי ה"שמירות" של רש"י".

השיטות המקובצות

סוגה זו לא היתה נפוצה מאד לפני הופעת רב"א. אך ראינו בפרק ג' שקדמו לרב"א נסיונות בתחום זה, ורב"א עצמו מצטט מהם. מדובר בעיקר בספר "ליקוטי הגאונים" שצוטט בהרחבה בשטמ"ק כתובות, בחיבוריו של המאירי, ובכתב יד שהכיל "יד רמה ושיטות קדמונים לגיטין"¹³⁴. אין כלום אצל רב"א מכל ספרי הליקוט של חכמי פרובנס המאוחרים שתוארו ע"י בנדיקט (בנדיקט, פרובאנס, עמ' 184-191).

הפלפול

אסכולת הפלפול מיוצגת די הרבה בספרייתו של רב"א. אך מדובר בעיקר בפלפול של סוף המאה הי"ד ושל המאה הט"ו באשכנז. אין כלום מן הפלפול של מזרח אירופה במאה הט"ו. אין הדבר נובע מזה שרב"א לא רצה לצטט חכמים מדורו ומן הדור שלפניו, שהרי הוא הביא הבאות רבות מחכמי המאה הט"ז שחיו באימפריה התורקית. הסיבה לכך נעוצה בכך שבימי רב"א עדיין לא נדפסו חיבורים לפי שיטת הפלפול המזרח אירופי של המאה הט"ז. לעומת זה הוא הרבה לצטט מחיבורי הפלפול של המאה שלפניו שחוברו באשכנז, כגון הגליונות והקונטרסין הרבים השייכים לחוגי תוספות גורניש וחיבורי תלמידי ר' ישראל (הוא ר' ישראל איסלין בעל "תרומת הדשן"). 8 חיבורים מזרם זה מצוטטים על ידי רב"א. חיבורים אלה דנו בעיקר בדברי התוספות, ובדרך כלל לא השלימו את משימתם, והם קיימים רק על הפרקים הראשונים של המסכת. רב"א דוחה בדרך כלל את דבריהם, ומציין בצורה מפורשת שהוא לא היה טורח להכניס אותם לתוך השיטה המקובצת שלו אלמלא עמדו בפניו שלש מטרות: (1) שלא יחסר כלום מן השיטה המקובצת שלו; (2) לחדד את התלמידים, גם אם מדובר בפלפולי סרק; (3) שהתלמידים יכירו את כל שיטות הלימוד, גם את השיטות שאינן טובות.

¹³³ דימיטרובסקי, פלפול, עמ' קכג, הערה 59.

¹³⁴ על כל זה ראה לעיל פרק ג' תחת הכותרת "תקדימים: שיטות מקובצות שקדמו למפעלו של רב"א".

אף על פי שרב"א התייחס בזלזול לפלפול של הגליונות והקונטרסים, אין הוא רואה בעולם הפלפול עולם הומוגני, ואין הוא מתייחס בשלילה לכל סוגי הפלפול. הפלפול אינו חייב להיות מאמץ שכלי המופנה רק לדברים בטלים וחסרי שחר. יש גם פלפול חיובי עבור רב"א, כשמדובר במהלך חשיבה מורכב המופנה לבעיות אמיתיות. הבה נסתכל תחילה על "הפלפול השלילי", כדי לאפיין אותו:

במסכת כתובות (ט, ע"ב) נמצא דיבור תוספות שכותרתו: "באלמנה שנשאת לבחור", ותוכנו: "כיון שאין שניהם אלמונים, צריך לברך כל שבעה". פירושו הוא שמברכים שבע ברכות במשך שבעה ימים, ולא שלשה ימים בלבד כמו במקרה של אלמן שנשא אלמנה. הכותרת של דיבור תוספות זה אינה נמצאת בגמרא. רב"א בדק בכל כתבי היד שבידיו, ולא מצא לשון זה בתלמוד. לכן הוא כתב שמדובר בלשון התוספות עצמם, והוא משמש "הקדמה להלכה", ומטרת הלכה זו לתרץ כמה קושיות בגמרא. הוא מוסיף: "ואני שמעתי מקצת רבנים שהיו רוצים לקשר לשון הזה עם הלשון שלמעלה ממנה [כלומר, לראות בדיבור זה המשך הדיבור הקודם של התוספות] ורוב הפעמים הוא יגיעת בשר ולהג הרבה ועיילי פילא בקופא דמחטא, וזה הדרך נראה לי נכון ורוב הפעמים נמצא ישר" (ח"א, עמ' 31). נסיונם של החכמים הרמזים כאן מזכיר את הסיפור על ר' שכנא רבו של הרמ"א שתלשו לו תלמידיו כמה דפים מן הגמרא, והוא לא הרגיש בדבר, ולבסוף הצליח בחריפותו לחבר את שני העניינים הרחוקים זה מזה¹³⁵. כאן מתגלה אחת מאבני הפינה של לימוד התוספות אצל חכמי הפלפול - היא שיטת "הקישור" (ראה דימיטרובסקי, פלפול, הערה 221). אנו רואים כי רב"א דוחה מאמץ סרק זה.

כאמור, רב"א מייחס את עיקר הפלפול השלילי לבעלי הקונטרסים שחוברו בסוף המאה הי"ד ובמאה הט"ו באשכנז. הוא מציין בדרך כלל שהוא ארוך ומייגע (שטמ"ק כתובות, ח"א, עמ' קא3), שהוא מיותר ואין צורך בו (שם, עמ' קלו1 ועמ' קמ3), "ש"אין בו טעם" (שם, עמ' טז3), "ש"אין בו ממש" (שם, עמ' צב3), שהוא "פלפול הבל" (שם, עמ' ד3 ועמ' קמ2), שהוא מופרך מאליו ואין להתאמץ להפריכו (שם, עמ' יח1), שהוא "בטל" (ח"א, עמ' לג4), שאינו מובן ("ולא אבין למו", שם, עמ' לא2), "ולא הבנתי דבריהם כלל" (שם, עמ' קעה1). פלפול "שאין לו רגלים" הוא פלפול שבא לשלול פירוש מוטעה שלא היה עולה על דעת אף אחד לטעות בו

¹³⁵ הסיפור מובא ע"י הורודצקי (הורודצקי, פולין, עמ' 14).

(שם, עמ' צב3). פלפול הבל הוא גם פלפול שאינו משיג את המטרה אליה הוא חותר. למשל, בעלי הקונטרסין מכריזים שהם רוצים ליישב את לשון התוספות, ובסופו של פלפולם לא יישבו את הלשון (שם, עמ' קפא3). רב"א מכנה "פלפול משובש" את הפירוש שנתנו לדברי רש"י, שאינו מתאים ללשון רש"י¹³⁶ (שטמ"ק חולין, עמ' א22, על דף ב, ע"א).

לעומת פלפול שלילי זה, רב"א מציג קטעי פלפול משל עצמו, או משל ר' יצחק אבוהב או משל רבו הרדב"ז, ואליהם הוא מתייחס בחיוב. נראה לקמן שמדובר בפלפול השייך לשיטת העיון הספרדי. להלן כמה דוגמאות:

- 1) בשטמ"ק ב"מ הוא מעתיק מפירוש ר' יצחק אבוהב על 2/3 ראשונים של פ"א (עד דף יב, ע"ב) שמסתיים בהערה של רב"א: "ע"כ נמצא מפלפול מהר"י יצחק אבוהב הרב של קשטיליא" (עמ' מה3).
- 2) בשטמ"ק ב"מ הוא מעתיק ציטוטים רבים מקונטרס של הרדב"ז, והציטוט האחרון (שם, עמ' מב3) מסתיים במשפט: "ע"כ נמצא מפלפול מורנו הרב כמה"ר דוד אבן אבי זמרה נר"ו".
- 3) "ומ"מ תבין מזה **פלפול יפה** וההפרש שיש בין שיטת רש"י ז"ל והרא"ש ז"ל בזה" (שטמ"ק כתובות, ח"א, עמ' קעצ3). תוכן הפלפול הזה הוא יישום שיטת רש"י ושיטת הרא"ש על הסוגיה, ובכך גילוי ההבדל שבין שתי השיטות. נראה לקמן שגם פלפול זה שייך לשיטת "העיון הספרדי", ונועד להציג את "הדרכים" השונות שבועזרתן ניתן לפרש את הסוגיה.
- 4) בשטמ"ק ב"מ (עמ' 4) מתייחס רב"א לסתירה שבין שתי סוגיות, שבאחת מהן אין חולקים כשיש רמאי ובשניה חולקים אף על פי שיש רמאי. רב"א "פלפל" בתוספות והסיק מהם שיש לחלק בין שני סוגי ודאי

¹³⁶ רש"י כתב שהתנא השתמש בלשון "הכל ממירין" שהוא לשון לכתחילה אע"פ שאין להמיר לכתחילה, כי "לשון התנאים הוא זה, כמו הכל שוחטין, הכל סומכין, הכל חייבין. הלכך הכא אע"ג דהוצרך להאריך, לא שינה התנא את לשונו". רב"א ציטט קונטרס ישן נושן שפירש את רש"י בכמה פנים. הפירוש הראשון הוא פשט לשון רש"י שהתנא השתמש בלשון הרגיל, ואח"כ סייג אותו באומרו "לא שהאדם רשאי להמיר אלא שאם המיר - מומר, וסופג את הארבעים". אח"כ הביא עוד פירוש: "לשון התנאים הוא זה, כלומר רגילות התנאים להשיענו במקום אחד פירוש הענין שמזכיר בכל מקום כמו הכל שוחטין הכל סומכין והכל חייבין, כלומר שפירשו הוא לכתחילה, ומדאיצטריך לפרש לא שאדם רשאי ש"מ דלכתחילה הוי". ועל זה כתב רב"א שזה "פלפול משובש ואין לשון רש"י סובלו", כי רש"י לא כתב "דרך התנאים להשיענו במקום אחד פירוש הענין שמזכיר בכל מקום", אלא "לשון תנאים הוא זה כגון הכל שוחטין הכל סומכין הכל חייבין".

רמאי: ודאי רמאי בעובדות, וודאי רמאי בטענות. לגבי ודאי רמאי בעובדות, אם נפסוק יחלוקן - הדין יהיה מרומה; לגבי ודאי רמאי בטענות, אם נפסוק יחלוקן - הדין יכול להיות אמת, כי העובדות היו יכולות להיות שונות מן הטענות. מסיים רב"א: "ותירוץ זה הבנתי מתוך פלפול התוספות ונכון הוא".

(5) במסכת חולין (לא, ע"א) מביא התלמוד לגבי אורח סכין השחיטה: "אמר רבי זירא: מלא צואר וחויץ לצואר כמלא צואר דהו לה תרי צוארי, או דלמא מלא צואר וחויץ לצואר משהו וכו' וש"מ מלא צואר חויץ לצואר ש"מ". התוספות כתבו: "חויץ לצואר כמלא צואר. לכאורה נראה שצריך להוליך כל אותו מלא צואר שחויץ לצואר, ולכך צריך אותו שיעור. ומיהו נראה דאין צריך, ולא הוצרך שיעור זה אלא כדי שישחוט בריוח, ופעמים שהסכין חריף ושחט הרוב בלא הולכת כמלא צואר". בשטמ"ק חולין (עמ' 113ב) תמה רב"א מדוע פוסקים התוספות הלכה, הלא זה נוגד את מה שהיו "רגילין לומר שאין דרך התוספות לפסוק הלכה" אלא לפרש את הסוגיה! מלבד זאת, מה להם לציין הלכה לא נכונה, ואחר כך לדחות אותה בלי נימוק? רב"א מתרץ שלמעשה התלמוד האריך בלשונו באומרו: "איבעיא להו מלא צואר וחויץ לצואר כמלא צואר דהו לה תרי צוארי או דלמא מלא צואר וחויץ לצואר משהו", במקום לומר בקיצור: "איבעיא להו מלא צואר חויץ לצואר או דלמא משהו חויץ לצואר". תחילה כותב רב"א שהתלמוד העלה בעיה בדברי ר' זירא, לכן הוא חוזר על דברי ר' זירא, וזהו הפשט המקובל תמיד בתלמוד. אך הוא מוסיף כי יש בדברי התוספות הסבר לאריכות לשון זו, ויש לפרש כך את הבעיה: "איבעיא להו מלא צואר בעינן להולכה וחויץ לצואר כמלא צואר כדי שישחוט בריוח דהו להו בין שניהם תרי צוארי, כלומר דבעינן דליהוי בסכין מלא תרי צוארי אבל לא בעינן שיוליך כל אותו שיעור אלא חדא מלא צואר להולכה וחדא מלא צואר לריוח, והיינו דהאריך תלמודא בלישניה".

אמנם לפי הפשט, לא התוספות ולא התלמוד התכוונו לדברים אלה. אך יישום כללי שיטת העיון לגבי אריכות לשון ולגבי "הצריכות" בדברי התוספות, וכן יישום הכלל הספרדי שאין התוספות פוסקים אלא מפרשים, הביא לידי פיתוח זה. רב"א מודע לכך שמדובר בפלפול, והוא מסיים: "ובמאי דכתבין ניחא שפיר למי שרוצה לפלפל בדברי התוספות". ברור שמדובר לדעתו בפלפול חיובי.

(6) במסכת כתובות (מ, ע"ב) מקשים התוספות כמה קושיות, והקושיה העיקרית היא שבמסכת כתובות התלמוד מוכיח שהאב זכאי בבושת ופגם של בתו מן העובדה שהוא זכאי בכסף הקידושין שלה, ואילו

במסכת קידושין התלמוד מוכיח שהאב זכאי בכסף קידושי בתו מן העובדה שהוא זכאי בבושת ופגם שלה, והם מתרצים תירוצים שנראו דחוקים לרב"א. רב"א (ח"א, עמ' קפז4) מתרץ את כל קושיות התוספות בעזרת חילוק מעניין. הוא מעיר כי יש שני היבטים בבושת ופגם: בושת ופגם שיכול האב לגרום לבתו בכך שהוא זכאי לקדש אותה למנוול ומוכה שחין, ובושת ופגם שמלווים את הבת אחרי שתגדל ותצא מרשות אביה. היינו יכולים לטעות ולחשוב שצריך שני תשלומים: א) בושת ופגם לאב עבור הזמן שבו הבת היא קטנה, ב) בושת ופגם לבת אחרי שתגדל. כדי למנוע טעות זו לימד התלמוד במסכת קידושין כי האב זכאי בקידושי בתו הואיל ובושת ופגם כשהיא קטנה הם שלו, ובמסכת כתובות לימד כי האב זכאי בבושת ופגם כשהיא גדולה הואיל והוא זכאי בקידושי בתו.

לסיכום, פלפול יפה או נכון הוא פלפול ששייך לשיטת העיון הספרדי, שמפרש סוגיה בשיטות שונות, או שמכניס חילוקים במשמעותו של מושג, או שמדקדק בכל מילה ובכל אות, ביתר ובחסר, ולומד מהם לימודים חדשים.

העיון הספרדי

שיטת העיון שמחוללה היה ר' יצחק קנפנטון בספרד במאה הט"ו, המכונה "רבם של המגורשים", שימשה את כל תלמידיו ותלמידי תלמידיו אחרי הגירוש. אמנם רב"א אינו מזכיר בשום מקום את ר' יצחק קנפנטון¹³⁷, בניגוד לחכמים אחרים בדורו; למשל ר"י קארו כתב: "כתב הר"ר יצחק קנפנטון ז"ל בדרכי הגמרא אשר לו שהחילוק שבין קושית ולטעמיך לקושית ולדידך מי ניחא..." (כללי הגמרא על הליכות עולם, דף סג, ע"ב). אך שני רבותיו של רב"א - ר' ישראל דיקוריאלי והרדב"ז, נמנו על חסידי שיטת העיון הספרדי. ר' ישראל די קוריאלי למד באדריאנופולי בישיבת ר' יוסף פאסי שהיה תלמידו של ר' יצחק אבוהב, שהיה הוא עצמו תלמידו של ר' יצחק קנפנטון, וכולם למדו לפי שיטת העיון הספרדי שמחוללה היה ר' יצחק קנפנטון¹³⁸. גם הרדב"ז למד לפי שיטת העיון הספרדי¹³⁹. בכללי הגמרא של הרדב"ז נמצא הכלל הבא, שהוא אחד המרכזיים בשיטה זו: "כלל גדול בעיון - לדקדק בלשון היטב, ולראות אם יש יתור לשון או כפל

¹³⁷ התופעה המסקרנת ביותר היא שרב"א אינו מזכיר את ר' יצחק קנפנטון גם ב"כללי התלמוד" שלו.

¹³⁸ שו"ת המבי"ט, ח"א, סי' קפ; וראה: בנטוב, שאלוניקי, עמ' לט.

לשון או שינוי לשון או שינוי דין בין נושא לנושא". רב"א חונך אם כן על פי שיטת העיון הספרדי, והיה מקום להניח כי אסכולה זו תשלוט בציטוטיו, אך החומר שהיה בידי מאסכולה זו היה מועט.

האסכולה של העיון הספרדי מיוצגת בעיקר על ידי קונטרסי מהר"י אבוהב¹⁴⁰, קונטרסי הרדב"ז, חידושי מהר"י נ' לב, וכן על ידי הפירושים ל"סוגיא החמורה של תגרי לוד" של מהר"י אבוהב ומהר"י בי רב. החומר אינו רב. מדובר בכשבעה חיבורים. אף על פי כן, אסכולה זו היא שעיצבה את אישיותו של רב"א, כי חידושי העצמיים משתייכים בלי שום ספק לאסכולה זו. אמנם חידושים אלה אינם קיימים בשיטות המקובצות הראשונות, אך בשתי האחרונות - חולין וכתובות, הנפח שלהם מרשים; הוא מגיע לשליש מכל החיבור בשטמ"ק כתובות, ולשני שלישים בשטמ"ק חולין. בכל זאת נראה שאין רב"א מרגיש עצמו כפוף לגמרי לשיטה זו, ומדי פעם בפעם הוא דוחה כלל זה או אחר שלה. הוא גם חולק על רבו הרדב"ז פעמים לא מעטות, על אף ההערצה המיוחדת שהוא רוחש לו.

נציגה המובהקים של שיטת העיון בשטמ"ק של רב"א הם ר' יצחק אבוהב תלמידו של ר' יצחק קנפנטון, ר' יעקב בירב, הרדב"ז ומהריב"ל. חידושי ר' יצחק אבוהב מובאים בשטמ"ק ב"מ על 2/3 ראשונים של פ"א (עד דף יב, ע"ב). בנוסף לכך יש קונטרס שלם של ר"י אבוהב על שמעתא דתגרי לוד (עמ' קלב - קלב4). כל שיטת הפירוש מתאימה לשיטת העיון הספרדי שמחוללה הוא ר' יצחק קנפנטון, כפי שתיארה דניאל בויארין בספרו "העיון הספרדי": הוא משתמש בסגנון פילוסופי¹⁴¹ ובשיטת השמירות, מנמק את אריכות הלשון של הגמרא, מצדיק את המקשה ואת המתרגם, מדויק בלשון רש"י בדרך כלל, ולפעמים גם בלשון הרמב"ן.

¹³⁹ ראה: בויארין, העיון, עמ' 3, 46, 70.

¹⁴⁰ דרך לימודו של ר' יצחק אבוהב נותחה היטב ע"י בויארין (בויארין, העיון, עמ' 1-46).

¹⁴¹ "ראיתי להקדים לפי זאת ההלכה אלו השרשים וכו' " (עמ' קלב1), "יש לעיין וכו' " (עמ' ט4), "יש מעיינים שהקשו וכו' " (עמ' לט3), ועוד.

הציטוט הארוך ממהר"י בירב ל"שמעתא דתגרי לוד" (עמ' קלא-4-3) שייך גם הוא לשיטת העיון הספרדי¹⁴². עיקר הדיון בו חותר להבהרת העמדות של המקשה ושל המתרגן, כמתואר על ידי ר"י קנפנטון בספר "דרכי הגמרא" (סי' ד').

רב"א העתיק מקונטרסי הרדב"ז בשטמ"ק כתובות ובשטמ"ק ב"מ, וכולם כתובים לפי כללי שיטה זו: הרדב"ז מקדים הקדמות לסוגיות; למשל בסוגית תגרי לוד, הוא הקדים 10 הקדמות לפני שהתחיל לפרש אותה, זאת בהתאם לגישה הפילוסופית של שיטת העיון הספרדי; הוא מציין כללים של התלמוד ושל המפרשים (למשל של התוספות), דוחה את ההנחות של מפרשים אחרים שהיתה אי-הבנה בין המקשה והמתרגן בתוך התלמוד (עמ' ג-2), מצדיק את דברי המקשה ואת דברי המתרגן (עמ' יא-1, ועמ' יט-3), מצדיק את המקשה אפילו אחרי התירוץ, משתמש בשיטת השמירות לגבי רש"י (עמ' א-2, ד-4); מרכז הדיון שלו הוא רש"י; מפרש את הסוגיה לפי כל שיטה ושיטה, ומשתדל לתרגן את הקושיות נגד כל שיטה ושיטה; משתמש בחילוק: "ועיין בזה החילוק שלא תטעה וכו' " (עמ' ה-1). בשטמ"ק ב"ק (עמ' מד-3-4), מביא רב"א תשובה של הרדב"ז, והיא בשיטת השמירות: "ורש"י ז"ל נשמר מפירוש התוספות והראב"ד ז"ל וכו' ".

דרך לימודו של רב"א

כאמור, רב"א חונך על פי שיטת העיון הספרדי. אמנם החומר המצוטט מאסכולה זו אינו רב, אך חידושי העצמיים של רב"א בשטמ"ק חולין ובשטמ"ק כתובות תופסים נפח עצום בשני חיבורים אלה, וחידושים אלה נכתבו על פי טהרת שיטת העיון הספרדי, אף כי לפעמים נוכל למצוא אצלו פה ושם חריגות מדרכי הלימוד של שיטה זו. אכן, הנקודות הבולטות בחידושי של רב"א הן, בנוסף לביקורת הנוסח, להגהות, למיון החכמים והערכותם, לבדיקת סדר הדורות של החכמים בסוגיה, להגנה על רש"י ולהבהרת שיטתו ושיטת בעלי התוספות (נקודות שתוארו לעיל בפרק ג') - בכך שרב"א מתרכז בסוגיה המקומית מבלי לעמת אותה עם סוגיות ממקומות אחרים, בכך שהוא מציע מדי פעם בפעם "סברה מבחון", כלומר לסוגיה פירוש שונה משל כל המפרשים, בכך שהוא מראה שכל מה שמובא בתלמוד או ברש"י אינו פשוט אלא מכיל חידוש, בכך שהוא מתאמץ להראות שכל לשון התלמוד או כל לשון רש"י מוכרח ("שיטת

---

¹⁴² דרך לימודו של ר' יעקב בירב נותחה ע"י דימיטרובסקי (דימיטרובסקי, בירב, עמ' מא-קב).

הצריכות"), ושאינ בו יתור לשון או אריכות לשון לשם המליצה בלבד, בכך שהוא מטפל בדרך כלל באריכות לשון של התלמוד או של רש"י ובדקדוק בלשון רש"י כדי להסיק מכך חידושים רבים או לדעת מאיזה פירוש הוא "נשמר" ("שיטת השמירות"), בכך שהוא בודק את כל לימודו לאור כללים שאסף מן המחברים שקדמוהו או שקיבל מרבותיו או שגילה הוא עצמו. כל הנקודות האלה מאפיינות את שיטת העיון הספרדי ותוארו על ידי ר"י קנפנטון בספרו הקטן "דרכי הגמרא". אך לא ניתן לצמצם את לימודו של רב"א לשיטה זו בלבד. ראשית, פה ושם נראה כי רב"א חורג מכללי השיטה. שנית, וזה העיקר, שיטת העיון הספרדי מכירה רק פירוש אחד אמיתי לסוגיה או לדברי המפרש, ושאר הפירושים הם "הטעאות"¹⁴³ שיש להוכיח שאינם נכונים או שהם דחוקים. שיטה זו גם התרכזה בעיקר בלימוד שני פירושים בלבד, פירוש רש"י וחידושי הרמב"ן לתלמוד. אך רב"א, ששאף להכניס לחיבוריו את כל המפרשים האפשריים, הגיע למסקנה כי יש "דרכים" שונות בפירוש התלמוד¹⁴⁴ וכולן תקפות, והוא מבטא את הדבר בבירור לאורך כל חידושיו. לפני שנדגים את כל מה שמנינו, נסתכל תחילה על השימוש במונח "עיון" ובמונחי "שיטת העיון הספרדי" בידי רב"א.

מונחי "העיון" בחיבורי רב"א

המונחים "מעיון", "מעיינים" ו"עיון"¹⁴⁵ נמצאים בשימוש רב על ידי רב"א, ובדרך כלל הכוונה היא באמת למי שלומד בשיטת ר"י קנפנטון. דוגמאות: (1) בשער של כ"י אוקספורד-בודליאן MS Opp.386, שמכיל את הטיטוה הראשונה של שטמ"ק ב"ב, כתב רב"א: "ואסמך על ספרי הדפוס הואיל והם נמצאים

¹⁴³ דרכי הגמרא, ההדיר י"ש לנגה, ירושלים תשמ"א, עמ' 46.

¹⁴⁴ בויארין חשף שני היבטים בשיטת העיון: ההיבט האנליטי שמתעסק בפרטי הלשון (יתור, חיסרון, כפל, אריכות לשון, שינוי לשון וכדומה), וההיבט הסינטיטי שמסתכל על כל מהלך הסוגיה. לגבי היבט זה, מהר"י קנפנטון כתב כי המעיון צריך תחילה להפעיל "סברה מבחוח", כלומר להבין בעצמו את הסוגיה בלי להזדקק לשום מפרש, ואח"כ להשוות הבנה זו עם ההבנה של המפרש (רש"י, רמב"ן וכו'). אם ההבנות זהות, מוטב, ואם לאו, יש לעמוד על הסיבות שהניעו את המפרש להתרחק מאותה "סברה מבחוח". ההיבט הסינטיטי כולל עוד עניין: הסוגיה יכולה לסבול פירושים שונים, והם כונו "דרכים". לענ"ד רק ההיבט האנליטי ועניין ה"סברה מבחוח" נתרמו ע"י מהר"י קנפנטון. מאידך גיסא, ההיבט הסינטיטי נתרם ע"י חכמי המאה ה"ז. עושר המקורות שאפיין את המאה ה"ז הביא את החכמים לתפיסת היחסות בפירושי הסוגיות. הם גרסו כי הסוגיה סובלת פירושים שונים. היבט זה אינו מורגש אצל מהר"י קנפנטון ומהר"י אבוהב, וכנראה שהם עדיין סברו כי יש רק פירוש אחד נכון לסוגיה.

ביד רוב **המעיינים**" (2) בשטמ"ק חולין (עמ' 60ב): "ובמה שכתבתי כל דברי רש"י ז"ל הם מכוונין ואין לי להאריך ולדקדק בכל לשון ולשון ואתה **המעייין** דוק ותשכח במה שכתבתי" (3) שם, עמ' 114ב: "וכבר הצעתי לפניך מה שכתבו המפרשים ז"ל **והמעייין**... יבור לעצמו ותן לחכם ויחכם עוד" (3) "ולשיטה זו ניהא כמה קושיות דאיכא בשמעתא זו, וכעת לא יכולתי להאריך, ואתה **המעייין** שים שכלך בעין טובה בפ' שמועה זו ותמצאנה טוב טעם" (שטמ"ק כתובות ח"א, עמ' קנט3-2). (4) "ודע שהגליונות של תוס' הם מלשון ה"ר אליעזר מטוך מחבר התוס', ולכן אתה **המעייין** הפוך בהם והפוך בהם ותמצאם בטוב טעם ודעת" (שם ח"א, עמ' קמה1). (5) "ואני אחר **העיון** כתבתי מה שנראה לי" (שם ח"א, עמ' עד1). (6) "ודבריו [של הריטב"א] צריכין **עיון**" (שם ח"ב, עמ' 30). (7) "ועוד צריכא לי **עיון** שמעתא זו ולאפס פנאי לא יכולתי להאריך" (שם ח"ב עמ' 2-3). (8) "ודבריהם [של תלמידי ר"י] צריכים **עיון**, ומה שכתב הר"י מיגש הוא נכון" (שם ח"א, עמ' לז3). (9) "ודברי הר"מ במז"ל צריכין לי **עיון** וכו' כנ"ל פירושא דשמעתא לדעת הרמב"ם ז"ל" (שו"ת רב"א, סי' יט, עמ' קנ-קנא). (10) "ובמה שכתבתי כל דברי רש"י ז"ל הם מכוונין ואין לי להאריך ולדקדק בכל לשון ולשון ואתה **המעייין** דוק ותשכח במה שכתבתי" (שטמ"ק חולין, עמ' 60ב).

בנשוב¹⁴⁶ עסק בעיקר בהיבט האנליטי של שיטת העיון. הוא בדק בדיקה מדוקדקת את המינוח של השיטה. מינוח זה כולל מונחים רבים כגון "סברא מבחון", "מושכל ראשון", "פירוש מוכרח", "נמנע", "היולי", "מכריח הדבר בעצמו", "היקש החילוף" וכו'. מכל המונחים האלה לא נמצא כמעט דבר בכל השיטות המקובצות של רב"א, להוציא המונח "היולי" (שפירושו "אפשר") שרב"א משתמש בו פעם אחת בראש שטמ"ק כתובות, כשהוא כותב: "אלא ודאי לשון 'נישאו' הוא לשון היולי, ומשמע תרוייהו"¹⁴⁷, ולהוציא המונח "סברא מבחון" שהוא משתמש בו 8 פעמים¹⁴⁸. אך כבר השתמשו במונח "סברא מבחון"

¹⁴⁵ על מונחים אלה, ראה: דימטרובסקי, בירב, עמ' עט; בנשוב, שאלוניקי, עמ' מא.

¹⁴⁶ בנשוב, שאלוניקי, עמ' כט-לח.

¹⁴⁷ ב, ע"ב, ד"ה וכן כתב הרשב"א ז"ל ואידי; בדיבור זה רב"א מיישם את הכלל של ר"י קנפנטון שצריך לבדוק אם אין יתור בלשון, והוא כותב: "אם כן לא הוה ליה לארוכי כולי האי".

¹⁴⁸ שטמ"ק כתובות כט, ע"ב, ד"ה וחד לאתויי (3 פעמים); שם, ד"ה ומיהו קושיא לקונטרסין; לב, ע"א, ד"ה דאיכא לאוקמה; לח, ע"א, ד"ה נמצא לדעת הרא"ש; מ, ע"א, ד"ה נתי עשה; פג, ע"ב, ד"ה איבעיא להו.

בגליון האשכנזי ששייך לחוגי מהרי"א (שטמ"ק ב"ק כה, ע"ב, ד"ה שמעתא; מב, ע"א, ד"ה וכתוב בגליון); אם כן אין זה ודאי שרב"א לקח את המונח מר"י קנפנטון. כל יתר המונחים אינם נמצאים כלל אצל רב"א¹⁴⁹.

התרכזות בסוגיה המקומית

הנקודה הראשונה שמאפיינת את שיטת העיון הספרדי היא ההתרכזות בסוגיה המקומית, גם אם הפירוש שלה אינו מתיישב עם מקומות אחרים בתלמוד¹⁵⁰. עיקר חידושי האישיים של רב"א בשטמ"ק חולין ובשטמ"ק כתובות, וחידושי המעטים בשטמ"ק ב"מ, ממוקדים בסוגיה הנידונה. לכן הוא מעדיף בדרך כלל לקיים סתירות בין סוגיות מאשר לשנות את הפירוש שנראה לו. לדוגמה, בשטמ"ק ב"מ (ב, ע"ב) מביא רב"א את דברי רבו הרדב"ז שגילה סתירה בין שתי סוגיות, וכדי לסלקה הוא החליט שבסוגיה הנוכחית הדיון של סתם התלמוד הוא בעצם עימות בין מקשה לבין מתרץ, וייחס סברה שונה לכל אחד מהם; על זה מגיב רב"א (בעמ' 31): "וקשה לי על שטה זו שהרב ז"ל בורח מלומר שהסוגיות פליגן אהדדי והוא עושה מחלוקת בין המקשה והמתרץ בכדי, והוא סתם תלמודא דשקיל וטרי בלשון מקשה ומתרץ". רב"א מסרב לייחס סברות שונות שאינן כתובות בתלמוד למקשה ומתרץ וירטואליים, והוא מעדיף לראות בכל הסוגיה דיון של סתם התלמוד. הוא מגלה כאן שכל ישר, בכך שהוא קובע שבמקום לפלפל - כדאי להניח שהסוגיות חלוקות ביניהן.

סברה מבחוח

במקרים רבים מתחיל רב"א את הדיון שלו על ידי "סברה מבחוח"¹⁵¹. המונחים השגורים בהתחלה הם: "לכאורה", "היה אפשר לפרש", "יש לפרש", "אין לפרש". אחרי שהציג את הפירוש הראשון שעולה על הדעת, הוא דוחה אותו, והדחיה מתחילה באחד המונחים: "וליתא", "וליתא להאי פירושא", "והא ודאי

¹⁴⁹ נציין שהמונח "מכריח הדבר בעצמו" נמצא בחידושי מהר"י אבוהב המצוטטים בשטמ"ק ב"מ, עמ' 11.

¹⁵⁰ ראה: בוירין, העיון, עמ' 5.

¹⁵¹ דימיטרובסקי עמד על העובדה שהמונח "סברא מבחוח" היה בשימוש בתוספות גורניש, כפי שעמד בכלל על הקירבה הרבה בין הפלפול הספרדי של שיטת העיון הספרדי לבין הפלפול האשכנזי של תוספות גורניש (דימיטרובסקי, פלפול, עמ' קלא).

ליתא", "והאי פירושא לא נהירא כלל", "ולא נהירא הך פירושא", וכדומה. רב"א מנמק מדוע פירוש זה אינו נכון, והוא מסיים בביטוי: "אלא הנכון כמו שפירש רש"י", או ביטוי קרוב לו¹⁵².

במקרים מעטים מציע רב"א פירוש משלו, מעין "סברא מבחוץ", ואינו דוחה אותו, אך הוא מעיר שרש"י לא פירש כך¹⁵³. זה מדגים שוב את התייחסותו לרש"י כאל קנה מידה לאמת.

יש שרב"א מביא סברה מבחוץ מבלי לדחות אותה: (1) "כך היה נראה לפרש איפכא מכל המפרשים" (שטמ"ק כתובות, ח"א, עמ' 4). (2) אחרי שרב"א מפרש את רש"י, הוא מביא את הפירוש שנתנו התוספות לרש"י ואת הפירוש שהביא הריטב"א לרש"י בשם התוספות, וטוען ש"תוספות אחרות נזדמנו לו לרב", "ואני אחר העיון כתבתי מה שנ"ל" (שם, עמ' עד1). (3) הוא נותן פירוש שונה משל כל המפרשים, ומסיים: "ומיהו כל המפרשים ז"ל לא פירשו כן" (שם, עמ' צו2). (4) אחרי שהביא את שיטת התוספות, ופירש אותה, והביא עליהם את הקונטרס, והביא את הרמב"ן את הריטב"א, הרשב"א, הרא"ה, וקבע שיש כאן שלש שיטות בעניין, הוא כותב: "ולי נראה לפרש שמעתין כפשטו בלי דוחק כלל דלכולהו פירושי דכתבינן לישנא דתלמודא דחיק טובא...", והוא מציע את שיטתו שהיא לדעתו יותר נוחה, ומבסס אותה על הרמב"ם

¹⁵² דוגמאות: **בשטמ"ק חולין**: (1) "והיה נראה לפרש וכו' דהא כתבי' דמקשן אחר הוא וכו' מיהו לשון נהי לא דייק וכו' לכן הנכון כפרש"י ז"ל..." (עמ' 14א). (2) "ולי היה נראה לפרש וכו' מיהו כל המפרשי ז"ל לא פירשו כן ולשון הגמר' מסייעתם וכן יש לדקדק מלשון רש"י ז"ל שכתב..." (עמ' 15ב). (3) "ואין לפרש וכו' דהא..." (עמ' 18ב). (4) "אחד בהמה דקה וכו' אין לפרש דה"ק וכו' דהא וכו' ואין לפרש נמי וכו' דאמאי וכו' והנכון כדפרש"י ז"ל..." (עמ' 23א). (5) "ודילמא וכו' אין לפרש וכו' דהשתא וכו' ואין לפרש וכוכ דהא ודאי האי פירושא לא נהירא כלל..." (עמ' 25א). (6) "לכאורה משמע וכו' מיהו לשון ותיפוק לי וכו' " (עמ' 28ב). (7) "שרץ וכו' אין לפרש וכו' הא ליכא לפרושי כלל..." (עמ' 35א). (8) "לכאורה ה"פ וכו' וקשה טובא וכו' אלא ה"פ וכו' וזהו שכתב רש"י וכו' " (עמ' 44ב).

בשטמ"ק כתובות: (1) "אלא הנכון כמו שפירש רש"י " (ח"א, עמ' קלד2); 'הנכון כמו שפי' רש"י' (ח"א, עמ' קמא2); "והנכון כמו שפירש"י ז"ל " (ח"א, עמ' קעב2); 'והנכון כדפי' רש"י ז"ל' (ח"א, עמ' רטז4); 'ולא נהירא הך פירושא וכו' והנכון כדפרש"י ז"ל' (ח"ב, עמ' ג3); 'אין לפרש וכו' והנכון כדפי' רש"י' (ח"ב, עמ' 11); מצדיק פירוש רש"י נגד פירוש אחר (ח"ב, עמ' 4); דוחה פירוש מוטעה: 'והנכון כמו שכתב רש"י' (ח"ב, עמ' 2ח); "אלא הנכון כדפרש"י ז"ל וכו' " (ח"ב, עמ' יג2); "אלא הנכון כדפירש"י " (ח"ב, עמ' סג1); "היה אפשר לפרש וכו' והנכון כדפירש רש"י " (ח"ב, עמ' קלז1).

¹⁵³ **בשטמ"ק חולין**: (1) "ואין שוחטין וכו' יש לפרש וכו' מיהו רש"י ז"ל לא פירש כן" (עמ' 13ב). (2) "והיה נראה לפרש וכו' מיהו רש"י לא פירש כן (עמ' 28ב). (3) כ"נ לפרש סוגיא וכו' כפי שיטה זו. ורש"י לא פירש כן" (עמ' 33א). (4) "כנ"ל לפרש שמעתין אבל רש"י ז"ל לא פירש כן אלא..." (עמ' 40א). (5) "כנ"ל לפרש שמעתין אבל רש"י ז"ל לא פירש כן אלא..." (עמ' 43ב). (6) "כנ"ל לפרש שמעת' זו. מיהו רש"י ז"ל משמע מתוך דבריו דלא פירש כן שכתב..." (עמ' 46ב).

(שם, עמ' קפא4). (5) "כך היה נראה לפרש פירוש לפירוש רש"י וכו' ודוק לשון רש"י וכו' מיהו המפרשים לא פירשו לשון רש"י כן" (שם, ח"ב, עמ' צ4).

דברים פשוטים

ר"י קנפנטון כתב: "לעולם מה שיש לך לעיין תחלה בכל מאמר ומאמר או דיוק או הקדמה או תנאי שיאמר האומר בין אם הוא תנא או אמורא או מפרש לדעת מהו החידוש שמודיע לנו"¹⁵⁴. רב"א מקשה תמיד כשהדברים נראים לו פשוטים - איזה חידוש יש כאן, והוא עושה זאת גם בנוגע למשנה או לגמרא וגם בנוגע לרש"י. דוגמאות: (1) "וכ"ש דהכא נמי פשוט הוא דפשיטא דפסוליהו דחש"ו היינו משום שמא יקלקלו" (שטמ"ק חולין, עמ' 13ב), כלומר: מה החידוש בדברי המשנה כשהיא מנמקת את פסילת שחיטת חרש שוטה וקטן בשם "שמא יקלקלו"? הרי זה נימוק ידוע! (2) בשטמ"ק כתובות (ח"א, עמ' כה2) מחפש רב"א את החידוש שבדברי רש"י, כי "דברים פשוטים כתב כאן הרב ז"ל ואין דרכו כן בכוליה תלמודא".

רב"א דוחה פירוש אפשרי לתלמוד אם אין חידוש בסוגיה על פי פירוש זה. דוגמה: "או שירד טל בלילה. אין לי לפרש דידעי' ביה בודאי שירד בה טל, דאי הכי פשיטא (ומתני' היא) והא קתני לה בריש פ' ט'..." (שטמ"ק חולין, עמ' 36א).

אריכות לשון

ר"י קנפנטון קבע שיש להשתדל להסביר מדוע יש אריכות לשון: "כי אם היה אפשר לומר כוונתו דרך משל בשלשה מלות מה צורך ארבעה וכו' כי לא האריכו בדברים שלא לצורך"¹⁵⁵. רב"א מטפל בצורה אינטנסיבית באריכות לשון של המשנה, של "תלמודא", של רש"י ולפעמים גם של התוספות. עיקר העיסוק בנושא נמצא בשטמ"ק חולין ובשטמ"ק כתובות. בשטמ"ק חולין הוא טיפל בזה למעלה ממאה פעמים, רובן נוגעות לאריכות לשון התלמוד, וכמה מהן נוגעות לאריכות לשונו של רש"י, ופעמים בודדות גם לאריכות לשונו של בעלי התוספות. גם בשטמ"ק כתובות טיפל רב"א למעלה ממאה פעמים באריכות לשון, כחמישית מהן מתייחסות לאריכות לשון של רש"י. בשטמ"ק ב"מ מטפל רב"א 5 פעמים באריכות לשון של

¹⁵⁴ דרכי הגמרא, עמ' 33.

¹⁵⁵ שם, עמ' 58.

התלמוד. אין טיפול כזה לא בשטמ"ק ב"ק ולא בשטמ"ק ב"ב (וכן לא בנדרים ובנזיר). השינוי נובע מכך שרב"א עסק בשיטות המקובצות הראשונות שלו בעיקר באיסוף חומר פרשני על התלמוד. החל משטמ"ק ב"מ התחיל בצורה צנועה לחבר חידושים עצמיים בשיטת העיון, ואחר כך התמסר לזה לגמרי בשטמ"ק חולין ובשטמ"ק כתובות.

נדגים כאן את צורת טיפולו באריכות לשון. המשנה הראשונה של חולין אומרת: "הכל שוחטין ושחיטתן כשרה חוץ מחרש שוטה וקטן, שמא יקלקלו שחיטתן". על זה כתב רב"א¹⁵⁶:

שמא יקלקלו וכו' ואיכא למידק למה לי לתנא **לאורוכי** ולפרושי טעמא במתני' דהא במתני' דלקמן קתני שחיטת נכרי נבלה וכו' ולא פירש טעמא מאי וכן דקדקו התוס' לקמן וכו' ואע"פ שיש לחלק וכו' מ"מ שפיר איכא למידק הכי בכל דוכת' דאין דרך המשנה לפרושי טעמא אלא לקצר **וכן קבלתי לדקדק כן במשנה** וכ"ש דהכא נמי פשוט הוא דפשיטא דפסוליהו דחש"ו היינו משום שמא יקלקלו וי"ל דלהכי קתני שמא יקלקלו לאשמועי' דאין מוסרין להם חולין לכתחי' וכדדייקי' בגמ' מדקתני יקלקלו ולא קתני קלקלו ואין לומר דלהכי תני טעמא כי היכי דלא נטעי למימר דחוץ מחש"ו אהכל שוחטין לכתחי' קאי הילכך קתני שמא יקלקלו וכו' וכיון דהיינו טעמא א"כ מה לי לכתחי' מה לי דיעבד הא כל ספק בשחיטה אסור הא ליתא דאדרבה מדקתני יקלקלו ולא קתני קלקלו איכא למטעי טפי.

רב"א השתמש כאן בשלשה כללים של שיטת העיון: דקדוק באריכות לשון, תמיהה על שנאמרו דברים פשוטים, הטעאה¹⁵⁷. הוא מנמק תחילה מדוע המשפט "שמא יקלקלו את שחיטתן" הוא "אריכות לשון". לצורך זה הוא מעיר כי אין דרך המשנה לנמק את הלכותיה. הוא מסתייע מדברי בעלי התוספות במקום אחר, שגם הם העירו שאין דרך המשנה לנמק את הלכותיה, וממסורת שקיבל מרבותיו שיש לבדוק תמיד את הסיבה שגרמה לתנא לנמק את ההלכה. אחר כך הוא מעלה תמיהה נוספת: לא די שהתנא נימק את ההלכה שלא כדרכו, אלא שהוא העלה נימוק פשוט שכל תלמיד יודע. הוא מעלה תירוץ מוטעה: אילו התנא

¹⁵⁶ שם, עמ' 118.

היה אומר רק: "הכל שוחטין ושחיטתן כשרה חוץ מחרש שוטה וקטן" - היינו חושבים שהוא מוציא חש"ו מן הכלל של הרישא ("הכל שוחטין") ולא מן הכלל של הסיפא ("ושחיטתן כשרה"), והיינו חושבים שחש"ו אינם יכולים לשחוט לכתחילה, אבל אם שחטו בדיעבד - שחיטתם כשרה; כדי למנוע מסקנה זו הוסיף התנא: "שמא יקלקלו את שחיטתן", ונמצא ששחיטתם אסורה גם בדיעבד. רב"א מעיר שתירוצן זה מוטעה, שהרי כתוב "יקלקלו" בלשון עתיד, ולא כתוב "קלקלו" בלשון עבר, אם כן דוקא אריכות הלשון היתה יכולה להטעות אותנו להסיק כי שחיטת חש"ו פסולה רק לכתחילה. אז נותן רב"א את התירוצן הנכון לדעתו: "וי"ל דלהכי קתני שמא יקלקלו לאשמועי' דאין מוסרין להם חולין לכתחילה וכדייקי' בגמ' מדקתני יקלקלו ולא קתני קלקלו¹⁵⁸". תירוצן זה הוא חידוש של הגמרא, אלא שהגמרא הגיעה אליו בגלל ההבחנה המקובלת על התלמוד בין לכתחילה לבין בדיעבד, ורב"א הגיע אליו בשיטת העיון.

עוד דוגמה: בשטמ"ק חולין (עמ' 13ב, על דף פג, ע"ב):

השוחט צריך שיתן עפר למטה ועפר למעלה. ויש לדקדק למה ליה לאורוכי כולי האי ולמימר עפר למטה ועפר למעלה? ה"ל צריך שיתן עפר למטה ולמעלה! וי"ל דהא אתא לאשמועי' דאינן שוין, דעפר שלמעלה מצוה שיתן הוא בעצמו, אבל עפר שלמטה אין צריך שיתן, דכיון שנותר הדם על העפר הרי הוא כאילו נתן העפר, וכן כתבו בתוס'.

רש"י כתב: "עפר למטה: עפר תיחוח ולא על קרקע קשה". רב"א מצטט את הרא"ה שחולק על רש"י וכותב:

פרש"י ז"ל שהשוחט צריך שיתן עפר תיחוח מחמת השוחט¹⁵⁹, ומיהו בהזמנה נמי ודאי סגיא, כדאמרי' לעיל¹⁶⁰ דמזמני ליה עפרא דכולה פתקא [=בקעה]. ומיהו מסתברא דהיינו בפתקא דאיכא

¹⁵⁷ ר"י קנפנטון (דרכי הגמרא, עמ' 46) מדבר על ההטעאות, ובנטוב, (בנטוב, שאלוניקי, עמ' נו) כתב שההטעאה היא פירוש שעשוי כל כך במתכונת האמת עד שצריך להתאמץ לגלות את הטעות שבו.

¹⁵⁸ דיוק זה נמצא בגמרא (חולין יב, ע"א).

¹⁵⁹ המילים "מחמת השוחט" הן תוספת ביאור של הרא"ה.

¹⁶⁰ חולין לא, ע"א.

עפרורית וראוי, ולהכי סגי בהזמנה ולאפוקי עפר קשה שמחוסר חפירה והאי לא סגי ליה בהזמנה.

ע"כ.

הרא"ה הבין שרש"י סובר שהשוחט צריך שיתן בעצמו עפר למטה, ואינו מסתפק בעפר רך שהיה שם במקום. הוא חולק עליו וסובר שאם היה עפר רך במקום, אין צורך בנתינה של השוחט. רב"א ממשיך וכותב כי לשוא חלק הרא"ה על רש"י, שכן אם מדקדקים בדברי רש"י, מוצאים שהוא אמר כדעת הרא"ה. אלה דברי רב"א: "ולי מדכתב רש"י ז"ל עפר למטה עפר תיחוח ולא על קרקע קשה, משמע לי דס"ל דלא בעי נתינה ממש למטה, אלא כיון דליכא קרקע קשה אלא עפר תיחוח סגי, וכמו שכתבו התוס' ז"ל וכן כתב הרא"ש ז"ל בפסקיו לקמן בסוף הפרק". זו שוב דוגמה מובהקת לדרכו של רב"א לסלק קושיות הראשונים מעל רש"י, על ידי דקדוק בלשונו.

דוגמה שלישית: בשטמ"ק כתובות (י, ע"ב, ד"ה היינו מכפר), התלמוד דורש את שם "המזבח" כנוטריקון: "מזבח - מזיח, ומזין, מחבב, מכפר", ופירוש "מזיח" לפי רש"י: "קס"ד מזיח עונות", והקשה התלמוד: "היינו מכפר היינו מזיח!" ותירץ: "מזיח גזירות ומכפר עונות". כתב רב"א:

היינו מכפר היינו מזיח. אין פירושו דמכפר היינו מזיח, דאם כן למה ליה לאורוכי היינו מכפר היינו מזיח? לא הוה ליה למימר אלא מכפר היינו מזיח! א"נ איפכא, ולמה ליה למימר היינו? אלא פירוש היינו כמו הי ניהו, ולישנא קטיעא הוא, וכן פירש רש"י ז"ל, ולהכי משני מזיח גזירות ומכפר עונות, דלא הוה ליה לשנויי אלא מזיח גזירות, ולמה ליה למימר תו ומכפר עונות. כנ"ל.

הפירוש המקובל של "היינו" הוא "האי ניהו"="זה הוא", וקושיית התלמוד לפי הפשט היא: "הלא מזיח ומכפר הם אותו דבר, ובשביל מה צריך שני לשונות? ותירץ ש"מזיח" הוא שמסלק גזירות מעל עם ישראל, ו"מכפר" הוא שמכפר את עוונותיהם של ישראל. אך רב"א טוען שיש כאן פעמיים אריכות לשון: (1) אחת משתי המילים "היינו" מיותרת (אע"פ שדרך התלמוד להתנסח כך), (2) המילים "מכפר עונות" בתירוץ מיותרות, כי ידענו דבר זה לפני כן. רב"א משנה את פירוש "היינו" מ"האי ניהו"="זה הוא" ל"הי ניהו"="איזהו". במקום קושיה - יש לנו רק שאלה, ובמקום תירוץ - יש לנו תשובה, ואין כאן עוד אריכות לשון. את חידושו מבסס רב"א על רש"י, שכן רש"י כתב כאן: "היינו מזיח היינו מכפר. הי ניהו מזיח הי ניהו מכפר". באמת, בכמה מקומות שבדקנו, התברר כי כאשר הביטוי "היינו...היינו..." הוא קושיה - רש"י מפרש "איזהו",

וכשהוא תירוץ - הוא מפרש "זה הוא". למשל במסכת ב"ק (יז, ע"ב): "היינו רגל היינו בהמה", פירש רש"י: "מאי רגל ומאי בהמה"¹⁶¹, וכן בב"ב (סד, ע"א): "יתב רבינא וקא קשיא ליה היינו בור היינו דות", ופירש רש"י: "איזהו בור ואיזהו דות". אבל בב"ק (כו, ע"ב): "פתח בכד וסיים בחבית? אמר רב פפא היינו כד היינו חבית", ורש"י לא פירש כלום, כי הפירוש כאן בהכרח "זה הוא כד זה הוא חבית", הואיל ומדובר בתירוץ.

שיטת השמירות

המונח "נשמר" היה כבר בשימוש אצל הרשב"א, הריטב"א, הר"ן והריב"ש, ואינו המצאה של שיטת העיון הספרדי מבית מדרשו של ר"י קנפנטון. דוגמאות רבות נמצאות בתוך הציטוטים מחכמים אלה בשיטות המקובצות. רוב "השמירות" אצל חכמים אלה מיוחסות לרש"י, והם כותבים שרש"י נשמר מקושיה כלשהי. במקרים בודדים, הרשב"א מייחס "שמירות" אף לראב"ד או לרמב"ן שלדעתו נשמרו מפירוש מסויים. גם הר"ן כותב לפעמים שרשב"ם נשמר או שהגאון נשמר¹⁶². המונח נמצא כמובן בציטוטים שמביא רב"א מ'ר' יצחק אבוהב ומן הרדב"ז בשטמ"ק ב"מ, שהם כבר שייכים לשיטת העיון הספרדי, והם משתמשים בו רק לגבי רש"י. רב"א עצמו משתמש במונח זה אך ורק לגבי רש"י, ורק בשתי השיטות האחרונות חולין¹⁶³ וכתובות¹⁶⁴ (כ- 7 פעמים בחולין, וכ- 10 פעמים בכתובות). אפשר כמעט לומר שהמונח הזה נולד כולו מלכתחילה בשביל רש"י. בדרך כלל רב"א מראה שרש"י נשמר מקושיות בעלי התוספות עליו או מפירושים שעולים על הדעת כ"סברא מבחוץ".

¹⁶¹ שם בב"ק, רב"א לא העיר כלום על אריכות הלשון, כי כאמור רב"א עדיין לא עסק בעניינים אלה בשיטותיו המקובצות הראשונות.

¹⁶² בעל שטמ"ק ביצה (שהוא כנראה תלמיד הר"ן) כותב בד"כ שרש"י נשמר; אך יש שהוא כותב שהרשב"א או הריטב"א נשמר.

¹⁶³ עמ' 40: רש"י נשמר מפירוש שנתן רב"א בתור "סברא מבחוץ"; עמ' 43: "אבל רש"י ז"ל נשמר מזה בכל לשונו"; בעמ' 53 נשמר מפירוש ר"ת; בעמ' 82 ובעמ' 164 נשמר מקושיות התוספות; בעמ' 87 נשמר מפירוש ר' אהרן מרגנשפורק שהובא בתוספות; בעמ' 121 נשמר מפירוש שעלה על דעת רב"א כ"סברא מבחוץ".

¹⁶⁴ דוגמאות: ח"א, עמ' כו; לה4; לט2; מו3-1; "כדי להישמר מפירוש הגאונים דכתבין" (ח"א, עמ' נו); רב"א מציין את הפירושים המוטעים הנשללים ע"י רש"י (ח"א, עמ' נט); "כך מצאתי בקונטרסין וזה הפי' אין לו רגלים כלל ואיני כדאי שישמור ממנו רש"י ז"ל" (, עמ' ד2); "ונשמר רש"י ז"ל שלא נפרש וכו' " (ח"א, עמ' צג2); "וכבר תירץ [רש"י] קושיית התוס' ז"ל במאי דכתב וכו' " (ח"א, עמ' קעד4).

דוגמאות: בשטמ"ק חולין: (1) עמ' 43ב: "אבל רש"י ז"ל נשמר מזה בכל לשונו וכו' וזהו שכתב רש"י ז"ל וכו' כנ"ל"; (2) עמ' 121ב, רש"י הוא מרכז הדיון, ומסביבו מסתובבים שאר המפרשים, וחידושו האישיים של רב"א מבוססים על רש"י ונגזרים מדיוקים מלשונו: "ועוד יש לסמוך דברי רש"י"; "וכן יש לדקדק מלשון רש"י ז"ל שכתב וכו' ע"כ"; "נשמר מהפירוש דכתב' מעיקר'".

במסכת כתובות (ה, ע"א-ע"ב) נמצאת אגדה האומרת שאצבעות האדם מחולקות מפני שיש בהן צרכים בעבודת ביהמ"ק: זרת למדוד חושן, קמיצה לקמוץ מנחות, אמה למדוד אמה, אצבע למתן דמים, בוהן לתת עליו דמים במצורע. התוספות הקשו שלפי זה הבוהן לא היתה צריכה להיות מחולקת מן האצבע, שכן היא מוכרת בכך שהיא קצרה מכולן! כן הקשו בשיטה ישנה שהקמיצה לא היתה צריכה להיות מחולקת מן האמה כדי לקמוץ! רב"א מביא את דברי רש"י: "כל אחת יש בה צורך ואפילו בצרכי גבוה". הוא מדייק מן המילה **אפילו** שרש"י **נשמר** מקושיותיהם, ואמר שלדעת הגמרא האצבעות מחולקות לצרכי הדיוט, ואפילו לצרכי גבוה יש טעם בחילוקן. נמצא שעל ידי דיוק במילה אחת ברש"י גילה רב"א שרש"י תירץ קושיות שהקשו הראשונים.

רב"א גורס שאין רש"י "נשמר" אלא מפירוש מוטעה שהשכל הישר יכול לטעות בו, אבל לא יעלה על הדעת שרש"י "נשמר" מפירוש מוטעה בעליל שאינו מתקבל ע"י השכל הישר. לדוגמה, בראש מסכת כתובות תמה רב יוסף: "מריה דאברהם, תלי תניא בדלא תניא". רש"י פירש: "תולה טעם משנה שנויה במשנה שאינה שנויה?", ולכאורה פירוש רש"י נראה מיותר. הקונטריסין כתבו שהיה יכול לעלות על הדעת לפרש כך: "תולה משנה שנויה במשנה שאינה עדיין שנויה, כי היא שנויה אח"כ". לכן רש"י פירש "תולה טעם משנה וכו'", כדי לדחות פירוש זה. רב"א כותב על דבריהם: "וזה הפירוש אין לו רגלים כלל ואינו כדאי שישמור ממנו רש"י ז"ל". אכן, מי יעלה על דעתו לפרש כך? הלא מיד אחר כך דוחה התלמוד את תמיהתו של רב יוסף כך: "הי תניא והי לא תניא? הא תניא והא תניא!"; אם כן, רב יוסף לא התכוון בתמיהתו לומר שזו שנויה ראשונה וזו אחרונה, אלא שזו שנויה וזו אינה שנויה בכלל, ואף אדם בעל שכל ישר לא היה טועה לפרש כמו הפירוש שנדחה על ידי הקונטריסין. לכן אין להניח שרש"י "נשמר" מפירוש זה.

דיוקים בלשון

בנוסף לטיפול באריכות לשון של התלמוד, רב"א מדקדק פעמים רבות בלשון התלמוד, והוא שואל מדוע התלמוד השתמש במונח מסויים ולא במונח אחר. למשל, בשטמ"ק כתובות (עמ' 4) מנמק רב"א מדוע התלמוד השתמש בלשון "הכי קאמר" ולא בלשון "חסורי מחסרא", וכותב כי המונח "הכי קאמר" מפרש את המשנה על ידי הוספת מילים לצורך ביאור, בעוד המונח "חסורי מחסרא" מוסיף מילים חסרות למשנה.

יש לציין כי רוב הדיוקים בלשון שעושה רב"א הם בלשונו של רש"י, וזה שוב מחזיר אותנו למרכזיותו של רש"י בלימודו של רב"א. דוגמאות: (1) בשטמ"ק חולין: "כנ"ל. ומתוך פירושו של רש"י ז"ל למדיתה דוק ותשכח הכל מובן בלשונו ז"ל" (עמ' 187ב). (2) "וכן יש לדקדק מלשון רש"י ז"ל שכתב וכו' ע"כ. נשמר מהפירוש דכתבי מעיקר" (עמ' 121ב). (3) בשטמ"ק כתובות: "ויש לי לתרץ עוד וכו' והכין דייק לשון רש"י" (ח"ב, עמ' 1); "ויש לדייק קצת כן ממה שכתב רש"י וכו' (ח"ב, עמ' 3); "והכין דייק לשון רש"י" (ח"ב, עמ' קא4).

יש שרב"א מנמק מדוע רש"י השתמש במילה מסויימת ולא במילה אחרת אפשרית. לדוגמה: (1) מן העובדה שרש"י השתמש במונח "ת"ק" והתוספות במונח "רבנן", שהם בדרך כלל מונחים זהים, מסיק רב"א הבחנה בין שיטת רש"י לבין שיטת התוספות בשטמ"ק חולין (עמ' 143א):

כנ"ל לפרש לשון רש"י ז"ל ולשון התוס' ז"ל ודוק דרש"י ז"ל נקיט בלישניה הני תנאי ת"ק וכו' והתוס' ז"ל נקטי בלישניהו רבנן ור' וכו' וגם התוס' סיימו דמתנאי ודייק כדכתי' דלשיטת רש"י ז"ל דאתא לתרוצי מאי איכא בין ת"ק ור' יוסי נקיט ליה בלשון ת"ק כלפי ר' יוסי דאתי עלה, ולשיטת התוס' דאתא לאשמועי' דתנאי דמתניתין אית להו דר' אלעזר נקיט ליהו בלשון רבנן לאפושי תנאי וליישב לשון הני תנאי.

יש שרב"א מדקדק בשימוש שונה שעושה רש"י בביטוי מסויים במקום אחד לעומת מקום אחר, כגון בשטמ"ק חולין לגבי הביטוי "יהיב דעתיה": "ובלשונו של רש"י ז"ל יש לדקדק" (עמ' 56ב).

יש שרב"א מסיק פירוש שונה מן הפשט של הגמרא מתוך דברי רש"י, בכך שרש"י לא העתיק את כל לשון הגמרא. למשל, את דברי רבא הקשים במסכת חולין (קא, ע"א): "כי פליגי דנטמא הבשר תחילה ואח"כ נטמא הגוף", מסביר רב"א נגד הפשט שאין חשיבות אם נטמא הגוף לפני שנטמא הבשר או אחרי שנטמא

הבשר, ומדייק פירוש זה מרש"י שכתב רק "כי פליגי דנטמא הבשר תחילה" ולא הוסיף "ואח"כ נטמא הגוף", וכך הוא מתנסח: "ורש"י ז"ל הכחידה תחת לשונו שכתב ז"ל וכו' ולא הזכיר ואח"כ נטמא הגוף".

הלימוד לפי כללים

ר' יצחק קנפנטון קבע בספרו הקטן שיש לחשוף את כללי התלמוד ולבחון על פיהם כל פרט ופרט בתלמוד:

לעולם בכל לשון הנהוג בתלמוד שיצא לך בשמועה הוי משתדל לדעת מה טיבו ובאיזה אופן דרכו לבוא במקום אחר על הרוב, וראה גם ראה אם הוא בא באותו דרך גם כאן, ואם לאו צריך אתה לדעת למה נשתנה, ואם אתה מסופק בו שאינך יודע מנהגו וטבעו חפש הדין בתלמוד באי זה דרך הוא¹⁶⁵.

הוא הנחה לנהוג כך גם לגבי המפרשים:

ולעולם בכל מפרש או מחבר אשר תעיין בו הוי משתדל לדעת תחלה דרכי המפרש ההוא שמולך בדבריו ואח"כ הוי מעיין בו וראה אם הולך לשיטתו בדברים ההם ובענייניו אם לא¹⁶⁶.

רב"א ביסס את לימודו בצורה מפורשת על הנחיות אלה. במקומות אין ספור הוא משתדל לחשוף כללים של התלמוד ושל המפרשים השונים. לימודו הוא לימוד אינדוקטיבי. הנושא המקומי הוא הזדמנות לגזור ממנו כללים שהופכים את התלמוד וכל מפרש ומפרש למערכת מובנית. אמנם כללים רבים נוסחו כבר לפניו בחיבורים ייעודיים רבים או בתוך שטף הפירושים של הראשונים. גם ספר "כללי התלמוד", שחיבר בשנת של"ה, נראה כאוסף של כללים שהועתקו מן הראשונים, ושתרומת רב"א היתה בקיבוצם בלבד. אך רושם ראשוני זה מוטעה. ראינו לעיל בפרק ב' כי תרומתו של רב"א בניסוח הכללים רבה עד מאד. השוואת לשון הכללים שלו למקורות מהם נלקחו מראה כי הוא לא הסתפק בציטוטים מילוליים. פעמים רבות אין הדברים מנוסחים על ידי מקורותיו בצורה של כללים. הוא גזר את הכללים בעצמו וניסח אותם בעצמו.

---

¹⁶⁵ דרכי הגמרא, סוף סימן ח'.

¹⁶⁶ שם, סימן י"ב.

חיבור זה אינו סתם "שיטה מקובצת" של כללים, אלא חיבור של ניסוח אקטיבי של הכללים מתוך המקורות. רב"א חיבר ספר זה כהכנה לחיבור השיטות המקובצות המתקדמות: חולין וכתובות. אכן, דרך הלימוד לפי כללים מתגלה רק בשתי השיטות המקובצות האלה. אמנם גם בשיטות המקובצות הראשונות: ב"ב, ב"ק וב"מ¹⁶⁷ נמצאים כללי תלמוד רבים, אך בכל אותן שיטות מקובצות נמצאים הכללים בגוף הציטוטים ולא בקטעים האישיים של רב"א, ובין השיקולים שהכריעו בהחלטתו של רב"א לכלול את הציטוט בחיבורו היתה העובדה שציטוט זה מכיל כלל תלמודי¹⁶⁸. מאידך גיסא, בשיטות המקובצות האחרונות - חולין וכתובות, רב"א עושה שימוש בכללים בתוך חידושו האישיים. התופעה מצויה בשטמ"ק חולין, והיא נרחבת ביותר בשטמ"ק כתובות. רוב הכללים הובאו על ידי רב"א מחידושי הראשונים שניסחו פה ושם כללים תלמודיים אגב לימודם. הוא גם מצטט פה ושם מספרות הכללים, כולל מספרים קדמונים, כגון דרכי התלמוד לרס"ג או סדר עולם של הרמב"ם. אך יש שהוא מצטט מספר "הליכות עולם" של ר' ישועה הלוי בן המאה הקודמת¹⁶⁹. כללים רבים אחרים הוסקו על ידי רב"א עצמו מתוך חידושיהם של הראשונים, והוא נתן להם ניסוח אישי. רב"א קיבל גם מספר לא קטן של כללים מרבו הרדב"ז, ואפשר להצביע על כללים אחדים שהם תגליתו האישית.

בנוסף לכללי המשנה ולכללי הגמרא, מרבה רב"א להביא כללי רש"י, תוספות ומפרשים אחרים ופוסקים. כל זה מצביע על שיטתיות בלימוד.

¹⁶⁷ כמו כן, אין שימוש בכללים בשיטות המקובצות נדרים ונזיר שיצאו בלי שום ספק מבית מדרשו, אע"פ שבעלותו של רב"א עליהם לא הוכחה.

¹⁶⁸ כלל אחד מאד חביב על רב"א הוא כלל של המשנה שאומר: רגיל התנא להשמיענו בקיצור מה שכבר השמיענו במקום אחר. כלל זה מובא למשל בשטמ"ק ב"מ ראש פ"ו, ד"ה גמרא, חתום: "הרמב"ן והרשב"א והרא"ש ז"ל ריש מציעא וכו'"; והוא מובא שוב בשם הרמב"ן והרשב"א ועוד, בראש פ"ט.

¹⁶⁹ בשטמ"ק כתובות (ח"ב, עמ' קלב4) מובא כלל תלמודי מ"הליכות עולם" וכלל מנוגד לו מן הרשב"א. בפרק ד', ימצא הקורא דיון בשלשת החיבורים: דרכי התלמוד לרס"ג, סדר עולם של הרמב"ם והליכות עולם לר' ישועה הלוי. עובדה ראויה לציון היא שרב"א אינו מצטט כלל בשום מקום מספר הכריתות. אם משמעות הדבר היא שספר זה לא היה בידו רב"א - הרי שזה מטיל צל של ספק על טענתו של שוחטמן כי "כללי התלמוד" לרב"א אינו אלא חיבור משלים לספר הכריתות של רבינו שמשון מקינון (ראה: כללי התלמוד, מהד' שוחטמן, עמ' 254-259).

בספר "כללי התלמוד" לרב"א נמצאים רק כללי תלמוד, ואין בו כללי מפרשים ופוסקים. בנוסף לכך, מן הדורות שאחרי הר"ן אין בו כללים אלא מן הריב"ש, נמוקי יוסף, מהר"י קולון והליכות עולם לר' ישועה הלוי. נעדרים ממנו לגמרי כל הכללים שאפיינו את העיון הספרדי, את המסורת הלימודית שקיבל רב"א מרבותיו ואת לימודו האישי של רב"א. בשיטות המקובצות התמונה יותר רחבה. לא רק שרב"א הרבה להשתמש בהן בכללים שכתב בספרו "כללי התלמוד", אלא שהוא מציין כללים רבים שקיבל מרבותיו, או כללים שמאפיינים את הלימוד בישיבתו ובישיבות בימיו ושהוא מציג בלשון "אנו רגילין לפרש", או "אנו רגילין לשאול", או "אנו רגילין לתרץ", או "רגילנא" וכדומה. התופעה נמצאת רק בשטמ"ק חולין וכתובות. אלה, אם כן, הכללים המעניינים ביותר. להלן מרבית כללים אלה:

כללים מרבתי

- נתחיל בכללים שרב"א מדווח לנו שקיבל אותם מרבותיו באופן סתמי, או מן הרדב"ז בצורה מפורשת:
- (1) כלל שלמד מרבו הרדב"ז והוא מדווח עליו בחיי רבו: ההבדל בין המונח "מנהני מילי" לבין המונח "מנלן". המונח "מנלן" שואל מה המקור להלכה אחת, והמונח "מנהני מילי" שהוא בלשון רבים שואל על מקורות כמה הלכות. אלה דברי רב"א בשטמ"ק חולין (עמ' 95ב): "וניחא במאי דכתיבנ' דבעי תלמודא מנהני מילי דאלמא דאתרי מילי בעי, מדלא קאמר מנלן, והכי גמירנא מרבנו נר' דיש לדקדק כן בכולי תלמודי".
  - (2) כלל שנוגע למשנה: "שמא יקלקלו וכו' ואיכא למידק למה לי לתנא לאורוכי ולפרושי טעמא במתני' דהא במתני' דלקמן קתני שחיטת נכרי נבלה וכו' ולא פירש טעמא מאי וכו' מ"מ שפיר איכא למידק הכי בכל דוכת' דאין דרך המשנה לפרושי טעמא אלא לקצר וכן קבלתי לדקדק כן במשנה" (שטמ"ק חולין, עמ' 18ב). משמעות הכלל היא כי אין דרך המשנה להביא מדרשי פסוקים, אלא להציג את ההלכות בלי הוכחות, ותפקידו של התלמוד לשאול: "מנא הני מילי". אם יש משנה שיש בה מדרש הלכה מפסוק - צריך לחקור איזה דבר נוסף התכוון התנא ללמדנו בצורה עקיפה, באמצעות מדרש הפסוק. דוגמה לכלל זה: במסכת חולין (לא, ע"א) אומרת המשנה: "נפלה סכין ושחטה, אע"פ ששחטה כדרכה - פסולה, שנאמר וזבחת ואכלת - מה שאתה זובח אתה אוכל". רב"א שואל מדוע יש כאן מדרש של פסוק. הוא מציין כי המשנה הקודמת עוסקת בשחיטת קדשים, שהרי למדו את הלכותיה מן הפסוק: "ושחט את בן הבקר", והנה בקדשים, סכין שנפלה ושחטה, או שהפיל אותה השוחט ושחטה - השחיטה כשרה. בחולין, מאידך גיסא, רק אם נפלה

הסכין - השחיטה פסולה, אבל אם השוחט הפילה ושחטה - השחיטה כשרה. לכן הביא התנא של משנתנו, שעוסק בשחיטת חולין, את הפסוק "וזבחת ואכלת" שנוגע לחולין, כדי ללמדנו הלכה שונה בחולין מאשר בקדשים.

(3) כלל תלמודי בשם הרדב"ז בנוגע למונח "לא צריכא": "בכל לישנא דבכה"ג דפריך קושיית למה, ומשני להקושיא בלישנא דלא צריכא, רגילים אנו לדייק דאינו צודק לשון לא צריכא כי אם כדמקשה פשיטא, אבל כי מקשה למה - אינו צודק. וכך קבלתי ממרנא ורבנא מוהר"ר דוד בן אבי זמרה זלה"ה הכי דייקו רבוותא בעלי החידושים ז"ל¹⁷⁰ (שטמ"ק כתובות, ח"א, עמ' יז).

(4) כלל תלמודי שנוגע לביטוי "מאי שנא רישא ומאי שנא סיפא" המובא במסכת כתובות (כב, ע"ב): "ודע שקבלנו מרבתינו ז"ל דכל מקום שאומר התלמוד מאי שנא ומאי שנא ולא קאמר מאי שנא רישא מסיפא או מאי שנא סיפא מרישא, דהכי בעי למימר דהא ודאי לית לן לפלוגי בינייהו כלל, ואם באנו לחלק איפכא הוה לן למימר"¹⁷¹ (שטמ"ק כתובות, ח"א, עמ' קיג). כלל זה נמסר אחר כך בשם הרדב"ז עם תוספת ביאור: "ודע שקבלה בדינו ממרנא ורבנא הרדב"ז ז"ל שכל מקום שאומר התלמוד מאי שנא ומאי שנא פירושו דאדרבה איפכא מסתברא, ואפשר דהיינו כד נקיט בקוצר כגון מאי שנא רישא ומאי שנא סיפא" (ח"ב, עמ' לח). פירוש כלל זה הוא שכאשר התלמוד אומר בקיצור "מאי שנא רישא ומאי שנא סיפא", בלי לפרט ולומר כהרגלו: "מאי שנא רישא דהוי כך וכך ומאי שנא סיפא דהוי כך וכך" - הוא מתכוון שהדין היה צריך להיות זהה ברישא ובסיפא, ואם יעלה על הדעת לפסוק פסקים שונים ברישא ובסיפא, מן הראוי היה לפסוק פסקים

¹⁷⁰ כלל זה הובא עוד בארבעת המקומות הבאים בשטמ"ק כתובות: א) "והיינו דנקט בשינוייה לא נצרכה וכו' דאלמא קושיא דפשיטא אתא לתרוצי והכין רגילנא לתרוצי בכל דוכתא דתלמודא קא מהדר בלשון לא צריכא דלתרוצי קושיית פשיטא קא מהדר. וכך קבלנו ממרנא ורבנא הרב הגדול הר"ר בא"ז ז"ל" (ח"א, עמ' קפט). ב) "והיינו דנקט בתירוץ לישנא דלא צריכא דמשמע דאתא לתרוצי קושיית פשיטא וכך קבלנו ממרנא ורבנא הרדב"ז ז"ל דכל תירוץ דמתאמרה בלשון לא צריכא צריך למצוא בקושיא צד קושיית פשיטא כי היכי דתיתי שפיר האי לישנא דעל קושיית למה לא מיישבת שפיר האי לישנא" (ח"א, עמ' רזג). ג) "והיינו דנקט תלמודא בשינוייה לא צריכא כו' דלא שייך האי לישנא אלא אקושיא דפשיטא. ובמאי דכתיבנא ניהא. ובכל דוכתא דאיכא כי האי לישנא, קבלה בדינו ממרנא ורבנא ממהרדב"ז ז"ל דקאי לתרוצי קושיית פשיטא" (ח"ב, עמ' סאד). ד) "לא צריכא דאית ליה לחד עדית ובינונית. אין דרך התלמוד לשנויי בלשון לא צריכא אלא כי פריך פשיטא, אבל על קושיא למה, לא שייך האי לישנא. וכבר קבלנו ממרנא ורבנא הרדב"ז ז"ל לדיוקי בכל כי האי גונא" (ח"ב, עמ' קסד).

הפוכים. אבל כשהוא מאריך, משמעות הביטוי היא שהתלמוד שואל מה הנימוק לרישא ומה הנימוק לסיפא, וכשהוא אומר "מאי שנא רישא מסיפא", הוא מתכוון לכך כי הנימוק של הסיפא הגיוני, בעוד הנימוק של הרישא אינו הגיוני.

אבל בכללי התלמוד (מהד' שוחטמן, סי' קפד) מובא: "כשמקשה: מאי שנא רישא ומאי שנא סיפא, מדלא קאמר 'מאי שנא מרישא' או איפכא, נראה שאין כוונת המקשה לא לאסור ולא להתיר, אלא שמקשה שהיה לו לתנא להשוות מדותיו. שיטה לקמא".

אותו כלל:

במסכת כתובות (עח, ע"א) שואל התלמוד: "מאי שנא רישא דלא פליגי ומאי שנא סיפא דפליגי?". רב"א אומר שאין לפרש שהיה ראוי שלא יחלקו לא ברישא ולא בסיפא, או שהיה ראוי שיחלקו בשניהם, כי אם הפירוש כך, היה צריך לכתוב רק: "מאי שנא רישא מסיפא"; אלא הפירוש הוא: היה ראוי דוקא להיפך, שיחלקו ברישא ושלא יחלקו בסיפא, והוא מסיים כך את דבריו: "והיינו דהאריך וקאמר מאי שנא רישא דלא פליגי ומאי שנא סיפא דפליגי, ולא קצר וקאמר מאי שנא רישא מסיפא, וכן דרך המפרשים ז"ל לדייק כן כל היכא דקאמר מאי שנא ומאי שנא" (שטמ"ק כתובות, ח"ב, עמ' פא4).

5) כלל תלמודי: בשטמ"ק כתובות (מ, ע"ב) הובא דיון בין אביי ורבא, ואחרי שנשלם הדיון לפי הפשט, שואל התלמוד על נקודה אחרת: "ואימא לדידה?". רב"א כותב על זה: "והכלל המסור בידינו מרבתינו והמפרשים ז"ל שכל קושיא היא מקושרת והיא ליה כמו אי הכי" (ח"א, עמ' קפ1). הוא מוסר אם כן כי אין שאלה תלמודית שתהיה מנותקת מן הדיון הקודם, ונמצא במקרה שלנו שהשאלה ממשיכה את הדיון והיא למעשה קושיה על רבא.

6) כלל תלמודי בשם הרדב"ז: בשטמ"ק כתובות (מז, ע"ב) מפרש רב"א באורך את הקושיה "ואיפוך אנא", ומסיים כך: "וטרחת לכתוב בו לפי הכלל המסור בידינו ממרנא ורבנא הרדב"ז ז"ל והמפרשים דכל מקום דפריך תלמודא פירכא בוא"ו הוא כמו אי הכי וצריך לפרשו בדרך בשלמא" (ח"א, עמ' רז1).

171 ר' מלאכי הכהן הביא כלל זה בספרו "יד מלאכי" (סי' תעא) בשם רב"א.

כללים שהיו נהוגים בישיבת רב"א ואולי גם בישיבות אחרות בימיו

על כללים אלה רב"א מדווח בלשונות: "אנו רגילין", "רגילנא", "דרכנו", "אני רגיל". כללים אלה אינם בהכרח חידוש אישי של רב"א או של בני דורו. לפעמים מדובר בכללים שקיבל מרבותיו ואפילו בכללים מן הראשונים, והחידוש בהם הוא שהם הודגשו במיוחד בישיבתו של רב"א והשתמשו בהם באופן שיטתי. כשמתבוננים בכללים אלה, מגלים כי בדרך כלל הם מתאימים לתפיסה שנוסחה על ידי ר' יצחק קנפנטון שלא יהיה שום לשון מיותר בתלמוד. כנראה מכאן הדגש המיוחד שניתן להם. לקמן כללים אלה: בשטמ"ק חולין:

(1) "והוא על דרך מה שאנו רגילין לפרש כל היכא דאמרי' בתלמודא פשיטא לי וכו' כי קא מבעיא לי וכו' דהיינו פירושו מדפשיטא לי הא קא מבעיא לי הא דאי לא הוה (פשיטא) פשיטא לי הא לא הוה קא מבעיא לי הא" (עמ' 42ב). פירושו הוא: הלשון של התלמוד "פשיטא לי... כי קא מבעיא לי..." קושר את שני חלקי המשפט אחד עם השני, והבעייה של החלק השני נובעת מן העובדה שהחלק הראשון פשוט; כי אם נאמר לפי הפשט שאין קשר הכרחי בין שני חלקי המשפט, הלא החלק הראשון מיותר!

(2) "ומעתה נתפרש דוחק של הניחא כפי דרכנו שאנו רגילין לשאול דלמה ליה לתלמודא לומ' הניחא ורגילין אנו לומר שיש דוחק אפי' לזאת הסברה ומ"מ ניחא כמו שרגילין לומ' כשאומר תלמודא בשלמ' " (עמ' 71ב). לפי הפשט, בלשון "הניחא למ"ד... אלא למ"ד... מאי איכא למימר", הסברה הראשונה נוחה והשניה קשה. אך היה מספיק לומר שיש דוחק לסברה השניה, והיינו מבינים מאלינו שהסברה הראשונה נוחה. לכן אומר רב"א שבישיבתו רגילים לפרש שגם לסברה הראשונה יש דוחק כלשהו.

(3) כלל שהובא לעיל בין ה"כללים מרבתינו" (מס' 2), ושם רב"א כתב אותו בלשון "וכן קבלתי לדקדק כן במשנה": "דבכל מקום אנו רגילין לתרץ דלמה ליה לתנא לאתויי קרא (ה"ל) הוה ליה לפסוק דיניה סתמא ותלמודא היה מהדר אקרא דהכי [איתא] בכל דוכת' " (עמ' 113ב).

(4) כלל שהובא לעיל בין ה"כללים מרבתינו" (מס' 4), ושם רב"א כתב אותו בלשון "ודע שקבלנו מרבתינו".

שיטה מקובצת מסכת כתובות (ח"א, עמ' קיב): "ולפי דרכינו שאנו רגילין לפרש דכל מקום דפריך בהאי לישנא מאי שנא ומאי שנא פירושו דאיכא איבעי ליה לחלק". אם כן, שוב אין הביטוי "אנו רגילין" מתייחס בהכרח לכלל מחודש על ידי רב"א, אלא יכול להיות כלל שלמד מרבתינו.

לשון "רגילנא" אינו קיים בשטמ"ק חולין. הוא בשימוש רק בשטמ"ק כתובות, וגם הוא אינו מתייחס בדרך כלל לכללים מחודשים על ידי רב"א, אלא לכללים שקיבל מרבתינו, ואפילו לכללים מן הראשונים. לקמן שני הכללים העיקריים:

1) כשהתלמוד מקשה בלשון "אילימא" ואחר כך מתרץ - היו רגילים לבדוק בבית מדרשו של רב"א אם הקושיה מובנת מאליה, ואז היו מקשים: למה הקשה התלמוד קושיה מיותרת? דרך לימוד זאת מיוחסת ל"רבתינו בעלי החידושים": "וכיון דהקושיא גלויה כל כך לא הוה ליה למימר אילימא וכו' והכין רגילנא לאקשווי בכל דוכתא וכן מדייקין רבתינו בעלי החידושים ז"ל בכמה דוכתי בתלמודא" (שטמ"ק כתובות, ח"א, עמ' קנט4).

2) שיטה מקובצת מסכת כתובות דף מא/א (הכלל מיוחס לרדב"ז):

כשהגמרא מתרצת בלשון "לא נצרכא", היא מתרצת קושיית "פשיטא", אף על פי שהגמרא לא הקשתה קושיית "פשיטא" לפני כן: "והיינו דנקט בשינוייה לא נצרכא וכו' דאלמא קושיא דפשיטא אתא לתרוצי והכין רגילנא לתרוצי בכל דוכתא דתלמודא קא מהדר בלשון לא צריכא דלתרוצי קושיית פשיטא קא מהדר וכך קבלנו ממרנא ורבנא הרב הגדול הר"ד בא"ז ז"ל".

דוגמה ללשון "אין דרכנו" נמצאת בשטמ"ק חולין (עמ' 65א): רב"א מצטט את הרשב"א שהעמיד את סתם הגמרא כחכמים שונים באומרו: "לאו חד גברא קא מייתי להו", חולק עליו ואומר: "ואנו אין דרכינו לאפושי גברי בסתם שקלא וטריא דגמרא"¹⁷².

לפעמים משתמש רב"א בביטוי "רגילין לדקדק קצת חכמים", כגון בשטמ"ק חולין (עמ' 82א): "חטאת בהמה דאינה אלא מן החולין מנלן: רגילין לדקדק קצת חכמים בכיוצא בזה דאמאי לא נקיט פיסקא כדרכו בכל התלמוד ולימא אמר מר מה חטאת בהמה אינה באה אלא מן החולין וכו' מנלן".

---

¹⁷² כלל זה הובא ע"י "הליכות עולם", שער ב, ראש פ"ב, ופירושו הוא כי סוגית הגמרא היא תמיד במקשן אחד ובמתרץ אחד.

נמצא גם כלל שנקבע על ידי רב"א עצמו, כי הוא מציג אותו בלשון "אני רגיל". מדובר בשטמ"ק חולין (עמ' 14ב, ד"ה דאמר ר' זירא, מתיחס לראש פרק ו', דף פג, ע"ב): רב"א מעיר כי התוספות לא פתחו את דבריהם במונח "פירש הקונטרס", אלא כתבו פירוש משלהם וסיימו את דבריהם במונח "כדפירש הקונטרס". הוא מפרש שהתוספות חולקים על רש"י בתחילת דבריו ומסכימים איתו לגבי סוף דבריו, ומסיים כך: "וכן אני רגיל לפרש בכל מקום שהתוס' מפרשים ושוב אומר' כדפי' הקונ' ואינם מתחילים ואומר' פי' הקונטר' כדרכם בכל מקום".

כללים מפי ראשונים

1) כלל על המשנה שרב"א משתמש בו לעתים קרובות, ונוגע ללשון מיותר במשנה (וא"כ הוא נמצא במסגרת של דרכי העיון הספרדי): "וכן כתבו התוס' בכמה מקומות והרמב"ן והרשב"א והרא"ש בחידושיהם שדרך התנא להשמיענו בקוצר מה שכבר השמיענו במקום אחר, וכן כתב הריטב"א ז"ל בפרק נערה" (שטמ"ק חולין עמ' 71א, דף כ, ע"א, ד"ה למעוטי). כלל זה מתואר ביתר פירוט בשטמ"ק כתובות:

וכבר כתבו המפרשים ז"ל בכמה מקומות דאורחיה דתנא לעקם ג' או ד' תיבות לשנות ענין מבואר במקומו שלא יצטרך לסמוך על מקום אחר. עיין הרמב"ן ז"ל והרשב"א והרא"ש ריש מציעא ומסכת ברכות ריש פ"ק דבור המתחיל והא קמ"ל וחדושי הרשב"א ז"ל ריש בתרא וגדולה מזאת שנינו בריש יבמות ט"ו נשים וכו' עיין שם ותוספות גיטין דף ל"ד ב' וכן כתבו התוספות בגטין דף צ"ט גבי החול' והבור, דדרך התנא להשמיענו בקוצר מה שכבר השמיענו במקום אחר וכהנה רבות בתלמוד ותוס' בתרא (דף ק"ח א') והריטב"א פרק נערה (ח"א, עמ' קל1).

2) איך התלמוד מצטט משניות: "ודרך בעלי הגמרא להאריך ולקצר כשמביא המשניות מטהרות ומזרעים ומשנה הלשון לפי הצורך כמו שכתבו התוספות ריש פ' עד כמה עלה הא דאמר' בגמר' וכי הזאה יש לנו וכן כתב הרמב"ן בחידושו פ' הזהב בשמעת' דערבוני יקון" (שטמ"ק חולין, עמ' 35ב). כלל זה הובא בכללי התלמוד (מהד' מארכס, מס' 121). כלל דומה מובא בשם הרמב"ן: "אפשר שמאן דמותיב שינה לשון המשנה ופירשה דהיינו הכנסת חופה כדי לאותבי מינה. וכן כתב הרמב"ן ז"ל בחידושו פרק הפקדון וז"ל דרך בעלי התלמוד להביא משניות בחסר ויתר לפי הצורך וכ"ש בברייתות ע"כ" (שטמ"ק כתובות, ח"א, עמ' רח4). גם כלל זה נובע מן הרצון לדקדק בלשון.

(3) אין התלמוד שואל על סתם משנה "מאן תנא" אלא אם כן סתם משנה אינו ר' מאיר; הכלל בשם התוספות (ח"א, עמ' קכז1).

כללי מפרשים ופוסקים

גם כאן רב"א מביא כללים בשם רבותיו או בלשונות: "אנו רגילין", "רגילנא" וכדומה, שיכולים הם עצמם להצביע על קבלות מרביתיו או על כללים מחודשים על ידו.

כללי רש"י

(1) אין דרך רש"י לומר דברים פשוטים: "דברים פשוטים כתב כאן הרב ז"ל ואין דרכו כן בכוליה תלמודא" (שטמ"ק כתובות, ח"א, עמ' כה2).

(2) לשון "הכי גרסינן ולא גרסינן": "וכן אנו רגילין לפרש בכל מקום שאומר רש"י ז"ל ה"ג ול"ג משום דהויא לשון מיותר" (שם, ח"א, עמ' נה4). פירוש הכלל הוא שבדרך כלל רש"י אומר רק "הכי גרסינן" ואינו מוסיף "ולא גרסינן", לכן יש לדקדק בלשונו כשהוא אומר את שני הלשונות. רב"א אומר שכוונת רש"י אינה כרגיל לשנות את הגרסה, אלא לקבל ממנה את החלק ההכרחי, ולדחות את המיותר כי הוא מוטעה. לדוגמה, במסכת כתובות (יא, ע"ב) רש"י דוחה את הגירסה "והדר ביה רבא מההיא" (המקובלת על בעלי התוספות) וכותב: "והדר ביה רבא גרסינן ולא גרסינן מההיא"; נמצא שהוא לא שינה את כל הלשון אלא רק חיסר חלק ממנו, ואז רב"א מסביר מדוע לשיטת רש"י חייבים לגרוס "והדר ביה רבא" ומדוע אין לגרוס "מההיא".

(3) לשון "לקמיה" ולשון "לקמן": "והיינו כפי הכלל המסור בידינו דכל מקום שאומ' רש"י ז"ל לקמיה, היינו בסמוך, וכשאומר רש"י ז"ל לקמן, לאו היינו בסמוך, ואם תמצא בקצת מקומות שאינו צודק זה הכלל, הוא מפני הטעות שנפל בספרים, אבל בספרים מדויקים תמצא זה הכלל אמת ויציב" (שטמ"ק חולין, עמ' 70ב).

(4) פירוש רש"י שאין לו "דיבור המתחיל": "והכין רגילנא לשנויי כשרש"י מפרש בלא תפישת לשון הגמרא, דרצה לתרץ שנים או ג' קושיות בהלכה, ולהכי לא היה לו מקום בהלכה לתפוס בו" (שטמ"ק כתובות, ח"א, עמ' לז3). פירוש הדבר הוא שכאשר מוצאים דיבור של רש"י שאין לו "דיבור המתחיל" שלקוח מן הגמרא, היו רגילים בבית מדרשו של רב"א לומר כי מדובר במבוא הלכתי של רש"י לפני שהוא מתחיל

לפרש, ומטרתו לתרץ כמה קושיות מראש. אותו כלל נמצא הלאה: "ודוק שלא תפס רש"י ז"ל לשון גמרא כלל לפי שהוא מקושר עם הלשון דלעיל מיניה וכדכתיבנא. ועוד נ"ל שבזה הלשון תירץ שני קושיות בשמעתא ולהכי אינו תופס לשון דלא קביע ליה דוכתא שיתפוס בו לבדו והכי רגילנא לפרושי בכל כי ה"ג כשרש"י ז"ל אינו תופס לשון גמרא" (ח"א, עמ' 310).

כללי התוספות

(1) כאשר רש"י הקשה קושיה, אין דרך התוספות להזכיר קושיה זו בלי לציין במפורש שרש"י הקשה אותה: "וניחא שלא כתבו התוס': הקשה בקונטרי' וכו' כדרכם בכל התלמוד, דהא רש"י ז"ל הקשה זאת הקושיא" (שטמ"ק חולין, עמ' 70א).

(2) אין דרך התוספות לפרש כפירוש רש"י בלי לציין במפורש שזה פירוש רש"י: "וכל זה כתבתי לפי דרכנו שאין דרך התוספות לפרש כפירושו של רש"י ואין מזכירין את שמו ז"ל. לכך צריך לחלק בכיוצא בזה בין מה שכותב רש"י למה שכותבין התוס' ז"ל" (שטמ"ק כתובות, ח"א, עמ' 3ד).

(3) אין דרך התוספות לדחות פירוש לא נכון כדי להביא אחר כך את הפירוש הנכון לדעתם: "ואפשר דל...> וכו' וכ"ש לפי דרכנו שאנו רגילין לומר שהתוספ' אין דרכם לפ...> בסוגיא דתלמודא ולא שמוע' פירושא דסוגיא הילכך יש לד...> לא ולמה ליהו למימר נמי מה שהיה נראה לכאורה [(ול...בקש)] ולמדחייה [בקש] כיון דלאו הכין הוא קושטא דמילתא ובמאי דכתבינן נחא שפיר למי שרוצה לפלפל בדברי התוספ' ז"ל: ודוק" (שטמ"ק חולין, עמ' 113א-113ב).

(4) אין דרך התוספות לצטט את הירושלמי אלא אם כן הוא חיוני לפירוש הסוגיא: "ומשום הכי כתבו התוספות ז"ל לשון הירושלמי, ואין דרכם לכתוב כן" (שטמ"ק כתובות, ח"ב, פא3).

(5) כשכותבים התוספות על רש"י לשון "ותימה לפירושו", רגילים בבית מדרשו של רב"א להקשות מדוע הוסיפו את המילה "לפירושו" ומדייקים מזה חידוש כלשהו: "ודוק שכתבו בתוס' ותימה לפירושו כו' ואנו רגילין לדייק כד נקטי התוספות האי לישנא דפשיטא דלפירושו קא מקשו ולמה להו למנקט לפירושו וזהו לחדד לתלמידים ובמאי דכתיבנא נחא דוק ותשכח"¹⁷³ (שטמ"ק כתובות, ח"ב נז4).

¹⁷³ כלל זה הובא ע"י ר' מלאכי הכהן בשם שיטה מקובצת לכתובות בספרו יד מלאכי (כללי התוספות, יח).

(6) בעלי התוספות הם מפרשים ולא פוסקים: "ודע שאין דרך התוספות שלנו לפסוק הלכה כי אם לפרש שמעתא בדרך שקלא וטריא וכך קבלנו מרבתינו"¹⁷⁴ (ח"א, עמ' יג1).

(7) לפעמים בעלי התוספות טוענים שיש תירוץ שלא תירץ אותו התלמוד, והם מציעים אותו בלשון: "הוה מצי לשנויי", ונשמע מכך כאילו התלמוד אינו מושלם, והם באים להשלימו; במקרה זה היו רגילים בבית מדרשו של רב"א לפרש שבעלי התוספות גילו קושיה על התירוץ שהוצע בתלמוד ולכן הם נותנים תירוץ נוסף; אך על התירוץ הנוסף שלהם יש קושיה עוד יותר גדולה, ומשום כך לא הזכיר התלמוד את התירוץ של בעלי התוספות. כמו כן, היו רגילים בבית מדרשו של רב"א לתת טיפול דומה למקרים בהם מציעים בעלי התוספות בלשון "הוה מצי למפרק", קושיה שלא הוקשתה על ידי התלמוד: "וקרוב לזה רגילין אנו לומר בכל מקום שאומרים התוספות הוה מצי ולמדתי מהרא"ש ז"ל בתוספותיו בפ"ק דשבועות"¹⁷⁵ (שטמ"ק כתובות, ח"א, עמ' קמג1).

כללי הרמב"ם

הרמב"ם נוהג לפסוק הלכה כמו הדעה שמוזכרת בתלמוד אחרי המונח "אם תמצי לומר": "ואע"ג דדבריו [של הרמב"ם] תמוהין דהא דרכו ז"ל לפסוק בכל את"ל שבתלמוד וכו' מכל מקום אין לנו אלא דבריו ז"ל שכל דבריו דברי קבלה" (שטמ"ק חולין, עמוד 9א).

המינוח של המאירי

"ודע שכל מקום שמזכיר גדולי המחברים הוא הרמב"ם ז"ל גדולי הרבנים הוא רש"י ז"ל" (שטמ"ק כתובות, ח"א, עמ' קפ3).

כללי הר"ן

דרכו של הר"ן לעשות פשרה בין שיטות רש"י והתוספות: "כנ"ל פירוש' דשמעת' לדעת רש"י ז"ל והתוס' ז"ל. והר"ן ז"ל פירש שמעת' בדרך פשרה בשני השיטות כדרכו ז"ל וכו' " (שטמ"ק חולין, עמ' 85א).

---

¹⁷⁴ גם כלל זה מובא ע"י ר' מלאכי הכהן בשם שיטה מקובצת לכתובות בספרו יד מלאכי (כללי התוספות, יד). זוהי הגישה הספרדית לגבי רש"י והתוספות. ראה נספח ד' על האוריינטציה הספרדית של רב"א.

¹⁷⁵ גם כלל זה מובא ע"י ר' מלאכי הכהן בשם שיטה מקובצת לכתובות בספרו יד מלאכי (כללי התוספות, יט).

כללי הקונטריסין

"וכן דרכן לעולם לתרץ הקושיה הראשונה כשמקשים התוספות קושיא אחרת" (ח"א, עמ' קכז3).

כללי פוסקים

יש גם כללי פסיקה, כגון: הרשב"א פירש כדעת מי שאינו פוסק לפי הדעה המוזכרת ב"אם תמצא לומר"; אך הרמב"ם והגאונים פסקו בכל התלמוד לפי הדעה המוזכרת ב"אם תמצא לומר" (שטמ"ק כתובות, ח"א, עמ' 41).

לסיכום, לימודו של רב"א מבוסס על כללים ושיטתיות. מן ההיבט הזה הוא משתייך לשיטת הלימוד הספרדית שהיתה נהוגה בימיו מאז המאה הט"ו, בניגוד ללימוד האשכנזי אז שלא נעשה לפי כללים¹⁷⁶. נוסף כי קיימת תופעה מעניינת, והיא שברוב המקרים בהם רב"א מצטט חיבור מחוץ למקומו, הוא מצטט ממנו בעיקר כללים. דוגמאות: 1) כל מה שמצוטט מתוס' שאנץ לב"ק מחוץ לשטמ"ק ב"ק - הוא כללים. 2) הציון לחידושי הרמב"ן לב"מ בשטמ"ק חולין (עמ' 35ב) מתייחס לכלל שאומר שהתלמוד מצטט לפעמים משניות בצורה חופשית, בלי לדייק בלשונן.

הדרכים

בעיה מרכזית שחצצה כבר מהמאה הי"א בין מרכז התורה בספרד לבין מרכזי התורה בצרפת ובאשכנז היא הבעיה שמעורר העדר חד-משמעות של הטקסט התלמודי. בספרד, בעיקר זו שלפני הרמב"ן, גרסו כי התלמוד אינו סובל אלא פירוש נכון אחד, וכל יתר הפירושים המוצעים הם מוטעים. כך עולה באופן תמידי מפירושי ר' יוסף נ' מיגש ומפירושי הרמ"ה. באשכנז ובצרפת, ובעיקר בעולמם של בעלי התוספות, הטקסט התלמודי סובל פירושים שונים בו-זמנית, ותופעת "אי נמי" כדי להציע פירוש נוסף שכיחה מאד בתוספות, והיתה מקובלת גם על רש"י, אם כי הוא נמנע מלהרבות בה מטעמים פידגוגיים¹⁷⁷. הרמב"ן בהקדמתו לספר המלחמות מתייחס להעדר חד-משמעות של התלמוד, ומפתח השקפת עולם, בעיקבות בעלי התוספות,

¹⁷⁶ דימטרובסקי, פלפול, עמ' קסג.

¹⁷⁷ ראה: תא-שמע, פרשנות א', עמ' 41.

שמאפשרת לו להגן גם על דעה שאינו מזדהה איתה. רב"א הולך בעיקבות הרמב"ן בדבריו הבאים בתשובה:

ועתה אפרש בס"ד שמעתא דבעלי כיסין אשר ממנה בנה החולק וכו' ולא באתי להוציא מלב העקשים, שאין בחכמת הגמרא מופת ברור כגון חשבוני התשבורת ונסיוני התכונה אשר יכריחו להשים מעקשים למישור, וכמו שכתב הרמב"ן ז"ל בהקדמתו לספר המלחמות, אבל כונתי לערוך משפט לפני כל יודעי דת ודין ובקעו בחדרי הגמרא ובדרכי ההוראה והם יבינו ויבחינו (שו"ת רב"א, סי' א', עמ' טז).

אכן, בשטמ"ק חולין, בשטמ"ק כתובות וגם בשו"ת מציע רב"א במאות מקומות פירושים אלטרנטיביים לסוגיה המקומית. במקרים לא מעטים, הוא אף מציע כמה פירושים אפשריים לדברי רש"י. האלטרנטיבות השונות מכונות בפי רב"א "דרכים" (למשל במשפט השגור בפיו: "דרכו של רש"י"), "פנים אחרות", "חלוקות". רב"א אינו הראשון לפתח סוג זה של לימוד. אנו מוצאים את המונחים "דרכים" ו"חלוקות" אצל חכמים רבים המשתייכים לשיטת חכמי העיון הספרדי¹⁷⁸. הרדב"ז, רבו של רב"א, רגיל לפרש את הסוגיה לפי שיטות שונות; ראה לדוגמה את הקטע שהועתק על ידי רב"א מקונטרס הרדב"ז לב"מ (שטמ"ק ב"מ, עמ' 21). בראש שיטת קידושין¹⁷⁹ לר' יוסף קארו הוא מכריז כי למדו בישיבה סוגיה אחת בעשרים ושבע "חלוקות" שונות (כלומר, 27 פירושים שונים), ואלה דבריו: "שאלת ממני לכתוב לך מה פלפלו בישיבה במשנת על מנת שירצה אבא רצה האב הרי זו מקודשת וכו' ומה שנאמר על זה בגמ' והנני מפיק רצונך. החלוקות הנופלות

¹⁷⁸ שיטת ה"דרכים" היא בחינת כל הפירושים האפשריים בסוגיה והשוואתם לפירושי המפרשים (ראה: בוירין, העיון, עמ' 79). יש שני מונחים בנושא זה: "דרכים", "חלוקות" (ראה: בוירין, העיון, עמ' 69). דימיטרובסקי כתב על "דרך החלוקה" של מהר"י בירב (דימיטרובסקי, בירב, עמ' צה). לפי בוירין (שם, עמ' 86), ה"חלוקות" שימשו בארבעה פנים: (1) את מהר"י קנפנטון ואת תלמידיו בגילוי כל הפירושים שמהם נשמרו רש"י ומפרשים אחרים. (2) את מהר"י קנפנטון בפיתוח סוג פלפול הדין בנושא הלכתי ושואל מדוע מזכיר התנא אלו ולא אלו, מתוך כל הנושאים האפשריים (כלומר כשהתנא "שייר", למה שייר דוקא אלו). (3) את מהר"ש'ן סיד במניין כל מיני הקושיות שישנן בגמרא. (4) את הרלב"ח והמב"ט במניין כל המקרים בנושא הלכתי מסויים כדי להבטיח דיון ממצה.

¹⁷⁹ נדפסה בתוך: שו"ת בית יוסף לענינים שבחלק אבן העזר שבטור וחיידשים ושיטות למס' קידושין כתובות, ההדיר בצלאל לנדוי, ירושלים תש"כ, עמ' רטו-רכג.

וכו' (כאן מונה ר' יוסף קארו 27 אפשרויות לפרש את הסוגיה) הנה אלו הכ"ז חלוקות וזה סדורם: שלשה פירושים שונים, ששה פשוטים מחולפים, י"ח מורכבים מחולפים".

התופעה הנפוצה ביותר היא דרכו של רב"א להציב זו מול זו את שיטת רש"י ואת שיטת בעלי התוספות. בדרך כלל רש"י והתוספות אינם מציגים את שיטתם בצורה מפורשת. הדבר נובע מן האופי הנקודתי של שני החיבורים. פירוש רש"י אינו סיכום של הסוגיה (כמו אצל ר"ח) או פראפרזה שלה (כמו אצל ר' יוסף נ' מיגש). פירושו מתייחס לכל נקודה בסוגיה באופן בודד. הדבר עדיין נכון גם לגבי התוספות. לא קל תמיד לחשוף את הקו האחיד העובר לאורך כל הסוגיה על פי פירוש רש"י או על פי דיבורי התוספות. רב"א ממלא את החסר והוא מפרש סוגיות רבות באופן גלובאלי כשהוא משלב במהלך הכולל את הפירושים הנקודתיים של רש"י¹⁸⁰ או את הדיונים המקומיים של בעלי התוספות, ומצרף אותם לכלל שיטה¹⁸¹. בכך הוא חושף שתי שיטות מנוגדות של רש"י ושל התוספות. אחר כך הוא מפרש שוב את כל הסוגיה לפי כל שיטה ושיטה. התופעה נמצאת בצורה נרחבת בשטמ"ק חולין¹⁸² ובשטמ"ק כתובות¹⁸³. בכך הוא מראה

¹⁸⁰ דוגמאות: בשטמ"ק חולין: (1) עמ' 42ב: "ולי נראה לפרש על פי דרכו של רש"י ז"ל שמעתי בענין אחר"; (2) עמ' 43א: "כנ"ל לפרש על פי דרכו של רש"י ז"ל"; (3) עמ' 58ב: "ונ"ל לפרש שמעתין על פי דרכו של רש"י ז"ל דלעיל"; (4) עמ' 68ב: "ויש לי לפרש שמעתין על פי דרכו של רש"י ז"ל בענין אחר וכו' ועל זה הדרך יש לפרש כולה שמעתין וכל לשונותיו של רש"י ז"ל סובלין זה הפירוש".

¹⁸¹ דוגמאות **בשטמ"ק חולין**: (1) ליבון שיטת רש"י ושיטת התוספות (עמ' 46א). (2) "כנ"ל פירוש לפירוש רש"י ז"ל והתוספות ז"ל" (עמ' 52ב). דוגמאות **בשטמ"ק כתובות**: (1) ח"א, עמ' קנה 2-1; (2) עמ' קסב 1; (3) עמ' קע 3-1; (4) עמ' קעה 4-3; (5) עמ' קפ 4; (6) עמ' קצח 4-קצט 1; (7) עמ' רז 2-1; (8) "כל זה הארכתי לחלק בין שיטתו של רש"י ז"ל לשיטתו של ר"ת ז"ל וכו' " (ח"א, עמ' רח 2). (9) הצגת שיטת רש"י ושיטת התוספות זו מול זו (ח"ב, עמ' עט 1). (10) הצגת שיטת רש"י ושיטת ר"ת זו מול זו (ח"ב, עמ' פג 2-1). (11) פירוש הגמרא לפי רש"י ולפי ר"י (ח"ב, עמ' צב 3). (12) פירוש הגמרא לפי רש"י ולפי התוספות (ח"ב, עמ' צו 2-1). (13) פירוש הגמרא לפי רש"י ולפי התוספות (ח"ב, עמ' צט 3-2). (14) פירוש הגמרא לפי רש"י ולפי התוספות (ח"ב, עמ' קכח 2).

¹⁸² דוגמאות: (1) בעמ' 33ב, מפרש רב"א בהתחלה את כל הסוגיה לפי הרא"ה והתוספות, ואח"כ הוא מפרש אותה לפי רש"י. (2) בעמ' 50ב: "והנה הארכתי לפרש כל מה שכתבו בתוספות על פי דרכו של רש"י ז"ל ועל פי דרכם של התוספות ז"ל, ועתה אפרש קצת דברים באו בסוגיא, וצריך לפרשם לשיטת התוספות ושיטת רש"י ז"ל ולא נתפרשו בתוספות". (3) בעמ' 131-132א, רב"א מפרש את הגמרא באורך גם לפי שיטת רש"י וגם לפי שיטת בעלי התוספות, ומתרגם כל אחת מהן.

¹⁸³ דוגמאות: (1) מתרגם את הקושיה על הגמרא לשיטת רש"י ולשיטת התוספות (ח"א, עמ' קה 3). (2) לפי שלש שיטות: רש"י, ר"ת ור"י (ח"א, עמ' קמו 3); (3) שיטת רש"י ושיטת התוספות (ח"א, עמ' קמח 3-2; עמ' קסב 1). (4) פירוש הגמרא לשיטת רש"י ולשיטת התוספות (ח"א, עמ' קפ 4). (5) ח"ב, עמ' ח 2; (6) ח"ב, עמ' ד 2; (7) ח"ב, עמ' ד 4; (8) ח"ב, עמ' לג 3-2; (9)

שאפשר לתת פירושים שונים ועקביים לגמרא, בלי אפשרות לסתור אחד מהם. טיפול זה אינו מוגבל לרש"י ולתוספות. במקרים לא מעטים, רב"א מעניק אותו טיפול גם בנוגע למפרשים אחרים: ר"ח, הראב"ד, הרמ"ה, רבינו יונה, הרא"ה, הרא"ש, תלמיד הרשב"א, הריב"ש ועוד. תופעה זו נמצאת לא רק בשטמ"ק חולין¹⁸⁴ ובשטמ"ק כתובות¹⁸⁵ אלא אפילו בשו"ת¹⁸⁶.

במקרים רבים עד מאד, אין רב"א מסתפק בפירושים השונים לסוגיה שהוצעו על ידי הראשונים. הוא מציע פירוש משלו בנוסף להם. יש שהוא מנסה לבסס את פירושו על אחד המפרשים, כמעט תמיד רש"י¹⁸⁷,

פירוש הגמרא לפי שתי השיטות: רש"י והתוספות (ח"ב, עמ' נט1). (10) "רש"י אזיל לשיטתיה וכו' וזהו שכתב רש"י וכו' אבל לשיטת התוס' וכו' " (ח"ב, עמ' סז2). (11) פירוש הגמרא לפי רש"י ולפי התוספות (ח"ב, עמ' קלב3). (12) פירוש הגמרא לפי רש"י ולפי התוספות (ח"ב, עמ' קלב4). (13) פירוש הגמרא לפי רש"י ולפי התוספות (ח"ב, עמ' קלו2-1). (14) פירוש הגמרא לפי רש"י ולפי התוספות (ח"ב, עמ' קמח4-קמט1). (15) פירוש הגמרא לפי רש"י ולפי ר"ת (ח"ב, עמ' קמט4-קנ1). (16) פירוש הגמרא לפי רש"י ולפי ר"ת (ח"ב, עמ' קנא4). (17) פירוש הגמרא לפי רש"י ולפי התוספות (ח"ב, עמ' קנא4-קנב2).

¹⁸⁴ למשל: בעמ' 64א, רב"א מביא תחילה את פירוש הראב"ד בת"כ ואח"כ את שיטת רש"י, מסביר שהם חולקים, ואח"כ מפרש את הסוגיה לכל אורכה לפי כל אחת משתי השיטות; בעמ' 66א, הוא מפרש את הסוגיה כולה לשיטת הרא"ה ואח"כ לשיטת רש"י.

¹⁸⁵ (1) בח"א, עמ' קסה4-2, מובא פירוש הגמרא לפי חכמי לונל, הרמ"ה, התוספות ורש"י. (2) בח"א, עמ' קעח1, נמצא יישום של שיטת הרשב"א ממונטשליך והרא"ש על המשך הסוגיה. (3) בח"ב, עמ' מז2: פירוש הגמרא לפי התוספות לעומת פירושה על פי הריב"ש והריטב"א. (4) בח"ב, עמ' מח2: פירוש הגמרא לפי התוספות והרא"ש. (5) בח"ב, עמ' סו1: פירוש הגמרא לפי התוספות ולפי הרא"ה. (6) בח"ב, עמ' ע1: רב"א מציג את שיטת ריב"ש מצד אחד ואת שיטת התוספות מצד אחר. (7) בח"ב, עמ' קלא4: שיטת רש"י מול שיטת הרי"ף ("ובשיטת הרי"ף קא אזיל [הריטב"א] אבל רש"י פירש וכו'"). (8) בח"ב, עמ' קלג3-2: פירוש הגמרא לפי רבינו יונה, רש"י והתוספות. (9) בח"ב, עמ' קמב3-2: פירוש הגמרא לפי רש"י ולפי ר"ח. (12) בח"ב, עמ' קנח1: פירוש הגמרא לפי תלמיד הרשב"א ולפי רש"י.

¹⁸⁶ בסי' א', עמ' כט, רב"א מפרש את סוגית גיטין (מז, ע"א) לפי שלש שיטות: רש"י, הראב"ד והרמב"ם; בסי' ד', הוא מפרש במקביל גם לפי הרמב"ם וגם לפי הראב"ד, וכן בסי' טז.

¹⁸⁷ **בשטמ"ק חולין** רב"א מחדש חידושים עצמיים רבים ותומך אותם בעזרת דיוקים מרש"י, כשהוא משתמש עשרות פעמים בביטוי: "ואפשר שזהו שכתב רש"י ז"ל וכו' ". דוגמאות: בעמ' 62ב, אחרי פיתוח ארוך, כותב רב"א: "ואפשר שלכל מה שכתבתי כיוון רש"י ז"ל שכתב וכו' ". בעמ' 121ב, רש"י הוא מרכז הדיון, ומסביבו מסתובבים שאר המפרשים, וחידושו האישיים של רב"א מבוססים על רש"י ונגזרים מדיוקים מלשונו: "ועוד יש לסמוך דברי רש"י". "וכן יש לדקדק מלשון רש"י ז"ל שכתב וכו' ע"כ. נשמר מהפירוש דכתבי מעיקר". בעמ' 118א: "וכל לשונותיו של רש"י ז"ל מורין כמו שכתבתי". בעמ' 187ב: "כנ"ל. ומתוך פירושו של רש"י ז"ל למדתיה דוק ותשכח הכל מובן בלשונו ז"ל". **בשטמ"ק כתובות**: ח"א, עמ' ב1; "כן כתוב ברש"י כתיבת יד מדויק ודוק ותשכח כל מאי דכתיבנא ויש היפוך לשון ברש"י וכו' ולא ידעתי לפרשו כהוגן" (ח"ב, עמ' יט4); ח"א, עמ' עט2; פירוש משלו ואח"כ "וכדפרש"י ז"ל" (ח"א, עמ' עט3); פירוש

ובמקרים נדירים נגד רש"י כשהוא מסתמך על אחד המפרשים הגדולים¹⁸⁸, ויש שהוא מכריז בצורה מפורשת כי הפירוש שלו שונה משל כל המפרשים¹⁸⁹. לפעמים הוא מציע יותר מפירוש אחד משלו לגמרא¹⁹⁰. מדי פעם בפעם מציע רב"א דרכים שונות לפירוש הסוגיה שניתנו על ידי המפרשים השונים, והוא מותיר במפורש את הסמכות בידי הלומד לבחור את הפירוש שנראה בעיניו¹⁹¹.

העובדה המשכנעת ביותר כי רב"א מקבל שיש פירושים שונים אפשריים לתלמוד היא שמדי פעם בפעם הוא מבליט את הקשיים בסוגיה, ומראה שקשיים אלה קיימים רק לפירושו של חכם א' ואינם קיימים לפירושו של חכם ב'; אף על פי כן אין רב"א דוחה את פירושו של חכם א', אלא מתאמץ לתרץ את הקושיות עליו¹⁹². רב"א מקבל את רב-משמעותו של הטקסט, לא רק לגבי התלמוד; לפעמים הוא מתנהג כך גם לגבי פירוש רש"י, ואז הוא משתמש במשפט: "ואפשר שאף לזה כיוון רש"י ז"ל"¹⁹³.

משלו ואח"כ: "וכן פירש רש"י ז"ל" (ח"א, עמ' פז); פירוש משלו ואח"כ: "וכן פרש"י ז"ל דוק ותשכח והוא ברור ונכון" (ח"א, עמ' קמה); "ואפשר דלכל זה כיוון רש"י ז"ל שכתב וכו' " (ח"א, עמ' קנב); "וכן פירש רש"י ז"ל דוק ותשכח" (ח"א, עמ' קפא).

¹⁸⁸ בשטמ"ק חולין, עמ' 117א: "ועל פי סברא זו שכתב הר"ן ז"ל וכו' יש לי לפרש שמעתין בענין אחר שלא כדרך רש"י ז"ל". בשטמ"ק כתובות (ח"א, עמ' קפא) רב"א מציג את השיטות השונות לפירוש התלמוד, ואח"כ הוא מציע את שיטתו שהיא לדעתו יותר נוחה, והוא מבסס אותה על הרמב"ם.

¹⁸⁹ 1 בשטמ"ק כתובות, ח"א, עמ' 4: "כך היה נראה לפרש איפכא מכל המפרשים"; 2 שם, עמ' 2ז: "כנ"ל פירוש לפירוש התוספות ז"ל והארכתי בו לפי שנתחבטו בו כמה רבואתא קמאי ובתראי ואני מה שנראה לי כתבתי והוא הנכון".

¹⁹⁰ דוגמה: בשטמ"ק כתובות: "עוד יש לי לפרש" (ח"ב, עמ' עא).

¹⁹¹ דוגמה: בשטמ"ק חולין עמ' 114ב, אחרי שרב"א טיפל הרבה בתוספות, הוא כותב: "ולשיטת רש"י יש לישב כמו שפירש הרא"ה ז"ל לעיל אע"ג דדחיקא טובא שיטתיה ז"ל אבל לשיטת התוספות אי אפשר ליישב כלל. דוק ותשכח כנ"ל פרו' לפירו' התוס' ז"ל ועוד צריך ישוב לישב הלכה שתעלה כהוגן וכבר הצעתי לפניך מה שכתבו המפרשים ז"ל והמעייין... יבור לעצמו ותן לחכם ויחכם עוד".

¹⁹² דוגמה: בשטמ"ק חולין, עמ' 122ב, רב"א מפרש את רש"י ומסיים: "כנ"ל פי' לפרש"י ז"ל", ואח"כ: "פי' רש"י ניהא ופי' תוספות קשה". אעפ"כ הוא מפרש את התוספות כדי לסלק מעליהם את הקושיה, ומסיים: "כנ"ל פי' לפירושם ז"ל" (בעמ' 123א). בזה הוא מוכיח שוב שלדעתו הגמרא סובלת כמה פירושים. 2 בשטמ"ק כתובות ח"ב, עמ' 2ו: מתרץ את הקושיה שהיתה על שאר המפרשים ושאינה קיימת לדעת רש"י. הוא מנסה להעמיד את כל השיטות ולהראות שכולן יכולות להיות נכונות בו-זמנית.

¹⁹³ דוגמה לזה נמצאת בשטמ"ק חולין (עמ' 115ב).

בנוסף למונח "דרכים", משתמש רב"א מדי פעם בפעם במונח "פנים אחרות", בעיקר כשהוא רוצה להציע פירוש משלו לכל הסוגיה. דוגמאות בשטמ"ק חולין: (1) בעמ' 63א: "והארכתי יתר מדאי ועוד יש לפרש שמעתת' בפנים אחרות וכו' ומה שנ"ל כתבתי"; (2) בעמ' 21א: "ועוד יש לי פנים אחרות בזה וכדבעי למכתב בס"ד". הצורך ב"פנים אחרות" מוצדק על ידי רב"א עצמו מדי פעם בפעם בכך שהסוגיה "סתומה", כגון שם, בעמ' 30ב: "ועל דרך זו תתפרש שמעתא זו עוד בפנים אחרות כי סתומה היא, אבל פרש"י ז"ל הוא העיקר ולא תזוז מיניה", או בעמ' 30ב: "א"נ איכא לפרושי שמעתין בפנים אחרות כי היכי דלא תקשי כל הני קושיי דלעיל וכו' ועל דרך זו תתפרש שמעתא זו עוד בפנים אחרות כי סתומה היא אבל פרש"י ז"ל הוא העיקר ולא תזוז מיניה וכבר (ישבנו) [פירשנו] לעיל כל מה דאקשו"; אף על פי כן אנו רואים כי מבין כל הפירושים האפשריים הוא נוטה תמיד להעדיף את פירוש רש"י. פעמים רבות מוותר רב"א על הצגת כל האפשרויות לפירוש הסוגיה, "כדי שלא להאריך": (דוגמאות: (1) (שטמ"ק חולין, עמ' 33ב): "וכתבתי כל לשונותיו של רש"י ז"ל לפי שבאו בקצת ספרים שלא בדיוק והצגתם לפניך כמו שמצאתי בספרים ישנים מדויקים ועוד יש לפרש שמעת' בדרך אחרת ולפי שצריך להאריך לא כתבתי". (2) שם, עמ' 27ב): "א"נ יש לפרשו בפנים אחרות ואין להאריך".

מונח נוסף לפרשנות רבת-פנים של הטקסט התלמודי הוא המונח "חלוקות". מונח זה נדיר אצל רב"א. רב"א משתמש בו בסוגית המבשל בשבת (חולין טו, ע"א). הסוגיה מתחילה בברייתא שמוסרת מחלוקת משולשת בנידון. בשטמ"ק חולין (עמ' 58א) כתב רב"א תחילה הקדמה¹⁹⁴ שמציגה את כל השיקולים האפשריים בשאלת המבשל בשבת, מהם יהיה ניתן לגזור את כל הגישות האפשריות. הוא כותב שיש שלשה שיקולים: קנס, הנאה מאיסור, פסוק בתורה. אחר כך הוא מפרש את הברייתא באריכות רבה, ומסיים במילים הבאות: "והנה הארכתי בפי' ברייתא זו מפ'... > חלוקות רבבות ולא כתבתי החלוקות בלתי צודקות יען כי הוא אריכות ללא צור'... > עוד חלוקות רבות (אבל העיקר) ולפי הפירוש שכתבתי דלר"מ ור'... > עוד חלוקות רבות ועם מה שכתבתי נמי לענין כבר <... > מינה לא תזוז דמזיד דר"מ שוגג דר"י

¹⁹⁴ כתיבת הקדמות לסוגיות היא חלק משיטת העיון הספרדי שהושפע מדרך הלימוד של הפילוסופיה.

ומזיד דר"י <...¹⁹⁵>. רב"א יודע אם כן שיש פירושים אחרים לברייתא זו, והוא טוען שאינם נכונים, וכדי שלא להאריך - אין הוא כותב אותם. המסקנה היא שאף על פי שהוא מקבל את התיזה שיש פירושים שונים לסוגיה - אין הוא מוכן לקבל את כולם, והוא מברר מביניהם רק את הנראים "צודקים" לדעתו.

סוגיית הדרכים השונות בפירוש הגמרא אינה נובעת מראיה פשטנית אצל רב"א. אין הוא גורס בהחלטיות כי הטקסט של התלמוד סובל בו-זמנית פירושים שונים, וש אפשר להיות ניטרלי לגביהם. אלא שאין הוא סבור שהברירה בין הפירושים השונים יכולה להיות לגמרי אובייקטיבית. הוא עצמו מעדיף מדי פעם באופן ברור דרך מסויימת, ודוחה את השאר; המשפט המקובל עליו "והנכון כמו שכתב רש"י" יעיד על כך¹⁹⁶. אך יש שהוא משאיר את הברירה בידי הלומד. לדוגמה, בשטמ"ק כתובות (ח"א, עמ' קעט1), אחרי שנתן תירוץ שונה משל הריטב"א, הוסיף: "ומה שנראה לי כתבתי, ואתה תבחר ולא אני". בכך הוא גילה כי סוגיית הדרכים השונות נובעת לא רק מהעדר חד-משמעות של הטקסט התלמודי, אלא גם מאישיותו של הלומד. בסופו של דבר, הפירוש יוצא מתוך האינטראקציה שבין הטקסט לבין הקורא.

חריגה מכללי שיטת העיון

בעל הליכות עולם (שער ב, ראש פ"ב) כתב שבכל דיון תלמודי, ארוך ככל שיהיה, תמיד אין אלא מקשה אחד ומתרחץ אחד. יש שני היבטים לכלל זה: (1) כל דיון תלמודי הוא עימות דיאלקטי בין מקשה ומתרחץ, ולא פיתוח של מחבר אחד שמתלבט עם עצמו. (2) כל הקושיות בסוגיה אחת שייכות לשיטה אחת - שיטת המקשן, וכל התירוצים שייכים לשיטה אחרת - שיטת התרצן. המקשן אינו משנה את עמדתו במשך כל הדיון, למרות כל התירוצים שנותן התרצן, והוא הדין לגבי המקשן.

האם הדיון התלמודי הוא עימות בין מקשה לבין מתרחץ

בשטמ"ק ב"מ (עמ' 31-4) מצאנו שרב"א חולק על רבו הרדב"ז. הרדב"ז עושה מן המקשה ומן המתרחץ שתי שיטות שונות, כדברי בעל "הליכות עולם". אך רב"א חולק עליו ואומר שזה "סתם התלמוד דשקיל וטרי בלשון מקשה ומתרחץ", ונמצא שסתם התלמוד הוא דיון של חכם שמקשה ומתרחץ לעצמו, ותוך כדי

¹⁹⁵ הטקסט מטושטש בכתב היד.

¹⁹⁶ דוגמאות למכביר הובאו לעיל בקטע הנוגע ליחסו של רב"א לרש"י.

הדיון הוא משנה את דעתו. אם כן, לכאורה אין רב"א מקבל את ההיבט הראשון של הכלל של בעל הליכות עולם.

הכלל של "מקשה אחד" בכל הסוגיא

נבדוק עכשיו מהו יחסו של רב"א להיבט השני של הכלל. במסכת כתובות (ה, סוף ע"א) דרש בר קפרא שגדול מעשה הצדיקים ממעשה שמים וארץ, כי שמים וארץ נעשו ביד אחת, שנאמר: "אף ידי עשתה ארץ", ואילו מעשה צדיקים נעשה בשתי ידים, שנאמר: "מקדש ה' כוננו ידיך". "השיב בבלי אחד ור' חייא שמו": הלא במעשה שמים וארץ כתוב "ויבשת ידיו יצרו"! התלמוד דחה את דבריו ואמר שכתוב "ידו" וקוראים "ידיו". על כך כותב רב"א בשטמ"ק: "לכך האריך ולא קצר וקאמר השיב ר' חייא כדרכו בכל התלמוד, לאשמועינן דמשום שהיה בבלי טעה בזה, דהבבלים לא היו בקיאים בחסרות ויתרות כדאיתא בפ"ק דקדושין, ושמא בעודו ר' חייא בבלי עד שלא עלה לא"י לגמרי הקשה קושיא זו. כנ"ל". אחר כך הקשה התלמוד על הדחיה לר' חייא: "והכתיב יצרו"! כלומר, הלא המילה "יצרו" היא ברבים, אם כן הטענה של כתיב וקרי בטלה. רב"א סבר בהתחלה כי ר' חייא עצמו הוא שמקשה קושיא זו, ונמצא שהוא בקי ביתרות וחסרות, והחידוש הנוגע לאריכות הלשון "בבלי אחד" - מתבטל. אך הוא חוזר בו ואומר: "מיהו משמע דתלמודא הוא דאקשי הכין כנ"ל". הרי לפנינו מקרה בו המקשה משתנה.

מקרה נוסף בו רב"א טוען שהמקשן משתנה, נמצא בשטמ"ק חולין (עמ' 14א). רב"א כותב שלכאורה פירוש הגמרא נראה כמו שפירש הריטב"א. אך הוא מקשה עליו, והוא כותב שהריטב"א מתרץ לקמן. אף על פי כן הוא מוסיף כי תירוץ זה נכון רק לשיטת הריטב"א, אך למעשה אין לקבל פירוש זה, שהרי "מקשן אחר הוא דקא פריך עלה וכו' וזהו שכתב רש"י ז"ל וכו'".

אם כן, רב"א אינו מקבל את הכלל שיש מקשה אחד בכל הסוגיה, כי כלל זה לא היה מקובל על כמה ראשונים. אכן, בכללי התלמוד (מהד' שוחטמן, קפב) הוא מביא הוכחות מן הרשב"א שלפעמים "תרי מקשנים גינהו", וכן מן התוספות ש"זה המקשה אינו אותו שהקשה בתחלה", והוא מוסיף כי בעל הליכות עולם ממאן שיהיו שני מקשנים. גם בשטמ"ק כתובות (ח"ב, עמ' קל"ב) מביא רב"א ויכוח זה בין הרשב"א לבין בעל "הליכות עולם".

דימיטרובסקי¹⁹⁷ כתב שהכלל של מקשה אחד בכל הסוגיה היה מקובל גם בשיטת העיון הספרדי וגם בתוספות גורניש. נמצא שרב"א מסייג מכלל שהיה מקובל על הספרדים ועל האשכנזים כאחד, וזה מעיד על מידת עצמאותו.

אופי חידושיו של רב"א

רוב חידושיו של רב"א בשטמ"ק חולין ובשטמ"ק כתובות מבוססים על דיוקים בלשונות התלמוד ורש"י (לפעמים גם התוספות), יותר מאשר על עימותים בין סוגיות שונות ויצירת חילוקים ביניהן. הם מתחילים מדקדוק בלשון התלמוד, כגון אריכות לשון, שימוש במונח בלתי שיגרתי, שימוש לא שיגרתי במונח מסויים וכדומה; רב"א לומד אז עניין נוסף בזכות שינוי לשון זה, ולימוד זה יכול להיות גם הלכה חדשה, תירוץ נוסף או סייג לתירוץ שניתן, כשכל החידושים האלה אינם מובנים מאליהם על פי פשט הלשון; המהלך מוכתר בסוף בצעד נוסף שמתחיל בדרך כלל במילים "וזהו שכתב רש"י ז"ל", וטוען כי חידושו רמוז בסדר הדברים של רש"י, או בשימוש יוצא דופן שעשה רש"י במונח זה או אחר.

להלן דוגמה של חידוש עצמי שנגזר מאריכות לשון, ואחר כך נתלה בפירוש רש"י (שטמ"ק כתובות, כט, ע"ב, ד"ה אלמנה לכ"ג). נכתוב תחילה הקדמה קטנה לנושא. הקידושין אינם תופסים בחייבי כריתות, כגון, מי שנתן קידושין לאחותו - אינה מקודשת. לגבי חייבי לאוים, כגון מי שנתן קידושין למזרת או לנתינה, יש מחלוקת בין רבנן, הסוברים שהקידושין תופסים, לבין רבי עקיבא הסובר שאין הקידושין תופסים. התלמוד אומר כאן שאף לדעת ר"ע הקידושין תופסים באלמנה לכהן גדול, ואלה דבריו: "אלמנה לכ"ג כרבי סימאי דתניא רבי סימאי אומר מן הכל עושה ר"ע ממזרין חוץ מאלמנה לכ"ג שהרי אמרה תורה לא יקח ולא יחלל, חילולין הוא עושה ואין עושה ממזרין". על כך מקשה רב"א מדוע האריך התלמוד בלשונו ואמר "כרבי סימאי"? היה די לומר כרגיל: "אלמנה לכ"ג דתניא רבי סימאי אומר וכו' "! הוא מתרץ שהתלמוד רוצה ללמד אותנו שלדעת ר"ע הקידושין תופסים לא רק באלמנה לכ"ג, אלא גם בגרושה לכהן הדיוט; אך הואיל ורבי סימאי לא הזכיר בברייתא אלא אלמנה לכ"ג, האריך התלמוד בלשונו וכתב: "אלמנה לכ"ג כרבי סימאי דתניא רבי סימאי אומר וכו' ". רב"א מסיים כך: "ואפשר שזה הוא שכתב רש"י ז"ל: 'אלמנה לכ"ג דמודה

---

¹⁹⁷ דימיטרובסקי, פלפול, הערות 121 ו-169.

בה ר"ע שקדושין תופסין לו בה ואע"פ שהיא בלאו, וכרבי סימאי והוא הדין גרושה להדיוט, דוק ותשכח".
אם כן, רב"א מדויק את חידושו מן העובדה שרש"י כתב "וכרבי סימאי" לפני שכתב "והוא הדין גרושה להדיוט".

סוגיות חמורות

במשך המאה הט"ז התפתח גם לימוד שלא לפי הסדר, שנגע לסוגיות מסובכות ומורכבות. סוגיות אלה נקראו "סוגיות חמורות". החכמים הריצו קונטרסין בנושא בין הלומדים ובין הישיבות. דימיטרובסקי¹⁹⁸ ציטט את דברי המבי"ט הבאים באגרת הויכוח הראשונה עם ר' יוסף קארו: "זכור אזכירנו סוגיות חמורות שלמדנו בישיבת מורנו הרב ז"ל, מי היה הנושא והנותן יותר בהן, ואת מי היה הרב ז"ל מחזיק למעיין". הוא הסיק מכאן כי בבית מדרשו של ר' יעקב בירב בצפת התנהל גם לימוד שלא לפי סדר התלמוד, אלא בסוגיות מובחרות שכונו "חמורות". תופעה זו נובעת באופן הגיוני מן הדרישה של שיטת העיון הספרדי להתמסר לעיון סינטיטי שמטפל במהלך הכללי של הסוגיות. צפוי היה ששיטה זו תרכז את העניין על הסוגיות המסובכות והמורכבות. מטרת העיון כאן היא לפשט את המורכב.

בנשוב¹⁹⁹ תיאר היטב את האוירה הכללית של הרצת מכתבים ברחבי האימפריה התורכית, בנושא הסוגיות החמורות. יש לשאול האם רב"א לקח חלק פעיל בתכונה זו או לא, ובכן, יש לנו מעט מאד חומר בנידון. התשובה סי' כ"ה מכילה את פירוש הסוגיה בב"מ (דף י"ב) ששלח רב"א לתלמידו ר' עזוז בן ר' שמעון נחמני (שו"ת רב"א, סי' כה), בעיקבות ויכוח נוקב שהיה לתלמיד זה בישיבה עם תלמיד חכם אחר. בשטמ"ק ב"מ רשם רב"א כותרות לסוגיות החמורות, בראש כל אחת מהן: (1) "שמעתא דכל הנישום" (עמ' קכב3). (2) "שמעתא דערבוני יקון" (עמ' קכז4). (3) "שמעתא דתגרי לוד" (עמ' קל1). בסוגיות אלה ציטט רב"א מחכמי העיון הספרדי: ר' יצחק אבוהב, ר' יעקב בירב ורבו הרדב"ז. גם בשטמ"ק חולין מתייחס רב"א לסוגיה חמורה במשפט הבא: "וכבר ברינא לשונו ז"ל לעיל בשמעת' דחבריא" (עמ' 132א).

¹⁹⁸ דימיטרובסקי, בירב, עמ' עח-עט.

¹⁹⁹ בנשוב, שאלוניקי, עמ' מג.

סיכום

רב"א לא חי בחלל ריק. ראשית, הוא קיבל חינוך שיטתי ומבוסס היטב מרבותיו ר' ישראל דיקוריאלי והרדב"ז, והוא מזכיר מדי פעם בפעם מסורות שיש לו מהם. מבין שניהם, ההשפעה החזקה ביותר עליו היתה מן הרדב"ז. שנית, רב"א היה פתוח מאד לכל דרכי הלימוד החדשות שרווחו בתקופתו, במקומות שונים בעולם, והשתמש בכולן. אך מכל דרכי הלימוד השונות, אין ספק כי שיטת העיון הספרדית היתה הדומיננטית בלימודו, וכן הלימוד על פי דרכים שונות. הוא גם לא היסס ללמוד בשיטת הפלפול, אף על פי שזילזל בה. הוא גם השתדל להגיע לפסק הלכה מתוך סוגיות התלמוד, אך זה היה עיסוק צדדי אצלו.

למעשה אין לדבר אצל רב"א על דרך לימוד אחת, אלא על דרכי לימוד שונות שנקלטו על ידו, והוא השתמש בכולן. נמצא ששטמ"ק אינה רק הקבצה של מקורות, אלא גם הקבצה של דרכי לימוד. למרות ההשפעות החזקות על רב"א, הוא הצטיין בעצמאות נדירה. להוציא רש"י, התוספות והרמב"ן, לא היסס לדחות את דברי רוב הראשונים, אף על פי שהתייחס אליהם בכבוד גדול. עצמאותו זו בולטת מול התבטלותו של ר' יוסף קארו כלפי הראשונים, כפי שעולה מן הדברים הבאים שכתב במבואו לספרו הגדול ב"י:

וראיתי שאם באנו לומר שנכריע דין בין הפוסקים בטענות וראיות תלמודיות, הנה התוספות וחידושי הרמב"ן והרשב"א והר"ן ז"ל מלאים טענות וראיות לכל אחד מהדיעות, ומי זה אשר יערב לבו לגשת להוסיף טענות וראיות ואיזהו אשר ימלאהו לבו להכניס ראשו בין ההרים הררי אל להכריע ביניהם ע"פ טענות וראיות לסתור מה שביררו הם או להכריע במה שלא הכריעו הם, כי בעונותינו הרבים קצר מצע שכלינו להבין דבריהם כל שכן להתחכם עליהם.

כמה דברים אלה רחוקים מהשקפת עולמו של רב"א. ר' יוסף קארו מרגיש כי בימיו חלה ירידת הדורות, שתם עידן הענקים והחלה תקופת הננסים, ואילו רב"א ממשיך להתווכח עם רוב הראשונים שמתקופת הרמב"ן ועד ימיו. אך יש לציין שאין הוא מתווכח עם הראשונים שלפני הרמב"ן, וכנראה שרב"א מיקם את ציר ההיסטוריה בתקופת הרמב"ן.

דימיטרובסקי²⁰⁰ הראה כי יש דמיון רב בין הפלפול האשכנזי לבין שיטת העיון הספרדי. למעשה היו השפעות גומלין בין שתי השיטות. בשתי שיטות הלימוד היה מאמץ ללמוד את הסוגיה באופן עצמאי, ללא השפעה קודמת של רש"י ותוספות, להשאיר בתוך גבולות הסוגיה הנוכחית בלי לעמת אותה עם סוגיות במקומות אחרים, ולהגביל את העיון ברש"י ובתוספות²⁰¹. אך יש מקרים בודדים בהם טיפל רב"א בסתירה בין מסכתות שהועלתה על ידי בעלי התוספות ושתיירוצם לא השביע את רצונו, ונתן תירוץ משלו בשיטת החילוקים²⁰².

לכאורה היה רב"א חסיד גדול של שיטת העיון הספרדי. אך אחרי התבוננות, אנו מגלים כי הוא השתמש בעיקר בכללים של העיון הספרדי שהיו מקובלים באסכולות אחרות. בנוב²⁰³ ערך רשימה של מונחי שיטת העיון הספרדי, והן: "אמת וכזב", "סברא מבחוח", "חידוש", "מושכל ראשון", "פירוש מוכרח", "נמנע", "היולי", "מכריח הדבר בעצמו" (היקש הסיבוב), "היקש החילוף", "הקדמה", "הטעה", "קושיות הפכיות", "לא ימנע (או לא ימלט) מחלוקה", "חלוקה", "נושא", "כללי ופרטי, מוחלט", "סיבה ומסובב", "מערכה על הדרוש". מכל המונחים האלה, לא נמצאו בשימוש אצל רב"א אלא המונח "סברא מבחוח", המונח "היולי" (שנמצא פעם אחת בלבד) והמונח "חלוקה". לכן אי אפשר לראות בו נציג מובהק של שיטת העיון הספרדי. יותר מזה, המונח "סברא מבחוח" היה מקובל על ידי תוספות גורניש; גם שיטת השמירות שנמצאת בשימוש רב אצל רב"א, ושמאפיינת את שיטת העיון הספרדי, היתה מקובלת על ידי בעלי החידושין בספרד. אם כן, רב"א לא נגרר אחרי המונחים המיוחדים לשיטה זו, ומסתבר שהמונחים המיוחדים הם המונחים הפילוסופיים. יתכן שעובדה זו משתלבת בהסתייגותו של רב"א מן הפילוסופיה. אך מעל לכל, היא מאפיינת את לימודו של רב"א שלא רצה להצטמצם בדרך אחת בלבד, אלא שאף לכלול בלימודו את כל הדרכים ולאחד אותן. רב"א השתמש בעיקר בנקודות המשותפות שבין הפלפול האשכנזי

²⁰⁰ דימיטרובסקי, פלפול, עמ' קכב-קכג.

²⁰¹ בספרד במאה ה'ט"ו, העיון היה ברש"י וברמב"ן, אך אחרי הגירוש הוחלף העיון ברמב"ן בעיון בתוספות בהשפעת האשכנזים.

²⁰² שטמ"ק כתובות, מ, ע"ב; ח"א, עמ' קפז.

²⁰³ בנוב, שאלוניקי, עמ' מט-סב.

והעיון הספרדי, עליהן עמד דימיטרובסקי, כאמור לעיל. העובדה שהוא תוקף את מהריב"ל יכולה לנבוע מכך שמהריב"ל השתמש בכללים שלא היו מקובלים בחוגי האשכנזים. גם העובדה שהוא תקף את הקונטרסין של תוספות גורניש נבעה כנראה מכך שהשתמשו בכללים בצורה מופרזת עד כדי ניוון השיטה. לרב"א נראה חיובי רק המשותף בין שתי השיטות. אם כך, הרי שחכם זה ייצג באישיותו את המשותף שבכל עם ישראל.

ייצוג האסכולות השונות בספריית כתבי היד של רב"א

מס' חיבורים	אחוזים	מס' ציטוטים	אחוזים	נפח יחסית לחמש השטמ"ק ביחד	באחוזים
20	7 ½ %	925	5%	3 ¾ %	פרשנות התלמוד בצפ"א ובספרד לפני הרמב"ן (כולל הרמב"ם)
12	4 ½ %	928	5 %	2 %	פרשנות התלמוד באשכנז ובצרפת לפני בעלי התוספות (לא כולל רש"י שבדפוס)
68	25 ¼ %	4364	23 1/3 %	13 %	בעלי התוספות, כולל הרא"ש (לא כולל התוספות שבדפוס)
72	26 ¾ %	7579	40 ½ %	35 %	החידושין בספרד הנוצרית
18	6 ¾ %	1213	6 ½ %	4 1/3 %	פרשנות הרי"ף בפרובנס ובצפון ספרד (לא כולל ג"י שבדפוס)
9	3 1/3 %	486	2 ½ %	2 %	סוגת השיטה המקובצת
3	1%	183	1%	¾ %	איטליה
8	3 %	826	4 ½ %	3 %	גורניש
10	3 ¾ %	293	1 ½ %	2 %	העיון הספרדי
7	2 2/3 %	1066	5 2/3 %	3 ¾ %	פירושי הראב"ד
42	2/3 % 15	844	4 ½ %	2 ½ %	אחרים
269	100%	18707	100%	72 %	סה"כ

הדבר הבולט ביותר בטבלה זו, הוא שמספר החיבורים המצוטטים מחכמי צרפת ואשכנז של עידן בעלי התוספות, מתקרב לזה של החיבורים המצוטטים מחכמי ספרד הנוצרית; ואעפ"כ מספר הציטוטים מצרפת ואשכנז אינו אלא כחצי ממספר הציטוטים מספרד הנוצרית, ונפח הציטוטים מצרפת ואשכנז הוא פחות משליש מנפח הציטוטים מספרד הנוצרית.

הנפח הכולל של הציטוטים בחמש השיטות המקובצות, הוא כ- % 72. א"כ חלקו האישי של רב"א
בחיבוריו אלו הוא כ- % 28.

סיכום כללי

בסוף כל אחד מן הפרקים ב', ג', ד' וה' נמצאים סיכומים חלקיים שנוגעים כל אחד לנושא פרקו. נסתפק

כאן בניסוח כללי ביותר של התשובות שניתנו לשאלות שנשאלו במבוא של עבודה זו.

א. ספריית רב"א הכילה כמאה ושלשים חיבורים אבודים מימי הגאונים ועד ימי רב"א, כמעט כולם בתחום

פרשנות התלמוד. חלק מהם היה ידוע לחוקרים ותואר על ידם, וחלק לא היה ידוע כלל. למספר רב של

ספרים אבודים אין מקור אחר מאשר רב"א. בעבודה זו השתדלנו לתאר את כל הספרים האבודים, עד היכן

שאיפשרו לנו הנתונים המסופקים על ידי רב"א עצמו. התיאור מתייחס לתוכן הספרים, להיקפם, למחבריהם

ולתקופתם. יחד עם זאת, טיפלנו גם בספרים שאינם אבודים ושנדפסו בינתיים בדרך כלל, והשתדלנו לקבוע

את היחס בין החיבור שהיה בכתב-יד בידי רב"א לבין החיבור שנמצא בידנו בדפוס. עמדנו על כך שרב"א

נוהג לצטט כל מה שנדרש מן החיבור, כדי לאפשר את שיחזורו. הקטעים שאין הוא מצטט נמצאים בדרך

כלל בחיבורים אחרים שהיו בדפוס בידי רב"א, או שכבר צוטטו במובאות אחרות. השיטות המקובצות הן

איפוא מקור בלתי נדלה לשיחזור מספר רב של ספרים אבודים. הפרק החשוב ביותר בעבודה זו הוא פרק

ד', שסוקר את כל הספרים בכתב-יד ובדפוס שמילאו את ספרייתו של רב"א. פרק זה מסתיים בשתי

טבלאות גדולות המציגות את תכולת ספרייתו של רב"א, כאשר הראשונה מציגה את הספרים שהיו בכתב

יד בימיו, והשניה מציגה את הספרים שהיו בדפוס.

ב. כ- 70% מכתבי היד נתרמו על ידי המרכזים של ספרד, צפון צרפת ואשכנז, כאשר המשקל של ספרד

בתרומה זו שווה לזה של צפון צרפת ואשכנז ביחד. יתר כתבי היד נתרמו על ידי מרכזי התורה של הגאונים,

של צפון אפריקה, של פרובנס, של מצרים, של תורקיה ושל ארץ ישראל.

ג. רק לגבי מספר קטן של כתבי יד יכולנו לשער או לדעת כיצד השיג אותם רב"א. המקורות העיקריים היו

ספרייתו של הרדב"ז שנמצאה בבית המדרש המרכזי של מצרים, כתבי יד שראה רב"א בא"י, בצפת

ובירושלים, בתקופות בהן שהה בהן, ותרומים מערבית לעברית שבוצעו עבורו, כשאחד המתרגמים היה ר'

אברהם אבוקרט. עלה בידנו פה ושם לגלות אם ספר מסויים הגיע אליו מספריית הרדב"ז, האם הספר היה

בידו מתחילה או שהשיגו עם הזמן, האם היה בבעלותו או רק בהשאלה.

ד. בנוגע לדרכי שימוש של רב"א במקורותיו, ראינו שרב"א ציטט בעיקר מכתבי יד, וכמעט מאומה מן הדפוסים. הוא נהג ברוב חיבוריו לצטט מילה במילה ולא לעשות פראפרזה, אך מצאנו חיבורים בהם הרכיב ציטוטים, כדי להדגיש את הקירבה שבין פירושי מפרשים שונים. בחירת הציטוטים ותיחומם חתרו מחד גיסא להציג את כל התמונה, ומאידך גיסא למנוע כפילויות. סדר ציטוטיו בכל סוגיה נועד לקדם את מהלך הפירוש של הסוגיה.

ה. לגבי האופי והמטרות של השיטות המקובצות השונות, עמדנו על התמורות שחלו בהן עם הזמן. יכולנו להבחין בארבעה שלבים: (1) החיבורים הראשונים: שטמ"ק ב"ב, ב"ק, וגם נדרים ונזיר שמבוססות על עבודתו של רב"א - הם בעיקרם מעין אנטולוגיה של פירושי הראשונים על מסכתות אלה. יש להניח כי מטרתו העיקרית של רב"א היתה אז לימוד עצמי. בולטת בהם השאיפה ללמדנות ולאנציקלופדיזם שמאפיינת את הרנסנס. רב"א התאמץ להשיג את כל פירושי הראשונים, ואפילו גליונות לכאורה נידחים ואנונימיים. כנראה שזו היתה מטרתו העיקרית, כל זמן שהרדב"ז היה במצרים. (2) עם עליית הרדב"ז לירושלים, התמנה רב"א לראש חכמי מצרים, ואז פנו אליו מכל עבר על מנת שיפסוק להם. שטמ"ק שלו קיבלה מטרה נוספת, והיא סקירת כל השיטות ההלכתיות של הראשונים על התלמוד, כדי לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא. נראה שמטרה זו באה לידי ביטוי בחיבור שטמ"ק ב"מ. (3) חידושים עצמיים (שטמ"ק חולין ושטמ"ק כתובות), כשהמטרה היא לחבר חיבור פרשני שְׁיִלְפֵן את כל השיטות, ובעיקר יוכיח כי רש"י בלשונו הקצרה פתר כמעט את כל הקושיות. בשטמ"ק כתובות נוספה מטרה פידגוגית המכוונת לתלמידים, ויש הבדל בין שתי השיטות המקובצות: חולין היא לגמרי חידושים, ואילו כתובות היא שילוב של שטמ"ק ושל חידושים. כנראה שבסוף ימיו עשה רב"א אינטגרציה של שני המסלולים בחייו.

ו. גילינו שרב"א מחלק את החכמים שקדמו לו לשתי תקופות: תקופת הראשונים עד לפני הרמב"ן, ותקופת האחרונים מהרמב"ן ואילך. החלוקה נובעת מן השוני הרב שקיים בין הערכתו את חכמי התקופה הראשונה לבין הערכתו את חכמי התקופה האחרונה. רב"א מרבה לחלוק כמעט על כל חכמי התקופה האחרונה, ואינו חולק כמעט על חכמי התקופה הראשונה. מבין חכמי התקופה הראשונה הוא מביע הערצה ללא גבולות לרש"י, ובמידה מסויימת גם לרמב"ם.

ז. רב"א היה פתוח מאד לכל דרכי הלימוד החדשות שרווחו בתקופתו, במקומות שונים בעולם, והשתמש בכולן. הוא לא היסס ללמוד גם בשיטת הפלפול, אף על פי שזילזל בה. אך מכל דרכי הלימוד השונות, אין ספק כי שיטת העיון הספרדית היתה הדומיננטית בלימודו, וכן הלימוד על פי דרכים שונות. הוא גם השתדל להגיע לפסק הלכה מתוך סוגיות התלמוד, אך זה היה עיסוק צדדי אצלו. למעשה אין לדבר אצל רב"א על דרך לימוד אחת, אלא על דרכי לימוד שונות שנקלטו על ידו, והוא השתמש בכולן. נמצא ששטמ"ק אינה רק הקבצה של מקורות, אלא גם הקבצה של דרכי לימוד.

נספח א'

מהדורה חדשה של השיטה מקובצת לרב"א - מהדורת מצגר

שיטה מקובצת מפוארת חדשה בעריכת הרב מצגר, יצאה לאור ע"י מכון מירב, ירושלים תשנ"ח. היא מתבססת על דפוס ראשון ועל כתבי היד המצויים. תוקנו טעויות על פי דברי הראשונים והושלמו קטעים מדברי הראשונים שהושארו בלשון וכו' ע"י רב"א. הקטעים חולקו ונוסף בגיליון שם המקור המצוטט. הואיל ומהדורה זו התקבלה בחוגים רחבים של לומדי תורה, החלטנו במאמר זה להתייחס ליתרונותיה מחד, אך גם להזהיר את הלומדים מפני שגיאות רבות שנפלו בה.

הכלים שבהם השתמש מצגר במהדורתו

מצגר הדפיס רק את המסכתות המרכיבות את השטמ"ק הקלאסית, כלומר תשע המסכתות: ברכות, ביצה, נדרים, נזיר, סוטה, כתובות ושלש הבבות. הוא הגיה את שיטה מקובצת ברכות על פי דפוס ראשון שבספר "ברכה משולשת" (ווארשא תרכ"ג). הוא כלל אותה בהוצאתו אע"פ שהוכח שאינה של רב"א. אך חזקה עליו המסורת. ואמנם, בכל הדפוסים של המאה הכ' (החל מדפוס ווארשא תרס"ד), היא נמצאת יחד עם השיטות על ביצה, נדרים, נזיר, סוטה, כתובות ושלש הבבות. גם את שיטה מקובצת ביצה הגיה מצגר על פי דפוס ראשון שבספר "נחלה ליהושע" (קושטא תצ"א). הוא כלל אותה בהוצאתו אע"פ שהוכח ע"י אפשטיין¹ שמדובר בחידושי תלמיד הר"ן. והביטוי השגור בה 'מורי הרב נר"ו' מתייחס להר"ן. כאן מצגר טעה לגמרי וחשב כי החיבור שייך לרב"א וכי 'מורי הרב נר"ו' הוא הרדב"ז, שכן הוא ציין תמיד בשוליים "מורנו הרב". תרומתו של מצגר לשיטה מקובצת נדרים היא כמעט אפסית, שכן לדפוס הראשון (של הערך וצאמבער, ברלין תר"ך) היה ערך של הוצאה לאור מדעית. כבר בדפוס הראשון, הופרדו היטב הציטוטים. וחבל שמצגר לא הדפיס את מבואותיהם של הערך וצאמבער. הערך מספר על גלגולי שני כתבי היד משיטה מקובצת נדרים, וצאמבער מזהה במבואו את החיבורים העיקריים שצוטטו בשיטה זו.

---

¹ אפשטיין, מחקרים, עמ' 678-681.

גם את שיטה מקובצת נזיר הגיה מצגר על פי דפוס ראשון (ליוורנו תקל"ד). הוא כלל אותה בהוצאתו אע"פ שיש ספק אם היא לרב"א². את שיטה מקובצת סוטה הגיה מצגר על פי דפוס ראשון: "ברית יעקב" (ליוורנו תק"ס), עם ההגהות של ר' יהודה נג'אר שחותם 'אי"ן'.

כדי לתקן את שיטה מקובצת כתובות, מצגר השתמש בשני מקורות: (1) דפוס ראשון (קושטא תצ"ח). (2) כ"י של מוסד הרב קוק שמכיל פרק ג' ופרק ד'. יש הוכחות כי מכתב יד זה נדפסה שטמ"ק כתובות לראשונה. ראשית נמצאות עיקבות המדפיס בכתב היד, כולל טביעות אצבעות. שנית, חסרים בכתב יד זה תחילת פרק ד' בדיוק כמו שכתוב בדפוס: "אמר המדפיס תחלת פרק זה נאבד מן ההעתקה והעתקתי מן חדושי הרמב"ן והרא"ש והרא"ה והריטב"א ולכן בא תחלת הפרק שלא כסדרן בהחיבור עצמו". ואפשר לראות בכתב יד זה את עיקבות תלישת הדפים.

לצורך הגהת שטמ"ק ב"ק, השתמש מצגר בשני מקורות: (1) דפוס ראשון (אמשטרדם תקכ"ב)³. (2) כ"י של מוסד הרב קוק (סימנו 293,294) שחציו האחרון על הפרקים ז'-י, צולם במכון לכתבי יד עבריים של האוניברסיטה העברית. בדפוסים שבאו אחרי הראשון, השמיטו המדפיסים חלקים מן הציטוטים תוך הוספת המילה וכו' לפני ההשמטה. במהדורת מצגר הושלמו כל הקטעים האלה על פי דפוס ראשון. מצגר לקח מכתב היד ציטוטים רבים מתוספות הר"ף שלא נמצאו בדפוסים. נדון בנקודה זו בהמשך.

מצגר תיקן שיבושים רבים בשטמ"ק ב"ב באמצעות דפוס ראשון (אמשטרדם תפ"א), וכן הוסיף ממנו שורות וקטעים שנשמטו ע"י המדפיסים של הדפוסים הרבים שנעשו אחרי דפוס ראשון. הוא הגיה את שטמ"ק ב"ב באמצעות שלשה מקורות: (1) דפוס ראשון (ליוורנו תקל"ד) שהגיע עד דף קל"ג. (2) דפוס שלוניקי תקנ"א (יד רמ"ה לב"ב ובסופו נדפס שיור שטמ"ק לב"ב מכ"י ה"ר חיים מודעי). (3) כ"י קמברידג' (סימנו 16794) בעזרתו הושלמו שלשת הפרקים האחרונים של המסכת (בעיקר דיבורי הרשב"א שמכילים בדפוסים הרגילים רק את ציוני הדפים מכתב היד שהיה ברשות רב"א, אותם רשם כדי להעתיק מהם בבוא הזמן).

יתרונותיה של מהדורת מצגר

להלן היתרונות העיקריים של מהדורת מצגר: (1) הודפסו מכתבי היד אותם קטעים שהושמטו מסיבה כלשהי בכל הדפוסים. (2) נסיון הפרדה של המרכיבים השונים, בעיקר הציטוטים. (3) ציון מקורות הציטוטים בגליון. (4) מראי מקומות בהערות. (5) תיקונים על פי דפוס ראשון. (6) הוספת חומר מכתבי-יד. (7) השלמת דברי הראשונים כאשר רב"א מצטט באופן חלקי. (8) הערות רבות לגבי עבודתו של רב"א: מה

² חיד"א, הגדולים, ערך ר' בצלאל אשכנזי.

³ במבוא שלו כתב מצגר ש"חידושי רבינו למסכת ב"ק נדפסו לראשונה באמשטרדם (בשנת 1752)". ויש כאן טעות גם במקום וגם בזמן.

הוא לא ציטט, הבדל בין נוסחאותיו לנוסחאות שלפנינו בדפוסים. (9) מראי מקומות לדברי האחרונים שמתחילים לשטמ"ק. כמה מיתרונות אלו יודגמו בהמשך.

החומר החדש במהדורת מצגר

(1) המדפיס בקושטא של שטמ"ק כתובות לא הדפיס משום מה 6 עמודים שלמים שנמצאים בכתב היד של מוסד הרב קוק מדף ל"א ע"ב עד דף ל"ב ע"א. וחיסרון זה בא לידי ביטוי אח"כ בכל המהדורות עד היום. החיסרון הושלם במהדורת מצגר. מדובר ב- 3 דיבורים של הרמב"ן, 4 של הרא"ה, 2 של הרשב"א, 5 של הריטב"א, 3 של תוספות הרא"ש, 3 של שיטה ישנה, 1 של גליון תוספות, 1 של גליון תוספות ישנים, 2 של קונטרסין, 1 של קונטרסין אחרים, ו- 7 של רב"א עצמו.

באחד מן הציטוטים של שיטה ישנה (מהד' מצגר, פרק שלישי, עמ' סז) כתוב: "והראב"ד ז"ל פ' בשם ה"ר יצחק בן מרן לוי ז"ל כגון שצירף ידו למטה משלשה מן הסף והיא גבוהה גם מן הקרקע שלשה וכו'". ופירוש זה שונה מן הפירוש שהביא הרמב"ן בשם הראב"ד (שטמ"ק כתובות, דף לא, ע"א, ד"ה היה מגרר ויוצא פטור). ונראה שהראב"ד המובא ע"י שיטה ישנה הוא הראב"י שהיה תלמידו של ר' יצחק בן מרן הלוי⁴. דבר זה מצטרף לראיות אחרות שמחבר "שיטה ישנה" היה כנראה חכם פרובנצאלי בן המאה הי"ד.

(2) המדפיס בקושטא של שטמ"ק כתובות השמיט גם כן קטע של חידושים עצמיים של רב"א בדף לח, ע"א לפני ד"ה וכן הקשה אותה הרא"ש ז"ל. גודל הקטע קטן (כ- 30 שורות) ורחוק מלהגיע לגודל הקטע הקודם (כ- 600 שורות). ולכן לא ברור מדוע מצגר כתב במבוא לגבי החיסרון השני: "חסרון של קטעים שלמים בחדושי כתובות מדף ל"ח ואילך" (ראה המבוא שלו על שטמ"ק כתובות).

(3) בדפוס שטמ"ק הקלאסיים, אין ציטוטים מתלמיד הר"ף בשלשת הפרקים האחרונים של שטמ"ק ב"ק. מצגר כלל במהדורתו ציטוטים רבים ממנו בפרקים אלה, והוא שאב אותם מכתב היד של שטמ"ק ב"ק של מוסד הרב קוק. בהקדמתו לשטמ"ק ב"ק טען כי דפוס ראשון נעשה מכ"י שונה שייצג מהדורא קמא. וכבר עמד החיד"א על העובדה שרב"א עשה כמה מהדורות. מצגר סבור כי כתב היד של מוסד הרב קוק, מיצג מהדורא בתרא, הואיל והוא מכיל הרבה תוספות. בדקנו את כ"י, וגילינו כי כל התוספות של מצגר לקוחות מן הגיליון, והגיליון כתוב בכתיבה שונה מגוף כתב היד. אין ספק כי סופר אחר כתב את הגיליון, ולכן כתב היד הנ"ל אינו מהדורא שונה ממהדורת הדפוס. יש עוד ראיה לזה מן הדברים הבאים של רב"א (עמ' יא3): "אח"כ אנה ה' לידי תוספות שאנן שתירצו קושיית התוספות ככתוב לעיל וז"ל...", מהם ניתן לחשוב כי הציטוטים מתוספות שאנן מתחילים כאן; אך למעשה, לפני הכרזה זו של רב"א, יש לנו 24 ציטוטים מתוספות שאנן. סביר להניח כי הכרזה רב"א שייכת למהדורא קמא, והנדפס הרגיל שלנו הוא מהדורא

4 ראה מבוא לספר האשכול, האלברשטאדט תרכ"ח, עמ' IX.

בתרא, וכ"י של מוסד הרב קוק הוא מהדורא בתרא שלנו, אלא שסופר כלשהו הוסיף ציטוטים מתלמיד הר"פ בפרקים האחרונים (פ"ח-פ"י) שבהם לא ציטט רב"א את תלמיד הר"פ. החל מן הדפוס הראשון, מתאפיינת שטמ"ק על ב"ק ע"י חיסרון בסופה. המדפיסים כתבו בסוף שחסר "כמו שני דפים", ומילאו את החסר ע"י ציטוט ארוך מן המאירי. מצגר הדפיס מכתב היד של מוסד הרב קוק את מה שהיה חסר, ומדובר במובאות מן הרמ"ה, הרמ"ך, הראב"ד, הרשב"א והמאירי.

(4) בכל הפרק העשירי של שטמ"ק ב"ב, דיבורי הרשב"א מורכבים מכותרת ומהפנייה לדפים ממוספרים בחידושי הרשב"א. וברור שמדובר בהפנייה לכתב יד, שכן חידושי הרשב"א לבבא בתרא נדפסו לראשונה בירושלים תשי"ז. הקטעים מופיעים בכ"י קמברידג', ומצגר הדפיס אותם במהדורתו.

(9) בשטמ"ק ב"ב (עמ' קנ2), הדיבור הקצר 'שם האיש בגט והוא הדין לשם האשה עיין בהרשב"א ז"ל' - הוחלף ע"י מצגר בציטוט שלם מן הרשב"א שנמצא בכ"י קמברידג'.

הליקויים במהדורת מצגר

להלן הליקויים העיקריים של מהדורת מצגר: (1) טשטוש חלקו האישי הגדול של רב"א בשטמ"ק כתובות. (2) משפטי הקישור, הערותיו הקצרות של רב"א שמבטאים הסכמה או אי-הסכמה או שנוגעים להשוואת המקורות – מובלעים בד"כ בתוך הציטוטים. (3) הוספת חומר שאינו שייך בהכרח לרב"א. (4) זיהוי לא נכון של מקורותיהם של ציטוטים רבים. (5) הסימון בגיליון של מקורות הציטוטים טומן בחובו סיכון גדול, שכן זיהוי מוטעה או איחוד של מקורות תחת סימון אחד, או פירוק מקור למספר מקורות, עשוי להטעות את הלומד ולהוליד קושיות וירטואליות כגון: סתירות בין ציטוטים מאותו מקור. כמה מליקויים אלה יודגמו בהמשך המאמר.

אי-דיוקים היסטוריים

להלן כמה אי-דיוקים היסטוריים של מצגר: (1) במבוא על שטמ"ק ביצה, הוא כותב שהיא הראשונה שראתה אור הדפוס. והוא כותב שמדובר בשנת 1531, כלומר כאשר רב"א היה כבן 11 שנה!!! האמת היא כי שיטת ביצה היתה השניה שהופיעה כעשר שנים אחרי שטמ"ק ב"מ, והדבר היה בשנת תצ"א (1731)⁵ ולא בשנת 1531. (2) במבוא על שטמ"ק ב"ק, מצגר כותב כי נדפסה לראשונה באמסטרדם 1752. האמת היא שהיא נדפסה לראשונה בונציה תקכ"ב (1762)⁶. (3) במבוא על מסכת כתובות, מצגר כותב שנדפסה לראשונה בקושטא 1788. והיא אכן נדפסה בקושטא לראשונה, אך לא בשנת 1788, אלא בשנת תצ"ח

5 ראה: מיכל, אור החיים, ערך ר' בצלאל אשכנזי.

6 שם.

(1738) 4.7 במבוא על חייו של רב"א, מצגר כותב כי שו"ת רב"א נדפס בוונציה בשנת ש"נ. וזו טעות, כי בשער הספר מוזכר רב"א בברכת המתים, והוא היה עדיין בחיים בי"ג באלול ש"נ^ב, כי בתאריך זה הוא חתם על פסק המהריק"ש בהיותו במצרים. האמת היא כי בשער הספר כתוב: 'נדפס בחדש סיון משנת מגדל הש"ן לפ"ק', ומצגר לא שם לב כנראה שהשנה היא לפ"ק ולא לפ"ג. 5) מצגר התבסס על רוזאניס⁸ באופן בלעדי כדי לתאר את קורות חייו של רב"א, ולכן הוא כותב כי מיד אחרי שנת שי"ו, עלה רב"א לארץ ישראל. רוזאניס היה סבור כי רב"א נאלץ לעזוב בחפזה את מצרים עקב מחלוקתו עם הנגיד. אך מאז הופיע ספרו של רוזאניס לפני למעלה ממאה שנה, נוספו לנו ידיעות על חייו של רב"א⁹, ביניהן ידיעות שמטילות בספק את ההנחה כי רב"א עזב בשנת שי"ו את מצרים. 6) בשטמ"ק כתובות (מהד' מצגר, פרק ראשון, עמ' ל, הערה 86) כותב מצגר: נראה שהיתה לריטב"א קבלה בע"פ מבעלי התוספות, כי הרמב"ן רבו של הרא"ה היה תלמיד ר' יהודה בן יקר תלמיד הריצב"א (הוא הריב"א בעל התוספות), שהרי בפ' חזקת הבתים בענין כאשר זמם ולא כאשר עשה מביא הריטב"א תירוץ ששמע הרא"ה בשם "חכם מרבני צרפת" והתירוץ ההוא מפורש בריש בבא קמא דף ד ע"ב תוד"ה ועדים בשם הריב"א (ע"כ). מצגר כתב כך נגד טענתו של רב"א שאפשר ולריטב"א היו תוספות אחרות מאלה שיש לנו. ולא ברור מדוע לא להסתפק בהשערות של רב"א ולדמיין איזו קבלה בעל פה. אך הכי חמור הוא הזיהוי שנעשה בין הריצב"א לריב"א. כידוע הריצב"א הוא ר' יצחק בר אברהם אחיו של רבינו שמשון משאנץ והיה תלמידו של ר"י בעל התוספות, והריב"א הוא ר' יצחק בן אשר הלוי שהיה תלמידו של רש"י.

הדגמת יתרונותיה וחסרונותיה של מהדורת מצגר

אין לנו כוונה לערוך כאן רשימה שלמה של כל המקומות בהם בוצעו תיקונים נכונים או שגויים, ושל כל המקומות בהם זיהוי המקורות הצליח או נכשל, שכן "יכלה הזמן והמה לא יכלו". כוונתנו היא רק להדגים, על מספר מקומות שנבחרו באופן אקראי, את נקודות ההצלחה והכישלון שמנינו לעיל, ומהם ניתן להשליך על הכלל.

7 שם.

8 רוזאניס, תורקיה, עמ' 220-222.

9 נדפס טופס ההסכמה של רבני מצרים משנת שי"ח (ברכת הארץ, ירושלים תרנ"ז, עמ' סא), ואחד הרבנים הוא רב"א. לפי רוזאניס, לא חזר רב"א למצרים אלא אחרי פטירת הנגיד יעקב בן תלמיד. אך יעקב בן תלמיד מוזכר עדיין בשנת שמ"ב אודות בית הכנסת של המוסתערבים (דוד, נגידות, עמ' 372). ורב"א היה במצרים בשנת שמ"א כי ר' ישראל נג'ארה כותב אליו למצרים באותה שנה (נג'ארה, מי השלוח, דף קמב, ע"ב). כמו כן, יש תאריכים בספר כללי התלמוד לרב"א, מהד' מארכס. לפי תאריכים אלה, היה רב"א במצרים בחדש תשרי של"ה, ובחדש כסלו היה בצפת. דוד (דוד, צפת, עמ' 455-454) כותב שרב"א הגיע לירושלים בשנת שמ"ז (1587). רוזאניס שיער כי הרדב"ז עלה לארץ בשנת שי"ג, ורב"א ירש את מקומו כרב הכולל במצרים. נמצא לדעתו שתפקידו של רב"א במצרים מצטמצם לשלוש שנים!!! וגם זו תמיהה.

א. שטמ"ק כתובות

כמה דוגמאות של תיקונים נכונים

1) בדפוס שטמ"ק המקובלים יש חילופים של השם 'הרמב"ן' בשם 'הרמב"ם'. בד"כ מצגר גילה את הטעויות ותיקן. דוגמאות: ח"א, קמד2, ד"ה וכתב הרמב"ם ז"ל - צריך להיות 'וכתב הרמב"ן ז"ל'; ח"ב, קסא3, ד"ה וז"ל הרמב"ם ז"ל - צריך להיות 'וז"ל הרמב"ן ז"ל'; ח"ב, קסא3, ד"ה וכן כתב הרמב"ם ז"ל - צריך להיות 'וכן כתב הרמב"ן ז"ל'. 2) ח"א, עמ' קו3, ד"ה והקשה הריטב"א - מצגר תיקן ל- 'והקשה הרשב"א', והתיקון נכון. 3) ח"א, עמ' קלז4, ד"ה וזה לשון הריטב"א מודה רבי נחוניא - הנכון הוא 'הרשב"א' ולא 'הריטב"א', וכן תיקן מצגר. 4) ח"א, עמ' קצט1, ד"ה וזה לשון הריטב"א ז"ל מה"מ - הנכון הוא 'הרשב"א' ולא 'הריטב"א', וכן תיקן מצגר. 5) ח"א, עמ' ריט1, ד"ה וכתב הריטב"א ז"ל וז"ל או הב לה - הנכון הוא 'הרשב"א' ולא 'הריטב"א', וכן תיקן מצגר. 6) ח"א, עמ' עו4, ד"ה וז"ל הרשב"א ומדאורייתא - הנכון הוא 'הריטב"א' ולא 'הרשב"א'. מצגר גילה את הדבר (במהדורתו פרק ראשון עמ' רעח2). 7) ח"א, עמ' קעט2, ד"ה ותלמידו הרשב"א - הדיבור מופיע אחרי ציטוט מן הרמב"ן, אך הדברים אינם נמצאים ברשב"א שלפנינו, ומצגר תיקן כנראה בצדק ל- 'ותלמיד הרשב"א'.

כמה דוגמאות של זיהוי נכון של מקורות

1) ח"א, עמ' פח4, ד"ה וז"ל שיטה ישנה - הדיבור מסתיים בחתימה 'תלמידי הרב ר' יונה ז"ל'; מצגר ייחס בצדק את כל הדיבור לבעל שיטה ישנה, ולא חילק אותו לשנים בין בעל שיטה ישנה לבין תלמידי רבינו יונה; ואמנם בדיבור הבא, מצטט בעל שיטה ישנה את תלמידי רבינו יונה בצורה ברורה. 2) רב"א מזכיר בשיטה מקובצת כתובות 21 פעם "אחד מגדולי החכמים שלפנינו", 6 פעמים בברכת החיים ופעם אחת בברכת המתים. מצגר הצליח לזהות מקור זה כמהר"י נ' לב שהדפיס את תשובותיו באמשטרדם (ח"א-ג) בשנים ש"כ-של"ג, ובכללן חידושים על מס' שבועות, בבא קמא, כתובות, ב"ב, גיטין, ע"ז וקידושין. מהר"י נ' לב נפטר בשנת 1580, וזה נותן לנו אינדיקציה מעניינת לגבי זמן חיבורה של שיטה מקובצת כתובות. 3) הדיבור בדף כג, ע"א, ח"א, עמ' קיג3, ד"ה וגם הרא"ש תלמידו ז"ל - הטעות ברורה וצ"ל 'וגם הרא"ה תלמידו' שכן זה בא אחרי ציטוט מהרמב"ן, וזה הלשון המקובל על רב"א; מצגר תיקן מסברה, אע"פ שבכל הדפוסים, הטעות נמצאת.

כמה דוגמאות של זיהוי שגוי של מקורות

1) החלק האישי של רב"א בשטמ"ק כתובות, הוא החלק הדומיננטי. הוא מחזיק למעלה משליש של החיבור, ויתר החיבור מורכב מציטוטים. מצגר לא הרגיש בזה. הוא מיחס לרב"א עצמו רק חלק זניח מאד מן החיבור (ראה למשל פרק שלישי עמ' כב, במהד' מצגר), ואת חלק הארי של חידושי העצמיים של רב"א, הוא מיחס לחיבור אנונימי בשם "שיטה". 2) הוא מיחס לרמ"ה את הדיבור בדף ק, ע"ב, ד"ה שמין אותם וכו' כתב ר"מ הלוי. אך אין שום ציטוט אחר מרמ"ה בשטמ"ק כתובות. כמו כן, כל ההופעות של רמ"ה בשטמ"ק

זו, הן בתוך ציטוטים מתלמידי רבינו יונה. סביר להניח כי גם דיבור זה הוא מתלמידי רבינו יונה אע"פ שאינו חתום. (3) הדיבור בח"א, עמ' כט2, ד"ה וכן כתב הרא"ה ז"ל - חתום 'הרשב"א'. יש סתירה בין הפתיחה לחתימה. מצגר הציע לתקן 'וכן כתב הרשב"א', ובגליון ציין בתור מקור 'רשב"א'. ונימוקו הוא שדיבור זה אינו ברא"ה לפנינו. אין ספק כי הוא הסתכל בחידושי הרא"ה של אפנהיים (פרג תפ"ג). אך הדיבור נמצא במהדורת לייטנר שהופיעה לאחרונה¹⁰ (שם, עמ' כח2-כט1), ולכן החתימה 'הרשב"א' היא שאינה נכונה. (4) בח"ב, עמ' פ1, ד"ה גמרא - הדיבור חתום 'הרא"ה', וצ"ל הרא"ש כי זה נמצא ברא"ש שלפנינו ולא ברא"ה. מצגר לא תיקן ולא העיר, והוא גם קלקל. ואמנם כתוב בדיבור זה: "ופירש רבי מאיר שמואל לא פסיק פומיה וכו'", והכוונה היא שר' מאיר מרטנבורג פירש את הדיבור "שמואל לא פסיק פומיה". אך מצגר הדפיס כך: "ופירש רבי מאיר שמואל: לא פסיק פומיה וכו'". (5) הדיבור בעמ' לו4, ד"ה ואיבעית אימא - אינו חתום, אך הוא מהרשב"א. ומצגר לא זיהה אותו וייחס אותו ל"שיטה", כי "שיטה" הוא ברירת מחדל עבור מצגר לגבי כל דיבור שאינו מזהה את מקורו (ומדובר בלמעלה מ-30% משטמ"ק כתובות). (6) ח"א, עמ' קסד3, ד"ה וכהאי תירוצא בתרא תירץ נמי הריטב"א ז"ל - הנכון הוא 'הרשב"א' ולא 'הריטב"א'. מצגר לא תיקן (במהדורתו פרק שלישי עמ' קנ1). יותר מזה, הוא ציין בגליון שהמקור הוא 'רב"א' (=ר' בצלאל אשכנזי). (7) ח"ב, עמ' מב1, ד"ה רבי יהודה בן בתירא אומר - חתום הריטב"א, וצ"ל הרשב"א. מצגר לא גילה שזה הרשב"א ובנה תיאוריה גדולה וכתב (במהדורתו פרק שיש ג1, הערה 13): 'ונראה שהוא ממהדורא אחרת של הריטב"א'. (8) ח"א, עמ' פח1, ד"ה וז"ל הרא"ש ז"ל פרש"י ז"ל שכורים היו מאונס - הנכון הוא 'הרשב"א' ולא 'הרא"ש'. מצגר לא גילה את הדבר, והוא אפילו נעזר (במהדורתו פרק שני, עמ' כו2, הערה 86) במו"ל של תוספות הרא"ש שציין בטעות כי מדובר בדיבור של הרא"ש שהיה לפני רב"א ואינו לפנינו.

דוגמאות של פירוק נכון של קטע לציטוטים שונים

(1) בסוף פרק שביעי ד"ה וכן כתבו תלמידי רבינו יונה (ח"ב, עמ' פא1), הציטוט חתום "רש"י במהדורא קמא". מצגר הבין שמדובר בעצם בשני ציטוטים נפרדים שאוחדו בטעות ע"י הדפוסים לקטע אחד, והוא הפריד אותם לשני ציטוטים, אחד מתלמידי רבינו יונה, ואחד מרש"י מהדורא קמא. (2) תופעה דומה בח"ב, עמ' קה3 ד"ה שודא דדייני - הציטוט חתום "תלמידי רבינו יונה" אך באמצעו מופיעה החתימה "רש"י במהדורא קמא". מצגר הבין שמדובר בעצם בשני ציטוטים נפרדים שאוחדו בטעות ע"י הדפוסים לקטע אחד, והוא הפריד אותם לשני ציטוטים, אחד מרש"י מהדורא קמא, ואחד מתלמידי רבינו יונה.

דוגמאות של פירוק שגוי של קטע לציטוטים שונים

10 חדושי הרא"ה לכתובות, נמוקי יוסף, ההדיר צבי יהושע לייטנר, ירושלים תשנ"ג.

(1) בח"ב, עמ' קלא1, ד"ה ויש שהיו סוברין לומר, נמצא הציון 'ע"כ' באמצע הדיבור. בכל הדפוסים הפרידו את הדיבור לשני קטעים. מצגר חשב שהציון 'ע"כ' פירושו "עד כאן", והפריד לשני דיבורים. אך ראשי התיבות 'ע"כ' הם של "על כן", ומדובר בדיבור אחד של תלמידי רבינו יונה. מצגר יצר דיבור מלאכותי על שם "שיטה" והוסיף חטא על פשע. (2) הדיבור בח"א, עמ' קסט4 - קע1, ד"ה והתוספות ז"ל תירצו לעיל - לא חתום. מדובר ברשב"א. מצגר גילה את הדבר (ראה הערה שלו מס' 831) ואעפ"כ הוא רשם בגליון 'שיטה', ובאמצע הדיבור רשם בגליון 'רשב"א'. (3) ח"א, עמ' קצט1, ד"ה והרשב"א ז"ל כתב וז"ל אמר קרא. והנכון הוא 'הריטב"א' ולא הרשב"א'. מצגר (במהדורתו פרק רביעי לד1) כלל חציו הראשון בתוך דיבור של רב"א וכינה אותו בגליון בשם 'שיטה ריטב"א', ואת חציו השני כלל בדיבור שקיבל בגליון את הכינוי 'ריטב"א שיטה'.

דוגמאות של איחוד שגוי של ציטוטים שונים לציטוט אחד

(1) בח"ב, עמ' קמ1, דף צו, ע"ב, מצגר שייך למהדורא קמא של רש"י קטע שלם שמכיל בזה אחר זה: ציטוט ממהדורא קמא של רש"י, ציטוט ממהדורא בתרא שנמצא בדפוסים שלנו, וקטע ארוך של רב"א בו הוא מפרש את רש"י. (2) בח"ב, עמ' קמ2-3, דף צו, ע"ב, ד"ה והריטב"א, מצגר שייך לריטב"א קטע שלם שמכיל ציטוט מן הריטב"א וציטוט גדול מאד מן הרמב"ן. מתקבל הרושם שהוא סבר שהריטב"א עצמו מצטט את הרמב"ן, הואיל ורוב תחילת הרמב"ן לא נמצא בחידושי הרמב"ן הנדפסים. אך הדברים אינם נמצאים בריטב"א הנדפס. מאידך כל דברי הרמב"ן נמצאים במהדורת שבט שיצאה לאחרונה. (3) מצגר איחד את הדיבור בח"א, עמ' לא3, ד"ה ובשיטה ישנה מצאתי, עם הדיבור שאחריו ד"ה התם נמי בטרדא פליגי, שחתום בטעות הרשב"א, והוא שייך לריטב"א. (4) ח"א, עמ' לא3, ד"ה התם נמי בטרדא פליגי - חתום הרשב"א; הנכון הוא 'הריטב"א' ולא 'הרשב"א'. מצגר (במהדורתו פרק ראשון קט1) צירף אותו לדיבור הקודם של "שיטה ישנה".

ב. שטמ"ק בבא קמא

טעות בזיהוי הטווח של ציטוט

בדף ט, ע"א, עמ' 12-2, ד"ה לענין פסק כתב ה"ר מאיר בר יצחק מסרקסטה - טעה מצגר בזיהוי סוף הציטוט מן הר"מ מסרקסטה; באמצע הציטוט נמצא הסימון 'ע"כ' שמתיחס לסוף תת-ציטוט מתשובת הרי"ף, ודבר זה הטעה את מצגר שחשב שכאן נגמר הציטוט מן הר"מ מסרקסטה.

זיהוי נכון

בראש דף סג, ע"ב, עמ' קיא4, ד"ה נאמרה שליחות יד למטה - הדיבור חתום 'הרא"ה', ומצגר הציע לתקן ל'הרא"ש', שכן בסוף דף סד, ע"ב כותב רב"א: 'וכבר כתב בזה לעיל הרא"ש ז"ל בשם הר"מ ז"ל ד"ה נאמרה שליחות יד, עיין שם'.

זיהוי לא נכון

דיבור של רב"א יוחס ל"שיטה" ע"י מצגר: דף צ, ע"א, עמ' קלח1, ד"ה ואי בעית אימא.

ג. שטמ"ק בבא מציעא

זיהוי נכון של ציטוט אנונימי ע"י מצגר

עמ' קמו1, ד"ה שלא יטמין - הוא גילה שמדובר בתוספות הרא"ש.

טעות בזיהוי טווח של ציטוט

מצגר טעה בזיהוי הציטוט מרבי יצחק אבוהב (עמ' 4, ד"ה ומהר"י אבוהב ז"ל); בציטוט ארוך זה, מצטט ר' יצחק אבוהב את רבו בלשון 'ורבינו נר"ו'. מצגר חשב שמדובר בקטע אישי של רב"א, ולכן הוא ציין בשוליים 'הרדב"ז' (מהד' מצגר עמ' 101). נציין כי מהר"י אבוהב מזכיר את רבו בעוד מקום, דף י' ע"ב, עמ' 4ט, בלשון "ורבי נר"ו מפרש וכו' ודחה רבי נר"ו זה הפי". וכאן מצגר לא ציין שמדובר ברדב"ז, אלא השאיר את הציון של מהר"י אבוהב על כל הציטוט, שכן הביטוי "ורבי נר"ו מפרש" מופיע מיד בתחילת הציטוט של מהר"י אבוהב.

דוגמאות של איחוד שגוי של ציטוטים שונים לציטוט אחד

1) בדף מ, ע"ב, ד"ה וכתב הריטב"א וז"ל והאמר שמואל - הציטוט מן הריטב"א מסתיים ב-'נצרך לבריות כנ"ל'. אך מצגר המשיך אותו וכלל בו קטע אישי של רב"א. 2) דף כד, ע"א, ד"ה כי קאמר רשב"א - מצגר התחיל את ציטוט הראב"ד מוקדם וכלל בו את הציטוט מן התוספות. 3) דף ע, ע"א, עמ' קסב4, ד"ה דילמא פיקדון נינהו - יש כאן ציטוט מתוספות כלשהם, וציטוט מרבינו חננאל; מצגר ראה בשניהם ציטוט אחד, וייחס את הכל לחיבור בשם מעניין: "תוספות רבינו חננאל!"

דוגמאות של פירוק שגוי של קטע לציטוטים שונים

(1) דף כד, ע"א, ד"ה זה לשון שיטה - בעל החיבור האנונימי "שיטה" מצטט את הערוך ואח"כ את הרמב"ם. מצגר מפרק את הציטוט מ"שיטה" לציטוט מ"שיטה" ולציטוט שני מן הערוך, והלומד עלול לחשוב שבעל הערוך הוא שמצטט את הרמב"ם. (2) דף נב, ע"ב, עמ' קלו¹, ד"ה וכן פירש הרמב"ן והרשב"א ז"ל - לא מדובר בפתיחה לציטוט מן הרמב"ן והרשב"א כמו שחשב מצגר, אלא הן הערה על דיבור הר"ן הקודם; והקטע שבא אח"כ, הוא קטע אישי של רב"א, ולא ציטוט מן הרמב"ן והרשב"א כמו שסבר מצגר.

שגיאות שלא תוקנו

(1) דף קא, ע"ב, ריא², ד"ה ולענין פסק כתב הרמ"ך ז"ל - בתוך ציטוט זה מן הרמ"ך, נמצא קטע שמסתיים במילים "אבן גיאת"; זו טעות חיתוך מצד המדפיסים; שתי מילים אלה הן מקור הציטוט ע"י הרמ"ך של הקטע הבא שמסתיים במילים 'ע"כ דברי הרב', שמתחסות כמובן לר' יצחק אבן גיאת. מצגר השאיר את החיתוך השגוי. (2) דף צג, ע"ב, עמ' קצה², ד"ה עוד הביא הרמב"ן ראייה - הציטוט מסתיים בהערה של רב"א: 'וכן דעת הרשב"א והר"י'. בדיקה בר"ן מראה שמדובר בר"ן ולא בר"י, ומצגר לא תיקן.

טעות בזיהוי ציטוט

דף ב, ע"א, עמ' ב¹, ד"ה ויחלוקו - אחרי ציטוט מן הרמב"ן כתוב: "וכתוס' בשטה. ודעתי מסכמת בסברא קמייתא וכו'". ברור שיש כאן טעות, והנכון הוא "וכתוב בשטה", ומתחיל כאן ציטוט מן החיבור "שיטה". אך מצגר השאיר "וכתוס' בשטה", והפריד שתי מילים אלה מן הציטוט, ונוצר קטע אנונימי אחריהם.

ד. שטמ"ק בבא בתרא

כמה דוגמאות של תיקונים נכונים

(1) בדף קסז, ע"ב, עמ' קנ², יש ציטוט שחתום 'הר"ם'; מצגר תיקן ל'הרא"ם' במקום 'הר"ם', והתיקון נכון. (2) הדיבור המצוטט בדף קג, ע"א, עמ' קא¹, ד"ה ור"מ הקשה - חתום 'הרא"ם', אך ברור שהוא מן הרא"ש, כי הוא מביא את מהר"ם מרוטנבורג; וכן תיקן מצגר. (3) מצגר גילה כי בסוף דף קמד, ע"ב, כתוב 'הרא"ש' במקום 'הראשונים' בתוך דיבור של הר"ן. (4) חידושי הריטב"א לב"ב נדפסו לראשונה ע"י בלוי בניו יורק תשי"ד; רב"א אינו מצטט אותם בשום מקום חוץ מן המילים 'וכ"כ הריטב"א ז"ל' שנמצאות בדף קסג, ע"ב, עמ' קמח⁴, אחרי ציטוט מתוספות הרא"ש. מצגר מצא שבכ"י קמברידג' כתוב 'וכ"כ הרשב"א ז"ל'. וא"כ אי אפשר לומר שהיו בידי רב"א חידושי הריטב"א לבבא בתרא.

דוגמאות של שגיאות שלא תוקנו

(1) הציטוט בדף מג, ע"א, עמ' נ¹, ד"ה ואיבעית אימא - חתום 'עכ"ל הרא"ש' בחדושו; ציטוט זה הוא בלי שום ספק מן רבינו יוסף נ' מיגש, ובמקום 'הרא"ש' צריך לקרוא 'הרא"ם' משלש סיבות: (א) רב"א מכנה

תמיד את חיבור הרא"ש "תוספות" ולא "חידושים"; (ב) כתוב אחרי ציטוט זה: "ובתשובת שאלה כתב וז"ל וכו'"; ותשובה זו אינה נמצאת בשו"ת הרא"ש (כולל התשובות הנוספות שגילה אורבך); (ג) כתוב אח"כ: "עוד כתב בחידושו וכו' הר"י מיגש ז"ל". בחידושי הר"י מיגש לכתובות שלוקטו מתוך שטמ"ק כתובות ויצאו לאור ע"י שפירא (בני ברק תשל"ג), נמצא הציטוט הנ"ל; וא"כ גם שפירא הגיע לאותה מסקנה כמו שלנו; אך הרב מצגר לא תיקן את השגיאה. (2) מצגר לא גילה כי בעמ' יג2, המילים "והר"י כתב עליו" שכתובות אחרי ציטוט מן הרשב"א, מכילות טעות, והנכון הוא 'והר"ן כתב עליו'.

דוגמת איחוד שגוי של ציטוטים שונים לציטוט אחד

הדיבור הארוך בדף ב, ע"א, עמ' 4, ד"ה לפיכך אם נפל הכותל - חתום: "וכתב הרשב"א ז"ל וז"ל הרא"ש בתוספותיו". הדיבור נמצא בחידושי הרשב"א הנדפסים. לכן צריך לתקן ל-: "כן כתב הרשב"א ז"ל. וז"ל הרא"ש בתוספותיו", והדיבור הבא הוא של הרא"ש. מצגר לא הרגיש בזה ולא הבין שהדיבור הארוך שלפני כן הוא של הרשב"א.

דוגמת זיהוי נכון של מקורות

מצגר גילה כי בעמ' קא1, ד"ה אמר ר' חייא בר אבא - הוא ציטוט של הר"ן לא חתום.

דוגמת פירוק שגוי של קטע לציטוטים שונים

הדיבור של הר"ן בדף קסז, ע"א, עמ' קנ2, ד"ה 'אבל הר"ן ז"ל כתב וז"ל' - פורק לשנים ע"י מצגר, חציו הראשון יוחס להר"ן, וחציו השני שמתחיל ב-'והרשב"א ז"ל הקשה עליו', יוחס לרשב"א; אך האמת היא שגם חציו השני שייך להר"ן.

סיכום

אין ספק כי מהדורת מצגר תתרום תרומה חשובה ללומדי שטמ"ק, בזה שהיא השתדלה להחזיר את המצב של דפוס ראשון ולנקות את השטמ"ק מן הטעויות שהצטברו בכל הדפוסים הבאים. היא הכניסה השלמות רבות מכתבי היד שנמצאים בדינו, בעיקר לשטמ"ק כתובות, לשטמ"ק ב"ק ולשטמ"ק ב"ב. אך יש להתייחס בזהירות רבה לציוני מקורות הציטוטים ולטווחים שלהם. מהדורה זו לא הצליחה בעיקר לזהות את חלקו המכריע של רב"א בעיקר בשטמ"ק כתובות, ומכילה שגיאות חמורות בזיהוי הציטוטים מר' יצחק אבוהב ומהרדב"ז. במקרים רבים, המצב הקודם עדיף, כי הוא מותיר בידי הלומד את החופש לגלות את טווח הציטוטים ואת מקורותיהם. מהדורת מצגר כופה דברים אלו לטוב ולרע. אין ספק כי אין לפנינו מהדורה מדעית בקורתית, ואין להסתמך עליה במיוחד כדי לחשוף את מקורותיו ואת צורת לימודו של רב"א.

נספח ב'

הערכתה של שטמ"ק קדשים מהדורת אילן

אחד החידושים הגדולים של ש"ס וילנא היה השטמ"ק על סדר קדשים במסכתות: זבחים, מנחות, חולין, בכורות, ערכין, תמורה, כריתות, מעילה. לפני כן נדפסה שטמ"ק בכורות בספר מזבח כפרה בליוורנו תק"ע ע"י ר' יעקב פייתוסי. מדפיסי ש"ס וילנא כתבו באחרית דבר שהשטמ"ק על קדשים הועתקה עבורם מגליונות שהיו כתובים בכתב ידו ממש של רב"א על ש"ס ונציאה רפ"ב שהיה בירושלים. הם כתבו כי כתב היד היה חסר בסוף מנחות ולא הכיל כלום על חולין וכן היה חסר הרבה במסכת בכורות בראשו ובסופו, והשלימו אותם מכ"י אחר - כ"י של ר' שלמה העדני תלמידו של רב"א ובעל מלאכת שלמה.

דוד אילן גילה כי כ"י ר"ש העדני (כ"י בריטיש מוזיאום ס' 5014, מרגליות 421) שונה בתוכנו ובסידורו מן השטמ"ק של ש"ס וילנא. הוא הדפיס ממנו בין השנים תשל"ה ותשמ"ד את עשרת הכרכים הבאים: בכורות (תשל"ה), תמורה (תשל"ה), ערכין (תשל"ו), מעילה (תשל"ז), מנחות ח"א (תשל"ח), מנחות ח"ב (תשמ"א), תמיד (תשמ"ב), כריתות (תשמ"ג), זבחים (תשמ"ד).

שוחטמן¹ הוכיח כי שטמ"ק לסדר קדשים שנדפסה בש"ס וילנא, ושיוחסה לרב"א – נושאת שם זה בטעות. היא אינה 'שיטה מקובצת' אלא 'הגהות', והיא לא יצאה ישירות מתחת ידו של רב"א. מדובר בהעתקה של חכם כלשהו שכלל בחיבורו הגהות של רב"א והגהות ממקורות אחרים. יש העתקות רבות כאלו, ביניהן כ"י ירושלים (חמישה כרכים של תלמוד ונציא רפ"ב-רפ"ח, שעל גבי גליונותיהם רשומים בכ"י הרבה הגהות וליקוטים מחידושי הראשונים), וכ"י ר' שלמה העדני. גם כתבים אלה יוחסו לרב"א בטעות. שוחטמן זיהה את המחבר של תוכן כ"י ר' שלמה העדני ואת שם החיבור שנמצא בו. שם החיבור הוא 'בנין שלמה לחכמת בצלאל', והוא חובר ע"י ר' שלמה העדני תלמידו של רב"א. בניהו² חלק עליו.

מהדורת אילן

אילן הפריד את הליקוטים מן ההגהות, ובכל מסכת הדפיס תחילה את הליקוטים ואח"כ את ההגהות. תרומת מהדורה זו חשובה ביותר, כי היא מכילה קטעים רבים שאינם בשטמ"ק של ש"ס וילנא, ותוספות אלה נוגעות גם לליקוטים מדברי הראשונים וגם להגהות על גפ"ת. אילן לא הדפיס את כל ההגהות, אלא רק את אלו שאינן נמצאות בשטמ"ק שבש"ס וילנא. מאידך יש במהדורה זו חסרונות רבים של ציטוטי ראשונים והגהות שנמצאים בש"ס וילנא. מדובר א"כ בשתי מהדורות שונות שיכולות להשלים אחת את השניה.

1 שוחטמן, בנין שלמה, עמ' 63-93.

2 בניהו, הגהות, עמ' מז, הערה 1.

עיקר החומר שנדפס ע"י אילן הוא הליקוטים, להוציא שטמ"ק זבחים שמורכבת ברובה מהגהות על גפ"ת. ואמנם חלק גדול מן ההגהות על זבחים לא הובא בנדפס בש"ס וילנא. מאידך רוב הקטעים מתוס' ר"ף וריב"א שבשטמ"ק זבחים בש"ס וילנא אינם נמצאים במהדורת אילן. שטמ"ק מנחות של אילן מכילה את פירוש רגמ"ה על כל המסכת, כולל הפירוש על הדפים ט-לט שאינו קיים בש"ס וילנא. פירוש זה הוא לר' אליקים בר' משולם³, אע"פ שרבי"א או המעתיקים ממנו מיחסים אותו לרגמ"ה. במסכת ערכין, מחבר שטמ"ק מבחין בין פירוש רגמ"ה לבין פירוש רבינו אליקים. אך כל הציטוטים מרבינו אליקים הם מכלי שני (הרא"ש או גיליון רש"י כ"י ישן). אין כלום על מסכת חולין במהדורת אילן. בש"ס וילנא יש שטמ"ק מאד מצומצמת על חולין שמורכבת כמעט כולה מהגהות על גפ"ת.

השוואה עם ציטוטי רב"א בחיבוריו הבטוחים

שוחטמן כאמור, הוכיח כי שטמ"ק קדשים של ש"ס וילנא ושל כ"י ר' שלמה העדני לא חוברו ע"י רב"א, אך הן מייצגות גלגולים שונים מחיבורו המקורי. ויש לשאול: מי משני החיבורים הנ"ל יותר קרוב לחיבור המקורי? כדי לענות על שאלה זו, בדקנו את הציטוטים מפירושי הראשונים על קדשים בחיבוריו הבטוחים של רב"א (נמצאו 28 ציטוטים כאלה). חלק מהם נמצא גם בשטמ"ק קדשים בש"ס וילנא או במהדורת אילן או בשתייהן:

תוספות חיצוניות על בכורות: (1) ציטוט אחד מהן נמצא בשטמ"ק כתובות (דף לב, ע"ב ד"ה וז"ל הריטב"א); ציטוט זה אינו נמצא בשטמ"ק בכורות של ש"ס וילנא, אך הוא נמצא בלשון מעובדת במהדורת אילן על בכורות (דף לב, ע"א, ד"ה לא יגאל). (2) ציטוט אחר מהן נמצא בשטמ"ק ב"ק (עמ' קכו-4); לא נמצא לא בוילנא ולא אצל אילן. (3) עוד ציטוט בשו"ת סימן א' (עמ' כה) מ"תוספות שאינן בדפוס על בכורות"; הציטוט נמצא גם בשטמ"ק דפוס וילנא (דף יא, ע"ב, אות א') וגם בשטמ"ק בכורות מהדורת אילן, בקטע חתום "תוספות חיצוניות"; בדפוס וילנא יש דילוג מפני הדומות, ואין דילוג כזה במהדורת אילן. (4) עוד ציטוט בשו"ת סימן א' (עמ' כג) מ"תוספות אחרות שאינן בדפוס על בכורות" - הציטוט נמצא גם בשטמ"ק דפוס וילנא (דף יא, ע"ב, אות כד) וגם בשטמ"ק בכורות מהדורת אילן, בקטע חתום "תוספות חיצוניות". הקטעים בשתי השיטות המקובצות זהים, אך יש בינם לבין הציטוט בשו"ת שינויים קלים.

תוספות הר"ף לתמורה: ציטוט אחד מהן נמצא בשטמ"ק חולין על דף ב, ע"א (עמ' 8א של כתב היד); לא נמצא לא בשטמ"ק תמורה שבש"ס וילנא ולא בשטמ"ק תמורה מהדורת אילן.

3 ראה מה שכתבנו בנושא לעיל בפרק ד', בערכו של חכם זה.

תוספות הרא"ש לבכורות: יש מהן 3 ציטוטים בשו"ת רב"א סי' א': (1) ציטוט בעמ' יד-טו - נמצא במהדורת אילן עמ' 59-60 ולא נמצא בשטמ"ק וילנא. (2) ציטוט בעמ' כב-כג - נמצא במהדורת אילן עמ' 56, ולא נמצא בשטמ"ק וילנא. (3) ציטוט בעמ' כג - נמצא בשטמ"ק וילנא אך חסר, ונמצא בשלמותו במהדורת אילן.

תוספות הרא"ש לערכין: יש מהן ארבעה ציטוטים, שנים מתוכם בשטמ"ק כתובות: (1) ח"א, עמ' קפז - נמצא בשטמ"ק ערכין וילנא, דף טו, ע"א, אות א', וכן באותו מקום במהדורת אילן, והנוסח הזה בשלושתן. (2) ח"ב, עמ' קלד - נמצא בשטמ"ק ערכין וילנא, דף כב, ע"א, אות ח' בשינוי לשון קל, אך במהדורת אילן הוא נמצא באותו מקום בלשון זהה. שני הציטוטים האחרים נמצאים בכללי התלמוד, אחד במהד' מארכס, מס' 271 - נמצא גם בשטמ"ק וילנא וגם במהדורת אילן (דף טו, ע"א), והשני במהד' שוחטמן, מס' צז - נמצא במהדורת אילן עמ' 105, ולא נמצא בשטמ"ק וילנא.

פירוש הרב המעילי לתמורה: מצוטט בכללים מהד' מארכס סי' 37, וזה לשון הציטוט: "ולפעמים יבא בתלמוד לשון אתקפתא לא להקשות רק לשאול". קטע זה נמצא מילה במילה בשטמ"ק תמורה מהדורת אילן (דף ז, ע"א, עמ' כא), ואינו נמצא בשטמ"ק תמורה שבש"ס וילנא.

מסקנה: כ"י ר"ש עדני מייצג מהדורה הרבה יותר קרובה לחיבור המקורי מאשר שטמ"ק של ש"ס וילנא.

מקורות הליקוטים העיקריים

להלן החיבורים העיקריים המוזכרים בכל אחת מן המסכתות של שטמ"ק קדשים:

- (1) במסכת זבחים: רש"י כ"י, ריב"א, תוספות הר"ף ותוספות חיצוניות.
- (2) במסכת מנחות: רגמ"ה, רש"י כ"י, תוספות חיצוניות, גיליון, מהר"ם.
- (3) במסכת בכורות: רגמ"ה, רש"י כ"י, ר"ת, ר"י, ר' אלחנן, ר' יהודה מפריש, גיליון, תוספות חיצוניות, תוספי הרא"ש, תוספות כ"י.
- (4) במסכת ערכין: רגמ"ה, ר' אליקים, ר' אלחנן, גיליון, תוספי הרא"ש.
- (5) במסכת תמורה: רגמ"ה, רש"י כ"י, גיליון תוספות, גיליון, הרב המעילי.
- (6) במסכת כריתות: רגמ"ה, ר"י, גיליון, תוספי הרא"ש, תוספות כ"י, גיליון מהר"י.
- (7) במסכת מעילה: ר' אליקים, פירוש לא נודע למי, תוספות הר"ף, תוספות כ"י.
- (8) במסכת תמיד: ה"ר חיים, פירוש הראב"ד, פירוש הרא"ש.

בנספח ה' נמצאת טבלה שמכילה את השכיחויות של כל אחד מן החיבורים המצוטטים בשטמ"ק קדשים.

נספח ג'

יחס רב"א לאגדה, לפילוסופיה ולקבלה

דרכי פירוש האגדות

רב"א מקבל בד"כ את האגדות כפשוטן, בדיוק כמו רש"י. אין הוא מסתכל עליהן דרך המנסרה של הפילוסופיה, אע"פ שידע פרק מסויים בחכמה זו, כפי שעולה מן הדרשות הראשונות בספר הדרשות. ראינו שבשיטותיו המקובצות הוא פוסח עליהן בד"כ, כמו שעשו רוב הראשונים. אך בספר הדרשות, הוא מביא פה ושם במסגרת דרשותיו בציבור, אגדות של חז"ל מן התלמוד או מן המדרשים, והוא מעניק להן אותו טיפול יסודי שהוא מעניק לסוגיות ההלכתיות בתלמוד. הוא מדקדק בלשונן על פי כל דרכי הדיוק של שיטת העיון הספרדית.

מבנה דרשותיו בספר הדרשות, אופייני לדרשות של תקופתו¹. הוא מביא תחילה מאמר חז"ל מן המדרש או מן התלמוד הבבלי, אח"כ הוא שואל עליו שאלות רבות, בד"כ יותר מעשר שאלות, ואח"כ הוא עובר לעיקר הדרשה שבו הוא עונה על אותן שאלות.

אין ספק שרב"א מעדיף פירושים שמתאימים לדברי חז"ל, לכן הוא מעדיף את רש"י על פני הראב"ע והרלב"ג. ובאמת הוא כותב בספר הדרשות (עמ' קעד): "לכך הנכון מה שדרשו רבותינו מקבלי האמת ז"ל ולא תשמע לנבואות שקריות של הרלב"ג ז"ל שכל דברי רבותינו ז"ל הם אמת וצדק"; "ונראה לי ליישב פסוקים אלו על דרך פרש"י ז"ל הגם שיכולתי ליישב בדרך אחרת, איפשר אבחר בדרכו שהוא רבן של ישראל, ומאיר עינינו בתורה שבכתב ובתורה שבע"פ, ומבלעדיו היתה התורה כספר חתום, וכל דבריו מיוסדים על אדני פז דברי רבותינו ז"ל" (עמ' רח).

הפירושים על פי הפשט, שחולקים על פירושי חז"ל נדחים על ידו. בד"כ היחס אל פירוש הראב"ע לתורה הוא שלילי: "ואין הפסוקים מתיישבים כלל" (עמ' רח). אפילו הרמב"ן בפירושו על התורה, כשהוא חורג מפירוש רבותינו, זוכה לביקורת: 'ודוחק. והנכון כמו שדרשו רבותינו ז"ל' (עמ' רנ). לפעמים הוא דוחה גם את הרד"ק: "והאי פירושא ודאי ליתא" (עמ' קמו), או את פירוש הרלב"ג לתורה: "וגם זה פי' לא מחוור" (עמ' רח). ואעפ"כ כשאין פירוש חז"ל על הפסוק, רב"א מקפיד לפרש אותו בדרך הפשט ולא בדרך דרש: 'מכל מקום איני אדרוש על דרך הדרש, גם דרך רש"י ז"ל קשיא לי וכו' (עמ' שעח).

אע"פ שרוב דרשותיו של רב"א הן בשיטת הלימוד התלמודי שלו, שעיקרו דקדוק בלשון, בחסרות ויתרות, באריכות לשון, בנוסחאות מכתבי יד ועוד - נמצאים קטעים פה ושם שמכילים רעיונות נשגבים

¹ ראה מבוא לספר: ר' ישראל די קוריאל, דרשות ומאמרים, ירושלים תשנ"ב, עמ' כב-כג.

בסגנון פילוסופי. פעם אחת הוא ביטא בצורה ברורה את השקפתו על עולם האגדה ועל מטרותיה: "גם יש לך לדעת כי בהרבה מקומות באגדות תמצא במספרם עניינים קבועים בלבבות כי השגחתו יתברך על פרטי מעשה בני אדם כדי לשרש דעת הפילוסופים שמסלקים ההשגחה מן הפרטים. גם רומזות לנו במשלים תמיד שכל פעולותיו יתברך ברצון מכין ובכף היושר ואמת, וכאלו שאלוהו והשיב" (עמ' שפה). על פי השקפה זו הוא פירש את המדרש המוזר (ב"ב לט, ע"ב) על השמש והירח שסירבו לקב"ה למלא את תפקידן ולהאיר על הארץ, כל עוד אין הוא עושה דין למשה רבינו נגד קרח ועדתו. רב"א טוען למעשה כי חז"ל השתמשו בשפה ציורית זו כדי לבטא את הרעיון שאין היקום מתנהל בצורה מיכניסטית וחסרת כוונה כטענת אריסטו, אלא הנהגתו היא על פי כוונת הבורא ועל פי הצדק. אין השמש והירח מאירים על פי חוקי הדטרמיניזם העיוור, אלא על פי רצון ולמטרת צדק.

על הפילוסופיה

רב"א משתמש פה ושם בסגנון פילוסופי. ראשית יש לנו תשע הקדמות בתחילת הספר בסגנון פילוסופי, הראשונה שבהן אינה אלא העתקה ממורה נבוכים (חלק ראשון, פרק ל"ד) שעוסקת במכשולים העומדים בפני לימוד מדעי האלהות. הדרשה שכותרתה 'הקב"ה קושר כתרי אותיות' (עמ' שז-שנח), היא דרשה בסגנון פילוסופי מובהק. היא מטפלת במדרש "כשעלה משה למרום מצאו להקב"ה שהיה קושר כתרים לאותיות" (שבת פח, ע"ב). רב"א פירש על פי הקבלה שהאדם ישיג יסוד הנמצאות ע"י תכונת האותיות וצירופן, "והקשר (שהקב"ה היה קושר) הוא הקיום, כלומר שהוא יתברך סבה פועלת וצוריית לכל הנמצאים עם היותה נבדלת מהם, ולזה קראו הקב"ה לשבור דברי האפיקורוס האומר שהכל במקרה" (עמ' שז). גם הדרשה שכותרתה "על בחוריו לא ישמח ה'" (עמ' שז-שפג), מכילה קטע גדול בסגנון פילוסופי על ידיעת האלהים. "ירצה שמדיעתו את עצמו יודע את הכל, שמדיעתו יתברך נמשך מציאות. וזה ענין עמוק מדרושי הפילוסופים, יתרצו בו כמה מהספקות הנופלים בענין ידיעתו יתברך" (עמ' שפא). נמצאת עוד דרשה בסגנון פילוסופי, היא הדרשה "כחו של דיבור" על ספר שמואל (עמ' רסג-רסט), ומטפלת במשמעות הדיבור. אך היא אינה לרב"א אלא מהר"י גאקון כפי שמעידה חתימתה.

אך דרשות אלו הן מיעוט. רוב הדרשות מתרחקות מן הסגנון הפילוסופי, ולפעמים מבטא רב"א את התנגדותו הנחרצת לפילוסופיה, כגון במשפט הבא: "ולזה קראו 'הקב"ה' (ולא 'סיבה') לשבור דברי האפיקורוס האומר שהכל במקרה" (עמ' שז).

רב"א והקבלה

בשום מקום בחיבוריו, אין רב"א מתייחס לקבלה, להוציא ספר הדרשות. את הזוהר הוא מצטט 12 פעם בספר הדרשות. הוא מתייחס אליו כאל חלק מן התורה שבעל-פה, יחד עם מדרשי חז"ל, והוא מעמיד אותם

באותו מישור כמו המשנה והתלמוד, וכן הוא כותב: "ומיהו צריך לומר, למצוא כן בבירור בדברי רבותינו ז"ל מקבלי הדת באחד מהמדרשים או בזוהר" (עמ' קסח). אך אין הוא מתבטל בפניו. במקרה אחד הוא חולק עליו: "ונראה אי לגבי חכמי הזוהר מילתא זוטרתי היא, לגבי דידה (השונמית) הויא מילתא רבתי היא ... ועוד הקשו חכמי הזוהר .... " (עמ' קעה). הוא מתיחס באמונה לנושא הגלגולים (עמ' עה). וקשה שלא לזכור כי האר"י ז"ל היה תלמידו. מצטט שמועות מפי מקובלים: "שמעתי מפי מקובל גדול שראה בספר קדמון" (עמ' רנא). בדרשה שכותרתה "הקב"ה קושר כתרי אותיות" (עמ' שנו-שנח), מציע רב"א שני פירושים למילה "אותיות" שנמצאת במדרש "כשעלה משה למרום מצאו להקב"ה שהיה קושר כתרים לאותיות" (שבת פח, ע"ב); פירוש ראשון הוא "עתידות, כמו הגידו האותיות לאחור" (ישעיה מא, כג), ופירוש שני על פי הקבלה: "ואם אותיות ממש שמצד תכונתן וצירופן ישיג האדם יסוד הנמצאות כמו שנודע לבעלי הקבלה".

סיכום

רב"א נותר גם בספר הדרשות שלו, איש תלמוד מובהק, אע"פ שהתעניין גם בפילוסופיה וגם בקבלה.

נספח ד'

יחס רב"א למסורת האשכנזית

אין אצל רב"א שום התייחסות מפורשת להבחנה בין ספרדים ואשכנזים. אך פרטים לא מעטים מחייו, מציגים אותו כדמות ספרדית, למרות מוצאו האשכנזי. חינוכו היה ספרדי, רבותיו ספרדים, כתיבתו ספרדית¹. לעת זקנה הוא חי עם שתי נשים, וזה מצטרף לכל הפרטים העושים ממנו חכם ספרדי, על אף מוצאו האשכנזי. כמו כן, ראינו בפרק א', כי מהריט"ק² בתשובה, התייחס אליו כאל חכם ספרדי: "כי באמת לא יעלה על לב לומר שחכם אחד ספרדי יגזור גזרות על חכמי אשכנז".

על אף כל זאת, הרושם החיצוני הוא שרב"א למד לשם לימוד בלבד, ולא בשיטת מר"ן ר' יוסף קארו שהיתה לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא. שיטה זו של ר' יוסף קארו היא הקו העיקרי המאפיין את לימוד כל חכמי ספרד, לא רק חכמי ספרד המוסלמית, אלא אפילו את בעלי החידושים של ספרד הנוצרית, כפי שעמד על כך תא-שמע בספריו על פרשנות התלמוד. לעומתם לימודם של בעלי התוספות לא חתר ברוב המקרים לקראת הפסיקה. ניתן היה להסיק כי מבחינה לימודית, רב"א קשור למסורת האשכנזית. אך הרושם החיצוני אינו לגמרי מדויק.

ואכן, הבה נבדוק מה יחסו של רב"א אשכנזי לפסק. בסי' כ"ה של השו"ת שלו, נמצאת בקשה של "עוזו בן ר' שמעון נחמני"³ - אחד מתלמידיו של רב"א, שכותב לרבו ומבקש ממנו לאשר את הבנתו נגד הבנה מוטעית של "איש חסר דעת לגמרי אין לו ידיעה בין ימינו לשמאלו ובהמה רבה... אבל האיש ההוא מצא לו חבר איש מחזיק עצמו בגברא רבא וראיתו דאינו ראוי לרועי בקר ה"ה הרבי שלמה ברוך"⁴, "וישלח לי שטה אחת או שתיים וכו' כי השטה המקובצת איני שואל כי ידעתי יצטרך לה מר לאיזה פסק"⁵. בתשובתו מפרש רב"א את כל הסוגיא לתלמידו ומאשר לו את הבנתו. תשובה זו היא מעין נוסחה בתרא של שטמ"ק ב"מ על דף י"ב, והיא מכילה את הציטוטים שנמצאים בשטמ"ק ב"מ.

התלמיד ביקש כמה עמודים ולא את כל **שיטה מקובצת** של ב"מ, כי יודע הוא שרב"א צריך אותה כדי לפסוק ממנה. תלמיד זה חשף לנו את אחת המטרות המרכזיות בלימודו של רב"א: הפסק. ואין שום ספק כי

1 כתב היד של שטמ"ק חולין הוא אוטוגראף וכתיבתו ספרדית. על כתב היד של שטמ"ק חולין, ראה פרק ב', תחת הכותרת 'שטמ"ק חולין'.

2 שו"ת ר' יום טוב צהלון, סי' ק"ס.

3 ר' עזוו נחמני היה אחד מחכמי אלכסנדריה (שוחטמן, גאויזון, עמ' 87).

4 שו"ת רב"א, עמ' קצז.

5 שו"ת רב"א, עמ' קצט.

שמע את זה מרבו. נטיית רב"א לפסק באה לידי ביטוי מובהק בשטמ"ק ב"ק בה הוא מסכם כמעט כל סוגיא בפסק הלכה של המאירי או של הרמ"ך ולפעמים של ר' יהוסף הלוי נ' מיגש.

בנוסף לזה ראינו בפרק א' שבמעט הזמן שישב רב"א בצפת התבססה סמכותו ההלכתית עד כדי כך שאחרי שובו למצרים, פנו אליו מצפת בבעיה חמורה של ייבום כלתו של ר' יוסף קארו – בעיה שעוררה פולמוס גדול. לקמן, בקטע המוקדש לשו"ת של רב"א, נראה כי בני דורו של רב"א התייחסו אליו כאל אחד מפוסקי הדור.

כמו כן ראינו בפרק ה' שרב"א מתייחס אל בעלי התוספות כאל מפרשים ולא כאל פוסקים. כך הוא כותב בשטמ"ק כתובות (ח"א, עמ' 1ג-2): "ודע שאין דרך התוספות שלנו לפסוק הלכה כי אם לפרש שמעתא בדרך שקלא וטריא וכך קבלנו מרבותינו". זוהי הגישה הספרדית לגבי רש"י והתוספות. ואכן, ר' יוסף קארו כותב (ב"י, או"ח סי' י', סד"ה היה לה ארבע ציציות): "ולענין הלכה נראה דאע"ג דהרא"ש מפרש כפירוש רש"י, כיון דרש"י מפרש הוא ולא פסקן, הו' להו הרמב"ם והרא"ש ז"ל חד לגבי חד והלכה כהרמב"ם ז"ל דמסתבר טעמיה". וכן כתב הרדב"ז בתשובה (ח"ד, סי' ק"פ): "כל שכן שיש בידינו כלל גדול כי רש"י מפרש הוא לא פוסק ויותר יש לסמוך על בעלי הפסק". אך מהרש"ל רואה את בעלי התוספות כפוסקים לכל דבר, ולכן הוא קבל על ר' יוסף קארו שנטה לפסוק כדעת הרמב"ם ולא נתן משקל מספיק לתוספות. ורבותיו של רב"א שאליהם הוא מתייחס כאן, הם בלי שום ספק הרדב"ז ור' ישראל די קוריאל. א"כ יש השפעה ספרדית חזקה בחינוכו של רב"א. אם מתחשבים בעובדות שרוב לימודו היה לשם לימוד בלבד ולא לצורך פסיקה, וכן שרוב לימודו נסב סביב רש"י והתוספות, כאשר כל יתר הראשונים, גם כשהוא מקדיש להם מקום נכבד בחיבוריו, אינם מובאים אלא כדי להאיר ולחדד את דברי רש"י והתוספות⁶ - הרי שיש מזיגה מעניינת באופיו של רב"א, בין חינוכו הספרדי לבין נטיותיו לעבר העולם האשכנזי שממנו בא. ואין ספק כי עובדות אלה זיכו אותו בתואר של רב ראשי לירושלים לקהילה הספרדית והאשכנזית כאחד.

אפשר להתרשם מאי-תלותו במסורת הפסיקה האשכנזית מן הויכוח שהיה לו עם ר' יהוסף אשכנזי. בסימן א' ובסימן ב' של שו"ת רב"א נמצאת מחלוקת עזה בין רב"א ור' יהוסף אשכנזי בנושא השמיטה. ר' יהוסף אשכנזי (שם סי' ב', עמ' מד1) מתייחס לנאמנותו לפוסקי אשכנז הראשונים בזה"ל: "וכן מצאנו וקבלנו מרוב חכמי ארצנו ורבותינו אבותינו ספרו לנו שרבינו שמשון ורבינו יצחק אחיו ז"ל כך פסקו ג"כ". דבר זה לא הרשים במיוחד את רב"א.

⁶ "הרי הצעתי לפניך כל מה שכתבו הראשונים ז"ל ומתוכם נלמוד פירוש רש"י והתוספות ז"ל גם אם לא כדבריהם" (ח"א, עמ' לג1). יש להסיק שני דברים ממשפט זה: 1) רב"א האמין כי הצליח לשים יד על כל פירושי הראשונים האפשריים, וזה מדגים את הנטייה האנציקלופדיסטית שהיתה לו ושאפיינה את הדור שלו. 2) הטוטליות הזאת לא נבעה רק מן הצורך להקיף את כל היידע, אלא גם מן הרצון למקם את פירושי רש"י והתוספות בתוך התמונה הכללית.

נספח ה'

אופיו של רב"א ורישומו בדורו

אופיו של רב"א

המחלוקת על הנגידות ומחלוקותיו עם כמה מחכמי דורו אינן מאפיינות בשלמות את רב"א. רב"א בלי שום ספק בטוח בעצמו. הוא מכיר בערך עצמו: "שאלה זו כבר נשאלה לפני רבני וחכמי הגליל יצ"ו ולהיות כי הכל חייבים לקבל דבריהם מבלי חקירה בעבור כי רבו שנותם וחכמתם מזולתם, לכן השיבו בקוצר וכו' וגם אני היה לי לתפוש דרכם דרך קצרה שת"ל לא יחרף לבבי מימי כי עסק הגמרא הקנני מנעורי וימי הנעורים זכו והיו דרופתקי דאורייתא, כמה שינות עוררתי מעיני וכמה לילות על עומקה של הלכה לא נתתי שנת לעיני ולעפעפי תנומה, וכמה מאכלות הסרחתי שלא אכלתי אותם בעתם על עסק הגמרא וחלבי ודמי שמתני על התורה. ועל כן בחוות דעי אף אני הוה סגי, אבל לאיתויי מבעת בהוראה צריך להאריך בראיות וכו' (סי' יד, עמ' קג). הוא משתבח מידי פעם בפעם "שזכה להסכים לדעתו"¹ של ראשון זה או אחר. הוא בטוח בהבנתו ומשבח אותה². הוא חולק על כמה מגדולי חכמי דורו³, לפעמים עם נימת זלזול מסויימת, כגון נגד

¹ בשטמ"ק כתובות: "וזכיתי להסכים לדעתו" [של הר"ש בגליון תוספות] (ח"א, עמ' 4ט); "ברש"י ז"ל כתיבת יד", "וזכיתי להבין דבריו על לשון סתום" (ח"א, עמ' קנא1); "וזכיתי לדעתו" (של הרא"ה) (ח"א, עמ' 4ז); "וזכיתי להסכים לדעתו" [של הרא"ה] (ח"א, עמ' מא4); "משמע [מן הרא"ה] כמו שכתבתי וזכיתי לדעתו ז"ל" (ח"א, עמ' 4סג); "ומאי דפרישנא אנן, היינו כפירושא בתרא [של שיטה ישנה] וזכיתי לדעת גדולים" (ח"א, עמ' קעה2).
בשטמ"ק חולין: "שוב מצאתי להר"ף ז"ל וכו' ע"כ וזכיתי להסכים לדעתו (עמ' 19ב); שוב מצאתי להרמב"ן ז"ל שכתב כן וזכיתי לדעתו" (עמ' 105א);

² בשטמ"ק חולין (עמ' 105א): "שוב מצאתי להרמב"ן ז"ל שכתב כן וזכיתי לדעתו וכו' ". בשטמ"ק כתובות: "ומה שכתבתי נראה לי נכון וקצר" (נגד פירוש "שיטה ישנה") (ח"א, עמ' 1ב); הוא דוחה שם (ח"א, עמ' 2ז) את פירוש הגאונים ונותן פירוש משלו, ואח"כ הוא כותב: "שוב מצאתי און להאי פירושא דפרישנא מתשובה אחת להרב הגדול ר' יהוסף הלוי בן מיגש ז"ל רבו של הרמב"ם וכו' וזכיתי להסכים לדיוקו והוא נכון"; "כך היה נראה לפרש איפכא מכל המפרשים" (ח"א, עמ' 4ב); רב"א מציג פירוש שונה משל רש"י ומסיים "והוא הנכון" (ח"א, עמ' 2כ); הוא מדייק מרש"י, ומכריז כי מצא את הדבר אח"כ "ברש"י ז"ל כתיבת יד", ואח"כ: "וזכיתי להבין דבריו על לשון סתום" (ח"א, עמ' קנא1); "ולשיטה זו ניהא כמה קושיות דאיכא בשמעתא זו, וכעת לא יכולתי להאריך, ואתה המעיין שים שכלך בעין טובה בפ' שמועה זו ותמצאנה טוב טעם" (ח"א, עמ' קנט2); ומ"מ במאי דפרישנא ניהא הכל דוק ותשכח וכו' ומיהו לשיטת התוס' לא מיישבא שפיר, וכי מעינת בה שפיר גם לשיטת התוס' אתיא שפיר" (ח"א, עמ' קפ3); "ולפי דרכנו יש לפרש וכו' " (ח"א, עמ' קצט2); "וזכיתי לדעתו" (של הרשב"א) (ח"א, עמ' רח4); מפרש ומתבסס על רש"י, מעיר כי במהדורא קמא של רש"י יש

מהריב"ל או ר' יהוסף אשכנזי (ועוד יותר נגד ר' חיים כפוזי כפי שראינו לעיל), והוא גם לא מהסס לחלוק על רוב הראשונים ועל רבו הרדב"ז, ואינו נכנע אלא בפני דעת רש"י ובד"כ גם בפני דעת בעלי התוספות⁴. נושא זה טופל בהרחבה בפרק ה'.

הבטחון העצמי המופגן ע"י רב"א אינו צריך להטעות אותנו. אין שום יהירות אצל חכם זה. להיפך, ביטויי הענווה אצלו רבים מאד, ואין ספק שבטחונו העצמי נובע מאהבת האמת. ואכן פעמים מספר נמנע רב"א מלפסוק, והכריז שהוא ירא הוראה, ובראש התשובה סי' ל' כתב: "תשובה: מיראי הוראה אני" (עמ' רכז), וכן כתב באותה תשובה: "לכן אני בעניי ההולך בעקבות הראשונים" (עמ' רכט). בתשובה הראשונה שכתב בשנותיו האחרונות, ושעוסקת בפטור פירות של גוי בא"י מתרומות ומעשרות, הוא מספר כי פנו אליו לפני שנים רבות, כדי לחוות את דעתו בנושא, והוא נמנע מלעשות כך, והסיבה היא: "ובאותו הקבוץ היו שני רבתי מהר"ר דוד בן אבי זמרה זצ"ל ומהר"ר ישראל די קוריאל זצ"ל, לכן אני משכתי ידי כי מי יבוא אחרי המלכים האלה וכו' " (עמ' א). באותה תשובה נמצא סיפור על התלמיד בשיירה שהוזכר כבר בעבודתנו, ושמגלה את עדינות נפשו של רב"א. נזכיר שוב סיפור זה: רב"א נזהר מלהגיב נגד תלמיד מתחסד שליווה אותו בשליחותו למען ירושלים, אע"פ שתלמיד זה פגע בו כשהטיח בפניו שאין הוא נזהר בהלכה, ואינו מעשר; ואלה דבריו: "ומעיד אני וסהדי במרומים כי זה ימים על עסקי עיר הקדש יצאתי

פירוש שונה, " ומ"מ מאי דכתיבנא ניהא " (ח"ב, עמ' 1א); הריב"ש והרא"ה תירצו את רש"י, "ואינו מחוור", ומה שכתבתי לתרץ פירושו של רש"י נראה לי נכון" (ח"ב, עמ' 2א); הקשו בתוס' וכו' ותירצו וכו' ולמאי דפרישנא במתני' ניהא טפ"י" (ח"ב, עמ' קלז2).

3 הוא חולק על ר' יוסף קארו בשו"ת כמה פעמים: (1) סי' יד, עמ' קז. (2) סי' יז, עמ' קלה. (3) "וראיתי להרב המובהק כמהרר"י קארו ז"ל שכתב בספרו בשם כמהרר"י בי רב ז"ל על שם הרבי דוראן זצ"ל וכו' ואני לא מצאתי לשון הר' דוראן ז"ל אלא כאשר כתבנו לשונו" (רב"א הביא לפני כן תשובת הרשב"ץ) (סי' יח, עמ' קמד). (4) "וכמו שנדחק מהר"י קארו ז"ל והגיה לשונו בספר בית יוסף ע"ש" (סי' כא, עמ' קעט). (5) חולק על מר"ן ב"י: "ולא נהירא וכו' ולא ירדתי לסוף דעתו בזה" (סי' כד, עמ' קצא). (6) חולק על ר' יוסף קארו בבעיית הגירסאות בתלמוד: "ונשאל הרב רבי אברהם החסיד ז"ל בנו של הרב ז"ל למה אמר אביו יראה לי, והלא גמרא ערוכה היא בריש ב"ק וכו' ולא נהירא תשובתו וכמו שכתוב בכסף משנה והעלה דהיותר קרוב שלא היה גורס וכו' ואין דרכנו לתרץ לשון הרב ז"ל בחילוף גירסא אי לא אשכחן לה בשום ספר כתיבת יד והכא לא אשכחן שינוי בזה בספרים וכל שכן דגרסינן נמי הכי בשמעתין בפרק הזורק" (סי' לט, עמ' רעו).

4 בשטמ"ק חולין, הביטוי השגור בפי רב"א אחרי ציטוטים רבים מן הראשונים, הוא: "ולא ידעתי מהו": (1) נגד התוספות שהקשו על רש"י: עמ' 26ב, עמ' 91ב. (2) נגד "שיטה": עמ' 42ב, עמ' 112א. (3) נגד הר"ן: עמ' 53ב, עמ' 76ב. (4) נגד הרמב"ן: עמ' 69א. (5) נגד הר"ף: עמ' 69א, עמ' 91ב. (6) נגד הרא"ש: עמ' 70א. (7) נגד הריטב"א: עמ' 75א. (8) נגד הרשב"א: עמ' 103א. (9) נגד ר' ישעיה: עמ' 116א. במקרים לא מעטים מדובר בראשונים שהקשו על רש"י, ורב"א תמה עליהם.

בשטמ"ק כתובות: על דברי התוספות: "ולא ידעתי מהו" (ח"ב, עמ' 4). על תלמיד הרשב"א: "ולא ידעתי מהו" (ח"ב, עמ' קנח1). על רבו הרדב"ז: "ולא ידעתי מהו" (ח"א, עמ' לא1). על הראב"ד: "והשיג עליו הראב"ד ... ולא ידעתי מהו" (סי' לו, עמ' רסז).

בשיירה ונטפל עמי אחד מהתלמידים והיה עיף ויגע ומוטל ברעב וזימנתי אותו לסעוד עמדי והשיב שאינו אוכל בלתי מעושר והחרשתי" (עמ' א). כאן מגיעה לשיאה ענוותנותו של אחד מגדולי חכמי ישראל בעת ההיא שמחריש בפני תלמיד שמעז להטיל דופי באדיקותו. ואכן למרות הויכוחים שהיו לרב"א בעניין הנגידות ועם חכמים מסויימים, הוא למעשה השתדל תמיד להתרחק מוויכוחים, כפי שעולה מתשובה סי' כ"ו: "וראיתי מי שפירש דבור זה באופן אחר ואעלים עיני בו כי אין כוונתי להשיג אלא להוציא הדין לאמתו כאשר יורוני מן השמים ואוזן מלין יבחן" (עמ' ריז).

רישומו של רב"א בדורו

להלן שתי עדויות חשובות מבני דורו: (1) בתשובת מהרשד"ם (סי' ל"ז): "גדול מרבן שמו רב"א"; (2) ר' ישראל נג'ארה כותב עליו בספרו "מימי ישראל": "איש אלהים קדוש עסקן ורב פעלים קנא ונוקם מציל עשוקים ומנהיג גדול".

יש לנו כאן עדות של אחד מגדולי הדור (מהרשד"ם) לגבי הרושם האדיר שעשתה למדנותו של רב"א על בני דורו, ועדות של אישיות בולטת כמו ר' ישראל נג'ארה לגבי פעלתנותו והתמסרותו לענייני הכלל. ואמנם עיסוקיו הציבוריים נותנים אותותיהם בחיבוריו המאוחרים. בשטמ"ק חולין⁵ ובשטמ"ק כתובות⁶ מתלונן רב"א שאין לו פנאי. בשלש הבבות אין זכר לתלונה זו בכלל, כי הוא חיברן בשנותיו הראשונות במצרים, אולי כאשר הרדב"ז היה עדיין במצרים.

⁵ "ועוד יש להאריך בזה ואין הפנאי מסכים" (שטמ"ק חולין, עמ' 13ב, 24א). אין לו זמן להאריך (שם, עמ' 13ב, 24א, 33ב, 96ב). אין לו פנאי בגלל צרות עם ישראל (שם, עמ' 89א, 91ב).

⁶ "ועוד היה לי להאריך, ולאפס פנאי כעת לא הארכת, ובעזר העוזר האמיתי עוד אשוב על כל זה לברר וללבן האמת, ואל האמת ידריכנו בדרך האמת" (שטמ"ק כתובות, ח"א, עמ' 1ג). "התוס' ז"ל האריכו ולאפס פנאי כעת לא יכולתי לפרש דבריהם" (שם, ח"א, עמ' 2ה).

נספח ו'

לוחות ותרשימים

של מופעי הספרים

בספריית רב"א

ספריית כתבי היד של ר' בצלאל אשכנזי

סימני החיבורים המצוטטים:

כ שטמ"ק כתובות ק שטמ"ק ב"ק מ שטמ"ק ב"מ ב שטמ"ק ב"ב
ה שטמ"ק חולין ש שו"ת כמ כללי התלמוד מהדורת מארכס
כש כללי התלמוד מהדורת שוחטמן ד דרשות

ליד כל חיבור שמצוטט בהרחבה בשיטה מקובצת מסוימת, רשמנו באחוזים את הכמות היחסית של חיבור זה בתוך שיטה מקובצת זו. אם החיבור היה בכ"י בימי רב"א ונמצא בידינו כיום, רשמנו 'כ"י' בעמודה שכותרתה 'כ"י/אבוד/לא ידוע'; אם החיבור אבוד, רשמנו שם 'אבוד', ואם הוא לא ידוע, רשמנו שם 'לא ידוע'.

חיבור מצוטט	חיבורים מצוטטים	מתי נדפס	כ"י/אבוד/לא ידוע	שכיחות	אחוז בתוך שטמ"ק
חז"ל					
1 ירושלמי כתיבת יד	ש		כ"י	1	
2 כתבי יד של התלמוד הבבלי	כ, ק, מ, ח, ד		כ"י		
3 מכילתא כתיבת יד	ד		כ"י	1	
4 ספרא (ת"כ) כתיבת יד	ד		כ"י	4	
5 ספרי דברים ... ע"כ גליון	ד		כ"י	1	
ספרי דברים בספר כתיבת יד ישן מדויק	ד		כ"י	4	
6 מדרש רבות ספרי דוקני כתיבת יד	ד		כ"י	4	
7 מדרש איכה כתיבת יד	ד		כ"י	2	
8 פסיקתא (דרב כהנא)	ד	בובר, תרכ"ח	כ"י	4	
9 פסיקתא רבתי	ד	פראג תיג-תטו	כ"י	2	
10 מדרש שוחר טוב כתיבת יד	ד		כ"י	1	
11 מדרש משלי כתיבת יד	ד		כ"י	1	
12 תנא דבי אליהו	ד	ונציה שנ"ח	כ"י	2	
13 מסכת כלה	כ		כ"י	1	
14 ילקוט ספרי כתיבת יד	ד		כ"י	1	
גאונים					
15 דרכי התלמוד שחיבר רב סעדיה גאון בלשון ערבי (מיוחס)	מ, כמ		אבוד	5	
16 תשובות גאונים	כ, ק, מ, ד		אבוד ברובו	25	0.2% כ
17 ליקוטי הגאונים על מס' כתובות	כ		אבוד	65	0.5% כ
18 ספר המקנה לרבינו האיי גאון	ש	ויניציה שס"ב	כ"י	1	
צפון אפריקה					
19 פירוש ר"ח לב"ק	ק	ש"ס וילנא חלקי + השלמות אח"כ	כ"י	36	
20 פירוש ר"ח לב"מ	מ	ש"ס וילנא חלקי + השלמות אח"כ	כ"י	141	1.4% מ
גליון על ר"ח בב"מ	מ		לא ידוע	1	
21 מפתח התלמוד של ה"ר נסים גאון הועתק מלשון ערבי	מ	וינה 1847 על ברכות, שבת ועירובין	כ"י	2	
ספרד					
22 תשובות הרי"ף מועתקות מלשון ערבי	כ, מ	ליוורנו תקמ"א + השלמות	כ"י	15	

ספריית כתבי היד

	חיבור מצוטט	חיבורים מצוטטים	מתי נדפס	כ"י/אבוד/לא ידוע	שכיחות	אחוז בתוך שטח"ק
			אח"כ			
23	פירוש ר' יוסף נ' מיגאש על מסכת כתובות	כ	ליקוטים ירוש' תשנ"ה	אבוד	54	
24	חידושי ר' יוסף נ' מיגאש לב"ב	ב, ש	אמסטרדם תס"ב	כ"י	376	18.5% ב
	גליון על ר' יוסף נ' מיגאש בב"ב	ב		אבוד	6	
25	תשובות ר' יוסף נ' מיגש	כ, ק, ב, מ, ש	שלוניקי תקנ"א	כ"י	50	1.16
26	תלמיד ר' יוסף נ' מיגש	ק		אבוד	1	
27	פי' הראב"ע למשלי	ד	אוקספורד תר"מ	כ"י	1	
28	הרמ"ה על גטין	ש	שושנה, ירוש' תשמ"ט	כ"י	4	
29	פרטי הרמ"ה לב"ק	כ, ק, ש		אבוד	189	5% ק
30	פריטי הרמ"ה על ב"ב	כ, ש	שלוניקי תק"ן	כ"י	8	
31	רמ"ה על סנהדרין	כ, ש, כמ, כש, ד	שלוניקי תקנח	כ"י	18	
32	מחברת מחלוקתם של הרמ"ה והרמב"ם	כ	פריס תרל"א	כ"י	1	
33	תשובות הרמ"ה	כ, ב, ש	שלוניקי תקנט+השלמות	כ"י	3	
34	שיטת הר"מ מסרקסטה לב"ק	ק, ש		אבוד	103	2.4% ק
35	שיטת הרמ"ך לב"מ	מ		אבוד	196	4.6% מ
	גליון על הרמ"ך	מ		אבוד	1	
36	עליות רבינו טודרוס הלוי ליבמות	ש	נאווי-דוואפר תקס"ח	כ"י	3	
37	עליות דרבנו יונה לב"ב	כ, ב, ש, כמ, כש	ירוש' תשכ"ו	כ"י	422	28% ב
38	פי' רבינו יונה לאבות	ד	ברלין תרח-תרט	כ"י	2	
39	תלמידי ר"י על מסכת כתובות	כ, ש		אבוד	419	5 ¼ % כ
40	תלמיד(י) הרב יונה על ב"מ	מ		אבוד	4	
41	חידושי הרמב"ן ליבמות	ש	המבורג ת"ק	כ"י	5	
42	חידושי הרמב"ן לכתובות	כ, ש, כמ	מיץ תקכ"ה	כ"י	304	6.2% כ
43	חידושי הרמב"ן לגיטין	ש	זולצבאך תקכ"ב	כ"י	6	
44	חידושי הרמב"ן לקידושין	כ, ש	שלוניקי תקיט	כ"י	5	
45	חידושי הרמב"ן לב"מ	כ, ק, מ, ש, כמ, כש	ירוש' תרפ"ט	כ"י	373	9.8% מ
46	חידושי הרמב"ן למכות	ח	ליוורנו תק"ה	כ"י	1	
47	חידושי הרמב"ן לשבועות	ש, כש	שלוניקי תקנ"א	כ"י	2	
48	חידושי הרמב"ן לע"ז	ח	ליוורנו תק"מ	כ"י	1	
49	חידושי הרמב"ן לחולין	ח	ליוורנו תק"ע	כ"י	228	8.3% ח
50	הלכות בכורות של הרמב"ן	ש	ליוורנו תקנ"ד	כ"י	1	
51	תלמידי הרמב"ן על איוב	ד		לא ידוע	1	
52	פירוש ר' נתן בר יוסף תלמיד הרמב"ן להלכות נדרים של הרמב"ן	כ		אבוד	1	
53	חידושי תלמיד הרמב"ן ליבמות	ש		לא ידוע	1	
54	חידושי הרא"ה ליבמות	כ		אבוד	1	
55	חידושי הרא"ה לכתובות	כ	פראג תפ"ב	כ"י	419	7.7% כ
56	חידושי הרא"ה לקידושין (המודפס מזויף)	כ		אבוד	1	
57	חידושי הרא"ה לב"ק	ק, ש, כמ, כש		אבוד	198	4.4% ק

ספריית כתבי היד

מספר	חיבור מצוטט	חיבורים מצוטטים	מתי נדפס	כ"י/אבוד/לא ידוע	שכיחות	אחוז בתוך שטח"ק
58	חידושי הרא"ה לב"מ	כ		אבוד	1	
59	חידושי הרא"ה לחולין	ח		אבוד	194	4% ח
60	חידושי דון קרשקש וידל תלמיד הרא"ה על מסכת כתובות	כ	ירוש' תשמ"ג	כ"י	11	
61	חידושי יבמות מחכם גדול מתלמידי הרא"ה	כ		אבוד	3	
62	חידושי הרשב"א לשבת	ש	קושטא ת"פ	כ"י	3	
63	חידושי הרשב"א לעירובין	ש	וארשה תרנ"ה	כ"י	1	
64	חידושי הרשב"א לר"ה	כמ	קושטא ת"פ	כ"י	1	
65	חידושי הרשב"א ליבמות	כ, ש, כמ	קושטא ת"פ	כ"י	11	
66	חידושי הרשב"א לכתובות	כ, ק, ש, כש	ירוש' תשל"ג	כ"י	437	6.6% כ
67	חידושי הרשב"א לנדרים	כ, ש	קושטא ת"פ	כ"י	1	
68	חידושי הרשב"א לקידושין	כ, ש	קושטא תע"ז	כ"י	7	
69	חידושי הרשב"א לב"ק	כ, ק, ש, כמ, כש	קושטא ת"פ	כ"י	632	14.7% ק
70	חידושי הרשב"א לב"מ	כ, מ, ש, כמ, כש	ירוש' תרצ"א	כ"י	460	11% מ
71	חידושי הרשב"א לב"ב	כ, ב, ש, כמ, כש	ירוש' תשי"ז	כ"י	488	23% ב
72	חידושי הרשב"א לסנהדרין	ב		אבוד	1	
73	חידושי הרשב"א לשבועות	ש	שלונקי תפ"ט	כ"י	1	
74	חידושי הרשב"א לע"ז	כמ	ירוש' תשכ"ו	כ"י	1	
75	חידושי הרשב"א לנידה	כ	אלטונה תצ"ז	כ"י	1	
76	תשובת הרשב"א "מהתשובות כתיבת יד אשר בידי מלבד התשובות של הדפוס"	ש	רע"ט-תרכ"ח	כ"י	9	
77	תורת הבית להרשב"א (הארוך או הקצר?)	כמ	ונציה שס"ח	כ"י	3	
78	פירוש למ"ק של ה"ר חיים בר דוד תלמיד הרשב"א	כמ		לא ידוע	1	
79	ספר צרור הכסף של ה"ר חיים בר דוד תלמיד הרשב"א	ב	ניו יורק תשד"ם	כ"י	1	
80	חידושי תלמיד(י) הרשב"א לכתובות	כ, ש		אבוד	89	0.7% כ
81	חידושי תלמיד(י) הרשב"א לקידושין	כ, ש		אבוד	6	
82	חידושי תלמיד(י) הרשב"א לב"ק	כ		אבוד	2	
83	חידושי תלמיד(י) הרשב"א לב"מ	כ		אבוד	1	
84	חידושי הריטב"א לשבת	ש	ניו יורק תשכ"ז, ירושלים תש"ן	כ"י	2	
85	חידושי הריטב"א לעירובין	ש, כמ, כש	אמסטרדם תפ"ט	כ"י	4	
86	חידושי הריטב"א ליומא	דרשות	קושטא תקי"ד	כ"י	1	
87	חידושי הריטב"א ליבמות	כ, ש, כמ, כש	ליוורנו תקמ"ז	כ"י	18	
88	חידושי הריטב"א לכתובות, מהדורא קמא	כ		אבוד	1	
89	חידושי הריטב"א לכתובות	כ, ש, כמ, כש	אמסטרדם תפ"ט	כ"י	1199	14.7% כ
90	חידושי הריטב"א לנדרים	כ, ש	ליוורנו תקנ"ה	כ"י	2	
91	חידושי הריטב"א לגיטין	כ, ש	שלונקי תקי"ח	כ"י	19	
92	חידושי הריטב"א לב"מ	כ, מ, ש, כמ, כש	ונציה שס"ח (חלקי); אמסטרדם תפ"ט (שלם)	כ"י	1044	20% מ
93	חידושי הריטב"א לב"ב	ש	ניו יורק תשי"ד	כ"י	1	
94	חידושי הריטב"א לשבועות	ש, כמ, כש	ליוורנו תק"מ	כ"י	9	

ספריית כתבי היד

חידוש מצוטט	חיבורים מצוטטים	מתי נדפס	כ"י/אבוד/לא ידוע	שכיחות	אחוז בתוך שטח"ק
95	חידושי הריטב"א לחולין	ח	פראג תצ"ה	כ"י	25
96	שו"ת הריטב"א	ש	ניו יורק תש"ב	כ"י	7
97	פירוש הרא"ש למסכת נדרים	כ, ש, ד	ש"ס וילנא	כ"י	3
98	פירוש הרא"ש למסכת נזיר	כ	ש"ס וילנא	כ"י	2
99	תוספות הרא"ש לברכות	כ	ורשה תרס"ג	כ"י	1
100	תוספות הרא"ש לעירובין	כש	ת"א תשל"א	כ"י	1
101	תוספות הרא"ש למסכת כתובות	כ	ת"א תשל"ג	כ"י	366
102	תוספות הרא"ש לגטין	ש	ורשה תרפ"ז	כ"י	6
103	תוספות הרא"ש למסכת קידושין	כ, ש	פיסא תקס"ו	כ"י	2
104	תוספות הרא"ש למסכת ב"ק	כ, ק, מ, ח, ש, כמ, כש, ד	אבוד	אבוד	351
105	תוספי תוספות להרא"ש לב"ק	ק	אבוד	אבוד	15
106	תוספות הרא"ש למסכת ב"מ	כ, ק, מ, ח, ש, כמ, כש	ירוש' תשי"ט	כ"י	419
107	גליון על תוספות הרא"ש של ר' שמואל הלוי נ' חכם על ב"ק	ק	לא ידוע	לא ידוע	1
108	תוספי תוספות להרא"ש על ב"מ	מ	אבוד	אבוד	9
109	תוספות הרא"ש למסכת ב"ב	כ, ב, ש, כמ, כש	אבוד	אבוד	318
110	תוספי הרא"ש למכות	כמ	אבוד	אבוד	1
111	תוספות הרא"ש שבועות	כ	ליוורנו תקי"ז	כ"י	2
112	תוספות הרא"ש לעדיות	מ	אבוד	אבוד	1
113	תוספות הרא"ש להוריות	כמ, כש	פראג תפ"ה	כ"י	3
114	תוספי/ות הרא"ש לחולין	ח	ת"א תשל"ג	כ"י	109
115	תוספות הרא"ש לבכורות	ש	אבוד	אבוד	4
116	תוספות הרא"ש למסכת ערכין	כ, כמ, כש	אבוד	אבוד	4
117	רמזי הרא"ש אשר חבר בנו הר"י בעל הטורים ז"ל	ש	אבוד	אבוד	1
118	חידושי הרי"ף לנדרים	ד	אבוד	אבוד	2
119	הרי"ף על מו"ק	ד	לא ידוע	לא ידוע	1
120	חידושי הר"ן לפסחים	ד, כמ	בני ברק תש"ל	כ"י	3
121	חידושי הר"ן ליבמות	כמ, כש	אבוד	אבוד	2
122	חידושי הר"ן לב"מ	כ, מ, ש, כמ, כש	דיהרנפורט תקפ"ג	כ"י	272
123	חידושי הר"ן לב"ב	כ, ב, ש, כמ, כש	ירוש' תשכ"ג	כ"י	230
124	חידושי הר"ן לסנהדרין	כ, ש, כמ	זולצבאך תקכ"ב	כ"י	14
125	חידושי הר"ן לחולין	ח	זולצבאך תקכ"ב	כ"י	114
126	חידושי הריב"ש לכתובות	כ	אבוד ברובו	אבוד ברובו	148
127	חידושי הריב"ש לב"מ	מ, ש	אבוד	אבוד	65
128	ליקוטי הריב"ש לב"מ	ב"מ	לא ידוע	לא ידוע	17
129	תשובות הרשב"ף	ש	אמסטרדם תצ"ח	כ"י	18
130	חידושי הרשב"ף לב"מ	מ	לא ידוע	לא ידוע	19
131	שו"ת הרשב"ש (ובנו הר"ש)	ש	ליוורנו תק"ב	כ"י	3
132	האפודי על שופטים	ד	לא ידוע	לא ידוע	1
133	ר' שמואל די וידע על ב"מ	מ	לא ידוע	לא ידוע	24
134	מהר"י אבוהב על ב"מ	מ, ש	לא ידוע	לא ידוע	54

ספריית כתבי היד

חידוש מצוטט	חידושים מצוטטים	מתי נדפס	כ"י/אבוד/לא ידוע	שכיחות	אחוז בתוך שטח"ק
135	גליון על ב"ב	ב	לא ידוע	22	
	פרובנס				
136	חידושי הראב"ד לכתובות	כ	אבוד	1	
137	חידושי הראב"ד לגטין	ש	אבוד	1	
138	חידושי הראב"ד לב"ק	כ, ק, ח, כש	כ"י	331	7.2% ק
139	חידושי הראב"ד לב"מ	כ, מ, ב, ש, כש	אבוד	473	8% מ
140	חידושי הראב"ד לב"ב	ב, כמ	כ"י	225	7% ב
141	חידושי הראב"ד לע"ז	כש	כ"י	1	
142	חידושי הראב"ד לחולין	ח	אבוד	30	0.45% ח
143	השגות הראב"ד על בעל המאור בב"מ	מ, ב	כ"י	59	1 %
144	דברי הריב"ב בין הרז"ה והראב"ד	ב"מ	כ"י	ראב"ד : 5 רז"ה: 7	
145	פירושי הראב"ד לת"כ (רב"א ציטט גם ממה שעדיין לא הודפס)	ח, ד	כ"י	17	0.4% ח
146	רבינו יהונתן על עירובין	כמ	כ"י	1	
147	פירושי רבינו יהונתן הכהן על ההלכות למס' כתובות	כ	כ"י	36	0.3% כ
148	רבינו יהונתן הכהן מלוניל ב"ק	כ, ק	כ"י	162	4.1% ק
149	רבינו יהונתן על הרי"ף בב"מ	מ, כמ	כ"י	167	2.15% מ
150	רבינו יהונתן על ב"ב	ב, כמ	אבוד	48	1.2% ב
151	בעל העיטור	ש	כ"י	6	
152	בעל ההשלמה (=תוס' חד מקמאי)	ש	כ"י	1	
153	ספר המעילי לרבינו מאיר בר שמעון המעילי על כתובות	כ	אבוד	10	
154	פירוש הרב המעילי לתמורה	כמ	אבוד	1	
155	ר' שמעון המעילי	כ	לא ידוע	1	
156	ספר התרומות	ש	כ"י	4	
157	תשובות ישנות מרבני פרובינציא וקטלונא שהיו בזמנו של הרשב"א ז"ל	ש	כ"י	2	
158	המאירי לעירובין	ש	כ"י	1	
159	חידושי המאירי על יבמות	כ, ש	כ"י	10	
160	חידושי המאירי לכתובות	כ	כ"י	1	
161	פירושי המאירי על ההלכות לכתובות	כ	אבוד	1	
162	חידושי המאירי לקידושין	ש	כ"י	2	
163	חידושי המאירי לב"ק	כ, ק, ש	כ"י	396	12% ק
164	חידושי המאירי על סנהדרין	כ, ש, כמ	כ"י	6	
165	קריית ספר של המאירי על דיני ספר תורה	ב	כ"י	1	
166	ארחות חיים	מ, ש	כ"י	2	
	צרפת				
167	כתבי יד של פירוש רש"י לתלמוד	כ, ק, ש	כ"י	42	
168	פי' רש"י על החומש כ"י	ד	כ"י	1	
169	פי' המלות לרש"י ז"ל על קצת מדרש איכה	ד	לא ידוע	1	
170	מהדורא קמא של רש"י על מסכת כתובות (היא פירוש הריב"ן לדעת אפשטיין)	כ	כ"י	734	5.6% כ

ספריית כתבי היד

חידוש מצוטט	חיבורים מצוטטים	מתי נדפס	כ"י/אבוד/לא ידוע	שכיחות	אחוז בתוך שטח"ק
171 פירוש רשב"ם שנמצא בכ"י על ב"ב	ב		כ"י	1	
172 תשובות ר' יוסף טוב עלם	מ	ברלין תר"ח	כ"י	2	
173 חידושי מהריב"ן (צ"ל מהריב"ן) לב"ק	כ		אבוד	3	
174 פירוש ר' אליעזר ממין לנדריים	כ		אבוד	1	
175 רבינו שמשון מקוצי על יום טוב (=תוס' ישנים בש"ס פפד"מ תפ"א)	כמ		כ"י	1	
176 תוספות מכתבת יד על ב"מ	מ		אבוד	6	
177 תוספות כתיבת יד על כתובות	כ		כ"י	9	
178 תוספות כתיבת יד על גטין	ש		כ"י	1	
179 תוספות מדוייק ישן על בכורות	ש		כ"י	1	
180 תוספות (על ב"ב)	ב		לא ידוע	12	
181 תוספות חיצוניות/אחרונות/אחרות לחולין	ח		אבוד	170	3% ח
182 תוספות אחרונות לבכורות	ח		אבוד	1	
183 תוספות שאינן בדפוס על בכורות	ש		אבוד	3	
184 תוספות מחודשות שאינן בדפוס על גטין	ש		אבוד	1	
185 תוספות ישנים לחולין	ח		אבוד	1	
186 תוספות חיצוניות על ב"מ	כ, מ		אבוד	54	1% מ
187 תוספות חיצוניות בפ"ק דבכורות	כ, ק		אבוד	2	
188 תוספות חיצוניות לחולין	ח		אבוד	131	1.5% ח
189 פירוש הר"ש למשנה כתיבת יד	ת		כ"י	2	
190 ר"ש על ב"ק	ק		לא ידוע	48	1% ק
191 תוס' שאנץ על פסחים	כ	ירושלים תשט"ז	כ"י	2	
192 תוס' שאנץ לכתובות	כ	ליס, ירוש' תשל"ג	כ"י	5	
193 תוס' שאנץ לקידושין	כ		אבוד	1	
194 תוספות שאנץ לב"ק	כ, ק, ח, ש, כמ, כש		אבוד	205	5.6% ק
195 תוספות שאנץ לב"מ	כ, מ, ב, ש, כמ		אבוד	239	4.7% מ
196 ר"ש לשבועות	כמ		אבוד	1	
197 תוספות שאנץ לחולין	ח		אבוד	41	1.15% ח
198 תוספות נכדו של ה"ר שמשון לסנהדרין	כמ		אבוד	1	
199 תוספות מהר"י כ"ץ לב"ק	כ, ק		אבוד	112	1.7% ק
200 תוספות מהר"י כ"ץ לב"מ	מ		אבוד	41	0.5% מ
201 תוספות הר"ף למסכת יבמות	כ	ירוש' תשנ"א	כ"י	1	
202 תוספות הר"ף למסכת גיטין	כ		אבוד	1	
203 תוספות הר"ף למסכת ב"ק	כ, ק		אבוד	434	9.9% ק
204 תוספות/תלמיד הר"ף לב"מ	מ, ש	ירוש' תש"ל	כ"י	270	4% מ
205 תוספות הר"ף למסכת סנהדרין	כ		אבוד	2	
206 תוספות הר"ף לחולין	ח		אבוד	244	6.5% ח
207 תוספות הר"ף לתמורה	ח		אבוד	1	
208 חידושי צרפת	ד		לא ידוע	1	
אשכנז					
209 פירוש הרגמ"ה למשנה בבכורות (מיוחס)	כש	ש"ס וילנא	כ"י	1	
פירוש רבינו אליקים בן רבינו משולם לבכורות	ש	ש"ס וילנא	כ"י	1	
210 תשובת ר"ג מאור הגולה	ק, מ	ברוקלין תשט"ז	כ"י	2	
211 תשובת ה"ר יהודה הכהן תלמידו של הרב גרשום מאור הגולה	מ		אבוד	1	

ספריית כתבי היד

חידוש מצוטט	חיבורים מצוטטים	מתי נדפס	כ"י/אבוד/לא ידוע	שכיחות	אחוז בתוך שטח"ק
212 פירוש הרבינו גרשום מאור הגולה למנחות	ש	ש"ס וילנא	כ"י	2	
פ"ה ה"ר אליקים למסכת מנחות	ד	ש"ס וילנא	כ"י	1	
213 פירוש הרגמ"ה לתמורה	כמ	ש"ס וילנא	כ"י	1	
214 פ"ה הרגמ"ה לכריתות	ד	ש"ס וילנא	כ"י	2	
215 פירוש רבינו אליקים לערכין	כ	ש"ס וילנא	כ"י	2	
216 גאון (מיוחס, והוא מפירושי וורמייזא)	ק		אבוד	133	1 % ק
217 ספר החכמה לרבינו ברוך	כ, ק, מ, ב, כמ, כש		אבוד	9	
218 ה"ר אליעזר מגרמישא לב"ק	ק		אבוד	86	0.95% ק
219 פירוש ר' אליעזר מגרמי(ז)שא לב"ק	כ		אבוד	1	
220 תוספות הר' ישעיה לב"ק	כ, ק, ש		אבוד	315	7.2% ק
221 אור זרוע	ש	זיטאמיר תרכ"ב	כ"י	1	
222 פ"ה הר' עזריאל לנדרים	ד	לא ידוע	לא ידוע	2	
223 מרדכי ישן כתיבת יד מוגה (על סנהדרין)	ש		כ"י	1	
224 גליון תוספות (גליונות ר' אליעזר מטוך) על כתובות	כ		אבוד	62	0.3 % כ
225 גליון תוספות על ב"ק	כ, ק		אבוד	39	1 % ק
226 גליון תוספות על ב"מ	כ, מ		אבוד	106	2 % מ
227 גליון תוספות על ב"ב	כ, ב		אבוד	50	0.6% ב
228 גליון תוספות על חולין	ח		אבוד	25	0.1 % ח
229 גליון (בשם רבינו מאיר ז"ל) על כתובות	כ		לא ידוע	1	
230 גליון, גליון אחר, גליונות, גליונות אחרים על ב"ק	ק		אבוד	271	6.9% ק
231 גליון על ב"מ	ב"מ		אבוד	269	4% מ
232 הקונטרס/ין על מסכת כתובות	כ		אבוד	152	1.8% כ
הגליון בקונטרסין על מסכת כתובות	כ		אבוד	1	
233 תלמידי הר"מ/מהר"י	כ		אבוד	2	
234 הקונטרסין על מסכת ב"ק	כ		אבוד	1	
235 תלמידי ר' ישראל לב"ק	ק		אבוד	129	2.25% ק
236 תוספות תלמידי הרב אלפס בפרק מרובה	כ		כ"י	1	
איטליה					
237 ר' ברוך בר' שמואל מארץ יון	ב		אבוד	1	
238 פסקי ר' ישעיה מטראני למסכת כתובות	כ, ש	ירוש' תשל"ד	כ"י	108	1.3% כ
239 ר' ישעיה מטראני על חולין או ר' ישעיה (הלוי)	ח	ירוש' ת"ש (חלקי)	כ"י	74	1.6% ח
מצרים					
240 פירוש הרמב"ם למשנה בלשון ערבי	ש		כ"י	2	
241 פירוש הרמב"ם לסנהדרין ולשבת מכתב ידו עם גליון מסביב בכתיבת יד ר' אברהם בנו	כ		כ"י	1	
242 העתקת הר"מ נ' אלאשקר מפירוש הרמב"ם למס' סנהדרין פ' זה בורר	כמ		כ"י	1	
243 כ"י של משנה תורה מכתבת ידו של הרמב"ם	ש		כ"י	2	
244 כתבי יד של משנה תורה	ש		כ"י		
245 תשובות הרמב"ם (כולל לחכמי לונלי, ומועקות מלשון ערבי)	ק, מ, ש, כמ	קושטא רע"ז + השלמות עד בלאו תשיח-תשכא	כ"י	7	

ספריית כתבי היד

סדר	חיבור מצוטט	חיבורים מצוטטים	מתי נדפס	כ"י/אבוד/לא ידוע	שכיחות	אחוז בתוך שטח"ק
246	סדר עולם להרמב"ם	כ, ש, כמ, כש		אבוד	6	
247	ספר די העובדים של הרב אברהם בנו של הרמב"ם שחבר בלשון ערבי	מ	ניו יורק 1927	כ"י	1	
248	הרי"ש (ר' יצחק שולאל הנגיד)	ד		לא ידוע	3	
249	קונטרסין של הרדב"ז על מסכת כתובות	כ		אבוד	25	
250	חידושי הרדב"ז לב"מ	מ		אבוד	131	3.3% מ
251	תשובות הרדב"ז	כ, ק, מ, ש	ת"ב	כ"י	31	1.1% מ
252	קונטרס החכם החסיד כמה"ר יוסף קורקוש על מסכת כתובות	כ	ש"ס "אל המקורות" ירושלים	כ"י	3	
א"י ותורקיה						
253	פירוש ר' שלמה שיריליו לירושלמי זרעים	ש	מגנצא תרל"ה	כ"י	4	
254	ר' יצחק ו' לב	ד		לא ידוע	1	
255	מהר"י בירב לב"מ	מ		אבוד	1	
256	תשובת מהר"י בירב	ש		כ"י	1	
257	גליון מיוחס לר"י קארו	מ		אבוד	1	
לא מזוהים						
258	מפרש קדמון על ספרי	ד		לא ידוע	2	
259	עלה אחת שטה על עירובין ס"פ הדר	כמ		לא ידוע	2	
260	שיטה לנדרים	כש		לא ידוע	1	
261	שיטה ישנה על מסכת כתובות /שיטה על מסכת כתובות /שיטה ישנה לא נודעת למי על מסכת כתובות/שיטה ישנה לכתובות (מובאת בשטח"ק)	כ, ש		לא ידוע	285	2.9% כ
262	שיטה לב"ק/שיטה לא נודעת למי לב"ק	ק, ש, כש		לא ידוע	77	
263	שיטה על ב"מ	מ		לא ידוע	158	2.6% מ
264	שיטה לא נודעת למי על ב"ב/שיטה לא נודעת שם מחברה	ב		לא ידוע	95	1.9% ב
265	שיטה/שיטה לא נודעת למי על חולין	ח		לא ידוע	111	2.95% ח
266	שיטה יפה לנדה לא נודעת למי	כ		לא ידוע	1	

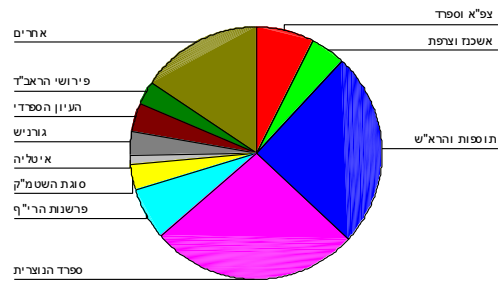
סיכום: 266 חיבורים היו עדיין בכ"י בידי רב"א, 92 מהם אבודים, 2 מהם אבודים ברובם, 30 מהם לא

ידועים, 141 נדפסו בינתיים, 1 עדיין בכ"י.

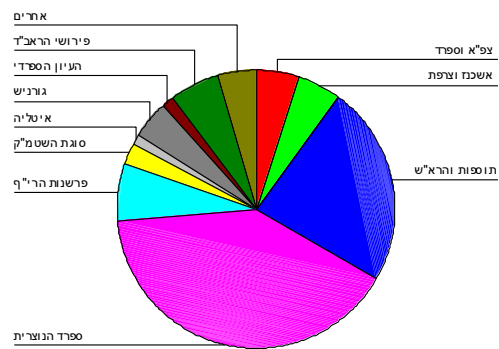

ספריית כתבי היד

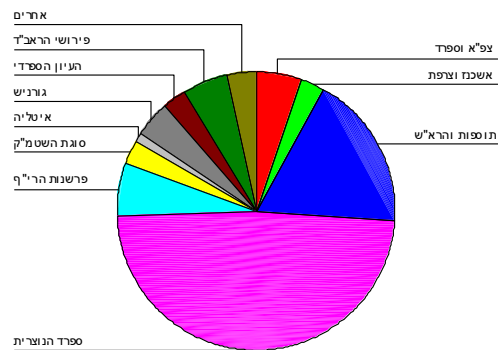
התפלגות האסכולות בספריית כתבי היד

לפי מספר החבורים

לפי מספר הציטוטים

לפי נפח הציטוטים

ספריית החיבורים הנדפסים של ר' בצלאל אשכנזי

סימני החיבורים המצוטטים:

כ שטמ"ק כתובות ק שטמ"ק ב"ק מ שטמ"ק ב"מ ב שטמ"ק ב"ב ח שטמ"ק חולין
ש שו"ת **כמ** כללי התלמוד מהדורת מארכס **כש** כללי התלמוד מהדורת שוחטמן **ד** דרשות

	חיבור מצוטט	חיבורים מצוטטים	מתי נדפס	שכיחות
חז"ל				
1	תוספתא	ד	יחד עם הרי"ף ונציה רפ"א	3
2	יונתן בן עוזיאל על ירמיה	ד		1
3	תרגום ירושלמי על החומש	ד		1
4	מכילתא	ד	קושטא רע"ה	14
5	ספרא, ת"כ	ד	ונציה ש"ה	3
6	ספרי דברים	ד	ונציה ש"ו	13
7	מדרש רבות	ח, כ, ד	קושטא רע"ב	95
8	איכ"ר	ד	פיזארו רע"ט	17
9	שיר השירים רבה, מדרש חזית	ד	פיזארו רע"ט	4
10	מדרש שמואל	ד	קושטא רע"ז	1
11	מדרש קהלת (קהלת רבה)	ד	פיזארו רע"ט	4
12	תנחומא	ד	קושטא רפ-רפא	14
13	מדרש תהלים - שוחר טוב	ד	קושטא רע"ב. הושלם שלוניקי רע"ה	32
14	פרקי ר' אליעזר	ד	קושטא רע"ד	3
15	ילקוט שמעוני (וכן ילקוט משלי, תילים)	ד	שלוניקי רפ"א	8
16	מדרש משלי	ד	קושטא רע"ד	
גאונים				
17	פי' רס"ג לדניאל (מיוחס)	ד	ונציה רפד-רפו	1
ספרד				
18	הלכות הרי"ף	כ, ב, כמ, כש	קושטא רס"ט	
19	פי' הראב"ע לתורה	ש, ד	נפולי רמ"ח	10
20	פי' הראב"ע לנביאים	ד	ונציה רפד-רפו	1
21	פי' הראב"ע לתהלים	ד	ונציה רפד-רפו	4
22	פי' הראב"ע לאיוב	ד	ונציה רפד-רפו	3
23	שערי תשובה	ד	פאנו רס"ה	2
24	ספר המלחמות של הרמב"ן (+ הקדמה)	כ, ק, מ, ש, כמ	עם הרי"ף	10
25	חידושי הרמב"ן לב"ב	כ, ב, ש, כמ, כש	ונציה רפ"ג	27
26	השגות הרמב"ן על ספר המצוות לרמב"ם	כש	קונשטנטינה ר"ע	1
27	שער הגמול של הרמב"ן	ד	נפולי ר"ן	2
28	התשובות המיוחסות להרמב"ן	ק, ש	ונציה רע"ט	
29	פירוש התורה להרמב"ן	כ, ש, ד	רומא ר"מ	25
30	פי' הרמב"ן לאיוב	ד	ונציה רעז-רעז	1
31	הזהר	ד	מנטובה שיח-שך	12
32	חידושי הרשב"א לברכות	כ, כש	ונציה רפ"ג	
33	חידושי הרשב"א לגטין	כ, ב, ש, כמ, כש	ונציה רפ"ג	17
34	חידושי הרשב"א לחולין	ח, כמ, כש	ונציה רפ"ג	50
35	תשובת הרשב"א	ב, ש, כמ, ד	רומא רמ; קושטא רעו; בולוניא רצט; ונציה שה	47
36	חידושי הריטב"א לקידושין	כ, ש	סביניטה שי"ג	9
37	פסקי הרא"ש (וכן הגהה אשרית)	כ, ק, מ, ב, ח, ש, כמ, כש, ד	ונציה רפ-רפג	
38	שו"ת הרא"ש	ש	קושטא רפ"ב	18

ספריית החיבורים הנדפסים

שכיחות	מתי נדפס	חיבורים מצוטטים	חיבור מצוטט	
40	פייבי די שאקו רל"ה	כ, ש	טור	39
44	קושטא רס"ט	כ, ב, ש, כמ, כש	הרב המגיד	40
131	קושטא רס"ט (בומברג)	כ, מ, ב, ח, ש, כמ, כש, ד	הר"ן על הרי"ף	41
14	ונציה רפ-רפג	כ, ש, כמ, כש	פירוש הר"ן לנדרים	42
7	רומא ש"ה	ש	שו"ת הר"ן	43
3	קושטא רצ"ג	ד	דרשות הר"ן	44
	עם הרי"ף	כ, ב, ש, כמ, כש	נימוקי יוסף	45
1	קושטנטינה שו-שז	כ, מ, ב, ש, כמ, כש	שו"ת הריב"ש	46
3	שונצינו רמ"ו	ד	ספר העיקרים	47
3	אשכנז ר"ן	כ, כמ, כש	הליכות עולם (לר' ישועה הלוי מתלמסן)	48
5	שלונקי רפ"ב	ד	בעל העקידה	49
6	שלונקי רע"ז	ד	הר"מ עראמה על איוב - ה"ר מאיר עראמה	50
1	ונציה של"ט	ד	פי' אברבנאל לתורה	51
			פרובנס	
62	עם הרי"ף	מ, ש	ראשי דיבורים מבעל המאור	52
2	עם הרי"ף	ב	השגות הראב"ד על הרי"ף	53
2	ונציה רפ-רפג	כ, ד	פירוש הראב"ד למסכת עדיות	54
9	קושטנדינא רס"ט	ש	השגות הראב"ד על משנה תורה	55
1	ונציה רפ"ד	ד	חזקוני	56
6	קושטנדינא רע"ו	ש	רבינו ירוחם	57
7	ונציה ש"ט	ש	כפתור ופרח	58
5	ואדי אל חג'ארה רלז-רמב	כ, ד	פירוש רד"ק לנביאים	59
4	בולוניא רל"ז	ד	פי' הרד"ק לתהלים	60
1	מנטואה רל"ו	ד	פי' הרלב"ג לתורה	61
1	לייריאה רנ"ד	ד	הרלב"ג על יהושע	62
1	פירארה רל"ז	ד	פי' הרלב"ג לאיוב	63
			צרפת	
370	יחד עם התלמוד	כ	מהדורא בתרא של רש"י על כתובות	64
1	דפוס בומברג	כש	רשב"ם לערבי פסחים	65
	דפוס בומברג	כ, ב, כש	פירוש רשב"ם לב"ב	66
7	רומא ר"מ	ש, ד	סמ"ג	67
188	יחד עם התלמוד	כ, ק, ב	התוספות שלנו	68
7	דפוס בומברג	כ, מ, ח, ש, כש	פירוש הר"ש למשנה (חולין?)	69
			אשכנז	
2	ונציה רפ"ג	ש	ספר התרומה	70
5	קרימונה שיז-שיח	ש	שו"ת מהר"ם	71
13	ריווא דטרינט שי"ט / קרימונה שי"ז	כ, ב, ש, כמ	מרדכי - הגהות מרדכי	74
6	קושטנדינא רס"ט	כ, ב, ש, כמ	הגהה מיימונית	75
4	ונציה רע"ט	ש	מהר"ר איסרלן/תרומת הדשן	76
			איטליה	
8	רומא ר"מ	כ, ש, ד	ספר הערוך	77
1		ש	שלטי הגבורים	78
38	ונציה רע"ט	ש, כמ, כש, ד	שו"ת מהר"י קולון	79
3	ונציה ש"ח-ש"ט	כ, ש, ד	פירוש רבינו עובדיה למשנה	80
1	אדריאנופולי שט"ו	ד	פי' ה"ר יוסף יעבץ החסיד למסכת אבות	81
			מצרים	
10	נפולי רנ"ב	כש, כ, ח, ד	פירוש הרמב"ם למשנה + הקדמה	82
1	רומא ר"מ	כש	הקדמת הרמב"ם לספר הי"ד	83
	רומא ר"מ	כ, ש, ד	משנה תורה של הרמב"ם	
7	קושטא רע"ז + השלמות עד בלאו	ק, מ, ש, כמ	תשובות הרמב"ם (כולל לחכמי לונלי, ומועתקות	84

ספריית החיבורים הנדפסים

שכיחות	מתי נדפס	חיבורים מצוטטים	חיבור מצוטט (מלשון ערבי)	
	תשיח-תשכא			
1	בזיליאה 1527	ד	מילות ההגיון של הרמב"ם	85
2	נפולי רנ"ב	ד	שמונה פרקים להרמב"ם	86
1	רומא ר"מ	ד	מורה נבוכים	87
1	סביוניטה שי"ד	ש	שו"ת מהר"ם אלאשקר ז"ל	88
			א"י ותורקיה	
1	קושטאנדינא שכ"ו	כש	ספר יוחסין	89
2	קושטא שכ"א	ש	שו"ת הר"א מזרחי ז"ל	90
7	ונציה רפ"ז	ד	פירושי הרב ר' אליה מזרחי ז"ל בפירושו על רש"י ז"ל	91
1	שאלוניקי רע"ו-רפ"ב	ד	עין יעקב	92
1	ונציה שכ"ה	ש	תשובת מהר"ל בן חביב	93
2	אדריאנופולי שי"ד	כש	שארית יוסף/כללי ר' יוסף נ' וירגא	94
17	ונציה שי-שיא סביוניטה שיג-שיט	ב, ש	ב"י/ב"י - מהר"י קארו ז"ל/תשובות הרשב"א בב"י	95
5	ונציה שלד-שלו	ש	כסף משנה	96
32	קושטא שכא-שמ	כ, ש	שו"ת מהר"י נ' לב	97

טבלת הציטוטים בשטמ"ק בבא בתרא

מס' ציטוטים	אחוז בתוך שטמ"ק	אחוז מצוטט מן הציבור	שם הציבור	כ"י/ דפוס	טווח הציבור
1			הלכות הרי"ף	דפוס	
2	18.5%	371	חידושי ר' יוסף נ' מיגאש לב"ב	כ"י	על כל המסכת
3		3	תשובות ר' יוסף נ' מיגאש	כ"י	3 תשובות
		6	גליון על ר' יוסף נ' מיגאש	אבוד	6 ציטוטים
4		1	ספר רבינו ברוך שמואל	אבוד	ציטוט אחד
5	70%	27.8%	עליות דרבנו יונה לב"ב	כ"י	על כל המסכת
6	77%	30%	חידושי הרשב"א לב"ב	כ"י	על כל המסכת
7		1	תשובת הרשב"א	דפוס	סי' תרנ"א
8		1	צורר הכסף	כ"י	מז4 - מח1
9	1.9%	95	שיטה לא נודעת למי (שיטה לא נודעת שם מחברה)	לא ידוע	אין בפ"ז
10	7.7%	299	תוספות/תוספי הרא"ש לב"ב	אבוד	על כל המסכת
11			פסקי הרא"ש	דפוס	
12			מגיד משנה	דפוס	
13	7.4%	217	חידושי הר"ן לב"ב	כ"י	כל המסכת
14			הר"ן שעל האלפסי קדושין	דפוס	
15			נמוקי יוסף על ב"ב	דפוס	
16		1	תשובות הריב"ש	דפוס	סי' קכ"ז
17		2	חידושי הראב"ד לב"ב	אבוד	2 ציטוטים
18	7%	224	חידושי הראב"ד לב"ב	כ"י	כל המסכת
19		2	השגות הראב"ד על הרי"ף	כ"י	2 ציטוטים
20	1.2%	47	רבנו יהונתן על ב"ב	אבוד	אין בפ"ו ובפ"ז
21		1	פירוש רשב"ם לב"ב	דפוס	
22		1	פירוש רשב"ם שנמצא בכ"י	כ"י	ציטוט אחד
23		3	תוספות שאנץ על ב"ב	אבוד	
24			התוספות שלנו	דפוס	
25		11	תוספות	אבוד	11 ציט' בפ"י
26	0.6%	46	גליון תוספות	אבוד	אין על פ"ד, פ"ז, פ"ט ופ"י
27		3	גליון שסביב תוספות כתיבת יד	אבוד	3 ציטוטים
28		1	הגהה מיימונית	דפוס	
29		1	הגהות מרדכי	דפוס	
30		3	ב"י	דפוס	3
31	0.3%	65	לשונו של רב"א		על כל המסכת

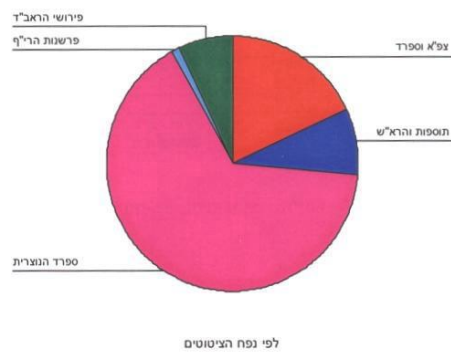
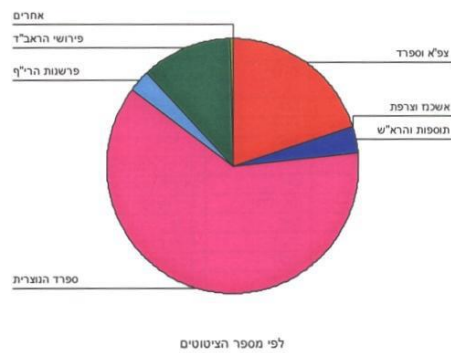
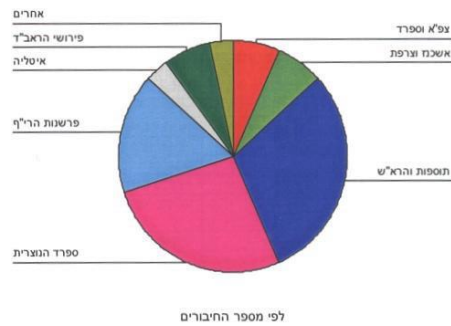
סיכום: 8 אבודים, 1 לא ידוע, 1 עדיין בכ"י, 8 היו בכ"י ונדפסו בינתיים, 12 היו בדפוס

טבלת ייצוג האסכולות השונות בשטמ"ק ב"ב

מס' חיבורים	מס' חיבורים באחוזים	מס' ציטוטים	מס' ציטוטים באחוזים	נפח יחסית לחמש השטמ"ק ביחד	באחוזים
2	6.6 %	381	20 %	18 ½ %	פרשנות התלמוד בצפ"א ובספרד לפני הרמב"ן (כולל הרמב"ם)
2	6.6 %	2	0	0 %	פרשנות התלמוד באשכנז ובצרפת לפני בעלי התוספות
9	30%	65	3 ½ %	8 ½ %	בעלי התוספות (כולל הרא"ש)
8	26.6%	1184	62 %	67 %	החידושין בספרד הנוצרית
5	16.6%	50	2 ½ %	1 ⅓ %	פרשנות הרי"ף בפרובנס ובצפון ספרד
0	0	0	0	0	סוגת השיטה המקובצת
1	3.3%	0	0	0	איטליה
0	0	0	0	0	גורניש
0	0	0	0	0	העיון הספרדי
2	6.6 %	226	12 %	7 %	פירושי הראב"ד
1	3.3 %	3	0	0	אחרים
30	100%	1911	100%	100 %	סה"כ

טבלת הציטוטים בשטמ"ק ב"ב

התפלגות האסכולות בשטמ"ק ב"ב

טבלת הציטוטים בשטמ"ק בבא קמא

	שם החיבור	כ"י/ דפוס	טווח החיבור	מס' ציטוטים	אחוז בתוך שטמ"ק	אחוז מצוטט מן החיבור
1	תשובת ר' דוסא בן דוסא גאון	כ"י	אחת בפ"א	1		
2	תשובות רב שרירא גאון	כ"י	אחת בפ"ט	1		
3	פירוש ר"ח לב"ק	אבוד חלקית	על כל המסכת	36	1%	
4	תשובות ר' יוסף נ' מיגש	כ"י	14 תשובות	16	1.16%	
5	תשובת הרמב"ם לחכמי לונדל	כ"י	אחת בפ"ד	1		
6	חידושי הר"מ מסרקסטה לב"ק	אבוד	על כל המסכת	102	2.4%	אין
7	פרטי הרמ"ה לב"ק	אבוד	פ"ז-פ"י	188	4.9%	
8	חידושי הרמב"ן לב"מ	כ"י		1		
9	ספר המלחמות של הרמב"ן	דפוס				
10	התשובות המיוחסות להרמב"ן	דפוס				
11	חידושי הרא"ה לב"ק	אבוד	מן השליש האחרון של פ"ג עד סוף פ"ו	195	4.4%	אין
12	חידושי הרשב"א לב"ק	כ"י	על כל המסכת	610	14.7%	56%
13	חידושי הרשב"א על כתובות	כ"י	קס"ד	1		
14	תוספות הרא"ש לב"ק	אבוד	פ"א, פ"ג-פ"ו	335	5.1%	
15	תוספי תוספות להרא"ש לב"ק	אבוד	על החצי הראשון של פ"א	15		
16	גליון על תוספות הרא"ש של ר' שמואל הלוי נ' חכם	אבוד	2 ציטוטים	2		
17	תוספות הרא"ש לב"מ	כ"י	ציטוט אחד	1		
18	פסקי הרא"ש	דפוס				
19	חידושי הראב"ד לב"ק	כ"י		324	7.2%	49%
20	רבינו יהונתן הכהן מלונדל	כ"י	על כל המסכת	161	4.1%	
21	חידושי המאירי לב"ק	כ"י	על כל המסכת	382	12%	44%
22	שטה לב"ק	לא ידוע	פ"ד-פ"ט	75	2 %	
23	רש"י כתיבת יד	כ"י	פ"א	1		
24	ר"ש לב"ק	אבוד	פ"א-פ"ד	48		
25	תוספות שאנץ לב"ק	אבוד	על כל המסכת	194	5.6%	אין
26	תוספות מהר"י כ"ץ לב"ק	אבוד	פ"א-פ"ג, פ"ז-פ"ט	108	1.7%	אין
27	תשובת ר"ג מאור הגולה	כ"י	פ"י	1		
28	פירוש "גאון" לב"ק	אבוד	פ"ז-פ"ט	133	2.5%	
29	ה"ר ברוך ז"ל בספר החכמה	אבוד	פ"ט	1		
30	ה"ר אליעזר מגרמישא	אבוד	פ"ד-פ"ז	86	0.95%	
31	תלמיד הר"ף	כ"י	פ"א-פ"ז	433	9.9%	
32	תוספות הר' ישעיה	אבוד	פ"א-פ"ח	309	7.2%	אין
33	תוספות חיצוניות בפ"ק דבכורות	אבוד	ציטוט אחד	1		
34	גליון תוספות	אבוד	פ"א-פ"ד	38		
35	גליון, גליון אחר, גליונות, גליונות אחרים	אבוד	פ"א-פ"ד	271	6.9%	
36	תלמידי ר' ישראל	אבוד		129	2.25%	
37	תשובות הרדב"ז	כ"י	אחת בפ"ב	1		
38	לשונו של רב"א		כל המסכת	173	0.95%	

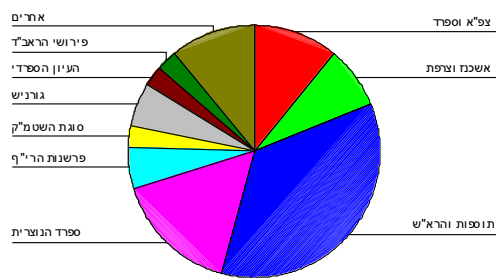
סיכום: 17 אבודים ואחד אבוד חלקית, 1 לא ידוע, 16 היו בכ"י ונדפסו בינתיים, 3 היו בדפוס

טבלת ייצוג האסכולות השונות בשטמ"ק ב"ק

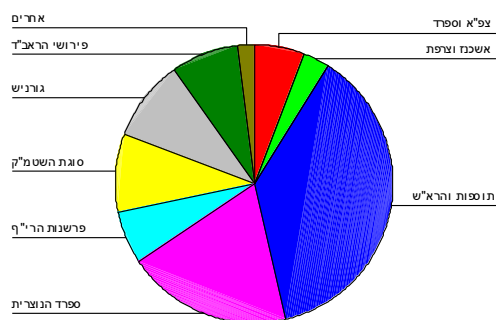
מס' חיבורים	מס' חיבורים באחוזים	מס' ציטוטים	מס' ציטוטים באחוזים	נפח יחסית לחמש השטמ"ק ביחד	באחוזים
4	11 %	241	5 ¾ %	7 %	פרשנות התלמוד בצפ"א ובספרד לפני הרמב"ן (כולל הרמב"ם)
3	8 %	135	3 ¼ %	2 ½ %	פרשנות התלמוד באשכנז ובצרפת לפני בעלי התוספות
13	35 %	1570	37 ⅓ %	32 %	בעלי התוספות (כולל הרא"ש)
6	16 ¼ %	807	19 ¼ %	19 %	החידושין בספרד הנוצרית
2	5 ½ %	263	6 ¼ %	6 ½ %	פרשנות הרי"ף בפרובנס ובצפון ספרד
1	2 ¾ %	382	9 %	12 %	סוגת השיטה המקובצת
0	0	0	0	0	איטליה
2	5 ½ %	400	9 ½ %	9 ¼ %	גורניש
1	2 ¾ %	0	0	0	העיון הספרדי
1	2 ¾ %	324	7 ¾ %	7 ¼ %	פירושי הראב"ד
4	11 %	79	2 %	2 %	אחרים
37	100%	4201	100%	97 ½ %	סה"כ

טבלת ציטוטים לשטמ"ק ב"ק

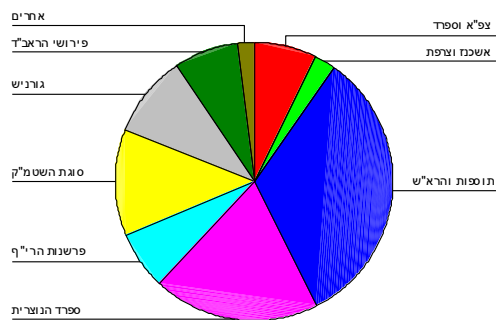
התפלגות האסכולות בשטמ"ק ב"ק

לפי מספר חבורים

לפי מספר ציטוטים

לפי נפח הציטוטים

טבלת הציטוטים בשטמ"ק בבא מציעא

שם הציבור	כ"י/ דפוס	טווח הציבור	מס' ציטוטים	אחוז בתוך שטמ"ק	אחוז מצוטט מן הציבור
1 תשובות ה"ר צמח בר פלטי גאון	אבוד	2 תשובות	2		
2 דרכי התלמוד שחיבר רב סעדיה גאון בלשון ערבי	אבוד	ציטוט אחד	1		
3 פירוש ר"ח לב"מ גליון על ר"ח	אבוד חלקית אבוד	על כל המסכת	141 1	1.4%	
4 מפתח התלמוד של ה"ר נסים גאון הועתק מלשון ערבי	כ"י	(קמג1 - קמג2)	2		
5 תשובות הרי"ף מועתקות מלשון ערבי	כ"י	14 תשובות	14	1%	
6 תשובות ר' יוסף הלוי נ' מיגש	כ"י	28 תשובות	27	2%	
7 פסקי הרמ"ך לב"מ גליון על הרמ"ך	אבוד אבוד	כל המסכת ציטוט אחד	196 1	4.6%	
8 תלמיד(י) הרב יונה על ב"מ	אבוד	4 ציטוטים	4		
9 חידושי הרמב"ן לב"מ	כ"י	על כל המסכת	353	9.8%	
10 ספר המלחמות של הרמב"ן	דפוס	3 בפ"ב ו-1 בפ"ה	4		
11 חידושי הרשב"א לב"מ	אבוד חלקית	על כל המסכת	460	11%	55%
12 חידושי הריטב"א לב"מ	כ"י	פ"א - פ"ח (ותחילת פ"ט)	1044	20%	
13 תוספות הרא"ש לב"מ	כ"י	על כל המסכת	402	5.2%	
14 תוספי תוספות להרא"ש על ב"מ	אבוד	בפרק א'	9		
15 פסקי הרא"ש	דפוס		6		
16 תוספות הרא"ש לעדיות	אבוד		1		
17 תוספות הרא"ש לב"ק	אבוד	פ"ז	1		
18 חידושי הר"ן לב"מ	כ"י	על כל המסכת	256	5.6%	30%
19 הר"ן על הרי"ף	דפוס		6		
20 חידושי הריב"ש לב"מ	אבוד	פ"א-פ"ב	63		
21 ליקוטי הריב"ש לב"מ	אבוד	פ"ד-פ"ה	17		
22 תשובות הריב"ש	דפוס		5		
23 חידושי הרשב"ץ לב"מ	אבוד	¼ הראשון של פ"א	19		
24 ר' שמואל די וידש על ב"מ	אבוד	פ"א-פ"ט	24		
25 מהר"י אבוהב	אבוד	2/3 ראשונים של פ"א + פירוש לשמעתא דתגרי לוד	53	1%	
26 ראשי דיבורים מבעל המאור	דפוס	פ"א-פ"ו, פ"ח-פ"ט	59		
27 השגות הראב"ד על בעל המאור בב"מ	כ"י		58		
28 דברי ריבות בין הר"ז והראב"ד	כ"י	פ"ח	12/5		
29 חידושי הראב"ד לב"מ	אבוד		465	8%	
30 רבינו יהונתן על הרי"ף בב"מ	כ"י		166	2.15%	
31 שיטה על ב"מ	לא ידוע	פ"א - פ"ט	158	2.6%	
32 ארחות חיים	כ"י	ציטוט אחד	1		
33 תשובות ר' יוסף טוב עלם	אבוד	שתי תשובות	2		
34 תשובת ה"ר גרשם מאור הגולה	אבוד	סי' לז (קנא - קנא1)	1		
35 תשובת ה"ר יהודה הכהן תלמידו של הרב גרשום מאור הגולה	אבוד	(לז1)	1		
36 ספר החכמה של ה"ר ברוך	אבוד	3 ציטוטים	3		

טבלת ציטוטים לשטמ"ק ב"מ

שם החיבור	כ"י/ דפוס	טווח החיבור	מס' ציטוטים	אחוז בתוך שטמ"ק	אחוז מצוטט מן החיבור
37	כ"י	פ"א + פ"ד	6		
38	אבוד אבוד	פ"א-פ"ט	231 1	4.7%	
39	דפוס		1		
40	אבוד	½ הראשון של פ"א	41	0.5 %	
41	כ"י	פ"א-פ"ט	269	4%	
42	אבוד	פ"א-פ"ו	53	1 %	
43	אבוד	על כל המסכת	105	2 %	
44	אבוד	פ"א-פ"ט	269	4%	
45	כ"י	3 ציטוטים	3		
46	כ"י	ציטוט אחד	1		
47	אבוד	פירוש לשמעתא דתגרי לוד	1		
48	אבוד	עד דף יא, ע"ב + שמעתא דתגרי לוד	131	3.3%	
49	אבוד חלקית	פ"ב - פ"ה + פ"ט	26	1.1%	
50	לא ידוע		1		
51			192	1.1%	

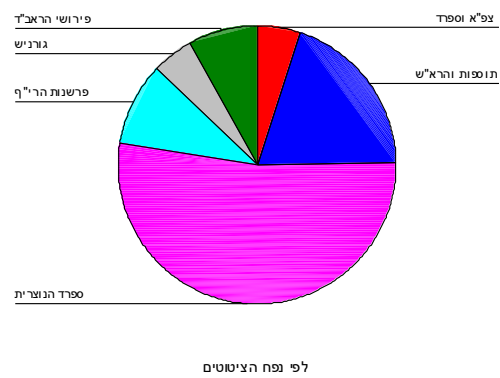
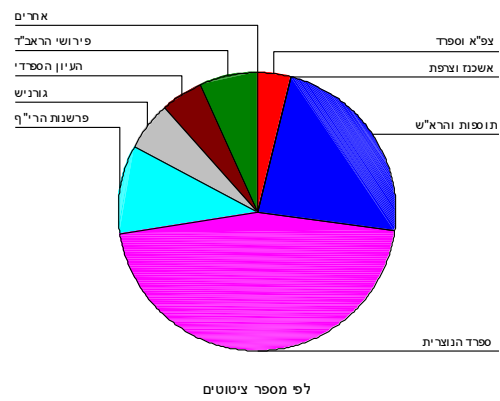
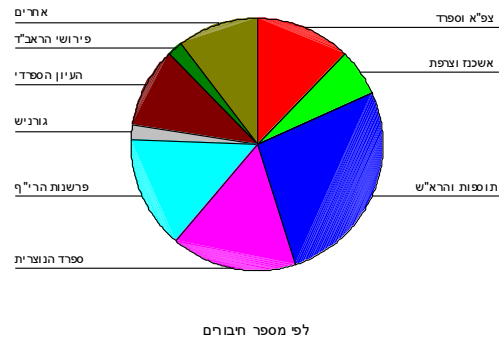
סיכום: 25 אבודים, 3 אבודים חלקית, 2 לא ידועים, 14 היו בכ"י ונדפסו אח"כ, 6 היו בדפוס

טבלת ייצוג האסכולות השונות בשטמ"ק ב"מ

מס' חיבורים	מס' חיבורים באחוזים	מס' ציטוטים	מס' ציטוטים באחוזים	נפח יחסית להמש השטמ"ק ביחד	באחוזים
פרשנות התלמוד בצפ"א ובספרד לפני הרמב"ן (כולל הרמב"ם)	6	12 ¼ %	189	3 ¼ %	4 ½ %
פרשנות התלמוד באשכנז ובצרפת לפני התוספות	3	6 %	4	0	0
בעלי התוספות (כולל הרא"ש)	13	26 ½ %	1129	22 ½ %	17 ½ %
החידושין בספרד הנוצרית	8	16 ¼ %	2199	44 %	47 %
פרשנות הרי"ף בפרובנס ובצפון ספרד	7	14 ¼ %	494	10 %	8 ¾ %
סוגת השיטה המקובצת	0	0	0	0	0
איטליה	0	0	0	0	0
גורניש	1	2 %	269	5 ½ %	4 %
העיון הספרדי	5	10 ¼ %	236	4 ¾ %	6 ½ %
פירושי הראב"ד	1	2 %	465	9 ¼ %	8 %
אחרים	5	10 ¼ %	5		
סה"כ	49	100 %	4990		96 ¼ %

טבלת ציטוטים לשטמ"ק ב"מ

התפלגות האסכולות בשטמ"ק ב"מ

טבלת הציטוטים בשטמ"ק חולין

שם החיבור	כ"י/ דפוס	מספר ציטוטים	אחוז בתוך שטמ"ק
1 מדרש רבות	דפוס	1	
2 חידושי הרמב"ן לחולין	כ"י	228	8.3%
3 חידושי הרמב"ן לע"ז	כ"י	1	
4 חידושי הרא"ה לחולין	אבוד	194	4%
5 חידושי הרשב"א לחולין	דפוס	42	1.4%
6 חידושי הריטב"א לחולין	כ"י	25	0.35%
7 תוספ'ות הרא"ש לחולין	כ"י	108	1.4%
8 תוספ'ות הרא"ש לב"ק	אבוד	1	
9 תוספ'ות הרא"ש לב"מ	כ"י	1	
10 פסקי הרא"ש	דפוס	6	
11 חידושי הר"ן לחולין	כ"י	114	3%
12 הר"ן בפירושו על ההלכות (חולין, גיטין, קידושין)	דפוס	12	
13 חידושי הראב"ד לחולין	אבוד	30	0.45%
14 חידושי הראב"ד לב"ק	כ"י	1	
15 פירושי הראב"ד לת"כ	כ"י	10	0.4%
16 שיטה/שיטה לא נודעה למי לחולין	לא ידוע	111	2.95%
17 פירוש הר"ש למשנה מס' טהרות	דפוס	1	
18 תוספות שאנץ' לחולין	אבוד	41	1.15%
19 תוספות שאנץ' לב"ק	אבוד	1	
20 תוספות הר"ף לחולין	אבוד	244	6.5%
21 תוספות הר"ף לתמורה	אבוד	1	
22 תוספות חיצוניות/אחרונות לחולין	אבוד	170	2.3%
23 תוספות אחרונות לבכורות	אבוד	1	
24 תוספות ישנים לחולין	אבוד	1	
25 גיליון תוספות	אבוד	25	
26 ר' ישעיה מטראני על חולין (או ר' ישעיה הלוי)	כ"י	74	1.6%
27 פירוש הרמב"ם למשנה	דפוס	1	

סיכום: 11 אבודים, 1 לא ידוע, 9 היו בכ"י ונדפסו אח"כ, 6 היו בדפוס

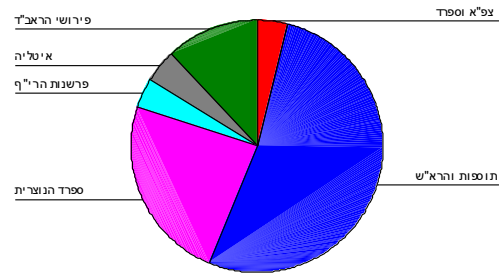

טבלת ייצוג האסכולות השונות בשטמ"ק חולין

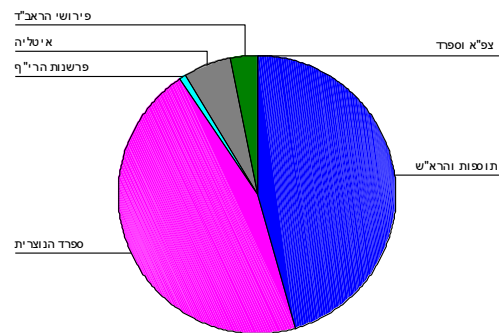
מס' חיבורים	מס' חיבורים באחוזים	מס' ציטוטים באחוזים	מס' ציטוטים באחוזים	נפח יחסית לחמש השטמ"ק ביחד	באחוזים
פרשנות התלמוד בצפ"א ובספרד לפני הרמב"ן (כולל הרמב"ם)	1	4 %	1	0	
פרשנות התלמוד באשכנז ובצרפת לפני בעלי התוספות (לא כולל רש"י שבדפוס)	0	0	0	0	
בעלי התוספות, כולל הרא"ש (לא כולל התוספות שבדפוס)	13	52 %	610	45 ½ %	12 %
החידושים בספרד הנוצרית	6	24 %	604	45 %	17 %
פרשנות הרי"ף בפרובנס ובצפון ספרד (לא כולל נ"י שבדפוס)	1	4 %	12	1 %	½ %
סוגת השיטה המקובצת	0	0	0	0	
איטליה	1	4 %	74	5 ½ %	1 ½ %
גורניש	0	0	0	0	
העיון הספרדי	0	0	0	0	
פירושי הראב"ד	3	12 %	41	3 %	1 %
סה"כ	25	100 %	1342	100 %	32 %

טבלת ציטוטים לשטמ"ק חולין

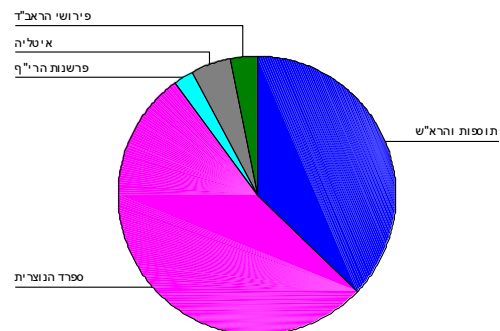
התפלגות האסכולות בשטמ"ק חולין

לפי מספר החברים

לפי מספר הציטוטים

לפי נפח הציטוטים

טבלת הציטוטים בשטמ"ק כתובות

שם החיבור	דפוס/כ"י	טווח החיבור	מס' ציטוטים	אחוז בתוך שטמ"ק	אחוז מצוטט מן החיבור
1	כתי יד של התלמוד הבבלי	כ"י	כל המסכת	28	
2	מדרש רבות פרשת בהר	דפוס	ח"א ריב3	1	
3	פירוש הגאונים לכתובות /ליקוטי הגאונים לכתובות/ליקוטי הראשונים לכתובות)	אבוד		65	1%
4	תשובות גאונים: פירוש רש"ג ורה"ג/פירוש רה"ג/תשובה של רש"ג ורה"ג/תשובות רה"ג	כ"י	20 ציטוטים	20	
5	תשובת הרי"ף בלשון ערבי	כ"י	ח"א סו1	1	
6	פירוש ר' יוסף נ' מיגאש על מסכת כתובות	אבוד	ח"א פח2	54	
7	תשובות ר' יוסף הלוי בן מיגש	כ"י		2	
8	מחברת מחלוקתם של הרמ"ה והרמב"ם	כ"י	ח"א קסב2 - קסג3	1	
9	פריטי הרמ"ה על ב"ק	אבוד		3	
10	פריטי הרמ"ה על ב"ב	כ"י		6	
11	חידושי הרמ"ה לסנהדרין	כ"י		11	
12	עליות הרב יונה לב"ב	כ"י	ח"א צ3; צ4; קא1; ח"ב ד3	4	
13	תלמיד ר"י על מסכת כתובות	אבוד	על כל המסכת	419	5.25%
14	חידושי הרמב"ן לכתובות	כ"י	על כל המסכת	300	6.2%
15	חידושי הרמב"ן לקידושין	כ"י		2	
16	חידושי הרמב"ן לב"מ	כ"י		6	
17	חידושי הרמב"ן לב"ב	דפוס		6	
18	פירוש התורה להרמב"ן	דפוס	ח"א נב2	1	
19	תשובת הרמב"ן	כ"י	ח"ב קמו4	1	
20	מלחמות ה' להרמב"ן	דפוס		3	
21	פירוש ר' נתן בר יוסף תלמיד הרמב"ן להלכות נדרים של הרמב"ן	אבוד	ח"א רט2	1	
22	חידושי הרא"ה לכתובות	כ"י		419	7.7%
23	חידושי הרא"ה ליבמות	אבוד	ח"א ריא2	1	
24	חידושי הרא"ה לקידושין	אבוד	ח"א קלג1	1	
25	חידושי הרא"ה לב"מ	אבוד	ח"ב צו3	1	
26	חידושי דון קרשקש וידל תלמיד הרא"ה על מסכת כתובות	כ"י	בראש הפרק הראשון	11	
27	חידושי יבמות מחכם גדול מתלמידי הרא"ה	כ"י	ח"א קיה4; קכז4; קכח2	3	
28	חידושי הרשב"א לברכות	דפוס	ח"א קל1	1	
29	חידושי הרשב"א ליבמות	כ"י	ח"ב סד1	1	
30	חידושי הרשב"א לכתובות	כ"י	על כל המסכת חוץ מפרק י"ב	434	6.6%
31	חידושי הרשב"א לנדרים	כ"י		1	
32	חידושי הרשב"א לגיטין	דפוס	ח"ב פג4	1	
33	חידושי הרשב"א לקידושין	כ"י	ח"א קיב1; קפב4	2	
34	חידושי הרשב"א לב"ק	כ"י		10	
35	חידושי הרשב"א לב"מ	כ"י		4	
36	חידושי הרשב"א לב"ב	כ"י		6	
37	חידושי הרשב"א לנידה	כ"י	ח"ב סח2	1	
38	חידושי תלמיד(י) הרשב"א לכתובות	אבוד	על כל המסכת	89	
39	חידושי תלמיד(י) הרשב"א לקידושין	אבוד	ח"א קפז2; קפז3; רד2; רד3; רה1; ח"ב קטז2;	6	

טבלת ציטוטים לשטמ"ק כתובות

שם החיבור	דפוס/כ"י	טווח החיבור	מס' ציטוטים	אחוז בתוך שטמ"ק	אחוז מצוטט מן החיבור
40	חידושי תלמיד(י) הרשב"א לב"ק	אבוד	ח"ב קכא; 1; קכט;		
41	חידושי הריטב"א ליבמות	כ"י	ח"א ב; 2; 1; יד; ח"ב סז		
42	חידושי הריטב"א לכתובות	אבוד	על כל המסכת	14.7%	79%
43	חידושי הריטב"א לכתובות, מהדורא קמא	כ"י	ח"ב כח		
44	חידושי הריטב"א לנדרים	כ"י	ח"ב כה		
45	חידושי הריטב"א לגיטין	כ"י	ח"ב סט; 1; סט; 3		
46	חידושי הריטב"א לקידושין	דפוס			
47	חידושי הריטב"א לב"מ	כ"י	ח"א כקה; 3; קנו; 4; ח"ב צד		
48	תוספות הרא"ש לברכות	כ"י	ח"א קל		
49	תוספות הרא"ש לכתובות	כ"י	על כל המסכת	3.7%	
50	פירוש הרא"ש לנדרים	כ"י	ח"א יא		
51	פירוש הרא"ש לנזיר	כ"י	ח"א קג, 2, קג		
52	תוספות הרא"ש לקידושין	כ"י	ח"א סה		
53	תוספות הרא"ש לב"ק	אבוד	ח"א קפט		
54	תוספות הרא"ש לב"מ	כ"י			
55	תוספות הרא"ש לב"ב	כ"י			
56	תוספות הרא"ש לשבועות	אבוד	ח"א קמג		
57	תוספות הרא"ש לערכין	אבוד	ח"א קפו; 2; ח"ב קלד		
58	פסקי הרא"ש	דפוס			
59	חידושי תלמיד(י) הרשב"א לב"מ	אבוד	ח"ב קכט		
60	הרב המגיד על משנה תורה	דפוס			
61	הגהה על פסקי הרא"ש לכתובות	דפוס	ח"א יד		
62	טור	דפוס	ח"א כא; ח"ב צו		
63	פירוש הר"ן לנדרים	דפוס			
64	חידושי הר"ן ב"מ	כ"י			
65	חידושי הר"ן לב"ב	כ"י			
66	חידושי הר"ן לסנהדרין	כ"י	ח"א טו-3; 4; עז		
67	פירושי הר"ן על ההלכות כתובות/גיטין/קידושין	דפוס			
68	חידושי הריב"ש לכתובות	אבוד ברובו	דף ב, ע"א; פרקים ו-י		40% של גנחובסקי
69	תשובות הריב"ש	דפוס			
70	נימוקי יוסף על מ"ק	דפוס	ח"א לא		
71	נימוקי יוסף על ב"מ	דפוס	ח"א כקה-3		
72	הליכות עולם	דפוס	קלב		
73	חידושי הראב"ד לכתובות	אבוד			
74	חידושי הראב"ד לב"ק	כ"י	ח"א קפט-2		
75	חידושי הראב"ד לב"מ	אבוד	ח"א 312		
76	פירוש הראב"ד למסכת עדיות	דפוס	ח"א סט		
77	רבינו יהונתן הכהן למס' כתובות	כ"י	כל המסכת חוץ מפ"ג		0.3%
78	רבינו יהונתן הכהן למס' ב"ק	כ"י	ח"ב קכט		
79	פירוש רד"ק לנביאים	דפוס	ח"ב לט - 4 - 1		
80	המעילי לרבינו מאיר בר שמעון המעילי על כתובות	אבוד			
81	ר' שמעון המעילי על כתובות	לא ידוע	ח"ב סב		
82	חידושי המאירי לכתובות	כ"י	ח"ב עט		
83	פירושי המאירי על ההלכות לכתובות	אבוד	ח"א קח		
84	חידושי המאירי על ב"ק	כ"י	ח"א קמ; 2; קנו; 1; קצ; 2; ח"ב קכט		
85	חידושי המאירי על סנהדרין	כ"י	ח"א טו		
86	חידושי המאירי על יבמות	כ"י	ח"ב סג		

טבלת ציטוטים לשטמ"ק כתובות

שם החיבור	דפוס/כ"י	טווח החיבור	מס' ציטוטים	אחוז בתוך שטמ"ק	אחוז מצוטט מן החיבור
87	שיטה ישנה על מסכת כתובות /שיטה על מסכת כתובות /שיטה ישנה לא נודעת למי על מסכת כתובות	לא ידוע	פ"א, פ"ב, פ"ג	2.9%	
88	שיטה יפה לנדה לא נודעת למי	לא ידוע	ח"ב סח3		
89	מהדורא בתרא של רש"י	דפוס	על כל המסכת	1.3%	
90	כתבי יד של פירוש רש"י	כ"י	על כל המסכת		
91	מהדורא קמא של רש"י על מסכת כתובות	כ"י	פ"ב, פ"ד-פי"ג	5.6%	
92	חידושי הריב"ן לב"ק	אבוד			
93	פירוש הר"ש לסדר טהרות	דפוס	ח"א עו1		
94	פירוש הר"ש לתרומות	דפוס	ח"א קלז3		
95	תוס' שאנץ על פסחים	כ"י	ח"א קכד2; קכד3		
96	תוס' שאנץ לכתובות	כ"י	ח"ב קה4; קח1-2; קט4; קיג2; קיג4		
97	תוס' שאנץ לקידושין	אבוד	ח"א קלז3		
98	תוס' שאנץ לב"ק	אבוד	ח"א קעב3-4; ח"ב יד3; קכח4		
99	תוס' שאנץ לב"מ	אבוד	ח"ב קטז3		
100	מהר"י כ"ץ על ב"ק	אבוד	ח"ב קכט2		
101	תוספות ממסכתות שונות בדפוס	דפוס			139
102	תוספות כתיבת יד	כ"י			9
103	תוספות חיצוניות על ב"מ	אבוד	ח"ב קכא2		1
1-4	תוספות חיצוניות על בכורות	אבוד	ח"א קלב3; קמו4		1
105	תוספות הר"ף למסכת יבמות	כ"י	ח"א קכח1-2		1
106	תוספות הר"ף למסכת גיטין	אבוד	ח"א יב3		1
107	תוספות הר"ף למסכת ב"ק	אבוד	ח"א קנט1		1
108	תוספות הר"ף למסכת סנהדרין	אבוד	ח"א עז4; קנט1		2
109	פירוש רבינו אליקים לערכין	כ"י	ח"א קפו3-4; ח"ב קמז1		2
110	פירוש ר' אליעזר ממין לנדרים	אבוד	ח"ב כ3		1
111	פירוש ר' אליעזר מגרמי(ז) שא לב"ק	אבוד	ח"א עז2		1
112	ספר החכמה לרבינו ברוך	אבוד	ח"א קנד2		1
113	תוספות רבי ישעיה לב"ק	אבוד	ח"א טו3-4; עז3		5
114	מרדכי	דפוס	ח"ב מו3-4		1
115	הגהת מיימוני	דפוס	ח"א יח3		1
116	תוספות תלמידי הרב אלפס בפרק מרובה	כ"י	ח"א קנב1		1
117	גליון תוספות לכתובות	אבוד	עד פ"י		62
118	גליון תוספות לב"ק	אבוד	ח"א קפח4		1
119	גליון תוספות לב"מ	אבוד	ח"ב קטז2		1
120	גליון תוספות לב"ב	אבוד	ח"א קיט2		1
121	גליון (בשם רבינו מאיר ז"ל)	לא ידוע	ח"ב מט4		1
122	הקונטרס/ין על כתובות	אבוד	פ"א-פ"ג	1.8%	152
123	תלמידי הר"מ/מהר"י על כתובות	אבוד	ח"א קפט4; ח"ב קכט1-2		2
124	הקונטרסין על ב"ק	אבוד	ח"א קפח4 - קפט1		1
125	הגליון בקונטרסין על כתובות	אבוד	ח"א ח2		1
126	ספר הערוך	דפוס			4
127	פסקי ר' ישעיה מטראני למסכת כתובות	כ"י	מפרק ה' עד סוף המסכת	1.3%	107
128	פירוש רבינו עובדיה למשנה	דפוס	דף ו, ע"ב, ח"א לא1		1
129	פירוש המשנה של הרמב"ם	דפוס	ח"א פב4		6
130	פירוש הרמב"ם לסנהדרין ולשבת מכתב ידו עם גליון מסביב בכתיבת יד ר' אברהם בנו	כ"י	ח"ב קסג2, דף קט, ע"ב.		1
131	משנה תורה של הרמב"ם	דפוס	ח"א יח2		44
132	סדר עולם להרמב"ם	אבוד	ח"ב צב2		1
133	קונטרס החכם החסיד כמה"ר יוסף קורקוש על	כ"י	עד דף ג', ע"א		3

טבלת ציטוטים לשטמ"ק כתובות

שם החיבור	דפוס/ כ"י	טווח החיבור	מס' ציטוטים	אחוז בתוך שטמ"ק	אחוז מצוטט מן החיבור
מסכת כתובות					
134 קונטרסין של הרדב"ז על כתובות	אבוד		25		
135 תשובות הרדב"ז	כ"י		4		
136 מסורות בעל פה מן הרדב"ז (כללים תלמודיים)			3		
137 תשובות אחד מגדולי (הדור) החכמים שלפנינו (הוא מהר"י ׳ לב)	דפוס	פ"א, פ"ב, פ"ג, פ"ט	22		
138 חידושי ר' בצלאל אשכנזי למס' כתובות			1710	33.7%	
139 תשובת ר' בצלאל אשכנזי	כ"י	ח"א קה2-3	1		

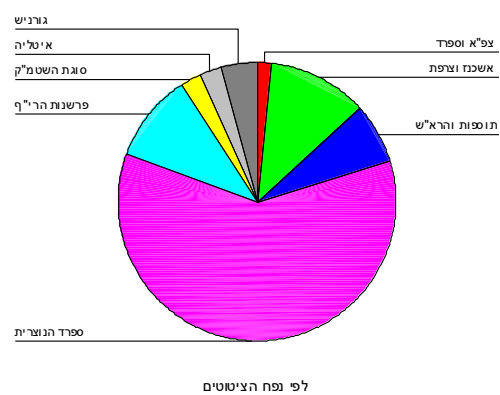
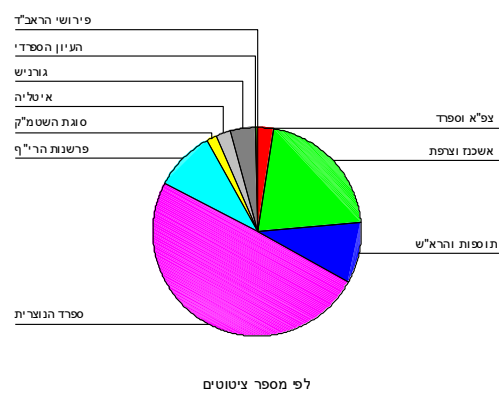
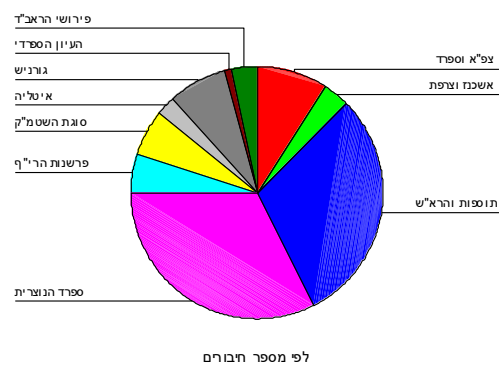
סיכום: 44 אבודים, 1 אבוד ברובו, 4 לא ידועים, 57 היו בכ"י ונדפסו אח"כ, 30 היו בדפוס.

טבלת ייצוג האסכולות השונות בשטמ"ק כתובות

מס' חיבורים	מס' חיבורים באחוזים	מס' ציטוטים	מס' ציטוטים באחוזים	נפח יחסית להמש השטמ"ק ביחד	באחוזים
11	9 %	130	2 ½ %	1 %	פרשנות התלמוד בצפ"א ובספרד לפני הרמב"ן (כולל הרמב"ם)
4	3 1/3 %	1147	21 ¼ %	7 %	פרשנות התלמוד באשכנז ובצרפת לפני בעלי התוספות (לא כולל רש"י שבדפוס)
36	30 %	508	9 ½ %	4 %	בעלי התוספות, כולל הרא"ש (לא כולל התוספות שבדפוס)
39	32 ½ %	2688	49 ¾ %	36 %	החידושים בספרד הנוצרית
6	5 %	504	9 ½ %	6 %	פרשנות הרי"ף בפרובנס ובצפון ספרד (לא כולל נ"י שבדפוס)
7	5 ¾ %	85	1 ½ %	1 ½ %	סוגת השיטה המקובצת
3	2 ½ %	112	2 %	1 ½ %	איטליה
9	7 ½ %	222	4 %	2 ½ %	גורניש
1	1 %	1	0	0	העיון הספרדי
4	3 1/3 %	9	0	0	פירושי הראב"ד
120	100 %	5406	100 %	59 ½ %	סה"כ

טבלת ציטוטים לשטמ"ק כתובות

התפלגות האסכולות בשטמ"ק כתובות

טבלת ציטוטים בשו"ת רב"א

שכיחות	שם החיבור	שכיחות	שם החיבור	שכיחות
3	פירוש הר"ן לנדרים	76	1	ירושלמי כתיבת יד
6	חידושי הר"ן למציעא	77	1	ספר המקח לרבינו האי גאון
7	חידושי הר"ן לב"ב	78	1	ר"ח לב"ב
5	חידושי הר"ן לסנהדרין	79	1	פירוש הראב"ע לתורה
5	פירוש הר"ן על ההלכות לכתובות	80	5	חידושי הר"י יהוסף הלוי בן מיגש לב"ב
5	פירוש הר"ן על ההלכות לגטין	81	2	תשובת רבינו יהוסף הלוי בן מיגש
5	פירוש הר"ן על ההלכות לקידושין	82	4	הרמ"ה על גטין
1	פירוש הר"ן לרי"ף (שבועות)	83	1	הרמ"ה ב"ק
7	שו"ת הר"ן	84	2	פריטי הרמ"ה לב"ב
8	נימוקי יוסף	85	5	הרמ"ה על סנהדרין
2	חידושי הריב"ש לב"מ	86	1	תשובת הרמ"ה
32	שו"ת הריב"ש	87	1	נוסח הגט שכתב הרמ"ה ז"ל
18	תשובות הרשב"ץ	88	3	עליות רבינו טודרוס הלוי ליבמות
3	שו"ת הרשב"ש (ובנו הר"ש)	89	1	ה"ר מאיר הכהן מסרקסטה ב"ק
1	הקונטרסין של מהר"י אבוהב ז"ל (על ב"מ)	90	1	חידושי ה"ר יונה לכתובות
3	הרו"ה (על הרי"ף), ספר המאור	91	1	עליות רבינו יונה לבתרא
9	השגות הראב"ד	92	1	תלמידי רבינו יונה לכתובות
1	חידושי הראב"ד לגטין	93	1	פירוש התורה להרמב"ן
2	פירושי הראב"ד לב"מ	94	1	הקדמת ספר המלחמות להרמב"ן
6	בעל העיטור	95	5	חידושי הרמב"ן ליבמות
1	רבי משה הכהן הקשה על פי' הרמב"ם למשנה	96	3	חידושי הרמב"ן לכתובות
3	ספר התרומות	97	6	חידושי הרמב"ן לגיטין
1	בעל ההשלמה	98	3	חידושי הרמב"ן לקידושין
1	המאירי לעירובין	99	1	חידושי הרמב"ן לב"מ
9	המאירי על יבמות	100	2	חידושי הרמב"ן לב"ב
2	חידושי המאירי לקידושין	101	1	חידושי הרמב"ן לשבועות
9	חידושי המאירי לב"ק	102	1	הלכות בכורות של הרמב"ן על הרי"ף
2	המאירי על סנהדרין	103	1	חידושי הרא"ה לב"ק
6	כפתור ופרח	104	1	חידושי הרא"ה לב"ב?
1	ארחות חיים	105	3	חידושי הרשב"א לשבת
6	רבינו ירוחם	106	1	חידושי הרשב"א לעירובין
1	פירושי רש"י ז"ל כתיבת יד	107	9	חידושי הרשב"א ליבמות
4	פירוש הר"ש למשנה כתיבת יד	108	1	חידושי הרשב"א לכתובות
1	תוספות שאנץ לב"ק	109	1	חידושי הרשב"א לנדרים
1	תוספות שאנץ לב"מ	110	8	חידושי הרשב"א לגטין
4	סמ"ג	111	5	חידושי הרשב"א לקידושין
1	תוספות מדויק ישן על בכורות	112	2	חידושי הרשב"א לב"ק
2	תוספות שאינן בדפוס על בכורות	113	2	חידושי הרשב"א לב"מ
1	תוספות כתיבת יד על גטין	114	7	חידושי הרשב"א לב"ב
1	תוספות אחרות שאינן בדפוס על בכורות	115	1	חידושי הרשב"א לשבועות
1	תוספות מחודשות שאינן בדפוס על גטין	116	41	תשובת הרשב"א שבדפוס
2	פירוש רבינו גרשום מאור הגולה למנחות	117	9	תשובת הרשב"א כתיבת יד
1	פירוש רבינו אליקים בן רבינו משולם לבכורות	118		תשובות הרשב"א המיוחסות להרמב"ן
1	ספר התרומה	119	1	חידושי קידושין לרב גדול בזמן הרשב"א
1	אור זרוע	120	1	תשובות ישנות מרבני פרוינציא וקטלונאי שהיו בזמנו של הרשב"א
1	תוספות הרב ר' ישעיה לב"ק	121	1	שיטה ישנה לכתובות
5	שו"ת מהר"ם	122	1	שיטה לא נודע למי לב"ק

טבלת ציטוטים לשו"ת רב"א

שכיחות	שם החיבור	שכיחות	שם החיבור	שכיחות
1	תוספות הר"ף לב"מ	123	1	חידושי תלמיד הרמב"ן ליבמות
10	מרדכי	124	1	49 המפרשים (= תלמיד הרשב"א?)
1	מרדכי ישן כתיבת יד מוגה (על סנהדרין)	125	1	50 חידושי הריטב"א לשבת
3	הגהות מימוניות	126	1	51 חידושי הריטב"א לעירובין
4	תרומת הדשן	127	11	52 חידושי הריטב"א ליבמות
1	הגהה אשרית ב"ב	128	5	53 חידושי הריטב"א לכתובות
2	הערוך	129	1	54 חידושי הריטב"א לנדרים
1	ה"ר ישעיה מטראני על כתובות	130	16	55 חידושי הריטב"א לגטין
1	רבי' ישעיה אחרון על גטין	131	5	56 חידושי הריטב"א לקידושין
1	פירוש רבינו עובדיה למשנה	132	3	57 חידושי הריטב"א לב"מ
20	שו"ת מהר"י קולון	133	1	58 חידושי הריטב"א לב"ב
1	שלטי הגבורים	134	3	59 חידושי הריטב"א לשבועות
2	פירוש הרמב"ם למשנה בלשון ערבי	135	7	60 שו"ת הריטב"א
	משנה תורה	136	1	62 תוספות הרא"ש ליומא
2	שו"ת הרמב"ם	137	1	63 פירוש הרא"ש לנדרים
1	סדר עולם שחבר הרמב"ם	138	5	64 תוספות הרא"ש לגטין
1	תשובת ר' אברהם החסיד בנו של הרמב"ם	139		65 תוספות הרא"ש לקידושין
4	פירוש ר' שלמה שיריליו על ירושלמי זרעים	140	3	66 תוספות הרא"ש לב"ק
2	שו"ת הר"א מזרחי ז"ל	141	2	67 תוספות הרא"ש לב"מ
1	תשובת מהר"י בירב	142	4	68 תוספות הרא"ש לב"ב
1	תשובת מהר"ל בן חביב	143	1	69 תוספות הרא"ש לחולין
1	מהר"י טייטצק	144	3	70 תוספות הרא"ש לבכורות
16	תשובות הרדב"ז	145	20	71 פסקי הרא"ש
1	שו"ת מהר"ם אלאשקר ז"ל	146	18	72 שו"ת הרא"ש
15	ב"י - מהר"י קארו ז"ל	147	1	73 רמזי הרא"ש אשר חבר בנו הר"י בעל הטורים כתיבת יד על הקלף ישן ממאתים שנה
5	כסף משנה	148	38	74 טור
10	שו"ת מהר"י נ' לב	149	22	75 הרב המגיד

טבלת ציטוטים בכללי התלמוד, מהד' מארכס

שם החיבור	שכיחות	שם החיבור	שכיחות
		תוספות הרא"ש לערכין	33
1 דרכי התלמוד של רב סעדיה גאון	4	מגיד משנה	34
2 הרי"ף	3	פירוש הר"ן לנדרים	35
3 יד רמ"ה על סנהדרין	1	הר"ן על הרי"ף	36
4 עליות רבינו יונה לב"ב	7	חידושי הר"ן ליבמות	37
5 מלחמות השם של הרמב"ן	1	חידושי הר"ן לב"מ	38
6 חידושי הרמב"ן לכתובות	1	חידושי הר"ן לב"ב	39
7 חידושי הרמב"ן לב"מ	9	מפרש אחד לסנהדרין נראה הר"ן בפ"ק שטה אחד לסנהדרין פ' ד' מיתות נראה שהיא להר"ן	40
8 חידושי הרמב"ן לב"ב	15	שיטה לפסחים נראה שהיא להר"ן	41
9 חידושי הרא"ה לב"ק	1	עלה אחת שטה על עירובין ס"פ הדר	42
10 חידושי הרשב"א לר"ה	1	שו"ת הריב"ש	43
11 חידושי הרשב"א ליבמות	1	נמוקי יוסף	44
12 חידושי הרשב"א לגיטין	4	הליכות עולם	45
13 חידושי הרשב"א לב"ק	3	חידושי הראב"ד לב"ב	46
14 חידושי הרשב"א לב"מ	7	רבינו יהונתן על עירובין	47
15 חידושי הרשב"א לב"ב	10	פירוש רבינו יהונתן על ב"מ	48
16 חידושי הרשב"א לע"ז	1	פירוש רבינו יהונתן על ב"ב	49
17 חידושי הרשב"א לחולין	3	פירוש הרב המעילי לתמורה	50
18 שו"ת הרשב"א	4	המאירי על סנהדרין	51
19 תורת הבית להרשב"א	3	ר"ש לשבועות	52
20 פירוש למ"ק של ה"ר חיים בר דוד תלמיד הרשב"א	1	תוספות שאנץ לב"ק	53
21 חידושי הריטב"א לעירובין	1	תוספות שאנץ לב"מ	54
22 חידושי הריטב"א ליבמות	3	תוספות נכדו של ה"ר שמשון לסנהדרין	55
23 חידושי הריטב"א לכתובות	7	רבינו שמשון מקוצי על יום טוב	56
24 חידושי הריטב"א לב"מ	3	פירוש הרגמ"ה לתמורה	57
25 חידושי הריטב"א לשבועות	5	ספר החכמה לרבינו ברוך	58
26 פסקי הרא"ש	24	מרדכי	59
27 תוספות הרא"ש להוריות	1	הגהות מימוניות טוען ונטען	60
28 תוספות הרא"ש לב"ק	4	הגהה אשרית ב"מ	61
29 תוספות הרא"ש לב"מ	3	תשובות הרמב"ם לחכמי לונדל	62
30 תוספי/ות הרא"ש לב"ב	6	העתקת הר"מ ן' אלאשקר מפירוש הרמב"ם למס' סנהדרין	63
31 תוספי הרא"ש למכות	1	סדר עולם שחיבר הרמב"ם	64
32 תוספות הרא"ש לבכורות	1	שו"ת מהר"י קולון	65

טבלת ציטוטים בכללי התלמוד, מהד' שוחטמן

שם החיבור	שכיחות	שם החיבור	שכיחות
1 הרי"ף	1	28 פסקי הרא"ש על ברכות	8
2 עליות רבינו יונה לב"ב	1	29 מגיד משנה	2
3 חידושי הרמב"ן לב"מ	4	30 שיטה לנדרים	1
4 חידושי הרמב"ן לב"ב	4	31 שיטה לקמא	1
5 חידושי הרמב"ן לסנהדרין	1	32 פירוש הר"ן לנדרים	3
6 חידושי הרמב"ן לשבועות	1	33 שיטת הר"ן ליבמות	1
7 השגות הרמב"ן על ספר המצוות לרמב"ם	1	34 הר"ן על הרי"ף	10
8 חידושי הרא"ה לב"ק	1	35 חידושי הר"ן לב"מ	1
9 חידושי הרשב"א לברכות	1	36 חידושי הר"ן לב"ב	1
10 חידושי הרשב"א לכתובות	1	37 שו"ת הריב"ש	1
11 חידושי הרשב"א לגיטין	3	38 נמוקי יוסף	1
12 חידושי הרשב"א לב"ק	7	39 הליכות עולם	1
13 חידושי הרשב"א לב"מ	1	40 חידושי הראב"ד לב"ק	1
14 חידושי הרשב"א לב"ב	7	41 חידושי הראב"ד לב"מ	2
15 חידושי הרשב"א לחולין	5	42 חידושי הראב"ד לע"ז	1
16 חידושי הריטב"א לעירובין	2	43 רשב"ם לערבי פסחים	1
17 חידושי הריטב"א ליבמות	1	44 רשב"ם לב"ב	7
18 חידושי הריטב"א לכתובות	3	45 תוספות שאנץ לב"ק	1
19 חידושי הריטב"א לב"מ	1	46 פירוש הר"ש לתרומות	1
20 חידושי הריטב"א לשבועות	1	47 פירוש הרגמ"ה למשנה בבכורות	1
21 תוספות הרא"ש לעירובין	1	48 ספר החכמה לרבינו ברוך	2
22 תוספות הרא"ש ליומא	1	49 שו"ת מהר"י קולון	7
23 תוספות הרא"ש לב"ק	5	50 הקדמת פי' המשנה להרמב"ם	1
24 תוספות הרא"ש לב"מ	5	51 הקדמת הרמב"ם לספר הי"ד	1
25 תוספות הרא"ש לב"ב	3	52 סדר עולם שחיבר הרמב"ם	1
26 תוספות הרא"ש להוריות	2	53 שארית יוסף/כללי ר' יוסף נ' וירגא	2
27 תוספות הרא"ש לערכין	1	54 ספר יוחסין	1

טבלת ציטוטים בספר הדרשות

שם חיבור	שכיחות	שם חיבור	שכיחות
1 יונתן בן עוזיאל על ירמיה	1	49 שער הגמול של הרמב"ן	2
2 מכילתא כתיבת יד	1	50 פי' הרמב"ן לתורה	23
3 מכילתא	14	51 פי' הרמב"ן לאיוב	1
4 ספרא	3	52 תלמידי הרמב"ן על איוב	1
5 ספרא כתיבת יד	3	53 הזוהר	12
6 ת"כ	3	54 תשובות הרשב"א	1
7 ת"כ כתיבת יד	1	55 חידושי הרי"ן לנדרים	2
8 גליון על ספרי דברים	1	56 חידושי הריטב"א ליומא	1
9 ספרי דברים	12	57 תוס' הרא"ש לב"ק	1
10 ספרי דברים בספר כתיבת יד ישן מדויק	4	58 פסקי הרא"ש	1
11 תוספתא	3	59 הרא"ש על נדרים	1
12 גמרא ישנה על קלף	4	60 חידושי הר"ן לפסחים	2
13 בראשית רבה	13	61 הר"ן על ההלכות כתובות	2
14 פסיקתא	4	62 דרשות הר"ן	3
15 פסיקתא רבתי	2	63 ספר העיקרים	3
16 שמות רבה	6	64 בעל העקידה	5
17 רבות, מדרש רבות	71	65 בעל העקידה	1
18 מדרש רבות ספרי דוקני כתיבת יד	3	66 ה"ר מאיר עראמה על איוב (=המאירי על איוב)	6
19 בקצת ספרי (של רבות) גרסין	1	67 פי' אברבנאל לתורה	1
20 מדרש שמואל	1	68 פי' הראב"ד למס' עדיות	1
21 איכ"ר	15	69 פי' הראב"ד לתו"כ	7
22 מדרש איכה כתיבת יד	2	70 פי' הרד"ק לנביאים	4
23 מדרש קהלת	3	71 פי' הרד"ק לתהלים	4
24 שיר השירים רבה	1	72 פי' הרלב"ג לתורה	1
25 תנחומא	14	73 הרלב"ג על יהושע	1
26 מדרש תהלים - שוחר טוב	32	74 פי' הרלב"ג לאיוב	1
27 מדרש שוחר טוב כתיבת יד	1	75 האפו"ד על שופטים	1
28 מדרש חזית	3	76 פי' רש"י על החומש כ"י	1
29 תנא דבי אליהו	2	77 פי' המלות לרש"י ז"ל על קצת מדרש איכה	1
30 פרקי ר' אליעזר	3	78 סמ"ג	3
31 ילקוט שמעוני	6	79 חזקוני	1
32 מדרש משלי		80 פי' הרגמ"ה לכריתות	2
33 מדרש משלי כתיבת יד	1	81 פי' ה"ר אליקים למסכת מנחות	1
34 ילקוט משלי	1	82 פי' הר' עזריאל לנדרים	2
35 ילקוט ספרי כתיבת יד	1	83 הערוך	2
36 ילקוט תילים	1	84 שו"ת מהרי"ק	1
37 מדרש	7	85 פי' רבינו עובדיה למשנה	1
38 תרגום ירושלמי על החומש	1	86 פי' ה"ר יוסף יעבץ החסיד למסכת אבות	1
39 פי' רס"ג לדניאל	1	87 מילות ההגיון של הרמב"ם	1
40 פי' רבינו האי גאון	1	88 פי' המשנה להרמב"ם	2
41 פי' הראב"ע לתורה	9	89 שמונה פרקים להרמב"ם	2
42 פי' הראב"ע לנביאים	1	90 משנה תורה	15
43 פי' הראב"ע לתהלים	4	91 מורה נבוכים	1
44 פי' הראב"ע למשלי	1	92 מפרש קדמון על ספרי	2
45 פי' הראב"ע לאיוב	3	93 פירושי הרב ר' אליה מזרחי ז"ל בפירושו	7
46 רמ"ה על סנהדרין	1	94 עין יעקב	1

טבלת ציטוטים לספר הדרשות

1	שו"ת מהריב"ל	95	2	פי' רבינו יונה לאבות	47
			2	שערי תשובה	48

החכמים והספרים המצוטטים בשטמ"ק קדשים מהדורת אילן

חיבור מצוטט	זבח	מנחות	חולין	בכורות	ערכין	תמורה	כריתות	מעילה	תמיד
תוספתא	1	4		3	7		1	3	
מכילתא						1			
ת"כ	1	5		8	4	2	3		
ספרי				4	3	1			
ירושלמי		1		8	2		3		
בראשית רבה				1	1				
מדרש				1	1				
בה"ג				3					
הר"ן במגילת סתרים		1							
ר' הלל בתו"כ				1					
ר' יונה (הר' יונה מטוליטול)		1		2					
הרמב"ן				1					
רי"ץ							2		
הריטב"א על שבת ¹				1					
הר"ן		1		1					
הרא"ש	1	3							
פירוש הרא"ש לתמיד									N
תוספי הרא"ש				77	90		79		
הראב"ד	1					1			
פירוש הראב"ד לתמיד									N
הרב המעילי						12			
רבינו מנוח, הרב מנוח	1			1					
רש"י כ"י	15	61		9	9				
ר"ש		4					2		
ר"ש משנן, תוס' שנן		2		3					
השר משאנן	1								
ר' שמשון, רבינו שמשון		1		1	1				
הר"ף, מהר"ף, תוס' הר' פרץ	25	3		3	1	2		14	
תו' אחרים	2								
תוס' חיצוניות	9	161		161		3			
תו' כ"י	4			24			19	14	
ר' יוסף בכור שור		1							
הרגמ"ה ²		166		100	53	75	51		1
ר' אליקים					9			26	
הר"ר אליעזר						1			
הר"א מגרמיזא		1		1					3
ר"ב							1		
ר' ברוך				2		1			
פירוש לא נודע למי								31	
גיליון	2	41		16	10		37	7	1

¹ שונה מן הנדפס, כי הנדפס מיוחס לו בטעות, והוא של הר"ן. הציטוט נמצא בכ"י של חי' הריטב"א לשבת.

² בלקוטי רב"א פסחים קיב הביא קטע מפ"י הרגמ"ה לשלחי מס' כריתות, ומייחסו לר' אליקים (ראה מה שכתב אילן במבוא לש"מ מנחות).

שטמ"ק קדשים

תמיד	מעילה	כריתות	תמורה	ערכין	בכורות	חולין	מנחות	זבחים	חיבור מצוטט
			49						גיליון תוספות
		26							גיליון מהר"י
		1		2					ערוך
		2		1	1		5		הרמב"ם
					2				הרמב"ם בפ' המשנה
1		1	3	1	1		10		ד"ת (=דעת תלמיד) ³

³ הר"ש עדני כתב בכתב יד זה במסכת מנחות דף פא: "שכל מקום שתמצא כתוב בחבור זה ד"ת, רוצה לומר דעת תלמיד, והם דברי הרב בצלאל אשכנזי ז"ל המגיה בענוותנותו".

ביבליוגרפיה

ספרים ומאמרים

לא כללנו ברשימה זו את ספרי המקורות בהם השתמשנו כדי לאתר את ציטוטי רב"א. פרטי ספרים אלה מובאים בגוף העבודה, כל אחד במקומו.

אבן שמעון, טוב מצרים ר' אהרן רפאל ן' שמעון, טוב מצרים – תולדות חכמי מצרים וחיבוריהם, ירושלים תשנ"ד.

אברמסון, הנגיד ש' אברמסון, "מתורתו של רב שמואל הנגיד", סיני (תשמ"ז), עמ' ז-עג.
אברמסון, המשכון ש' אברמסון, "ספר המשכון המיוחס לרב האי גאון", תלפיות, ח (תשי"ב), עמ' 773-781.

אברמסון, עיונים ש' אברמסון, "עיונים", סיני עה (תשל"ד), עמ' טז-יז.
אברמסון, גאונים ש' אברמסון, עניינות בספרות הגאונים: מחקרים בספרות הגאונים ותשובותיהם שבדפוס ובכתבי-יד, ירושלים תשל"ד.

אברמסון, רב נסים ש' אברמסון, רב נסים: חמשה ספרים נפתחים, ירושלים תשכ"ה.
אורבך, התוספות א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תשל"ו.
אורבך, הרא"ש א"א אורבך, "שאלות ותשובות הרא"ש בכתבי יד ובדפוסים", שנתון המשפט העברי, ב (תשל"ה), עמ' 1-153.

אזכרי, נדרים ד' מצגר, "שיטה מקובצת עמ"ס נדרים לרבינו אלעזר אזכרי", בתוך: ספר זכרון ברית אברהם לזכרו של אברהם פרנס, ירושלים תשנ"ג, עמ' נג-רמג.

אלבוים, דברי חכמים י' אלבוים, להבין דברי חכמים, ירושלים תשס"א.
אסף, גאונים ש' אסף, מספרות הגאונים, ירושלים תרצ"ג.

- אסף, שבועות** ש' אסף, "ספר משפטי שבועות לר' דוד ב"ר סעדיה", קרית ספר, ג (תרפ"ו-ז), עמ' 295-297.
- אסף, שמואל הלוי** ש' אסף, "השגות הגאון ר' שמואל הלוי על תשובת הגאון ר' שלום שכנא בדין הסבלונות", סיני, שנה ב', כרך רביעי (כסלו-אייר תרצ"ט), עמ' תקל"ב-תק"ג.
- אפשטיין, ברוך א'** י"נ אפשטיין, "רבינו ברוך מחלב", תרביץ, א (תמוז תר"ץ), עמ' 62-27.
- אפשטיין, ברוך ב'** י"נ אפשטיין, "רבינו ברוך מארץ יון", תרביץ, טז (תש"ה), עמ' 53-49.
- אפשטיין, וורמייזא א'** י"נ אפשטיין, "פירושי הריב"ן ופירושי וורמייזא", תרביץ, ד (תרצ"ג), עמ' 34-11.
- אפשטיין, וורמייזא ב'** י"נ אפשטיין, "פירושי הריב"ן ופירושי וורמייזא", תרביץ, ד (תרצ"ג), עמ' 192-151.
- אפשטיין, מחקרים** י"נ אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ירושלים תשנ"א.
- אפשטיין, משנה** י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תשכ"ד.
- אפשטיין, ריב"ן** י"נ אפשטיין, "פירושי רבינו יהודה בר נתן לכתובות", בתוך: מוסף-התרביץ, ירושלים תרצ"ג, עמ' 183-1.
- אפשטיין, תוספות** י"נ אפשטיין, "תוספות אשכנזיות ואיטלקיות קדומות", תרביץ, יב (תש"א), עמ' 204-203.
- בויארין, העיון** ד' בויארין, העיון הספרדי - לפרשנות התלמוד של מגורשי ספרד, ירושלים תשמ"ט.
- ביינארט, גירוש** ח' ביינארט, גירוש ספרד, ירושלים תשנ"ה.
- בלוי, ברכות** רבינו מאיר ב"ר שמעון המעילי מנרבונה, שיטת הקדמונים על מסכתות ברכות ופסחים, ההדיר משה יהודה הכהן בלוי, ניו יורק תש"ס.

- בלוי, מאורות א'** רבינו מאיר ב"ר שמעון המעילי מנרבונה, ספר המאורות על מסכתות עירובין, יומא, סוכה, ביצה, ראש השנה, תענית, מגילה והלכות קטנות, ההדיר משה יהודה הכהן בלוי, ניו יורק תשכ"ז.
- בלוי, מאורות ב'** רבינו מאיר ב"ר שמעון המעילי מנרבונה, ספר המאורות על מסכתות מועד קטן וחולין, ההדיר משה יהודה הכהן בלוי, ניו יורק תשכ"ד.
- בנדיקט, פרובאנס** ב"ז בנדיקט, מרכז התורה בפרובאנס - אסופת מאמרים, ירושלים, 1985.
- בנטוב, שאלוניקי** ח' בנטוב, "שיטת לימוד התלמוד בישיבות שאלוניקי ותורקיה", ספונות, יג (תשל"א-תשל"ח), עמ' ז-קב.
- בניהו, הגהות** מ' בניהו, "הגהותיהם של רבי בצלאל אשכנזי ורבי יהוסף אשכנזי וטופס האב שלהם", אסופות, א (תשמ"ז), עמ' מז-קד.
- בניהו, הרדב"ז** מ' בניהו וא' שייבר, "פניית חכמי מצרים אל הרדב"ז וחכמי צפת להשקט מחלוקת שפרצה בקהילתם", ספונות, ו' (תשכ"ב), עמ' קכ"ז-קל"ד.
- בניהו, לפאפא** מ' בניהו, "שיטות מקובצות לרבי אהרן לפאפא", בתוך: ספר הזכרון לרבי שאול ליברמן, ירושלים, תשנ"ג, עמ' 331-335.
- בניהו, משנה תורה** מ' בניהו, "הגהות משנה תורה מן הטופס שלרמב"ם והגהות המיוחסות לרבי בצלאל אשכנזי והאר"י", סיני, ק (תשמ"ז), עמ' קלה-קמב.
- בניהו, ספרי** מ' בניהו (מהדיר), רבינו אליעזר נחום מאדריאנופול - פירוש לספרי, ירושלים תשנ"ג.
- בניהו, קארו** מ' בניהו, יוסף בחירי: מרן רבי יוסף קארו, בית ההוצאה של "יד הרב נסים", ירושלים תשנ"א.
- בניהו, שיטה** מ' בניהו, "השיטה 'לא נודע למי' ", קרית ספר, כה (תש"ט), עמ' 126-131.
- בן ששון, ספרד** ח"ה בן ששון, "דור גולי ספרד על עצמו", ציון, כ"ו (תשכ"א), עמ' 23-

64.

- בער, ספרד**
 י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל-אביב תשי"ט.
- ברוכסון, אבודים**
 צ' ברוכסון, "בעקבות הספרים האבודים של המאות הט"ו-ט"ז", עלי ספר, טז (תש"ן), עמ' 37-57.
- גולדמן, הרדב"ז**
 I.M. Goldman, The life and Times of Rabbi David Abi Zimra, New York 1970.
- גינזברג, מיגאש**
 Louis Ginzberg, "Bibliographie", Revue des Etudes Juives, 67 (1914), p. 131-151.
- גליס, אנציקלופדיה**
 י' גליס, אנציקלופדיה לתולדות חכמי ארץ-ישראל, ירושלים, תשל"ז.
- גנחובסקי, אליקים**
 ד, גנחובסקי, פירוש ר' אליקים למס' יומא, ירושלים ה'תשכ"ד.
- גנחובסקי, ריב"ש**
 ד' גנחובסקי, "קטע מחידושי הריב"ש לכתובות", מוריה, ג, גליון ו-ז (תשל"ב), עמ' סב-סט.
- גרוסמן, אשכנז**
 א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים: קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית מראשית יישובם ועד לגזירות תתנ"ו (1096), ירושלים תשמ"א.
- גרוסמן, צרפת**
 א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית, ירושלים תשנ"ז.
- גרינוואלד, קארו**
 י"י גרינוואלד, הרב ר' יוסף קארו וזמנו, ניו יורק תשי"ד.
- דוד, נגידות**
 א' דוד, "לסיומה של הנגידות במצרים ולתולדותיו של אברהם די קאשטרו", תרביץ, מא (תשל"ב), עמ' 325-337.
- דוד, עלייה**
 א' דוד, עלייה והתישבות בארץ ישראל במאה הט"ז, ירושלים, תשנ"ג.
- דוד, צפת**
 א' דוד, "ישיבתו של רב"א בצפת", תרביץ, נה (תשמ"ו), עמ' 454-455.
- די קוריאל, דרשות**
 ר' ישראל די קוריאל, דרשות ומאמרים, ההדיר שאול רגב, ירושלים, תשנ"ב.

- דימיטרובסקי, בירב ח"ז דימיטרובסקי, "בית מדרשו של ר' יעקב בירב בצפת", ספונות, יא (1989), עמ' מא-קב.
- דימיטרובסקי, פלפול ח"ז דימיטרובסקי, "על דרך הפלפול", בתוך: ספר היובל לכבוד שלום בארון, ירושלים תשל"ה, עמ' קיא-קפא.
- דימיטרובסקי, רב"א ל' דימיטרובסקי, "לתולדות יהודי איטליה במאה הט"ז, מכתב מרבי בצלאל אשכנזי", ציון, כ (תשט"ו), עמ' 175-178.
- דינרי, שלהי ימה"ב י"א דינרי, חכמי אשכנז בשלהי ימי הביניים, ירושלים תשמ"ד.
- הורודצקי, פולין ש"א הורודצקי, שלש מאות שנה של יהדות פולין, תל-אביב תש"ו.
- הירשברג, אגמאתי ח"ז הירשברג, "על ר' זכריה אגמאתי ושני חכמים בני זמנו", תרביץ, מב (תשל"ג), עמ' 379-388.
- הכהן, אוצר הגדולים נ"י הכהן, אוצר הגדולים אלופי יעקב – כולל תולדות גדולי ישראל מתקופת הגאונים, הראשונים וכו', חיפה בני ברק תשכ"ז-תשל"ל.
- חבצלת, אלפס א' חבצלת, "תוספות אלפס, חיבור לא ידוע לחד מן קמאי", מוריה, יח, גליון יא-יב (תשנ"ג), עמ' צה-קב.
- חבצלת, הרמב"ם א' חבצלת, "עותקים מוגהים של הרמב"ם בהם השתמשו מרן הבית יוסף ובעל השטמ"ק", מוריה, כ, גליון י-יב (תשנ"ו), עמ' יט-כב.
- חיד"א, הגדולים ר' חיים יוסף דוד אזולאי, שם הגדולים, וילנא תרי"ג.
- טברסקי, הפניני י. טברסקי, "ר' ידעיה הפניני ופירושו לאגדה", בתוך: S. Stein (ed.), Studies in Jewish Religious History Presented to Alexander Altmann (1977), עמ' סג-פב.
- יערי, שלוחי א"י א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א.
- ירוחם, אהל רחל א' ירוחם, אהל רחל – כולל השלמת הרבה חסרונות מחידושי הרמב"ן ז"ל למסכתות כתובות, גיטין וקידושין החסרים בחי' הרמב"ן הנדפסים

- למסכתות הנ"ל, ירושלים ה'תש"ב.
- ב"מ לוויין, אוצר הגאונים, חיפה תרפ"ח-תש"ג.
- י"ה ליפשיץ, "מבוא לתוספות שאנץ", בתוך: סנהדרי גדולה, ו (תשל"ד), עמ' 3-44.
- א' מארכס, "מכתב מרב"א שנשלח ממצרים לאיטליה בשנת שמ"ז", בתוך: אמת ליעקב – ספר יובל למלאות שבעים שנה למורנו ורבנו יעקב פריימאן, עמ' 169.
- ח' מיכל, אור החיים – חכמי ישראל וספריהם, ירושלים תשכ"ה.
- י"ל הכהן מימון, "ר' בצלאל אשכנזי וספריו", סיני, ספר היובל (תשי"ח), עמ' פט-קכה.
- ש"ק מירסקי, "ר' ישעיה מטראני ובעל שבלי הלקט", תלפיות, ט (תשכ"ה), עמ' 49-109.
- מ' מרגליות, הנגיד, ר' שמואל הנגיד – ספר הלכות הנגיד, ירושלים תשכ"ב.
- י' נג'ארה, "מי השלוח", בתוך: זמירות ישראל, ונציה ש"ס.
- י' נג'ארה, "מימי ישראל", בתוך: זמירות ישראל, ונציה ש"ס.
- א' נויבאוור (מהדיר), סדר החכמים וקורות הימים, אוקספורד 1895.
- ר' יוסף סמברי, "דברי יוסף", בתוך: סדר החכמים וקורות הימים, ההדיר נויבאוור, אוקספורד 1895.
- ר' יוסף סמברי, דברי יוסף, ההדיר שטובר, ירושלים תשמ"א.
- ש' עמנואל, ספרי הלכה אבודים של בעלי התוספות – עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ג.
- י' פאעור, "תוספות הרא"ש לפרק המדיר", סיני, סז (תשכ"ז), עמ' יח-מב.
- לוויין, אוצר הגאונים**
- ליפשיץ, שאנץ**
- מארכס, רב"א**
- מיכל, אור החיים**
- מימון, רב"א**
- מירסקי, מטראני**
- מרגליות, הנגיד**
- נג'ארה, מי השלוח**
- נג'ארה, מימי ישראל**
- נויבאוור, סדר החכמים**
- סמברי א'**
- סמברי ב'**
- עמנואל, אבודים**
- פאעור, הרא"ש**

- פינקלשטיין, ישועה** א"א פינקלשטיין, "ר' ישועה בר יוסף הלוי ופירושו לב"ק", קרית ספר, יב (תרצ"ה-תרצ"ו), עמ' 368-369.
- פכטר, די קוריאל** מ' פכטר, "יצירתו הדרשנית של ר' ישראל די קוריאל וזיהוי מחברו האמיתי של קובץ הדרושים שבספר אור צדיקים המיוחס לר' יוסף קארו", קרית ספר, נ"ה (1980), עמ' 802-810.
- פרומקין, חכמי ירושלים** א"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים משנת ה"א ר"ן ליצירה עד ה"א תר"ל ליצירה, עם הערות של א' ריבלין, ירושלים תרפ"ח-תר"צ, עמ' 115-119.
- פריימן, הרא"ש** ח' פריימן, הרא"ש, רבנו אשר ב"ר יחיאל וצאצאיו, ירושלים תשמ"ו.
- צאמבער, נדרים** ד"ב צאמבער, "מי הוא זה המחבר של שיטה מקובצת נדרים ב"ב ונזיר", המגיד שנה ה [תרכ"ב], עמ' 287.
- צימכליסט, ביצה** ח"ג צימכליסט, "מי הוא מחבר 'שיטה מקובצת' ביצה?", מוריה יג, גליון י-יב (תשמ"ה), עמ' קב-קד.
- ציננער, ישעיה** תוספות רבינו ישעיה על מסכת בבא קמא, ההדיר ציננער, ניו יורק תשמ"ג.
- קונפורטי, קורא הדורות** ר' דוד קונפורטי, קורא הדורות, ההדיר דוד קאססעל, ברלין תר"ו.
- רובנר, מהדורה קדומה** ג' רובנר, "הראיות למהדורה קדומה של פירוש רב חננאל בן חושאל מקירואן לבבלי בבא מציעא", Proceedings of the American Academy for Jewish Research 60 (1994), עמ' 31-84.
- רובנר, רב חננאל** ג' רובנר, מבוא לפירוש רב חננאל בן חושאל מקירואן על מסכת בבא מציעא, ונלווה לו שחזור הפירוש לחלק השני של המסכת (האבוד) משחזור על פי מסמכים מגניזת קהיר ומובאות בראשונים, דיסרטציה, בית

- המדרש לרבנים באמריקה, תשנ"ב.
- רוזאניס, תורקיה** ש' רוזאניס, קורות היהודים בתורקיה וארצות הקדם, חלק שני, ספיא תרצ"ז-תרצ"ח.
- רוטשטיין, הגהות** ד"צ רוטשטיין, "הגהות רב"א על הלכות תלמוד תורה להרמב"ם", מוריה, כ, גליון י-יב (תשנ"ו), עמ' כג-כח.
- רון, מהרש"ל** י' רון, "מהדורת התלמוד שהגיה מהרש"ל", עלי ספר, טו (תשמ"ט), עמ' 65-104.
- רפאל, זבחים** י' רפאל, "השיטה מקובצת לזבחים", בתוך: ספר היובל של סיני, ירושלים תשמ"ז, עמ' 599-600.
- רפל, פלפול** ד' רפל, הויכוח על הפלפול, תל-אביב תש"ם.
- שוחטמן, בנין שלמה** א' שוחטמן, "בנין שלמה לחכמת בצלאל לר' שלמה עדני והגהות רב"א לסדר קדשים", עלי ספר, ג (תשל"ה), עמ' 63-93.
- שוחטמן, גאויזון** א' שוחטמן, שו"ת ר' מאיר גאויזון, ירושלים, תשמ"ה.
- שוחטמן, כללים** א' שוחטמן, "כללי התלמוד לרב"א", שנתון המשפט העברי, ח (תשמ"א), עמ' 247-308.
- שושנה, הרמ"ה** א' שושנה, "מפתח חדש לתשובות הרמ"ה על פי כתב יד", עלי ספר, יב (תשמ"ו), עמ' 83-93.
- שעועל, הרמב"ן** ח"ד שעועל, רבינו משה בן נחמן – תולדות חייו, זמנו וחיבוריו, ירושלים תשכ"ז.
- שפיגל, הגהות** י"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי, הגהות ומגיהים, רמת-גן תשנ"ו.
- שפיגל, הרשב"א** י"ש שפיגל, "עבודת הקדש לרשב"א", סיני, עה (תשל"ד), עמ' פה-צב.
- שפיגל, נג'אר** י"ש שפיגל, "ר' יהודה נג'אר", בתוך: ספר היובל של סיני, ירושלים

- תשמ"ז, עמ' תתצ"ז-תתקי"א.
- ש' שפר, הרי"ף ומשנתו, ירושלים תשכ"ז.
- תא-שמע, אבודים** י' תא-שמע, "על כמה ספרים עבריים אבודים מימי הביניים", בתוך: יום עיון לרגל שמונים שנה לשאול ליברמן ח-ט בסיון תשל"ח, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 214-224.
- תא-שמע, אשכנז** י' תא-שמע, "ספרייתם של חכמי אשכנז בני המאה הי"א-הי"ב", קרית ספר, ס (תשמ"ה), עמ' 298-309.
- תא-שמע, גורניש א'** י' תא-שמע, "תוספות גורניש: מהותן ויחסן אל שיטת הפלפול והחילוקים", סיני, סח (תשל"א), עמ' קנג-קסא.
- תא-שמע, גורניש ב'** י' תא-שמע, "ידיעות חדשות על תוספות גורניש וענינן", עלי ספר, ב (תשל"ו), עמ' 79-90.
- תא-שמע, הדפסה** י' תא-שמע, "סדר הדפסתם של חידושי הראשונים לתלמוד", קרית ספר, נ (תשל"ה), עמ' 325-336.
- תא-שמע, הרמב"ם** י' תא-שמע, "פירוש הרמב"ם לתלמוד - חידה ודרך פתרונה", שנתון המשפט העברי, יד-טו (תשמ"ט), עמ' 299-305.
- תא-שמע, הרמב"ן** י' תא-שמע, "כ"י הרמב"ן והריטב"א למסכת בבא-מציעא", בתוך: מתתיה, ספר העשור לשיבת "בני עקיבא" בנתניה, נתניה תשל"א, עמ' 31-41.
- תא-שמע, הרמ"ה א'** י' תא-שמע, "יצירתו הספרותית של ר' מאיר הלוי אבולעפיה", קרית ספר, מג (תשכ"ח), עמ' 569-576.
- תא-שמע, הרמ"ה ב'** י' תא-שמע, "יצירתו הספרותית של ר' מאיר הלוי אבולעפיה", קרית ספר, מד (תשכ"ט), עמ' 429-435.
- תא-שמע, הרמ"ה ג'** י' תא-שמע, "יצירתו הספרותית של ר' מאיר הלוי אבולעפיה", קרית ספר, מה (תשל"ל), עמ' 119-126.

- תא-שמע, מוייל** י' תא-שמע, "רבינו ישעיה מוייל - חכם בלתי נודע מזמן מהר"ם מרוטנבורג", סיני, סו (תש"ל), עמ' קמ-קמו.
- תא-שמע, מיגאש** י' תא-שמע, "יצירתו הספרותית של רבינו יוסף הלוי אבן מיגאש", קרית ספר, מו (תשל"א), עמ' 541-553.
- תא-שמע, פרשנות א'** י' תא-שמע, הספרות הפרשנית באירופה ובצפון אפריקה, חלק ראשון: 1000-1200, ירושלים תשנ"ט.
- תא-שמע, פרשנות ב'** י' תא-שמע, הספרות הפרשנית באירופה ובצפון אפריקה, חלק שני: 1200-1400, ירושלים תש"ס.
- תא-שמע, קליטה** י' תא-שמע, "קליטתם של ספרי הרי"ף הר"ח וה"ג באשכנז וספרד", קרית ספר, נה (תש"ם), עמ' 191-201.
- תא-שמע, ראשונים** י' תא-שמע, "ענינות בספרות הראשונים", סיני, סה (תשכ"ט), עמ' ר-רה.
- תא-שמע, רבינו גרשום** י' תא-שמע, "על פירוש רבינו גרשום מאור הגולה לתלמוד", קרית ספר 53 (1978), עמ' 356-365.
- תא-שמע, רבינו יונה** י' תא-שמע, "חסידות אשכנז בספרד: רבינו יונה גירונדי – האיש ופועלו", בתוך: גלות אחר גלות, מחקרים בתולדות עם ישראל, מוגשים לפרופ' חיים ביינארט למלאת לו שבעים שנה, ירושלים תשמ"ח, 178-179.
- תא-שמע, ריבות** י' תא-שמע, "ספרי הריבות בין הראב"ד לבין ר' זרחיה הלוי (הרז"ה) מלונל, היבטים ביבליוגרפיים וספרותיים", קרית ספר, נב (תשל"ח), עמ' 557-577.
- תמר, איסרלין** ד' תמר, "דמותו הרוחנית של ר' ישראל איסרלין", סיני, לב (תשי"ב), עמ' קעה-קפה.
- תמר, רב"א** ד' תמר, "לאגרת ר' בצלאל אשכנזי", ציון, כ"א (תשט"ז), עמ' 236-237.

כתבי יד

- שטמ"ק ב"ב, כתב יד קמברידג' Add.501, צילום מס' 16794 במכון לתצלומי כתבי יד עבריים בירושלים.
- שטמ"ק ב"ב, כתב יד אוקספורד- בודליאן MS Opp.386, צילום מס' 18601 במכון לתצלומי כתבי יד עבריים בירושלים.
- שטמ"ק ב"ק, כתב יד של מוסד הרב קוק שסימנו 293,294,
- שטמ"ק ב"מ, כתב יד אוקספורד-בודלי, קטלוג נויבאואר 456/1, צילום מס' 18600 במכון לתצלומי כתבי יד עבריים בירושלים.
- שטמ"ק חולין, כתב יד מוסקבה 946, צילום מס' 48001 במכון לתצלומי כתבי יד עבריים בירושלים.
- דרשות ר' בצלאל אשכנזי, כתב יד אוקספורד-בודלי 1015, צילום מס' 22501 במכון לתצלומי כתבי יד עבריים בירושלים.

תוכן עניינים מפורט